

Андрію Річицькому

KARL MARX

DAS KAPITAL

KRITIK DER POLITISCHEN OEKONOMIE

DRITTER BAND. BUCH III
DER GESAMTSPROCESS DER KAPITALISTISCHEN PRODUKTION

ERSTER THEIL. Herausgegeben von Friedrich Engels

ZWEITER THEIL. Dritte Auflage

VERLAG VON OTTO MEISSNER · HAMBURG · 1894 · 1911

КАРЛ МАРКС

КАПІТАЛ

КРИТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ЕКОНОМІЇ

ТОМ ІІІ. КНИГА ТРЕТЯ

СУКУПНИЙ ПРОЦЕС КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА

ЧАСТИНА ПЕРША. Переклад з першого німецького видання
за редакцією Д. Рабіновича

ЧАСТИНА ДРУГА. Переклад з третього німецького видання
за редакцією Д. Рабіновича, С. Трикоза та В. Щербаненка

Київ • 2023

Маркс, Карл

Капітал: Критика політичної економії / Заг. ред. А. Потапова, І. Зробок, Д. Потапова. — Київ, 2023. — Т. III. — Кн. III. — Ч. I: Сукупний процес капіталістичного виробництва / Пер. із 1 нім. вид.; За ред. Д. Рабіновича; Ч. II: Процес капіталістичної продукції в цілому / Пер. із 3 нім. вид.; За ред. Д. Рабіновича, С. Трикоза, В. Щербаненка. — xii + 826 с. (Готується до друку).

Друкується за виданням: Карл Маркс. Капітал: Критика політичної економії — Том III. Книга третя. Частина перша: Сукупний процес капіталістичного виробництва. Переклад з першого німецького видання за редакцією Д. Рабіновича — Київ, 1936 — Том III. Книга третя. Частина друга: Процес капіталістичної продукції в цілому. Переклад з третього німецького видання за редакцією Д. Рабіновича — Харків, 1930.

Цей твір ліцензовано на умовах Ліцензії Creative Commons Із Зазначенням Авторства — Поширення На Тих Самих Умовах 4.0 Міжнародна. Щоб ознайомитися з копією цієї ліцензії, завітайте на <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/> або направте листа за адресою Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

Зміст

Андрію Річицькому	ix
Подяки	xi
Передмова. Фрідріх Енгельс	1

Книга третя

СУКУПНИЙ ПРОЦЕС КАПІТАЛІСТИЧНОГО ВИРОБНИЦТВА

ЧАСТИНА ПЕРША

Відділ перший

ПЕРЕТВОРЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В ЗИСК І НОРМИ ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ В НОРМУ ЗИСКУ

<i>Розділ I. Витрати виробництва (kostpreis) і зиск</i>	25
<i>Розділ II. Норма зиску</i>	37
<i>Розділ III. Відношення норми зиску до норми додаткової вартості</i>	45
<i>Розділ IV. Вплив обороту на норму зиску</i>	65
<i>Розділ V. Економія в застосуванні сталого капіталу</i>	71
1. Загальні положення	71
2. Заощадження на умовах праці коштом робітника	80
3. Економія на здобуванні сили, на передачі сили і на будівлях	88
4. Утилізація покидьків виробництва	92
5. Економія в наслідок винаходів	95
<i>Розділ VI. Вплив зміни цін</i>	97
1. Коливання цін сировинного матеріалу, безпосередній вплив цих коливань на норму зиску	97

2. Підвищення й зниження вартості капіталу, звільнення і зв'язування капіталу	101
3. Загальна ілюстрація: бавовняна криза 1861–1865 рр.	114
Розділ VII. Додатки	127

Відділ другий

ПЕРЕТВОРЕННЯ ЗИСКУ В ПЕРЕСІЧНИЙ ЗИСК

Розділ VIII. Різний склад капіталу в різних галузях виробництва і відмінність в нормах зиску, яка впливає звідси	133
Розділ IX. Утворення загальної норми зиску (пересічної норми зиску) і перетворення вартостей товарів у ціни виробництва	145
Розділ X. Вирівнення загальної норми зиску через конкуренцію. Ринкові ціни і ринкові вартості. Надзиск	161
Розділ XI. Впливи загальних коливань заробітної плати на ціни виробництва	185
Розділ XII. Додатки	189
1. Причини, що зумовлюють зміни в ціні виробництва	189
2. Ціна виробництва товарів середнього складу	190
3. Підстави капіталіста для компенсації	191

Відділ третій

ЗАКОН ТЕНДЕНЦІЇ НОРМИ ЗИСКУ ДО ПАДІННЯ

Розділ XIII. Закон як такий	197
Розділ XIV. Протидіючі причини	217
1. Збільшення акційного капіталу	224
Розділ XV. Розвиток внутрішніх суперечностей закону	227
1. Загальні зауваження	227
2. Конфлікт між розширенням виробництва і зростанням вартості	232
3. Надмір капіталу при надмірі населення	235
4. Додатки	243

**ПЕРЕТВОРЕННЯ ТОВАРНОГО КАПІТАЛУ І ГРОШОВОГО
КАПІТАЛУ В ТОВАРНО-ТОРГОВЕЛЬНИЙ КАПІТАЛ
І В ГРОШЕВО-ТОРГОВЕЛЬНИЙ КАПІТАЛ**

<i>Розділ XVI. Товарно-торговельний капітал</i>	253
<i>Розділ XVII. Торговельний зиск</i>	265
<i>Розділ XVIII. Оборот купецького капіталу. Ціни</i>	285
<i>Розділ XIX. Грошево-торговельний капітал</i>	297
<i>Розділ XX. З історії купецького капіталу</i>	305

**РОЗПАД ЗИСКУ НА ПРОЦЕНТ І ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ
ДОХІД. КАПІТАЛ, ЩО ДАЄ ПРОЦЕНТ**

<i>Розділ XXI. Капітал, що дає процент</i>	321
<i>Розділ XXII. Поділ зиску. Розмір процента. «Природна» норма процента</i>	339
<i>Розділ XXIII. Процент і підприємницький дохід</i>	351
<i>Розділ XXIV. Виділення капіталістичного відношення у формі капіталу, що дає процент</i>	371
<i>Розділ XXV. Кредит і фіктивний капітал</i>	381
<i>Розділ XXVI. Нагромадження грошового капіталу; його вплив на розмір процента</i>	397
<i>Розділ XXVII. Роль кредиту в капіталістичному виробництві</i>	417
<i>Розділ XXVIII. Засоби циркуляції і капітал. Погляди Тука і Фуллартона</i>	423

ЧАСТИНА ДРУГА

<i>Розділ XXIX. Складові частини банкового капіталу</i>	443
<i>Розділ XXX. Грошовий капітал та дійсний капітал. I</i>	455
<i>Розділ XXXI. Грошовий капітал та дійсний капітал. II. (Продовження)</i>	471
1. Перетворення грошей на позичковий капітал	471
2. Перетворення капіталу або доходу на гроші, що перетворюються в позичковий капітал	478
<i>Розділ XXXII. Грошовий капітал та дійсний капітал. III. (Кінець)</i>	481
<i>Розділ XXXIII. Засоби циркуляції при кредитовій системі</i>	495
<i>Розділ XXXIV. Currency principle і англійське банкове законодавство 1844 року</i>	519

<i>Розділ XXXV. Благородний метал та вексельний курс</i>	535
1. Рух золотого скарбу	535
2. Вексельний курс	543
<i>Розділ XXXVI. Передкапіталістичні відносини</i>	559

Відділ шостий

ПЕРЕТВОРЕННЯ НАДЗИСКУ НА ЗЕМЕЛЬНУ РЕНТУ

<i>Розділ XXXVII. Вступ</i>	579
<i>Розділ XXXVIII. Диференційна рента. Загальні уваги</i>	603
<i>Розділ XXXIX. Перша форма диференційної ренти (диференційна рента I)</i>	611
<i>Розділ XL. Друга форма диференційної ренти (диференційна рента II)</i>	633
<i>Розділ XLI. Диференційна рента II. Перший випадок: стала ціна продукції</i>	643
<i>Розділ XLII. Диференційна рента II. Другий випадок: низхідна ціна продукції</i>	651
<i>Розділ XLIII. Диференційна рента II. Третій випадок: висхідна ціна продукції</i>	667
<i>Розділ XLIV. Диференційна рента і з найгіршої з оброблюваних земель</i>	691
<i>Розділ XLV. Абсолютна земельна рента</i>	699
<i>Розділ XLVI. Рента з будівельних діляниць. Рента з рудень. Ціна землі</i>	721
<i>Розділ XLVII. Генеза капіталістичної земельної ренти</i>	729
1. Вступ	729
2. Відробітна рента	735
3. Рента продуктами	739
4. Грошова рента	741
5. Відчастинне (métairie) господарство і селянська парцелярна власність	747

Відділ сьомий

ДОХОДИ ТА ЇХНІ ДЖЕРЕЛА

<i>Розділ XLVIII. Триєдина формула</i>	759
<i>Розділ XLIX. До аналізу процесу продукції</i>	775
<i>Розділ L. Позірна роль конкуренції</i>	793
<i>Розділ LI. Розподільчі відносини й продукційні відносини</i>	815
<i>Розділ LII. Кляси</i>	823

Андрію Річицькому

Присвячується Андрію Річицькому (справжнє ім'я — Пісоцький Анатолій Андрійович), видатному українському вченому, перекладачеві та політичному діячу. В 1920-х роках він почав працювати над першим і єдиним українським перекладом «Капіталу» Маркса з німецької, проте встиг завершити лише перший том. Репресований у 1934 році, після чого його ім'я не згадувалося у наступних виданнях «Капіталу» зовсім, попри те, що вони базувалися на його роботі. Був реабілітований у 1990.

Подяки

Особлива подяка **Миколі Климчуку** за те, що видання вийшло охайним і гармонійним.

Над виданням в рамках спільної ініціативи markс.ukр працювали:

- **Ірина Зробок**
- **Ернест Гук**
- **Антон Потапов**
- Юрій Латиш
- Тарас Білоус
- Яна Шварц
- Максим Старчевський

а також Денис Богинський, Дмитро Желага, Богдан Бернадський, Ніна Молоціян, Андрій Андросович, Ліза Вальтер, Сергій Зінченко, Михайло Лях, Станіслав Сергієнко, Волидимир Бойко, Андрій Панченков, Денис Кучеренко, Настя Авдоніна, Олег Кавелер, Володимир Шостак, Ілля Токар, Вікторія Хомовська, Максим Сохацький, Мар'яна Потапова, Данило Янковський, Анна Поташева, Ярослав Ковальчук, Денис Панкратов, Роман Козлов, Євген Монастирський, Андрій Цукерман, Олександр Брайко, Антон Потапенко, Олександр Лапчук, Ліда Криштоп, Антон Степановський, Атнон Печенкін, Wowhura Wowhura, Ганна Куровська, Надія Йовченко, Ксенія Мейта, Тарас Саламанюк, Сергій Алушкін, Кирил Крамський, Євгенія Вирлич, Валерій Куропятник, Наталка Чех, Артем Тідва, Сніжанна Уманець, Любов Куйбіда, Андрій Погасій, Юлія Деркач, Дмитро Вершинін, Леонід Бігунов-Новіков, Галина Новосад, Артем Борисов, Олександр Ніколяк, Петро Садовий, Михайло Хохлович, Олексій Парфенюк, Хафіра Тітаренко, Володимир Гунько, Денис Яшний, Володимир Малахов, Валентин Дупак, Фрідріх Енгельс, Олена Мартинчук, Захар Попович, Поліна Власенко, Василь Опеченик, Raul Bruno Santos Lima, Eirini Tzoutzouraki та Денис Потапов.

Передмова

Нарешті мені удалось опублікувати цю третю книгу головного твору Маркса, закінчення теоретичної частини. При виданні другої книги в 1885 році я гадав, що третя книга становитиме хіба тільки технічні труднощі, за винятком, звичайно, деяких дуже важливих відділів. Так воно й було в дійсності; але про ті труднощі, які мене чекали саме в цих найважливіших відділах цілого, я не мав тоді ніякого уявлення, так само як і про інші перешкоди, які так дуже загаяли виготовлення книги.

Перш за все і більш за все мені заважала постійна слабкість зору, яка протягом багатьох років обмежувала до мінімуму мій робочий час для письмових занять, та ще й тепер тільки винятками дозволяє мені брати в руки перо при штучному освітленні. До цього долучилися інші невідкладні роботи: нові видання й переклади попередніх праць Маркса та моїх, отже, перегляди, передмови, доповнення, часто неможливі без нових досліджень, і т. д. Передусім англійське видання першої книги, за текст якого кінець-кінцем відповідаю я і яке через це забрало в мене багато часу. Хто скількинебудь стежив за колосальним ростом інтернаціональної соціалістичної літератури протягом останніх десяти років і особливо за числом перекладів раніших праць Маркса та моїх, той визнає, що я мав підставу втати себе з тим, що число тих мов, де я міг бути корисним перекладачеві і, отже, був зобов'язаний не відмовлятися від перегляду його праці, дуже обмежене. Але ріст літератури був тільки симптомом відповідного зростання самого інтернаціонального робітничого руху. А це останнє накладало на мене нові обов'язки. З перших днів нашої громадської діяльності чимала частина праці щодо посередництва між національними рухами соціалістів і робітників у різних країнах падала на мене і Маркса; ця праця зростала відповідно до зміцнення всього руху. Але тимчасом як до самої своєї смерті Маркс і в цьому головний тягар праці брав на себе, після його смерті постійно наростаючу працю довелося виконувати мені одному. Між

тим, безпосередні зносини окремих національних робітничих партій між собою стали загальним правилом, і на щастя, з дня на день стають ним дедалі більше; не зважаючи на це, моя допомога потрібна ще далеко частіше, ніж мені хотілося б в інтересах моїх теоретичних праць. Але хто, як я, понад 50 років діяв у цьому русі, для того роботи, що випливають з цього руху, є неминучим обов'язком, який вимагає негайного виконання. Як у шістнадцятому столітті, в наші бурхливі часи чисті теоретики у сфері суспільних інтересів збереглися тільки на стороні реакції, і саме тому ці панове в дійсності зовсім не теоретики, а прості апологети цієї реакції.

Та обставина, що я живу в Лондоні, веде за собою те, що ці партійні зносини зимою відбуваються здебільшого листовно, а влітку здебільшого особисто. А через це, як і через необхідність стежити за ходом руху в країнах, число яких раз-у-раз зростає, і по органах преси, число яких зростає ще швидше, для мене стало неможливим виготовляти праці, що не допускають ніякої перерви, інакше, як зимою, переважно в перші три місяці року. Коли маєш за собою сімдесят років, тоді Мейнертові асоціативні волокна мозку працюють з якоюсь фатальною повільністю; перерви у важкій теоретичній праці перемагаєш уже не так легко і не так швидко, як раніш. Тим то виходило, що працю однієї зими, коли вона не була цілком доведена до кінця, доводилось наступної зими здебільшого проробляти знову, і це сталося саме з найважчим п'ятим відділом.

Як побачить читач з подальших даних, ця редакційна робота істотно відрізнялася від редакційної роботи над другою книгою. Для третьої книги був у наявності тільки один первісний нарис, до того ще й з величезними прогалинами. Звичайно, початок кожного окремого відділу був досить пильно розроблений, навіть здебільшого й стилістично округлений. Але чим далі від початку, тим більш ескізним ставало оброблення, тим більше мало воно прогалин, тим більше містило воно екскурсів з приводу побічних питань, які виникали в процесі дослідження, при чому розроблення головного питання залишалося до пізнішого часу, тим довшими і заплутанішими ставали періоди, в яких висловлювалися думки, записані *in statu nascendi* [у стані виникнення]. В багатьох місцях почерк і виклад надто виразно показують втручання та ступневий розвиток тих викликаних надмірною працею приступів хвороби, які спочатку все більше утрудняли авторові самостійну працю і, нарешті, тимчасово зовсім унеможлиблювали її. І не дивно. Між 1863 і 1867 рр. Маркс не тільки виготовив у нарисі дві останні книги «Капіталу» і виготовив до друку рукопис першої книги, але й виконав ще велетенську роботу, зв'язану з заснуванням і поширенням Інтернаціональної Асоціації Робітників. Однак, через це вже в 1864 і 1865 рр. виявились серйозні ознаки тих порушень в здоров'ї Маркса, що не дали йому змоги самому закінчити обробку II і III книги.

Моя робота почалася з того, що, продиктувавши весь рукопис з оригіналу, який часто навіть я міг розшифрувати тільки з труднощами, я зробив легку до читання копію, що забрало в мене чимало часу. Тільки тоді можна було почати власне редакцію. Я обмежив її найнеобхіднішим, по можливості зберіг характер першого нарису всюди, де це дозволяла ясність, не викреслював навіть окремих повторень там, де вони, як це звичайно маємо у Маркса, кожного разу розглядають предмет з іншого боку або ж принаймні передають його в іншому способі виразу. Там, де мої зміни або додатки не чисто редакційного характеру, або там, де я мусив переробити даний Марксом фактичний матеріал у власні кінцеві висновки, хоч і витримані по можливості в дусі Маркса, — все місце взято в прями дужки і позначено моїми ініціалами. При моїх примітках під текстом подекуди немає дужок; але там, де при них стоять мої ініціали, я відповідаю за всю примітку.

В рукопису — як це само собою зрозуміло для першого нарису — є численні вказівки на ті пункти, які треба було пізніше розвинути, при чому не в усіх випадках виконано ці обіцянки. Ці вказівки я зберіг, бо вони показують наміри автора щодо майбутнього розроблення.

А тепер до деталей.

Для першого відділу головний рукопис можна було використати тільки з великими обмеженнями. На самому початку його вміщено все математичне обчислення відношення між нормою додаткової вартості і нормою зиску (що становить наш 3 розділ), тимчасом як предмет, викладений у нашому 1 розділі, розглядається тільки пізніше і мимохідь. Тут стали в пригоді два початки перероблення, кожний у 8 сторінок in folio; але й вони не скрізь зв'язно розроблені. З них складається даний у цій книзі розділ 1. Розділ 2 взято з головного рукопису. Для розділу 3 був у наявності цілий ряд незакінчених математичних обчислень, а також цілий майже закінчений зшиток, з семидесятих років, який подавав у рівняннях відношення норми додаткової вартості до норми зиску. Мій друг Самюель Мур, який зробив також більшу частину англійського перекладу першої книги, взявся обробити для мене цей зшиток, до чого він, як старий кембріджський математик, був куди більше здатен. З його резюме я потім виготував з розділ, користуючись принагідно головним рукописом. — З розділу 4 був у наявності тільки заголовок. Але тому що розглядуваний тут пункт: вплив обороту на норму зиску, має вирішально важливе значення, то я розробив його сам, через що весь цей розділ в тексті взято в дужки. При цьому виявилось, що в дійсності формула розділу 3 для норми зиску потребувала деякої модифікації для того, щоб стати загальнозначимою. Починаючи з п'ятого розділу, головний рукопис є єдине джерело для решти відділу, хоч і тут треба було зробити дуже багато перестановок і доповнень.

Для дальших трьох відділів, не кажучи про стилістичну редакцію, я май-

же скрізь міг триматися оригіналу рукопису. Окремі місця, які здебільшого стосуються до впливу обороту, треба було обробити відповідно до вставленого мною 4 розділу; ці місця теж узяті в дужки і позначені моїми ініціалами.

Головну трудність становив відділ V, в якому до того ж розглядається найзаплутаніший предмет всієї книги. І саме тоді, коли Маркс розробляв цей відділ, його спіткав один з вищезгаданих тяжких приступів хвороби. Отже, тут ми маємо не готовий нарис, навіть не схему, обриси якої треба було б заповнити, а тільки початок оброблення, який у багатьох випадках зводиться до невпорядкованої купи заміток, уваг, матеріалів у формі витягів. Спочатку я пробував закінчити цей відділ, як це мені до певної міри вдалося з першим відділом, шляхом заповнення прогалин і розроблення уривків, що були тільки намічені, так щоб він хоч би приблизно давав усе те, що намірявся дати автор. Щонайменше тричі я робив таку спробу, але кожного разу зазнавав невдачі, і в утраченому таким чином часі є одна з головних причин запізнення. Нарешті, я переконався, що цим шляхом справа не піде. Мені довелося б переглянути всю масу літератури з цієї галузі, і, кінець-кінцем, я виготовував би щось, що все ж не було б книгою Маркса. Мені не лишалось нічого іншого, як в певному розумінні розрубати Гордіїв вузол, обмежитись тим, щоб по можливості впорядкувати наявне і зробити тільки найпотрібніші доповнення. І таким чином я навесні 1893 року закінчив головну роботу для цього відділу.

З окремих розділів розділи 21–24 були в найголовнішому розроблені. Розділи 25 і 26 вимагали перегляду ілюстрацій і включення матеріалу, який був в інших місцях. Розділи 27 і 29 можна було дати майже цілком за рукописом, навпаки — розділ 28 довелося місцями інакше згрупувати. Але справжня трудність почалася з розділу 30. Починаючи звідси, треба було належним чином впорядкувати не тільки ілюстративний матеріал, але й хід думок, який кожної хвилини переривався вставними реченнями, відхиленнями і т. д. і розвивався далі в іншому місці, часто цілком мимохідь. Таким чином розділ 30 склався шляхом перестановок та вилучень, для яких знаходився вжиток в іншому місці. Розділ 31 був знову більше розроблений у загальному зв'язку. Але далі в рукопису йде довгий відділ, названий «Плутанина» («Die Konfusion»), що складається виключно з витягів з парламентських звітів про кризи 1848 і 1857 рр., в яких згруповані місцями коротко юмористично коментовані судження двадцяти трьох дільців і письменників-економістів, а саме про гроші й капітал, про вплив золота, надмірну спекуляцію і т. д. Тут представлені, чи тими, що запитують, чи тими, що відповідають, майже всі ходячі погляди того часу на відношення між грошми і капіталом, і Маркс хотів критично й сатирично розглянути «плутанину», яка виявилась при цьому, щодо того, що є на грошовому ринку гроші і що є капітал. Після багатьох спроб я переконався, що виготов-

лення цього розділу неможливе; матеріал, особливо матеріал, коментований Марксом, я використав там, де це дозволяв зв'язок викладу.

Після цього йде в досить упорядкованому вигляді те, що я вмістив в 32 розділі, але безпосередньо за цим — нова купа витягів з парламентських звітів про всякі можливі речі, зачеплені в цьому відділі, перемішана з довгими чи коротшими увагами автора. Наприкінці витяги та коментарії все більше й більше концентруються коло руху грошових металів та вексельного курсу і знов закінчуються всякого роду додатками. Навпаки, розділ (36) «Передкапіталістичні відносини» був цілком оброблений.

З усього цього матеріалу, починаючи з «Плутанини», і оскільки його не було вже вміщено в попередніх місцях, я склав розділи 33–35. Звичайно, тут не обійшлося без значних вставок з мого боку для встановлення зв'язку. Оскільки ці вставки не чисто формального характеру, вони прямо позначені як мої. Таким способом мені, нарешті, вдалося умістити в тексті всі так чи інакше належні до справи судження автора; нічого не випущено, крім незначної частини витягів, які або тільки повторювали наведене вже в іншому місці, або ж торкалися пунктів, яких рукопис докладно не розглядав.

Відділ про земельну ренту був далеко повніше оброблений, хоч і зовсім не впорядкований, як це видно вже з того, що в 43 розділі (в рукопису кінець відділу про ренту) Маркс вважав за потрібне коротко повторити план всього відділу. І це було тим більш бажаним для видання, що рукопис починається розділом 37, після якого йдуть розділи 45–47, і тільки після цього розділи 38–44. Найбільше праці потребували таблиці при диференціальній ренті II і те відкриття, що в 43 розділі зовсім не був досліджений третій випадок цього роду ренти, який треба було тут розглянути.

Для цього відділу про земельну ренту Маркс у семидесятих роках взявся до цілком нових спеціальних досліджень. Протягом ряду років він вивчав в оригіналах статистичні досліди та інші видання про землеволодіння, які стали неминучими в Росії після «реформи» 1861 року і які йому постачали в бажаній повноті його російські друзі, робив з них виписки і намірявся їх використати при новому обробленні цього відділу. При різноманітності форм як землеволодіння, так і експлуатації землеробських виробників у Росії, у відділі про земельну ренту Росія мала відігравати таку саму роль, як в першій книзі, при розгляді промислової найманої праці, Англія. На жаль, Марксу не вдалося здійснити цей план.

Нарешті, сьомий відділ був цілком закінчений у рукопису, але тільки як перший нарис, безконечно заплутані періоди якого спочатку треба було розчленувати, щоб зробити їх придатними до друку. Від останнього розділу існує тільки початок. Тут малося розглянути відповідні трьом головним формам доходу: земельна рента, зиск, заробітна плата — три великі класи розвиненого

капіталістичного суспільства: землевласники, капіталісти, наймані робітники — і неминуче дану з їх існуванням класову боротьбу як фактично наявний результат капіталістичного періоду. Подібні кінцеві резюме Маркс мав звичай відкладати до остаточної редакції, незадовго перед друком, при чому найновіші історичні події з завжди незмінною регулярністю давали йому до його теоретичних положень ілюстрації бажаної актуальності.

Цитат та ілюстрацій тут, як уже і в другій книзі, значно менше, ніж у першій. Цитати з книги I наводяться з посиланням на сторінки 2-го та 3-го видання. Там, де в рукопису є посилання на теоретичні судження попередніх економістів, здебільшого наводиться тільки ім'я, саму ж цитату малося подати при остаточному обробленні. Звичайно, я мусив це так і залишити. З парламентських звітів використано лише чотири, але їх використано досить широко. Ці звіти такі:

1. «Reports from Committees» (нижньої палати), т. VIII, «Commercial Distress», т. I, частина I, 1847–48. Minutes of Evidence. — Цитовано як: «Commercial Distress», 1847–48.

2. «Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847. Report printed 1848. Evidence printed 1857» (бо в 1848 році це вважалося надто компрометуючим). — Цитовано як: «Commercial Distress» 1848–57.

3. Report: Bank Acts, 1857. — Те саме, 1858. — Звіти комітету нижньої палати про вплив банкових актів 1844 та 1845 рр. З думками свідків. — Цитовано як: «Bank Acts» (іноді також: «Bank Committee») 1857, відповідно 1858.

До четвертої книги — історія теорії додаткової вартості — я візьмусь, як тільки це буде для мене скількинебудь можливо.

В передмові до другого тома «Капіталу» я мусив порахуватися з тими панамі, які в той час зчинили великий галас, бо їм хотілося знайти «в Родбертусі таємне джерело і такого попередника Маркса, який переважає Маркса». Я дав їм нагоду показати, «що може зробити політична економія Родбертуса»; я закликав їх довести, «яким чином може і повинна утворитись однакова пересічна норма зиску не тільки без порушення закону вартості, а скоріше на основі цього закону». Ті самі панове, які тоді з підстав суб'єктивних чи об'єктивних, але, як правило, з усяких інших, тільки не з наукових, вихваляли доброго Родбертуса як економічну зірку найпершої величини, всі без винятку не дали ніякої відповіді. Навпаки, інші люди вважали вартим праці зайнятися цією проблемою.

У своїй критиці II тома («Conrads Jahrbücher», XI, 5, 1885, стор. 452–465) професор В. Лексіс порушує це питання, хоч і не бажає дати прямого розв'язання його. Він каже: «Розв'язання цієї суперечності» (між законом вартості

Рікардо–Маркса та однаковою пересічною нормою зиску) «неможливе, якщо розглядати різні види товарів окремо, і якщо (їх вартість має бути рівна їх мінорній вартості, а ця остання — рівна або пропорціональна їх ціні». За Лексісом розв'язання можливе лише тоді, коли «відмовитись для окремих видів товару від вимірювання вартості працею і мати на увазі тільки виробництво товарів в цілому та розподіл їх між цілими класами капіталістів і робітників... З сукупного продукту робітничий клас одержує тільки певну частину... друга частина, що припадає класові капіталістів, становить додатковий продукт у Марксовому розумінні, а тому і... додаткову вартість. Потім, члени класу капіталістів розподіляють між собою всю цю додаткову вартість не відповідно до числа зайнятих ними робітників, а пропорціонально величині капіталу, вкладеного кожним з них, при чому й земля береться до розрахунку як капітальна вартість». Ідеальні вартості Маркса, визначувані одиницями праці, втіленими в товарах, не відповідають цінам, але можуть «розглядатися як вихідний пункт зрушення, яке приводить до дійсних цін. Останні зумовлюються тим, що рівновеликі капітали вимагають рівновеликих баришів». В наслідок цього одні капіталісти одержать за свої товари ціни вищі, ніж ідеальні вартості цих товарів, а інші одержать ціни нижчі. «Але через те що втрати і прибавки до додаткової вартості взаємно знищуються в межах класу капіталістів, то сукупна величина додаткової вартості є така сама, як коли б усі ціни були пропорціональні ідеальним вартостям товарів».

Як бачимо, питання тут далеко не розв'язане, але, хоча й розпливчато і поверхово, однак в цілому *поставлене* правильно. І це дійсно більше, ніж ми можемо чекати від будь-кого, хто, подібно до автора, з певного гордістю зачисляє себе до «вульгарних економістів»; це прямо дивовижно, коли порівняти з працями інших вульгарних економістів, про які мова буде пізніше. Правда, вульгарна економія автора особливого роду. Він каже, що бариш на капітал *міг би*, звичайно, бути виведений за способом Маркса, але ніщо не *примушує* до такого розуміння. Навпаки. Вульгарна економія має спосіб пояснення, принаймні більш правдоподібний: «капіталістичні продавці, виробник сировинного матеріалу, фабрикант, гуртовий торговець, роздрібний торговець одержують бариш від своїх підприємств, продаючи кожний дорожче, ніж він купує, отже, підвищуючи на певний процент собівартість (Selbstkostenpreis) свого товару. Тільки робітник не спроможний зробити подібної надбавки до вартості; в наслідок свого несприятливого становища супроти капіталіста він примушений продавати свою працю за таку ціну, якої вона коштує йому самому, а саме за необхідні засоби існування... таким чином ці надбавки до ціни зберігають своє повне значення відносно купуючих найманих робітників і спричиняють перенесення певної частини вартості сукупного продукту до класу капіталістів».

Отож не треба великого напруження мислі, щоб переконатися, що це «вульгарноекономічне» пояснення зиску на капітал практично веде до тих самих результатів, як і теорія додаткової вартості Маркса; що, за уявленням Лексіса, робітники перебувають точно в такому самому «несприятливому становищі», як і в Маркса; що вони цілком так само обдурені, бо кожен неробітник може продавати вище ціни, а робітник цього не може; і що на основі цієї теорії можна збудувати принаймні настільки ж поверховий вульгарний соціалізм, як той, що збудований тут в Англії на основі теорії споживної вартості та теорії граничної корисності Джевонса-Менгера. Я навіть думаю, що коли б ця теорія зиску була відома панові Джорджеві Бернардові Шоу, він міг би ухопитися за неї обома руками, дати відставку Джевонсові та Карлові Менгеру і наново збудувати на цій скелі фабіанську церкву майбутнього.

Але в дійсності ця теорія є лише парафраза теорії Маркса. З чого ж покриваються всі надбавки до ціни? З «сукупного продукту» робітників. І саме в наслідок того, що товар «праця», або, як каже Маркс, робоча сила, мусить продаватися нижче її ціни. Бо якщо спільна властивість усіх товарів є в тому, що їх можна продавати дорожче витрат виробництва, а праця становить єдиний виняток з цього і продається завжди тільки по витратах виробництва, то вона продається якраз нижче тієї ціни, яка є загальним правилом у цьому вульгарноекономічному світі. Надзиск, який в наслідок цього припадає капіталістові або класові капіталістів, полягає саме в тому і в кінцевому рахунку може постати тільки тому, що робітник, після репродукції заміщення ціни своєї праці, мусить ще далі виробляти продукт, за який йому не платять, — додатковий продукт, продукт неоплаченої праці, додаткову вартість. Лексіс — людина надзвичайно обережна у виборі своїх висловів. Він ніде не каже прямо, що вищенаведене розуміння є його власне; але якщо це так, то цілком ясно, що ми тут маємо справу не з одним з тих звичайних вульгарних економістів, про яких він сам каже, що кожний з них в очах Маркса є «в кращому разі тільки безнадійний недоумок», а з марксистом, який переодягнувся вульгарним економістом. Чи сталося це переодягнення свідомо чи несвідомо, це є психологічне питання, яке нас тут не цікавить. Той, хто схотів би з'ясувати це, може, дослідив би також, як могло статися, що така безперечно розумна людина, як Лексіс, могла певний час боронити таке безглуздя, як біметалізм.

Перший, хто дійсно намагався дати відповідь на питання, був д-р *Конрад Шмідт*: «Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marxschen Wertgesetzes», Stuttgart, Dietz 1889. Шмідт намагається погодити деталі утворення ринкових цін як із законом вартості, так і з пересічною нормою зиску. Промисловий капіталіст одержує у своєму продукті, поперше, заміщення свого авансованого капіталу, подруге, додатковий продукт, за який він нічого не заплатив. Але, щоб одержати цей додатковий продукт, він мусить авансувати свій капітал

на виробництво; тобто він мусить застосувати певну кількість упредметненої праці, щоб мати можливість привласнити собі цей додатковий продукт. Отже, для капіталіста цей його авансований капітал є кількість упредметненої праці, суспільно-потрібна для того, щоб створити йому цей додатковий продукт. Це має силу і для всякого іншого промислового капіталіста. А тому що за законом вартості продукти обмінюються один на один пропорціонально до праці, суспільно-необхідної для їх виробництва, і що для капіталіста праця, необхідна для виготовлення його додаткового продукту, є якраз нагромаджена в його капіталі минула праця, то з цього випливає, що додаткові продукти обмінюються пропорціонально до капіталів, потрібних для їх виробництва, а не пропорціонально до дійсно втіленої в них праці. Отже, частка, що припадає на кожну одиницю капіталу, дорівнює сумі всіх вироблених додаткових вартостей, поділеній на суму застосованих для цього капіталів. Тому однакові капітали за однакові проміжки часу дають однаковий зиск, і це спричинюється тим, що вираховані так витрати виробництва (*Kostpreis*) додаткового продукту, тобто пересічний зиск, додаються до витрат виробництва оплаченого продукту, і по цій підвищеній ціні продаються обидва, оплачений і неоплачений продукт. Встановлюється пересічна норма зиску, не зважаючи на те, що, як думає Шмідт, пересічні ціни окремих товарів визначаються за законом вартості.

Конструкція надзвичайно дотепна, вона цілком на гегелівський зразок, але вона має те спільне з більшою частиною гегелівського, що вона неправильна. Додатковий продукт чи оплачений продукт — це не робить різниці: якщо закон вартості повинен *безпосередньо* мати силу і для пересічних цін, то і той і другий продукт мусить продаватися пропорціонально до суспільнонеобхідної праці, потрібної і спожитої на їх виготовлення. Закон вартості з самого початку спрямований проти погляду, який перейшов від капіталістичного способу уявлення, ніби нагромаджена минула праця, з якої складається капітал, є не просто певна сума готової вартості, а, як фактор виробництва й утворення зиску, має також властивість створювати вартості, отже, є джерелом більшої вартості, ніж має сам капітал; закон вартості твердо встановлює, що ця властивість належить тільки живій праці. Те, що капіталісти сподіваються рівного зиску, пропорціонального до величини їх капіталів, отже, розглядають авансовані ними капітали як свого роду витрати виробництва їхнього зиску — це відомо. Але якщо Шмідт використовує це уявлення, щоб за його допомогою погодити з законом вартості ціни, обраховані за пересічною нормою зиску, то він скасовує (*hebt... auf*) самий закон вартості, приєднуючи до нього як співвизначальний фактор уявлення, ділком йому суперечне.

Або нагромаджена праця поряд з живою працею створює вартість. Тоді закон вартості не має сили.

Або вона не створює вартості. Тоді доводи Шмідта несполучні з законом вартості.

Шмідт збився з правильного шляху, коли він був уже дуже близько до розв'язання проблеми, бо гадав, що треба обов'язково знайти математичну формулу, яка дала б можливість довести погодженість пересічної ціни кожного окремого товару з законом вартості. Але якщо тут, будучи зовсім близько до мети, він пішов хибним шляхом, то в усьому іншому зміст брошури показує, з яким розумінням він зробив далші висновки з обох перших книг «Капіталу». Йому належить честь самостійного відкриття правильного пояснення неясної до того часу тенденції норми зиску до зниження, пояснення, даного Марксом у третьому відділі третьої книги; так само виведення торговельного зиску з промислової додаткової вартості і цілий ряд уваг про процент та земельну ренту, в яких ним передхоплені речі, розвинені у Маркса в четвертому і п'ятому відділах третьої книги.

В одній пізнішій праці («Neue Zeit» 1892/93, №№ 3 і 4) Шмідт намагається розв'язати проблему іншим шляхом. Цей шлях зводиться до того, що пересічну норму зиску встановлює конкуренція, бо вона примушує капітал переходити з галузей виробництва з недостатнім зиском до інших, де добувається надзиск. Що конкуренція є велика зрівняльниця зисків, це не новина. Але Шмідт намагається довести, що це нівелювання зисків тотожне із зведенням продажної ціни товарів, вироблених понад міру, до такої міри вартості, яку суспільство може заплатити за них згідно з законом вартості. Чому і це не могло привести до цілі, досить видно з пояснень Маркса в самій книзі.

Після Шмідта до проблеми взявся П. Фіреман («Conrads Jahrbücher», Dritte Folge [1892], III, стор. 793). Я не спиняюся на його увагах про інші сторони викладу в Маркса. Вони ґрунтуються на тому непорозумінні, ніби Маркс хоче дати визначення там, де він в дійсності розвиває, і на тому, що в Маркса взагалі довелося б пошукати точних, готових, раз назавжди даних дефініцій. Адже само собою зрозуміло, що там, де речі та їх взаємовідношення розглядаються не як сталі, а як мінливі, їх мислені відбитки, поняття, теж зазнають зміни та перетворення; що їх не втискують у закам'янілі дефініції, а розглядають в їх історичному або логічному процесі утворення. Після цього стане, звичайно, ясно, чому Маркс на початку першої книги, де він виходить з простого товарного виробництва, яке є для нього історичною передумовою, щоб потім далі перейти від цієї бази до капіталу, — чому він там виходить саме з простого товару, а не з форми, логічно і історично вторинної, не з капіталістично модифікованого вже товару; цього Фіреман, звичайно, ніяк не може зрозуміти. Ці та інші другорядні речі, які могли б дати привід ще до деяких заперечень, ми краще лишимо осторонь і перейдемо зразу до суті справи. В той час як теорія навчає автора, що додаткова вартість при даній нормі додаткової вар-

тості пропорціональна кількості застосованих робочих сил, досвід показує йому, що при даній пересічній нормі зиску зиск пропорціональний величині всього застосованого капіталу. Фіреман пояснює це тим, що зиск — явище тільки умовне (в нього це значить: належне певній суспільній формації, таке, що разом з нею існує і зникає); його існування зв'язане просто з капіталом; цей останній, якщо він досить сильний, щоб вимушувати для себе зиск, примушується також конкуренцією вимушувати для себе норму зиску, однакову для всіх капіталів. Без рівної норми зиску неможливе ніяке капіталістичне виробництво; якщо припустити цю форму виробництва, то маса зиску для кожного окремого капіталіста при даній нормі зиску може залежати тільки від величини його капіталу. З другого боку, зиск складається з додаткової вартості, з неоплаченої праці. Яким же чином відбувається тут перетворення додаткової вартості, величина якої відповідає експлуатації праці, в зиск, величина якого відповідає величині потрібного для цього капіталу? «Просто таким чином, що в усіх галузях виробництва, де відношення між... сталим і змінним капіталом є найбільше, товари продаються вище їх вартості, а це значить також, що в тих галузях виробництва, де відношення сталого капіталу до змінного капіталу $= c : v$ є найменше, товари продаються нижче їх вартості, і що тільки там, де відношення $c : v$ становить певну середню величину, товари відчужуються по їх справжній вартості... Чи є ця невідповідність окремих цін з їх відповідними вартостями спростуванням принципу вартості? Аж ніяк. Бо в наслідок того, що ціни деяких товарів підвищуються понад вартість в такій самій мірі, в якій ціни інших товарів падають нижче вартості, загальна сума цін лишається рівною загальній сумі вартостей... в кінцевому рахунку невідповідність зникає». Ця невідповідність є «порушення»; «але в точних науках таке порушення, яке можна обчислити, звичайно ніколи не розглядається як спростування певного закону».

Коли порівнюємо з цим відповідні місця в розділі IX, то побачимо, що Фіреман дійсно торкнувся тут вирішального пункту. Але скільки посередніх членів потрібно було б ще й після цього відкриття, щоб дати Фіреманові змогу виробити повне очевидне розв'язання проблеми, — це показує незаслужено холодний прийом, який зустріла його така важлива стаття. Хоч і як багато людей цікавилось проблемою, але всі вони ще боялись обпектись на ній. І це пояснюється не тільки тією недосконалою формою, в якій Фіреман залишив своє відкриття, але й безперечними хибами як його розуміння викладу в Маркса, так і його власної загальної критики цього викладу, основаної на такому розумінні.

Якщо трапляється десь нагода осоромитись на якійсь важкій справі, то пан професор Юліус Вольф в Цюріху ніколи не пропускає такої нагоди. Вся проблема, — оповідає він нам («Conrads Jahrbücher», Dritte Folge, II, стор. 352 і

далі), — розв'язується за допомогою відносної додаткової вартості. Виробництво відносної додаткової вартості ґрунтується на збільшенні сталого капіталу, порівняно з змінним. «Плюс у сталому капіталі має за передумову плюс у продуктивній силі робітників. Але через те що цей плюс у продуктивній силі (шляхом здешевлення засобів існування) веде за собою плюс у додатковій вартості, то встановлюється пряме відношення між зростаючою додатковою вартістю і зростаючою часткою сталого капіталу в усьому капіталі. Збільшення сталого капіталу свідчить про збільшення продуктивної сили праці. Тому при незмінній величині змінного капіталу і зростаючому сталому капіталі додаткова вартість мусить зростати згідно з Марксом. Ось питання, яке було нам поставлене».

Правда, в сотні місць першої книги Маркс каже якраз протилежне; правда, твердження, ніби за Марксом відносна додаткова вартість при зменшенні змінного капіталу підвищується в такій самій пропорції, в якій збільшується сталий капітал, таке дивовижне, що для нього не можна знайти ніякого парламентського вислову; правда, пан Юліус Вольф доводить у кожному рядку, що він ні відносно, ні абсолютно нічого не зрозумів ні в абсолютній, ні у відносній додатковій вартості; правда, він сам каже: «На перший погляд здається, що тут дійсно опиняєшся у кублі недоречностей» — що, до речі сказати, є єдине правильне слово в усій його статті. Та що з того? Пан Юліус Вольф такий гордий своїм геніальним відкриттям, що не може пропустити нагоди, щоб не віддати посмертної хвали за це Марксу і це своє власне незмірне безглуздя вихвалити як «новий доказ тієї гостроти та далекоглядності, з якою накреслена його (Маркса) критична система капіталістичного господарства»!

Але буває ще краще: пан Вольф каже: «Рікардо висловив твердження: рівні витрати капіталу — рівна додаткова вартість (зиск) і разом з тим твердження: рівні витрати праці — рівна (щодо маси) додаткова вартість. І питання полягало в тому, як одно погоджується з другим. Але Маркс не визнавав питання в цій формі. Він безсумнівно довів (у третій книзі), що друге твердження не є безумовний наслідок закону вартості, що воно навіть суперечить його законові вартості і, отже... мусить бути прямо відкинута». І після цього він досліджує, хто з нас обох помилявся, я чи Маркс. Що він сам помиляється, про це він, звичайно, не думає.

Коли б я хотів сказати хоч одно слово з приводу цього прекрасного місця, це значило б ображати моїх читачів і зовсім не визнавати комічності становища. До цього я ще додаю тільки ось що: з тією самою сміливістю, з якою він уже тоді міг сказати, що «Маркс у третьому томі безсумнівно довів», він користується нагодою, щоб розповісти — мабуть, професорську — плітку, ніби вищезгаданий твір Конрада Шмідта «безпосередньо інспірований Енгельсом». Пане Юліус Вольф! В тому світі, в якому ви живете і дієте, може й водиться

таке, що людина, яка публічно ставить перед іншими проблему, нишком відкриває своїм особистим друзям її розв'язання. Що ви на це здатні, я вам охоче вірю. Що в тому світі, в якому я обертаюся, немає потреби опускатися до такої мерзоти, це доводить вам оця передмова. —

Ледве помер Маркс, як пан Ахім Лорія спішно опублікував статтю про нього в «Nuova Antologia» (квітень 1883): спочатку біографія, переповнена брехливими даними, потім критика громадської, політичної і літературної діяльності. Матеріалістичне розуміння історії Маркса тут сфальсифіковане і перекручене з таким апломбом, який дозволяє угадати якусь велику мету. І ця мета була досягнута: в 1886 році той самий пан Лорія опублікував книгу: «La teoria economica della costituzione politica», в якій він оповістив здивованому світові його сучасників, як своє власне відкриття, історичну теорію Маркса, так ґрунтовно і так навмисно перекручену ним в 1883 році. Звичайно, теорію Маркса він звів тут до досить філістерського рівня; історичні ілюстрації й приклади теж рясніють такими помилками, яких не простили б і учневі четвертого класу; але хіба це все має якесь значення? Відкриття, що політичні становища і події скрізь і завжди знаходять своє пояснення у відповідних економічних становищах, зроблене, як доведено цією книгою Лорія, аж ніяк не Марксом у 1845 році, а паном Лорія в 1886 році. Принаймні він щасливо упевнив у цьому своїх земляків, а з того часу, як його книга з'явилась французькою мовою, і деяких французів, і може тепер чванитись в Італії як автор нової епохальної історичної теорії, поки тамошні соціалісти знайдуть час повискубувати в *illustre* [славетного] Лорія крадені павині пера.

Але це тільки один маленький зразочок маніри пана Лорія. Він запевняє нас, що всі теорії Маркса ґрунтуються на *свідомому* софізмі (*un consaruto sofisma*); що Маркс не відступав перед паралогізмами навіть тоді, коли він *визнавав* їх за *такі* (*sapendoli tali*) і т. д. І після того, як він в цілому ряді подібних підлих побрехеньок дав своїм читачам усе потрібне для того, щоб вони побачили в Марксі якогось кар'єриста *à la* Лорія, який досягає своїх дрібних ефектів за допомогою таких самих дрібних негідних шахрайських засобів, як наш падуанський професор, — він може тепер відкрити їм важливу таємницю, а тим самим і нас приводить назад до норми зиску.

Пан Лорія каже: За Марксом маса додаткової вартості (яку пан Лорія отожднює тут з зиском), вироблена в капіталістичному промисловому підприємстві, повинна відповідати застосованому в ньому змінному капіталові, бо сталий капітал не дає ніякого зиску. Але це суперечить дійсності. Бо на практиці зиск відповідає не змінному, а всьому капіталові. І Маркс сам бачить це (I, розд. XI) і визнає, що зовнішньо факти суперечать його теорії. Але як він розв'язує цю суперечність? Він відсилає своїх читачів до подальшого тома, який ще не з'явився. Про цей том Лорія вже раніш сказав своїм читачам, що він

не вірить тому, що Маркс хоч би одну мить думав про те, щоб його написати, і тепер він триумфуючи вигукує: «Отже, я мав рацію, коли твердив, що цей другий том, яким Маркс весь час загрожує своїм супротивникам і який, однак, ніколи не з'явиться, що цей том, дуже ймовірно, був хитромудрою виверткою, якої Маркс уживав тоді, коли в нього не вистачало наукових аргументів (un ingegnoso spedito ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici)». І хто тепер не переконався, що Маркс стоїть на такій самій висоті наукового шахрайства, як l'illustre Лорія, той уже цілком безнадійна людина.

Отже, ми ось чого навчилися: за паном Лорія теорія додаткової вартості Маркса абсолютно несполучна з фактом загальної рівної норми зиску. Аж ось з'явилась друга книга і разом з тим моє публічно поставлене питання саме про цей пункт. Коли б пан Лорія був одним з нас, соромливих німців, він би якось збентежився. Але він — сміливий житель півдня, він походить з гарячого клімату, де, як він може твердити, нахабність (Unverfrorenheit)^{*} є до певної міри природна умова. Питання про норму зиску поставлено публічно. Пан Лорія публічно оголосив його нерозв'язним. І саме через це він тепер перевищить самого себе, розв'язавши його публічно.

Це чудо сталося в «Conrads Jahrbücher», Neue Folge, т. XX, стор. 272 і далі, у статті про вищезгаданий твір Конрада Шмідта. Після того, як він вичитав у Шмідта, яким чином утворюється торговельний зиск, йому зразу все стало ясно. «Через те що визначення вартості робочим часом дає перевагу тим капіталістам, які вкладають більшу частину свого капіталу у заробітну плату, то непродуктивний» [слід сказати — торговельний] «капітал може вимусити собі від цих капіталістів, що мають перевагу, вищий процент» [слід сказати — зиск] «і утворити рівність між окремими промисловими капіталістами... Так, наприклад, якщо промислові капіталісти А, В, С застосовують у виробництві кожний по 100 робочих днів і відповідно 0, 100, 200 сталого капіталу, а заробітна плата за 100 робочих днів містить у собі 50 робочих днів, то кожний капіталіст одержує додаткову вартість у 50 робочих днів, а норма зиску становить 100% для першого, 33,3% для другого і 20% для третього капіталіста. Але якщо четвертий капіталіст D нагромаджує непродуктивний капітал у 300, який вимагає від А процента» [зиску] «вартістю в 40 робочих днів, від В процента в 20 робочих днів, то норма зиску капіталістів А і В знизиться до 20%, до норми зиску С, а D з капіталом у 300 одержить зиск у 60, тобто норму зиску в 20%, як і решта капіталістів».

З такою дивовижною вправністю, в одну мить, l'illustre Лорія розв'язує те саме питання, яке він десять років тому оголосив нерозв'язним. На жаль, він не відкрив нам таємниці, звідки «непродуктивний капітал» дістає силу не тільки

^{*} Тут гра слів: німецьке «Unverfrorenheit» буквально можна також тлумачити як «здатність не замерзати». *Ред.*

відняти в промисловців цей їх надзиск, що перевищує пересічну норму зиску, але й утримати його у своїй кишені цілком так, як земельний власник кладе собі в кишеню у вигляді земельної ренти надлишковий зиск орендаря. Дійсно, в такому випадку купці стягали б з промисловців данину, цілком аналогічну земельній ренті, і тим самим установлювали б пересічну норму зиску. Правда, торговельний капітал є дуже істотний фактор в установленні загальної норми зиску, як це досить відомо кожному. Але тільки літературний авантюрист, який у глибині свого серця плює на всю політичну економію, може дозволити собі твердити, що торговельний капітал має чарівну силу притягувати до себе всю надлишкову додаткову вартість, яка перевищує загальну норму зиску, до того ж раніше, ніж ця остання встановлена, і перетворювати її в земельну ренту для себе самого, та ще й так, що йому для цього не потрібна ніяка земельна власність. Не менш дивовижне є твердження, що торговельному капіталові вдається відкрити тих промисловців, додаткова вартість яких дорівнює якраз тільки пересічній нормі зиску, і що він вважає для себе за честь до певної міри полегшити долю цих нещасних жертв закону вартості Маркса, продаючи їх продукти *gratis*^{*}, навіть без усякої комісії. Яким треба бути фігляром, щоб уявити собі, ніби Маркс мав потребу в таких жалюгідних фокусах!

Але в повному блиску своєї слави наш *illustre* Лорія виступає тільки тоді, коли ми порівнюємо його з його північними конкурентами, наприклад, з паном Юліусом Вольфом, який теж відомий не з учорашнього дня. Яким дрібним брехуном здається він поряд з італійцем навіть у своїй товстій книзі про «Соціалізм і капіталістичний суспільний лад»! Який безпомічний, я навіть сказав би — який скромний він поряд з тією благородною сміливістю, з якою маестро видає за щось само собою зрозуміле, що Маркс не більше й не менше; як і всі інші люди, цілком такий самий свідомий софіст, паралогіст, хвалько і шахрай, як сам пан Лорія, що Маркс кожного разу, коли потрапляє в скрутне становище, обіцяє публіці дати закінчення своєї теорії в подальшому томі, якого він, як він це сам дуже добре знає, і не може і не бажає випустити! Безмежна відвага, сполучена з в'юнкістю вужа, з якою він викручується з неможливих ситуацій, героїчне презирство до одержаних стусанів, нестримно швидке присвоювання чужих праць, нахабне шахрайство реклами, організація слави за допомогою шумихи приятелів — хто може зрівнятися з ним в усьому цьому?

Італія — країна класичності. Починаючи з тих великих часів, коли там зійшла зоря сучасного світу, вона породила величні характери недосяжно-класичної довершеності, від Данте до Гарібальді. Але й часи приниження і чужоземного панування залишили їй класичні характери, серед них два особливо рельєфні типи: Сганареля і Дулькамару. Класичну єдність обох ми бачимо втіленою в нашому *illustre* Лорія.

* безплатно, без будьякого винагородження. *Ред.*

На закінчення я мушу повести своїх читачів за океан. У Нью-Йорку пан доктор медицини *Джордж Штібелінг* теж знайшов розв'язання проблеми, і при тому надзвичайно просте. Таке просте, що ні одна людина ні по цей, ні по той бік океану не схотіла його визнати, в наслідок чого він страшенно розгнівався і в безконечному ряді брошур та газетних статей по обидва боки океану гірко скаржився на таку несправедливість. В «*Neue Zeit*» йому, правда, сказали, що все його розв'язання ґрунтується на помилці в обрахунку. Але це не могло його стурбувати; Маркс, мовляв, теж зробив помилки в обрахунках і, однак, в багатьох речах він має рацію. Отже, погляньмо на Штібелінгове розв'язання.

«Я беру дві фабрики, які працюють однаковий час з однаковим капіталом, але з різним відношенням сталого і змінного капіталу. Весь капітал $(c + v)$ я припускаю $= y$ і позначаю різницю у відношенні сталого капіталу до змінного через x . На фабриці I $y = c + v$, на фабриці II $y = (c - x) + (v + x)$. Отже, норма додаткової вартості на фабриці I $= \frac{m}{v}$ а на фабриці II $= \frac{m}{v+x}$. Зиском (p) я називаю всю додаткову вартість (m), на яку збільшується весь капітал y , або $c + v$, на протязі даного часу; отже, $p = m$. Тому норма зиску на фабриці I $= \frac{p}{y}$, або $\frac{m}{c+v}$, а на фабриці II так само $= \frac{p}{y}$, або $\frac{m}{(c-x)+(v+x)}$, тобто так само $= \frac{m}{c+v}$. Отже, проблема... розв'язується таким способом, що на основі закону вартості при застосуванні однакового капіталу і однакового часу, але неоднакових кількостей живої праці, з зміни норми додаткової вартості постає однакова пересічна норма зиску» (*G. C. Stiebeling: «Das Wertgesetz und die Profitrate». New York, John Heinrich*).

Хоч який прекрасний і ясний вищенаведений обрахунок, ми змушені, однак, поставити панові докторові Штібелінгові *одно* питання: звідки він знає, що сума додаткової вартості, яку виробляє фабрика I, ні на волосок не відрізняється від суми додаткової вартості, створеної на фабриці II? Про c, v, y і x , отже, про всі інші фактори обрахунку, він прямо каже нам, що вони для обох фабрик мають однакові величини, але про m ні слова. Але з того, що він обидві згадувані тут кількості додаткової вартості алгебрично позначає через m , це ніяк не впливає. Навпаки, це саме те, що має бути доведене, бо пан Штібелінг без дальших околичностей і зиск p ототожнює з додатковою вартістю. Тут можливі тільки два випадки: або обидва m рівні, кожна фабрика виробляє однакову кількість додаткової вартості, отже, при однаковому сукупному капіталі і однаковою кількістю зиску, і тоді пан Штібелінг вже наперед припустив те, що він ще тільки повинен довести. Або ж одна фабрика виробляє більшу суму додаткової вартості, ніж друга, і тоді розвалюється весь його обрахунок.

Пан Штібелінг не побоявся ні праці, ні витрат для того, щоб на цій своїй помилці в обрахунку побудувати цілі гори обчислень і подати їх публіці. Я можу дати йому заспокійливе запевнення, що майже всі вони однаково неправильні,

і що там, де вони як виняток правильні, вони доводять щось цілком інше, а не те, що він хоче довести. Так, порівнюючи дані американських переписів 1870 і 1880 років, він дійсно показує падіння норми зиску, але пояснює його цілком помилково і гадає, що теорія Маркса про завжди незмінну, стабільну норму зиску має бути виправлена практикою. Але з третього відділу цієї третьої книги виходить, що ця «нерухома норма зиску» Маркса є чиста вигадка і що тенденція норми зиску до падіння ґрунтується на причинах, діаметрально протилежних тим, що їх наводить д-р Штібелінг. Пан д-р Штібелінг має, без сумніву, добрі наміри, але, якщо хто хоче займатись науковими питаннями, то він мусить насамперед навчитися читати твори, якими хоче користуватись, так, як їх написав автор, і перш за все не вичитувати з них того, чого в них немає.

Результат усього дослідження: і в даному питанні щось зроблено знов таки тільки школою Маркса. Фіреман і Конрад Шмідт, коли читатимуть цю третю книгу, можуть бути цілком задоволені, кожний у своїй частині, з своїх власних праць.

Ф. Енгельс

Лондон, 4 жовтня 1894 р.

КНИГА ТРЕТЯ

**СУКУПНИЙ ПРОЦЕС
КАПІТАЛІСТИЧНОГО
ВИРОБНИЦТВА**

ЧАСТИНА ПЕРША

Відділ перший

**ПЕРЕТВОРЕННЯ
ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ
В ЗИСК І НОРМИ
ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ
В НОРМУ ЗИСКУ**

Витрати виробництва (*kostpreis*) і зиск

В першій книзі були досліджені ті явища, які представляє капіталістичний процес виробництва, взятий сам по собі, як безпосередній процес виробництва, при чому ще залишались осторонь усі вторинні впливи чужих йому обставин. Але цей безпосередній процес виробництва ще не вичерпує життєвого шляху капіталу. В дійсному світі він доповнюється процесом циркуляції, який становив предмет досліджень другої книги. Там, саме в третьому відділі, при розгляді процесу циркуляції як опосереднення суспільного процесу репродукції, виявилось, що капіталістичний процес виробництва, розглядуваний у цілому, є єдність процесу виробництва і циркуляції. Завдання цієї третьої книги не може полягати в тому, щоб дати загальні міркування про цю єдність. Навпаки, тут треба знайти і описати ті конкретні форми, які виростають з процесу руху капіталу, розглядуваного як ціле. В своєму дійсному русі капітали протистоять один одному в таких конкретних формах, для яких форма капіталу в безпосередньому процесі виробництва, як і його форма в процесі циркуляції, виступають тільки як особливі моменти. Отже, ті форми капіталу, які ми описуємо в цій книзі, крок за кроком наближаються до тієї форми, в якій вони виступають на поверхні суспільства, в діянні різних капіталів один на одного, в конкуренції і в звичайній свідомості самих діячів виробництва.

Вартість кожного капіталістично виробленого товару T зображується у формулі: $T = c + v + m$. Якщо ми від цієї вартості продукту віднімемо додаткову вартість m , то лишиться простий еквівалент або вартість, яка заміщає в товарі капіталну вартість $c + v$, витрачену як елементи виробництва.

Якщо, наприклад, виготовлення певного продукту спричиняє витрату капіталу в 500 £ : 20 £ на зношування засобів праці, 380 £ на матеріали виробництва, 100 £ на робочу силу, і якщо норма додаткової вартості становить 100%,

то вартість продукту = $400c + 100v + 100m = 600 \text{ £}$.

Після того, як ми відніmemo додаткову вартість в 100 £ , лишається товарна вартість у 500 £ , і ця остання заміщає тільки витрачений капітал у 500 £ . Ця частина вартості товару, яка заміщає ціну спожитих засобів виробництва і ціну вжитої робочої сили, заміщає тільки те, чого коштує товар самому капіталістові, і тому вона становить для нього витрати виробництва (*Kostpreis*) товару.

Чого коштує товар капіталістові і чого коштує само виробництво товару, це в усякому разі дві цілком різні величини. Та частина товарної вартості, яка складається з додаткової вартості, нічого не коштує капіталістові саме тому, що робітникові вона коштує неоплаченої праці. Однак, через те що на основі капіталістичного виробництва робітник, після того як він вступив у процес виробництва, сам становить складову частину функціонуючого і належного капіталістові продуктивного капіталу і, отже, дійсним виробником товару є капіталіст, то витрати виробництва товару неминуче виступають для нього як те, чого дійсно коштує (*wirkliche Kost*) самий товар. Якщо витрати виробництва ми назвемо k , то формула: $T = c + v + m$ перетворюється в формулу: $T = k + m$, або товарна вартість = витратам виробництва + додаткова вартість.

Тому підведення тих різних частин вартості товару, які тільки заміщають витрачену на його виробництво капітальну вартість, під категорію витрат виробництва виражає, з одного боку, специфічний характер капіталістичного виробництва. Те, чого коштує капіталістові (*kapitalistische Kost*) товар, вимірюється витратою капіталу, те, чого дійсно коштує (*wirkliche Kost*) товар, — витратою праці. Тому капіталістичні витрати виробництва товару кількісно відрізняються від його вартості або його дійсних витрат виробництва; вони менші, ніж товарна вартість, бо через те що $T = k + m$, то $k = T - m$. З другого боку, витрати виробництва товару ніяк не є такою рубрикою, яка існує тільки в капіталістичному рахівництві. Усамостійнення цієї частини вартості постійно виявляється на практиці в дійсному виробництві товару, бо з її товарної форми вона, за допомогою процесу циркуляції, знов і знов мусить бути зворотно перетворена в форму продуктивного капіталу, отже, на виручені витрати виробництва товару доводиться знов і знов купувати елементи виробництва, спожиті на виробництво товару.

Навпаки, категорія витрат виробництва не має ніякого відношення до утворення вартості товару або до процесу зростання вартості капіталу. Якщо я знаю, що $\frac{1}{3}$ товарної вартості в 600 £ , або 500 £ , становлять тільки еквівалент, вартість, яка заміщає витрачений капітал у 500 £ , і тому їх вистачає тільки для того, щоб знову купити речові елементи цього капіталу, то від цього я ще не знаю ні того, як вироблені ці $\frac{1}{3}$ вартості товару, які становлять витрати його виробництва, ні того, як вироблена остання шоста частина, яка становить у ньому

додаткову вартість. Дослідження, однак, покаже, що витрати виробництва в капіталістичному господарстві набувають фальшивої видимості категорії самого виробництва вартості.

Вернімося до нашого прикладу. Коли ми припустимо, що вартість, вироблена одним робітником на протязі одного пересічного суспільного робочого дня, представлена в грошовій сумі в 6 ш. = 6 маркам, то авансований капітал у 500 £ = 400с + 100v становитиме вартість, вироблену протягом $166\frac{2}{3}$ десятигодинних робочих днів, з яких $133\frac{1}{3}$ робочих днів кристалізовані у вартості засобів виробництва = 400с, $33\frac{1}{3}$ — у вартості робочої сили = 100v. Отже, при припущеній нормі додаткової вартості в 100%, виробництво самого новоутворюваного товару коштує витрати робочої сили = $100v + 100m = 66\frac{2}{3}$ десятигодинних робочих днів.

Далі, ми знаємо (див. книгу I, розд. VII), що вартість новоутвореного продукту в 600 £ складається з: 1) вартості сталого капіталу в 400 £, витраченого на засоби виробництва, яка з'являється знову, і 2) з нововиробленої вартості в 200 £. Витрати виробництва товару = 500 £ включають 400с, які з'явилися знову, та половину нововиробленої вартості в 200 £ (= 100v), отже, два цілком різні щодо свого походження елементи товарної вартості.

Завдяки доцільному характерові праці, витраченої протягом $66\frac{2}{3}$ десятигодинних днів, вартість спожитих засобів виробництва на суму в 400 £ переноситься з цих засобів виробництва на продукт. Тому ця стара вартість з'являється знову як складова частина вартості продукту, але вона не виникає в процесі виробництва цього товару. Вона існує як складова частина товарної вартості тільки тому, що раніше вона існувала як складова частина авансованого капіталу. Отже, витрачений сталий капітал заміщається тією частиною товарної вартості, яку він сам додає до товарної вартості. Отже, цей елемент витрат виробництва має двоїсте значення: з одного боку, він входить у витрати виробництва товару, бо він є та складова частина товарної вартості, яка заміщає витрачений капітал; а з другого боку, він тільки тому становить складову частину товарної вартості, що він є вартість витраченого капіталу, або тому, що засоби виробництва коштують от стільки й стільки.

Зовсім навпаки з другою складовою частиною витрат виробництва. Витрачені під час виробництва товару $66\frac{2}{3}$ днів праці утворюють нову вартість в 200 £. З цієї нової вартості одна частина тільки заміщає авансований змінний капітал у 100 £, або ціну вжитої робочої сили. Але ця авансована капітальна вартість ніяк не входить в утворення нової вартості. При авансуванні капіталу робоча сила фігурує як *вартість*, але в процесі виробництва вона функціонує як *творець вартості*. На місце тієї вартості робочої сили, яка фігурує при авансуванні капіталу, в дійсно *функціонуючому* продуктивному капіталі виступає сама жива, вартостетворча робоча сила.

Різниця між цими різними складовими частинами товарної вартості, які разом становлять витрати виробництва, впадає в очі, як тільки настає зміна у величині вартості, в одному випадку — витраченої сталої частини, в другому випадку — витраченої змінної частини капіталу. Нехай ціна тих самих засобів виробництва, або стала частина капіталу, підвищиться з 400 £ до 600 £ чи, навпаки, впаде до 200 £. У першому випадку підвищуються не тільки витрати виробництва товару з $500\text{ £ до }600\text{с} + 100\text{v} = 700\text{ £}$, але й сама товарна вартість підвищується з 600 £ до $600\text{с} + 100\text{v} + 100\text{m} = 800\text{ £}$. У другому випадку падають не тільки витрати виробництва з $500\text{ £ до }200\text{с} + 100\text{v} = 300\text{ £}$, але й сама товарна вартість падає з 600 £ до $200\text{с} + 100\text{v} + 100\text{m} = 400\text{ £}$. Через те що витрачений сталий капітал переносить свою власну вартість на продукт, то, при інших незмінних умовах, вартість продукту зростає або падає разом з абсолютною величиною цієї капітальної вартості. Припустимо, навпаки, що, при інших незмінних умовах, ціна тієї самої маси робочої сили зростає з 100 £ до 150 £ або, навпаки, падає до 50 £. Хоча витрати виробництва в першому випадку підвищуються з $500\text{ £ до }400\text{с} + 150\text{v} = 550\text{ £}$, а в другому випадку зменшуються з $500\text{ £ до }400\text{с} + 50\text{v} = 450\text{ £}$, однак, в обох випадках товарна вартість лишається незмінною = 600 £; в одному випадку = $400\text{с} + 150\text{v} + 50\text{m}$, в другому випадку = $400\text{с} + 50\text{v} + 150\text{m}$. Авансований змінний капітал не додає до продукту своєї власної вартості. Навпаки, на місце його вартості в продукт увійшла утворена працею нова вартість. Тому зміна в абсолютній величині вартості змінного капіталу, оскільки вона виражає тільки зміну в ціні робочої сили, ні трохи не змінює абсолютної величини товарної вартості, бо вона нічого не змінює в абсолютній величині нової вартості, яку утворює текуча робоча сила. Навпаки, така зміна впливає тільки на відношення величин тих двох складових частин нової вартості, з яких одна становить додаткову вартість, а друга заміщає змінний капітал і тому входить у витрати виробництва товару.

Спільне обом частинам витрат виробництва, в нашому випадку $400\text{с} + 100\text{v}$ тільки те, що обидві вони є частини товарної вартості, які заміщають авансований капітал.

Але з точки зору капіталістичного виробництва цей дійсний стан справи неминуче з'являється в перевернутому вигляді.

Капіталістичний спосіб виробництва відрізняється від способу виробництва, оснований на рабстві, між іншим, тим, що вартість, відповідно ціна робочої сили, виступає як вартість, відповідно ціна, самої праці, або як заробітна плата (книга I, розділ XVII). Тому змінна частина вартості авансованого капіталу виступає як капітал, витрачений на заробітну плату, як капітальна вартість, яка оплачує вартість, відповідно ціну, всієї праці, витраченої на виробництво. Якщо ми припустимо, наприклад, що пересічний суспільний робочий день в 10 годин втілюється у грошовій масі в 6 ш., то авансований змінний капітал

у 100 £ буде грошовим виразом вартості, виробленої протягом $33\frac{1}{3}$ десятигодинних робочих днів. Але ця вартість купленої робочої сили, яка фігурує при авансуванні капіталу, не становить ніякої частини дійсно функціонуючого капіталу. Замість неї у процес виробництва вступає сама жива робоча сила. Якщо ступінь експлуатації останньої становить, як у нашому прикладі, 100%, то вона витрачається протягом $66\frac{2}{3}$ десятигодинних робочих днів і тому додає до продукту нову вартість у 200 £. Але при авансуванні капіталу змінний капітал у 100 £ фігурує як капітал, витрачений на заробітну плату, або як ціна праці, яка виконується на протязі $66\frac{2}{3}$ десятигодинних днів. 100 £, поділені на $66\frac{2}{3}$, дають нам, як ціну десятигодинного робочого дня, 3 ш., — вартість, створену п'ятигодинною працею.

Якщо ми порівняємо тепер авансування капіталу, з одного боку, і товарну вартість, з другого, то матимем:

I. Авансований капітал у 500 £ = 400 £ капіталу, витраченого на засоби виробництва (ціна засобів виробництва), + 100 £ капіталу, витраченого на працю (ціна $66\frac{2}{3}$ робочих днів, або заробітна плата за них).

II. Товарна вартість у 600 £ = витратам виробництва у 500 £ (400 £ ціна витрачених засобів виробництва + 100 £ ціна витрачених $66\frac{2}{3}$ робочих днів) + 100 £ додаткової вартості.

У цій формулі частина капіталу, витрачена на працю, відрізняється від частини капіталу, витраченої на засоби виробництва, наприклад, на бавовну або вугілля, тільки тим, що вона служить для оплати речово відмінного елемента виробництва, але ніяк не тим, що в процесі творення вартості товару, а тому і в процесі зростання вартості капіталу вона відіграє функціонально відмінну роль. У витратах виробництва товару ціна засобів виробництва повертається назад такою, якою вона вже фігурувала при авансуванні капіталу, і саме тому, що ці засоби виробництва були доцільно використані. Цілком так само у витратах виробництва товару ціна або заробітна плата за $66\frac{2}{3}$ робочих днів, витрачених на його виробництво, повертається назад такою, якою вона вже фігурувала при авансуванні капіталу, і так само якраз тому, що ця маса праці витрачена в доцільній формі. Ми бачимо тільки готові, наявні вартості, — ті частини вартості авансованого капіталу, які входять в утворення вартості продукту, — але не бачимо елемента, який створює нову вартість. Різниця між сталим і змінним капіталом зникла. Всі витрати виробництва у 500 £ набувають тепер двоякого значення: поперше, вони є та складова частина товарної вартості в 600 £, яка заміщає капітал у 500 £, витрачений на виробництво товару; і, подруге, сама ця складова частина вартості товару існує лише тому, що вона раніш існувала як витрати виробництва застосованих елементів виробництва, засобів виробництва і праці, тобто як авансований капітал. Капітальна вартість повертається назад як витрати виробництва товару тому і остільки,

що і оскільки її було витрачено як капітальну вартість.

Та обставина, що різні складові частини вартості авансованого капіталу витрачені на речеву різні елементи виробництва, на засоби праці, сировинні й допоміжні матеріали і працю, зумовлює тільки те, що на витрати виробництва товару доводиться знову купити ці речеву різні елементи виробництва. Навпаки, щодо утворення самих витрат виробництва, то тут має значення тільки одна ріжниця, ріжниця між основним і обіговим капіталом. В нашому прикладі 20 £ були зараховані на зношування засобів праці ($400\text{с} = 20\text{ £ на зношування засобів праці} + 380\text{ £ на матеріали виробництва}$). Якщо вартість цих засобів праці перед виробництвом товару була $= 1200\text{ £}$, то після його виробництва вона існує в двох виглядах: 20 £ як частина товарної вартості, $1200 - 20$, або 1180 £, як решта вартості засобів праці, які перебувають, як і раніш, у володінні капіталіста, або як елемент вартості не його товарного капіталу, а його продуктивного капіталу. В протилежність до засобів праці, матеріали виробництва і заробітна плата цілком витрачаються на виробництво товару, а тому і вся їх вартість входить у вартість виробленого товару. Ми бачили, як ці різні складові частини авансованого капіталу щодо обороту набувають форм основного і обігового капіталу.

Отже, авансований капітал $= 1680\text{ £}$: основний капітал $= 1200\text{ £}$ плюс обіговий капітал $= 480\text{ £}$ ($= 380\text{ £ у матеріалах виробництва плюс } 100\text{ £ у заробітній платі}$).

Витрати виробництва товару, навпаки, $=$ тільки 500 £ (20 £ на зношування основного капіталу, 480 £ на обіговий капітал).

Ця ріжниця між витратами виробництва товару і авансованим капіталом підтверджує, однак, тільки те, що витрати виробництва товару утворюються виключно капіталом, дійсно витраченим на виробництво товару.

Для виробництва товару застосовуються засоби праці вартістю в 1200 £, але з цієї авансованої капітальної вартості у виробництві втрачаються тільки 20 £. Тому застосований основний капітал лиш почасти входить у витрати виробництва товару, бо він лиш почасти витрачається на виробництво товару. Застосований обіговий капітал цілком входить у витрати виробництва товару, бо він цілком витрачається на виробництво товару. Але що ж це доводить, як не те, що спожиті основні і обігові частини капіталу, *pro rata* [пропорціонально] величині їх вартості, рівномірно входять у витрати виробництва даного товару і що ця складова частина вартості товару взагалі виникає тільки з капіталу, витраченого на його виробництво? Коли б це було не так, то не можна було б зрозуміти, чому авансований основний капітал у 1200 £ не додає до вартості продукту крім 20 £, які він утрачає в процесі виробництва, також і тих 1180 £, які він не втрачає в цьому процесі.

Отже, ця ріжниця між основним і обіговим капіталом щодо обчислення

витрат виробництва тільки підтверджує позірне виникнення витрат виробництва з витраченої капітальної вартості або з тієї ціни, якої коштують самому капіталістові витрачені елементи виробництва, включаючи й працю. З другого боку, щодо утворення вартості, змінна, витрачена на робочу силу частина капіталу прямо ототожнюється тут із сталим капіталом (частиною капіталу, яка існує в матеріалах виробництва) під рубрикою обігового капіталу, і таким чином вивершується містифікація процесу зростання вартості капіталу¹.

Досі ми розглядали тільки один елемент товарної вартості витрати виробництва. Тепер ми мусимо поглянути і на другу складову частину товарної вартості, на лишок понад витрати виробництва, або на додаткову вартість. Отже, насамперед додаткова вартість є надлишок вартості товару понад витрати виробництва його. Але через те що витрати виробництва дорівнюють вартості витраченого капіталу, в речові елементи якого вони раз-у-раз зворотно і перетворюються, то цей надлишок вартості є приріст вартості того капіталу, який витрачено на виробництво товару і який повертається назад з циркуляції товару.

Раніше ми вже бачили, що хоч m , додаткова вартість, виникає тільки з зміни вартості v , змінного капіталу, і тому первісно є просто приріст змінного капіталу, проте після закінчення процесу виробництва вона в такій самій мірі становить приріст вартості $c+v$, усього витраченого капіталу. Формула $c+(v+m)$, яка вказує, що m виробляється в наслідок перетворення певної капітальної вартості v , авансованої на робочу силу, в текучу величину, отже, в наслідок перетворення сталої величини в змінну, — може бути представлена також як $(c+v) + m$. Перед виробництвом ми мали капітал у 500 £. Після виробництва ми маємо капітал у 500 £ плюс приріст вартості в 100 £².

Проте, додаткова вартість становить приріст не тільки до тієї частини авансованого капіталу, яка входить у процес зростання вартості, але й до тієї його частини, яка не входить у цей процес; отже, вона становить приріст вартості не тільки до того витраченого капіталу, який заміщається з виручених витрат виробництва товару, але й до капіталу, взагалі застосованого у виробництві. Перед процесом виробництва ми мали капітальну вартість у 1680 £: 1200 £ основного капіталу, витраченого на засоби праці, з якого тільки 20 £ входять як зношування у вартість товару, плюс 480 £ обігового капіталу в матеріалах

¹ Яка плутанина може постати через це в голові економіста, показано в книзі I, розд. VII, 3, на прикладі Н. В. Сеніора.

² «В дійсності ми вже знаємо, що додаткова вартість є просто наслідок тієї зміни вартості, яка відбувається з v , з частиною капіталу, перетвореною в робочу силу, що, отже, $v + m = v + \Delta v$ (v плюс приріст v). Але дійсна зміна вартості і відношення, в якому змінюється вартість, затемнюються тією обставиною, що в наслідок зростання своєї* варіюючої складової частини зростає також і весь авансований капітал. Він був 500, а стає 590» (книга I, розд. VII, 1).

виробництва та заробітній платі. Після процесу виробництва ми маємо 1180 £ як складову частину вартості продуктивного капіталу плюс товарний капітал у 600 £. Якщо ми складемо ці дві суми вартості, то побачимо, що капіталіст володіє тепер вартістю в 1780 £. Якщо він відніме від цього весь авансований капітал в 1680 £, то в нього лишається приріст вартості в 100 £. Отже, 100 £ додаткової вартості в такій самій мірі становлять приріст вартості до застосованого капіталу в 1680 £, як і до тієї частини його в 500 £, яку витрачено під час виробництва.

Тепер капіталістові ясно, що цей приріст вартості виникає з продуктивних процесів, пророблених з капіталом, що він, отже, виникає з самого капіталу; бо після процесу виробництва він є, а перед процесом виробництва його не було. Насамперед, щодо капіталу, витраченого на виробництво, то здається, що додаткова вартість виникає рівномірно з різних елементів його вартості, які існують у вигляді засобів виробництва і праці. Адже ці елементи рівномірно входять в утворення витрат виробництва. Вони рівномірно додають до вартості продукту свої вартості, що наявні як авансування капіталу, і не відрізняються один від одного як стала і змінна величини вартості. Це стає цілком очевидним, коли ми на один момент припустимо, що весь витрачений капітал складається або виключно з заробітної плати, або виключно з вартості засобів виробництва. Ми мали б тоді в першому випадку замість товарної вартості $400c + 100v + 100m$ товарну вартість $500v + 100m$. Витрачений на заробітну плату капітал у 500 £ є вартість усієї праці, вжитої на виробництво товарної вартості в 600 £, і саме тому становить витрати виробництва всього продукту. Але утворення цих витрат виробництва, в наслідок чого вартість витраченого капіталу знову з'являється як складова частина вартості продукту, є єдиний відомий нам процес в утворенні цієї товарної вартості. Як виникає та її складова частина у 100 £, яка становить собою додаткову вартість, ми не знаємо. Цілком те саме було б у другому випадку, де товарна вартість була б $= 500c + 100m$. В обох випадках ми знаємо, що додаткова вартість виникає з даної вартості тому, що ця вартість авансована в формі продуктивного капіталу, однаково, чи то в формі праці, чи в формі засобів виробництва. Але, з другого боку, авансована капітальна вартість з тієї тільки причини, що вона витрачена і тому становить витрати виробництва товару, не може утворити додаткової вартості. Бо саме остільки, оскільки вона становить витрати виробництва товару, вона утворює не додаткову вартість, а тільки еквівалент, вартість, яка заміщає витрачений капітал. Отже, оскільки вона утворює додаткову вартість, вона утворює її не в наслідок своєї специфічної властивості як витрачений капітал, а як авансований і тому застосований капітал взагалі. Тому додаткова вартість в однаковій мірі виникає як з тієї частини авансованого капіталу, що входить у витрати виробництва товару, так і з тієї частини його, що не входить

у витрати виробництва; одним словом — в однаковій мірі з основних і обігових складових частин застосованого капіталу. Весь капітал речево служить як продуктотворець — засоби праці так само, як і матеріали виробництва та праця. Весь капітал речево входить у дійсний процес праці, хоч тільки частина його входить у процес зростання вартості. Може, саме це і є причиною того, що він тільки частиною бере участь в утворенні витрат виробництва, але цілком — в утворенні додаткової вартості. Як би там не було, а лишається фактом, що додаткова вартість виникає одночасно з усіх частин застосованого капіталу. Міркування можна ще значно скоротити, коли разом з Мальтусом грубо й просто сказати: «Капіталіст *сподівається* однакового баришу від усіх авансованих ним частин капіталу»³.

Як такий уявлений плід усього авансованого капіталу, додаткова вартість набирає перетвореної форми *зиску*. Отже, певна сума вартості є капітал тому, що її витрачають для того, щоб утворити зиск⁴, або зиск з'являється тому, що певну суму вартості застосовують як капітал. Якщо зиск ми назвемо p , то формула $T = c + v + m = k + m$ перетворюється у формулу $T = k + p$, або *товарна вартість = витратам виробництва + зиск*.

Отже, зиск, як ми тут спочатку маємо його перед собою, є те саме, що й додаткова вартість, тільки в містифікованій формі, яка, однак, з необхідністю виростає з капіталістичного способу виробництва. Через те що в позірному утворенні витрат виробництва не видно ніякої різниці між сталим і змінним капіталом, то джерело тієї зміни вартості, яка відбувається під час процесу виробництва, доводиться перенести із змінної частини капіталу на весь капітал. Через те що на одному полюсі ціна робочої сили з'являється у перетвореній формі заробітної плати, то на протилежному полюсі додаткова вартість з'являється у перетвореній формі зиску.

Ми бачили, що витрати виробництва товару менші, ніж його вартість. Через те що $T = k + m$, то $k = T - m$. Формула $T = k + m$ тільки тоді зводиться до $T = k$, товарна вартість = витратам виробництва товару, коли $m = 0$ — випадок, який ніколи не зустрічається на основі капіталістичного виробництва, хоч при особливих ринкових кон'юнктурах продажна ціна товарів може падати до або навіть нижче витрат виробництва.

Тому, якщо товар продається по його вартості, то реалізується зиск, який дорівнює надлишкові вартості товару понад витрати його виробництва, отже, дорівнює всій додатковій вартості, яка міститься в товарній вартості. Але капіталіст може продавати товар з зиском, хоч і продаватиме його нижче його

³ Malthus: «Principles of Political Economy». Видання друге, Лондон 1836, стор. 267, 268.

⁴ «Capital: that which is expended with a view to profit» [«Капітал є те, що витрачають для того, щоб одержати зиск»]. Malthus: «Definitions in Political Economy». Лондон 1827, стор. 86.

вартості. Поки продажна ціна товару стоїть вище витрат його виробництва, хоч і нижче його вартості, доти завжди реалізується частина вміщеної в ньому додаткової вартості, отже, завжди одержується зиск. У нашому прикладі товарна вартість = 600 £, витрати виробництва = 500 £. Якщо товар продається за 510, 520, 530, 560, 590 £, то він продається нижче його вартості відповідно на 90, 80, 70, 40, 10 £, і все ж від його продажу одержується зиск відповідно в 10, 20, 30, 60, 90 £. Між вартістю товару і витратами його виробництва, очевидно, можливий невизначений ряд продажних цін. Чим більший той елемент товарної вартості, який складається з додаткової вартості, тим більші на практиці межі для цих проміжних цін.

Цим пояснюються не тільки повсякденні явища конкуренції, як, наприклад, певні випадки продажу по знижених цінах (*underselling*), ненормально низький рівень товарних цін у певних галузях промисловості⁵ і т. д. Основний закон капіталістичної конкуренції, досі незбагнений політичною економією, закон, який регулює загальну норму зиску і визначувані нею так звані ціни виробництва, ґрунтується, як побачимо пізніше, на цій різниці між вартістю товару і витратами його виробництва і на можливості, яка звідси випливає — з зиском продавати товар нижче його вартості.

Межа мінімальної продажної ціни товару дана витратами його виробництва. Якщо він продається нижче витрат його виробництва, то витрачені складові частини продуктивного капіталу не можуть бути повністю заміщені з продажної ціни. Якщо цей процес триває далі, то авансована капітальна вартість зникає. Уже з цієї точки зору капіталіст схильний вважати витрати виробництва за справжню *внутрішню* вартість товару, бо вони є ціна, необхідна для простого збереження його капіталу. Але до цього долучається ще й те, що витрати виробництва товару є та купівельна ціна, яку сам капіталіст заплатив за виробництво товару, отже, купівельна ціна, визначувана самим процесом виробництва товару. Тому надлишок вартості, або додаткова вартість, яка реалізується при продажу товару, здається капіталістові надлишком продажної ціни товару понад його вартість, а не надлишком його вартості понад витрати його виробництва, так що виходить, ніби додаткова вартість, яка міститься в товарі, не реалізується через продаж його, а виникає з самого продажу. Ми вже висвітлили ближче цю ілюзію в книзі I, розд. IV, 2 (Суперечності загальної формули капіталу), але тут вертаємось на хвилину до тієї форми, в якій її знову висунули Торренс та інші, виставляючи її як прогрес політичної економії порівняно з Рікардо.

«Природна ціна, що складається з витрат виробництва (*Produktionskost*) або, інакше кажучи, з витрати капіталу на виробництво чи фабрикацію товару,

⁵ Пор. книгу I, розд. XVIII.

ніяк не може включати в собі зиску... Якщо фермер витрачає на обробіток своїх полів 100 кварталів зерна і одержує за це 120 кварталів, то 20 кварталів, як надлишок продукту понад витрати, становлять його зиск; але було б абсурдом називати цей надлишок або зиск частиною його витрат... Фабрикант витрачає певну кількість сировинних матеріалів, знарядь і засобів існування для праці і одержує за це певну кількість готового товару. Цей готовий товар мусить мати вищу мінову вартість, ніж ті сировинні матеріали, знаряддя і засоби існування, за допомогою авансування яких його добуто». Тому, робить висновок Торренс, надлишок продажної ціни понад витрати виробництва, або зиск, виникає з того, що споживачі «за допомогою безпосереднього або посереднього (circuitous) обміну дають до певної міри більшу кількість всіх складових частин капіталу, ніж коштує їх виробництво»⁶.

Справді, надлишок понад дану величину не може становити частини цієї величини, отже й зиск, надлишок товарної вартості понад витрати капіталіста, не може становити частини цих витрат. Тому, якщо в утворення вартості товару не входить ніякий інший елемент, крім вартості, авансованої капіталістом, то не можна зрозуміти, яким чином може вийти з виробництва більше вартості, ніж увійшло в нього, — інакше вийшло б, що з нічого стає щось. Цього творення з нічого Торренс уникає, однак, тільки таким способом, що переносить його з сфери виробництва товарів у сферу циркуляції товарів. Зиск не може постати з виробництва, — каже Торренс, — бо інакше він містився б уже в витратах виробництва, отже, не було б ніякого надлишку понад ці витрати. Зиск не може постати з обміну товарів, — відповідає йому Рамсей, — якщо його не було вже в наявності перед обміном товарів. Сума вартості обмінюваних продуктів, очевидно, не змінюється в наслідок обміну тих продуктів, суму вартості яких вона становить. Вона лишається такою самою після обміну, як і перед ним. Тут слід зазначити, що Мальтус прямо посилається на авторитет Торренса⁷, хоч сам він інакше пояснює продаж товарів вище їх вартості, або, скорше, не пояснює його, бо всі аргументи цього роду по суті неминуче зводяться до славнозвісної у свій час негативної ваги флогістону.

При суспільному становищі, над яким панує капіталістичне виробництво, капіталістичні уявлення панують і над некапіталістичним виробником. В своєму останньому романі «Les Paysans» [«Селяни»] Бальзак, який взагалі відзначається своїм глибоким розумінням реальних відносин, влучно змальовує, як дрібний селянин, щоб зберегти прихильність свого лихваря, даром виконує для нього всяку працю і гадає, що він цим нічого не дарує лихвареві, бо йому

⁶ R. Torrens: «An Essay on the Production of Wealth». Лондон 1821, стор. 51–53, 349.

⁷ Malthus: «Definitions in Political Economy». Лондон 1853, стор. 70, 71.

самому його власна праця не коштує жодних витрат готівкою. Таким чином лихвар з свого боку одним пострілом убиває двох зайців. Він заощадує витрати на заробітну плату і все глибше й глибше облуптує павутинням лихварської сітки селянина, якого відтягання від праці на його власному полі розоряє дедалі більше.

Безглузде уявлення, ніби витрати виробництва товару становлять його дійсну вартість, а додаткова вартість виникає з продажу товару вище його вартості, що, отже, товари продаються по їх вартостях, якщо їх продажна ціна дорівнює витратам їх виробництва, тобто дорівнює ціні спожитих на них засобів виробництва плюс заробітна плата, — це уявлення Прудон з звичним шахрайством, яке чваниться вченістю, просурмив як нововідкриту таємницю соціалізму. Це зведення вартості товарів до витрат їх виробництва становить по суті основу його народного банку. Раніше ми з'ясували, що різні складові частини вартості продукту можна представити в пропорціональних частинах самого продукту. Якщо, наприклад (книга I, розд. VII, 2), вартість 20 фунтів пряжі становить 30 ш. — а саме 24 ш. засоби виробництва, 3 ш. робоча сила і 3 ш. додаткова вартість, — то цю додаткову вартість можна представити як $\frac{1}{10}$ продукту = 2 фунтам пряжі. Тепер, якщо ці 20 фунтів пряжі продаються по витратах їх виробництва, за 27 ш., то покупець дістає даром 2 фунти пряжі, або товар продано на $\frac{1}{10}$ нижче його вартості; але робітник так само, як і раніш, дав свою додаткову працю — тільки для покупця пряжі, а не для капіталістичного виробника пряжі. Було б цілком помилково припускати, що коли б усі товари продавались по витратах їх виробництва, то результат фактично був би той самий, як коли б усі товари продавались вище витрат їх виробництва, але по їх вартостях. Бо навіть коли припустити, що вартість робочої сили, довжина робочого дня і ступінь експлуатації праці повсюди однакові, то все ж маси додаткової вартості, які містяться у вартостях різних видів товару, аж ніяк не рівні, залежно від різного органічного складу капіталів, авансованих на їх виробництво⁸.

⁸ «Вироблювані різними капіталами маси вартості і додаткової вартості, при даній вартості і однаковому ступені експлуатації робочої сили, прямо пропорціональні до величин змінних складових частин цих капіталів, тобто їх складових частин, перетворених у живу робочу силу» (книга I, розд. IX).

Норма зиску

Загальна формула капіталу є $G - T - G'$; тобто певна сума вартості кидається в циркуляцію для того, щоб витягти з неї більшу суму вартості. Процес, який породжує цю більшу суму вартості, є капіталістичне виробництво; процес, який реалізує її, є циркуляція капіталу. Капіталіст виробляє товар не ради самого товару, не ради його споживної вартості або свого особистого споживання. Продукт, який в дійсності цікавить капіталіста, це не сам відчутний продукт, а надлишок вартості продукту понад вартість спожитого на нього капіталу. Капіталіст авансує весь капітал, не звертаючи уваги на ті різні ролі, що їх відіграють складові частини капіталу у виробництві додаткової вартості. Він однаково авансує всі ці складові частини капіталу не тільки для того, щоб репродукувати авансований капітал, але і для того, щоб виробити певний надлишок вартості понад цей капітал. Він може перетворити вартість змінного капіталу, який він авансує, у вищу вартість тільки через обмін його на живу працю, через експлуатацію живої праці. Але він може експлуатувати працю тільки в тому разі, коли він одночасно авансує умови для здійснення цієї праці — засоби праці і предмет праці, машини і сировинний матеріал, тобто коли він ту суму вартості, якою він володіє, перетворює в форму умов виробництва; як і взагалі, він тільки тому є капіталіст, тільки тому взагалі може взятися до процесу експлуатації праці, що він як власник умов праці протистоїть робітникові як володільцеві тільки робочої сили. Вже раніше, в першій книзі, було показано, що саме те, що цими засобами виробництва володіють не-робітники, перетворює робітників у найманих робітників, а не-робітників — у капіталістів.

Капіталістові байдуже, чи розглядати справу так, що він авансує сталий капітал для того, щоб здобути бариш із змінного, чи так, що він авансує змінний капітал для того, щоб збільшити вартість сталого; чи так, що він витрачає гроші на заробітну плату для того, щоб надати машинам і сировинному матеріалові вищу вартість, чи так, що він авансує гроші на машини та сировинний

матеріал для того, щоб мати можливість експлуатувати працю. Хоч додаткову вартість утворює лише змінна частина капіталу, проте вона утворює її тільки при тій умові, що авансуються й інші частини, виробничі умови праці. Через те що капіталіст може експлуатувати працю тільки за допомогою авансування сталого капіталу, що він може збільшити вартість сталого капіталу тільки за допомогою авансування змінного, то в його уявленні ці капітали збігаються, і це тим більше, що дійсний рівень його баришу визначається відношенням не до змінного капіталу, а до всього капіталу, не нормою додаткової вартості, а нормою зиску, яка, як ми побачимо, може лишатись однаковою і все ж виражати різні норми додаткової вартості.

До витрат виготовлення (*Kosten*) продукту належать усі складові частини його вартості, які капіталіст оплатив або еквівалент яких він кинув у виробництво. Ці витрати мусять бути заміщені для того, щоб капітал просто зберігся або репродукувався в своїй первісній величині.

Вартість, яка міститься в товарі, дорівнює тому робочому часу, якого коштує його виготовлення, а сума цієї праці складається з оплаченої і неоплаченої праці. Навпаки, для капіталіста витрати виготовлення товару складаються тільки з тієї частини упредметненої в ньому праці, яку він оплатив. Додаткова праця, що міститься в товарі, нічого не коштує капіталістові, хоч робітникові вона цілком так само коштує праці, як і оплачена, і хоч вона цілком так само, як і оплачена, створює вартість і входить у товар як вартостетворчий елемент. Зиск капіталіста постає з того, що він має для продажу щось, чого він не оплатив. Додаткова вартість, відповідно зиску, складається саме з надлишку товарної вартості понад витрати її виробництва, тобто з надлишку всієї суми праці, вміщеної в товарі, понад вміщену в ньому оплачену суму праці. Таким чином додаткова вартість, звідки б вона не виникала, є надлишок понад увесь авансований капітал. Отже, цей надлишок стоїть у такому відношенні до всього капіталу, яке виражається дробом $\frac{m}{K}$, де K означає весь капітал. Таким чином одержуємо *норму зиску* $\frac{m}{K} = \frac{m}{c+v}$, у відмінну від норми додаткової вартості $\frac{m}{v}$.

Величина додаткової вартості у її відношенні до змінного капіталу зветься нормою додаткової вартості; величина додаткової вартості у її відношенні до всього капіталу зветься нормою зиску. Це два різні виміри тієї самої величини, які в наслідок різниці в масштабах виражають одночасно різні пропорції або відношення однієї і тої самої величини.

З перетворення норми додаткової вартості в норму зиску слід виводити перетворення додаткової вартості в зиск, а не навпаки. І справді, вихідним пунктом історично була норма зиску. Додаткова вартість і норма додаткової вартості є, відносно, те невидиме і суттєве, що треба розкрити, тимчасом як норма зиску, а тому й така форма додаткової вартості як зиск виявляються на

поверхні явищ.

Щодо окремого капіталіста, то ясно, що єдине, що його інтересує, це відношення додаткової вартості або надлишку вартості, ради якого він продає свої товари, до всього капіталу, авансованого на виробництво товару; тимчасом як певне відношення цього надлишку до окремих складових частин капіталу і його внутрішній зв'язок з цими складовими частинами не тільки не інтересує його, але він ще й заінтересований в тому, щоб оповити туманом це певне відношення і цей внутрішній зв'язок.

Хоча надлишок вартості товару понад витрати його виробництва виникає в безпосередньому процесі виробництва, але реалізується він тільки в процесі циркуляції, — і він тим легше набуває видимості виникнення з процесу циркуляції, що в дійсності, серед конкуренції, на дійсному ринку, від ринкових відносин залежить, чи реалізується цей надлишок, чи ні, і в якому розмірі. Тут немає потреби пояснювати, що коли товар продається вище або нижче його вартості, то має місце, тільки інший розподіл додаткової вартості, і що цей інший розподіл, змінене відношення, в якому різні особи ділять між собою додаткову вартість, нічого не змінює ні в величині, ні в природі додаткової вартості. В дійсному процесі циркуляції не тільки відбуваються перетворення, які ми розглянули в книзі II, але вони збігаються з дійсною конкуренцією, з купівлею і продажем товарів вище або нижче їх вартості, так що для окремого капіталіста реалізована ним самим додаткова вартість залежить так само від взаємного ошукування, як і від безпосередньої експлуатації праці.

В процесі циркуляції поряд робочого часу починає діяти час циркуляції, який цим самим обмежує масу додаткової вартості, яку можна реалізувати за певний період. На безпосередній процес виробництва впливають визначально ще й інші моменти, які виникають з циркуляції. І те і друге, безпосередній процес виробництва і процес циркуляції, постійно переходять один в один, пронизують один одного, і тим самим постійно перекручують свої характерні відмінні ознаки. Виробництво додаткової вартості, як і вартості взагалі, набуває в процесі циркуляції, як показано вище, нових визначень; капітал перебігає круг своїх перетворень; нарешті, він вступає з свого, так би мовити, внутрішнього органічного життя в зовнішні життєві відносини, у відносини, де один одному протистоять не капітал і праця, а з одного боку капітал і капітал, з другого боку індивіди знов таки просто як покупці і продавці; час циркуляції і робочий час перехреснюються на своєму шляху, і таким чином здається, ніби вони обидва в однаковій мірі визначають додаткову вартість; та первісна форма, в якій протистоять один одному капітал і наймана праця, замасковується в наслідок втручання відносин, які, як здається, незалежні від неї; сама додаткова вартість здається не продуктом привласнення робочого часу, а надлишком продажної ціни товарів понад витрати їх виробництва, в

наслідок чого витрати виробництва легко можуть здаватися дійсною вартістю (*vaLeur intrinsèque*) товарів, так що зиск здається надлишком продажної ціни товарів понад їх імманентну вартість.

Правда, під час безпосереднього процесу виробництва природа додаткової вартості постійно доходить до свідомості капіталіста, як це вже при розгляді додаткової вартості показала нам його жадоба до чужого робочого часу і т. д. Але: 1) сам безпосередній процес виробництва є тільки минулий момент, який постійно переходить у процес циркуляції, як і цей останній переходить у нього, так що ясніше чи туманніше проблискуюча в процесі виробництва догадка про джерело здобутого у ньому баришу, тобто про природу додаткової вартості, щонайбільше виступає як момент рівноправний з тим уявленням, ніби реалізований надлишок походить від руху, який не залежить від процесу виробництва і виникає з самої циркуляції, отже, руху, який належить капіталові незалежно від його відношення до праці. Адже навіть сучасними економістами, як от Рамсей, Мальтус, Сеніор, Торренс і т. д., ці явища наводяться безпосередньо як докази того, ніби капітал просто в своєму речовому існуванні, незалежно від того суспільного відношення до праці, в якому він саме й стає капіталом, є, поряд з працею і незалежно від праці, самостійним джерелом додаткової вартості. — 2) Під рубрикою витрат, куди належить заробітна плата цілком так само, як і ціна сировинного матеріалу, зношування машин і т. д., видушування неоплаченої праці здається тільки заощадженням на оплаті одного з тих предметів, які входять у витрати, тільки меншою платою за певну кількість праці; цілком так само, як відбувається заощадження, коли дешевше купують сировинний матеріал або зменшують зношування машин. Таким чином видушування додаткової праці втрачає свій специфічний характер; його специфічне відношення до додаткової вартості затемнюється; і цьому затемненню дуже допомагає і дуже його полегшує, як показано в книзі I, відділ VI, представлення вартості робочої сили в формі заробітної плати.

Через те що всі частини капіталу однаково здаються джерелами надлишкової вартості (зиску), то капіталістичне відношення містифікується.

Той спосіб, яким додаткова вартість за допомогою переходу через норму зиску перетворюється в форму зиску, є, однак, тільки дальший розвиток того переплутання суб'єкта і об'єкта, яке відбувається уже в процесі виробництва. Вже там ми бачили, як усі суб'єктивні продуктивні сили праці здаються продуктивними силами капіталу. З одного боку, вартість, минула праця, яка панує над живою працею, персоніфікується в капіталісті; з другого боку, навпаки, робітник виступає просто як предметна робоча сила, як товар. З цього перекрученого відношення неминуче виникає вже в самому простому відношенні виробництва відповідне перекручене уявлення, перенесена з цього відношення свідомість, яка розвивається далі в наслідок перетворень і модифікацій

власне процесу циркуляції.

Спроба представити закони норми зиску безпосередньо як закони норми додаткової вартості, або навпаки, є цілком хибна, як у цьому можна пересвідчитися на прикладі школи Рікардо. В голові капіталіста, звичайно, ці закони не розрізняються. У виразі $\frac{m}{K}$ додаткова вартість вимірюється вартістю всього капіталу, авансованого на її виробництво і почасти в цьому виробництві цілком спожитого, а почасти тільки застосованого в ньому. Відношення $\frac{m}{K}$ в дійсності виражає ступінь зростання вартості всього авансованого капіталу, тобто, взяте відповідно до його раціонального, внутрішнього зв'язку і природи додаткової вартості, воно показує, яке є відношення величини, на яку змінився змінний капітал, до величини всього авансованого капіталу.

Величина вартості всього капіталу сама по собі не стоїть у будь-якому внутрішньому відношенні до величини додаткової вартості, принаймні не стоїть безпосередньо. Щодо своїх речових елементів весь капітал мінус змінний капітал, отже, сталий капітал, складається з речових умов здійснення праці, з засобів праці і матеріалу праці. Для того, щоб певна кількість праці реалізувалась у товарах і, отже, утворила вартість, потрібна певна кількість матеріалу праці і засобів праці. Залежно від особливого характеру додаваної праці існує певне технічне відношення між масою праці і масою засобів виробництва, до яких повинна бути додана ця жива праця. Отже, оскільки існує також певне відношення між масою додаткової вартості або додаткової праці і масою засобів виробництва. Якщо, наприклад, час, необхідний для виробництва заробітної плати, становить 6 годин на день, то робітник мусить працювати 12 годин, щоб дати 6 годин додаткової праці, щоб створити додаткову вартість у 100%. Він споживає за ці 12 годин удвоє більше засобів виробництва, ніж за ці 6 годин. Але від цього додаткова вартість, яку він додає за 6 годин, зовсім не стає в будь-яке безпосереднє відношення до вартості засобів виробництва, спожитих за ці 6 чи навіть за ці 12 годин. Ця вартість тут не має ніякого значення; ідеться тільки про технічно необхідну масу. Чи сировинний матеріал або засоби праці дешеві, чи дорогі, це не має ніякого значення; аби тільки вони мали потрібну споживну вартість і були наявні в технічно встановленій пропорції до тієї живої праці, яку треба поглинути. Однак, якщо я знаю, що за одну годину перепрядається x фунтів бавовни, які коштують a шилінгів, то я, звичайно, знаю і те, що за 12 годин перепрядається $12x$ фунтів бавовни = $12a$ шилінгам, і тоді я можу обчислити відношення додаткової вартості до вартості цих 12, так само як і до вартості цих 6. Але відношення живої праці до *вартості* засобів виробництва тут привходить лиш остільки, оскільки a шилінгів служать назовою для x фунтів бавовни; бо певна кількість бавовни має певну ціну, а тому й навпаки, певна ціна може служити показником певної кількості бавовни, поки ціна бавовни не зміниться. Якщо я знаю, що для того, щоб привласнити

6 годин додаткової праці, я повинен примушувати працювати 12 годин, отже, мушу мати наготові бавовни на 12 годин, і якщо я знаю ціну цієї потрібної для 12 годин кількості бавовни, то посередньо існує відношення між ціною бавовни (як показником необхідної кількості) і додатковою вартістю. Навпаки, з ціни сировинного матеріалу я ніколи не можу зробити висновок про масу сировинного матеріалу, яка може бути перепрядена, наприклад, за одну годину, а не за 6. Отже, немає ніякого внутрішнього, необхідного відношення між вартістю сталого капіталу, — а тому і між вартістю всього капіталу ($= c + v$) і додатковою вартістю.

Якщо норма додаткової вартості відома і величина додаткової вартості дана, то норма зиску виражає не що інше, як те, чим вона в дійсності є: інший вимір додаткової вартості, її вимір вартістю всього капіталу, а не вартістю тієї частини капіталу, з якої через її обмін на працю вона безпосередньо виникає. Але в дійсності (тобто у світі явищ) справа стоїть навпаки. Додаткова вартість дана, але вона дана як надлишок продажної ціни товару понад витрати його виробництва; при чому лишається таємницею, звідки походить цей надлишок, — з експлуатації праці в процесі виробництва, з ошукування покупців у процесі циркуляції, чи з того і другого. Далі, дано відношення цього надлишку до вартості всього капіталу, або норма зиску. Обчислення цього надлишку продажної ціни понад витрати виробництва відносно вартості всього авансованого капіталу дуже важливе й природне, бо з допомогою цього обчислення дійсно можна знайти те числове відношення, в якому зростає вартість всього капіталу, або ступінь зростання його вартості. Отже, якщо виходити з цієї норми зиску, то немає ніякої можливості вивести звідси специфічне відношення між надлишком і тією частиною капіталу, яка витрачена на заробітну плату. В одному з пізніших розділів ми побачимо, які кумедні промахи робить Мальтус, коли він цим шляхом намагається проникнути в таємницю додаткової вартості і специфічного відношення її до змінної частини капіталу. На що вказує норма зиску як така, так це скоріше на однакове відношення надлишку до рівновеликих частин капіталу, який з цієї точки зору взагалі не виявляє ніяких внутрішніх різниць, крім різниці між основним і обіговим капіталом. Та й цю різницю він виявляє тільки тому, що надлишок обчислюється двояким способом. А саме, поперше, як проста величина: надлишок понад витрати виробництва. В цій першій формі надлишку весь обіговий капітал входить у витрати виробництва, тимчасом як з основного капіталу в них входить тільки зношування. Далі, по-друге: відношення цього надлишку вартості до всієї вартості авансованого капіталу. Тут в обчислення входить вартість всього основного капіталу так само, як і вартість обігового капіталу. Отже, обіговий капітал в обох випадках входить однаковим способом, тимчасом як основний капітал в одному випадку входить іншим способом, а в другому випадку таким

самим способом, як обіговий капітал. Таким чином різниця між обіговим і основним капіталом нав'язується тут як єдина різниця.

Отже, надлишок, якщо він, висловлюючись за Гегелем, з норми зиску відбивається назад в собі, або, інакше, надлишок, який ближче характеризується нормою зиску, здається надлишком, що його щорічно або за певний період циркуляції створює капітал понад свою власну вартість.

Тому, хоч чисельно норма зиску відрізняється від норми додаткової вартості, тимчасом як додаткова вартість і зиск в дійсності є те саме і рівні також чисельно, проте зиск є перетворена форма додаткової вартості, форма, в якій її походження і таємниця її існування завуальовані і стерті. Справді, зиск є форма виявлення додаткової вартості, і ця остання тільки за допомогою аналізу може бути вилучена з першої. В додатковій вартості відношення між капіталом і працею оголене; у відношенні капіталу й зиску, — тобто капіталу і додаткової вартості, якою вона виступає, з одного боку, як реалізований у процесі циркуляції надлишок понад витрати виробництва товару, а з другого боку, як надлишок, ближче визначений його відношенням до всього капіталу, — *капітал* виступає як *відношення до себе самого*, як відношення, в якому він як первісна сума вартості відрізняється від нової вартості, створеної ним самим. Що він створює цю нову вартість під час свого руху через процес виробництва і процес циркуляції, — це є в свідомості. Але як це стається, це тепер містифіковано і, як здається, походить від таємних властивостей, належних самому капіталові.

Чим далі ми стежимо за процесом зростання вартості капіталу, тим більше містифікується капіталістичне відношення і тим менше розкривається таємниця його внутрішнього організму.

В цьому відділі норма зиску чисельно відрізняється від норми додаткової вартості; навпаки, зиск і додаткова вартість розглядаються як одна й та сама числова величина, тільки в різній формі. В дальшому відділі ми побачимо, як відчужування йде далі і як зиск і чисельно виражається як величина, відмінна від додаткової вартості.

Відношення норми зиску до норми додаткової вартості

Як відзначено наприкінці попереднього розділу, ми припускаємо тут, як і взагалі в усьому цьому першому відділі, що сума зиску, яка припадає на даний капітал, дорівнює всій сумі додаткової вартості, виробленої за допомогою цього капіталу протягом даного періоду циркуляції. Отже, покищо ми залишаємо осторонь те, що, з одного боку, ця додаткова вартість розпадається на різні підвиди (Unterformen): процент на капітал, земельна рента, податки і т. д., і що вона, з другого боку, в більшості випадків зовсім не збігається з зиском, як він привласнюється в силу загальної пересічної норми зиску, про яку буде мова в другому відділі.

Оскільки зиск припускається кількісно рівним додатковій вартості, його величина і величина норми зиску визначається відношеннями простих числових величин, які в кожному окремому випадку дані або можуть бути визначені. Отже, дослідження рухається спочатку в чисто математичній галузі.

Ми зберігаємо позначення, вжиті в першій і другій книгах. Весь капітал K поділяється на сталий капітал c і змінний капітал v і виробляє додаткову вартість m . Відношення цієї додаткової вартості до авансованого змінного капіталу, отже $\frac{m}{v}$, ми називаємо нормою додаткової вартості і позначаємо її через m' . Отже, $\frac{m}{v} = m'$, і тому $m = m'v$. Якщо цю додаткову вартість віднести не до змінного капіталу, а до всього капіталу, то вона зветься зиском (p), а відношення додаткової вартості m до всього капіталу K , отже $\frac{m}{K}$, зветься нормою зиску p' . Звідси ми маємо:

$$p' = \frac{m}{K} = \frac{m}{c + v},$$

якщо ми замість m підставимо його знайдену вище величину $m'v$, то матимем:

$$p' = m' \frac{v}{K} = m' \frac{v}{c + v},$$

рівняння, яке можна виразити також у пропорції:

$$p' : m' = v : K,$$

норма зиску відноситься до норми додаткової вартості, як змінний капітал до всього капіталу.

З цієї пропорції випливає, що p' , норма зиску, завжди менша від m' , норми додаткової вартості, бо v , змінний капітал, завжди менший від K , суми $v + c$, змінного і сталого капіталу; за винятком єдиного, практично неможливого випадку, коли $v = K$, отже, коли капіталістом зовсім не авансувався б сталий капітал, засоби виробництва, а тільки заробітна плата.

В нашому дослідженні треба, однак, звернути увагу ще на ряд інших факторів, які визначально впливають на величину c , v і m і тому мають бути коротко згадані.

Поперше, *вартість грошей*. Її ми можемо повсюди приймати за сталу.

Подруге, *оборот*. Цей фактор ми покищо лишаємо осторонь, бо його вплив на норму зиску розглядається окремо в одному з дальших розділів. [Тут ми, забігаючи наперед, згадаємо тільки про той один пункт, що формула $p' = m' \frac{v}{K}$ є строго правильна лиш для *одного* періоду обороту змінного капіталу, і що ми, однак, можемо її зробити правильною для річного обороту, поставивши замість m' , простої норми додаткової вартості, $m'n$, річну норму додаткової вартості; при чому n є число оборотів змінного капіталу протягом одного року (див. книгу II, розд. XVI, 1) — Ф. Е]

Потрете, треба взяти до уваги *продуктивність праці*, вплив якої на норму додаткової вартості докладно розглянуто в книзі I, відділ IV. Але вона може також справляти і безпосередній вплив на норму зиску, принаймні окремого капіталу, коли, як де розвинено в книзі I, розділ X, цей окремий капітал працює з продуктивністю більшою, ніж суспільнопересічна, дає свої продукти по вартості нижчій, ніж суспільно-пересічна вартість таких самих товарів, і таким чином реалізує надзиск. Але цей випадок лишається тут поза нашим розглядом, бо і в цьому відділі ми все ще виходимо з припущення, що товари виробляються при суспільно-нормальних умовах і продаються по їх вартостях. Отже, в кожному окремому випадку ми виходимо з припущення, що продуктивність праці лишається сталою. Справді, вартісний склад капіталу, вкладеного в певну галузь промисловості, тобто певне відношення змінного капіталу до сталого капіталу, кожного разу виражає певний ступінь продуктивності праці. Отже, як тільки це відношення зазнає зміни з іншої причини, а не в наслідок простої зміни вартості матеріальних складових частин сталого капіталу або зміни заробітної плати, то й продуктивність праці мусить зазнати зміни, і тому ми досить часто бачитимем, що зміни, які відбуваються з факторами c , v і m , включають також і зміни в продуктивності праці.

Те саме стосується і до трьох інших факторів: *довжини робочого дня, інтенсивності праці і заробітної плати*. Їх вплив на масу і норму додаткової вартості докладно досліджено в першій книзі. Отже, зрозуміло, що коли ми задля спрощення завжди виходимо з припущення, що ці три фактори лишаються сталими, то все ж ті зміни, які відбуваються з v і t , можуть також включати в собі зміну в величині цих трьох визначаючих їх моментів. Тут слід тільки коротко нагадати про те, що заробітна плата діє на величину додаткової вартості і висоту норми додаткової вартості зворотно до того, як діє довжина робочого дня і інтенсивність праці; що підвищення заробітної плати зменшує додаткову вартість, тимчасом як здовження робочого дня і підвищення інтенсивності праці збільшують її.

Якщо припустимо, наприклад, що капітал у 100 з 20 робітниками виробляє при десятигодинній праці та загальній тижневій заробітній платі в 20 додаткову вартість у 20, то ми матимем:

$$80c + 20v + 20t; m' = 100\%, p' = 20\%.$$

Припустимо, що робочий день здовжується, без підвищення заробітної плати, до 15 годин; в наслідок цього вся нововироблена 20 робітниками вартість підвищується з 40 до 60 ($10 : 15 = 40 : 60$); через те що v , виплачена заробітна плата, лишається та сама, то додаткова вартість підвищується з 20 до 40, і ми маємо:

$$80c + 20v + 40t; m' = 200\%, p' = 40\%.$$

Якщо, з другого боку, при десятигодинній праці, заробітна плата падає з 20 до 12, то ми маємо, як і спочатку, загальну нововироблену вартість в 40, але розподіляється вона інакше; v падає до 12 і тому лишає для t решту в 28. Отже, маємо:

$$80c + 12v + 2t; m' = 233\frac{1}{3}\%, p' = \frac{28}{92} = 30\frac{10}{23}\%.$$

Отже, ми бачимо, що як здовження робочого дня (або відповідне підвищення інтенсивності праці), так і зниження заробітної плати підвищують масу, а тому й норму додаткової вартості; навпаки, підвищена заробітна плата, при інших незмінних умовах, знизилася б норму додаткової вартості. Отже, коли v зростає в наслідок підвищення заробітної плати, то це є вираз не збільшення, а тільки дорожчої оплати певної кількості праці; m' і p' не підвищуються, а падають.

Вже тут видно, що зміни в робочому дні, інтенсивності праці і заробітній платі не можуть настати без одночасної зміни v і t та відношення між ними, отже й p' відношення t до $c + v$, до всього капіталу; і так само ясно, що зміни відношення t до v включають також зміну принаймні однієї з трьох щойно згаданих умов праці.

В цьому виявляється якраз особливе органічне відношення змінного капіталу до руху всього капіталу і зростання його вартості, так само як і його відмінність від сталого капіталу. Сталий капітал, оскільки йдеться про утворення вартості, важливий тільки тією вартістю, яку він має; при чому для утворення вартості цілком байдуже, чи сталий капітал у 1500 £ представляє 1500 тонн заліза, скажім, по 1 £, чи 500 тонн заліза по 3 £. Кількість дійсних матеріалів, яку представляє вартість сталого капіталу, не має ніякого значення для утворення вартості і для норми зиску, яка змінюється у зворотному напрямі з цією вартістю, однаково, яке б не було відношення збільшення чи зменшення вартості сталого капіталу до маси тих речових споживних вартостей, яку він представляє.

Цілком інакше стоїть справа з змінним капіталом. Тут насамперед має значення не вартість, яку він має, не праця, яка в ньому упредметнена, а ця вартість як простий показник усїєї праці, яку він приводить у рух і яка не виражена в ньому; усїєї праці, ріжниця якої від вираженої в ньому самому і, отже, від оплаченої праці, — та частина усїєї праці, яка утворює додаткову вартість, — є якраз тим більша, чим менша є праця, що міститься в ньому самому. Нехай робочий день у 10 годин дорівнює десятьом шилінгам = десятьом маркам. Якщо необхідна праця, яка заміщує заробітну плату, отже, змінний капітал, дорівнює 5 годинам = 5 ш., то додаткова праця = 5 годинам і додаткова вартість = 5 ш.; якщо ж необхідна праця дорівнює 4 годинам = 4 ш., то додаткова праця = 6 годинам і додаткова вартість = 6 ш.

Отже, якщо величина вартості змінного капіталу перестає бути показником маси праці, приведеної ним у рух, і, навпаки, змінюється сама міра цього показника, то разом з тим норма додаткової вартості змінюється в протилежному напрямі і в зворотному відношенні.

Тепер ми переходимо до того, щоб застосувати вищенаведене рівняння норми зиску: $p' = m' \frac{v}{K}$ до різних можливих випадків. Ми будемо по черезно змінювати вартість окремих факторів m' і $\frac{v}{K}$ і встановлювати вплив цих змін на норму зиску. Таким чином ми одержимо різні ряди випадків, які ми можемо розглядати або як послідовні зміни умов діяння одного й того самого капіталу, або як різні, одночасно існуючі один поряд одного і притягнені до порівняння капітали, наприклад, капітали в різних галузях промисловості або в різних країнах. Тому, якщо розуміння деяких наших прикладів, як прикладів послідовних у часі станів одного й того ж капіталу, здається вимушеним або практично неможливим, то це заперечення відпаде, якщо ми розглядатимемо їх як порівняння незалежних капіталів.

Отже, ми розкладаємо добуток $m' \frac{v}{K}$ на його обидва множники, m' і $\frac{v}{K}$; спочатку ми розглядатимемо m' як сталу величину і дослідимо вплив можливих

змін $\frac{v}{K}$; потім ми припустимо, що дріб $\frac{v}{K}$ є стала величина і дамо m' проробити можливі зміни; нарешті, ми припустимо, що всі фактори змінюються, і вичерпаємо цим усі випадки, з яких можуть бути виведені закони, що стосуються норми зиску.

I. m' не змінюється, $\frac{v}{K}$ змінюється

Для цього випадку, який охоплює декілька часткових випадків, можна скласти загальну формулу. Якщо ми маємо два капітали K і K_1 , з відповідними змінними складовими частинами v і v_1 , зі спільною їм обом нормою додаткової вартості m' і нормами зиску p' і p'_1 , то

$$p' = m' \frac{v}{K}; p'_1 = m' \frac{v_1}{K_1}$$

Якщо ми тепер визначимо відношення K і K_1 , а також v і v_1 , припустимо, наприклад, що значення дробу $\frac{K_1}{K} = E$, а дробу $\frac{v_1}{v} = e$, то $K_1 = EK$, а $v_1 = ev$. Підставивши тепер у попередньому рівнянні для p'_1 , K_1 і v_1 здобуті таким чином значення, ми матимем:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EK}$$

Але з обох попередніх рівнянь ми можемо вивести ще й другу формулу, перетворивши їх у пропорцію:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m' \frac{v_1}{K_1} = \frac{v}{K} : \frac{v_1}{K_1}$$

Через те, що величина дробу не змінюється, коли чисельник і знаменник помножити або поділити на те саме число, ми можемо $\frac{v}{K}$ і $\frac{v_1}{K_1}$ звести до процентних чисел, тобто припустити, що K і $K_1 = 100$. Тоді ми матимем $\frac{v}{K} = \frac{v}{100}$ і $\frac{v_1}{K_1} = \frac{v_1}{100}$, і можемо відкинути у наведеній пропорції знаменники; ми одержуємо:

$$p' : p'_1 = v : v_1; \text{ або:}$$

При двох довільно взятих капіталах, які функціонують з однаковою нормою додаткової вартості, норми зиску відносяться одна до одної як змінні частини капіталу, обчислені у процентах до своїх відповідних цілих капіталів.

Ці дві формули охоплюють усі випадки змін $\frac{v}{K}$.

Раніш ніж дослідити ці випадки кожний окремо, зробимо ще одно зауваження. Через те, що K є сума s і v , сталого і змінного капіталу, і через те що норма додаткової вартості, як і норма зиску, звичайно виражається у процентах, то взагалі зручно суму $s + v$ теж припустити рівною сотні, тобто s і v виражати в процентах. Для визначення, — правда, не маси, а норми зиску, — однако-

чи ми скажемо: капітал у 15 000, з них 12 000 сталого і 3000 змінного капіталу, виробляє додаткову вартість у 3000, чи зведемо цей капітал до процентів:

$$15\ 000K = 12\ 000c + 3000v(+3000m)$$

$$100K = 80c + 20v(+20m).$$

В обох випадках норма додаткової вартості $m' = 100\%$, норма зиску $= 20\%$. Те саме, коли ми порівнюємо один з одним два капітали, наприклад, з попереднім якийсь інший капітал:

$$12\ 000K = 10\ 800c + 1200v(+1200m)$$

$$100K = 90c + 10v(+10m),$$

де в обох випадках $m' = 100\%$, $p' = 10\%$, і де порівняння з попереднім капіталом є далеко наочнішим у процентній формі.

Навпаки, коли йдеться про зміни, які відбуваються з одним і тим самим капіталом, то процентну форму можна вживати тільки зрідка, бо вона майже завжди стирає ці зміни. Якщо капітал переходить з процентної форми:

$$80c + 20v + 20m$$

у процентну форму:

$$90c + 10v + 10m,$$

то не видно, чи цей змінений процентний склад $90c + 10v$ виник у наслідок абсолютного зменшення в чи в наслідок абсолютного збільшення c , чи в наслідок того й другого. Для цього ми мусимо знати абсолютні числові величини. Але для дослідження дальших окремих випадків змін все зводиться до того, яким чином сталися ці зміни: чи $80c + 20v$ обернулись у $90c + 10v$ через те що, скажімо, $12\ 000c + 3000v$ в наслідок збільшення сталого капіталу при незмінній величині змінного капіталу перетворилися в $27\ 000c + 3000v$ (в процентах $90c + 10v$); чи вони набрали цієї форми при незмінному сталому капіталі в наслідок зменшення змінного капіталу, тобто в наслідок переходу у $12\ 000c + 1333\frac{1}{3}v$ (в процентах так само $90c + 10v$); чи, нарешті, в наслідок зміни обох доданків, скажімо, $13\ 500c + 1500v$ (в процентах знову $90c + 10v$). Але ми будемо досліджувати якраз всі ці випадки один за одним, і тому нам доведеться відмовитись від зручностей процентної форми або застосовувати її тільки в другу чергу.

1) m' і K не змінюються, v змінюється

Якщо v змінює свою величину, K може лишитися незмінним тільки в наслідок того, що друга складова частина K , а саме сталий капітал c , змінює свою величину на таку саму суму, що й v , але в протилежному напрямі. Якщо K спочатку

$= 80c + 20 = 100$ і якщо потім v зменшується до 10, то K може лишитися $= 100$ тільки тоді, коли c підвищується до 90; $90c + 10v = 100$. Загалом кажучи: якщо v перетворюється у $v \pm d$, у v , збільшене або зменшене на d , то, щоб були задоволені умови даного випадку, c мусить перетворитися в $c \mp d$, мусить змінитися на таку саму суму, але в протилежному напрямі.

Цілком так само при незмінній нормі додаткової вартості m' , але при змінній величині змінного капіталу v , маса додаткової вартості m мусить змінитися, бо $m = m'v$, а в $m'v$ один множник, v , набуває іншого значення.

Припущення нашого випадку поряд первісного рівняння:

$$p' = m' \frac{v}{K}$$

дають, в наслідок зміни v , друге рівняння:

$$p'_1 = m' \left(\frac{v_1}{K'} \right),$$

в якому v перейшло у v_1 а p' , змінена норма зиску, яка впливає з цього, має бути знайдена.

Вона визначається за допомогою відповідної пропорції:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m' \frac{v_1}{K} = v : v_1$$

Або: при незмінній нормі додаткової вартості і незмінному цілому капіталі первісна норма зиску відноситься до норми зиску, що виникла в наслідок зміни змінного капіталу, як первісний змінний капітал відноситься до зміненого. Якщо капітал первісно був такий, як вище:

I. $15\ 000K = 12\ 000c + 3000v(+3000m)$; а тепер він:

II. $15\ 000K = 13\ 000c + 2000v(+2000m)$, то $K = 15\ 000$ і $m' = 100\%$ в обох випадках, а норма зиску I, 20% , відноситься до норми зиску II, $13\frac{1}{3}\%$, як змінний капітал I, 3000 , до змінного капіталу II, 2000 , отже $20\% : 13\frac{1}{3}\% = 3000 : 2000$.

Але змінний капітал може або підвищитись або зменшитись: Візьмімо спочатку приклад, коли він підвищується. Нехай капітал спочатку складається і функціонує так:

I. $100c + 20v + 10m$; $K = 120$, $m' = 50\%$, $p' = 8\frac{1}{3}\%$

Нехай тепер змінний капітал підвищиться до 30; тоді, згідно з припущенням, щоб весь капітал лишився незмінним $= 120$, сталий капітал мусить зменшитися з 100 до 90. Вироблена додаткова вартість, при тій самій нормі додаткової вартості в 50% , мусить підвищитись до 15. Отже, ми маємо:

II. $90c + 30v + 15m$; $K = 120$, $m' = 50\%$, $p' = 12\frac{1}{2}\%$

Спочатку виходитимем з того припущення, що заробітна плата не змінюється. Тоді інші фактори норми додаткової вартості, робочий день і інтенсивність праці, теж мусять лишитись незмінними. Отже, підвищення v (з 20 до 30)

може мати тільки те значення, що робітників уживається наполовину більше. Тоді й уся нововироблена ними вартість підвищується наполовину, з 30 до 45, і розподіляється цілком так само, як і раніш: $\frac{2}{3}$ на заробітну плату і $\frac{1}{3}$ на додаткову вартість. Але одночасно, при збільшеному числі робітників, знизився сталий капітал, вартість засобів виробництва, з 100 до 90. Отже, ми маємо перед собою випадок меншаючої продуктивності праці, зв'язаний з одночасним зменшенням сталого капіталу; чи є цей випадок економічно можливий?

В землеробстві та видобувній промисловості, де зменшення продуктивності праці, а тому й збільшення числа зайнятих робітників можна легко зрозуміти, цей процес — в рамках капіталістичного виробництва і на його базі — зв'язаний не з зменшенням, а з збільшенням сталого капіталу. Коли б навіть вищезгадане зменшення c було зумовлене простим зниженням ціни, окремий капітал міг би тільки при цілком виняткових обставинах зробити перехід від I до II. Але для двох незалежних капіталів, вкладених у різних країнах або в різні галузі землеробства чи видобувної промисловості, не було б нічого дивного, коли б в одному випадку вживалося більше робітників (а тому й більший змінний капітал), які працюють менш дорогими або скуднішими засобами виробництва, ніж у другому випадку.

Якщо ж ми відкинемо припущення, що заробітна плата лишається незмінною, і пояснимо підвищення змінного капіталу з 20 до 30 підвищенням заробітної плати наполовину, то матимем цілком інший випадок. Те саме число робітників, скажімо, 20 робітників, і далі працює тими самими або тільки незначно зменшеними засобами виробництва. Якщо робочий день лишається незмінним, — наприклад, 10 годин, — то вся нововироблена вартість також лишається незмінною; як і раніш, вона = 30. Але ці 30 цілком уживаються на те, щоб замістити авансований змінний капітал у 30; додаткова вартість зникла б. Але нами припущено, що норма додаткової вартості не змінюється, тобто, як і в I, лишається = 50%. Це можливе тільки тоді, коли робочий день наполовину здовжується, збільшується до 15 годин. Тоді 20 робітників виробили б за 15 годин загальну вартість у 45, і всі умови були б додержані:

$$\text{II. } 90c + 30v + 15m; K = 120, m' = 50\%; p' = 12\frac{1}{2}\%$$

В цьому випадку ці 20 робітників не потребують засобів праці, знарядь, машин і т. д. більше, ніж у випадку I; тільки сировинний матеріал або допоміжні матеріали довелося б збільшити наполовину. Отже, при зниженні цін на ці матеріали перехід від I до II, при наших припущеннях, економічно був би вже далеко більше можливий навіть для поодинокого капіталу. І капіталіст за свою втрату, якої він міг би зазнати в наслідок знезартнення свого сталого капіталу, був би принаймні до певної міри відшкодований більшим зиском.

Припустімо тепер, що змінний капітал не збільшується, а зменшується. Тоді нам треба тільки обернути наш попередній приклад, припустити, що №

II є первісний капітал, і від. II перейти до I.

II. $90c + 30v + 15m$ перетворюється тоді в

I. $100c + 20v + 10m$, і очевидно, що в наслідок цієї перестановки абсолютно нічого не змінюється в умовах, які регулюють відповідні норми зиску і їх взаємне відношення.

Якщо v з 30 впаде до 20 через те, що при зростанні сталого капіталу вживатиметься на $\frac{1}{3}$ менше робітників, то ми матимем тут перед собою нормальний випадок сучасної промисловості: растущу продуктивність праці, опанування меншим числом робітників більших мас засобів виробництва. Що такий рух необхідно зв'язаний із зменшенням норми зиску, яке настає одночасно з цим, — це виявиться в третьому відділі цієї книги. Але якщо v з 30 знизиться до 20 через те, що вживається те саме число робітників, але за нижчу заробітну плату, то при незмінному робочому дні вся нововироблена вартість лишилася б, як і раніш, $= 30v + 15m = 45$; через те що v впало до 20, додаткова вартість підвищилася б до 25, норма додаткової вартості підвищилася б від 50% до 125%, що суперечило б припущенню. Щоб було додержано умов нашого випадку, додаткова вартість, при нормі в 50%, мусить, навпаки, впасти до 10, отже, вся нововироблена вартість — з 45 до 30, а це можливе тільки при скороченні робочого дня на $\frac{1}{3}$. Тоді ми маємо, як і вище:

$$100c + 20v + 10m; m' = 50\%, p' = 8\frac{1}{3}\%$$

Звичайно, немає потреби згадувати, що такого скорочення робочого часу при зменшенні заробітної плати на практиці не було б. Однак, це не має значення. Норма зиску є функція кількох змінних, і якщо ми хочемо знати, як ці змінні впливають на норму зиску, то мусимо по черзі дослідити відокремлений вплив кожної з них, однаково, чи такий ізольований вплив економічно можливий для одного й того самого капіталу, чи ні.

2) m' не змінюється, v змінюється, K змінюється в наслідок зміни v

Цей випадок відрізняється від попереднього тільки щодо ступеня. Замість того, щоб c зменшувалось або збільшувалось настільки, наскільки v збільшується або зменшується, c лишається тут незмінним. Але при сучасних умовах великої промисловості і землеробства змінний капітал є тільки відносно незначна частина всього капіталу, а тому зменшення або зростання цього останнього, оскільки воно визначається зміною першого, так само відносно незначне. Якщо ми знову виходили б з капіталу:

I. $100c + 20v + 10m; K = 120, m' = 50\%, p' = 8\frac{1}{3}\%$,

то він перетворився б, наприклад, у:

II. $100c + 30v + 15m; K = 130, m' = 50\%, p' = 11\frac{7}{13}\%$.

Протилежний випадок зменшення змінного капіталу знов таки можна зробити наочним за допомогою зворотного переходу від II до I.

Економічні умови в істотному були б такі самі, як і в попередньому випадку, і тому вони не потребують повторного пояснення. Перехід від I до II включає: зменшення продуктивності праці наполовину; опанування 100с вимагає у II наполовину більше праці, ніж у I. Цей випадок може трапитись у землеробстві⁹.

Але тимчасом, як у попередньому випадку весь капітал лишається незмінним, тому що сталий капітал перетворювався в змінний або навпаки, тут при збільшенні змінної частини відбувається зв'язування додаткового капіталу, а при її зменшенні — звільнення раніш застосовуваного капіталу.

3) m' і v не змінюються, c , а тому й K , змінюються

В цьому випадку рівняння:

$$p' = m' \frac{v}{K} \text{ змінюється в } p'_1 = m' \frac{v}{K_1}$$

і приводить при закресленні множників, які є по обох боках, до пропорції:

$$p'_1 : p' = K : K_1;$$

при однаковій нормі додаткової вартості і однакових змінних частинах капіталу норми зиску стоять у зворотному відношенні до цілих капіталів.

Якщо ми маємо, наприклад, три капітали або три різні стани одного й того ж капіталу:

I. $80c + 20v + 20m; K = 100, m' = 100\%, p' = 20\%;$

II. $100c + 20v + 20m; K = 120, m' = 100\%, p' = 16\frac{2}{3}\%;$

III. $60c + 20v + 20m; K = 80, m' = 100\%, p' = 25\%,$

то виходять такі відношення:

$$20\% : 16\frac{2}{3}\% = 120 : 100 \text{ і } 20\% : 25\% = 80 : 100.$$

Вищенаведена загальна формула для змін $\frac{v}{K}$ при незмінному m' була:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EK}; \text{ тепер вона стає: } p'_1 = m' \frac{v}{EK'}$$

бо v не зазнає ніяких змін, отже, множник $e = \frac{v_1}{v}$ стає тут $= 1$.

⁹ Тут у рукопису стоїть: «Дослідити пізніше, який зв'язок має цей випадок з земельною рентою». [— Ф. Е.]

Через те що $m'v = m$, масі додаткової вартості, і що m' і v обое лишаються незмінними, то й m не зачіпається зміною K ; маса додаткової вартості після зміни лишається такою самою, якою була перед зміною.

Коли b c зменшилося до нуля, то p' було $b - m'$, норма зиску дорівнювала b нормі додаткової вартості.

Зміна c може виникнути або в наслідок простої зміни вартості речових елементів сталого капіталу, або в наслідок зміни технічного складу всього капіталу, тобто в наслідок зміни продуктивності праці у відповідній галузі виробництва. В останньому випадку ростою разом з розвитком великої промисловості і землеробства продуктивність суспільної праці зумовила b те, що перехід відбувався b (у щойно наведеному прикладі) у послідовності від III до I і від I до II. Кількість праці, за яку сплачується 20 і яка виробляє вартість у 40, спочатку охоплювала b масу засобів праці вартістю в 60; при підвищенні продуктивності і незмінній вартості кількість охоплюваних засобів праці зростає спочатку до 80, потім до 100. Зворотна послідовність зумовила b зменшення продуктивності; та сама кількість праці могла b привести в рух менше засобів виробництва, виробництво скоротилося b , як це може трапитись у землеробстві, гірництві і т. д.

Заощадження на сталому капіталі, з одного боку, підвищує норму зиску, і з другого — звільняє капітал, отже, воно важливе для капіталістів. Цей пункт, а також вплив зміни ціни елементів сталого капіталу, особливо сировинних матеріалів, ми далі дослідимо докладніше.

І тут знову виявляється, що зміна сталого капіталу однаково впливає на норму зиску, все одно, чи викликана ця зміна збільшенням або зменшенням речових складових частин c , чи простою зміною їх вартості.

4) m' не змінюється, v , c і K всі змінюються

В цьому випадку провідною лишається вищенаведена загальна формула зміненої норми зиску:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EK}.$$

З неї випливає, що при незмінній нормі додаткової вартості:

а) Норма зиску падає, якщо E більше за e , тобто якщо сталий капітал збільшується таким чином, що весь капітал зростає в більшій пропорції, ніж змінний капітал. Якщо капітал складу $80c + 20v + 20m$ переходить у склад $170c + 30v + 30m$, то m' лишається = 100%, але $\frac{v}{K}$ падає з $\frac{20}{100}$ до $\frac{30}{200}$, не зважаючи на те, що як v , так і K , збільшились, і норма зиску відповідно падає з 20% до 15%.

б) Норма зиску лишається незмінною тільки в тому разі, коли $e = E$, тобто коли дріб $\frac{v}{K}$ при позірній зміні зберігає те саме значення, тобто якщо чисельник і знаменник помножуються або діляться на те саме число. $80c + 20v + 20m$

і $160c + 40v + 40t$, очевидно, мають однакову норму зиску в 20%, бо ті лишається = 100%, а $\frac{v}{K} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ в обох прикладах представляє ту саму величину.

с) Норма зиску підвищується, якщо e більше за E , тобто якщо змінний капітал зростає в більшій пропорції, ніж весь капітал. Якщо $80c + 20v + 20t$ стає $120c + 40v + 40t$, то норма зиску підвищується від 20% до 25%, бо, при незмінному m' , $\frac{v}{K} = \frac{20}{100}$ підвищилось до $\frac{40}{160}$, з $1/5$ до $1/4$.

При зміні v і K в одному напрямі ми можемо цю зміну величин розглядати так, ніби обидві величини змінюються до певної межі в однаковій пропорції, так що до цієї межі $\frac{v}{K}$ лишається незмінним. Поза цією межею стала б змінюватись тільки одна з двох величин, і ми таким чином звели б цей складніший випадок до одного з попередніх простіших.

Якщо, наприклад, $80c + 20v + 20t$ переходить у $100c + 30v + 30t$, то при цій зміні до $100c + 25v + 25t$ відношення v до c , отже, і до K , лишається незмінним. Отже, до цього пункту і норма зиску лишається незачепленою. Тому ми можемо взяти тепер за вихідний пункт $100c + 25v + 25t$; ми бачимо, що v підвищилось на 5, до $30v$, а в наслідок цього K підвищилось від 125 до 130, і маємо таким чином перед собою другий випадок, випадок простої зміни v та спричиненої цим зміни K . Норма зиску, яка спочатку була 20%, в наслідок такої додачі в $5v$, при попередній нормі додаткової вартості, підвищується до $23\frac{1}{13}\%$.

Таке саме зведення до простішого випадку може мати місце навіть тоді, коли v і K змінюють свою величину в протилежному напрямі. Коли б ми знову виходили, наприклад, з $80c + 20v + 20t$ і від цього перейшли б до форми: $110c + 10v + 10t$, то при зміні до $40c + 10v + 10t$ норма зиску лишилася б така сама, як і спочатку, а саме 20%. В наслідок додачі $70c$ до цієї перехідної форми норма зиску знижується до $8\frac{1}{3}\%$. Отже, цей випадок ми знову звели до випадку зміни однієї тільки змінної, а саме c .

Отже, одночасна зміна v , c і K не дає нових точок зору і в кінцевому рахунку завжди веде назад до випадку, коли змінюється тільки один фактор.

Навіть єдиний випадок, який ще лишається, уже фактично вичерпаний, а саме той випадок, коли v і K чисельно зберігають ту саму величину, але їх речові елементи зазнають зміни вартості, коли, отже, v означає змінену кількість приведеної у рух праці, а c — змінену кількість приведених у рух засобів виробництва.

$20v$ в капіталі $80c + 20v + 20t$ первісно представляли заробітну плату 20 робітників, по 10 робочих годин на день. Нехай заробітна плата кожного з них підвищиться з 1 до $1\frac{1}{4}$. Тоді $20v$ оплачують не 20, а тільки 10 робітників. Але, якщо ці 20 за 200 робочих годин виробляли вартість у 40, то ці 16 за 10 годин на день, тобто разом за 160 робочих годин, вироблять вартість лише в 32. Після того як ми віднімемо $20v$ для заробітної плати, з 32 залишиться тільки 12 для додаткової вартості; норма додаткової вартості знизилася б з 100% до

60%. Але через те що, згідно з припущенням, норма додаткової вартості мусить лишитись незмінною, то робочий день мусив би бути здовжений на $\frac{1}{4}$, з 10 до $12\frac{1}{2}$ годин; якщо 20 робітників при 10 годинах на день, = 200 робочим годинам, виробляють вартість у 40, то 16 робітників при $12\frac{1}{4}$ годинах на день, = 200 годинам, вироблять таку саму вартість, і капітал $80c + 20v$ виробляв би, як і раніш, додаткову вартість у 20.

Навпаки: якщо заробітна плата падає так, що $20v$; становлять заробітну плату 30 робітників, то m' може лишитися незмінним тільки тоді, коли робочий день скорочується з 10 до $6\frac{2}{3}$ годин. $10 \times 20 = 6\frac{2}{3} \times 30 = 200$ робочим годинам.

Наскільки при таких протилежних припущеннях c щодо виразу його вартості в грошах може лишитись незмінним і все ж представляти змінену відповідно до змінених відносин масу засобів виробництва, — це в істотному вже з'ясовано вище. В своєму чистому вигляді цей випадок можливий тільки як цілком винятковий.

Щождо зміни вартості елементів c , яка збільшує або зменшує їх масу, але лишає незмінною суму вартості c , то ця зміна, поки вона не веде за собою зміни величини v , не зачіпає ні норми зиску, ні норми додаткової вартості.

Таким чином ми вичерпали всі можливі випадки зміни v , c і K в нашому рівнянні. Ми бачили, що при незмінній нормі додаткової вартості норма зиску може падати, лишатись незмінною або підвищуватись, бо найменшої зміни відношення v до c , відповідно до K , досить для того, щоб змінити також і норму зиску.

Далі, виявилось, що при зміні v завжди настає межа, коли незмінність m' стає економічно неможливою. Через те що всяка однобічна зміна c теж мусить дійти до межі, коли v не може далі лишатись незмінним, то виявляється, що для всіх можливих змін $\frac{v}{K}$ існують межі, поза якими m' теж мусить стати змінним. При змінах m' , до дослідження яких ми тепер переходимо, ця взаємодія різних змінних нашого рівняння виступить ще ясніше.

II. m' змінюється

Загальну формулу норм зиску при різних нормах додаткової вартості, однаково, чи $\frac{v}{K}$ лишається незмінним, чи теж змінюється, ми одержимо, коли рівняння:

$$p' = m' \frac{v}{K}$$

перетворимо в інше:

$$p'_1 = m'_1 \frac{v_1}{K_1},$$

де p'_1, m'_1, v_1 і K_1 означають змінені величини p', m', v і K . Тоді ми маємо:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m'_1 \frac{v_1}{K_1},$$

і звідси:

$$p'_1 = \frac{m'_1}{m'} \times \frac{v_1}{v} \times \frac{K}{K_1} \times p'.$$

1) m' змінюється, $\frac{v}{K}$ не змінюється

В цьому випадку ми маємо рівняння:

$$p' = m' \frac{v}{K}; p'_1 = m'_1 \frac{v}{K},$$

в обох рівняннях $\frac{v}{K}$ має однакову величину. Тому одержуємо відношення:

$$p' : p'_1 = m' : m'_1.$$

Норми зиску двох капіталів однакового складу відносяться одна до одної, як відповідні норми додаткової вартості. Через те що в дробу $\frac{v}{K}$ важливі не абсолютні величини v і K , а тільки відношення між ними, то це стосується й до всіх капіталів однакового складу, яка б не була їх абсолютна величина.

$$80c + 20v + 20m; K = 100, m' = 100\%, p' = 20\%$$

$$160c + 40v + 20m; K = 200, m' = 50\%, p' = 10\%$$

$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

Якщо абсолютні величини v і K в обох випадках однакові, то норми зиску відносяться одна до одної, крім того, як маси додаткової вартості:

$$p' : p'_1 = m'v : m'_1v = m : m_1.$$

Наприклад:

$$80c + 20v + 20m; m' = 100\%, p' = 20\%$$

$$80c + 20v + 10m; m' = 50\%, p' = 10\%$$

$$20\% : 10\% = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20m : 10m.$$

Тепер ясно, що при капіталах однакового абсолютного чи процентного складу норми додаткової вартості можуть бути різні тільки в тому випадку, коли різні або заробітна плата, або довжина робочого дня, або інтенсивність праці. В трьох випадках:

- I. $80c + 20v + 10m; m' = 50\%, p' = 10\%$,
 II. $80c + 20v + 20m; m' = 100\%, p' = 20\%$,
 III. $80c + 20v + 40m; m' = 200\%, p' = 40\%$,

вся нововироблена вартість буде в I $30(20v + 10m)$, в II — 40, в III — 60. Це може статися трояким способом.

Перше, якщо заробітні плати різні, отже, якщо $20v$ в кожному окремому випадку виражає різне число робітників. Припустім, що в I занято 15 робітників 10 годин при заробітній платі в $1\frac{1}{3}$ £ і що вони виробляють вартість у 30 £, з яких 20 £ заміщають заробітну плату, а 10 £ лишаються для додаткової вартості. Якщо заробітна плата падає до 1 £, то можуть бути заняті 20 робітників 10 годин; тоді вони виробляють вартість у 40 £, з яких 20 £ для заробітної плати і 20 £ додаткової вартості. Якщо заробітна плата падає ще далі, до $\frac{2}{3}$ £, то можуть бути заняті 30 робітників по 10 годин, які виробляють вартість у 60 £, що з них після відрахування 20 £ для заробітної плати залишиться ще 40 £ для додаткової вартості.

Цей випадок: незмінний процентний склад капіталу, незмінний робочий день, незмінна інтенсивність праці, зміна норми додаткової вартості, спричинена зміною заробітної плати — є єдиний випадок, на якому справджується положення Рікардо: «profits would be high or low, *exactly in proportion as wages would be, low or high*» [«зиск буде високий чи низький *точно в такій пропорції*, в якій заробітна плата буде низька чи висока»] («Principles of Political Economy», розд. I, відділ III, стор. 18. «Works of D. Ricardo», вид. Mac Culloch, 1852).

Або, *подруге*, якщо інтенсивність праці різна. Тоді, наприклад, 20 робітників при однакових засобах праці за 10 робочих годин на день виробляють у I — 30, у II — 40, у III — 60 штук певного товару, кожна штука якого, крім вартості спожитих на неї засобів виробництва, представляє нову вартість в 1 £. Через те що в кожному випадку 20 штук, = 20 £, заміщають заробітну плату, то для додаткової вартості лишаються в I — 10 штук = 10 £, в II — 20 штук = 20 £, в III — 40 штук = 40 £.

Або, *потретье*, робочий день — різної довжини. Якщо 20 робітників при однаковій інтенсивності працюють у I — дев'ять, у II — дванадцять, у III — вісімнадцять годин на день, то весь їх продукт 30 : 40 : 60 відноситься як 9 : 12 : 18, і тому що заробітна плата в кожному випадку = 20, то знову лишається 10, відповідно 20 і 40 для додаткової вартості.

Отже, підвищення або зниження заробітної плати діє в зворотному напрямі, підвищення або зниження інтенсивності праці і здовження або скорочення робочого дня діє в тому самому напрямі на висоту норми додаткової вартості, а тому, при незмінному $\frac{v}{k}$, і на норму зиску.

2) m' і v змінюються, K не змінюється

В цьому випадку має силу пропорція:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m'_1 \frac{v_1}{K} = m'v : m'_1 v_1 = m : m_1.$$

Норми зиску відносяться одна до одної, як відповідні маси додаткової вартості.

Зміна норми додаткової вартості при незмінній величині змінного капіталу означала зміну у величині й розподілі нововиробленої вартості. Одночасна зміна v і m' так само завжди включає інший розподіл, але не завжди зміну величини нововиробленої вартості. Можливі три випадки:

а) Зміни v і m' відбуваються в протилежному напрямі, але на однакову величину; наприклад:

$$\begin{aligned} 80c + 20v + 10m; m' &= 50\%, p' = 10\% \\ 90c + 10v + 20m; m' &= 200\%, p' = 20\%. \end{aligned}$$

Нововироблена вартість в обох випадках однакова, отже, однакова й кількість витраченої праці; $20v + 10m = 10v + 20m = 30$. Різниця тільки в тому, що в першому випадку 20 сплачується як заробітна плата, а 10 лишається для додаткової вартості, тимчасом як у другому випадку заробітна плата становить тільки 10, а тому додаткова вартість — 20. Це єдиний випадок, коли при одночасній зміні v і m' число робітників, інтенсивність праці і довжина робочого дня лишаються незмінними.

б) Зміни m' і v відбуваються так само в протилежному напрямі, але не на ту саму величину. Тоді перевага буде або на стороні зміни v , або на стороні зміни m' .

$$\begin{aligned} \text{I. } 80c + 20v + 20m; m' &= 100\%, p' = 20\% \\ \text{II. } 72c + 28v + 20m; m' &= 71\frac{3}{7}\%, p' = 20\% \\ \text{III. } 84c + 16v + 20m; m' &= 125\%, p' = 20\%. \end{aligned}$$

В I за нововироблену вартість у 40 сплачується 20v, в II за нововироблену вартість у 48 сплачується 28v, в III за нововироблену вартість у 36 сплачується 16v. Як нововироблена вартість, так і заробітна плата змінились; але зміна нововиробленої вартості означає зміну кількості витраченої праці, отже, або числа робітників, або тривалості праці, або інтенсивності праці, або кількох з цих трьох факторів.

с) Зміни m' і v відбуваються в тому самому напрямі; тоді одна підсилює вплив другої.

$$90c + 10v + 10m; m' = 100\%, p' = 10\%$$

$$80c + 20v + 30m; m' = 150\%, p' = 30\%$$

$$92c + 8v + 6m; m' = 75\%, p' = 6\%$$

І тут усі три нововироблені вартості різні, а саме 20, 50 і 14; і ця різниця в величині витрачуваної в кожному випадку кількості праці знову зводиться до різниці числа робітників, тривалості праці, інтенсивності праці, або кількох, а то й усіх цих факторів.

3) m' , v і K змінюються

Цей випадок не дає нових точок зору і розв'язується за допомогою загальної формули, даної в рубриці: II. m' змінюється.

Отже, вплив зміни величини норми додаткової вартості на норму зиску дає такі випадки:

1. p' збільшується або зменшується в тій самій пропорції, як і m' , якщо $\frac{v}{K}$ лишається незмінним.

$$80c + 20v + 20m; m' = 100\%, p' = 20\%$$

$$80c + 20v + 10m; m' = 50\%, p' = 10\%$$

$$100\% : 50\% = 20\% : 10\%.$$

2. p' підвищується або падає в більшій пропорції, ніж m' , якщо $\frac{v}{K}$ рухається в тому самому напрямі, що й m' , тобто збільшується чи зменшується, коли збільшується чи зменшується m' .

$$80c + 20v + 10m; m' = 50\%, p' = 10\%$$

$$70c + 30v + 20m; m' = 66\frac{2}{3}\%, p' = 20\%$$

$$50\% : 66\frac{2}{3}\% < 10\% : 20\%.*$$

3. p' підвищується або падає в меншій пропорції, ніж m' , якщо $\frac{v}{K}$ змінюється в напрямі, протилежному до зміни m' , але в меншій пропорції:

* Знак < означає тут, що збільшення з 50 до 66 $\frac{2}{3}$ є порівняно менше, ніж збільшення з 10 до 20. Знак > у дальшій формулі означає зворотне. Ред.

$$80c + 20v + 10m; m' = 50\%, p' = 10\%$$

$$90c + 10v + 15m; m' = 150\%, p' = 15\%$$

$$50\% : 150\% > 10\% : 15\%.$$

4. p' підвищується, хоч m' падає, або падає, хоч m' підвищується, якщо $\frac{v}{K}$ змінюється в напрямі, протилежному до зміни m' , і в більшій пропорції, ніж m' .

$$80c + 20v + 20m; m' = 100\%, p' = 20\%$$

$$90c + 10v + 15m; m' = 150\%, p' = 15\%$$

m' підвищилось з 100% до 150%, p' зменшилось від 20% до 15%.

5. Нарешті, p' лишається незмінним, хоч m' підвищується або падає, якщо $\frac{v}{K}$ змінює свою величину в протилежному напрямі, але точно в тій самій пропорції, що й m' .

Тільки цей останній випадок потребує ще деякого пояснення. Як ми бачили вище при змінах $\frac{v}{K}$, що одна й та сама норма додаткової вартості може виражатися в найрізніших нормах зиску, так ми бачимо тут, що в основі однієї і тієї самої норми зиску можуть лежати дуже різні норми додаткової вартості. Але в той час, як при незмінному m' першої-ліпшої зміни у відношенні v до K досить було для того, щоб викликати відмінність в нормі зиску, — при зміні величини m' мусить настати точно відповідна зворотна зміна величини $\frac{v}{K}$ для того, щоб норма зиску лишилась та сама. Для одного й того ж капіталу або для двох капіталів у тій самій країні це можливе тільки в дуже виняткових випадках. Візьмімо, наприклад, капітал

$$80c + 20v + 20m; K = 100, m' = 100\%, p' = 20\%$$

і припустімо, що заробітна плата впала настільки, що тепер за $16v$ можна було бати те саме число робітників, як раніш за $20v$. Тоді ми, при інших незмінних умовах і звільненні $4v$, маємо

$$80c + 16v + 24m; K = 96, m' = 150\%, p' = 25\%.$$

Отже, для того, щоб p' було, як і раніш, = 20%, весь капітал мусив би зрости до 120, отже, сталий — до 104:

$$104c + 16v + 24m; K = 120, m' = 150\%, p' = 20\%$$

Це було б можливе тільки тоді, коли б одночасно з зниженням заробітної плати настала зміна в продуктивності праці, яка вимагає цього зміненого

складу капіталу; або ж коли б грошова вартість сталого капіталу підвищилась з 80 до 104; коротко кажучи — такий випадковий збіг обставин, який буває тільки в виняткових випадках. В дійсності така зміна m' , що не зумовлює одночасно зміни v , а тому й зміни $\frac{v}{K}$, мислима тільки при цілком певних обставинах, а саме в таких галузях промисловості, де застосовується тільки основний капітал і праця, а предмет праці дається природою.

Але при порівнянні норм зиску двох країн справа стоїть інакше. Тут одна й та сама норма зиску в дійсності виражає здебільшого різні норми додаткової вартості.

Отже, з усіх п'яти випадків впливає, що ростища норма зиску може відповідати падаючій або ростищій нормі додаткової вартості, падаюча норма зиску — ростищій або падаючій нормі додаткової вартості, незмінна норма зиску — ростищій або падаючій нормі додаткової вартості. Що ростища, падаюча або незмінна норма зиску може також відповідати незмінній нормі додаткової вартості, це ми бачили під рубрикою I.

Отже, норма зиску визначається двома головними факторами: нормою додаткової вартості і вартісним складом капіталу. Вплив обох цих факторів можна коротко резюмувати, — при чому склад ми можемо виразити в процентах, бо тут не має значення, з якої з двох частин капіталу походить зміна, — таким чином:

Норми зиску двох капіталів або одного й того ж капіталу в двох послідовних різних його станах

є рівні:

1) при однаковому процентному складі капіталів і однаковій нормі додаткової вартості;

2) при неоднаковому процентному складі і неоднаковій нормі додаткової вартості, якщо добутки з норм додаткової вартості і взятих у процентах змінних частин капіталу (m' на v) є рівні, тобто якщо *маси* додаткової вартості ($m = m'v$), взяті в процентному відношенні до всього капіталу, є рівні; інакше кажучи, якщо в обох випадках множники m' і v стоять у зворотному відношенні один до одного.

Вони нерівні:

1) при однаковому процентному складі, якщо норми додаткової вартості нерівні, при чому норми зиску відносяться одна до одної, як норми додаткової вартості; 2) при однаковій нормі додаткової вартості і неоднаковому процентному складі, при чому норми зиску відносяться одна до одної, як змінні частини капіталу;

3) при неоднаковій нормі додаткової вартості і неоднаковому процентно-

му складі, при чому норми зиску відносяться одна до одної, як добутки $t'v$, тобто як маси додаткової вартості, взяті в процентному відношенні до всього капіталу¹⁰.

¹⁰ В рукопису є ще дуже докладні обчислення щодо різності між нормою додаткової вартості і нормою зиску ($t' - p'$); ця різність має різні цікаві особливості, рух її показує випадки, коли обидві норми віддаляються одна від одної або наближаються одна до одної. Ці рухи можуть бути зображені у формі кривих. Я відмовляюся від відтворення цього матеріалу, бо для ближчих цілей цієї книги він менш важливий; тут досить просто звернути на це увагу тих читачів, які захочуть далі простежити це питання. — Ф. Е.

Вплив обороту на норму зиску

[Вплив обороту на виробництво додаткової вартості, отже й зиску, з'ясовано в другій книзі. Його можна коротко зрозуміти таким чином, що в наслідок того, що на оборот потрібен певний час, на виробництво не може бути застосований одночасно весь капітал; що, отже, частина капіталу постійно лежить без діла, чи то в формі грошового капіталу, запасних сировинних матеріалів, готового, але ще не проданого товарного капіталу, чи в формі боргових вимог, для яких ще не настав строк платежу; що капітал, який діє в активному виробництві, тобто при створенні і привласненні додаткової вартості, постійно зменшується на цю частину, при чому в такій самій пропорції постійно зменшується створювана і привласнювана додаткова вартість. Чим коротший час обороту, тим меншою порівняно з усім капіталом стає ця частина капіталу, яка лежить без діла; і тим більшою, отже, стає, при інших незмінних умовах, привласнювана додаткова вартість.

Уже в другій книзі докладно розвинуто, як скорочення часу обороту або одного з двох його підрозділів, часу виробництва і часу циркуляції, підвищує масу вироблюваної додаткової вартості. Але через те що норма зиску виражає тільки відношення виробленої маси додаткової вартості до всього капіталу, занятого в її виробництві, то очевидно, що всяке таке скорочення підвищує норму зиску. Те, що раніше, в другому відділі другої книги, розвинуто щодо додаткової вартості, в такій самій мірі стосується і до зиску та норми зиску і не потребує тут повторення. Ми хочемо відзначити лиш декілька головних моментів.

Головний засіб скорочення часу виробництва є підвищення продуктивності праці, що звичайно називають прогресом промисловості. Якщо цим одночасно не викликається значне збільшення загальних витрат капіталу в наслідок застосування дорогих машин і т. д., а тому й зниження норми зиску, обчислюваної на весь капітал, то ця остання мусить підвищитись. І це, без-

перечно, має місце при багатьох з найновіших успіхів металургії і хемічної промисловості. Нововідкриті способи виготовлення заліза й сталі — Бессемера, Сіменса, Гількріста-Томаса та інших — скорочують до мінімуму, при відносно незначних витратах, надзвичайно довгочасні раніш процеси. Виготовлення алізарину або красильної речовини крапу з кам'яновугільного дьогтю дає за кілька тижнів, і до того ж при фабричних приладдях, які вже раніш уживалися для виготовлення фарб з кам'яновугільного дьогтю, такий самий результат, який раніше вимагав цілих років; один рік був потрібний для росту крапу, а потім ще кілька років коріння лишали досягати, раніше ніж уживати його для фарбування.

Головний засіб скорочення часу циркуляції є поліпшені шляхи сполучення. І в цьому останні п'ятдесят років зробили революцію, яку можна порівняти тільки з промисловою революцією останньої половини минулого століття. На суходолі макардамізовані* шляхи відтиснені на задній план залізницею, на морі повільне і нерегулярне вітрильне сполучення — швидким і регулярним пароплавним сполученням, і вся земна куля обвивається телеграфними дротами. Власне кажучи, тільки Суецький канал і відкрив Східну Азію і Австралію для пароплавного сполучення. Час циркуляції для товарів, що посилалися до Східної Азії, який ще в 1847 році становив щонайменше дванадцять місяців, тепер можна звести майже до стількох же тижнів. Два великі огнища криз 1825–1857 рр., Америка і Індія, в наслідок цього перевороту в засобах сполучення наблизились до європейських промислових країн на 70–90% і тим самим утратили більшу частину своєї здатності до вибухів. Час обороту всієї світової торгівлі скоротився в такій самій мірі, а дієздатність капіталу, який бере в ній участь, підвищилась більше, ніж удвоє чи утроє. Що це не лишилось без впливу на норму зиску, зрозуміло само собою.

Щоб представити в чистому вигляді вплив обороту всього капіталу на норму, зиску ми мусимо при порівнянні двох капіталів припустити, що всі інші обставини однакові. Отже, крім норми додаткової вартості і робочого дня, нехай буде однаковий і процентний склад капіталів. Візьмим тепер капітал A з складом $80c + 20v = 100K$, що обертається двічі на рік при нормі додаткової вартості в 100%. Тоді річний продукт буде:

$160c + 40v + 40m$. Але для визначення норми зиску ми обчислюємо ці $40m$ не на капітальну вартість у 200 , що обернулась, а на авансовану капітальну вартість у 100 , і таким чином одержуємо: $p' = 40\%$.

Порівняймо з цим капітал $B = 160c + 40v = 200K$, який функціонує при такій самій нормі додаткової вартості в 100%, але обертається тільки один раз на рік. Тоді річний продукт буде, як і вище:

* Спосіб брукування шляхів за системою Мак-Адама, при якому скальне каміння укочується круглими котками. *Ред.*

$160с + 40v + 40t$. Але на цей раз ці $40t$ слід обчислити на авансований капітал у 200 ; це дає для норми зиску тільки 20% , отже, тільки половину норми для A .

Звідси випливає: при капіталах однакового процентного складу, при однаковій нормі додаткової вартості і однакового робочому дні, норми зиску двох капіталів стоять у зворотному відношенні до часу їх оборотів. Якщо в двох порівнюваних випадках неоднаковий склад, або норма додаткової вартості, або робочий день, або заробітна плата, то цим, звичайно, будуть породжені й даліші різниці в нормі зиску; але вони незалежні від обороту і тому нас не цікавлять тут; вони вже розглянуті в розділі III.

Безпосередній вплив скороченого часу обороту на виробництво додаткової вартості, отже й зиску, полягає в підвищеній діяльності, яка таким способом надається змінній частині капіталу, про що див. книгу II, розділ XVI: Оборот змінного капіталу. Там виявилось, що змінний капітал у 500 , який обертається десять разів на рік, привласнює за цей час стільки ж додаткової вартості, як і змінний капітал у 5000 , який при однаковій нормі вартості і однаковій заробітній платі обертається тільки один раз на рік.

Візьмемо капітал I, що складається з $10\ 000$ основного капіталу, — річне зношування якого становить $10\% = 1000$, — 500 обігового сталого і 500 змінного капіталу. При нормі додаткової вартості в 100% цей змінний капітал обертається десять разів на рік. Задля спрощення ми припускаємо в усіх дальших прикладах, що обіговий сталий капітал обертається за той самий час, як і змінний, що й на практиці здебільшого приблизно так і буває. Тоді продукт одного такого періоду обороту буде:

$$100с(\text{зношування}) + 500с + 500v + 500t = 1600,$$

а продукт цілого року з десятьма такими оборотами:

$$1000с(\text{зношування}) + 5000с + 5000v + 5000t = 16\ 000,$$

$$K = 11\ 000; t = 5000, p' = \frac{5000}{11\ 000} + 45\frac{5}{11}\%.$$

Візьмемо тепер капітал II: основний капітал — 9000 , його річне зношування — 1000 , обіговий сталий капітал — 1000 , змінний капітал — 1000 , норма додаткової вартості — 100% , число річних оборотів змінного капіталу — 5 . Отже, продукт кожного періоду обороту змінного капіталу буде:

$$200с(\text{зношування}) + 1000с + 1000v + 1000t = 3200,$$

а весь річний продукт при п'яти оборотах:

$$1000с(\text{зношування}) + 5000с + 5000v + 5000t = 16\ 000,$$

$$K = 11\ 000, t = 5000, p' = \frac{5000}{11\ 000} = 45\frac{5}{11}\%.$$

Візьмімо далі капітал III, в якому зовсім немає основного капіталу, але є 6000 обігового сталого і 5000 змінного капіталу. При нормі додаткової вартості в 100% він обертається один раз на рік. Тоді весь продукт за рік буде:

$$6000c + 5000v + 5000m = 16\ 000,$$

$$K = 11\ 000, m = 5000, p' = \frac{5000}{11\ 000} = 45\frac{5}{11}\%.$$

Отже, в усіх трьох випадках ми маємо однакову річну масу додаткової вартості = 5000, а через те що весь капітал в усіх трьох випадках теж однаковий, а саме = 11 000, то маємо й однакову норму зиску в 45⁵/11%.

Навпаки, якщо при капіталі I ми мали б не 10, а тільки 5 річних оборотів змінної частини, то справа стояла б інакше. Тоді продукт одного обороту був би:

$$2000c(\text{зношування}) + 500c + 500v + 500m = 1700.$$

Або річний продукт:

$$10000c(\text{зношування}) + 2500c + 2500v + 2500m = 8500,$$

$$K = 11\ 000, m = 2500, p' = \frac{2500}{11\ 000} = 22\frac{8}{11}\%.$$

Норма зиску знизилася б наполовину, бо час обороту подвоївся.

Отже, маса додаткової вартості, привласнювана протягом року, дорівнює масі додаткової вартості, привласнюваній за один період обороту змінного капіталу, помноженій на число таких оборотів за рік. Якщо привласнювану за рік додаткову вартість або зиск ми назвемо M , привласнювану за один період обороту додаткову вартість — m , число річних оборотів змінного капіталу — n , то $M = mn$, а річна норма додаткової вартості $M' = m'n$, як це вже показано в книзі II, розд. XVI, 1.

Само собою зрозуміло, що формула норми зиску $p' = m' \frac{v}{K} = m' \frac{v}{c+v}$ правильна тільки тоді, коли v чисельника однакове з v знаменника. У знаменнику v є вся та частина всього капіталу, яка пересічно застосована як змінний капітал на заробітну плату; v чисельника насамперед визначається тільки тим, що воно виробило і привласнило певну кількість додаткової вартості = m , відношення якої до нього, m/v , є норма додаткової вартості m' . Тільки таким шляхом рівняння $p' = \frac{m}{c+v}$ перетворилось в друге: $p' = m' \frac{v}{c+v}$. Тепер v чисельника ближче визначається тим, що воно мусить бути рівне v знаменника, тобто всій змінній частині капіталу K . Інакше кажучи, рівняння $p' = m'/K$ можна тільки тоді без помилки перетворити в друге рівняння $p' = m' \frac{v}{c+v}$, коли m означає додаткову вартість, вироблену за один період обороту змінного капіталу. Якщо m охоплює тільки частину цієї додаткової вартості, то хоч $m - m'v$ є правильне рівняння, але це v тут менше, ніж v в $K = c + v$, бо воно менше, ніж весь

змінний капітал, витрачений на заробітну плату. Якщо ж t охоплює більше, ніж додаткову вартість від одного обороту v , то частина цього v або навіть все v функціонує двічі: спочатку в першому, потім у другому або в другому й дальших оборотах; отже, це v , яке виробляє додаткову вартість і яке становить суму всієї виплаченої заробітної плати, є більше, ніж v в $c + v$, і тому обчислення стає неправильним.

Для того, щоб формула річної норми зиску стала цілком правильною, ми повинні замість простої норми додаткової вартості поставити річну норму додаткової вартості, тобто замість t' поставити M' , або $t'n$. Інакше кажучи, ми повинні помножити t' , норму додаткової вартості — або, що зводиться до того самого, вміщену в K змінну частину капіталу v , — на n , число оборотів цього змінного капіталу за рік, і таким чином ми одержуємо: $p' = t'n \frac{v}{K}$, формулу для обчислення річної норми зиску.

Але яка є величина змінного капіталу в певному підприємстві, цього в більшості випадків не знає і сам капіталіст. У восьмому розділі другої книги ми бачили і побачимо ще далі, що єдина різниця в капіталі капіталіста, яка наві'язується йому як істотна, є різниця основного й обігового капіталу. З каси, в якій знаходиться частина обігового капіталу, яку він має в своїх руках у грошовій формі, — оскільки вона не лежить у банку, — він бере гроші для заробітної плати, з тієї самої каси він бере гроші для сировинних і допоміжних матеріалів і записує ті і другі на той самий рахунок каси. А коли б йому й довелося вести окремий рахунок виплачуваної заробітної плати, то цей рахунок в кінці року, правда, показав би виплачену на заробітну плату суму, тобто vt , але не показав би самого змінного капіталу v . Щоб визначити цей останній, капіталістові довелося б зробити окреме обчислення, приклад якого ми хочемо тут навести.

Для цього ми візьмемо бавовнопрядільну фабрику на 10 000 мюльних веретен, описану в книзі I, і припустимо при цьому, що дані, взяті для одного тижня квітня 1871 року, зберігають своє значення для цілого року. Основний капітал, вміщений у машинах, становив 10 000 £. Обіговий капітал не був указаний; припустімо, що він становив 2500 £, — досить висока сума, що виправдується, однак, тим припущенням, яке ми тут весь час мусимо робити, а саме, що не відбувається ніяких кредитних операцій, отже, що немає тривалого чи тимчасового користування чужим капіталом. Тижневий продукт щодо своєї вартості складався з 20 £ на зношування машин, 358 £ авансованого обігового сталого капіталу (плата за найом — 6 £, бавовна — 342 £, вугілля, газ, мастило — 10 £), 52 £ витраченого на заробітну плату змінного капіталу і 80 £ додаткової вартості, отже:

$$20c(\text{зношування}) + 358c + 52v + 80t = 510.$$

Отже, щотижневе авансування обігового капіталу становило $358c + 52v =$

= 410, і його процентний склад = $87, 3c + 12, 7v$. При обчисленні на весь обіговий капітал у 2500 £ це дає 2182 £ сталого і 318 £ змінного капіталу. Через те, що вся витрата на заробітну плату становила на рік 52 рази по 52 £, отже, 2704 £, то виходить, що змінний капітал у 318 £ обернувся за рік майже точно $8\frac{1}{2}$ разів. Норма додаткової вартості була $80/52 = 153^{11}/_{13}\%$. За цими елементами ми обчислюємо норму зиску, підставивши в формулу $p' = m'n \frac{v}{K}$ значення: $m' = 153^{11}/_{13}\%$, $n = 8\frac{1}{2}$, $v = 318$, $K = 12\ 500$; отже:

$$p' = 153^{11}/_{13} \times 8\frac{1}{2} \times \frac{318}{12\ 500} = 33, 27\%$$

Для перевірки цього ми скористуємось простою формулою $p' = \frac{m}{K}$. Вся додаткова вартість, або зиск, становить за рік 52 £ $\times 80 = 4160$ £; поділене на весь капітал у 12 500 £, це дає майже стільки ж, як вище, 33,28%, ненормально високу норму зиску, яка пояснюється тільки надзвичайно сприятливими умовами даного моменту (дуже дешеві ціни на бавовну поряд з дуже високими цінами на пряжу) і в дійсності існувала, без сумніву, не на протязі всього року.

В формулі $p' = m'n \frac{v}{K}$, як сказано, $m'n$ є те, що в другій книзі названо річною нормою додаткової вартості. У вищенаведеному випадку вона становить $153^{11}/_{13}\% \times 8\frac{1}{2}$, або точно $1307^9/_{13}\%$. Отже, якщо якийсь бравий чоловік сплеснув руками з приводу потворності річної норми додаткової вартості в 1000%, наведеної в одному прикладі в другій книзі, то він, може, заспокоїться на факті річної норми додаткової вартості понад 1300%, який наведено йому тут з живої практики Манчестера. В часи найвищого розквіту, яких ми, правда, давно вже не переживали, така норма аж ніяк не є рідкість.

До речі сказати, ми маємо тут приклад дійсного складу капіталу в сучасній великій промисловості. Весь капітал поділяється на 12 182 £ сталого і 318 £ змінного капіталу, разом 12 500 £. Або в процентах: $97\frac{1}{2}c + 2\frac{1}{2}v = 100K$. Тільки сорокова частина всього капіталу, але, повторно обертаючись більше ніж вісім разів на рік, служить для виплати заробітної плати.

Через те що, звичайно, тільки небагатьом капіталістам спадає на думку робити такі обчислення щодо свого власного підприємства, то статистика майже абсолютно мовчить про відношення сталої частини всього суспільного капіталу до змінної частини. Тільки американський перепис дає те, що можливе при сучасних відносинах: суму заробітної плати, виплаченої в кожній галузі підприємств, і одержаних зисків. Хоч і які підозрілі ці дані, — бо вони основані тільки на неперевірених повідомленнях самих промисловців, — проте вони надзвичайно цінні і становлять усе, що ми маємо про цей предмет. В Європі ми занадто делікатні, щоб вимагати від наших великих промисловців подібних викриттів. — Ф. Е.]

Економія в застосуванні сталого капіталу

1. Загальні положення

Збільшення абсолютної додаткової вартості, або здовження додаткової праці, отже й робочого дня, при незмінній величині змінного капіталу, тобто при вживанні того самого числа робітників за ту саму номінально заробітну плату, — при чому байдуже, чи оплачується надурочний час чи ні, — відносно знижує вартість сталого капіталу порівняно з вартістю всього капіталу і змінного капіталу і підвищує цим норму зиску, знов таки незалежно від зростання й маси додаткової вартості і можливого підвищення норми додаткової вартості. Розмір основної частини сталого капіталу, фабричних будівель, машин тощо лишається той самий, однаково, чи працюють за його допомогою 16, чи 12 годин. Здовження робочого дня не вимагає ніяких нових затрат на цю найдорожчу частину сталого капіталу. До цього долучається ще й те, що вартість основного капіталу таким чином репродукується за коротший ряд періодів обороту, отже, скорочується час, на який він мусить бути авансований, щоб одержати певний зиск. Тому здовження робочого дня збільшує зиск навіть тоді, коли надурочний час оплачується, а до певної міри навіть тоді, коли він оплачується вище, ніж нормальні робочі години. Тому постійно зростаюча при сучасній промисловій системі необхідність збільшення основного капіталу була для ненаситно жадливих до зиску капіталістів головним стимулом до здовження робочого дня¹¹.

Інші умови маємо при сталому робочому дні. В цьому випадку для того, щоб експлуатувати більшу масу праці, треба або збільшити число робітників, і разом з тим до певної міри масу основного капіталу, будівель, машин і т. д. (бо ми тут залишаємо осторонь відрахування з заробітної плати або знижен-

¹¹ «Через те що на всіх фабриках дуже висока сума основного капіталу вкладена в будівлі і машини, зиск буде тим більший, чим більше число годин, протягом яких ці машини можуть бути в роботі» («Rep. of Insp. of Fact., 31. October 1858», стор. 8).

ня заробітної плати нижче її нормальної висоти). Абож, якщо збільшується інтенсивність праці чи підвищується продуктивність праці, якщо взагалі виробляється більше відносної додаткової вартості, то в тих галузях промисловості, які застосовують сировинний матеріал, зростає маса обігової частини сталого капіталу, бо за даний період часу переробляється більше сировинного матеріалу і т. д.; і, подруге, зростає кількість машин, які приводяться в рух тим самим числом робітників, отже, і відповідна частина сталого капіталу. Зростання додаткової вартості супроводиться, отже, зростанням сталого капіталу, зростаюча експлуатація праці — подорожчанням тих умов виробництва, за допомогою яких експлуатується праця, тобто більшими витратами капіталу. Отже, через це норма зиску з одного боку зменшується, тимчасом як з другого боку вона підвищується.

Цілий ряд поточних затрат лишається майже або цілком однаковий як при довшому, так і при коротшому робочому дні. Витрати нагляду менші при 500 робітниках і 18-годинному робочому дні, ніж при 750 робітниках і 12-годинному робочому дні. «Витрати ведення фабрики при десятигодинній праці майже однаково високі, як і при дванадцятигодинній» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1848», стор. 37). Державні та комунальні податки, страхування від огню, заробітна плата різних постійних службовців, знеартнення машин і різні інші затрати фабрики лишаються незмінними при довгому чи короткому робочому дні; в міру того, як скорочується виробництво, вони підвищуються коштом зиску («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1862», стор. 19).

Період часу, протягом якого репродукується вартість машин і інших складових частин основного капіталу, на практиці визначається не тимчасом, протягом якого вони просто існують, а загальною тривалістю процесу праці, на протязі якого вони функціонують і використовуються. Якщо робітники мусять працювати 18 годин замість 12, то це становить за тиждень на три дні більше, тиждень перетворюється в півтора тижня, два роки — в три. Отже, якщо надурочний час не оплачується, то робітники, крім нормального часу додаткової праці, дають задарма на кожні два тижні третій, на кожні два роки третій. І таким чином репродукція вартості машин прискорюється на 50% і закінчується за $\frac{2}{3}$ часу, необхідного при звичайних умовах.

У цьому дослідженні, так само як і в дослідженні коливань ціни сировинного матеріалу (в розд. VI), ми, щоб уникнути зайвих ускладнень, виходимо з припущення, що масу і норму додаткової вартості дано.

Як уже зазначено при розгляді кооперації, поділу праці і ролі машин, економія в умовах виробництва, яка характеризує виробництво у великому масштабі, в істотному виникає з того, що ці умови функціонують як умови суспільної, суспільно-комбінованої праці, отже, як суспільні умови праці. Вони споживаються у процесі виробництва спільно, колективним робітником,

замість споживатись у роздрібненій формі масою незв'язаних між собою робітників або в кращому разі робітниками, в незначній мірі безпосередньо зв'язаними відносинами співробітництва. На великій фабриці з одним або двома центральними двигунами витрати на ці двигуни зростають не в тій самій пропорції, в якій зростає кількість їх кінських сил, і отже можлива сфера їх діяння; витрати на передатні механізми зростають не в тій самій пропорції, в якій зростає маса робочих машин, яким вони передають рух; самий корпус робочої машини дорожчає не в тій пропорції, в якій збільшується число знарядь, якими вона діє як своїми органами, і т. д. Далі, концентрація засобів виробництва дає заощадження на будівлях усякого роду, не тільки на власне майстернях, але й на складських приміщеннях і т. д. Так само стоїть справа з видатками на опалення, освітлення і т. д. Інші умови виробництва лишаються ті самі, все одно, багато чи мало людей використовує їх.

Але вся ця економія, яка виникає з концентрації засобів виробництва та їх масового застосування, передбачає, як істотну умову, скупчення й спільну діяльність робітників, тобто суспільну комбінацію праці. Отже, вона виникає з суспільного характеру праці цілком так само, як додаткова вартість виникає з додаткової праці кожного окремого робітника, розглядуваного ізольовано. Навіть постійні поліпшення, які тут можливі й потрібні, виникають виключно з суспільних дослідів і спостережень, що їх дає і уможливорює виробництво комбінованого у великому масштабі колективного робітника.

Те саме стосується і другої великої галузі економії в умовах виробництва. Ми маємо на увазі зворотне перетворення ексcrementів виробництва, так званих відпадів його, в нові елементи виробництва чи тієї самої, чи якоїсь іншої, галузі промисловості, процеси, за допомогою яких ці так звані ексcrementи кидаються знову в кругобіг виробництва, а тому й споживання — продуктивного чи особистого. І ця галузь заощаджень, на якій ми пізніше спинимось трохи ближче, є результат суспільної праці у великому масштабі. Саме відповідна цій останній масовість цих відпадів робить з них самих знову предмет торгівлі, отже й нові елементи виробництва. Тільки як відпади колективного виробництва і, отже, виробництва у великому масштабі, набирають вони цього значення для процесу виробництва, лишаються носіями мінові вартості. Ці відпади — незалежно від тієї служби, яку вони виконують як нові елементи виробництва, — зменшують у тій мірі, в якій вони знову можуть бути продані, витрати на сировинний матеріал, до яких завжди зараховуються нормальні відпади цього матеріалу, а саме, та кількість їх, яка пересічно мусить бути втрачена при його обробленні. Зменшення витрат на цю частину сталого капіталу підвищує *pro tanto* [відповідно до цього] норму зиску при даній величині змінного капіталу і даній нормі додаткової вартості.

Якщо додаткова вартість дана, норма зиску може бути збільшена тільки

шляхом зменшення вартості сталого капіталу, потрібного для виробництва товару. Оскільки сталий капітал входить у виробництво товарів, остільки значення має не його мінова вартість, а виключно його споживна вартість. Скільки праці може ввібрати в себе льон на якійсь прядільні, залежить не від його вартості, а від його кількості, якщо дано рівень продуктивності праці, тобто рівень технічного розвитку. Так само та допомога, яку машина дає, наприклад, трьом робітникам, залежить не від її вартості, а від її споживної вартості як машини. На одному ступені технічного розвитку погана машина може бути дорогою, на другому — добра машина може бути дешевою.

Підвищений зиск, який капіталіст одержує в наслідок того, що, наприклад, подешевшали бавовна й прядільні машини, є результат підвищеної продуктивності праці, правда, не в прядільному виробництві, а у виробництві машин і бавовни. Для того, щоб упередметнити дану кількість праці, отже, привласнити дану кількість додаткової праці, тепер потрібно менше витрат на умови праці. Зменшуються витрати, потрібні для того, щоб привласнити певну кількість додаткової праці.

Ми вже казали про те заощадження, яке постає в процесі виробництва в наслідок спільного застосування засобів виробництва колективним робітником — суспільно-комбінованим робітником. Дальші заощадження на видатках сталого капіталу, що виникають із скорочення часу циркуляції (де розвиток засобів сполучення є істотний матеріальний момент), ми розглянемо нижче. Але вже тут треба ще згадати про ту економію, яка походить з безперервного поліпшення машин, а саме: 1) з поліпшення їх матеріалу, наприклад, з заміни дерева залізом; 2) із здешевлення машин у наслідок поліпшення фабрикації машин взагалі; так що, хоч вартість основної частини сталого капіталу безперервно зростає з розвитком праці у великому масштабі, вона зростає далеко не в такій самій мірі;¹² 3) з спеціальних поліпшень, які дозволяють уже наявним машинам працювати дешевше і ефективніше, наприклад, з поліпшення парових казанів і т. п., про що деякі подробиці дамо пізніш; 4) із зменшення відпадів у наслідок поліпшених машин.

Все, що зменшує зношування машин і взагалі основного капіталу за даний період виробництва, не тільки здешевлює окремий товар, бо кожний окремий товар репродукує в своїй ціні відповідну частину зношування, що припадає на нього, але й зменшує відповідні видатки капіталу за цей період. Ремонтні роботи і т. п., в тій мірі, в якій вони стають потрібні, зараховуються при обчисленні до первісних витрат на машини. Їх зменшення, в наслідок більшої міцності машин, зменшує *pro tanto* [відповідно до цього] ціну машин.

¹² Див. Уге про прогрес у будуванні фабрик.

Про всяку економію цього роду знов таки здебільшого можна сказати, що вона можлива тільки для комбінованого робітника і часто може здійснитись тільки при роботах в ще більшому масштабі; що вона, отже, вимагає ще більшої комбінації робітників безпосередньо в процесі виробництва.

Але, з другого боку, розвиток продуктивної сили праці в *одній* галузі виробництва, наприклад, у виробництві заліза, вугілля, машин, у будівельній справі і т. д., який у свою чергу почасти може залежати від успіхів у сфері інтелектуального виробництва, а саме природничих наук і їх застосування, являє тут собою умову зменшення вартості засобів виробництва, а тому й витрат на них в *інших* галузях промисловості, наприклад, у текстильній промисловості або землеробстві. Це зрозуміло само собою, бо товар, який як продукт виходить з однієї галузі промисловості, знову входить в іншу як засіб виробництва. Більша чи менша дешевина товару залежить від продуктивності праці в тій галузі виробництва, з якої він виходить як продукт, і разом з цим вона є умовою не тільки здешевлення тих товарів, у виробництво яких він входить як засіб виробництва, але й умовою зменшення вартості сталого капіталу, елементом якого він тут стає, отже, і умовою підвищення норми зиску.

Характерне для цього роду економії на сталому капіталі, яка походить з прогресивного розвитку промисловості, є те, що тут підвищення норми зиску в *одній* галузі промисловості спричинюється розвитком продуктивної сили праці в *іншій* галузі. Те, що тут іде на користь капіталістові, є знов таки вигода, яка є продуктом суспільної праці, хоч і не продуктом робітників, експлуатованих безпосередньо самим цим капіталістом. Цей розвиток продуктивної сили у кінцевому рахунку завжди зводиться до суспільного характеру праці, приведеної в діяльність; до поділу праці всередині суспільства; до розвитку інтелектуальної праці, особливо природознавства. Капіталіст використовує тут вигоди всієї системи суспільного поділу праці. Вартість застосовуваного капіталістом сталого капіталу тут відносно знижується, отже й норма зиску підвищується, в наслідок розвитку продуктивної сили праці в галузі, яка лежить поза межами даної галузі промисловості, в галузі, яка постачає капіталістові засоби виробництва.

Підвищення норми зиску виникає ще й іншим шляхом, а саме не з економії на тій праці, яка виробляє сталий капітал, а з економії в застосуванні самого сталого капіталу. З одного боку, сталий капітал заощаджується в наслідок концентрації робітників та їх кооперації у великому масштабі. Ті самі будівлі, пристрої для опалення й освітлення тощо коштують відносно менше при виробництві у великому масштабі, ніж при виробництві у невеликому масштабі. Те саме можна сказати і щодо рушійних і робочих машин... Хоч вартість їх абсолютно підвищується, але відносно, порівняно з зростаючим розширенням виробництва і величиною змінного капіталу або масою робочої

сили, яка приводиться в рух, вона падає. Та економія, яку певний капітал реалізує у своїй власній галузі виробництва, полягає насамперед і безпосередньо в економії на праці, тобто в скороченні оплачуваної праці його власних робітників; навпаки, згадана раніш економія полягає в тому, щоб це якомога більше привласнювання чужої неоплаченої праці здійснювати якнайбільш економічним способом, тобто з якнайменшими при даному масштабі виробництва витратами. Оскільки ця економія основана не на згаданій вже експлуатації продуктивності суспільної праці, вживаної у виробництві сталого капіталу, а на економії в застосуванні самого сталого капіталу, вона виникає або безпосередньо з кооперації і суспільної форми праці в самій даній галузі виробництва, або ж з виробництва машин і т. д. в такому масштабі, при якому їх вартість зростає не в такій мірі, як їх споживна вартість.

Тут треба мати на увазі дві обставини: коли б вартість $c = 0$, то p' було б $= m'$ і норма зиску досягла б свого максимуму. Але подруге: для безпосередньої експлуатації самої праці важлива ні в якому разі не вартість застосовуваних засобів експлуатації, чи то основного капіталу, чи сировинних і допоміжних матеріалів. Оскільки вони служать вбирачами праці, засобами (Media), в яких і за допомогою яких упредметнюється праця, а тому й додаткова праця, мінова вартість машин, будівель, сировинних матеріалів і т. д. зовсім не має значення. Єдине, що тут має значення, це, з одного боку, їх маса, технічно потрібна для сполучення з певною кількістю живої праці, з другого боку, їх доцільність, отже, не тільки добрі машини, але й добрі сировинні і допоміжні матеріали. Від добротності сировинного матеріалу почасти залежить норма зиску. Добрий матеріал дає менше відпадів; отже, він вимагає меншої маси сировинного матеріалу для вбирання в себе тієї самої кількості праці. Далі, опір, що його зустрічає робоча машина, тут менший. Почасти це впливає навіть на додаткову вартість і норму додаткової вартості. Робітникові при поганому сировинному матеріалі потрібно більше часу, щоб переробити ту саму кількість цього матеріалу; при незмінній заробітній платі це веде до скорочення додаткової праці. Далі, це дуже значно впливає на репродукцію і нагромадження капіталу, що, як показано в першій книзі, ще більше залежать від продуктивності, ніж від маси вживаної праці.

Тому зрозумілий фанатизм капіталіста в справі економізування засобів виробництва. Щоб ніщо не пропадало і не марнотратилось, щоб засоби виробництва споживались тільки таким способом, як цього потребує само виробництво, — це почасти залежить від муштри і навченості робітників, почасти від дисципліни, в якій капіталіст тримає комбінованих робітників і яка стає зайвою при такому суспільному ладі, де робітники працюють власним коштом, як вона вже тепер стає майже цілком зайвою при відштучній платі. Цей фанатизм виявляється, з другого боку, і в фальсифікації елементів виробництва,

яка є головний засіб знизити вартість сталого капіталу порівняно з змінним і таким чином підвищити норму зиску; при чому до цього долучається ще, як істотний елемент шахрайства, продаж цих елементів виробництва вище їх вартості, оскільки ця вартість знову з'являється в продукті. Цей момент грає вирішальну роль, особливо в німецькій промисловості, основний принцип якої такий: людям може бути тільки приємно, коли ми спочатку надішлемо їм добрі зразки, а потім погані товари. А втім, ці явища, які належать до сфери конкуренції, нас тут не цікавлять.

Треба зауважити, що таке підвищення норми зиску, викликане зменшенням вартості, отже, і дорожнечі сталого капіталу, зовсім не залежить від того, чи виробляє та галузь промисловості, в якій відбувається це підвищення, предмети розкоші, чи засоби існування, які входять у споживання робітників, чи засоби виробництва взагалі. Остання обставина може мати значення лиш остільки, оскільки йдеться про норму додаткової вартості, яка істотно залежить від вартості робочої сили, тобто від вартості звичайних засобів існування робітника. Тут, навпаки, додаткова вартість і норма додаткової вартості припускаються даними. Як додаткова вартість відноситься до всього капіталу — а це визначає норму зиску — залежить, при цих умовах, виключно від вартості сталого капіталу, але ніяк не від споживної вартості тих елементів, з яких він складається.

Відносне здешевлення засобів виробництва, звичайно, не виключає зростання абсолютної суми їх вартості; бо абсолютні розміри, в яких вони застосовуються, надзвичайно збільшуються разом з розвитком продуктивної сили праці і зростанням масштабу виробництва, яке супроводить його. Економія в застосуванні сталого капіталу, з якого б боку не розглядати її, є почасти результат виключно того, що засоби виробництва функціонують і споживаються як спільні засоби виробництва комбінованого робітника, так що сама ця економія являє собою продукт суспільного характеру безпосередньо продуктивної праці; а почасти вона є результат розвитку продуктивності праці в тих сферах, які постачають капіталові його засоби виробництва, так що, коли розглядати сукупну працю в протиставленні сукупному капіталові, а не самих тільки вживаних капіталістом X робітників у протиставленні цьому капіталістові X , то ця економія знов таки виявляється продуктом розвитку продуктивних сил суспільної праці, з тією тільки ріжницею, що капіталіст X добуває вигоду не тільки з продуктивності праці своєї власної майстерні, але також і чужих майстерень. Не зважаючи на це, економія на сталому капіталі здається капіталістові умовою цілком чужою робітникові, умовою, яка абсолютно не торкається робітника і з якою він не має нічого спільного; тимчасом для капіталіста завжди лишається цілком ясним, що для робітника, звичайно, має значення, багато чи мало праці купує капіталіст за одні й ті самі гроші (бо саме

такою виступає в його свідомості угода між капіталістом та робітником). Ця економія в застосуванні засобів виробництва, цей метод досягнення певного результату з найменшими витратами, ще в значно більшій мірі, ніж інші сили, імманентні праці, здається силою, імманентною капіталові, і методом, що є властивий капіталістичному способу виробництва і характеризує його.

Цей спосіб уявлення викликає тим менш сумніву, що йому відповідає зовнішня видимість фактів, і що капіталістичне відношення в дійсності приховує внутрішній зв'язок таким способом, що для робітника умови здійснення його власної праці виявляються чимось байдужим, зовнішнім і чужим.

Поперше: Засоби виробництва, з яких складається сталий капітал, репрезентують тільки гроші капіталіста (як, за Ленге, тіло римського боржника репрезентувало гроші його кредитора) і стоять у певному відношенні тільки до нього, тимчасом як робітник, оскільки він у дійсному процесі виробництва приходить з ними в дотик, має з ними діло тільки як із споживними вартостями виробництва, засобами праці і матеріалами праці. Отже, зменшення чи збільшення цієї вартості є така обставина, яка так само мало зачіпає відношення робітника до капіталіста, як, наприклад, та обставина, чи обробляє він мідь чи залізо. Звичайно, капіталіст, як ми покажемо пізніше, любить розглядати справу інакше в тих випадках, коли має місце збільшення вартості засобів виробництва і, в наслідок цього, зменшення норми зиску.

Подруге: Оскільки ці засоби виробництва в капіталістичному процесі виробництва є разом з тим засобами експлуатації праці, відносна дешевина чи дорожнеча цих засобів експлуатації так само мало турбує робітника, як, наприклад, коня та обставина, чи дорогими чи дешевими вудилами правлять ним.

Нарешті, як ми бачили раніше, робітник дійсно ставиться до суспільного характеру своєї праці, до її комбінації з працею інших для спільної мети, як до якоїсь чужої йому сили; умовою здійснення цієї комбінації є чужа йому власність, марнування якої для нього було б цілком байдужим, коли б його не примушували економізувати її. Цілковито інакше стоїть ця справа на фабриках, що належать самим робітникам, наприклад, у Рочделі.

Отже, ледве чи треба згадувати, що оскільки продуктивність праці в одній галузі виробництва виявляється як подешевшення й поліпшення засобів виробництва в іншій галузі і тим самим підвищує норму зиску, цей загальний зв'язок суспільної праці виступає як щось цілком чуже робітникам, що на ділі торкається тільки капіталіста, оскільки тільки він купує і привласнює собі ці засоби виробництва. Те, що він купує продукт робітників чужої галузі виробництва на продукт робітників своєї власної галузі виробництва, і тому розпоряджається продуктом чужих робітників лиш остільки, оскільки він даром привласнив собі продукт своїх власних робітників, — це є таке відношення,

яке щасливо приховується процесом циркуляції і т. д.

Сюди долучається ще те, що подібно до того, як виробництво у великому масштабі розвивається вперше в капіталістичній формі, так і жадоба до зиску, з одного боку, і, з другого — конкуренція, яка примушує до якомога дешевшого виробництва товарів, надають цій економії в застосуванні сталого капіталу такого вигляду, ніби вона є специфічною властивістю капіталістичного способу виробництва, а тому функцією капіталіста.

Подібно до того, як капіталістичний спосіб виробництва, з одного боку, спонукає до розвитку продуктивних сил суспільної праці, він, з другого боку, спонукає до економії в застосуванні сталого капіталу.

Справа не обмежується, однак, цим відношенням відчуженості й байдужості між робітником, носієм живої праці, і економічним, тобто раціональним і ощадним, застосуванням умов його праці. В силу своєї суперечливої, антагоністичної природи капіталістичний спосіб виробництва йде далі і приводить до того, що само марнування життя і здоров'я робітника, зниження умов його існування залічується до економії в застосуванні сталого капіталу, і тим самим до засобів підвищення норми зиску.

Через те що робітник найбільшу частину свого життя проводить у процесі виробництва, умови процесу виробництва в значній частині є умовами його активного життєвого процесу, умовами його існування, і економія на цих умовах існування є одним з методів підвищення норми зиску; цілком так само, — це ми бачили вже раніш, — як надмірна праця, перетворення робітника в робочу худобу є методом прискорення самозростання вартості капіталу, виробництва додаткової вартості. Ця економія приводить до переповнення тісних, нездорових приміщень робітниками, що капіталістичною мовою зветься економією на будівлях; до скупчення небезпечних машин в одному приміщенні і до недбання про охоронні засоби проти небезпеки; до невживання захисних заходів у тих процесах, які по своїй природі шкідливі для здоров'я або, як у копальнях, зв'язані з небезпекою, і т. д. Ми вже не кажемо про відсутність будьяких установ для того, щоб зробити людським для робітника процес виробництва, зробити його приємним або хоч би тільки зносним. З капіталістичної точки зору це було б цілком недоцільним і безглуздим марнотратством. Взагалі, капіталістичне виробництво, не зважаючи на всю свою скнарність, надзвичайно марнотратне щодо людського матеріалу, цілком так само, як воно, з другого боку, завдяки методів розподілу своїх продуктів через торгівлю і своєму способу конкуренції, дуже марнотратно поводить з матеріальними засобами, і на одному боці втрачає для суспільства те, що на другому боці виграє для окремих капіталістів.

Подібно до того, як капітал має тенденцію при безпосередньому вживанні живої праці зводити її до необхідної праці і постійно скорочувати працю, не-

обхідну для виготовлення продукту, експлуатуючи суспільні продуктивні сили праці, отже, якнайбільше економізувати безпосередньо вживану живу працю, — цілком так само він має тенденцію цю зведену до її необхідного розміру працю вживати при найекономніших умовах, тобто зводити вартість застосовуваного сталого капіталу до її якнайменшого мінімуму. Якщо вартість товарів визначається вміщеним в них необхідним робочим часом, а не робочим часом, взагалі вміщеним в них, то це визначення реалізується тільки капіталом, який разом з тим постійно скорочує робочий час, суспільно-необхідний для виробництва певного товару. Тим самим ціна товару зводиться до її мінімуму, бо зводиться до мінімуму кожна частина праці, потрібної для виробництва цього товару.

При розгляді економії в застосуванні сталого капіталу треба розрізнити таке. Якщо зростає маса і разом з нею сума вартості застосовуваного капіталу, то це є насамперед тільки концентрація більшої кількості капіталу в одних руках. Але саме ця більша маса капіталу, застосовувана одним підприємцем, — якій здебільшого відповідає й абсолютно більша, але відносно менша кількість вживаної праці, — саме вона й допускає економію сталого капіталу. Коли взяти окремого капіталіста, то зростає розмір необхідних витрат капіталу, особливо основного капіталу; але відносно маси перероблюваного матеріалу і експлуатованої праці вартість цих витрат порівняно зменшується.

Це треба тепер коротко пояснити окремими ілюстраціями. Ми починаємо з кінця, з економії на умовах виробництва, оскільки ці останні разом з тим становлять собою умови існування й життя робітника.

2. Заощадження на умовах праці коштом робітника.

Кам'яновугільні копальні. Нехтування найнеобхідніших витрат

«При тій конкуренції, яка панує... між володільцями кам'яновугільних копалень, не робиться витрат більше, ніж потрібно для того, щоб подолати найочевидніші фізичні труднощі; а при конкуренції між шахтними робітниками, яких звичайно є надмірна кількість, ці останні охоче піддають себе значним небезпекам і найшкідливішим впливам за плату, тільки трохи вищу, ніж плата сусідніх сільських поденників, бо праця в копальнях дозволяє з вигодою використовувати ще й їхніх дітей. Цієї подвійної конкуренції цілком досить... щоб привести до того, що більша частина копалень експлуатується при надто недосконалих осушенні і вентиляції; часто при погано збудованих шахтах, з поганими скріпами, при нездатних машиністах, погано прокладених і погано збудованих штольнях і відкотних шляхах; а це спричиняє руйнування жит-

тя і здоров'я робітників або калічення їх, про що статистика дала б жахливу картину» («First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc. 21 April 1829», стор. 102). В англійських кам'яновугільних копальнях коло 1860 року щотижня вбивалося пересічно 15 чоловіка. За звітом про Coal Mines Accidents [нещасні випадки в кам'яновугільних копальнях] (6 лютого 1862 р.), за 10 років, з 1852 до 1861, було вбито разом 8466 чоловіка. Але це число, як каже сам звіт, значно применшене, бо в перші роки, коли фабричні інспектори були тільки-що настановлені, а їх округи були занадто великі, про велике число нещасних і смертельних випадків зовсім не повідомлялось. Саме та обставина, що, не зважаючи на все ще дуже великий убір робітників і недостатнє число та незначну владу інспекторів, число нещасних випадків, відколи засновано інспекцію, дуже зменшилось, — саме це показує природну тенденцію капіталістичної експлуатації. — Ці людські жертви є здебільшого результат брудної скнарості володільців шахт, які часто, наприклад, викопують одну тільки шахту, так що не тільки неможлива ніяка справжня вентиляція, але неможливо і вийти з шахти, коли цей єдиний вихід завалюється.

Капіталістичне виробництво, якщо ми розглядатимем його відокремлено, абстрагуючись від процесу циркуляції і спустошень конкуренції, поводитьсь надзвичайно економно із здійсненою, упредметненою в товарах працею. Навпаки, воно далеко більше, ніж всякий інший спосіб виробництва, є марнотратником людей, живої праці, марнотратником не тільки тіла й крові, але й нервів і мозку. Справді, тільки шляхом найпотворнішого марнотратства індивідуального розвитку забезпечується і здійснюється розвиток людства взагалі в цю історичну епоху, яка безпосередньо передує свідомій перебудові людського суспільства. Через те що вся економія, про яку тут іде мова, виникає з суспільного характеру праці, то фактично саме цей безпосередньо суспільний характер праці породжує це марнотратство життям і здоров'ям робітників. Характерним у цьому відношенні є питання, поставлене вже фабричним інспектором Б. Бекером: «Все питання потребує серйозного обміркування того, яким способом можна найкраще відвернути це *жертвування дитячим життям, яке спричинює праця тісно скупченими масами (congregational labour)*» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1863», стор. 157).

Фабрики. Сюди належить відсутність будь-яких охоронних заходів для безпеки, комфорту й здоров'я робітників також і на фабриках у власному значенні слова. Більша частина бюлетенів убою, які перелічують ранених і вбитих промислової армії (дивись щорічні фабричні звіти), виходить звідси. Так само недостача місця, повітря і т. д.

Ще в жовтні 1855 року Леонард Горнер скаржився на опір дуже значного числа фабрикантів вимогам закону про захисні пристрої до горизонтальних валів, не зважаючи на те, що небезпека постійно доводиться нещасними, ча-

сто смертельними випадками, і що такі захисні пристрої і не дорогі і ніяк не заважають виробництву («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1855», стор. 6 [7]). В цьому опорі цим та іншим постановам закону фабрикантів відкрито підтримували неплатні мирові судді, які, самі здебільшого фабриканти або друзі фабрикантів, мали розв'язувати ці судові справи. Якого роду були вироки цих панів, видно з слів вищого судді Кемпбеля з приводу одного з таких вироків, на який йому подано було апеляційну скаргу: «Це — не тлумачення парламентського акта, це — просто скасування його» (там же, стор. 11). В тому самому звіті Горнер оповідає, що на багатьох фабриках машини пускають у рух без попередження про це робітників. Через те що й на спиненій машині завжди є що робити, при чому ця робота завжди виконується руками й пальцями, нещасні випадки виникають просто в наслідок неподачі сигналу (там же, стор. 44). Для опору фабричному законодавству фабриканти утворили в ті часи у Манчестері тред-юніон, так звану «National Association for the Amendment of the Factory Laws» («Національна асоціація для поліпшення фабричних законів»), який у березні 1855 р. внесками по 2 ш. від кінської сили зібрав суму понад 50 000 £, щоб з неї оплачувати судові витрати своїх членів по судових скаргах фабричних інспекторів і вести процеси від імені асоціації. Завдання полягало в тому, щоб довести, що *killing no murder* [умертвіння не є вбивство], коли це робиться задля зиску. Шотландський фабричний інспектор, сер Джон Кінкред, оповідає про одну фірму з Глазго, що вона на своїй фабриці зробила з старого заліза захисні пристрої коло всіх своїх машин, що їй коштувало 9 £ 1 ш. Коли б вона приєдналась до згаданої асоціації, то вона мусила б заплатити за свої 110 кінських сил 11 £ внесків, тобто більше, ніж їй коштували всі захисні пристрої. І все ж в 1854 році була заснована національна асоціація з явною метою чинити опір законів, який приписував такі захисні пристрої. Протягом всього часу з 1844 до 1854 року фабриканти не звертали ні найменшої уваги на цей закон. З наказу Пальмерстона фабричні інспектори повідомили фабрикантів, що віднині закон застосовуватиметься з усією серйозністю. Фабриканти відразу заснували свою асоціацію, серед найвидатніших членів якої було навіть багато мирових суддів, які самі повинні були, як такі, застосовувати цей закон. Коли в квітні 1855 року новий міністр внутрішніх справ, сер Джордж Грей, зробив компромісну пропозицію, за якою уряд згідний був задовольнитись майже тільки номінальними захисними пристроями, то асоціація з обуренням відкинула і цю пропозицію. Відомий інженер Томас Ферберн ризикував своєю репутацією, виступаючи в різних процесах як експерт на захист економії і порушеної свободи капіталу. Голову фабричної інспекції, Леонарда Горнера, фабриканти переслідували і обмовляли всякими способами.

Однак, фабриканти не заспокоїлись, поки не добились вироку Court of Queens Bench [Суду королівської лави], за тлумаченням якого закон 1844 року

не приписував ніяких захисних пристроїв коло горизонтальних валів, поставлених вище 7 футів над підлогою; нарешті, в 1856 році їм удалося з допомогою святоші Вільсона Паттена, — одного з тих побожних людей, які виставляють свою релігійність напоказ і завжди готові виконувати найбруднішу роботу, щоб догодити рицарям гаманця, — провести в парламенті закон, яким вони при тодішніх обставинах могли бути задоволені. Цей закон фактично позбавив робітників усякого спеціального захисту і відсилав їх шукати відшкодування при нещасних випадках, спричинених машинами, до звичайних судів (чистий глум при англійських судових витратах), тимчасом як, з другого боку, за допомогою дуже хитромудрих приписів щодо переведення експертизи він зробив майже неможливим, щоб фабрикант програв процес. Результатом цього було швидке збільшення нещасних випадків. За півріччя, з травня до жовтня 1858 року, інспектор Бекер констатував збільшення нещасних випадків на 21% порівняно тільки з минулим півріччям. 36,7% усіх нещасних випадків, на його думку, можна було б уникнути. Правда, в 1858 і 1859 рр. число нещасних випадків значно зменшилось проти 1845 і 1846 рр., а саме на 29%, при збільшенні числа робітників на 20% у галузях промисловості, що підлягали інспекції. Але в чому причина цього? Оскільки це питання, що викликало боротьбу, до цього часу (1865 р.) розв'язане, воно розв'язане головним чином в наслідок запровадження нових машин, які вже з самого початку виробляються з захисними пристроями, з якими фабрикант мириться, бо вони не вимагають від нього додаткових витрат. Крім того, декільком робітникам удалось добитися через суд значного відшкодування за свої втрачені руки і відстояти ствердження цих судових вироків вищою інстанцією («Rep. of Insp. of Fact., 30 April 1861», стор. 31; також April 1862, стор. 17 [18]).

Цього досить в питанні про економію на засобах забезпечення життя і членів тіла робітників (серед яких багато дітей) від небезпек, які виникають безпосередньо з уживання їх коло машин.

Праця в закритих приміщеннях взагалі. — Відомо, в якій великій мірі економія на просторі, отже й на будівлях, приводить до скупченості робітників у тісних приміщеннях. До цього долучається ще економія на засобах вентиляції. Разом з довшим робочим часом обидві ці причини викликають значне збільшення хвороб органів дихання, а тому й збільшення смертності. Нижченаведені ілюстрації взяті з звіту про «Public Health, 6-th Rep. 1863» [народне здоров'я]; звіт складений доктором Джоном Сімоном, добре відомим з нашої першої книги.

Подібно до того, як комбінація робітників і кооперація їх допускає застосування машин у великому масштабі, концентрація засобів виробництва і економію в застосуванні їх, так само ця спільна робота великих мас у закритих приміщеннях і при таких обставинах, коли вирішальним є не здоров'я

робітників, а успішніше виготовлення продукту, — ця масова концентрація робітників у тій самій майстерні є, з одного боку, джерелом зростаючого зиску для капіталістів, а, з другого боку, якщо вона не компенсується скороченням робочого часу і спеціальними охоронними заходами, разом з тим причиною марнотратства життям і здоров'ям робітників.

Доктор Сімон встановлює таке загальне правило, яке він доводить масовими статистичними даними: «В тій самій мірі, в якій населення певної місцевості змушене спільно працювати в закритих приміщеннях, в тій самій мірі зростає, при інших незмінних умовах, норма смертності цієї округи в наслідок хвороб легенів» (стор. 23). Причина — погана вентиляція. «Мабуть, у всій Англії немає жодного винятку з того загального правила, що в кожній округі, яка має значну, проваджену в закритих приміщеннях промисловість, збільшена смертність цих робітників достатня для того, щоб забарвити статистику смертності всієї округи значним переважанням хвороб легенів» (стор. 23).

З статистики, смертності в тих галузях промисловості, в яких працюють у закритих приміщеннях і які в 1860 і 1861 рр. були досліджені санітарним відомством, виявляється: на те саме число чоловіків між 15 і 55 роками, на яке в англійських землеробських округах припадає 100 випадків смерті від сухот і інших хвороб легенів, припадає: у Ковентрі — 163 випадки смерті від сухот, в Блекберні й Скіптоні — 167, в Конглетоні й Бредфорді — 168, в Лейстері — 171, в Ліку — 182, в Маккльсфільді — 184, в Больтоні — 190, в Ноттінгемі — 192, в Ронделі — 193, в Дербі — 198, в Сальфорд і Аштоні-на-Лайні — 203, в Лідсі — 218, в Престоні — 220 і в Манчестері — 263 (стор. 24). Нижченаведена таблиця дає ще разючіший приклад. Вона наводить випадки смерті в наслідок хвороб легенів окремо для обох статей між 15 і 25 роками, обчислені на кожні 100 000 мешканців. Вибрано такі округи, де тільки жінки зайняті в промисловості, провадженій у закритих приміщеннях, а чоловіки — в усяких можливих галузях праці.

**Число випадків смерті від легеневих захворювань
між 15 і 25 роками на 100 000 жителів**

Округи	Головна промисловість	Чоловіки	Жінки
Berkhampstead	Плетіння з соломи, працюють жінки	219	578
Leighton Buzzard		309	554
Newport Pagnell	Плетіння мережива жінками	301	617
Towcester		239	577
Yeovil	Виробництво рукавичок, здебільшого працюють жінки	280	409
Leek	Шовкова промисловість, переважно жінки	437	856
Congleton		566	790
Macclesfield		593	890
Здорова сільська місцевість	Землеробство	331	333

В округах шовкової промисловості, де участь чоловіків у фабричній праці більша, більша також і смертність серед них. Норма смертності від сухот і т. п. як чоловіків, так і жінок виявляє тут, як сказано в звіті, «обурливі (atrocious) санітарні умови, за яких провадиться значна частина нашої шовкової промисловості». І це, якраз, та сама шовкова промисловість, фабриканти якої, посилаючись на винятково сприятливі санітарні умови свого виробництва, вимагали і почасти добилися винятково довгого робочого часу для дітей, молодших 13 років. (книга I, розд. VIII, 6).

«Без сумніву, жодна з досліджених досі галузей промисловості не дає сумнішої картини, ніж та, що її дає доктор Сміт щодо кравецтва... Майстерні, каже він, дуже неоднакові щодо санітарного стану; але майже всі вони переповнені, погано провітрюються і в високій мірі несприятливі для здоров'я... В таких кімнатах, крім усього, неодмінно жарко; а коли запалюють газ, як це роблять удень під час туману або зимою вечорами, то температура підвищується до 80 і навіть до 90 градусів (за Фаренгейтом = 27–33° Цельсія) і викликає надзвичайне пітіння робітників і згущення пари на шибках, так що вода безупинно стікає або крапає з вікна в стелі, і робітники змушені держати відчиненими кілька вікон, хоча вони при цьому неминуче простуджуються. — Становище в 16 найзначніших майстернях лондонського Вестенду він описує так: найбільший кубічний простір, який припадає в цих погано провітрюваних кімнатах на одного робітника, становить 270 кубічних футів; найменший — 105 футів, пересічно — всього тільки 156 футів на людину. В одній майстерні, яка обведена з усіх боків галереєю і має освітлення тільки згори, занято від 92 до 100 осіб; горить багато газових ріжків; клозети збудовані безпосередньо коло майстерні, і на кожному людину припадає не більше, як 150 кубічних футів простору. В другій

майстерні, в освітленому згори дворі, яку можна назвати тільки собачою конурою і яку можна провітрювати тільки через маленьке вікно в даху, працює 5 чи 6 осіб, при чому на кожну з них припадає 112 кубічних футів». І «в цих жажливих (atrocious) майстернях, які описує доктор Сміт, кравці працюють звичайно 12–13 годин на день, а іноді праця триває 14–16 годин» (стор. 25, 26, 28).

Число зайнятих людей	Галузь промисловості і місцевість	Норма смертності на 100 000 осіб віком		
		25–35	35–45	45–55
958 265	Землеробство, Англія та Уельс	743	805	1 145
22 301 чоловіків	Кравці, Лондон	958	1 262	2 093
12 379 жінок				
13 803	Складачі й друкарі, Лондон . .	894	1 747	2 367

(стор. 30). Треба відзначити — і це дійсно відзначено складачем цього звіту, завідувачем медичного відділу, Джоном Сімоном, — що для віку в 25–35 років смертність кравців, складачів і друкарів Лондона показана применшеною, бо в обох цих галузях промисловості лондонські майстри одержують з села велике число молодих людей (мабуть, до 30 років), що працюють як учні і «improvers», тобто для дальшого удосконалення. Вони збільшують число зайнятих осіб, на яке треба обчислювати норми смертності промислового населення Лондона; але вони не збільшують в такій самій мірі число смертей у Лондоні, бо їх перебування в Лондоні тільки тимчасове; коли вони захворіють на протязі цього часу, то вертаються додому на село, і смерть їх, якщо вони умирають, реєструється там. Ця обставина ще в більшій мірі стосується до молодшого віку, і в наслідок цього лондонські норми смертності для осіб цього віку зовсім позбавлені значення як показники антисанітарного стану промисловості (стор. 30).

Такий самий стан, як у кравців, маємо і в складачів, у яких до відсутності вентиляції, до отруєного повітря і т. ін. долучається ще нічна праця. Їх звичайний робочий час триває 12–13 годин, іноді 15–16. «Страшений жар і задушливе повітря, як тільки запалюють газ... Нерідко буває, що випари з словолитні або сморід від машин чи стокових ям підіймаються з нижчого поверху і ще більше погіршують антисанітарний стан верхніх приміщень. Нагріте повітря нижчих приміщень нагріває вищі вже самим тільки нагріванням їх підлоги, і коли при великому споживанні газу приміщення низькі, то це — велике лихо. Ще гірше стоїть справа там, де парові казани стоять у нижчому поверсі і наповнюють весь будинок незносним жаром... Загалом можна сказати, що вентиляція абсолютно незадовільна і зовсім недостатня для того, щоб після заходу сонця

усунути жар та продукти згорання газу, і що в багатьох майстернях, особливо там, де раніше були житлові приміщення, становище надзвичайно сумне». «У деяких майстернях, особливо в тих, де друкуються тижневі видання і де зайняті також хлопці 12–16 років, працюють майже без перерв два дні і одну ніч; а в інших складальних майстернях, в яких виконують «негайні» роботи, робітник не має відпочинку навіть у неділю, і його робочий тиждень становить 7 днів замість 6» (стор. 26, 28).

Про швачок і модисток (milliners and dressmakers) ми вже казали в книзі I, розд. VIII, 3, коли мова йшла про надмірну працю. Їх робочі приміщення у нашому звіті описані доктором Ордом. Навіть якщо вдень вони кращі, то в години, коли горить газ, в них надзвичайний жар, повітря зіпсоване (foul) і нездорове. В 34 кращих майстернях доктор Орд знайшов, що пересічна кількість кубічних футів повітря на кожну робітницю була: «В 4 випадках більша, ніж 500; в 4 інших випадках — 400–500; в 5 — від 200 до 250; в 4 — від 150 до 200; і, нарешті, в 9 — всього 100–150. Навіть у найбільш сприятливому з цих випадків повітря ледве-ледве вистачає для довгої праці, якщо приміщення недостатньо провітрюється... Навіть при добрій вентиляції увечері в майстернях стає дуже жарко й душно через те, що в них потрібно багато газових ріжків». А ось зауваження доктора Орда про одну з відвіданих ним майстерень нижчої категорії, де робота провадиться коштом посередника (middleman): «Кімната має 1280 кубічних футів; в ній знаходяться 14 осіб; на кожну з них припадає 91,5 кубічних футів. Робітниці мали тут спрацьований і виснажений вигляд. Їх заробіток визначається в 7–15 ш. на тиждень, крім того чай... Робочі години — від 8 до 8. Маленька кімната, в якій скупчені ці 14 осіб, провітрюється погано. В ній є два вікна, що відчиняються, і камін, але забитий; будь-яких спеціальних вентиляційних пристроїв немає» (стор. 27).

Той самий звіт зауважує щодо надмірної праці модисток: «Надмірна праця молодих жінок панує у фешенебельних модних майстернях тільки протягом 4 приблизно місяців на рік, але в такій потворній мірі, що це в багатьох випадках викликало хвилинне здивування й незадоволення публіки; протягом цих місяців у майстерні звичайно працюють повних 14 годин щодня, а при скупченні спішних замовлень 17–18 годин на день. В інші пори року в майстерні працюють, мабуть, 10–14 годин; ті, що працюють дома, працюють регулярно 12 або 13 годин. У виробництві дамських мантильок, комірців, сорочок і т. д. число годин праці в спільній майстерні, включаючи й працю на швацькій машині, менше і не перевищує здебільшого 10–12»; але, каже доктор Орд, «в деяких майстернях регулярний робочий час у певні періоди здовжується окремо оплачуваними надурочними годинами, а в інших майстернях беруть роботу додому, щоб закінчити її після звичайного робочого часу: і та і друга форма надмірної праці, можемо додати, часто є примусова» (стор. 28). Джон Сімон

зауважує в примітці до цієї сторінки: «Пан Редкліф, секретар епідеміологічного товариства, який мав особливо багато нагод досліджувати здоров'я модисток у майстернях першого типу, знайшов на кожних 20 дівчат, які самі вважали себе «цілком здоровими», тільки одну здорову; у решти виявились різні ступені фізичної перетоми, нервового виснаження і численних викликаних цим функціональних розладів». За причини цього він вважає: насамперед довжину робочого дня, яку він визначає мінімум у 12 годин на день навіть для тихого сезону; по-друге, «переповнення і погане провітрювання майстерень, зіпсоване газовими ріжками повітря, недостатнє або погане харчування і недостатнє піклування про домашній комфорт».

Висновок, до якого приходять голова англійського санітарного відомства, такий: «Для робітників практично неможливо настояти на тому, що теоретично є їх найелементарнішим правом на здоров'я, а саме настояти, щоб підприємець, який збирає їх для виконання будь-яких робіт, своїм власним коштом усував, оскільки це від нього залежить, всі не необхідні в цій спільній роботі умови, які шкідливо впливають на здоров'я; і що в той час, як самі робітники фактично неспроможні добитись для себе цієї санітарної справедливості, вони так само мало можуть — не зважаючи на гаданий намір законодавця — сподіватись будь-якої ефективної допомоги від тих урядовців, які повинні проводити в життя Nuisances Removal Acts [закони для усунення антисанітарного стану]» (стор. 29). — «Без сумніву, визначення точних меж, поза якими підприємці мусять підлягати регулюванню, становитиме деякі дрібні технічні труднощі. Але... в принципі вимога охорони здоров'я є універсальна. І в інтересах мільйонів робітників і робітниць, життя яких тепер без потреби калічиться і скорочується безконечними фізичними стражданнями, породжуваними тільки їх працею, я зважуюсь висловити надію, що санітарні умови праці так само повсюди будуть поставлені під належний захист закону, принаймні настільки, щоб була забезпечена справжня вентиляція в усіх закритих робочих приміщеннях і щоб у кожній галузі праці, по своїй природі шкідливій для здоров'я, по можливості був обмежений особливо небезпечний для здоров'я вплив» (стор. 31).

3. Економія на здобуванні сили, на передачі сили і на будівлях

У своєму жовтневому звіті за 1852 рік Л. Горнер цитує лист відомого інженера Джемса Несміта з Патрікрофта, винахідника парового молота, де, між іншим, сказано:

«Публіка дуже мало знайома з колосальним приростом рушійної сили,

досягнутим за допомогою таких змін системи й поліпшень» [у парових машинах], «як ті, про які я кажу. Сила машин нашої округи (Ланкашіру) перебувала протягом майже 40 років під гнітом боязкої і повної передсудів рутини, але, на щастя, ми тепер від неї емансипувались. Протягом останніх 15 років, особливо ж на протязі останніх 4 років» [отже, з 1848 р.], «сталися деякі дуже важливі зміни в способі використання конденсаційних парових машин... В результаті... ті самі машини виконують далеко більше роботи, і до того ж при значно зменшеному споживанні вугілля... Протягом дуже багатьох років з часу введення парової сили на фабриках цієї округи гадали, що швидкість, з якою можуть працювати конденсаційні парові машини, становить приблизно 220 футів підймання поршня на хвилину; тобто машина з підйманням поршня в 5 футів була вже за встановленою нормою обмежена 22 оборотами ексцентрика на хвилину. Вважалось за недоцільне гнати машину швидше; а через те що весь механізм був пристосований до цієї швидкості руху поршня в 220 футів на хвилину, ця мала і безглуздо обмежена швидкість панувала в усій промисловості протягом багатьох років. Але, нарешті, чи в наслідок щасливого незнання встановленої норми чи з інших, кращих причин, якийсь сміливий новатор спробував більшу швидкість, і тому що результат був надзвичайно сприятливий, інші наслідували цей приклад; машині, як тоді казали, попустили віжки і змінили головні колеса передатного механізму таким чином, що парова машина могла робити 300 футів і більше на хвилину, в той час як механізми зберігали свою колишню швидкість... Це прискорення руху парової машини стало тепер майже загальним, бо виявилось, що не тільки з тієї самої машини здобувалося більше корисної сили, але що й рух в наслідок більшої інерції маховика став значно регулярнішим. При незмінному тисненні пари і незмінному розрідженні в конденсаторі одержується більше сили в наслідок простого прискорення руху поршня. Коли б ми могли, наприклад, парову машину, яка при швидкості в 200 футів на хвилину дає 40 кінських сил, відповідними змінами привести до того, щоб вона при тому самому тисненні пари й розрідженні робила 400 футів на хвилину, то ми мали б якраз подвійну кількість сили; а через те що тиснення пари і розрідження в обох випадках однакові, то напруження окремих частин машини, отже й небезпека нещасних випадків при прискореній швидкості не збільшується в будь-якій значній мірі. Вся різниця в тому, що споживатиметься більше пари в тій самій або приблизно в тій самій пропорції, в якій прискорюється рух поршня; далі, трохи швидше зношуватимуться частини, які зазнають тертя, але про це ледве чи варто говорити... Але для того, щоб від тієї самої машини за допомогою прискореного руху поршня добути більше сили, треба спалити під тим самим паровим казаном більше вугілля або вживати казан з більшою здатністю паротворення, коротко — треба виробляти більше пари. Це і було зроблено, і казани з більшою здатністю паротворення

були пристосовані до старих «прискорених» машин; таким чином ці машини в багатьох випадках давали на 100% більше роботи. Коло 1842 року надзвичайно дешево вироблення сили паровими машинами на копальнях Корнуоля почало викликати до себе увагу; конкуренція в бавовнопрядільній промисловості примушувала фабрикантів шукати головне джерело свого зиску в заощадженнях; надзвичайна різниця у споживанні вугілля за одну годину і на одну кінську силу, яку показували корнуольські машини, а також надзвичайна економія при застосуванні вульфових машин з подвійними циліндрами, і в нашій місцевості висунули на перший план питання про економію паливного матеріалу. Корнуольські машини і машини з подвійними циліндрами постачали одну кінську силу за годину при споживанні $3\frac{1}{2}$ до 4 фунтів вугілля, тимчасом як машини в бавовнопрядільних округах споживали звичайно 8 або 12 фунтів вугілля на 1 кінську силу за годину. Така значна різниця спонукала фабрикантів і машинобудівників нашої округи добитись за допомогою аналогічних засобів таких же виняткових результатів у справі економії, які в Корнуолі і у Франції стали вже звичайними, бо там висока ціна на вугілля примушувала фабрикантів якомога більше обмежувати затрати на цю дорогу статтю їх підприємств. Це привело до дуже важливих результатів. По-перше: багато казанів, в яких половина поверхні в добрі старі часи високих зисків лишалась під впливом холодного зовнішнього повітря, тепер покрили товстою повстю або цеглою і штукатуркою та іншими матеріалами, чим запобігали утраті тепла, добутого з такими великими витратами. Таким самим способом почали захищати парові труби і так само обгортати повстю й деревом циліндри. По-друге, почали вживати високе тиснення, Досі на охоронний клапан навішували такий тягар, що він відкривався вже при тисненні пари в 4, 6 або 8 фунтів на квадратний дюйм; тепер виявили, що підвищенням тиснення до 14 або 20 фунтів... можна досягти дуже значного заощадження вугілля; інакше кажучи, фабрика почала працювати при значно меншому споживанні вугілля... Ті, що мали для цього засоби й сміливість, стали застосовувати систему збільшеного тиснення і розширення в повному її обсягу і застосовували відповідно до цього збудовані парові казани, які давали пару тисненням в 30, 40, 60 і 70 фунтів на квадратний дюйм — тиснення, при якому інженер старої школи від страху зомлів би. Але через те що економічний результат цього підвищеного тиснення пари... виявився дуже швидко в цілком недвозначній формі фунтів, шилінгів і пенсів, парові казани високого тиснення при конденсаційних машинах стали майже загальним явищем. Ті, що провели реформу радикально, стали застосовувати вульфові машини, і це мало місце щодо більшості недавно збудованих машин; вони стали застосовувати особливо вульфові машини з 2 циліндрами, в одному з яких пара з казана розвиває силу в наслідок перевищення тиснення над тисненням атмосфери і потім, замість того щоб після кожного підймання

поршня виходити у повітря, як це було раніш, входить у циліндр низького тиснення, приблизно вчетверо більший обсягом, і, розширившись там далі, відводиться в конденсатор. Економічний результат, одержуваний при таких машинах, полягає в тому, що одна кінська сила за одну годину добувається при споживанні $3\frac{1}{2}$ —4 фунтів вугілля; тимчасом як при машинах старої системи для цього потрібно було від 12 до 14 фунтів. За допомогою майстерного пристрою вульфову систему подвійного циліндра або комбінованої машини високого й низького тиснення удалось пристосувати до наявних уже старих машин і таким чином підвищити їх ефективність при одночасному зменшенні споживання вугілля. Того самого результату досягнуто протягом останніх 8–10 років за допомогою сполучення машини високого тиснення з конденсаційною машиною таким чином, що спожита пара першої переходила в другу і пускала її в рух. Така система корисна в багатьох випадках».

«Не легко було б точно встановити, наскільки збільшилась ефективність праці тих самих колишніх парових машин, до яких пристосовані деякі або й усі ці нові поліпшення. Але я певен, що на ту саму вагу парової машини ми одержуємо тепер пересічно принаймні на 50% більше корисної роботи і що в багатьох випадках та сама парова машина, яка в часи обмеженої швидкості в 220 футів на хвилину давала 50 кінських сил, дає тепер понад 100. Надзвичайно ефективні щодо економії результати застосування пари високого тиснення при конденсаційних машинах, так само як і далеко більші вимоги, які ставляться до старих парових машин з метою розширення підприємств, привели за останні три роки до введення трубчастих казанів, в наслідок чого знов таки значно зменшились витрати добування пари» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1852», стор. 23–27).

Те, що сказано тут про двигуни, стосується так само й до передатних механізмів і робочих машин.

«Швидкість, з якою протягом небагатьох останніх років ішов розвиток поліпшень у машинах, дала фабрикантам змогу розширити виробництво без додаткової рушійної сили. Економніше користування працею стало необхідним в наслідок скорочення робочого дня, і на більшості добре керованих фабрик завжди думають про те, яким шляхом можна збільшити виробництво при зменшених витратах. Завдяки люб'язності одного дуже інтелігентного фабриканта моєї округи, я маю перед собою дані про число і вік робітників, зайнятих на його фабриці, про застосовувані машини і виплачену заробітну плату за час від 1840 року по цей день. В жовтні 1840 року його фірма вживала 600 робітників, з яких 200 були молодші 13 років. У жовтні 1852 року — тільки 350 робітників, з яких тільки 60 молодших 13 років. Обидва роки у нього було в роботі те саме число машин, за винятком дуже небагатьох, і виплачена була та сама сума заробітної плати» (Звіт Редгрева в «Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1852»,

стор. 58 [59]).

Ці поліпшення машин виявляють свою повну ефективність тільки тоді, коли машини встановлюються в нових, доцільно впорядкованих фабричних будівлях.

«Щодо поліпшення машин, то я мушу зауважити, що перш за все великий прогрес зроблено в будівлянні фабрик, пристосованих до встановлення цих нових машин... В нижньому поверсі я сукаю всю мою пряжу і в самому тільки цьому поверсі ставлю 29 000 подвійних веретен. В самому тільки цьому приміщенні я заощаджую на праці щонайменше 10%, не так в наслідок поліпшень у самій системі подвійних веретен, як в наслідок зосередження машин під одним керуванням; те саме число веретен я можу пускати в рух за допомогою одного тільки передатного вала, чим заощаджую на валах від 60 до 80% порівняно з іншими фірмами. Крім того це дає велику економію на мастилі, жирах і т. д... Одним словом — вдосконалим влаштуванням фабрики і поліпшеними машинами я заощадив на праці мінімум 10% і, крім того, маю велику економію на силі, вугіллі, мастилі, салі, передатних валах, пасах і т. д.» (Свідчення одного бавовнопрядільного фабриканта, «Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1863», стор. [109] 110).

4. Утилізація покидьків виробництва

Разом з капіталістичним способом виробництва поширюється використання покидьків виробництва і споживання. Під першими ми розуміємо відпади промисловості й землеробства, під останніми — почасти екскременти, які є результатом природного обміну речовин у людини, почасти ту форму, в якій предмети споживання лишаються після споживання їх. Отже, покидьки виробництва в хемічній промисловості є побічні продукти, які при незначному масштабі виробництва пропадають марно; залізні стружки, які лишаються при фабрикації машин і знову входять як сировинний матеріал у виробництво заліза і т. д. Екскременти споживання — це виділювані людиною природні речовини, рештки одягу у формі ганчірок і т. д. Екскременти споживання мають найбільше значення для землеробства. Щодо застосування їх, капіталістичне господарство відзначається колосальним марнотратством; у Лондоні, наприклад, воно не знаходить кращого застосування для екскрементів $4\frac{1}{2}$ мільйонів людей, як з величезними витратами заражати ними Темзу.

Подорожчання сировинних матеріалів є, звичайно, спонукою до використання відпадів.

Загалом умовами цього повторного використання є: масовість цих екскрементів, яка можлива тільки при роботах у великому масштабі; поліпшення

машин, завдяки чому речовини, які раніш у своїй даній формі були непридатні до вжитку, переходять у таку форму, в якій вони можуть бути використані в новому виробництві; прогрес науки, особливо хемії, яка відкриває корисні властивості таких відпадів. Правда, і в дрібному землеробстві, де поля обробляються як сади, як от у Ломбардії, південному Китаї та Японії, також має місце значна економія цього роду. Але, загалом кажучи, при цій системі продуктивність землеробства купується великим марнотратством людської робочої сили, відтягнутої від інших сфер виробництва.

Так звані відпади відіграють значну роль майже в кожній галузі промисловості. Так, наприклад, у грудневому фабричному звіті за 1863 рік [стор. 139] наводиться як одна з головних причин того, чому в Англії — як і в багатьох частинах Ірландії — орендарі тільки неохоче й рідко сіють льон, ось що: «Значна кількість відпадів... які відходять при обробітку льону в дрібних льонотіпальних фабриках, де рушійною силою є вода (scutch mills)... Відпадів від бавовни порівняно небагато, а при обробленні льону їх дуже багато. Старанна робота при мочінні і механічному тіпанні льону може значно обмежити цю втрату... В Ірландії льон часто тіпають надзвичайно незадовільним способом, так що 28–30% його пропадало марно»; усе це могло б бути усунене при застосуванні кращих машин. Костриця при цьому відпадає в такій великій кількості, що фабричний інспектор каже: «З деяких тіпальних фабрик в Ірландії мене повідомили, що тіпальники часто вживають у себе дома відпади, які утворюються на цих фабриках, як паливний матеріал для своїх печей, а це ж дуже цінний матеріал» («Rep. of Insp. of Fact. Oct., 1863», стор. 140). Про відпади бавовни мова буде далі, там, де ми розглядаємо коливання цін на сировинний матеріал.

Шерстяна промисловість була розсудливіша, ніж льонообробна промисловість. «Раніше, звичайно, вважалося ганебним збирати відпади шерсті та шерстяні ганчірки для повторного перероблення, але цей передсуд цілком зник у shoddy trade (виробництві штучної шерсті), яке стало важливою галуззю шерстяної промисловості Йоркширської округи, і немає сумніву, що й підприємства, що переробляють відпади бавовни, незабаром теж займуть те саме місце, як галузь промисловості, що задовольняє визнані потреби. 30 років тому шерстяні ганчірки, тобто шматки тканини з чистої вовни і т. д., коштували пересічно щось 4 £ 4 ш. за тонну; протягом останніх кількох років вони стали коштувати 44 £ за тонну. А попит на них так збільшився, що використовується навіть мішана тканина з вовни й бавовни, бо знайдено засіб руйнувати бавовну без пошкодження вовни; і тепер тисячі робітників зайняті у фабрикації shoddy, а споживач має з того велику користь, оскільки він тепер може купити сукно доброї середньої якості за дуже помірну ціну» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1863», стор. 107). Поновлювана таким чином штучна шерсть уже в кінці 1862 року становила третину всього споживання вовни англійською

промисловістю («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1862», стор. 81). «Велика користь» для «споживача» полягає в тому, що його шерстяний одяг зношується втричі швидше, ніж раніше, і шестеро швидше витирається до ниток.

Англійська шовкова промисловість посувалась по тій самій похилій площині. З 1839 до 1862 року споживання натурального шовку-сирця трохи зменшилося, тимчасом як споживання шовкових відпадів подвоїлося. Поліпшені машини дали змогу фабрикувати з цього, за інших умов майже нічого не вартого матеріалу, шовк, придатний для багатьох цілей.

Найразючіший приклад застосування відпадів дає хімічна промисловість. Вона споживає не тільки свої власні відпади, знаходячи для них нове застосування, але й відпади найрізномірніших інших галузей промисловості, і перетворює, наприклад, майже некорисний раніше кам'яновугільний дьоготь в анілінові фарби, в красильну речовину крапу (алізарин), а останнім часом також у медикаменти.

Від цієї економії на відпадах виробництва в наслідок повторного використання їм треба відрізнити економію при утворенні самих відпадів, тобто зведення ескрементів виробництва до їх мінімуму і безпосереднє максимальне використання всіх сировинних та допоміжних матеріалів, що входять у виробництво.

Заощадження на відпадах почасти зумовлене якістю застосовуваних машин. Мاستило, мило тощо заощаджують тим більше, чим точніше працюють окремі частини машин, і чим краще вони відполіровані. Це стосується до допоміжних матеріалів. А почасти, і це найважливіше, від якості застосовуваних машин і знарядь залежить те, більша чи менша частина сировинного матеріалу перетвориться в процесі виробництва у відпади. Нарешті, це залежить від якості самого сировинного матеріалу. А ця остання знов таки залежить почасти від розвитку добувної промисловості і землеробства, які виробляють сировинний матеріал (від прогресу культури у власному значенні цього слова), почасти від виробленості тих процесів, які проходить сировинний матеріал перед тим, як вступає в мануфактуру.

«Пармантьє довів, що з не дуже давніх часів, наприклад, з часу Людовіка XIV, умілість молоти зерно у Франції дуже значно удосконалилась, так що нові млини порівняно з старими можуть давати з тієї самої кількості зерна майже наполовину більше хліба. Дійсно, річне споживання на одного жителя Парижа спочатку рахували в 4 сетє зерна, потім у 3, нарешті в 2, тимчасом як тепер воно становить тільки $1\frac{1}{3}$ сетє, або приблизно 342 фунти на душу... В Перше, де я довго жив, грубо збудовані млини, які мали жорна з граніту й трапу, здебільшого перебудовано за правилами механіки, яка зробила такі великі успіхи за останні 30 років. Їх устаткували добрими жорнами La Ferté, зерно почали молоти двічі, ситу надали колового руху, в наслідок чого кількість продукту бо-

рошном з тієї самої кількості зерна збільшилась на $\frac{1}{6}$. Отже, я легко пояснюю собі величезну різницю між щоденним споживанням зерна у римлян і в нас; причина полягає просяю в недостатній досконалості способів помолу зерна і виготовлення хліба. Цим самим я мушу пояснити також той дивовижний факт, що його наводить *Пліній*, XVIII, розд. 20, 2... «Борошно продавалося в Римі, залежно від якості, по 40, 48 або 96 асів за модій». Ці ціни, такі високі порівняно з одночасними цінами на зерно, пояснюються недосконалим станом млинів, які перебували тоді ще в періоді дитинства, і значними витратами помолу, які впливали з цього» (*Dureau de la Malle: «Economie Politique des Romains»*. Paris 1840. I, стор. 280 [281]).

5. Економія в наслідок винаходів

Ці заощадження в застосуванні основного капіталу є, як уже сказано, результатом того, що умови праці застосовуються у великому масштабі, коротко, що вони служать умовами безпосередньо суспільної, усупільненої праці, або безпосередньої кооперації в процесі виробництва. Це є, з одного боку, та умова, при якій тільки й можуть бути застосовані механічні й хімічні винаходи без підвищення ціни товару, а ця остання обставина завжди є *conditio sine qua non* [неодмінною умовою]. З другого боку, тільки при великому масштабі виробництва стають можливими ті заощадження, які впливають із спільного продуктивного споживання. Нарешті, тільки досвід комбінованого робітника відкриває і показує, де і як треба економізувати, як найпростіше реалізувати вже зроблені відкриття, які практичні труднощі доводиться переборювати при реалізації теорії — її застосуванні до процесу виробництва — і т. д.

Зауважмо, між іншим, що слід відрізнити загальну працю від спільної праці. Обидві вони відіграють у процесі виробництва свою роль, обидві переходять одна в одну, але обидві й відрізняються між собою. Загальна праця — це всяка наукова праця, всяке відкриття, всякий винахід. Вона зумовлюється почасти кооперацією сучасників, почасти використанням праці попередників. Спільна праця передбачає безпосередню кооперацію індивідів.

Вищесказане дістає нове потвердження в таких часто спостережуваних обставинах:

1. У великій різниці між витратами першого будування нової машини і витратами її репродукції, про що дивись у Юра і Беббеда.
2. У значно більших витратах, при яких узагалі ведеться підприємство, засноване на нових винаходах, порівняно з витратами підприємств, які пізніше виникають на його руїнах, *ex suis ossibus* [на його кістках]. Це явище має таку вагу, що перші підприємці здебільшого банкрутують і тільки пізніші

підприємці, в руки яких будівлі, машини і т. д. дістаються по дешевих цінах, процвітають. Тим-то в більшості випадків найнікчемніша і наймізерніша група грошових капіталістів дістає найбільшу вигоду з усякого прогресу загальної праці людського розуму та її суспільного застосування за допомогою комбінованої праці.

Вплив зміни цін

1. Коливання цін сировинного матеріалу, безпосередній вплив цих коливань на норму зиску

Ми припускаємо тут, як і раніше, що в нормі додаткової вартості не відбувається ніякої зміни. Ця передумова потрібна для того, щоб дослідити даний випадок в його чистому вигляді. Було б, однак, можливо, що при незмінній нормі додаткової вартості певний капітал уживає до праці зростаюче або меншаюче число робітників унаслідок тих скорочень або розширень, що їх викликають у ньому коливання цін на сировинний матеріал, які належить тут розглянути. В цьому випадку, маса додаткової вартості могла б змінюватися при сталій нормі додаткової вартості. Однак, і це ми повинні тут усунути як проміжний випадок. Якщо поліпшення машин і зміна цін сировинного матеріалу впливають одночасно чи то на масу робітників, вживаних даним капіталом, чи на висоту заробітної плати, то треба тільки зіставити 1) вплив, який справляє зміна сталого капіталу на норму зиску, 2) вплив, який справляє зміна заробітної плати на норму зиску; підсумок виходить тоді сам собою.

Але тут, як і в попередньому випадку, треба, загалом кажучи, зауважити таке: якщо відбуваються зміни, чи то в наслідок економії на сталому капіталі, чи в наслідок коливань цін сировинного матеріалу, то вони завжди впливають на норму зиску, навіть і тоді, коли вони зовсім не зачіпають заробітної плати, отже, і норми і маси додаткової вартості. У формулі $m' \frac{v}{K}$ вони змінюють величину K , а тим самим і значення цілого дробу. Отже, і тут цілком байдуже — в відміну від того, що виявилось при розгляді додаткової вартості — в яких сферах виробництва відбуваються ці зміни; чи виробляють зачеплені цими змінами галузі промисловості засоби існування для робітників, відповідно сталий капітал для виробництва таких засобів існування, чи ні. Розвинене тут в такій самій мірі стосується й до тих випадків, коли зміни відбуваються у виробництві предметів розкоші, а під виробництвом предметів розкоші тут слід розуміти всяке виробництво, яке не є потрібне для репродукції робочої сили.

Під сировинним матеріалом ми розумітимемо тут і допоміжні матеріали, як от індіго, вугілля, газ і ін. Далі, оскільки в цій рубриці розглядаються машини, їх власний сировинний матеріал складається з заліза, дерева, шкіри та ін. Тому на їх власну ціну впливають коливання цін сировинного матеріалу, який входить у їх конструкцію. Оскільки їх ціна підвищується в наслідок коливання цін, — чи сировинного матеріалу, з якого вони складаються, чи то допоміжних матеріалів, споживаних під час їх функціонування, — знижується *pro tanto* [відповідно до цього] норма зиску. У зворотному випадку — навпаки.

В дальшому дослідженні ми обмежимося коливаннями цін сировинного матеріалу, але не того матеріалу, що входить у процес виробництва як сировинний матеріал тих машин, що функціонують як засоби праці, або як допоміжний матеріал при застосуванні машин, а того, що входить як сировинний матеріал безпосередньо в процес виробництва товару. Тут слід відзначити тільки таке: природне багатство на залізо, вугілля, дерево і т. д., на головні елементи будування й застосування машин, здається тут природною родючістю капіталу і є елементом у визначенні норми зиску, незалежно від високого чи низького рівня заробітної плати.

Через те що норма зиску є $\frac{m}{K}$ або $= \frac{m}{c+v}$, то ясно, що все те, що спричинює зміну у величині c , а тому й K , викликає також зміну в нормі зиску, навіть і тоді, коли m і v і їх взаємне відношення лишаються незмінними. Але сировинний матеріал становить головну частину сталого капіталу. Навіть у ті галузі промисловості, в які не входить сировинний матеріал у власному значенні слова, він входить як допоміжний матеріал або як складова частина машин і т. д., і таким чином коливання його цін впливають *pro tanto* на норму зиску. Якщо ціна сировинного матеріалу зменшується на суму $= d$, то $\frac{m}{K}$, або $\frac{m}{c+v}$, переходить у $\frac{m}{K-d}$, або у $\frac{m}{(c-d)+v}$. Тому норма зиску підвищується. Навпаки, якщо ціна сировинного матеріалу підвищується, то $\frac{m}{K}$, або $\frac{m}{c+v}$, переходить у $\frac{m}{K+d}$, або $\frac{m}{(c+d)+v}$; тому норма зиску падає. Отже, при інших однакових умовах норма зиску зменшується і підвищується у зворотному напрямі до руху ціни сировинного матеріалу. Звідси виявляється, між іншим, наскільки важлива для промислових країн низька ціна сировинного матеріалу, навіть в тому випадку, коли коливання цін сировинного матеріалу зовсім не супроводяться змінами у сфері продажу продукту, отже цілком незалежно від співвідношення попиту й подання. Далі, звідси, виходить, що зовнішня торгівля впливає на норму зиску, навіть незалежно від усякого впливу її на заробітну плату в наслідок здешевлення необхідних засобів існування. Вона впливає саме на ціни сировинних або допоміжних матеріалів, які входять у промисловість або землеробство. Цілком недостатнє ще й досі розуміння природи норми зиску та її специфічної відмінності від норми додаткової вартості є причиною того, що, з одного боку,

економісти, які підкреслюють встановлений практичним досвідом значний вплив цін сировинного матеріалу на норму зиску, пояснюють це теоретично цілком неправильно (Торренс), тимчасом як, з другого боку, економісти, які твердо тримаються загальних принципів, як Рікардо, не визнають, наприклад, впливу світової торгівлі на норму зиску.

Тому зрозуміло, яке велике значення має для промисловості скасування або зниження мит на сировинні матеріали; тим то вільний по можливості довіз сировинних матеріалів був уже основним положенням раціонально розвиненої системи охоронних мит. Поряд із скасуванням мит на хліб це було головною метою англійських фритредерів [прихильників вільної зовнішньої торгівлі], які перш за все дбали про те, щоб було скасоване також мито на бавовну.

Прикладом важливості зниження цін не сировинного матеріалу у власному значенні слова, а допоміжного матеріалу, який разом з тим є головним елементом харчування, може служити споживання борошна в бавовняній промисловості. Вже в 1837 році Р. Г. Грег¹³ обчислив, що ті 100 000 механічних і 250 000 ручних верстатів, які функціонували тоді в бавовноткацькій промисловості Великобританії, споживали щорічно 41 мільйон фунтів борошна для шліхтування основи. До цього треба ще додати третину цієї кількості на біління й інші процеси. Загальну вартість споживаного таким чином борошна він обчислює для останніх 10 років у 342 083 £ на рік. Порівняння з цінами на борошно на континенті показало, що переплати на самому тільки борошні, які фабриканти примушені були робити в наслідок мита на хліб, становили щорічно 170 000 £. Для 1837 року Грег оцінює ці переплати щонайменше в 200 000 £ і вказує одну фірму, для якої переплата на борошні становила щорічно 1000 £. В наслідок цього «великі фабриканти, дбайливі і рахубливі ділки, кажуть, що 10 годин щоденної праці було б цілком досить, коли б скасували мита на хліб» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1848», стор. 98). Мита на хліб були скасовані; крім того, були скасовані мита на бавовну і інші сировинні матеріали; але ледве цього було досягнуто, як опозиція фабрикантів десятигодинному білеві стала запеклішою, ніж колибудь. І коли зразу після цього десятигодинний робочий день на фабриках все ж став законом, його першим наслідком була спроба загального зниження заробітної плати.

Вартість сировинних і допоміжних матеріалів цілком і за один раз входить у вартість продукту, на виготовлення якого вони споживаються, тимчасом як вартість елементів основного капіталу входить у продукт тільки в міру свого зношування, отже, тільки ступнево. З цього випливає, що на ціну продукту в далеко більшій мірі впливає ціна сировинного матеріалу, ніж ціна основного

¹³ «The Factory Question and the Ten Hours Bill». By R. H. Greg, London 1837, стор. 115.

капіталу, хоч норма зиску визначається загальною сумою вартості застосовуваного капіталу, незалежно від того, скільки саме з нього спожито. Але ясно, — хоч про це ми згадуємо тільки мимохідь, бо ми й тут ще припускаємо, що товари продаються по їх вартості, отже, викликувані конкуренцією коливання цін нас тут ще зовсім не цікавлять, — що розширення або скорочення ринку залежить від ціни окремого товару і стоїть у зворотному відношенні до зростання або падіння цієї ціни. Тому в дійсності з підвищенням ціни сировинного матеріалу ціна фабрикату підвищується не в тій самій пропорції, а при падінні ціни сировинного матеріалу знижується не в тій самій пропорції, як ціна сировинного матеріалу. Тому норма зиску в одному випадку падає нижче, а в другому підіймається вище, ніж це було б при продажу товарів по їх вартості.

Далі: маса й вартість застосовуваних машин зростає з розвитком продуктивної сили праці, але не в тій самій пропорції, в якій зростає ця продуктивна сила, тобто в якій ці машини постачають збільшену кількість продукту. Отже, в тих галузях промисловості, куди взагалі входить сировинний матеріал, тобто де предмет праці сам уже є продукт ранішої праці, там зростання продуктивної сили праці виражається якраз в тому відношенні, в якому збільшується кількість сировинного матеріалу, що вбирає в себе певну кількість праці, отже, в зростаючій масі сировинного матеріалу, яка, наприклад, за одну робочу годину перетворюється в продукт, перероблюється на товар. Отже, в міру розвитку продуктивної сили праці вартість сировинного матеріалу становить все зростаючу складову частину вартості товарного продукту, і не тільки тому, що вона цілком входить у цю останню, але й тому, що в кожній відповідній частині цілого продукту постійно зменшується і частина, яка відповідає зношуванню машин, і частина, яку створює новододана праця. Внаслідок цього спадного руху відносно зростає друга частина вартості, утворювана сировинним матеріалом, якщо це зростання не знищується відповідним зменшенням вартості на боці сировинного матеріалу, яке впливає з ростищої продуктивності праці, застосовуваної для виготовлення самого цього сировинного матеріалу.

Далі: через те що сировинні й допоміжні матеріали цілком так само, як і заробітна плата, становлять складові частини обігового капіталу, отже, мусять постійно цілком замінюватися з кожного продажу продукту, тимчасом як щодо машин треба замінювати тільки зношування, і до того ж на перший час у формі резервного фонду, — при чому в дійсності зовсім неістотно, чи дає кожний окремий продаж відповідну частину для цього резервного фонду, якщо тільки весь річний продаж дає для цього фонду відповідну річну частину, — то тут знову виявляється, що підвищення ціни сировинного матеріалу може урізати або загальмувати весь процес репродукції, якщо виручена від продажу товарів ціна недостатня для заміщення всіх елементів товару, або якщо ця ціна робить неможливим продовження процесу в розмірах, відповідних його технічній

основі, так що або тільки частина машин може працювати абож усі машини не можуть працювати звичайний повний час.

Нарешті, витрати, спричинювані відпадами, змінюються в прямому відношенні до коливань ціни сировинного матеріалу: підвищуються, якщо вона підвищується, падають, якщо вона падає. Але й тут є певна межа. Ще в 1850 році було написано: «Одно з джерел значних втрат, що виникають з підвищення ціни сировинного матеріалу, ледве чи буде помітне для кожного, хто не є прядільником-практиком, а саме втрата на відпадах. Мене повідомляють, що коли ціна бавовни підвищується, то витрати прядільника, особливо при виготовленні пряжі низької якості, зростають у більшій мірі, ніж це показує виплачена надбавка до ціни. Відпади при прядінні грубої пряжі становлять понад 15%; отже, якщо цей процент спричинює втрату в $\frac{1}{2}$ п. на фунт при ціні бавовни в $3\frac{1}{2}$ п., то при підвищенні ціни бавовни до 7 п. за фунт він підвищує цю втрату до 1 п. на фунт» («Rep. of Insp. of Fact., April 1850», стор. 17). — Але в той час, коли в наслідок американської громадянської війни ціна бавовни підвищилась до нечуваного за ціле майже століття рівня, звіт говорив зовсім інше: «Ціна, яку тепер дають за бавовняні відпади, і повторне використання цих відпадів на фабриці як сировинного матеріалу компенсують до певної міри різницю в утраті на відпадах між індійською і американською бавовною. Ця різниця становить приблизно $12\frac{1}{2}\%$. Втрата при обробленні індійської бавовни становить 25%, так що в дійсності бавовна коштує прядільникові на $\frac{1}{4}$ більше, ніж він за неї платить. Втрата на відпадах не була така важлива, коли американська бавовна коштувала 5 або 6 п. за 1 фунт, бо вона не перевищувала тоді $\frac{3}{4}$ п. на фунт; але вона дуже важлива тепер, коли 1 фунт бавовни коштує 2 ш., і втрата на відпадах становить, отже, 6 п.»¹⁴ («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1863», стор. 106).

2. Підвищення й зниження вартості капіталу, звільнення і зв'язування капіталу

Явища, які ми досліджуємо в цьому розділі, для свого повного розвитку передбачають наявність кредитної справи і конкуренції на світовому ринку, який взагалі становить базу й життєву атмосферу капіталістичного способу ви-

¹⁴ У кінцевій фразі звіту зроблено помилку. Замість 6 п. мусить бути 3 п. втрати на відпадах. Ця втрата становить, правда, 25% при обробленні індійської бавовни, але тільки $12\frac{1}{2}\%$ — 15% при обробленні американської бавовни, а мова тут іде про цю останню, при чому раніше той самий процент при ціні в 5–6 п. був правильно обчислений. А втім, і при обробленні американської бавовни, яка довозилась до Європи протягом останніх років громадянської війни, процент відпадів часто був значно вищий, ніж у попередні часи. — Ф. Е.

бництва. Але ці конкретніші форми капіталістичного виробництва можуть бути вичерпно розглянуті тільки після того, як буде з'ясована загальна природа капіталу; крім того, розгляд цих форм не входить у план нашої праці і належить до можливого продовження її. Проте, явища, зазначені в заголовку, можуть бути тут розглянуті в загальній формі. Вони зв'язані, поперше, між собою, а по-друге, як з нормою, так і з масою зиску. Їх треба коротко розглянути хоч би вже тому, що вони викликають ілюзію, ніби не тільки норма, але й маса зиску — яка в дійсності тотожна з масою додаткової вартості — може зменшуватись або збільшуватись незалежно від рухів додаткової вартості, чи то її маси чи її норми.

Чи можна розглядати звільнення і зв'язування капіталу на одному боці, підвищення і зниження його вартості на другому, як різні явища?

Насамперед постає питання: що розуміємо ми під звільненням і зв'язуванням капіталу? Підвищення і зниження вартості зрозумілі самі собою. Вони значать не що інше, як те, що наявний капітал в наслідок будьяких загальних економічних обставин — бо мова тут іде не про особливу долю якогось приватного капіталу — збільшується або зменшується в своїй вартості; отже, що вартість авансованого на виробництво капіталу підвищується або падає, незалежно від зростання його вартості в наслідок ужитої ним додаткової праці.

Під зв'язуванням капіталу ми розуміємо той випадок, коли певні частини сукупної вартості продукту знову мусять бути перетворені в елементи сталого або змінного капіталу для того, щоб виробництво і далі провадилось у своєму попередньому масштабі. Під звільненням капіталу ми розуміємо той випадок, коли частина сукупної вартості продукту, яка досі мусила знову перетворюватись у сталий або змінний капітал, стає вільною і надлишковою, якщо виробництво має і далі провадитися в попередніх розмірах. Це звільнення або зв'язування капіталу є відмінне від звільнення або зв'язування доходу. Якщо, наприклад, річна додаткова вартість для капіталу K дорівнює x , то в наслідок здешевлення товарів, які входять у споживання капіталістів, $x - a$ може вистачити для того, щоб задовольнити ту саму масу потреб і т. д., що й раніше. Отже, звільняється певна частина доходу $= a$, яка тепер може служити або для збільшення споживання, або для зворотного перетворення в капітал (для нагромадження). Навпаки: якщо потрібно $x + a$ для того, щоб і далі вести попереднє життя, то або це останнє мусить зазнати обмеження в задоволенні потреб, або та частина доходу $= a$, яка раніш нагромаджувалась, мусить бути витрачена тепер як дохід.

Підвищення і зниження вартості може торкнутися сталого або змінного капіталу, чи обох разом, і щодо сталого капіталу воно знов таки може торкнутися основної або обігової його частини, чи обох разом.

В сталому капіталі треба розглянути: сировинні й допоміжні матеріали, до

яких належать і півфабрикати, — все це ми тут охоплюємо назвою сировинні матеріали, — і машини та інший основний капітал.

Вище ми розглядали саме зміни ціни — відповідно, вартості — сировинного матеріалу з точки зору їх впливу на норму зиску і встановили той загальний закон, що при інших однакових умовах норма зиску стоїть у зворотному відношенні до висоти вартості сировинного матеріалу. І це безумовно правильно для капіталу, який заново вкладається у підприємство, отже для таких випадків, коли капіталовкладення, перетворення грошей у продуктивний капітал, відбувається вперше.

Але незалежно від цього нововкладеного капіталу велика частина капіталу, який уже функціонує, перебуває в сфері циркуляції, в той час як друга частина перебуває у сфері виробництва. Одна частина існує як товар на ринку і мусить бути перетворена в гроші; друга частина існує як гроші в будьякій формі і мусить бути знову перетворена в умови виробництва; нарешті, третя частина перебуває у сфері виробництва, почасти у первісній формі засобів виробництва, сировинних матеріалів, допоміжних матеріалів, куплених на ринку півфабрикатів, машин та іншого основного капіталу, почасти як продукт, який ще тільки виготовляється. Як діє тут підвищення вартості або зниження вартості, це в великій мірі залежить від того відношення, в якому стоять одні до одних ці складові частини. Щоб спростити питання, залишмо спочатку осторонь весь основний капітал і розгляньмо тільки ту частину сталого капіталу, яка складається з сировинних матеріалів, допоміжних матеріалів, півфабрикатів і товарів, які ще тільки виготовляються або вже є готові на ринку.

Якщо підвищується ціна сировинного матеріалу, наприклад, бавовни, то підвищується й ціна бавовняних товарів — півфабрикатів, як от пряжа, і готових товарів, як от тканини і т. д., — сфабрикованих з дешевшої бавовни; так само підвищується і вартість як ще непереробленої бавовни, яка є на складі, так і тієї, що перебуває ще в процесі оброблення. Ця остання, через те що вона в наслідок зворотного впливу стає виразом більшої кількості робочого часу, додає до продукту, в який вона входить як складова частина, більшу вартість, ніж та, яку вона первісно мала сама і яку капіталіст заплатив за неї.

Отже, якщо підвищення цін сировинного матеріалу супроводиться наявністю на ринку значної маси готового товару, — все одно, на якому ступені готовості, — то підвищується вартість цього товару і разом з тим відбувається підвищення вартості наявного капіталу. Те саме стосується і до запасів сировинного матеріалу і т. д., які перебувають в руках виробників. Це підвищення вартості може відшкодувати або й більш ніж відшкодувати окремих капіталістів або навіть і цілу окрему сферу виробництва капіталу за падіння норми зиску, яке виникає з підвищення ціни сировинного матеріалу. Не входячи тут у деталі впливу конкуренції, можна, однак, ради повноти відзначити, що 1) коли

запаси сировинного матеріалу, які перебувають на складах, значні, то вони протидіють підвищенню цін, що виникає в місці виробництва сировинного матеріалу; 2) коли півфабрикати або готові товари, які перебувають на ринку, дуже тиснуть на ринок, то вони заважають ціні готових товарів і півфабрикатів зростати відповідно до ціни їх сировинного матеріалу.

Зворотне маємо при падінні цін сировинного матеріалу, яке при інших однакових умовах підвищує норму зиску. Товари, які перебувають на ринку, речі, які ще тільки виготовляються, запаси сировинного матеріалу знецінюються і цим самим протидіють одночасному підвищенню норми зиску.

Чим менші запаси, які перебувають у сфері виробництва і на ринку, наприклад наприкінці операційного року, коли сировинний матеріал знову постачається великими масами, як от у землеробстві після жнив, — тим виразніше виступає вплив зміни цін сировинного матеріалу.

В усьому нашому дослідженні ми виходимо з того припущення, що підвищення або зниження цін є вираз дійсних коливань вартості. Але через те що тут мова йде про той вплив, який ці коливання цін справляють на норму зиску, то в дійсності не має значення, яка є причина цих коливань; отже, розвинуте тут має силу також і тоді, коли ціни підвищуються і падають не в наслідок коливань вартості, а в наслідок діяння системи кредиту, конкуренції і т. д.

Через те що норма зиску дорівнює відношенню надлишку вартості продукту до вартості всього авансованого капіталу, то підвищення норми зиску, що походить із зниження вартості авансованого капіталу, може бути сполучене з втратою капітальної вартості; так само зниження норми зиску, що походить з підвищення вартості авансованого капіталу, може бути сполучене з виграшем.

Щодо другої частини сталого капіталу, машин і взагалі основного капіталу, то підвищення вартості, які тут відбуваються і стосуються саме до будівель, землі і т. д., не можуть бути розглянуті до викладу вчення про земельну ренту і тому, вони не належать сюди. Але для зниження вартості цієї частини капіталу загальне значення мають:

1. Постійні поліпшення, які позбавляють наявні машини, фабричне устаткування і т. д. частини їх споживної вартості, а тому і їх вартості. Цей процес діє з особливою силою в перший період введення нових машин, раніше ніж вони досягають певної міри зрілості, і коли вони через це постійно стають застарілими раніше, ніж встигають репродукувати свою вартість. Це одна з причин звичайного в такі епохи безмірного здовження робочого часу, праці вдень і вночі по черезно змінами, для того, щоб протягом коротшого часу репродукувати вартість машин, не відраховуючи при цьому занадто багато на їх зношування. Якщо ж, навпаки, короткий період діяльності машин (короткий строк їх життя в зв'язку з можливими поліпшеннями) не буде таким способом скомпенсовано, то в наслідок їх морального зношування вони переносять на

продукт занадто велику частину своєї вартості, так що не можуть конкурувати навіть з ручною працею¹⁵.

Якщо машини, устаткування будівель, взагалі основний капітал досяг певної зрілості, так що протягом довшого часу він, принаймні в своїй основній конструкції, лишається незмінним, то подібне ж зниження вартості настає в наслідок поліпшень у методах репродукції цього основного капіталу. Вартість машин і т. д. знижується тепер не тому, що вони швидко витісняються або до певної міри знецінюються новими продуктивнішими машинами і т. д., а тому, що вони тепер можуть бути дешевше репродуковані. Це одна з причин, чому великі підприємства часто процвітають тільки в других руках, після того як збанкрутує перший власник, а другий, що дешево купив підприємство, таким чином уже з самого початку починає своє виробництво з меншими витратами капіталу.

В землеробстві особливо впадає в очі, що ті самі причини, які підвищують або знижують ціну продукту, підвищують або знижують також і вартість капіталу, бо цей останній у значній частині сам складається з цього продукту — хліба, худоби і т. ін. (Рікардо).

Тепер треба було б згадати ще про змінний капітал.

Якщо вартість робочої сили підвищується в наслідок підвищення вартості потрібних для її репродукції засобів існування, або, навпаки, знижується в наслідок зниження вартості цих засобів існування, — а підвищення вартості і зниження вартості змінного капіталу не виражає нічого іншого, крім цих обох випадків, — то при незмінній довжині робочого дня цьому підвищенню вартості відповідає падіння додаткової вартості, а цьому зниженню вартості — зростання додаткової вартості. Але в той самий час з цим можуть бути зв'язані й інші обставини — звільнення і зв'язування капіталу — які не були ще досліджені і які треба тепер коротко розглянути.

Якщо заробітна плата знижується в наслідок падіння вартості робочої сили (з чим може бути зв'язане навіть підвищення реальної ціни праці), то таким чином звільняється частина капіталу, яка досі витрачалась на заробітну плату. Відбувається звільнення змінного капіталу. На нововкладуваний капітал це справляє тільки той вплив, що він працює з підвищеною нормою додаткової вартості. Та сама кількість праці приводиться в рух за допомогою меншої кількості грошей, ніж раніше, і таким чином неоплачена частина праці збіль-

¹⁵ Приклади, між іншим, у Беббеджа. Звичайний засіб — зниження заробітної плати — застосовується і тут, і таким чином це постійно знецінення діє цілком інакше, ніж це уявляє собі в своєму гармонійному мозку пан Кері.

шується коштом оплаченої. Але для капіталу, який був вкладений уже раніше, не тільки підвищується норма додаткової вартості, але, крім того, звільняється частина капіталу, яка досі витрачалась на заробітну плату. Досі вона була зв'язана і становила постійну частину, яка відділялась від виручки за продукт і мусила витрачатись на заробітну плату, функціонувати як змінний капітал, якщо підприємство мало й далі провадитися в попередніх розмірах. Тепер ця частина стає вільною, і може, отже, бути використана як нове капіталовкладення, чи для розширення того самого підприємства, чи для функціонування в іншій сфері виробництва.

Припустімо наприклад що спочатку потрібно було 500 £ для того, щоб щотижня приводити в рух 500 робітників, а тепер для цього потрібно тільки 400 £. Тоді, якщо припустити, що в обох випадках маса виробленої вартості = 1000 £, маса щотижневої додаткової вартості буде в першому випадку = 500 £, норма додаткової вартості $\frac{500}{500} = 100\%$; але після зниження заробітної плати маса додаткової вартості буде $1000 \text{ £} - 400 \text{ £} = 600 \text{ £}$, а її норма $\frac{600}{400} = 150\%$. І це підвищення норми додаткової вартості є єдиний результат для того, хто із змінним капіталом в 400 £ і з відповідним сталим капіталом починає нове підприємство в тій самій сфері виробництва. Але в підприємстві, яке вже функціонує, в цьому випадку в наслідок зниження вартості змінного капіталу не тільки підвищується маса додаткової вартості з 500 до 600 £ і норма додаткової вартості з 100 до 150%; тут, крім того, звільняється 100 £ змінного капіталу, за допомогою яких знову таки можна експлуатувати працю. Отже, не тільки та сама кількість праці експлуатується з більшою вигодою, але, в наслідок звільнення цих 100 £, з тим самим змінним капіталом у 500 £ можна експлуатувати при підвищеній нормі експлуатації більше робітників, ніж раніше.

Припустімо тепер, навпаки, що при 500 занятих робітниках первісне відношення розподілу продукту є: $400v + 600m = 1000$, отже, що норма додаткової вартості є 150% Таким чином робітник одержує тут щотижня $\frac{4}{5} \text{ £} = 16 \text{ ш}$. Якщо тепер в наслідок підвищення вартості змінного капіталу 500 робітників коштують щотижня 500 £, то тижнева заробітна плата кожного робітника = 1 £, і 400 £ можуть привести в рух тільки 400 робітників. Отже, якщо пускатиметься в рух те саме число робітників, що й раніш, то ми матимемо $500v + 500m = 1000$; норма додаткової вартості знизиться з 150 до 100%, тобто на $\frac{1}{3}$. Для нововкладуваного капіталу єдиним результатом було б це зниження норми додаткової вартості. При інших однакових умовах норма зиску відповідно знизилася б, хоч і не в такій самій пропорції. Якщо, наприклад, $c = 2000$, то в першому випадку ми маємо $2000c + 400v + 600m = 3000$; $m' = 150\%$, $p' = \frac{600}{2400} = 25\%$. В другому випадку $2000c + 500v + 500m = 3000$; $m' = 100\%$; $p' = \frac{500}{2500} = 20\%$. Навпаки, для вкладеного вже капіталу результат був би двоякий. 3400 £ змін-

ного капіталу тепер можна привести в рух тільки 400 робітників, до того ж при нормі додаткової вартості в 100%. Отже, вся додаткова вартість, яку вони дають, становить тільки 400 £. Далі, через те що сталий капітал вартістю в 2000 £ потребує для свого функціонування 500 робітників, то 400 робітників можуть привести в рух тільки сталий капітал вартістю в 1600 £. Отже, для того, щоб виробництво і далі провадилося в попередніх розмірах і щоб $\frac{1}{5}$ машин не стояла без діла, змінний капітал мусить бути підвищений на 100 £, щоб, як і раніш, вживати 500 робітників; а цього можна досягти тільки за допомогою того, що вільний досі капітал зв'язується, при чому та частина нагромадження, яка повинна була б служити для розширення виробництва, тепер служить тільки для поповнення, абож до попереднього капіталу додається та частина, яка призначена була для витрачання як дохід. Із збільшеною на 100 £ витратою змінного капіталу тепер виробляється на 100 £ менше додаткової вартості. Щоб привести в рух те саме число робітників, потрібно більше капіталу, і разом з тим зменшується додаткова вартість, яку дає кожний окремий робітник.

Вигоди, які випливають із звільнення, і втрати, які випливають із зв'язування змінного капіталу, існують тільки для капіталу, який уже вкладений і який, отже, репродукується при даних відношеннях. Для нововкладуваного капіталу вигоди на одному боці, втрати на другому зводяться до підвищення або зниження норми додаткової вартості і відповідної, хоч і зовсім не пропорціональної, зміни норми зиску.

Щойно досліджене звільнення і зв'язування змінного капіталу є наслідок зниження вартості або підвищення вартості елементів змінного капіталу, тобто витрат репродукції робочої сили. Але змінний капітал може звільнитися й тоді, коли в наслідок розвитку продуктивної сили, при незмінній нормі заробітної плати, потрібно менше робітників для того, щоб привести в рух ту саму масу сталого капіталу. Так само, навпаки, зв'язування додаткового змінного капіталу може мати місце, якщо в наслідок зниження продуктивної сили праці потрібно більше робітників для тієї самої маси сталого капіталу. Якщо ж, з другого боку, частина капіталу, який раніш застосовувався як змінний капітал, застосовується тепер у формі сталого капіталу, отже, якщо відбувається тільки зміна розподілу між складовими частинами того самого капіталу, то, хоч це і справляє вплив на норму додаткової вартості й зиску, але не належить до розглядуваної тут рубрики зв'язування і звільнення капіталу.

Сталий капітал, як ми вже бачили, також може зв'язуватись або звільняється в наслідок підвищення вартості або зниження вартості тих елементів, з яких він складається. Залишаючи це осторонь, зв'язування його можливе (без перетворення будь-якої частини змінного капіталу в сталий) тільки тоді, коли

збільшується продуктивна сила праці, отже, коли та сама маса праці створює більше продукту і тому приводить в рух більше сталого капіталу. Те саме при певних обставинах може мати місце тоді, коли продуктивна сила зменшується, як, наприклад, у землеробстві, так що та сама кількість праці потребує для створення того самого продукту більше засобів виробництва, наприклад, більше насіння або добрива, дренажування і т. д. Без знецінення сталий капітал може звільнитись тоді, коли в наслідок удосконалень, застосування сил природи і т. ін. сталий капітал меншої вартості стає спроможним технічно виконувати ту саму службу, яку раніше виконував капітал вищої вартості.

У книзі II ми бачили, що після того як товари перетворені в гроші, продані, певна частина цих грошей знову мусить бути перетворена в речові елементи сталого капіталу і саме в тих пропорціях, яких вимагає певний технічний характер кожної даної сфери виробництва. Щодо цього в усіх галузях — залишаючи осторонь заробітну плату, отже, змінний капітал — найважливішим елементом є сировинний матеріал, включаючи й допоміжні матеріали, які особливо важать у тих галузях виробництва, в які не входить сировинний матеріал у власному значенні, як от у копальнях і добувній промисловості взагалі. Та частина ціни, яка мусить замінити зношування машин, поки машини ще взагалі здатні функціонувати, входить в обрахунок більше ідеально; не має особливого значення, коли саме ця частина буде оплачена й замінена грішми, сьогодні чи завтра, чи в якийсь інший період часу обороту капіталу. Інакше стоїть справа з сировинним матеріалом. Якщо ціна сировинного матеріалу підвищується, то може стати неможливим, після відрахування заробітної плати, цілком замінити ціну його з вартості товару. Тому сильні коливання цін викликають перерви, великі колізії і навіть катастрофи в процесі репродукції. Продукти землеробства у власному розумінні слова, сировинні матеріали, які походять з органічної природи, особливо підпадають таким коливанням вартості в наслідок мінливих врожаїв і т. д. — кредитну систему ми тут ще цілком залишаємо осторонь. Та сама кількість праці може тут в наслідок непередбачуваних контролів природних умов, сприятливості чи несприятливості діб року та ін., виражатися в дуже різних кількостях споживних вартостей, і тому певна кількість цих споживних вартостей матиме дуже різну ціну. Якщо вартість x представлена в 100 фунтах товару a , то ціна одного фунта $a = \frac{x}{100}$; якщо ж вона представлена в 1000 фунтах a , то ціна одного фунта $a = \frac{x}{1000}$ і т. д. Такий, отже, є один елемент цих коливань ціни сировинного матеріалу. Другий елемент, про який тут згадується тільки для повноти, — бо конкуренція, як і кредитна система, лежить тут покищо поза межами нашого розгляду, — є такий: з самої природи речей рослинні й тваринні речовини, ріст і виробництво яких підлягають певним органічним законам, зв'язаним з певними природними

строками, не можуть бути раптом збільшені в такій мірі, як, наприклад, машини та інший основний капітал, вугілля, руда та ін., збільшення яких, якщо припустити незмінність природних умов, може відбуватися в промислово розвиненій країні в найкоротші строки. Тим то можливо, а при розвиненому капіталістичному виробництві навіть неминуче, що виробництво і збільшення тієї частини сталого капіталу, яка складається з основного капіталу, машин і т. д., значно випереджає виробництво і збільшення тієї його частини, яка складається з органічних сировинних матеріалів, так що попит на ці сировинні матеріали зростає швидше, ніж подання їх, в наслідок чого ціна їх підвищується. Це підвищення ціни приводить в дійсності до того: 1) що ці сировинні матеріали починають довозитися з дальших місцевостей, бо підвищена ціна покриває збільшені витрати транспорту; 2) що виробництво цих сировинних матеріалів збільшується — обставина, яка, однак, залежно від природних умов, можливо, тільки через рік зможе дійсно збільшити масу продукту, і 3) що використовуються всякі раніш невикористовувані сурогати і починають економніше поводитися з відпадами. Коли підвищення цін починає дуже помітно впливати на розширення виробництва й подання, то здебільшого вже настав поворотний пункт, після якого в наслідок триваючого збільшення кількості сировинного матеріалу і всіх тих товарів, в які він входить як елемент, попит падає, і тому настає також реакція в русі ціни сировинного матеріалу. Незалежно від тих конвульсій, які викликає ця реакція в наслідок знецінення капіталу в різних формах, сюди долучаються ще й інші обставини, про які треба зараз згадати.

Але, насамперед, уже з досі сказаного ясно таке: чим розвиненіше капіталістичне виробництво і чим більше тому засобів для раптового й безперервного збільшення тієї частини сталого капіталу, яка складається з машин і т. д., чим швидше нагромадження (як, особливо, в часи процвітання), тим більша відносна перепродукція машин та іншого основного капіталу, і тим частіша відносна недопродукція рослинних і тваринних сировинних матеріалів, тим чіткіше вищеописане підвищення їх ціни і відповідна цьому останньому реакція. Отже, тим частіші ті потрясіння (*Revulsionen*), які виникають в наслідок цього сильного коливання ціни одного з головних елементів процесу репродукції.

Але якщо настає крах цих високих цін, через те що їх підвищення викликало почасти зменшення попиту, а почасти розширення виробництва і подання з віддалених і досі мало або й зовсім невикористовуваних виробничих місцевостей, при чому обидві ці обставини приводять до перевищення подання сировинних матеріалів над попитом на них — перевищення саме при старих високих цінах, — то результат цього слід розглядати з різних точок зору. Раптовий крах ціни сировинного продукту гальмує його репродукцію, і таким чином відновлюється монополія тих країн — джерел його постачання, які

виробляють при найсприятливіших умовах, — відновлюється, може, з певними обмеженнями, але все ж відновлюється. Правда, репродукція сировинних матеріалів в наслідок даного поштовху відбувається в розширеному масштабі, особливо в країнах, які в більшій чи меншій мірі володіють монополією цього виробництва. Але та база, на якій в наслідок збільшення кількості машин і т. д. відбувається виробництво і яка тепер після кількох коливань має стати новою нормальною базою, новим вихідним пунктом, дуже розширилася в наслідок процесів, що відбувались протягом останнього циклу обороту. При цьому, однак, в частині другорядних джерел постачання сировинного матеріалу репродукція, яка щойно збільшилась, знову значно гальмується. Так, наприклад, з таблиць експорту ясно видно, як протягом останніх 30 років (до 1865 року) зростало індійське виробництво бавовни, коли наставала недостача в американському виробництві, і потім раптом знову починалося більш-менш тривале скорочення. Протягом часу подорожчання сировинного матеріалу промислові капіталісти об'єднуються, утворюють асоціації, щоб регулювати виробництво. Так було, наприклад, в Манчестері після підвищення цін на бавовну в 1848 році, так само як і в виробництві льону в Ірландії. Але як тільки безпосередній привід мине і знову суверенно запанує загальний принцип конкуренції «купувати на найдешевшому ринку» (замість того, щоб намагатися, як це робили згадані асоціації, підвищити виробничу здатність відповідних країн — джерел постачання сировинного матеріалу, незалежно від безпосередньої ціни даного моменту, по якій ці країни можуть у даний час постачати продукт), — отже, як тільки знову суверенно запанує принцип конкуренції, регулювати подання знову полишається «ціні». Всяка думка про спільний, рішучий і передбачливий контроль над виробництвом сировинного матеріалу — контроль, який загалом і в цілому ніяк несполучний з законами капіталістичного виробництва і тому завжди лишається благочестивим побажанням або обмежується винятковими спільними кроками в моменти великої безпосередньої небезпеки й безпорадності — поступається місцем вірі в те, що попит і подання взаємно регулюватимуть одно одне¹⁶. Суєвірство

¹⁶ Після того, як це було написано (1865 р.), конкуренція на світовому ринку значно посилилася в наслідок швидкого розвитку промисловості в усіх культурних країнах, особливо в Америці і Німеччині. Той факт, що швидко й колосально зростаючі сучасні продуктивні сили з кожним днем все більше переростають закони капіталістичного товарообміну, в межах яких вони повинні рухатись, — цей факт нині все більше й більше проникає навіть у свідомість самих капіталістів. Це виявляється особливо в двох симптомах. Поперше, в новій загальній манії охоронних мит, яка відрізняється від старої системи охоронних мит особливо тим, що вона найбільше захищає якраз товари, придатні до експорту. Подруге, в картелях (trusts) фабрикантів цілих великих сфер виробництва для регулювання виробництва і разом з тим цін і зисків. Само собою зрозуміло, що ці експерименти здійснимі тільки при відносно сприятливій економічній погоді. Перша ж буря повинна їх зруйнувати і довести, що, хоч виробництво і потребує регулювання, але, без сумніву, ...

капіталістів тут таке грубе, що навіть фабричні інспектори в своїх звітах знов і знов з приводу цього здивовано розводять руками. Чергування сприятливих і несприятливих років, звичайно, знов таки приводить до здешевлення сировинного матеріалу. Незалежно від того безпосереднього впливу, який ця обставина справляє на розширення попиту, сюди долучається ще як стимул вищезгаданий вплив на норму зиску. І зазначений вище процес ступневого ви-переджання виробництва сировинних матеріалів виробництвом машин і т. д. повторюється тоді в ширшому масштабі. Дійсне поліпшення сировинного матеріалу, так щоб він постачався не тільки в потрібній кількості, але й потрібної якості, наприклад, бавовна американської якості з Індії, вимагало б тривалого, регулярно зростаючого і постійного попиту з боку Європи (цілком залишаючи осторонь ті економічні умови, в які поставлений індійський виробник на своїй батьківщині). Але при таких умовах сфера виробництва сировинних матеріалів змінюється тільки стрибками, то раптом розширюється, то знову дуже скорочується. Все це, як і дух капіталістичного виробництва взагалі, можна дуже добре вивчати на бавовняному голоді 1861–1865 років, до якого долучалася ще й та обставина, що часами зовсім не було сировинного матеріалу, одного з найістотніших елементів репродукції. Ціна може підвищуватись навіть і тоді, коли подання цілком достатнє, але достатнє при тяжких умовах. Або може мати місце справжня нестача сировинного матеріалу. Під час бавовняної кризи спочатку мала місце така нестача сировинного матеріалу.

Отже, чим більше ми наближаємось в історії виробництва до безпосередньої сучасності, тим регулярніше ми знаходимо, особливо у вирішальних галузях виробництва, постійне повторення чергувань відносного подорожчання і виникаючого з нього пізнішого знецінення сировинних матеріалів органічного походження. Ілюстрації до вищесказаного дано в наведених нижче прикладах, взятих із звітів фабричних інспекторів.

Мораль історії, яку можна здобути також з дослідження землеробства взагалі, полягає в тому, що капіталістична система протидіє раціональному землеробству, або що раціональне землеробство несполучне з капіталістичною системою (хоч ця остання і сприяє його технічному розвитку) і потребує або руки самостійно працюючого дрібного селянина, або контролю асоційованих виробників.

Тепер ми наводимо щойно згадані ілюстрації з англійських фабричних звітів.

«Стан справ покращав; але цикл сприятливих і несприятливих періодів

... не капіталістичний клас покликаний здійснити його. Покищо ці картелі мають лиш одну мету — дбати про те, щоб дрібні капіталісти пожиралися великими ще швидше, ніж досі. — Ф. Е.

скорочується із збільшенням кількості машин, і коли при цьому збільшується попит на сировинний матеріал, то частіше повторюються також і коливання в стані справ... В даний момент не тільки відновилось довір'я після паніки 1857 року, але й сама паніка, здається, майже цілком забута. Чи це покращання буде тривалим, чи ні, це в дуже значній мірі залежить від ціни сировинних матеріалів. Я бачу вже ознаки того, що в деяких випадках уже досягнуто максимуму, після якого фабрикація ставатиме все менш зисковою, поки, нарешті, вона й зовсім перестане давати зиск. Якщо ми візьмемо, наприклад, зискові роки у підприємствах чесаної вовни, 1849 і 1850, то ми побачимо, що ціна англійської чесаної вовни стояла на рівні 13 п., австралійської — від 14 до 17 п. за фунт, і що на протязі десяти років, з 1841 до 1850, пересічна ціна англійської вовни ніколи не перевищувала 14 п., а австралійської — 17 п. за фунт. Але на початку нещасливого 1857 року австралійська вовна стояла на рівні 23 п.; у грудні, в найлихіший час паніки, вона впала до 18 п., але на протязі 1858 року знову підвищилась до теперішньої ціни в 21 п. Англійська вовна в 1857 році так само почала з 20 п., у квітні й вересні вона підвищилась до 21 п., в січні 1858 року впала до 14 п., а потім підвищилась до 17 п., так що тепер ціна її за фунт на 3 п. вища, ніж пересічна ціна протягом наведених 10 років... Це свідчить, на мою думку, про те, що або банкрутства 1857 року, викликані подібними цінами, забуті, або що вовни виробляється ледве-ледве стільки, скільки можуть перепрясти наявні веретена, абож має місце тривале підвищення ціни тканин... Але в моїй дотеперішній практиці я бачив, як на протязі неймовірно короткого часу не тільки збільшилась кількість веретен і ткацьких верстатів, але й швидкість їх роботи; далі, що майже в тій самій мірі підвищився наш вивіз вовни до Франції, тимчасом як пересічний вік овець, вирощуваних як усередині країни, так і за кордоном, стає все нижчим, бо населення швидко збільшується, і вівчарі бажають якомога швидше перетворити своїх овець у гроші. Тому я часто переживав тяжке почуття, коли бачив людей, які, не знаючи цього, вкладали свою долю і свій капітал у підприємства, успіх яких залежить від подання такого продукту, який може збільшуватись тільки згідно з певними органічними законами... Стан попиту й подання всіх сировинних матеріалів... пояснює, як видно, багато коливань у бавовняній промисловості, а також стан англійського вовняного ринку восени 1857 року і викликану ним промисловою кризою»¹⁷ (*R. Baker* в «*Rep. of. Insp. of Fact., Oct. 1858*», стор. 56–61).

Періодом розквіту промисловості чесаної вовни Вест-Рідінга у Йоркширі були роки 1849–1850. В 1838 році там було занято 29 246 осіб, в 1843 році — 37 060,

¹⁷ Само собою зрозуміло, що ми не пояснюємо, разом з паном Бекером, вовняну кризу 1857 року невідповідністю між цінами сировинного матеріалу і фабрикації. Ця невідповідність сама була тільки симптомом, а криза була загальною. — Ф. Е.

в 1845 році — 48 097, в 1850 році — 74 891. В тій самій окрузі було: в 1838 році — 2768 механічних ткацьких верстатів, в 1841 році — 11 458, в 1843 році — 16 870, в 1845 році — 19 121 і в 1850 році — 29 539 («Rep. of Insp. of Fact., [31 Oct.], 1850», стор. 60). Цей розквіт промисловості чесаної вовни уже в жовтні 1850 року почав ставати підозрілим. У квітневому звіті за 1851 рік субінспектор Бекер каже про Лідсі Бредфорд: «Стан справ з деякого часу дуже незадовільний. Прядільники чесаної вовни швидко втрачають зиски 1850 року, і у більшості ткачів справи йдуть також не дуже добре. Я гадаю, що в даний момент у шерстяній промисловості стоїть без діла більше машин, ніж будьколи раніш, і прядільники льону так само звільняють робітників і спиняють машини. Цикли в текстильній промисловості нині дійсно дуже непевні, і я гадаю, що незабаром ми прийдемо до погляду... що не додержується ніякої відповідності між виробничою спроможністю веретен, кількістю сировинного матеріалу і збільшенням населення» (стор. 52).

Те саме стосується до бавовняної промисловості. В щойно цитованому жовтневому звіті за 1858 рік сказано: «З того часу, як на фабриках установлені певні години праці, кількість споживаного сировинного матеріалу, розміри виробництва і заробітних плат в усіх галузях текстильної промисловості зведені до простого трійного правила... Я цитую з недавньої доповіді... пана Бейнса, теперішнього мера Блекберна, про бавовняну промисловість, в якій він з найбільшою можливою точністю дає зведення даних промислової статистики своєї округи:

«Кожна дійсна кінська сила приводить в рух 450 автоматичних веретен з підготовчими прядільними машинами, або 200 веретен-throstle [тонкопрядільних], або 15 верстатів для 40-дюймового сукна разом з машинами для намотування, снування й шліхтування. Кожна кінська сила потребує при прядінні 2½ робітників, а при тканні — 10; їх пересічна заробітна плата становить понад 10½ ш. на кожного за тиждень... Пересічні перероблювані нумери для основи 30–32 і для утка 34–36; якщо ми припустимо, що вироблювана за тиждень пряжа становить 13 унцій на одно веретено, то це дасть 824 700 фунтів пряжі на тиждень, для чого треба спожити 970 000 фунтів, або 2300 пак бавовни, ціною в 28 300 £... В нашій окрузі (навколо Блекберна радіусом у 5 англійських миль) тижневе споживання бавовни становить 1 530 000 фунтів, або 3650 пак, ціною в 44 625 £. Це становить 1/18 всієї бавовнопрядільної промисловості Сполученого Королівства і 1/16 всього механічного ткацтва».

«Отже, за обчисленнями пана Бейнса, загальне число бавовнопрядільних веретен у Королівстві повинно було б бути 28 800 000, і для того, щоб усі вони працювали на повний хід, потрібно було б 1 432 080 000 фунтів бавовни на рік. Але довіз бавовни, коли відняти вивіз, становив в 1856 і 1857 роках тільки 1 022 576 832 фунти; отже, неминуче мусив постати дефіцит у 409 503 168 фунтів.

Пан Бейнс, який люб'язно згодився обговорити зі мною цю справу, гадає, що обчислення річного споживання бавовни, основане на споживанні блекбернської округи, було б перебільшеним не тільки в наслідок різниці номерів, що випрадаються, але й в наслідок вищої якості машин. Він оцінює загальне річне споживання бавовни в Сполученому Королівстві в 1000 мільйонів фунтів. Але якщо він і має рацію, якщо дійсно є надмір подання в 22½ мільйони, то вже тепер попит і подання, як видно, майже урівноважуються, навіть якщо не брати до уваги додаткові веретена і ткацькі верстати, які, за паном Бейнсом, встановлюються в його окрузі і, отже, напевно і в інших округах» (стор. 59, 60).

3. Загальна ілюстрація: бавовняна криза 1861–1865 рр.

а) Попередній період 1845–1860 рр.

1845 рік. Час розквіту бавовняної промисловості. Дуже низькі ціни на бавовну. Л. Горнер каже про це: «Протягом останніх 8 років я не бачив жодного періоду такого похваленого стану справ, як минулим літом і осінню. Особливо у бавовнопрядільництві. Протягом цілого півроку я щотижня одержував заяви про нові капіталовкладення у фабрики; це були або нові фабрики, які будувалися, або ті нечисленні фабрики, які пустували, знаходили нових орендарів, або ж ті фабрики, які працювали, розширювались і устатковувались новими потужнішими паровими машинами та збільшеною кількістю робочих машин» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1845», стор. 13).

1846 рік. Починаються нарікання. «Уже протягом досить довгого часу я чую від дуже багатьох бавовняних фабрикантів нарікання на пригнічений стан їх справ... протягом останніх 6 тижнів різні фабрики почали працювати неповний час, звичайно 8 годин на день замість 12; це, як видно, поширюється... дуже підвищилися ціни бавовни і... не тільки не підвищилися ціни фабрикатів, але... вони стоять ще нижче, ніж перед підвищенням цін бавовни. Значне збільшення числа бавовняних фабрик протягом останніх 4 років мусило мати своїм наслідком, з одного боку, дуже збільшений попит на сировинний матеріал і, з другого боку, дуже збільшене подання фабрикатів на ринку; обидві причини мусили спільно сприяти зниженню зиску, поки лишались незмінними подання сировинного матеріалу і попит на фабрики; але вони вплинули ще далеко дужче, бо, з одного боку, за останній час було недостатнє подання бавовни, і, з другого боку, зменшився попит на фабрики на різних внутрішніх і закордонних ринках» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1846» стор. 10).

Ростущий попит на сировинний матеріал і переповнення ринку фабрикатами ідуть, звичайно, рука в руку. — Між іншим, тодішнє розширення проми-

словості і наступний застій не обмежились бавовняними округами. У бредфордській камвольній окрузі в 1836 році було тільки 318 фабрик, а в 1846 році — 490 фабрик. Ці цифри далеко не виражають дійсного росту виробництва, бо разом з тим були дуже розширені наявні фабрики. Особливо це стосується до льонопрядільних фабрик. «Всі вони протягом останніх 10 років більш або менш сприяли переповненню ринку, якому головним чином треба приписати теперішній застій у справах... Пригнічений стан справ є цілком природним наслідком такого швидкого збільшення числа фабрик і машин» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1846», стор. 30).

1847 рік. У жовтні грошова криза. Дисконт 8%. Ще перед тим стався крах залізничного грюндерства і спекуляції ост-індськими векселями. Але:

«Пан Бекер наводить дуже цікаві деталі щодо підвищення за останні роки попиту на бавовну, вовну й льон в наслідок розширення цих галузей промисловості. Збільшений попит на ці сировинні матеріали, особливо тому, що він настав у такий час, коли подання їх упало далеко нижче пересічного, Бекер вважає за майже достатній для пояснення сучасного пригніченого стану цих галузей промисловості, навіть не беручи до уваги розладу грошового ринку. Цей погляд цілком потверджується моїми власними спостереженнями і тим, про що я довідався від обізнаних людей. Ці різні галузі промисловості всі були в дуже пригніченому стані вже тоді, коли дисконт легко можна було робити з 5% і менше. Навпаки, подання шовку-сирця було дуже велике, ціни помірні, і тому справи йшли жваво до... останніх 2 або 3 тижнів, коли грошова криза, без сумніву, зачепила не тільки самих промисловців, що переробляли шовк-сирець, але ще більше їх головних замовників, фабрикантів модних товарів. Досить тільки глянути на опубліковані офіціальні звіти, щоб побачити, що бавовняна промисловість за останні три роки збільшилась майже на 27%. В наслідок цього бавовна підвищилась у ціні, в круглих числах, з 4 п. до 6 п. за фунт, тимчасом як пряжа, завдяки збільшеному поданню, стоїть тільки трохи вище своєї попередньої ціни. Шерстяна промисловість почала з 1836 року розширюватись; з того часу вона зросла в Йоркшїрі на 40%, а в Шотландії ще більше. Ще більший ріст у камвольній промисловості¹⁸. Обчислення дають тут за той самий період часу розширення більше ніж на 74%. Тому споживання сирової вовни було колосальне. Лляна промисловість виявляє від 1839 року приріст приблизно в 25% для Англії, в 22% для Шотландії і майже в 90% для

¹⁸ В Англії строго розрізняють Woollen Manufacture [шерстяну промисловість], яка тче і пряде кардну пряжу з короткорунної вовни (головний центр Лідс) і Worsted Manufacture [камвольну промисловість], яка тче і пряде чесану пряжу з довгорунної вовни (головний центр Бредфорд в Йоркшїрі). — Ф. Е.

Ірландії;¹⁹ наслідок цього був той, що ціна сировинного матеріалу, при одночасних поганих урожаях льону, підвищилась на 10 £ за тонну, тоді як ціна пряжі впала на 6 п. за моток» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1847», стор. 30 [31]).

1849 рік. Починаючи з останніх місяців 1848 року, справи знову поживились. «Ціна льону, яка стояла так низько, що забезпечувала чималий зиск майже при всяких можливих майбутніх обставинах, спонукала фабрикантів безупинно розвивати свої підприємства. Фабриканти шерстяних виробів на початку року протягом певного часу працювали з дуже великим завантаженням... але я боюся, що комісійні операції з шерстяними товарами часто заступали місце дійсного попиту, і що періоди позірною розквіту, тобто періоди повного, завантаження підприємств, не завжди збігаються з періодами справжнього попиту... Протягом кількох місяців справи в камвольній промисловості були особливо хороші... На початку згаданого періоду ціна на вовну була особливо низька; прядільники запаслися нею по дешевих цінах і, звичайно, в значній кількості. Коли під час весняних аукціонів ціна на вовну підвищилась, то прядільники мали з цього вигоду, і вони зберегли її, бо попит на фабрикати став значним і стійким» («Rep. of Insp. of Fact., [April] 1849», стор. 42).

«Якщо ми простежимо коливання в стані справ, які відбувались у фабричних округах за останні 3 або 4 роки, то ми муситимем, я гадаю, визнати, що десь існує значна причина, яка викликає порушення... Чи не є тут новим елементом колосальна продуктивна сила зростаючої кількості машин?» («Rep. of Insp. of Fact., April 1849», стор. 42 [43]).

В листопаді 1848 року, в травні і влітку до жовтня 1849 року справи все кращали. «Особливо це стосується виробництва тканин з чесаної вовни, яке групується навколо Бредфорда й Галіфакса; це виробництво ніколи раніше навіть приблизно не досягало своїх теперішніх розмірів... Спекуляція на сировинному матеріалі і непевність щодо можливого подання його вже з самого початку викликали в бавовняній промисловості більше збудження і частіші коливання, ніж в будь-якій іншій галузі промисловості. В даний момент тут має місце нагромадження запасів грубших бавовняних товарів, що занепокоює дрібних прядільників і вже завдає їм шкоди, так що деякі з них працюють неповний час» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1849», стор. 64, 65).

1850 рік. Квітень. справи все ще йдуть добре. Виняток: «Велика депресія в одній частині бавовняної промисловості в наслідок недостатнього подання сировинного матеріалу саме для грубих нумерів пряжі і важких тканин... Є побоювання, що збільшена кількість машин, недавно установлених у камволь-

¹⁹ Це швидке розширення машинного виробництва лляної пряжі в Ірландії завдало тоді смертельного удару експортові німецького (шлезького, лаузіцького, вестфальського) полотна, тканого з ручної пряжі. — Ф. Е.

ній промисловості, приведе до подібної реакції і в цій галузі промисловості. Пан Бекер обчислює, що в самому лиш 1849 році в цій галузі промисловості продукт ткацьких верстатів збільшився на 40%, продукт веретен на 25–30%, а розширення промисловості все ще продовжується в тих самих розмірах» («Rep. of Insp. of Fact., April 1850», стор. 54).

1850 рік. Жовтень. «Ціна бавовни продовжує... викликати значну пригніченість в цій галузі промисловості, особливо для таких товарів, для яких сировинний матеріал становить значну частину витрат виробництва. Значний ріст ціни на шовк-сирець часто приводив до пригнічення і в цій галузі» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1850», стор. 14). — За цитованим тут звітом комітету королівського товариства культури льону в Ірландії, висока ціна льону при низьких цінах інших сільськогосподарських продуктів забезпечила тут значне розширення виробництва льону для наступного року (стор. [31] 33).

1853 рік. Квітень. Великий розквіт. «Ніколи ще за ті 17 років, протягом яких мені офіційно доводилось знайомитися з станом фабричної округи Ланкашира, я не спостерігав такого загального процвітання; діяльність по всіх галузях надзвичайна», — каже Л. Горнер («Rep. of Insp. of Fact., April 1853», стор. 19).

1853 рік. Жовтень. Депресія в бавовняній промисловості. «Перепродукція» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1853», стор. [13] 15).

1854 рік. Квітень. «Шерстяна промисловість, хоч справи в ній йшли не жваво, повністю завантажила всі фабрики; так само й бавовняна промисловість. Камвольна промисловість протягом цілого минулого півріччя всюди працювала нерегулярно... В лляній промисловості відбувалися порушення в наслідок зменшеного подання льону й коноплі з Росії в зв'язку з кримською війною» («Rep. of Insp. of Fact., [April] 1854», стор. 37).

1859 рік. «Справи в шотландській лляній промисловості все ще в пригніченому стані... бо сировинний матеріал рідкий і дорогий; погана якість торішнього урожаю в прибалтійських країнах, звідки йде до нас головний довіз, справлятиме шкідливий вплив на промисловість цієї округи; навпаки, джут, який в багатьох грубих товарах помалу витискує льон, не є ні надзвичайно дорогий, ні рідкий... приблизно половина машин в Денді пряде тепер джут» («Rep. of Insp. of Fact., April 1859», стор. 19). — «В наслідок високої ціни сировинного матеріалу льонопрядіння все ще зовсім не вигідне, і в той час, як усі інші фабрики працюють повний час, ми маємо ряд прикладів спинення машин, що перероблюють льон... Прядіння джуту... перебуває в більш задовільному стані, бо за останній час ціна на цей матеріал стала помірнішою» (Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1859», стор. 20).

б) 1861–1864 рр. Американська громадянська війна. Cotton Famine [бавовняний голод]. Найбільший приклад перерви в процесі виробництва в наслідок недостачі й дорожнечі сировинного матеріалу

1860 рік. Квітень. «Щодо стану справ, то я радий можливості повідомити вас, що, не зважаючи на високу ціну сировинних матеріалів, всі галузі текстильної промисловості, за винятком шовку, працювали протягом останнього півроку дуже добре... В деяких бавовняних округах робітників шукали шляхом оголошень, і робітники йшли туди з Норфолька та інших землеробських графств... Як видно, в усіх галузях промисловості панує велика недостача сировинного матеріалу. Тільки... ця недостача тримає нас у певних межах. В бавовняній промисловості число новозбудованих фабрик, розширення наявних фабрик і попит на робітників, мабуть, ніколи ще не досягали такого високого рівня, як тепер. Скрізь і всюди шукають сировинного матеріалу» («Rep. of Insp. of Fact., April 1860» [стор. 57]).

1860 рік. Жовтень. «Стан справ у бавовняних, шерстяних і льонопрядільних округах був добрий; в Ірландії він, як кажуть, вже більше року навіть «дуже добрий», і був би ще кращий, коли б не висока ціна на сировинний матеріал. Прядільники льону, здається, з більшим нетерпінням, ніж будьколи, чекають відкриття індійських джерел постачання за допомогою залізниць і відповідного розвитку індійського землеробства, щоб, нарешті... добитися відповідного їх потребам подання льону» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1860», стор. 37).

1861 рік. Квітень. «Стан справ у даний момент пригнічений... деякі бавовняні фабрики працюють неповний час і багато шовкових фабрик працюють тільки частково. Сировинний матеріал дорогий. Майже в усіх галузях текстильної промисловості ціна його вища, ніж та, при якій він міг би бути перероблений для маси споживачів» («Rep. of Insp. of Fact., April 1861», стор. 33).

Тепер виявилось, що в 1860 році в бавовняній промисловості була перепродукція; наслідки цього давалися взнаки ще протягом ближчих років. «Потрібно було від двох до трьох років, поки світовий ринок поглинув перепродукцію 1860 року» («Rep. of Insp. of Fact., October 1863», стор. 127). «Пригнічений стан ринків бавовняних фабрикатів у Східній Азії, на початку 1860 року, справив відповідний зворотний вплив на стан справ у Блекберні, де пересічно 30 000 механічних ткацьких верстатів майже виключно заняті у виробництві тканин для цього ринку. В наслідок цього попит на працю був уже тут обмеженим багато місяців перед тим, як став відчутним вплив бавовняної блокади... На щастя, це уберегло багатьох фабрикантів від краху. Запаси, поки їх тримали на складах, підвищились у своїй вартості, і таким чином уникнуто було того жадливого знецінення, яке інакше при такій кризі було б неминучим» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1862», стор. 28, 29 [30]).

1861 рік. Жовтень. «Стан справ з деякого часу був дуже пригнічений... Немає нічого неймовірного, що протягом зимніх місяців багато фабрик дуже скоротять робочий час. Це, зрештою, можна було передбачити... цілком незалежно від тих причин, які припинили наш звичайний довіз бавовни з Америки і наш вивіз, скорочення робочого часу протягом наступної зими стало б необхідним в наслідок сильного збільшення виробництва за останні три роки і в наслідок порушень на індійському й китайському ринках» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1861», стор. 19).

с) Бавовняні відпади. Ост-індська бавовна (Surat). Вплив на заробітну плату робітників. Поліпшення машин. Заміна бавовни крохмальним борошном і мінералами. Вплив цього шліхтування крохмальним борошном на робітників. Прядільники тонких нумерів пряжі. Ошуканство фабрикантів

«Один фабрикант пише мені таке: «Щодо оцінки споживання бавовни на одно веретено, то ви, мабуть, не досить берете до уваги той факт, що коли бавовна дорога, кожен прядільник звичайної пряжі (скажімо, до № 40, переважно № 12–32) пряде такі тонкі нумери, які тільки може, тобто він прядтиме № 16 замість попереднього № 12 або № 22 замість № 16 і т. д., і ткач, який тче з цієї тонкої пряжі, доведе свій ситець до звичайної ваги, додаючи до нього відповідно більше шліхти. Цим способом користуються тепер в справді ганебних розмірах. Я чув з надійного джерела, що є звичайний Shirting [тканина для сорочок] для експорту вагою в 8 фунтів штука, з яких $2\frac{3}{4}$ фунти є шліхта. В тканинах інших сортів часто є до 50% шліхти, так що фабрикант аж ніяк не бреше, коли вихваляється, що він багатіє, продаючи фунт своєї тканини дешевше, ніж він заплатив за пряжу, з якої ця тканина зроблена» («Rep. of Insp. of Fact., April 1864», стор. 27).

«Мені також казали, що ткачі приписують свою підвищену захворюваність шліхті, яку застосовують для основи, випряденої з ост-індської бавовни, і яка вже не складається, як раніше, з чистого борошна. Однак, цей сурогат борошна дає, як кажуть, ту велику вигоду, що він значно збільшує вагу тканини, так що з 15 фунтів пряжі стає 20 фунтів тканини» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1863», стор. 63. Цим сурогатом був перемолотий тальк, називаний China clay [китайською глиною], або гіпс, називаний French chalk [французькою крейдою].) — «Заробіток ткачів (тобто тут робітників) дуже зменшується в наслідок застосовування сурогатів борошна для шліхтування основи. Ця шліхта робить пряжу важчою, але також твердою і ламкою. Кожна нитка основи проходить у ткацькому верстаті через так званий реміз, міцні нитки якого тримають основу в правильному положенні; твердо нашліхтована основа спричинює

постійні розриви ниток у ремізі; при кожному розриві ткач втрачає п'ять хвилин на виправлення; тепер ткачеві доводиться виправляти такі пошкодження принаймні в 10 разів частіше, ніж раніш, і верстат, розуміється, дає протягом робочих годин настільки ж менше тканини» (там же, стор. 42, 43).

«В Аштоні, Стелібріджі, Мослеї, Ольдгемі і т. д. робочий час скорочений на цілу третину, і з кожним тижнем робочі години скорочуються ще більше... Одночасно з цим скороченням робочого часу в багатьох галузях відбувається також зниження заробітної плати» (стор. 13). — На початку 1861 року стався страйк механічних ткачів у деяких частинах Ланкашіра. Деякі фабриканти заявили про зниження заробітної плати на 5–7½%; робітники настоювали на тому, щоб рівень заробітної плати лишити незмінним, а робочий день скоротити: Фабриканти на це не згодні, і почався страйк. Через місяць робітники мусили поступитися. Але тепер вони одержали і те і друге: «Крім зниження заробітної плати, на що робітники кінець-кінцем згодні, вони на багатьох фабриках працюють тепер неповний час». («Rep. of Insp. of Fact., April 1861», стор. 23).

1862 рік. Квітень. «Страждання робітників від часу мого останнього звіту значно збільшились; але ще ніколи в історії промисловості такі раптові і такі тяжкі страждання не переносилися з такою мовчазною покірливістю і таким терпеливим самовладанням» («Rep. of Insp. of Fact., April 1862», стор. 10). — «Відносне число цілком безробітних робітників в даний момент, здається, не дуже перевищує число безробітних 1848 року, коли панувала звичайна паніка, яка, однак, була досить значною, щоб спонукати занепокоєних фабрикантів скласти такі самі статистичні відомості про бавовняну промисловість, які тепер публікують щотижня... В травні 1848 року з усіх бавовняних робітників Манчестера 15% було без роботи, 12% працювало неповний час, тоді як понад 70% працювало повний час. 28 травня 1862 року без роботи було 15%, 35% працювало неповний час, 49% — повний час... В сусідніх місцевостях, наприклад, в Стокпорті, процент тих, що працюють неповний час, і тих, що зовсім не працюють, вищий, процент тих, що працюють повний час, нижчий», бо тут випрядаються грубіші нумери, ніж у Манчестері (стор. 16).

1862 рік. Жовтень. «За останніми офіціальними статистичними даними, в 1861 році в Сполученому Королівстві було 2887 бавовняних фабрик, з них 2109 в моїй окрузі (Ланкашір і Чешір). Я, звичайно, знав, що дуже значна частина з цих 2109 фабрик моєї округи були дрібні підприємства, які вживали небагато робітників. Я був, однак, дуже здивований, коли виявив, як багато таких підприємств. В 392, або 19%, рушійна сила, пара або вода, менша за 10 кінських сил; в 345, або 16%, між 10 і 20 кінськими силами; в 1372 — 20 кінських сил і більше... Дуже значна частина цих дрібних фабрикантів — більше ніж третина загального числа їх — не дуже давно самі були робітниками; це — люди, які не

мають у своєму розпорядженні капіталу... Центр ваги падає, отже, на інші ^{2/3}» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1862», стор. 18, 19).

За даними того самого звіту, з бавовняних робітників Ланкашіра й Чешіра тоді працювали повний час 40 146 робітників, або 11,3%, неповний робочий час — 134 767 робітників, або 38%, зовсім без роботи було 179 721 робітник, або 50,7%. Коли виключити звідси дані про Манчестер і Больтон, де випрядаються головним чином тонкі нумери, — галузь, що порівняно мало потерпіла від недостачі бавовни, — то справа виявиться ще несприятливішою, а саме: таких, що працюють повний час — 8,5%, неповний час — 38%, безробітних — 53,5% (стор. 19, 20).

«Для робітників становить істотну різницю, чи переробляють вони добру чи погану бавовну. В перші місяці року, коли фабриканти намагались тримати свої фабрики в русі тим, що вживали всяку бавовну, яку тільки можна було купити по помірних цінах, багато поганої бавовни потрапило на ті фабрики, де раніше звичайно застосовували добру; різниця в заробітній платі робітників була така велика, що відбулося багато страйків, бо робітники при старій відштучній платі тепер не могли вже добути собі зносного щоденного заробітку... В деяких випадках різниця в наслідок застосовування поганої бавовни становила навіть при повному робочому часі половину всього заробітку» (стор. 27).

1863 рік. Квітень. «На протязі цього року зможуть бути заняті повний час трохи більше половини бавовняних робітників» («Rep. of Insp. of Fact., April 1863», стор. 14).

«Дуже серйозна невігода при застосуванні ост-індської бавовни, яку тепер фабрики мусять споживати, полягає в тому, що швидкість машин при цьому мусить бути дуже уповільнена. Протягом останніх років було вжито всіх заходів для збільшення цієї швидкості, так щоб ті самі машини виконували більше роботи. Але зменшена швидкість зачіпає робітника в такій самій мірі, як фабриканта, бо більшість робітників одержують відштучну плату — прядільники стільки то за фунт випряденої пряжі, ткачі стільки то за витканий кусок; і навіть у інших робітників, які одержують тижневу плату, заробітна плата повинна знизитися в наслідок зменшення виробництва. На підставі моїх досліджень... і переданих мені даних про заробіток бавовняних робітників на протязі цього року... виявляється зменшення заробітної плати пересічно на 20%, в деяких випадках на 50% порівняно з висотою заробітної плати 1861 року» (стор. 13). — «Зароблена сума залежить... від того, який матеріал переробляється... Становище робітників, щодо суми заробленої плати, тепер (жовтень 1863 року) багато краще, ніж минулого року в цей час. Машини поліпшено, сировинний матеріал знають краще, і робітники легше справляються з тими труднощами, з якими їм доводилося боротись спочатку. Минулої весни я був

у Престоні в одній швацькій школі» [благодійна установа для безробітних]; «дві молоді дівчини, які за день перед тим були послані до ткацької фабрики, де, за заявою фабриканта, вони могли б заробити 4 ш. на тиждень, просили, щоб їх знову прийняли до школи, і скаржились при цьому, що вони не могли заробити й 1 ш. на тиждень. Я мав відомості про self-acting minders [прядільників на автоматичних прядільних машинах]... Чоловіки, що керували парою автоматів, заробили за 14 днів повного робочого часу 8 ш. 11 п., і з цієї суми у них відрахували плату за наймання житла, при чому, однак, фабрикант» [о великодушність!] «повернув їм половину «цієї плати як подарунок. Прядільники принесли додому по 6 ш. 11 п. В багатьох місцях протягом останніх місяців 1862 року selfacting minders заробляли 5–9 ш. на тиждень, ткачі 2–6 ш. на тиждень... В даний момент стан справ багато нормальніший, хоча в більшості округ заробіток все ще дуже знижений... Поряд з коротким волокном індійської бавовни та її забрудненістю багато інших причин сприяли зниженню заробітку. Так, наприклад, тепер стало звичаєм примішувати багато бавовняних відпадів до індійської бавовни, і це, звичайно, ще дужче збільшує труднощі для прядільника. При короткому волокні нитки легше рвуться при витяганні мюлів і намотуванні пряжі, і тому не можна з такою регулярністю підтримувати рух мюлів... Так само при тій великій увазі, яку доводиться приділяти, слідкуючи за нитками, одна ткаля може наглядати часто лиш за одним верстатом і тільки дуже небагато з них можуть наглядати більше, ніж за двома верстатами... В багатьох випадках заробітну плату робітників прямо знижено на 5, 7½ і 10%... в більшості випадків робітникові доводиться дбати про те, як упоратися з своїм сировинним матеріалом і добитися звичайного розміру заробітку, як зможе. Інша трудність, з якою іноді доводиться боротися ткачам, полягає в тому, що вони повинні з поганого матеріалу робити добру тканину і штрафуються відрахуваннями з заробітної плати, якщо їх робота не дає бажаних наслідків» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1863», стор. 41–43).

Заробітна плата була мізерна навіть там, де працювали повний час. Робітники бавовняної промисловості брались охоче до всяких громадських робіт, на яких їх використовували, — дренаж, прокладання шляхів, розбивання каменю, брукування вулиць, — щоб одержати від місцевих властей допомогу (яка фактично була допомогою фабрикантам, див. книгу I). Вся буржуазія пильно стежила за робітниками. Коли робітникові пропонувався найгірший, наймізерніший заробіток і він відмовлявся від нього, то комітет допомоги викреслював його з списків на допомогу. То був золотий час для панів фабрикантів, бо робітникам доводилось або вмирати з голоду, або працювати за всяку найзисковнішу для буржуа ціну, при чому комітети допомоги діяли як їх вартові пси. Разом з тим фабриканти, в таємному порозумінні з урядом, якомога перешкоджали еміграції, почасти для того, щоб тримати напоготові свій

існуючий в тілі й крові робітників капітал, а почасти для того, щоб забезпечити собі видушувану з робітників квартирну плату.

«Комітети допомоги діяли в цій справі з величезною суворістю. Коли пропонувалась робота, то робітників, яким вона пропонувалась, викреслювали з списків, і таким способом їх примушували брати цю роботу. Якщо робітники відмовлялися від такої роботи... то причина цього була в тому, що їх заробіток був би тільки номінальним, а праця — надзвичайно тяжкою» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1863», стор. 97).

Робітники були готові взяти всяку роботу, яку їм давали, згідно з Public Works Act [законом про громадські роботи]. «Принципи, за якими були організовані промислові роботи, були дуже різні в різних містах. Але навіть там, де робота під голим небом не була виключно спробною роботою (labour test), ця робота оплачувалась або не більше як в розмірі регулярної допомоги, або ж тільки трохи вище, так що фактично вона ставала спробною роботою» (стор. 69). «Public Works Act 1863 року мав допомогти в цій біді і дати робітникові змогу заробляти свою денну заробітну плату як незалежному поденникові. Мета цього закону була трояка: 1) дати можливість місцевим властям позичати гроші (за згодою президента центрального державного комітету в справі бідних) у комісарів в справах державних позик; 2) полегшити справу впорядкування міст у бавовняних округах; 3) дати безробітним робітникам працю й достатній заробіток (remunerative wages)». До кінця жовтня 1863 року на підставі цього закону дозволено було позик на суму в 883 700 £ (стор. 70). Розпочаті роботи склалися головним чином з каналізаційних робіт, прокладання шляхів, брукування вулиць, влаштування водозборів для водяних двигунів і т. д.

Пан Гендерсон, президент блекбернського комітету, пише з приводу цього до фабричного інспектора Редгрева: «З усього того, що мені довелося бачити на протязі теперішнього часу страждань і злиднів, ніщо не вражало мене дужче або не тішило мене більше, як та бадьора готовість, з якою безробітні робітники цієї округи бралися до роботи, запропонованої їм блекбернською міською радою на підставі Public Works Act. Ледве чи можна собі уявити більший контраст, ніж контраст між бавовнопрядільником, який раніше був вправним робітником на фабриці, і тим самим прядільником, що працює тепер як поденник при копанні сточних каналів глибиною в 14–18 футів». [При цьому вони заробляли, залежно від складу родини, 4–12 ш. на тиждень; цієї колосальної суми часто мало вистачати для родини з 8 осіб. Панове міщани мали при цьому подвійну вигоду: поперше, вони одержували по винятково низьких процентах гроші для поліпшення своїх димних і занедбаних міст; подруге, вони платили робітникам далеко менше від звичайної заробітної плати]. «Робітник, звиклий до майже тропічної температури, до праці, при якій вправність і точність маніпуляції були для нього незрівняно важливіші, ніж мускульна сила, звиклий до

подвійної, іноді до потрійної плати, порівняно з тією, яку він може одержати тепер, — такий робітник, згоджуючись на пропоновану йому роботу, виявляє стільки самозречення і розсудливості, що це робить йому найвищу честь. У Блекберні ці люди випробувані майже чи не на всякій роботі під голим небом: на копанні твердого, важкого глинистого ґрунту на значній глибині, на осушуванні ґрунту, на розбиванні каменю, на прокладанні шляхів, на копанні вуличних каналів глибиною в 14, 16, а іноді й 20 футів. Часто їм доводиться при цьому стояти в грязі й воді на глибині в 10–12 дюймів і вони завжди підпадають при цьому впливові вогкого й холодного клімату, гіршого чи навіть рівного якому взагалі не знайдеш ні в одній окрузі Англії» (стор. 91, 92). — «Поведінка робітників була майже бездоганна... їх готовість працювати під голим небом і цим перебиватися» (стор. 69).

1864 рік. Квітень. «В різних округах час від часу чути нарікання на нестачу робітників, головним чином у певних галузях промисловості, наприклад, у ткацькій... але ці нарікання в однаковій мірі є результатом як тієї незначної плати, яку можуть заробити робітники в наслідок застосовування поганих сортів пряжі, так і деякої дійсної нестачі самих робітників в цій особливій галузі. Минулого місяця відбулося багато сутичок між деякими фабрикантами і їх робітниками з приводу заробітної плати. Я шкодую, що страйки відбувалися занадто часто... Діяння Public Works Act'а фабриканти сприймають як конкуренцію, і в наслідок цього місцевий комітет у Васур'і припинив свою діяльність, бо, хоч працюють не всі ще фабрики, а, проте, виявилась нестача робітників» («Rep. of Insp. of Fact., April 1864», стор. 9, 10). І справді, для панів фабрикантів це був крайній час, коли вони повинні були діяти. В наслідок Public Works Act'а попит настільки зріс, що в каменоломнях Васур'а деякі фабричні робітники заробляли тепер 4–5 ш. на день. І тому помалу були припинені громадські роботи, це нове видання ateliers nationaux [національних майстерень] 1848 року, але організованих цього разу в інтересах буржуазії.

d) Experimente in corpore vili*

«Хоч я навів тут дуже знижену заробітну плату (робітників, що працюють повний час), дійсний заробіток робітників на різних фабриках, проте з цього ніяк не випливає, що вони з тижня на тиждень заробляють ту саму суму. Заробіток робітників зазнає тут великих коливань в наслідок постійного експериментування фабрикантів з різними сортами й пропорціями бавовни і відпадів на тій самій фабриці; ці «мішанки», як їх звуть, часто міняються, і заробіток робітників підвищується чи падає залежно від якості бавовняної мішанки. Іноді лишалося тільки 15% від колишнього заробітку, і за один чи два тижні він падав

* Експерименти над нічого не вартим тілом

на 50 або 60%». Інспектор Редгрев, що його ми тут цитуємо, наводить взяті з практики дані про заробітну плату, з яких тут досить буде таких прикладів:

А, ткач, сім'я з 6 осіб, зайнятий 4 дні на тиждень, 6 ш. 8½, пенсів; В, twister [присукальник], 4½ дні на тиждень, 6 ш.; С, ткач, сім'я з 4 осіб, 5 днів на тиждень, 5 ш. 1 п.; D, slubber [тростильник], сім'я з 6 осіб, 4 дні на тиждень, 7 ш. 10 п.; Е, ткач, сім'я з 7 осіб, 3 дні на тиждень, 5 ш. і т. д. Редгрев каже далі: «Вищенаведені дані заслуговують уваги, бо вони показують, що для деяких сімей робота була б нещастям, тому що вона не тільки скоротила б їх дохід, але й знизила б його настільки, що його вистачило б тільки на задоволення незначної частини абсолютно необхідних потреб, якщо не давалося б додаткової допомоги в тих випадках, коли заробіток сім'ї не досягає тієї суми, яку вона одержувала б як допомогу, коли б усі члени сім'ї були без роботи» («Rep. of Insp. of Fact., Oct. 1863», стор. 50–53).

«Починаючи з 5 червня 1863 року, не було жодного тижня, на протязі якого весь робочий час усіх робітників становив би пересічно більше двох днів 7 годин і кількох хвилин» (там же, стор. 121).

З початку кризи до 25 березня 1863 року майже три мільйони фунтів стерлінгів було витрачено установами піклування про бідних, центральним комітетом допомоги і лондонським Mansion-House [муніципальним] комітетом (стор. 13).

«В одній окрузі, де випрядається найтонша пряжа... прядільники підпали посередньому зниженню заробітної плати на 15% в наслідок переходу від Sea Island до єгипетської бавовни... В одній великій окрузі, де бавовняні відпади застосовуються великими масами для домішки до індійської бавовни, заробітна плата прядільників була знижена на 5% і, крім того, вони втратили ще 20–30% в наслідок перероблення сурату й відпадів. Ткачі, які працювали раніш коло чотирьох верстатів, перейшли тепер на два верстати. В 1860 році вони виробляли на кожному верстаті 5 ш. 7 п., в 1863 році — тільки 3 ш. 4 п.... Грошові штрафи, які раніш, при застосуванні американської бавовни, коливалися від 3 до 6 п.» [для прядільників], «доходять тепер до 1 ш. — 3 ш. 6 п.». В одній окрузі, де вживалась єгипетська бавовна, змішана з ост-індською, «пересічна заробітна плата прядільника на мюлях в 1860 році становила 18–25 ш., а тепер 10–18 ш. Це викликано не самим тільки погіршенням бавовни, але і зменшенням швидкості мюлів для того, щоб надати пряжі дужчого крутіння, — за що в звичайні часи згідно з умовою про заробітну плату платилося додатково» (стор. 43, 44, 45–50). «Хоч подекуди ост-індська бавовна, можливо, перероблялася з зиском для фабрикантів, проте, ми бачимо (див. розрахунковий лист заробітків, стор. 53), що робітники порівняно з 1861 роком терплять від цього. Якщо вживання сурату укріпиться, то робітники вимагатимуть такого самого заробітку, як в 1861 році; але таке підвищення заробітної плати серйозно відбилося б на зиску фабриканта, якщо тільки воно не скомпенсується ціною або бавовни, або

фабрикатів» (стор. 105).

Квартирна плата. «Квартирна плата робітників, в тих випадках, коли котеджі, в яких вони живуть, належать фабрикантові, часто відраховується фабрикантом із заробітної плати, навіть коли робітники працюють неповний час. Не зважаючи на це, вартість цих будівель знизилась, і хатки тепер можна мати на 25–50% дешевше, ніж раніше; котедж, який раніше коштував 3 ш. 6 п. за тиждень, тепер можна мати за шилінги 4 п., а іноді ще дешевше» (стор. 57).

Еміграція. Фабриканти, звичайно, були проти еміграції робітників, почасти тому, що вони, «чекаючи кращих часів для бавовняної промисловості, хотіли зберегти в своїх руках засоби для того, щоб провадити виробництво на своїх фабриках якнайвигіднішим способом». Але, крім того, «багато фабрикантів є власники будинків, в яких живуть заняті ними робітники, і принаймні деякі з них безумовно розраховують на те, що пізніше одержать частину квартирної плати, яку їм заборгували робітники» (стор. 96).

Пан Берноль Осборн каже в одній з промов до своїх виборців у парламент від 22 жовтня 1864 року, що робітники Ланкашіра поводитись як античні філософи (стоїки). Чи не як вівці?

Додатки

Припустімо, як ми це робимо в цьому відділі, що маса зиску, привласнювана в кожній окремій сфері виробництва, дорівнює сумі додаткової вартості, яку створює весь капітал, вкладений у цю сферу. Все ж буржуа не сприйматиме зиск як тотожний з додатковою вартістю, тобто з неоплаченою додатковою працею, і саме з таких причин:

1) В процесі циркуляції він забуває процес виробництва. Реалізація вартості товарів — яка включає і реалізацію вміщеної в них додаткової вартості — йому здається утворенням додаткової вартості. [Незаповнена прогалина в рукопису вказує на те, що Маркс мав намір докладніше розвинути цей пункт. — Ф. Е.]

2) Якщо припустити незмінний ступінь експлуатації праці, то, як уже виявилось, норма зиску, незалежно від усіх викликаних кредитною системою модифікацій, від усякого взаємного ошуканства і шахрайства капіталістів, незалежно, далі, від усякого сприятливого вибору ринку, може бути дуже різною залежно від більшої чи меншої дешевини сировинного матеріалу, закупівлі його з більшим чи меншим знанням справи; залежно від того, наскільки застосовувані машини є продуктивні, доцільні й дешеві; залежно від більшої чи меншої досконалості загальної організації різних ступенів процесу виробництва, від того, наскільки усунуто марнування матеріалу, наскільки просто й доцільно організовано управління й нагляд і т. п. Коротко кажучи, якщо додаткова вартість для певного змінного капіталу є дана, то та сама додаткова вартість може виражатися в більшій чи меншій нормі зиску, отже, може дати більшу чи меншу масу зиску залежно від особистої ділової спритності самого капіталіста або його наглядачів і прикажчиків. Припустім, що та сама додаткова вартість в 1000 £, продукт 1000 £ заробітної плати, в підприємстві А припадає на 9000 £, а в іншому підприємстві В — на 11 000 £ сталого капіталу. У випадку А ми маємо $p' = \frac{1000}{10000} = 10\%$. У випадку В ми маємо $p' = \frac{1000}{12000} = 8\frac{1}{3}\%$. Весь капітал виробляє в А порівняно більше зиску, ніж у В, бо там норма зи-

ску вища, ніж тут, хоч в обох випадках авансований змінний капітал = 1000 і здобута з нього додаткова вартість також = 1000, отже в обох випадках має місце однакова експлуатація однакового числа робітників. Ця різниця виразу однієї і тієї ж маси додаткової вартості, або різниця норм зиску, а тому й самих зисків, при однаковій експлуатації праці, може походити і з інших джерел; але вона може також походити цілком і виключно з різниці в діловій вправності, з якою ведуться обидва підприємства. І ця обставина приводить капіталіста до ілюзії — переконує його, — що його зиск завдячує своє існування не експлуатації праці, а, принаймні почасті і іншим, від цієї експлуатації праці незалежним, обставинам, особливо його індивідуальній діяльності.

З викладеного в цьому першому відділі видно помилковість того погляду (Родбертуса), згідно з яким (відмінно від земельної ренти, де, наприклад, площа землі лишається незмінною, в той час як рента зростає) зміна величини капіталу не впливає на відношення між зиском і капіталом, а тому й на норму зиску, бо тоді, коли зростає маса зиску, зростає і маса капіталу, на яку цей зиск обчислюється, і навпаки.

Це правильно тільки в двох випадках. Поперше, тоді, коли при незмінності всіх інших умов, отже, особливо норми додаткової вартості, настає зміна вартості товару, який є грошовим товаром. (Те саме має місце при самій тільки номінальній зміні вартості, підвищенні чи падінні знаків вартості при інших однакових умовах). Припустім, що весь капітал = 100 £, зиск = 20 £, отже, норма зиску = 20%. Якщо вартість золота падає чи підвищується на 100%, то в першому випадку той самий капітал, який раніше був вартий 100 £, буде вартий 200 £, а зиск матиме вартість в 40 £, тобто виражатиметься в цій грошовій сумі замість колишніх 20 £. В другому випадку капітал падає до вартості в 50 £, і зиск виражається в продукті вартістю в 10 £. Але в обох випадках $200 : 40 = 50 : 10 = 100 : 20 = 20\%$. Однак, в усіх цих випадках в дійсності не сталося б ніякої зміни у величині капітальної вартості, сталася б зміна тільки в грошовому виразі тієї самої вартості і тієї самої додаткової вартості. Отже, це не могло б вплинути і на $\frac{m}{K}$, або на норму зиску.

Другий випадок — той, коли має місце дійсна зміна величини вартості, але зміна ця не супроводиться зміною відношення $v : c$, тобто коли при незмінній нормі додаткової вартості відношення капіталу, витраченого на робочу силу (розглядаючи змінний капітал як показник приведеної в рух робочої сили), до капіталу, витраченого на засоби виробництва, лишається те саме. При таких умовах, якщо ми маємо K , чи nK , чи $\frac{K}{n}$, наприклад, 1000, чи 2000, чи 500, зиск, при нормі зиску в 20%, буде в першому випадку = 200, в другому = 400, в

третьому = 100; але $\frac{200}{1000} = \frac{400}{2000} = \frac{100}{500} = 20\%$. Тобто норма зиску лишається тут незмінною, бо склад капіталу лишається той самий і не зачіпається зміною величини капіталу. Тому збільшення чи зменшення маси зиску вказує тут тільки на збільшення чи зменшення величини застосовуваного капіталу.

Отже, в першому випадку має місце тільки позірна зміна величини застосовуваного капіталу, в другому випадку відбувається дійсна зміна величини, але не відбувається ніякої зміни в органічному складі капіталу, не відбувається ніякої зміни відношення змінної частини капіталу до його сталої частини. Але, за винятком цих обох випадків, зміна величини застосовуваного капіталу є або *наслідок* попередньої зміни вартості однієї з його складових частин, а тому (оскільки із зміною змінного капіталу не змінюється сама додаткова вартість) і зміни у відносній величині його складових частин; або ця зміна величини капіталу (як при роботах у великому масштабі, введенні нових машин і т. д.) є *причина* зміни у відносній величині обох його органічних складових частин. Тому в усіх цих випадках при інших однакових умовах зміна величини застосовуваного капіталу мусить супроводитись одночасною зміною норми зиску.

Збільшення норми зиску завжди походить від того, що додаткова вартість відносно або абсолютно збільшується порівняно з витратами її виробництва, тобто порівняно з сукупним авансованим капіталом, інакше кажучи, від того, що різниця між нормою зиску і нормою додаткової вартості зменшується.

Коливання в нормі зиску, незалежно від зміни в органічних складових частинах капіталу чи від абсолютної величини капіталу, можливі через те, що вартість авансованого капіталу, в якій би формі — основній чи обіговій — він не існував, підвищується або падає в наслідок незалежного від уже наявного капіталу збільшення чи зменшення робочого часу, потрібного для його репродукції. Вартість всякого товару — отже й тих товарів, з яких складається капітал, — визначається не тим необхідним робочим часом, який міститься в ньому самому, а тим *суспільно-необхідним* робочим часом, який потрібен для його репродукції. Ця репродукція може відбутися при обтяжливіших або полегшених обставинах, відмінних від умов первісного виробництва. Якщо при змінених обставинах потрібно, загалом кажучи, вдвоє більше або, навпаки, вдвоє менше часу, щоб репродукувати той самий речовий капітал, то при незмінній вартості грошей капітал, який раніше був вартий 100 £, тепер буде вартий 200 £, відповідно 50 £. Якби це підвищення вартості або зниження вартості зачіпало всі частини капіталу в однаковій мірі, то й зиск відповідно до цього виразився б у подвійній або вдвоє меншій грошовій сумі. Якщо ж воно включає і зміну в органічному складі капіталу, якщо воно підвищує або знижує відношення змінної частини капіталу до сталої, то, при інших однакових

умовах, норма зиску зростатиме при відносному зростанні і падатиме при відносному зменшенні змінного капіталу. Якщо ж підвищується або падає тільки грошова вартість (в наслідок зміни вартості грошей) авансованого капіталу, то в тому самому відношенні підвищується або падає грошовий вираз додаткової вартості. Норма зиску лишається незмінною.

Відділ другий

ПЕРЕТВОРЕННЯ ЗИСКУ В ПЕРЕСІЧНИЙ ЗИСК

Різний склад капіталу в різних галузях виробництва і відмінність в нормах зиску, яка впливає звідси

В попередньому відділі між іншим було показано, яким чином при незмінній нормі додаткової вартості може змінюватись, підвищуватись чи падати норма зиску. В цьому розділі ми припускаємо, що ступінь експлуатації праці, а тому й норма додаткової вартості і довжина робочого дня в усіх сферах виробництва, на які розпадається суспільна праця даної країни, є однакової величини, однакової висоти. Відносно багатьох відмінностей в експлуатації праці в різних сферах виробництва вже А. Сміт докладно показав, що вони вирівнюються всілякими дійсними або основаними на передсуді компенсуючими обставинами, і тому, як відмінності тільки позірні й минулі, не повинні братися до уваги при дослідженні загальних співвідношень. Інші відмінності, наприклад, у висоті заробітної плати, ґрунтуються здебільшого на згаданій вже у вступі до першої книги, різниці між простою і складною працею і ніяк не зачіпають ступеня експлуатації праці в різних сферах виробництва, хоч і роблять дуже неоднаковою долю робітників в цих різних сферах. Якщо, наприклад, праця майстра по золоту оплачується дорожче, ніж праця поденника, то додаткова праця майстра по золоту створює також у такій самій пропорції більше додаткової вартості, ніж її створює додаткова праця поденника. І якщо вирівнювання заробітних плат і робочих днів, а тому й норм додаткової вартості між різними сферами виробництва і навіть між різними капіталовкладеннями однієї і тієї самої сфери виробництва затримується багатьма різними місцевими перешкодами, то все ж воно все більше й більше здійснюється разом з прогресом капіталістичного виробництва і підпорядкуванням усіх економічних відносин цьому способу виробництва. Хоч і яке велике значення має вивчення таких тертів для кожної спеціальної праці про заробітну плату, все ж при загальному дослідженні капіталістичного виробництва їх треба залишити осторонь як випадкові і неістотні. При такому загальному дослідженні взагалі

завжди припускається, що дійсні відносини відповідають своєму поняттю, або, що є те саме, дійсні відносини зображаються лиш остільки, оскільки вони виражають свій власний загальний тип.

Ріжниця норм додаткової вартості в різних країнах, отже, національні ріжниці в ступенях експлуатації праці, для даного дослідження зовсім не мають значення. Адже в цьому відділі ми саме хочемо показати, яким чином в межах даної країни утворюється певна загальна норма зиску. Однак, ясно, що при порівнянні різних національних норм зиску треба тільки зіставити розвинуте нами раніше з тим, що ми маємо розвинути тут. Спочатку треба розглянути ріжницю в національних нормах додаткової вартості, а потім, на основі цих даних норм додаткової вартості, порівняти ріжницю національних норм зиску. Оскільки ріжниця цих останніх не є результатом ріжниці національних норм додаткової вартості, вона мусить виникати з обставин, при яких, як і в нашому дослідженні в цьому розділі, додаткова вартість припускається повсюди однаковою, постійною.

В попередньому розділі було показано, що, коли норму додаткової вартості припустити незмінною, норма зиску, яку дає певний капітал, може підвищуватись чи падати в наслідок обставин, які підвищують або знижують вартість тієї чи іншої частини сталого капіталу і тому взагалі впливають на відношення між сталою і змінною складовими частинами капіталу. Далі було відзначено, що обставини, які здовжують або скорочують час обороту капіталу, можуть справляти аналогічний вплив на норму зиску. Через те що маса зиску тотожна з масою додаткової вартості, з самою додатковою вартістю, то виявилось також, що маса зиску — відмінно від *норми зиску* — не зачіпається щойно згаданими коливаннями вартості. Вони модифікують тільки норму, в якій виражається дана додаткова вартість, отже й зиск даної величини, тобто модифікують його відносну величину, його величину порівняно з величиною авансованого капіталу. Оскільки в наслідок таких коливань вартості відбувається зв'язування або звільнення капіталу, таким посереднім шляхом може бути зачеплена не тільки норма зиску, але й самий зиск. Однак, це завжди має силу тільки для капіталу, уже вкладеного, а не для нових капіталовкладень; і, крім того, збільшення або зменшення самого зиску завжди залежить від того, наскільки більше чи менше праці в наслідок таких коливань вартості може бути приведено в рух тим самим капіталом, отже, від того, наскільки більшу чи меншу масу додаткової вартості може — при незмінній нормі додаткової вартості — виробити той самий капітал. Аж ніяк не суперечачи загальному законові і не становлячи винятку з нього, цей позірний виняток в дійсності був тільки окремим випадком застосування загального закону.

Якщо в попередньому відділі виявилось, що, при незмінному ступені експлуатації праці, із зміною вартості складових частин сталого капіталу, а також

із зміною часу обороту капіталу змінюється норма зиску, то з цього само собою випливає, що норми зиску різних одночасно існуючих, одна поряд одної, сфер виробництва будуть різні, якщо при інших незмінних умовах час обороту застосовуваних капіталів різний або якщо вартісне відношення між органічними складовими частинами цих капіталів у різних галузях виробництва є різне. Те, що ми раніш розглядали як зміни, що відбуваються послідовно в часі з тим самим капіталом, ми розглядаємо тепер як одночасно наявні різниці між існуючими одно поряд одного капіталовкладеннями в різних сферах виробництва.

При цьому нам доведеться дослідити: 1) різницю в *органічному складі* капіталів, 2) різницю в часі їх обороту.

В усьому цьому дослідженні, коли ми говоримо про склад або оборот капіталу в певній галузі виробництва, ми завжди маємо на увазі — припущення, яке само собою зрозуміле, — пересічні нормальні відношення капіталу, вкладеного в цю галузь виробництва; взагалі, мова йде про пересічні відношення сукупного капіталу, вкладеного в дану сферу, а не про випадкові різниці між окремими вкладеними в цю сферу капіталами.

Через те що, далі, припускається, що норма додаткової вартості і робочий день є незмінні, і через те що це припущення включає також і незмінність заробітної плати, то певна кількість змінного капіталу виражає певну кількість приведеної в рух робочої сили, а тому й певну кількість праці, яка упредметнюється. Отже, якщо 100 £ виражають тижневу заробітну плату 100 робітників, тобто в дійсності 100 робочих сил, то 100 £ $\times n$ виражають тижневу заробітну плату 100 $\times n$ робітників, а $\frac{100 \text{ £}}{n}$ тижневу заробітну плату $\frac{100}{n}$ робітників. Отже, змінний капітал служить тут (як і завжди при даній величині заробітної плати) показником маси праці, яку приводить в рух весь капітал певної величини; тому різниці у величині застосовуваного змінного капіталу служать показниками різниці в масі вживаної робочої сили. Якщо 100 £ представляють 100 робітників на тиждень і, отже, при 60 годинах тижневої праці — 6000 робочих годин, то 200 £ представляють 12 000 робочих годин, а 50 £ тільки 3000 робочих годин.

Під складом капіталу ми розуміємо, як це сказано вже у книзі першій, відношення між його активною і пасивною складовою частиною, між змінним і сталим капіталом. При цьому треба розглянути два відношення, які мають неоднакову важливість, хоч при певних обставинах можуть спричиняти однаковий вплив.

Перше відношення ґрунтується на технічній базі, і на певному ступені розвитку продуктивної сили його треба розглядати як дане. Потрібна певна маса робочої сили, представлена певним числом робітників, щоб виробити певну масу продукту, наприклад, протягом одного дня, і, отже — що при цьому

само собою розуміється — привести в рух, продуктивно спожити певну масу засобів виробництва, машин, сировинних матеріалів і т. д. Певне число робітників припадає на певну кількість засобів виробництва, отже певна кількість живої праці припадає на певну кількість праці, вже упредметненої в засобах виробництва. Це відношення дуже різне в різних сферах виробництва, часто в різних галузях однієї й тієї ж промисловості, хоч, з другого боку, випадково воно може бути цілком або приблизно однаковим в дуже віддалених одна від одної галузях промисловості. Це відношення становить технічний склад капіталу і є дійсна основа його органічного складу.

Але можливо також, що це відношення однакове в різних галузях промисловості, оскільки змінний капітал є простий показник робочої сили, а сталий капітал — простий показник маси засобів виробництва, приведеної в рух цією робочою силою. Наприклад, певні роботи з міддю й залізом можуть вимагати однакового відношення між робочою силою і масою засобів виробництва. Але через те що мідь дорожча, ніж залізо, то вартісне відношення між змінним і сталим капіталом в обох випадках буде різне і разом з тим буде різний і вартісний склад обох цілих капіталів. Різниця між технічним складом і вартісним складом виявляється в кожній галузі промисловості в тому, що при незмінному технічному складі вартісне відношення обох частин капіталу може змінюватись, а при зміні технічного складу вартісне відношення може лишатись незмінним; останнє має місце, звичайно, тільки тоді, коли зміна відношення між застосованою масою засобів виробництва і масою робочої сили вирівнюється протилежною зміною їх вартостей.

Вартісний склад капіталу, оскільки він визначається його технічним складом і відображає цей останній, ми звемо *органічним* складом капіталу¹.

Отже, щодо змінного капіталу ми припускаємо, що він є показник певної кількості робочої сили, певного числа робітників або певної маси приводжуваної в рух живої праці. В попередньому відділі ми бачили, що зміна величини вартості змінного капіталу іноді виражає не що інше, як більшу або меншу ціну тієї самої маси праці; але тут, де норма додаткової вартості і робочий день розглядаються як незмінні, а заробітна плата за певний робочий час як величина дана, це відпадає. Навпаки, різниця у величині сталого капіталу може, правда, бути також показником зміни маси засобів виробництва, приведених в рух певною кількістю робочої сили; але вона може також походити з різниці у вартості засобів виробництва, приведених в рух у певній сфері виробництва,

¹ Вищевикладене коротко було розвинуто уже в третьому виданні першої книги, стор. 628. на початку розділу XXIII. Через те що в перших двох виданнях немає цього місця, повторення його тут мало тим більше підстав. — Ф. Е.

порівняно з іншими сферами. Тим то тут треба взяти до уваги обидві ці точки зору.

Нарешті, треба зробити ще таке істотне зауваження:

Припустім, що 100 £ становлять тижневу заробітну плату 100 робітників. Припустім, що тижневий робочий час дорівнює 60 годинам. Припустімо, далі, що норма додаткової вартості = 100%. В цьому випадку робітники 30 годин з 60 працюють на себе самих, а 30 даром на капіталіста. В 100 £ заробітної плати в дійсності втілено тільки 30 робочих годин 100 робітників, або разом 3000 робочих годин, тимчасом як інші 3000 годин, які вони працюють, втілені в 100 £ додаткової вартості, відповідно — зиску, що його забирає собі капіталіст. Тому, хоч заробітна плата в 100 £ не виражає тієї вартості, в якій упредметнюється тижнева праця 100 робітників, вона все ж показує (бо довжина робочого дня і норма додаткової вартості є дані), що цим капіталом приведено в рух 100 робітників на протязі загалом 6000 робочих годин. Капітал в 100 £ показує це, тому що він, по-перше, показує число приведених в рух робітників, бо $1 \text{ £} = 1$ робітникові за тиждень, отже $100 \text{ £} = 100$ робітникам; і, по-друге, тому що кожний приведений в рух робітник, при даній нормі додаткової вартості в 100%, виконує вдвоє більше праці, ніж міститься в його заробітній платі, отже, 1 £ , його заробітна плата, що є виразом півтижневої праці, приводить в рух працю цілого тижня, і так само 100 £, хоч вони містять в собі тільки 50 тижнів праці, приводять в рух працю 100 робочих тижнів. Отже, тут треба мати на увазі дуже істотну різницю між змінним капіталом, витраченим на заробітну плату, оскільки його вартість, сума заробітних плат, представляє певну кількість упредметненої праці, і цим капіталом, оскільки його вартість є простий показник маси живої праці, яку він приводить в рух. Ця остання завжди більша, ніж кількість праці, яка міститься в змінному капіталі, і тому вона виражається також у вартості більшій, ніж вартість змінного капіталу — у вартості, яка визначається, з одного боку, числом приведених в рух змінним капіталом робітників, а з другого боку, кількістю виконуваної ними додаткової праці.

З цього способу розгляду змінного капіталу випливає:

Якщо в сфері виробництва А при вкладенні капіталу з кожних 700 всього капіталу витрачається тільки 100 на змінний і 600 на сталий капітал, тимчасом як у сфері виробництва В витрачається 600 на змінний і тільки 100 на сталий, то весь капітал А в 700 приводитиме в рух робочу силу тільки в 100, тобто при попередніх припущеннях лише 100 робочих тижнів, або 6000 годин, живої праці, тимчасом як рівновеликий капітал В приводитиме в рух 600 робочих тижнів, отже, 36 000 годин живої праці. Тому капітал в сфері А привласнив би собі тільки 50 робочих тижнів, або 3000 годин додаткової праці, тимчасом як рівновеликий капітал у сфері В привласнив би собі 300 робочих тижнів, або

18 000 годин. Змінний капітал є показник не тільки праці, вміщеної в ньому самому, але, при даній нормі додаткової вартості, і тієї надлишкової праці, яку він приводить в рух понад цю міру, або додаткової праці. При однаковому ступені експлуатації праці зиск у першому випадку був би $\frac{100}{700} = 1/7 = 14\frac{2}{7}\%$, а в другому $= \frac{600}{700} = 85\frac{5}{7}\%$, тобто вшестеро більша норма зиску. Але і в дійсності в цьому випадку самий зиск був би вшестеро більший, 600 для В проти 100 для А, бо вшестеро більше живої праці приводиться в рух з тим самим капіталом, отже, при однаковому ступені експлуатації праці виробляється також вшестеро більше додаткової вартості, а тому і вшестеро більше зиску.

Коли б в А застосовувалось не 700, а 7000 £, а в В, навпаки, тільки 700 £ капіталу, то капітал А, при незмінному органічному складі, застосовував би з цих 7000 £ 1000 £ як змінний капітал, тобто вживав би 1000 робітників на тиждень — 60 000 годин живої праці, з них 30 000 годин додаткової праці. Але, як і раніш, А приводило б у рух кожними 700 £ тільки вшестеро менше живої праці, а тому і вшестеро менше додаткової праці, ніж В, отже, виробляло б і вшестеро менше зиску. Якщо розглядатимем норму зиску, то для капіталу А матимем $\frac{1000}{7000} = \frac{100}{700} = 14\frac{2}{7}\%$ проти $\frac{600}{700}$, або $85\frac{5}{7}\%$, для капіталу В. Не зважаючи на однакову величину капіталів, норми зиску в них тут різні, бо при однаковій нормі додаткової вартості, в наслідок різних мас приведеної в рух живої праці, маси вироблених додаткових вартостей, а тому й зисків є різні.

Той самий результат фактично виходить в тому випадку, коли технічні відношення в одній сфері виробництва ті самі, що й у другій, але вартість застосовуваних елементів сталого капіталу більша або менша. Припустимо, що обидві сфери застосовують 100 £ як змінний капітал і потребують, отже, 100 робітників на тиждень, щоб привести в рух ту саму кількість машин і сировинного матеріалу, але ці останні в В дорожчі, ніж в А. В цьому випадку на 100 £ змінного капіталу в А припадало б, наприклад, 200 £ сталого капіталу, а в В 400. Тоді при нормі додаткової вартості в 100% вироблена додаткова вартість в обох випадках дорівнює 100 £; отже й зиск в обох випадках дорівнює 100 £. Але в А $\frac{100}{200+100} = 1/3 = 33\frac{1}{3}\%$, тимчасом як в В $\frac{100}{400+100} = 1/5 = 20\%$. Дійсно, якщо ми в обох випадках візьмемо певні відповідні частини всього капіталу, то в В з кожних 100 £ тільки 20 £, або $1/5$, становить змінний капітал, тимчасом як в А з кожних 100 £ $33\frac{1}{3}$ £, або $1/3$ становить змінний капітал. В виробляє на кожні 100 £ менше зиску, бо приводить в рух менше живої праці, ніж А. Отже, різниця норм зиску зводиться тут знов таки до різниці мас зиску, вироблених на кожні 100 одиниць вкладеного капіталу, бо маси зиску тотожні з масами додаткової вартості.

Різниця цього другого прикладу від попереднього є тільки така: в другому випадку вирівнення між А і В вимагало б тільки зміни вартості сталого капіталу,

чи то в А, чи то в В, при незмінній технічній базі; навпаки, в першому випадку сам технічний склад в обох сферах виробництва є різний і для вирівнення він мусив би зазнати перетворення.

Отже, різний органічний склад капіталів не залежить від їх абсолютної величини. Питання завжди тільки в тому, скільки з кожних 100 одиниць є змінного капіталу і скільки сталого.

Отож, капітали різної в процентному обчисленні величини або, що зводиться до того самого, капітали однакової величини створюють при однаковому робочому дні і однаковому ступені експлуатації праці дуже різні кількості зиску, бо створюють дуже різні кількості додаткової вартості, і це саме тому, що залежно від різного органічного складу капіталів у різних сферах виробництва їх змінна частина є різна, отже, різні й кількості живої праці, яку вони приводять в рух, отже й кількості привласнюваної ними додаткової праці, — субстанції додаткової вартості, а тому й зиску. Рівновеликі частини всього капіталу в різних сферах виробництва містять у собі нерівновеликі джерела додаткової вартості, а єдиним джерелом додаткової вартості є жива праця. При однаковому ступені експлуатації праці маса праці, приведеної в рух капіталом, рівним 100, а тому й маса привласнюваної ним додаткової праці, залежить від величини його змінної складової частини. Коли б капітал, який в процентах складається з 90с + 10v, при однаковому ступені експлуатації праці виробляв стільки ж додаткової вартості або зиску, як капітал, що складається з 10с + 90v, то було б ясно, як день, що додаткова вартість, а тому й вартість взагалі мусять мати цілком інше джерело, а не працю, і разом з тим відпала б усяка раціональна основа політичної економії. Якщо ми, як і раніш, припустимо, що 1 £ становить тижневу заробітну плату одного робітника за 60 робочих годин і що норма додаткової вартості = 100%, то ясно, що вся нововироблена вартість, яку один робітник може дати за один тиждень, — 2 £; отже, 10 робітників не могли б дати більше як 20 £; а через те що з цих 20 £ 10 £ заміщають заробітну плату, то 10 робітників не могли б створити додаткової вартості більшої, ніж 10 £; тимчасом як 90 робітників, весь продукт яких = 180 £ і заробітна плата яких = 90 £, створили б додаткову вартість в 90 £. Отже, норма зиску була б в одному випадку 10%, в другому 90%. Коли б це було інакше, то вартість і додаткова вартість мусили б бути чимось іншим, а не упредметненою працею. Отже, через те що в різних сферах виробництва капітали, розглядувані в процентах — або рівновеликі капітали — неоднаково розподіляються на сталі і змінні елементи, приводять в рух неоднакову кількість живої праці і тому створюють неоднакову кількість додаткової вартості, отже й зиску, то норма зиску, яка саме й становить процентне відношення додаткової вартості до всього капіталу, в них різна.

Але якщо капітали різних сфер виробництва, взяті в процентному обчи-

сленні, або рівновеликі капітали в різних сферах виробництва створюють неоднаковий зиск в наслідок їх різного органічного складу, то звідси випливає, що зиски неоднакових капіталів в різних сферах виробництва не можуть стояти у прямому відношенні до відповідних величин цих капіталів, що, отже, зиски в різних сферах виробництва не є пропорціональні величинам відповідних застосованих у цих сферах капіталів. Бо таке зростання зиску про гата [пропорціонально до] величини застосованого капіталу припускало б, що в процентному відношенні зиски є рівні, що, отже, рівновеликі капітали в різних сферах виробництва мають однакові норми зиску, не зважаючи на їх різний органічний склад. Тільки в межах однієї і тієї ж сфери виробництва, де, отже, органічний склад капіталу є даний, або в різних сферах виробництва з однаковим органічним складом капіталу маси зиску стоять в прямому відношенні до мас застосованих капіталів. Що зиски неоднакових своєю величиною капіталів пропорціональні їх величинам, означає взагалі тільки те, що рівновеликі капітали дають рівновеликі зиски, або що норма зиску для всіх капіталів є рівна, яка б не була їх величина і їх органічний склад.

Все вищевикладене має місце при тому припущенні, що товари продаються по їх вартостях. Вартість товару дорівнює вартості вміщеного в ньому сталого капіталу, плюс вартість репродукованого в ньому змінного капіталу, плюс приріст цього змінного капіталу, вироблена додаткова вартість. При однаковій нормі додаткової вартості маса її залежить, очевидно, від маси змінного капіталу. Вартість продукту капіталу в 100 в одному випадку є $90c + 10v + 10m = 110$, а в другому випадку $10c + 90v + 90m = 190$. Якщо товари продаються по їх вартостях, то перший продукт продається за 110, з яких 10 представляють додаткову вартість, або неоплачену працю; другий же продукт продається за 190, з яких 90 додаткової вартості, або неоплаченої праці.

Це має особливе значення, коли порівнюються між собою інтернаціональні норми зиску. Нехай в якійсь європейській країні норма додаткової вартості буде 100%, тобто робітник працює півдня на себе і півдня на свого підприємця; нехай в якійсь азійській країні норма додаткової вартості буде 25%, тобто робітник працює $\frac{4}{5}$ дня на себе і $\frac{1}{5}$ на свого підприємця. Але в європейській країні склад національного капіталу є, скажімо, $84c + 16v$, а в азійській, де застосовується мало машин і т. д. і де за даний час даною кількістю робочої сили продуктивно споживається відносно мало сировинного матеріалу, склад є $16c + 84v$. Ми матимем тоді такий обрахунок:

В європейській країні вартість продукту $= 84c + 16v + 16m = 116$; норма зиску $= \frac{16}{100} = 16\%$.

В азійській країні вартість продукту $= 16c + 84v + 21m = 121$; норма зиску =

$$= \frac{21}{100} = 21\%.$$

Отже, норма зиску в азіатській країні більше як на 25% вища, ніж в європейській, хоч норма додаткової вартості в ній вчетверо менша, ніж в європейській. Всякі Кері, Бастія і tutti quanti [всі інші, скільки їх є] зроблять якраз протилежний висновок.

Це між іншим; різні національні норми зиску здебільшого основані на різних національних нормах додаткової вартості; але ми порівнюємо в цьому розділі неоднакові норми зиску, які впливають з однієї і тієї самої норми додаткової вартості.

Крім різного органічного складу капіталів, отже, крім різних мас праці, а тому — при інших однакових умовах — і додаткової праці, що її приводять в рух рівновеликі капітали в різних сферах виробництва, існує ще й інше джерело нерівності норм зиску: різниця в довжині періоду обороту капіталу в різних сферах виробництва. В розділі IV ми бачили, що при однаковому складі капіталів і при інших однакових умовах норми зиску стоять у зворотному відношенні до часу обороту; ми бачили також, що той самий змінний капітал, якщо він обертається в періоди часу різної довжини, створює неоднакові маси річної додаткової вартості. Отже, різниця в часі оборотів є друга причина того, чому рівновеликі капітали в різних сферах виробництва виробляють за однакові періоди часу неоднакові зиски і, отже, чому норми зиску в цих різних сферах є різні.

Щодо відношення, в якому капітали складаються з основного і обігового капіталу, то воно, розглядуване само по собі, ніяк не впливає на норму зиску. Воно може впливати на неї або тільки тоді, коли цей різний склад збігається з різним відношенням між змінною і сталою частиною, отже, коли цій різниці, а не різниці обігової і основної частин завдячує своє походження різниця норми зиску; або ж тоді, коли різне відношення між основною і обіговою складовими частинами зумовлює різницю в часі обороту, протягом якого реалізується певний зиск. Якщо капітали розпадаються в різній пропорції на основний і обіговий, то це, правда, завжди справлятиме вплив на час їх обороту і викликатиме в ньому різниці; але з цього ще не впливає, що час обороту, протягом якого ті самі капітали реалізують зиск, є різний. Хоч А, наприклад, мусить постійно перетворювати більшу частину продукту в сировинний матеріал та ін., тимчасом як В довший час уживає ті самі машини і т. д. при меншій кількості сировинного матеріалу, — обидва вони, оскільки вони продукують, завжди тримають частину свого капіталу вкладеною в підприємство; один — у сировинний матеріал, отже, в обіговий капітал, другий — у машини і т. д., отже, в основний капітал. А постійно перетворює частину свого капіталу з товарної форми в грошову і з цієї останньої знов у форму сировинного матеріалу, тимчасом як В протягом довшого часу використовує частину

свого капіталу як знаряддя праці без такого перетворення. Якщо обидва вони вживають однакову кількість праці, то на протязі року вони, правда, продадуть маси продуктів неоднакової вартості, але обидві маси продуктів міститимуть у собі однакові кількості додаткової вартості, і їх норми зиску, обчислювані на весь авансований капітал, є однакові, хоч в обох випадках, склад капіталу з основної і обігової частини, так само як і час обороту, є різний. Обидва капітали реалізують за однаковий час однакові зиски, хоч обертаються вони за різні періоди часу². Різниця в часі обороту сама по собі має значення лиш остільки, оскільки вона впливає на масу додаткової праці, яка протягом даного часу може бути привласнена і реалізована тим самим капіталом. Отже, якщо неоднаковий склад з обігового та основного капіталу не веде неодмінно до нерівності в часі обороту, яка в свою чергу зумовлює нерівність норм зиску, то ясно, що оскільки ця остання має місце, вона походить не з самого по собі неоднакового складу капіталу щодо його обігової і основної частин, а скоріше з того, що цей неоднаковий склад указує тут тільки на нерівність періодів обороту, яка впливає на норму зиску.

Отже, різний склад сталого капіталу з обігового й основного в різних галузях промисловості сам по собі не має ніякого значення для норми зиску, бо вирішує справу відношення змінного капіталу до сталого, а вартість сталого капіталу, отже, і його відносна величина, порівняно з змінним капіталом, зовсім не залежить від основного чи обігового характеру його складових частин. Однак, немає сумніву, — і це веде до хибних висновків, — що там, де основний капітал значно розвинений, це є тільки виразом того, що виробництво провадиться у великому масштабі, і, отже, сталий капітал дуже переважає над змінним, інакше кажучи, вживана жива робоча сила є незначна порівняно з масою засобів виробництва, які вона приводить в рух.

Отже, ми показали, що в різних галузях промисловості, відповідно до різного органічного складу капіталів і в певних межах відповідно також до різного часу їх оборотів, панують нерівні норми зиску, і що тому навіть при однаковій нормі додаткової вартості тільки для капіталів однакового органі-

² [Як це впливає з розд. IV, вищевикладене є правильне тільки в тому випадку, коли капітали А і В мають різний вартісний склад і коли при цьому їх змінні складові частини, взяті в процентах, прямо пропорціональні їх періодам обороту, тобто зворотно пропорціональні числу їх оборотів. Припустімо, що процентний склад капіталу А є 20с основного + 70с обігового, отже, 90с + 10в = 100. При нормі додаткової вартості в 100% ці 10в за один оборот створюють 10т, норма зиску для одного обороту = 10%. Нехай, навпаки, капітал В складається з 60с основного + 20с обігового, отже, з 80с + 20в = 100. Ці 20в створюють за один оборот при вищенаведеній нормі додаткової вартості 20т, норма зиску для одного обороту тут = 20%, тобто вдвоє більша порівняно з А. Якщо ж А обертається двічі на рік, а В тільки один раз, то за рік це так само становить 10 × 2 = 20т і річна норма зиску буде для обох однакова, а саме 20%. — Ф. Е.]

чного складу — припускаючи однаковий час оборотів — справедливий закон (в загальній тенденції), що зиски відносяться між собою як величини капіталів і, отже, рівновеликі капітали за рівні періоди часу дають рівновеликі зиски. Викладене тут ґрунтується на базі, яка взагалі була досі базою нашого дослідження, — що товари продаються по їх вартостях. З другого боку, не підлягає ніякому сумніву, що в дійсності, коли залишити осторонь неістотні, випадкові і що взаємно вирівнюються різниці, нерівність у пересічних нормах зиску в різних галузях промисловості не існує і не могла б існувати без знищення всієї системи капіталістичного виробництва. Отже, здається, що теорія вартості тут несполучна з дійсним рухом, несполучна з фактичними явищами виробництва, і що тому взагалі доводиться відмовитись від можливості зрозуміти ці явища.

З першого відділу цієї книги випливає, що витрати виробництва однакові для продуктів різних сфер виробництва, на виготовлення яких авансовано рівновеликі частини капіталу, які б не були різні органічні склади цих капіталів. У витратах виробництва для капіталіста різниця між змінним і сталим капіталом відпадає. Товар, на виробництво якого він мусить витратити 100 £, коштує йому однакової суми, чи витрачає він $90c + 10v$ чи $10c + 90v$. Він однаково коштує йому 100 £, не більше і не менше. Витрати виробництва в різних сферах однакові при рівновеликих затратах капіталу, як би не відрізнялись між собою вироблені вартості і додаткові вартості. Ця рівність витрат виробництва становить базу конкуренції капіталовкладень, за допомогою якої встановлюється пересічний зиск.

Утворення загальної норми зиску (пересічної норми зиску) і перетворення вартостей товарів у ціни виробництва

Органічний склад капіталу в кожний даний момент залежить від двох обставин: по-перше, від технічного відношення між уживаною робочою силою і масою застосовуваних засобів виробництва; подруге, від ціни цих засобів виробництва. Його, як ми бачили, треба розглядати в його процентному відношенні. Органічний склад капіталу, який складається на $\frac{4}{5}$ з сталого і на $\frac{1}{5}$ з змінного капіталу, ми виражаємо формулою $80c + 20v$. Далі, при порівнянні припускається незмінна і при тому довільна норма додаткової вартості, наприклад, в 100%. Отже, капітал в $80c + 20v$ дає додаткову вартість в $20m$, що становить норму зиску в 20% на весь капітал. Величина дійсної вартості його продукту залежить від величини основної частини сталого капіталу і від того, скільки з неї входить в продукт як зношування і скільки не входить. Але через те що ця обставина зовсім не має значення для норми зиску, отже, і для даного дослідження, то для спрощення ми припускаємо, що сталий капітал повсюди однаково цілком входить у річний продукт цих капіталів. Ми припускаємо далі, що капітали в різних сферах виробництва у відношенні до величини їх змінної частини реалізують щорічно однакову кількість додаткової вартості; отже, ми покищо залишаємо осторонь ту ріжницю, яку тут може викликати ріжниця в періодах обороту. Цей пункт розглядається пізніше.

Візьмімо п'ять різних сфер виробництва з різним органічним складом вкладених у них капіталів, наприклад:

Капітали	Норма додаткової вартості	Додаткова вартість	Вартість продукту	Норма зиску
I. $80c + 20v$	100%	20	120	20%
II. $70c + 30v$	100%	30	130	30%
III. $60c + 40v$	100%	40	140	40%

Капітали	Норма додаткової вартості	Додаткова вартість	Вартість продукту	Норма зиску
IV. $85c + 15v$	100%	15	115	15%
V. $95c + 5v$	100%	5	105	5%

Ми маємо тут для різних сфер виробництва при однаковій експлуатації праці дуже різні норми зиску, відповідно до різного органічного складу капіталів.

Сукупна сума капіталів, вкладених у цих п'яти сферах, = 500; сукупна сума виробленої ними додаткової вартості = 110; сукупна вартість вироблених ними товарів = 610. Якщо ми розглядатимем 500 як один єдиний капітал, що з нього I–V становлять тільки окремі частини (як, наприклад, на якійсь бавовняній фабриці, в різних відділах якої — кардувальному, підготовчому, прядільному й ткацькому — існує різне відношення між змінним і сталим капіталом і де пересічне відношення для всієї фабрики ще тільки має бути обчислене), то, по-перше, пересічний склад капіталу в 500 був би = $390c + 110v$, або в процентах $78c + 22v$. Кожний з цих капіталів в 100, розглядуваний тільки як $\frac{1}{5}$ сукупного капіталу, мав би своїм складом цей пересічний склад в $78c + 22v$; так само на кожні 100 припадало б 22 як пересічна додаткова вартість; тому пересічна норма зиску була б = 22%, і, нарешті, ціна кожної п'ятої частини сукупного продукту, виробленого цими 500, дорівнювала б 122. Отже, продукт кожної п'ятої частини сукупного авансованого капіталу мусив би продаватись за 122.

Однак, щоб не прийти до цілком хибних висновків, не слід усі витрати виробництва рахувати рівними 100.

При $80c + 20v$ і нормі додаткової вартості = 100% вся вартість товару, виробленого капіталом I = 100, була б = $80c + 20v + 20m = 120$, коли б весь сталий капітал входив у річний продукт. При певних обставинах це, звичайно, може мати місце в певних сферах виробництва. Однак, ледве чи це можливе там, де відношення $c : v = 4 : 1$. Отже, при дослідженні вартостей товарів, вироблених кожними 100 одиницями різних капіталів, треба взяти до уваги те, що ці вартості можуть бути різні, залежно від різного складу c з основних і обігових складових частин, і що основні складові частини різних капіталів, в свою чергу, зношуються швидше або повільніше, отже, за однакові періоди часу додають до продукту неоднакові кількості вартості. Але для норми зиску це не має значення. Чи $80c$ віддають річному продуктові вартість в 80, чи в 50, чи в 5, отже, чи річний продукт = $80c + 20v + 20m = 120$, чи = $50c + 20v + 20m = 90$, чи = $5c + 20v + 20m = 45$, — в усіх цих випадках надлишок вартості продукту понад його витрати виробництва = 20, і в усіх цих випадках при встановленні норми зиску ці 20 обчислюються на капітал в 100; отже, норма зиску для капіталу I в усіх випадках = 20%. Щоб зробити це ще яснішим, ми в

нижченаведеній таблиці припускаємо для тих самих п'яти капіталів, про які мова йшла вище, що у вартість продукту з цих п'яти капіталів входять різні частини сталого капіталу.

Капітали	Норма додаткової вартості	Додаткова вартість	Норма зиску	Зношування с	Вартість товарів	Витрати виробництва
I. $80c + 20v$	100%	20	20%	50	90	70
II. $70c + 30v$	100%	30	30%	51	111	81
III. $60c + 40v$	100%	40	40%	51	131	91
IV. $85c + 15v$	100%	15	15%	40	70	55
V. $95c + 5v$	100%	5	5%	10	20	15
Сума $390c + 110v$	—	110	—	—	—	—
Пересічно $78c + 22v$	—	22	22%	—	—	—

Якщо ми капітали I–V знову розглядатимемо як єдиний сукупний капітал, то побачимо, що і в цьому випадку склад суми п'яти капіталів = $500 = 390c + 110v$, отже, пересічний склад, = $78c + 22v$, лишається той самий; так само й пересічна додаткова вартість = 22%. Розподіливши цю додаткову вартість рівномірно між I–V, ми одержали б такі товарні ціни:

Капітали	Додаткова вартість	Вартість товарів	Витрати виробництва	Ціна товарів	Норма зиску	Відхилення ціни від вартості
I. $80c + 20v$	20	90	70	92	22%	+ 2
II. $70c + 30v$	30	111	81	103	22%	– 8
III. $60c + 40v$	40	131	91	113	22%	– 18
IV. $85c + 15v$	15	70	55	77	22%	+ 7
V. $95c + 5v$	5	20	15	37	22%	+ 17

В загальній сумі товари продаються на $2 + 7 + 17 = 26$ вище і на $8 + 18 = 26$ нижче вартості, так що відхилення цін взаємно знищуються в наслідок рівномірного розподілу додаткової вартості, тобто в наслідок додання пересічного зиску в 22 на 100 одиниць авансованого капіталу до відповідних витрат виробництва товарів I–V; в тому самому відношенні, в якому одна частина товарів продається вище, друга продається нижче її вартості. І тільки продаж їх по таких цінах уможливорює те, що норма зиску для I–V є однакою, 22%, не зважаючи на різний органічний склад капіталів I–V. Ціни, які виникають таким чином, що з різних норм зиску різних сфер виробництва береться пересічна і ця пересічна додається до витрат виробництва в різних сферах виробництва, — такі ціни є *ціни виробництва*. Передумовою їх є існування однієї загальної норми зиску, а ця остання знов таки передбачає, що норми зиску в кожній окремії

сфері виробництва, взяті самі по собі, вже зведені до відповідної кількості пересічних норм. Ці окремі норми зиску в кожній сфері виробництва $= \frac{m}{K}$, і їх треба виводити з вартості товару, як це і було зроблено в першому відділі цієї книги. Без такого виведення загальна норма зиску (а тому й ціна виробництва товару) була б безглуздом і ірраціональним уявленням. Отже, ціна виробництва товару дорівнює витратам його виробництва плюс доданий до них зиск, обчислений у процентах відповідно до загальної норми зиску, тобто дорівнює витратам виробництва товару плюс пересічний зиск.

В наслідок різного органічного складу капіталів, вкладених у різні галузі виробництва, а тому в наслідок тієї обставини, що — залежно від різного процентного відношення змінної частини до всього капіталу даної величини — рівновеликими капіталами приводяться в рух дуже різні кількості праці, ними привласнюються також дуже різні кількості додаткової праці, або виробляються дуже різні маси додаткової вартості. Відповідно до цього норми зиску, які панують в різних галузях виробництва, первісно є дуже різні. Ці різні норми зиску за допомогою конкуренції вирівнюються в загальну норму зиску, яка є пересічною всіх цих різних норм зиску. Зиск, який відповідно до цієї загальної норми зиску припадає на капітал даної величини, який би не був його органічний склад, зветься пересічним зиском. Ціна товару, яка дорівнює витратам його виробництва плюс та частина річного пересічного зиску на застосований для виробництва товару (а не тільки на спожитий для його виробництва) капітал, яка припадає на товар залежно від умов його обороту, є його ціна виробництва. Візьмімо, наприклад, капітал в 500, в тому числі 100 основного капіталу, з якого зношується 10% протягом одного періоду обороту обігового капіталу в 400. Припустімо, що пересічний зиск протягом цього періоду обороту становить 10%. Тоді витрати виробництва виготовленого протягом цього обороту продукту будуть: 10с на зношування плюс 400(с + v) обігового капіталу = 410, а його ціна виробництва: 410 витрати виробництва плюс (10% зиску на 500) 50 = 460.

Тому, хоч капіталісти різних сфер виробництва при продажу своїх товарів повертають собі капітальні вартості, спожиті на виробництво цих товарів, але реалізують вони не ту додаткову вартість, отже, і не той зиск, що виробляється в їх власній сфері при виробництві цих товарів, а лише стільки додаткової вартості, отже й зиску, скільки при рівному розподілі припадає на кожну відповідну частину всього капіталу суспільства з усієї додаткової вартості або всього зиску, який виробляється сукупним капіталом суспільства за даний період часу в усіх сферах виробництва, взятих разом. Кожен авансований капітал, який би не був його склад, одержує кожного року або за якийсь інший період часу стільки зиску на кожні 100, скільки його за цей період часу припадає на кожні 100 як певну частину сукупного капіталу. Оскільки справа стосується зиску, різні капі-

талісти відносяться тут один до одного, як прості акціонери одного акційного товариства, в якому зиск розподіляється між ними рівномірно на кожні 100 одиниць, і тому зиски для різних капіталістів відрізняються тільки залежно від величини капіталу, вкладеного кожним з них у спільне підприємство, залежно від відносного розміру участі кожного в спільному підприємстві, залежно від числа акцій кожного з них. Отже, тимчасом як та частина цієї товарної ціни, яка заміщає спожиті на виробництво товарів частини вартості капіталу і за яку, отже, знову мусять бути куплені ці спожиті капіталні вартості, — тимчасом як ця частина, яка становить витрати виробництва, цілком визначається видатками в межах відповідних сфер виробництва, — друга складова частина товарної ціни, зиск, доданий до цих витрат виробництва, визначається не масою зиску, виробленою цим певним капіталом у цій певній сфері виробництва протягом даного часу, а тією масою зиску, яка за даний період часу пересічно припадає на кожний застосований капітал як певну частину сукупного суспільного капіталу, вкладеного в сукупне виробництво³.

Отже, якщо капіталіст продає свій товар по його ціні виробництва, то він повертає собі кількість грошей, відповідну величині вартості спожитого ним у виробництві капіталу, і добуває зиск пропорціонально до його авансованого капіталу, просто як до певної частини сукупного суспільного капіталу. Витрати виробництва в кожній сфері виробництва мають специфічний характер. Доданий до цих витрат виробництва зиск не залежить від його окремої сфери виробництва, він є проста пересічна на кожні 100 авансованого капіталу.

Припустімо, що п'ять різних капіталів I–V у вищенаведеному прикладі належать одній людині. Кількість змінного і сталого капіталу, спожита на виробництво товарів у кожному окремому підрозділі I–V на кожні 100 застосованого капіталу, є дана; ця частина вартості товарів I–V, само собою зрозуміло, становитиме частину їх ціни, бо принаймні ця ціна потрібна для заміщення авансованої і спожитої частини капіталу. Отже, ці витрати виробництва були б різні для кожного роду товарів I–V і, як такі, вони були б по-різному фіксовані їх власником. Що ж до різних мас додаткової вартості або зиску, вироблених у підрозділах I–V, то капіталіст мав би всі підстави вважати їх за зиск на весь свій авансований капітал, так що на кожні 100 одиниць капіталу припадала б певна відповідна частина. Отже, витрати виробництва товарів, вироблених в окремих підрозділах I–V, були б різні; але в усіх цих товарів була б однаковою частина продажної ціни, яка походить з доданого до витрат виробництва зиску на кожні 100 одиниць капіталу. Отже, сукупна ціна товарів I–V дорівнювала б їх сукупній вартості, тобто дорівнювала б сумі витрат виробництва I–V плюс сума додаткової вартості, або зиску, вироблена в I–V; отже, в дійсності ця ціна

³ Cherbuliez [«Riche ou Pauvre», Paris-Genève 1840, стор. 116 і далі].

була б грошовим виразом сукупної кількості минулої і новододаної праці, вміщеної в товарах I–V. І таким чином, у самому суспільстві — якщо розглядати всі галузі виробництва в їх сукупності — сума цін виробництва вироблених товарів дорівнює сумі їх вартостей.

Цьому твердженню, здається, суперечить той факт, що в капіталістичному виробництві елементи продуктивного капіталу звичайно купуються на ринку, отже, ціни їх містять у собі вже реалізований зиск, тобто ціну виробництва певної галузі промисловості разом з уміщеним в ній зиском, так що зиск однієї галузі промисловості входить у витрати виробництва іншої. Але якщо ми підрахуємо на одному боці суму витрат виробництва товарів цілої країни, а на другому — суму її зиску або додаткової вартості, то, очевидно, матимемо правильний обрахунок. Візьмімо, наприклад, товар А; нехай витрати його виробництва містять у собі зиски від B, C, D , так само як витрати виробництва B, C, D і т. д., в свою чергу, містять у собі зиск від А. Отже, якщо зробимо підрахунок, то зиску від А не буде в його власних витратах виробництва, і так само зисків від B, C, D і т. д. не буде в їх власних витратах виробництва. Ніхто не залічує свого власного зиску до своїх витрат виробництва. Отже, якщо є, наприклад, n сфер виробництва, і в кожній з них добувається зиск, рівний r , то витрати виробництва в усіх них разом = $k - nr$. Отже, розглядаючи весь обрахунок в цілому, ми бачимо, що оскільки зиски однієї сфери виробництва входять у витрати виробництва іншої, остільки ці зиски введені вже в обрахунок для загальної ціни остаточного кінцевого продукту і не можуть вдруге з'явитись у графі зиску. Якщо ж вони з'являються в цій графі, то тільки тому, що сам даний товар був остаточним продуктом, отже, ціна його виробництва не входить у витрати виробництва іншого товару.

Якщо у витрати виробництва якогось товару входить сума = p , яка становить зиск виробників засобів виробництва, і якщо на ці витрати виробництва набавляється зиск, = p_1 , то весь зиск $P = p + p_1$. Загальні витрати виробництва товару, якщо абстрагуватись від усіх частин ціни, що входять у склад зиску, дорівнюють таким чином його власним витратам виробництва мінус P . Якщо ці витрати виробництва назвемо k , то, очевидно, $k + P = k + p + p_1$. При дослідженні додаткової вартості в книзі I, розд. VII, 2 ми бачили, що продукт кожного капіталу можна розглядати таким чином, ніби одна його частина тільки заміщає капітал, а друга тільки виражає додаткову вартість. Застосовуючи це обчислення до сукупного продукту суспільства, ми повинні зробити певні поправки, бо, якщо розглядати суспільство в цілому, зиск, вміщений, наприклад, у ціні льону, не може фігурувати двічі — як частина ціни полотна і разом з тим як частина зиску виробника льону.

Між зиском і додатковою вартістю немає різниці, оскільки додаткова вартість, наприклад, капіталіста А входить у сталий капітал В. Адже для вартості

товарів зовсім не має значення, чи складається вміщена в них праця з оплаченої чи неоплаченої праці. Це показує тільки, що B оплачує додаткову вартість A . В загальному підсумку додаткову вартість A не можна рахувати двічі.

Але ріжниця полягає ось у чому. Крім того, що ціна продукту, виробленого, наприклад, капіталом B , відхиляється від його вартості, бо реалізована в B додаткова вартість може бути більша або менша, ніж зиск, доданий в ціні продуктів B , ця сама обставина знов таки має силу й для тих товарів, що становлять сталу частину капіталу B , а посередньо — як засоби існування робітників — і його змінну частину. Щодо сталої частини, то вона сама дорівнює витратам виробництва плюс додаткова вартість, отже, в даному разі дорівнює витратам виробництва плюс зиск, а цей зиск знов таки може бути більший або менший, ніж додаткова вартість, місце якої він заступає. Щодо змінного капіталу, то хоч пересічна денна заробітна плата завжди дорівнює вартості, виробленій за те число годин яке робітник мусить працювати, щоб виробити необхідні засоби існування, однак саме число цих годин знов таки фальсифікується в наслідок того, що ціни виробництва необхідних засобів існування відхиляються від їх вартостей. Однак, це завжди розв'язується таким чином, що наскільки в один товар входить більше додаткової вартості, настільки її в другий товар входить менше, і тому ті відхилення від вартості, які містяться в цінах виробництва товарів, взаємно знищуються. Взагалі в цілому капіталістичному виробництві загальний закон здійснюється завжди тільки як панівна тенденція, дуже заплутаним і приблизним способом, тільки як якась пересічна вічних коливань, яка ніколи не може бути точно встановлена.

Через те що загальна норма зиску утворюється з пересічної різних норм зиску на кожні 100 авансованого капіталу за певний період часу, скажімо, за рік, то в ній стирається також ріжниця, викликана ріжницею в часі оборотів різних капіталів. Але ці ріжниці є визначальним фактором для тих різних норм зиску різних сфер виробництва, що з їх пересічної утворюється загальна норма зиску.

В попередній ілюстрації утворення загальної норми зиску кожний капітал у кожній сфері виробництва припускався = 100, і це було зроблено саме для того, щоб з'ясувати процентну ріжницю в нормах зиску, а тому й ріжницю у вартостях товарів, вироблюваних рівновеликими капіталами. Але само собою зрозуміло: дійсні маси додаткової вартості, створювані в кожній окремій сфері виробництва, залежать від величини застосованих капіталів, бо в кожній такій даній сфері виробництва склад капіталу є даний. Тимчасом особлива норма зиску кожної окремої сфери виробництва не змінюється від того, чи застосовується капітал в 100, $100 \times t$ чи $100 \times xt$. Норма зиску однаково лишається 10% — чи становить весь зиск 10 : 100, чи 1000 : 10 000.

Але через те що норми зиску в різних сферах виробництва є різні, бо в них залежно від відношення змінного капіталу до всього капіталу виробляються дуже різні маси додаткової вартості, отже й зиску, то очевидно, що пересічний зиск на кожні 100 сукупного капіталу, отже, пересічна норма зиску або загальна норма зиску, буде дуже різна залежно від відповідної величини капіталів, вкладених у різні сфери виробництва. Візьмімо чотири капітали A, B, C, D . Нехай норма додаткової вартості для всіх них буде $= 100\%$. Нехай на кожні 100 сукупного капіталу змінного капіталу буде для $A = 25$, для $B = 40$, для $C = 15$, для $D = 10$. На кожні 100 сукупного капіталу тоді припадало б додаткової вартості або зиску у $A = 25, B = 40, C = 15, D = 10$; разом $= 90$; отже, якщо всі чотири капітали є рівновеликі, пересічна норма зиску є $\frac{90}{4} = 22\frac{1}{2}\%$.

Але якщо загальні величини цих капіталів будуть: $A = 200, B = 300, C = 1000, D = 4000$, то вироблені зиски будуть відповідно 50, 120, 150 і 400. Разом на 5500 капіталу зиску буде 720, або пересічна норма зиску буде $13\frac{1}{11}\%$.

Маси всієї виробленої вартості є різні залежно від різних загальних величин відповідних капіталів, авансованих в A, B, C, D . Тому при утворенні загальної норми зиску справа йде не тільки про різницю норм зиску в різних сферах виробництва, з яких просто треба було б вивести пересічну, але й про відносну вагу, з якою ці різні норми зиску входять в утворення пересічної. Але це залежить від відносної величини капіталу, вкладеного в кожну окрему сферу виробництва, тобто від того, яку частину сукупного суспільного капіталу становить капітал, вкладений в кожну окрему сферу виробництва. Дуже велика різниця мусить, звичайно, бути залежно від того, чи більша чи менша частина сукупного капіталу дає вищу або нижчу норму зиску. Але це знов таки залежить від того, скільки капіталу вкладено в ті сфери виробництва, в яких відношення змінного капіталу до всього капіталу є високе або низьке. Тут справа стоїть цілком так само, як з пересічним процентом, що його одержує лихвар, який віддає в позику різні капітали за різні норми процента, наприклад, за 4, 5, 6, 7% і т. д. Пересічна норма цілком залежить від того, скільки з свого капіталу він позичив за кожну з цих різних норм процента.

Отже, загальна норма зиску визначається двома факторами:

- 1) органічним складом капіталів у різних сферах виробництва, отже, різними нормами зиску в окремих сферах;
- 2) розподілом сукупного суспільного капіталу між цими різними сферами, отже, відносною величиною капіталу, вкладеного в кожну окрему сферу, і отже з окремою нормою зиску, тобто відносною масою сукупного суспільного капіталу, яку поглинає кожна окрема сфера виробництва.

В I і II книгах ми мали справу тільки з *вартостями* товарів. Тепер, з одного боку, відокремились *витрати виробництва*, як частина цієї вартості, з другого

боку, розвинулась *ціна виробництва* товару, як перетворена форма вартості товару.

Припустім, що склад пересічного суспільного капіталу є $80c + 20v$, а норма річної додаткової вартості $m' = 100\%$; тоді річний пересічний зиск для капіталу в 100 буде $= 20$, а загальна річна норма зиску $= 20\%$. Хоч би які були k , витрати виробництва товарів, вироблених за рік капіталом в 100, їх ціна виробництва була $b = k + 20$. В сферах виробництва, де склад капіталу $= (80 - x)c + (20x)v$, дійсно створена додаткова вартість, відповідно річний зиск, вироблений у цій сфері і виробництва, був би $= 20 + x$, отже, більший ніж 20, і вироблена товарна вартість була $b = k + 20 + x$, більша ніж $k + 20$, або більша, ніж ціна виробництва. У сферах виробництва, в яких склад капіталу $(80 + x)c + (20 - x)v$, створювана протягом року додаткова вартість, або зиск, була $b = 20 - x$, отже, менша, ніж 20, а тому товарна вартість $k + 20 - x$ була б менша, ніж ціна виробництва, яка $= k + 20$. Якщо залишити осторонь можливі різниці в часі оборотів, то ціна виробництва товарів дорівнювала б їх вартості тільки в тих сферах, в яких склад капіталу випадково був би $= 80c + 20v$.

В кожній окремій сфері виробництва специфічний розвиток суспільної продуктивної сили праці є різний щодо ступеня, вищий чи нижчий, відповідно до того, наскільки велика є кількість засобів виробництва, що їх приводить в рух певна кількість праці, тобто, при даному робочому дні, певне число робітників; отже, він вищий чи нижчий, відповідно до того, наскільки мала є кількість праці, потрібна для певної кількості засобів виробництва. Тому капітали, які містять у собі більший процент сталого, отже, менший процент змінного капіталу, ніж пересічний суспільний капітал, ми звемо капіталами *вищого* складу. Навпаки, такі капітали, в яких сталий капітал займає відносно менше, а змінний відносно більше місце, ніж у пересічному суспільному капіталі, ми звемо капіталами *нижчого* складу. Нарешті, ми звемо капіталами пересічного складу такі капітали, склад яких збігається з складом пересічного суспільного капіталу. Якщо пересічний суспільний капітал в процентах складається з $80c + 20v$, то капітал $90c + 10v$ стоїть *вище*, а капітал $70c + 30v$ *нижче*, ніж пересічний суспільний. Взагалі, при складі пересічного суспільного капіталу, рівному $tc + nv$, де t і n є сталі величини і $t + n = 100$, $(t + x)c + (n - x)v$ репрезентує вищий, а $(t - x)c + (n + x)v$ — нижчий склад окремого капіталу або групи капіталів. Як функціонують ці капітали після встановлення пересічної норми зиску, — припускаючи, що вони обертаються один раз за рік, — це покаже нижченаведена таблиця, в якій I представляє пересічний склад, і тому пересічна норма зиску $= 20\%$.

Капітал	Норма зиску	Ціна продукту	Вартість
I. $80c + 20v + 20m$	20%	120	120
II. $90c + 10v + 10m$	20%	120	110
III. $70c + 30v + 30m$	20%	120	130

Отже, для товарів, вироблених капіталом II, їхня вартість була б менша, ніж їхня ціна виробництва, для товарів капіталу III ціна виробництва була б менша, ніж вартість, і тільки для капіталів I, капіталів тієї галузі виробництва, в якій склад капіталу випадково є суспільно-пересічний, вартість і ціна виробництва були б рівні. А втім, прикладаючи ці означення до певних випадків, треба, звичайно, брати до уваги, наскільки не різниця в технічному складі, а проста зміна вартості елементів сталого капіталу відхиляє відношення між c і v від загального пересічного.

Те, що ми тут розвинули, безперечно, модифікує визначення витрат виробництва товарів. Первісно ми припускали, що витрати виробництва товару дорівнюють *вартості* товарів, спожитих на його виробництво. Але ціна виробництва якогось товару для покупця товару є витрати виробництва цього товару і може таким чином увійти як витрати виробництва в утворення ціни іншого товару. Через те що ціна виробництва товару може відхилитись від його вартості, то й витрати виробництва товару, в яких включена ця ціна виробництва іншого товару, також можуть бути вищі або нижчі тієї частини всієї його вартості, яка утворюється вартістю засобів виробництва, що входять в товар. Треба пам'ятати про це модифіковане значення витрат виробництва, отже, пам'ятати, що завжди можлива помилка, якщо в якійсь окремій сфері виробництва витрати виробництва товару прирівнюються до вартості спожитих на його виробництво засобів виробництва. Для цього нашого дослідження немає потреби докладніше розглядати цей пункт. При цьому завжди лишається правильним положення, що витрати виробництва товарів завжди менші, ніж їх вартість. Справді, як би не відхилились витрати виробництва товару від вартості спожитих на нього засобів виробництва, для капіталіста ця мінусова помилка не має ніякого значення. Витрати виробництва товару є дані, вони є незалежна від його, капіталіста, виробництва передумова, тимчасом як результат його виробництва є товар, який містить у собі додаткову вартість, отже, певний надлишок вартості понад витрати виробництва товару. А втім, положення, що витрати виробництва є менші, ніж вартість товару, практично перетворилось тепер у положення, що витрати виробництва є менші, ніж ціна виробництва. Для сукупного суспільного капіталу, для якого ціна виробництва дорівнює вартості, це положення є тотожне з попереднім: що витрати виробництва менші, ніж вартість. Хоч для окремих сфер виробництва воно має

мінливе значення, проте, основою його завжди лишається той факт, що при розгляді сукупного суспільного капіталу витрати виробництва вироблених ним товарів є менші, ніж вартість, або в даному разі для сукупної маси вироблених товарів, менші, ніж тотожна з цією вартістю ціна виробництва. Витрати виробництва товару відповідають тільки кількості вміщеної в ньому оплаченої праці, вартість же — всій кількості вміщеної в ньому оплаченої і неоплаченої праці; ціна виробництва — сумі оплаченої праці плюс певна, для кожної окремої сфери виробництва від неї самої незалежна, кількість неоплаченої праці.

Формула, згідно з якою ціна виробництва товару $= k + p$, дорівнює витратам виробництва плюс зиск, визначилась тепер ближче таким чином, що $p = kp'$ (де p' є загальна норма зиску), і, отже, ціна виробництва $= k + kp'$. Якщо $k = 300$, а $p' = 15\%$, то ціна виробництва $k + kp' = 300 + 300 \cdot \frac{15}{100} = 345$.

Ціна виробництва товарів у кожній окремій сфері виробництва може змінювати свою величину:

1) при незмінній вартості товарів (тобто при умові, що у виробництво товару після зміни ціни виробництва входить та сама кількість мертвої і живої праці, як і до зміни) в наслідок незалежної від даної окремої сфери зміни загальної норми зиску;

2) при незмінній загальній нормі зиску в наслідок зміни вартості — чи то в самій даній сфері виробництва, в результаті технічних змін, чи в наслідок зміни вартості тих товарів, які входять у сталий капітал цієї сфери як його складові елементи;

3) нарешті, в наслідок спільного впливу обох цих обставин. Не зважаючи на великі зміни, які постійно — як це виявиться далі — відбуваються у фактичних нормах зиску окремих сфер виробництва, дійсна зміна в загальній нормі зиску, оскільки вона викликається не винятковими, надзвичайними економічними подіями, є дуже пізній результат ряду коливань, які охоплюють дуже довгі періоди часу, тобто коливань, що потребують багато часу, поки вони сконсолідуються і вирівнюються у зміну загальної норми зиску. Тому при всіх коротших періодах (цілком незалежно від коливань ринкових цін) зміну цін виробництва треба завжди пояснювати *prima facie* [очевидно] дійсною зміною вартості товарів, тобто зміною всієї суми робочого часу, потрібного для їх виробництва. Проста зміна грошового виразу тих самих вартостей тут, само собою зрозуміло, зовсім не береться до уваги⁴.

З другого боку, очевидно, що коли розглядати сукупний суспільний капітал, то сума вартості вироблених ним товарів (або, в грошовому виразі, їхня

⁴ Corbett [«An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals». London 1841], стор. [33 і далі] 174.

ціна), = вартості сталого капіталу + вартість змінного капіталу + додаткова вартість. Якщо припустити, що ступінь експлуатації праці є незмінний, то норма зиску при незмінній масі додаткової вартості може змінюватись тут тільки в тому випадку, коли вартість сталого капіталу змінюється, або коли вартість змінного капіталу змінюється, або ж коли змінюються обидві ці вартості, так що змінюється K , а тому й $\frac{m}{K}$, загальна норма зиску. Отже, в кожному випадку зміна загальної норми зиску передбачає зміну вартості товарів, що входять як складові елементи в сталий капітал, або в змінний капітал, або одночасно в той і в другий.

Абож загальна норма зиску може змінюватись при незмінній вартості товарів, якщо змінюється ступінь експлуатації праці.

Або, при незмінному ступені експлуатації праці, загальна норма зиску може змінюватись в тому випадку, коли сума вживаної праці змінюється відносно сталого капіталу в наслідок технічних змін у процесі праці. Але такі технічні зміни завжди мусять виявлятися у зміні вартості товарів, а тому й супроводитись цією зміною вартості товарів, виробництво яких вимагає тепер більше або менше праці, ніж раніше.

В першому відділі ми бачили, що додаткова вартість і зиск, розглядувані щодо їхньої маси, тотожні. Однак, норма зиску вже з самого початку відрізняється від норми додаткової вартості, при чому спочатку це виявляється тільки як інша форма обрахунку; але через те що норма зиску може підвищуватись або падати при незмінній нормі додаткової вартості і навпаки, і що капіталіста практично цікавить виключно норма зиску, то це знов таки вже з самого початку цілком затемнює і містифікує дійсне поведження додаткової вартості. Проте, кількісна різниця була тільки між нормою додаткової вартості і нормою зиску, а не між самими додатковою вартістю і зиском. Через те що в нормі зиску додаткова вартість обчислюється на весь капітал і відноситься до нього як до своєї міри, то вже в наслідок цього здається, що сама додаткова вартість виникла з усього капіталу, і при тому рівномірно з усіх його частин, так що в понятті зиску стирається органічна різниця між сталим і змінним капіталом; тому, дійсно, у цій своїй перетвореній формі, у формі зиску, додаткова вартість сама заперечує своє походження, втрачає свій характер, стає непізнаваною. Однак, досі різниця між зиском і додатковою вартістю зводилась тільки до якісної зміни, до зміни форми, тимчасом як дійсна кількісна різниця на цьому першому ступені перетворення існує тільки між нормою зиску і нормою додаткової вартості, але ще не існує між зиском і додатковою вартістю.

Інакше стоїть справа, коли вже встановлюється загальна норма зиску і за її допомогою пересічний зиск, відповідний до даної для різних сфер виробництва величини застосовуваного капіталу.

Тепер тільки випадково додаткова вартість, — а тому й зиск, — дійсно створена в якійсь окремій сфері виробництва, може збігтися з зиском, який міститься в продажній ціні товару. Як загальне правило, тепер зиск і додаткова вартість, а не тільки їх норми, є дійсно різні величини. Тепер, при даному ступені експлуатації праці, маса додаткової вартості, створена в якійсь окремій сфері виробництва, має важливіше значення для сукупного пересічного зиску суспільного капіталу, отже, для капіталістичного класу взагалі, ніж безпосередньо для капіталістів кожної окремої галузі виробництва. Для них це має значення лиш остільки⁵, оскільки створена в їх галузі кількість додаткової вартості разом з іншими моментами справляє визначальний вплив в регулюванні пересічного зиску. Але це є процес, який відбувається за спиною капіталіста, процес, якого капіталіст не бачить, не розуміє і який його фактично не цікавить. Отже, дійсна різниця у величині між зиском і додатковою вартістю — не тільки між нормою зиску і нормою додаткової вартості — в окремих сферах виробництва цілком приховує справжню природу й походження зиску, і не тільки для капіталіста, який має тут особливий інтерес помилятися, але й для робітника. З перетворенням вартостей у ціни виробництва зникає з очей сама основа визначення вартості. Нарешті, якщо при простому перетворенні додаткової вартості в зиск та частина вартості товарів, яка становить зиск, протистоїть другій частині вартості як витратам виробництва товару, так що вже тут у капіталіста губиться поняття вартості, бо він має перед собою не всю кількість праці, якої коштує виробництво товару, а тільки ту частину цієї праці, яку він оплатив у формі засобів виробництва, живих або мертвих, і таким чином зиск йому здається чимось таким, що стоїть поза іманентною вартістю товару, — то тепер це уявлення цілком potwierджується, зміцнюється і костеніє, бо тепер, якщо розглядати окрему сферу виробництва, зиск, який додається до витрат виробництва, дійсно визначається не межами процесу утворення вартості, який відбувається в самій цій сфері, а встановлюється, навпаки, умовами, що лежать цілком поза нею.

Та обставина, що цей внутрішній зв'язок розкритий тут уперше, що дотеперішня політична економія, як ми це побачимо з дальшого викладу і з книги ІV, або мусила абстрагуватись від різниць між додатковою вартістю і зиском, між нормою додаткової вартості і нормою зиску, щоб мати можливість зберегти визначення вартості як основу, або ж відмовлялась від цього визначення вартості і разом з ним від усякого ґрунту для наукового ставлення до питання, щоб триматися цих різниць, які лежать на поверхні явищ і впадають в очі, — ця плутанина в теоретиків найкраще показує, як капіталіст-практик, що захо-

⁵ Самою собою зрозуміло, ми тут залишаємо осторонь можливість добувати на короткий час надзиск за допомогою зниження заробітної плати, монопольних цін і т. д. [— Ф. Е.]

плений конкурентною боротьбою і ніяк не проникає в суть її виявлень, мусить бути зовсім нездатний за зовнішньою видимістю розпізнати внутрішню суть і внутрішню форму цього процесу.

Всі розвинені в першому відділі закони про підвищення і падіння норми зиску в дійсності мають таке двояке значення:

1) З одного боку, вони є закони загальної норми зиску. При наявності багатьох різних причин, які, згідно з вищевикладеним, приводять до підвищення або падіння норми зиску, можна було б думати, що загальна норма зиску мусить щодня змінюватись. Але рух в одній сфері виробництва знищується рухом в іншій сфері виробництва, впливи перехрещуються і взаємно паралізуються. Пізніше ми дослідимо, куди, в яку сторону, прагнуть в кінцевому рахунку ці коливання; але вони — повільні; раптовість, многобічність і різна тривалість цих коливань у різних сферах виробництва приводять до того, що вони почасти компенсуються в своєму чергуванні в часі, так що за підвищенням цін іде падіння цін, і навпаки; отже, приводять до того, що коливання лишаються місцевими, тобто обмеженими окремою сферою виробництва; нарешті, — до того, що різні місцеві коливання взаємно нейтралізуються. В межах кожної окремої сфери виробництва відбуваються зміни, відхилення від загальної норми зиску, які, з одного боку, вирівнюються протягом певного періоду часу і тому не впливають на загальну норму зиску; з другого ж боку, вони знову таки не впливають на неї, бо знищуються іншими місцевими коливаннями, які відбуваються одночасно з ними. Через те що загальна норма зиску визначається не тільки пересічною нормою зиску в кожній сфері, але й розподілом сукупного капіталу між різними окремими сферами, і через те що цей розподіл постійно змінюється, то в цьому ми знову маємо постійну причину зміни загальної норми зиску, але таку причину зміни, яка при безперервності (*Ununterbrochenheit*) і всебічності цього руху здебільшого знов таки паралізує сама себе.

2) В межах кожної сфери є певний простір для коливання норми зиску цієї сфери протягом коротшого чи довшого періоду, поки це коливання, після ряду підвищень чи падінь, сконсолідується настільки, щоб мати досить часу для впливу на загальну норму зиску, отже й для досягнення більше ніж місцевого значення. Тому в межах таких просторових і часових границь так само мають силу закони норми зиску, розвинені в першому відділі цієї книги.

Теоретичний погляд, — що при первісному перетворенні додаткової вартості в зиск кожна частина капіталу рівномірно дає зиск⁶, виражає практичний факт. Який би не був склад промислового капіталу, — чи приводить він у рух чверть мертвої і три чверті живої праці, чи три чверті мертвої і одну чверть

⁶ Мальтус [«Principles of Political Economy», 2-е вид. Лондон, 1836, стор. 268].

живої, чи вбирає він в одному випадку втричі більше додаткової праці, або виробляє втричі більше Додаткової вартості, ніж у другому, — в обох випадках він дає однаковий зиск, якщо ступінь експлуатації праці є незмінний і якщо ми абстрагуємось від індивідуальних різниць, які й без того зникають, бо в обох випадках ми маємо перед собою тільки пересічний склад всієї сфери виробництва. Одиначний капіталіст (або й сукупність капіталістів у кожній окремій сфері виробництва), погляд якого обмежений, справедливо гадає, що його зиск походить не тільки з праці, вживаної ним або в його галузі промисловості. Це цілком правильно, оскільки справа йде про його пересічний зиск. В якій мірі цей зиск є результат загальної експлуатації праці сукупним капіталом, тобто всіма його товаришами-капіталістами, — це є для нього цілковитою містерією, тим більше, що самі теоретики буржуазії, політико-економи, досі ще не розкрили цієї містерії. Заощадження на праці — не тільки на праці, необхідній для вироблення певного продукту, але й на числі зайнятих робітників — і збільшене вживання мертвої праці (сталого капіталу) з економічного погляду виступає як цілком правильна операція і здається, що це ніяк не впливає на загальну норму зиску і пересічний зиск. Але ж яким чином жива праця може бути виключним джерелом зиску, якщо зменшення кількості праці, потрібної для виробництва, здається, не тільки не впливає на зиск, а, навпаки, при певних обставинах є найближчим джерелом збільшення зиску, принаймні для окремого капіталіста?

Якщо в даній сфері виробництва підвищується або скорочується та частина витрат виробництва, яка репрезентує вартість сталого капіталу, то ця частина виходить з циркуляції і входить у процес виробництва товару вже з самого початку збільшеною або зменшеною. Якщо, з другого боку, дане число зайнятих робітників за той самий час виробляє більше чи менше продукту, отже, якщо при незмінному числі робітників змінюється кількість праці, потрібна для виробництва певної кількості товарів, то та частина витрат виробництва, яка репрезентує вартість змінного капіталу, може лишитись незмінною, тобто в тих самих розмірах увійти в витрати виробництва сукупного продукту. Але на кожний окремий товар з тих товарів, сума яких становить сукупний продукт, припадає більше чи менше праці (оплаченої, а тому й неоплаченої), отже й більше чи менше витрат на цю працю, більша чи менша кількість заробітної плати. Вся виплачена капіталістом заробітна плата лишається та сама, але вона змінюється, якщо обчислювати її на кожну штуку товару. Отже, тут відбувається зміна в цій частині витрат виробництва товару. Чи підвищуються чи зменшуються витрати виробництва окремого товару в наслідок таких змін вартості або його самого, або товарів, які є його складовими елементами (або ж підвищуються чи зменшуються витрати виробництва суми товарів, вироблених капіталом даної величини), — в усякому разі пересічний зиск, якщо він

був, наприклад, 10%, так і лишається 10%; хоч 10%, розглядувані щодо окремого товару, являють собою дуже різну величину, залежно від тієї зміни у величині витрат виробництва окремого товару, що її викликала припущена нами зміна вартості⁷.

Щодо змінного капіталу, — а це найважливіше, тому що він є джерело додаткової вартості і тому що все те, що приховує його відношення до збагачення капіталіста, обгортає таємницею всю систему, — то справа в очах капіталіста має грубо-спрощений вигляд, а саме: нехай, наприклад, змінний капітал в 100 £ являє собою тижневу заробітну плату 100 робітників. Якщо ці 100 робітників при даному робочому дні виробляють за тиждень продукт в 200 штук товару, = 200T, то 1T, — якщо абстрагуватись від тієї частини витрат виробництва, яку додає сталий капітал, — коштує 10 ш., бо 100 £ = 200T, $1T = \frac{100 \text{ £}}{200} = 10$ шилінгам. Припустимо тепер, що відбувається зміна в продуктивній силі праці, що вона подвоюється, що, отже, те саме число робітників виробляє двічі по 200T за той самий час, за який воно раніш виробляло 200T. В цьому випадку 1T коштує (оскільки витрати виробництва складаються з самої тільки заробітної плати) 5 ш., бо тепер 100 £ = 400T, $1T = \frac{100 \text{ £}}{400} = 5$ шилінгам. Коли б продуктивна сила зменшилась удвоє, то та сама праця виробляла б тільки $\frac{200T}{2}$; і через те що 100 £ = $\frac{200T}{2}$, то тепер $1T = \frac{200 \text{ £}}{200} = 1$ фунтові стерлінгів. Зміни в робочому часі, потрібному для виробництва товарів, а тому і в вартості товарів, виступають тепер щодо витрат виробництва, а тому й щодо цін виробництва, як інший розподіл тієї самої заробітної плати на більшу або меншу кількість товарів, залежно від того, більше чи менше товарів виробляється протягом того самого робочого часу за ту саму заробітну плату. Капіталіст, отже й політико-економ, бачить тільки те, що частина оплаченої праці, яка припадає на штуку товару, змінюється із зміною продуктивності праці, і що разом з тим змінюється і вартість кожної окремої штуки; він не бачить, що те саме має місце також і з неоплаченою працею, яка міститься в кожній штуці товару, і тим менше може це побачити, що пересічний зиск в дійсності тільки випадково визначається неоплаченою працею, поглиненою в його власній сфері виробництва. Тільки в такій грубій і ірраціональній формі виступає тепер той факт, що вартість товарів визначається вміщеною в них працею.

⁷ Corbett [«An Inquiry etc.», стр. 20].

Вирівнення загальної норми зиску через конкуренцію. Ринкові ціни і ринкові вартості. Надзиск

Частина сфер виробництва має середній або пересічний склад застосовуваного в них капіталу, тобто склад капіталу, який цілком чи приблизно збігається з складом пересічного суспільного капіталу.

Ціна виробництва товарів, вироблюваних у цих сферах виробництва, цілком чи приблизно збігається з їх вартістю, вираженою в грошах. І коли б ніяким іншим способом не можна було досягти математичної границі, то цього можна було б досягти цим способом. Конкуренція так розподіляє суспільний капітал між різними сферами виробництва, що ціни виробництва в кожній сфері утворюються на зразок цін виробництва в цих сферах середнього складу, тобто $= k + kp'$ (витрати виробництва плюс добуток пересічної норми зиску і витрат виробництва). Але ця пересічна норма зиску є не що інше, як обчислений в процентах зиск у сфері виробництва середнього складу, де, отже, зиск збігається з додатковою вартістю. Отже, норма зиску в усіх сферах виробництва є одна й та ж, а саме вирівнена до норми зиску цих середніх сфер виробництва, в яких панує пересічний склад капіталу. Тому сума зисків усіх різних сфер виробництва мусить дорівнювати сумі додаткових вартостей і сума цін виробництва сукупного суспільного продукту мусить дорівнювати сумі його вартостей. Але ясно, що це вирівнювання між сферами виробництва з різним складом завжди мусить прагнути урівняти ці сфери з сферами середнього складу, однаково, чи ці останні точно чи тільки приблизно відповідають пересічному суспільному складові. У сферах виробництва, які більш чи менш наближаються до середньої, знову таки має місце тенденція до вирівнення, яка прагне до ідеального, тобто в дійсності не наявного середнього рівня, тобто тенденція до вирівнення навколо нього, як норми. Таким чином у цьому відношенні необхідно панує тенденція зробити ціни виробництва просто перетвореними формами вартості, або перетворити зиски в прості

частини додаткової вартості, які, однак, розподіляються не пропорційно до додаткової вартості, створеної в кожній окремій сфері виробництва, а пропорційно до маси капіталу, застосовуваного в кожній сфері виробництва, так що на рівновеликі маси капіталу, хоч би який був їх склад, припадають відповідно рівновеликі частини сукупної додаткової вартості, створеної сукупним суспільним капіталом.

Отже, для капіталів середнього чи приблизно середнього складу ціна виробництва збігається цілком або приблизно з вартістю, а зиск — із створеною ними додатковою вартістю. Всі інші капітали, хоч би який був їх склад, під тисненням конкуренції прагнуть зрівнятися з капіталами середнього або приблизно середнього складу. Але через те що капітали середнього складу є рівні або приблизно рівні пересічному суспільному капіталові, то всі капітали, яка б не була величина створеної ними самими додаткової вартості, прагнуть замість цієї додаткової вартості реалізувати в цінах своїх товарів пересічний зиск, тобто прагнуть реалізувати ціни виробництва.

З другого боку, можна сказати, що повсюди, де встановлюється пересічний зиск, отже загальна норма зиску — яким би шляхом не досягався цей результат, — цей пересічний зиск не може бути нічим іншим, як зиском на пересічний суспільний капітал, зиском, сума якого дорівнює сумі додаткових вартостей, а ціни, які утворюються в наслідок надбавки цього пересічного зиску до витрат виробництва, не можуть бути нічим іншим, як перетвореними в ціни виробництва вартостями. Справа ні трохи не змінилася б, коли б капітали в певних сферах виробництва з будь-яких причин не підлягали цьому процесові вирівнення. Тоді пересічний зиск обчислювався б на ту частину суспільного капіталу, яка входить у процес вирівнення. Очевидно, що пересічний зиск не може бути нічим іншим, як сукупною масою додаткової вартості, розподіленою в кожній сфері виробництва між масами капіталів пропорційно до їхніх величин. Це — сума реалізованої неоплаченої праці, і вся ця маса праці, так само як і оплачена, мертва й жива праця, виражається в сукупній масі, товарів і грошей, яка припадає капіталістам.

Справжня трудність питання тут ось у чому: як відбувається це вирівнення зисків у загальну норму зиску, раз воно, очевидно, є результатом і не може бути вихідним пунктом.

Насамперед, очевидно, що оцінка товарних вартостей, наприклад, у грошах, може бути тільки результатом обміну їх і що, припускаючи таку оцінку, ми повинні розглядати її як результат дійсного обміну товарної вартості на товарну вартість. Але яким же чином може здійснитись цей обмін товарів по їх дійсних вартостях?

Припустімо, спочатку, що всі товари в різних сферах виробництва продаються по їх дійсних вартостях. Що сталося б тоді? Згідно з вищевикладеним, в

різних сферах виробництва тоді панували б дуже різні норми зиску. Чи продаються товари по їх вартостях (тобто чи обмінюються вони один на один пропорційно до вміщеної в них вартості, по цінах їх вартості), чи продаються вони по таких цінах, що продаж їх дає рівновеликі зиски на рівновеликі маси капіталів, авансованих на відповідне виробництво їх, — це *prima facie* [очевидно] цілком різні речі.

Та обставина, що капітали, які приводять в рух неоднакову кількість живої праці, виробляють неоднакову кількість додаткової вартості, передбачає, принаймні до певної міри, що ступінь експлуатації праці або норма додаткової вартості однакова, або що існуючі в цьому відношенні різниці вирівнюються за допомогою дійсних або уявних (умовних) компенсуючих причин. Це передбачає конкуренцію між робітниками і вирівнювання ступеня їх експлуатації в наслідок постійного переходу їх з однієї сфери виробництва до іншої. Така загальна норма додаткової вартості — як тенденція, подібно до всіх економічних законів, — припускається нами як теоретичне спрощення; але в дійсності вона є фактична передумова капіталістичного способу виробництва, хоч вона й гальмується в більшій чи меншій мірі практичними тертями, які викликають більш чи менш значні місцеві різниці, такі є, наприклад, закони про осілість (*settlement laws*) для землеробських поденників в Англії. Але в теорії припускається, що закони капіталістичного способу виробництва розвиваються в чистому вигляді. В дійсності існує завжди тільки наближення; однак, це наближення тим більше, чим більше розвинений капіталістичний спосіб виробництва і чим більше усунене його забарвлення рештками попередніх економічних становищ і переплетення з ними.

Вся трудність постає з того, що товари обмінюються не просто як *товари*, а як *продукти капіталів*, які претендують на пропорціональну до їх величини або, при рівній величині, на рівну участь у сукупній масі додаткової вартості. І сукупна ціна товарів, вироблених даним капіталом за даний період часу, повинна задовольнити цю вимогу. Але сукупна ціна цих товарів є просто сума цін окремих товарів, які становлять продукт капіталу.

Punctum saliens [вирішальний пункт] виступить найбільше, якщо ми підемо до справи так: Припустім, що самі робітники володіють своїми відповідними засобами виробництва і обмінюють свої товари один з одним. Ці товари не були б тоді продуктами капіталу. Залежно від технічної природи їх робіт, вартість засобів праці і матеріалів праці, застосовуваних у різних галузях праці, була б різна; так само, незалежно від неоднакової вартості застосовуваних засобів виробництва, потрібна була б різна маса цих засобів виробництва для даної маси праці, залежно від того, що один певний товар може бути виготовлений за одну годину, а інший тільки за день і т. д. Припустімо далі, що ці робітники пересічно працюють однаково кількість часу, враховуючи вирівнення, які

впливають з різної інтенсивності праці та ін. Двоє робітників замінили б тоді в товарах, що становлять продукт їх денної праці, поперше, свої видатки, витрати (*die Kostpreise*) на спожиті засоби виробництва. Ці останні були б різні залежно від технічної природи їх галузей праці. Подруге, вони обидва створили б однакові кількості нової вартості, а саме робочий день, доданий ними до засобів виробництва. Ця нова вартість містила б у собі їх заробітну плату плюс додаткову вартість, додаткову працю понад їх необхідні потреби, при чому, однак, результати її належали б їм самим. Висловлюючись капіталістичною мовою, обидва робітники одержують рівну заробітну плату плюс рівний зиск, але разом з тим і вартість, виражену, наприклад, у продукті десятигодинного робочого дня. Але, поперше, вартості їх товарів були б різні. Нехай, наприклад, з уміщеної в товарі I вартості на спожиті засоби виробництва припадає більша частина вартості, ніж у товарі II, і — щоб урахувати тут усі можливі різниці — припустимо, що товар I вбирає більше живої праці, отже, потребує довшого робочого часу для свого виготовлення, ніж товар II. Отже, вартість цих товарів I і II дуже різна. Так само різні й суми товарних вартостей, які є продуктом праці, виконаної за даний час робітником I і робітником II. Норми зиску теж дуже різні для I і II, якщо ми назвемо тут нормою зиску відношення додаткової вартості до всієї вартості витрачених засобів виробництва. Засоби існування, які щодня споживаються робітниками I і II протягом виробництва і які представляють заробітну плату, становлять тут ту частину авансованих засобів виробництва, яку ми в інших випадках звемо змінним капіталом. Але додаткові вартості за однаковий робочий час були б для I і II однакові, або ще точніше: через те що I і II одержують кожний вартість продукту одного робочого дня, вони одержують — якщо відрахувати вартість, авансованих «сталих» елементів — однакові вартості, одну частину яких можна розглядати як заміщення спожитих у виробництві засобів споживання, а другу — як додаткову вартість, яка лишається понад це. Якщо I зробив більше витрат, то вони заміщаються більшою частиною вартості його товару, яка заміщає цю «сталу» частину, і тому він повинен також більшу частину всієї вартості свого продукту перетворити знову в речові елементи цієї сталої частини, тимчасом як II, якщо він менше одержав як заміщення, повинен зате настільки ж менше знову перетворити в елементи сталої частини. Отже, при цьому припущенні різниця в нормах зиску була б байдужою обставиною, цілком так само, як нині для найманого робітника байдуже, в якій нормі зиску виражається видушена з нього кількість додаткової вартості, і цілком так само, як у міжнародній торгівлі різниця норм зиску у різних націй є байдужа обставина для їх товарообміну.

Отже, для обміну товарів по їх вартостях, або приблизно по їх вартостях, потрібен значно нижчий ступінь, ніж для обміну по цінах виробництва, для якого потрібна певна висота капіталістичного розвитку.

Яким би чином не встановлювались або регулювались первісно ціни різних товарів одного відносно одного, закон вартості керує їх рухом. Де зменшується робочий час, потрібний для виробництва товарів, там падають і ціни; де він збільшується, там підвищуються, при інших незмінних умовах, і ціни.

Отже, незалежно від панування закону вартості над цінами і рухом цін, цілком відповідає справі розглядати вартість товарів не тільки теоретично, але й історично як *præius* [те, що передує] відносно цін виробництва. Це стосується до таких економічних відносин, коли засоби виробництва належать робітникам, а таке є становище як у стародавньому, так і в новітньому світі, у селянина, що працює сам і володіє землею, і в ремісника. Це погоджується, також з тим висловленим нами раніше поглядом⁸, що розвиток продуктів у товари постає через обмін між різними громадами, а не між членами однієї і тієї ж громади. Так само як до цього первісного становища, це стосується також і до пізніших відносин, оснований на рабстві й кріпацтві, а також до цехової організації ремесла — поки засоби виробництва, закріплені в кожній галузі виробництва, тільки з труднощами можуть бути перенесені з однієї сфери в іншу, і тому різні сфери виробництва відносяться одна до одної до певної міри так само, як чужі країни або комуністичні громади.

Для того, щоб ціни, по яких взаємно обмінюються товари, приблизно відповідали їх вартостям, потрібно тільки, щоб 1) обмін різних товарів перестав бути чисто випадковим або лише принагідним; 2) щоб ці товари, оскільки ми розглядаємо безпосередній товарообмін, вироблялися з тієї і другої сторони у відносних кількостях, приблизно відповідних взаємній потребі в них, що встановлюється взаємним досвідом при збуті, отже, виростає як результат з самого триваючого обміну, і 3) оскільки ми говоримо про продаж, щоб ніяка природна або штучна монополія не давала можливості сторонам-контрагентам продавати вище вартості і не примушувала їх збувати товари нижче вартості. Під випадковою монополією ми розуміємо монополію, яка створюється для покупця або продавця з випадкового стану попиту й подання.

Припущення, що товари різних сфер виробництва продаються по їх вартостях, означає, звичайно, тільки те, що їх вартість є центр тяжіння, навколо якого обертаються їх ціни і за яким вирівнюються їх постійні коливання вгору і вниз. Крім того, треба завжди відрізнити *ринкову вартість* — про яку мова буде пізніше — від індивідуальної вартості окремих товарів, які виробляються різними виробниками. Індивідуальна вартість деяких з цих товарів стоятиме нижче ринкової вартості (тобто для їх виробництва потрібно менше робочого

⁸ Тоді, в 1865 році, це було тільки «поглядом» Маркса. Тепер, після широких досліджень первісної громади, починаючи від Маурера і кінчаючи Морганом, це факт, навряд чи кимсь заперечуваний. — Ф. Е.

часу, ніж виражає ринкова вартість), індивідуальна вартість інших товарів — вище ринкової вартості. Ринкову вартість треба розглядати, з одного боку, як пересічну вартість товарів, вироблених у певній сфері виробництва, з другого боку — як індивідуальну вартість товарів, які виробляються при пересічних умовах даної сфери і які становлять значну масу продуктів цієї сфери. Тільки при виняткових комбінаціях товари, вироблені при найгірших умовах або при найсприятливіших умовах, регулюють ринкову вартість, яка становить, з свого боку, центр коливань для ринкових цін, — які, однак, є ті самі для товарів того самого роду. Якщо подання товарів по пересічній вартості, отже, по середній вартості тієї маси, яка лежить між обома крайніми полюсами, задовольняє звичайний попит, то товари, індивідуальна вартість яких стоїть нижче ринкової вартості, реалізують наддодаткову вартість або надзиск, тимчасом як товари, індивідуальна вартість яких стоїть вище ринкової вартості, не можуть реалізувати частини вміщеної в них додаткової вартості.

Ні грохи не допомагає й те, коли сказати, що продаж товарів, вироблених при найгірших умовах, доводить, що вони потрібні для покриття попиту. Коли б у припущеному випадку ціна була вища за середню ринкову вартість, то попит був би менший. При певних цінах даний рід товару може займати на ринку якесь певне місце; при зміні цін це місце лишається тим самим тільки тоді, коли вища ціна збігається з меншою кількістю товарів, а нижча ціна — з більшою кількістю товарів. Якщо ж, навпаки, попит такий значний, що він не скорочується і тоді, коли ціна регулюється вартістю товарів, вироблених при найгірших умовах, то ці останні визначають ринкову вартість. Це можливо тільки тоді, коли попит перевищує звичайний рівень або коли подання падає нижче звичайного рівня. Нарешті, якщо маса вироблених товарів більша за ту кількість їх, яка знаходить собі збут по середніх ринкових вартостях, то ринкову вартість регулюють товари, вироблені при найкращих умовах. Ці останні, наприклад, можуть бути продані цілком або приблизно по їх індивідуальній вартості, при чому може статися, що товари, вироблені при найгірших умовах, не реалізують навіть своїх витрат виробництва, тимчасом як товари, вироблені при середніх, пересічних умовах, можуть реалізувати тільки частину вміщеної в них додаткової вартості. Те, що сказано тут про ринкову вартість, стосується і до ціни виробництва, якщо вона заступає місце ринкової вартості. Ціна виробництва регулюється в кожній сфері виробництва, і регулюється так само залежно від певних обставин. Але сама вона знов таки є центром, навколо якого коливаються щоденні ринкові ціни і відповідно до якого вони за певні періоди часу вирівнюються (див. у *Рікардо* про визначення ціни виробництва працею, виконуваною при найгірших умовах [«Principles etc.», вид. Мак-Куллоха, Лондон 1852, стор. 37, 38]).

Як би не регулювались ціни, але виходить таке:

1) Закон вартості керує рухом цін: зменшення чи збільшення робочого часу, потрібного для виробництва, приводить до підвищення чи падіння цін виробництва. Саме в цьому розумінні каже Рікардо (який, звичайно, відчуває, що його ціни виробництва відхиляються від вартостей товарів), що «the inquiry to which he wishes to draw the reader's attention, relates to the effect of the variations in the relative value of commodities, and not in their absolute value» [дослідження, на яке він хоче звернути увагу читача, стосується до результатів змін відносної вартості товарів, а не їх абсолютної вартості] [Рікардо, там же, стор. 15].

2) Пересічний зиск, який визначає ціни виробництва, завжди мусить приблизно дорівнювати тій кількості додаткової вартості, що припадає на даний капітал, як відповідну частину сукупного суспільного капіталу. Припустім, що загальна норма зиску, а тому й пересічний зиск, виражається в грошовій вартості, вищій, ніж дійсна пересічна додаткова вартість, виражена в її грошовій вартості. Оскільки справа стосується капіталістів, байдуже, чи нараховують вони взаємно 10 чи 15% зиску. Ні той, ні другий рівень процента не відповідає дійсній товарній вартості, бо перебільшення грошового виразу є взаємне. Щождо робітників (оскільки припускається, що вони одержують свою нормальну заробітну плату і що, отже, підвищення пересічного зиску не означає дійсного відрахування з заробітної плати, тобто не виражає чогось цілком іншого, ніж нормальна додаткова вартість капіталіста), то підвищенню товарних цін, яке виникає в наслідок підвищення пересічного зиску, мусить відповідати підвищення грошового виразу змінного капіталу. Справді, таке загальне номінальне підвищення норми зиску і пересічного зиску понад рівень, даний відношенням дійсної додаткової вартості до всього авансованого капіталу, неможливе без того, щоб не потягти за собою підвищення заробітної плати, а також підвищення цін товарів, які становлять сталий капітал. Цілком так само зниження дасть протилежний результат. Через те що сукупна вартість товарів регулює сукупну додаткову вартість, а ця остання регулює висоту пересічного зиску, отже й загальної норми зиску, — регулює як загальний закон, або як закон, що керує коливаннями, — то закон вартості регулює ціни виробництва.

Що здійснює конкуренція, спочатку в окремих сферах виробництва, так це — встановлення однакової ринкової вартості і ринкової ціни з різних індивідуальних вартостей товарів. Але тільки конкуренція капіталів у різних сферах виробництва створює ціну виробництва, яка зрівнює норми зиску між різними сферами. Для досягнення цього останнього результату потрібен вищий розвиток капіталістичного способу виробництва, ніж для першого.

Для того, щоб товари тієї самої сфери виробництва, того самого роду і приблизно тієї самої якості продавалися по їхніх вартостях, потрібні дві умови:

Поперше, різні індивідуальні вартості мусять вирівнятися в одну суспільну вартість, описану вище ринкову вартість, а для цього потрібна конкуренція

між виробниками того самого роду товарів, а також наявність ринку, на якому вони разом пропонують свої товари. Для того, щоб ринкова ціна товарів, тотожних між собою, але вироблених при обставинах різного індивідуального забарвлення, відповідала ринковій вартості, не відхилялась від неї, не підвищувалась і не знижувалась проти неї, потрібно, щоб тиснення, яке справляють один на одного різні продавці, було досить велике для того, щоб кинути на ринок масу товарів, відповідну суспільній потребі, тобто таку кількість їх, за яку суспільство спроможне заплатити ринкову вартість. Якщо маса продуктів перевищує цю потребу, то товари мусять бути продані нижче їхньої ринкової вартості; навпаки, вони мусили б бути продані вище їх ринкової вартості, якщо маса продуктів була б не досить велика, або — що те саме — якщо тиснення конкуренції серед продавців було б не досить значним, щоб примусити їх подати цю масу товарів на ринок. Коли б ринкова вартість змінилась, то змінилися б і умови, на яких могла б бути продана сукупна маса товарів. Якщо ринкова вартість падає, то суспільна потреба (яка тут завжди є платоспроможна потреба) пересічно розширюється і може в певних межах поглинути більші маси товарів. Якщо ринкова вартість підвищується, то суспільна потреба на товари скорочується і поглинає менші маси їх. Тому, якщо попит і подання регулюють ринкову ціну або, точніше, відхилення ринкових цін від ринкової вартості, то, з другого боку, ринкова вартість регулює відношення попиту й подання або той центр, навколо якого коливання попиту й подання примушують коліватись ринкові ціни.

Якщо розглянемо справу ближче, то побачимо, що умови, які мають силу для вартості окремих товарів, репродукуються тут як умови, що мають силу для вартості сукупної суми товарів певного роду; а капіталістичне виробництво з самого початку є масове виробництво; та й при інших, менш розвинених способах виробництва, товари, — принаймні, головні товари, — вироблювані в незначних кількостях, як спільний продукт, хоча й багатьох дрібних виробників, концентруються на ринку великими масами в руках відносно небагатьох купців, нагромаджуються і продаються ними як спільний продукт цілої галузі виробництва або більшої чи меншої частини її.

Зауважмо тут цілком мимохідь, що «суспільна потреба», тобто те, що регулює принцип попиту, істотно зумовлюється відношенням різних класів одного до одного і їх взаємним економічним становищем, а значить, поперше, відношенням сукупної додаткової вартості до заробітної плати і, подруге, співвідношенням різних частин, на які розпадається додаткова вартість (зиск, процент, земельна рента, податки і т. д.); таким чином тут знову виявляється, що відношенням попиту й подання абсолютно нічого не можна пояснити, поки не розкрита та база, на якій розвивається (spielt) це відношення.

Хоч товар і гроші, і те і друге, є єдність мінової вартості і споживної вартості, проте, ми вже бачили (книга I, розд. 1, 3), як в купівлі й продажу обидва ці визначення полярно розміщуються на двох крайніх пунктах, так що товар (продавець) репрезентує споживну вартість, а гроші (покупець) — мінову вартість. Перша передумова продажу полягала в тому, що товар повинен мати споживну вартість, отже, задовольняти суспільну потребу. Друга передумова полягала в тому, що кількість праці, вміщена в товарі, повинна репрезентувати суспільно-необхідну працю, отже, індивідуальна вартість (і — що при цьому припущенні є те саме — продажна ціна) товару повинна збігатися з його суспільною вартістю⁹.

Застосуємо це до наявної на ринку маси товарів, яка становить продукт цілої сфери виробництва.

Справу можна з'ясувати найлегше, якщо ми всю масу товарів — спочатку, отже, *однієї* галузі виробництва — розглядатимемо як *один* товар, а суму цін багатьох тотожних товарів як *одну* сумарну ціну. В такому випадку те, що було сказано про окремих товарів, буквально стосується до маси товарів певної галузі виробництва, яка перебуває на ринку. Відповідність індивідуальної вартості товару його суспільній вартості здійснюється тепер або набуває дальшого визначення в тому розумінні, що сукупна кількість товару містить у собі працю, суспільно-необхідну для її виробництва, і що вартість цієї маси товарів = її ринковій вартості.

Припустімо тепер, що значна маса цих товарів вироблена при однакових, приблизно нормальних суспільних умовах, так що ця вартість є разом з тим індивідуальна вартість окремих товарів, які становлять цю масу. Якщо одна порівняно незначна частина товарів вироблена при умовах гірших, а друга — при умовах кращих, ніж нормальні, так що індивідуальна вартість першої частини більша, а другої менша, ніж середня вартість більшої частини цих товарів, причому обидві ці крайності урівноважуються, так що пересічна вартість належних до них товарів дорівнює вартості товарів, належних до середньої маси, — то ринкова вартість визначається вартістю товарів, вироблених при середніх умовах¹⁰. Вартість сукупної товарної маси дорівнює дійсній сумі вартостей всіх окремих товарів, узятих разом — як тих, що вироблені при середніх умовах, так і тих, що вироблені при умовах гірших чи кращих, ніж середні. В цьому випадку ринкова вартість або суспільна вартість маси товарів — необхідний робочий час, що міститься в них — визначається вартістю переважної середньої маси товарів.

⁹ К. Маркс: «Zur Kritik der politischen Oekonomie», Berlin 1859. [К. Маркс: «До критики політичної економії», укр. вид. 1935 р., стор. 54.]

¹⁰ Там же.

Припустімо, навпаки, що сукупна кількість даного товару, поданого на ринок, лишається та сама, але вартість товарів, вироблених при гірших умовах, не урівноважується вартістю товарів, вироблених при кращих умовах, при чому частина всієї маси товарів, вироблена при гірших умовах, становить відносно значну величину як у порівнянні з середньою масою товарів, так і в порівнянні з другою крайністю; тоді ринкову вартість або суспільну вартість регулює маса товарів, вироблена при гірших умовах.

Припустімо, нарешті, що кількість товарів, вироблених при умовах кращих, ніж середні, значно переважає масу товарів, вироблених при гірших умовах, і становить навіть значну величину порівняно з масою товарів, вироблених при середніх умовах; тоді ринкову вартість регулює частина товарів, вироблена при кращих умовах. Ми тут залишаємо осторонь переповнення ринку, коли ринкову ціну завжди регулює частина товарів, вироблена при кращих умовах; тут ми маємо справу не з ринковою ціною, оскільки вона відрізняється від ринкової вартості, а з різними визначеннями самої ринкової вартості¹¹.

Дійсно, розглядаючи справу з усією строгістю (що, звичайно, фактично здійснюється тільки приблизно і з незчисленими модифікаціями), у випадку I ринкова вартість всієї маси товарів, регульована середніми вартостями, дорівнює сумі їх індивідуальних вартостей; хоча для товарів, вироблених на крайніх полюсах, ця вартість виступає як накинута їм пересічна вартість. Ви-

¹¹ Отже, спір між Шторхом і Рікардо в питанні земельної ренти (спір тільки щодо розуміння питання: фактично вони не вважали один на одного) про те, чи регулюється ринкова вартість (у них скоріше ринкова ціна або ціна виробництва) товарами, виробленими при найнесприятливіших умовах (Рікардо [там же, стор. 38 і далі]), чи товарами, виробленими при найсприятливіших умовах (Шторх. [«Cours d'économie politique». Петербург 1815, т. II, стор. 78 і далі]), розв'язується таким чином, що обидва вони мають рацію і не мають рації і що обидва вони зовсім випустили з уваги середній випадок. Порівняй у Корбета [«An Inquiry etc.», стор. 42 і далі] про ті випадки, коли ціна регулюється товарами, виробленими при найкращих умовах. — «It is not meant to be asserted by him (Ricardo) that two particular lots of two different articles, as a hat and a pair of shoes, exchange with one another when those two particular lots were produced by equal quantities of labour. By «commodity» we must here understand the «description of commodity» not a particular individual hat, pair of shoes etc. The whole labour which produces all the hats in England is to be considered, for this purpose, as divided among all the hats. This seems to me not to have been expressed at first, and in the general statements of this doctrine». [«Не слід думати, ніби він (Рікардо) твердить, що дві певні партії двох різних товарів, як, наприклад, один капелюх і пара черевиків, обмінюються одна на одну, якщо кожна з цих двох певних партій товарів створена однаковою кількістю праці. Під «товаром» ми повинні тут розуміти певний «рід товару», а не один окремих індивідуальний капелюх, одну пару черевиків і т. д. Для цього вся праця, що виробляє всі капелюхи в Англії, повинна розглядатись як поділена між усіма цими капелюхами. Мені здається, що первісно, а також при звичайних викладах цієї доктрини це не було висловлено»]. («Observations on certain verbal disputes in Political Economy etc.», London 1821, стор. 53, 54).

робники, що працюють на гіршому полюсі, мусять тоді продавати свої товари нижче індивідуальної вартості; виробники, що працюють на кращому полюсі, продають свої товари вище індивідуальної вартості.

У випадку II індивідуальні маси вартості, вироблені на обох крайніх полюсах, не урівноважуються, і справу вирішує маса вартості, вироблена при гірших умовах. Строго кажучи, пересічна ціна або ринкова вартість кожного окремого товару чи кожної відповідної частини всієї маси товарів визначалася б тут усією вартістю маси товарів, усією вартістю, що вийшла б в результаті складання вартостей товарів, вироблених при різних умовах, і відповідною частиною цієї суми вартостей, яка припадала б на кожний окремий товар. Одержана таким способом ринкова вартість стояла б вище індивідуальної вартості не тільки товарів, належних до сприятливого полюса, але й товарів, належних до середньої групи; проте, вона все ще стояла б нижче індивідуальної вартості товарів, вироблених на несприятливому полюсі. Наскільки вона наближається до цієї останньої і чи може вона, нарешті, збігтися з нею, це цілком залежить від розміру, що його має в даній товарній сфері маса товарів, вироблених на несприятливому полюсі. Якщо попит хоч трохи переважає, то ринкову ціну регулює індивідуальна вартість товарів, вироблених при несприятливих умовах.

Якщо, нарешті, як у випадку III, кількість товарів, вироблених на сприятливому полюсі, займає більше місце не тільки в порівнянні з другим полюсом, але й в порівнянні з середніми умовами, то ринкова вартість падає нижче середньої вартості. Пересічна вартість, обчислена шляхом складання сум вартостей обох полюсів і середини, стоїть тут нижче середньої вартості і наближається до цієї останньої або віддаляється від неї залежно від відносного розміру, що його має сприятливий полюс. Якщо попит порівняно з поданням слабкий, то частина товарів, що поставлена в сприятливі умови, яка б вона не була велика, насильно завойовує собі місце, скорочуючи свою ціну до рівня своєї індивідуальної вартості. З цією індивідуальною вартістю товарів, вироблених при кращих умовах, ринкова вартість ніколи не може збігтися, крім випадку дуже значного переважання подання над попитом.

Це абстрактно зображене тут встановлення ринкової вартості на дійсному ринку опосередковується конкуренцією між покупцями, припускаючи, що попит є саме настільки великий, щоб поглинути дану масу товарів по її встановленій таким чином вартості. І тут ми приходимо до другого пункту.

Подруге. Те, що товар має споживну вартість, означає тільки, що він задовольняє якусь суспільну потребу. Поки ми мали справу тільки з окремими товарами, ми могли припускати, що існує потреба в цьому певному товарі, — кількість якого вже дана в його ціні, — не вдаючись до ближчого визначення кількісної сторони потреби, яку належить задовольнити. Але ця кількісна сто-

рона стає істотним моментом, якщо на одному боці стоїть продукт цілої галузі виробництва, а на другому — суспільна потреба. Тепер треба розглянути міру, тобто кількість цієї суспільної потреби.

В даних вище визначеннях ринкової вартості припускається, що маса вироблених товарів лишається незмінною, що вона є дана; що змінюється тільки відношення між складовими частинами цієї маси, виробленими при різних умовах, і що тому ринкова вартість тієї самої маси товарів регулюється по-різному. Припустімо, що ця маса товарів становить звичайні розміри подання, при чому ми залишаємо осторонь ту можливість, що частина вироблених товарів може час від часу забиратися з ринку. Якщо попит на цю масу товарів теж лишається звичайним, то товар продається по його ринковій вартості, хоч би який з досліджених раніше трьох випадків регулював цю ринкову вартість. Товарна маса не тільки задовольняє певну потребу, але задовольняє її в її суспільному розмірі. Якщо, навпаки, кількість товарів є менша чи більша, ніж попит на них, то мають місце відхилення ринкової ціни від ринкової вартості. І перше відхилення полягає в тому, що коли кількість товарів занадто мала, то ринкову вартість завжди регулюють товари, вироблені при найгірших умовах, а якщо кількість їх занадто велика, то ринкову вартість регулюють товари, вироблені при найкращих умовах; що, отже, ринкову вартість визначає один з крайніх полюсів, не зважаючи на те, що відповідно до самого тільки відношення між масами, виробленими при різних умовах, мусив би бути інший результат. Якщо різниця між попитом і кількістю продуктів значніша, то ринкова ціна так само ще значніше відхилятиметься вгору або вниз від ринкової вартості. Але різниця між кількістю вироблених товарів і тією кількістю їх, при якій вони продаються по їх ринковій вартості, може мати двояку причину. Або змінюється сама ця кількість, стає занадто малою чи занадто великою, тобто репродукція відбувається в іншому масштабі, ніж той, що регулював дану ринкову вартість. В цьому випадку змінюється подання, хоч попит лишається той самий, і в наслідок цього настає відносна перепродукція або недопродукція. Або ж репродукція, тобто подання, лишається та сама, а попит падає чи підвищується, що може статися з різних причин. Хоч при цьому абсолютна величина подання лишилась та сама, але його відносна величина, його величина порівняно з потребою, або вимірювана потребою, змінилась. Результат той самий, що й у першому випадку, тільки зворотного напрямку. Нарешті: якщо відбуваються зміни на одній і на другій стороні, але в протилежному напрямі, або ж хоч і в тому самому напрямі, але не в тій самій мірі, одним словом, якщо відбуваються двосторонні зміни, які, однак, змінюють попереднє відношення між обома сторонами, то кінцевий результат завжди мусить звестись до одного з двох вищерозглянутих випадків.

Справжня трудність при загальному визначенні понять попиту і подання

полягає в тому, що визначення це, здається, зводиться до тавтології. Розгляньмо спочатку подання, тобто продукт, який перебуває на ринку або може бути приставлений на ринок. Для того, щоб не вдаватись до цілком зайвих тут деталей, візьмімо тут масу річної репродукції в кожній даній галузі промисловості і залишмо при цьому остеронь те, що різні товари в більшій чи меншій мірі можуть забиратися з ринку і нагромаджуватись для споживання, скажемо, ближчого року. Ця річна репродукція виражає насамперед певну кількість, міру або число, залежно від того, як виміряється товарна маса, — окремими екземплярами, чи як суцільна величина; це — не тільки споживні вартості, що задовольняють людські потреби, але і такі споживні вартості, що перебувають на ринку в певній даній кількості. Подруге, ця кількість товарів має певну ринкову вартість, яку можна виразити як кратне ринкової вартості товару або товарної міри, що служать одиницями. Тому між кількістю товарів, що перебувають на ринку, і їх ринковою вартістю не існує ніякого необхідного зв'язку; тимчасом, наприклад, як деякі товари мають специфічно високу вартість, інші мають специфічно низьку вартість, так що дана сума вартості може виразитись у дуже великій кількості одних і в дуже незначній кількості інших товарів. Між кількістю товарів, що перебувають на ринку, і ринковою вартістю цих товарів існує тільки такий зв'язок: на даній базі продуктивності праці виготовлення певної кількості товарів вимагає в кожній окремій сфері виробництва певної кількості суспільного робочого часу, хоч у різних сферах виробництва це відношення є цілком різне і не стоїть ні в якому внутрішньому зв'язку з корисністю цих товарів або специфічною природою їх споживних вартостей. При всіх інших однакових умовах, якщо кількість a даного сорту товарів коштує b робочого часу, то кількість na коштує nb робочого часу. Далі: оскільки суспільство хоче задовольнити потреби, хоче щоб для цієї мети був вироблений товар, воно мусить його оплатити. Дійсно, оскільки при товарному виробництві передбачається поділ праці, то суспільство купує ці товари, вживаючи на їх виробництво частину робочого часу, який є в його розпорядженні, отже, купує їх за допомогою певної кількості робочого часу, яким воно може порядкувати. Та частина суспільства, якій в наслідок поділу праці припадає вживати свою працю на виробництво цих певних товарів, мусить дістати еквівалент у суспільній праці, представлений у товарах, які задовольняють її потреби. Але не існує ніякого необхідного, а існує тільки випадковий зв'язок між сукупною кількістю суспільної праці, вжитою на певний суспільний продукт, тобто між тією відповідною частиною сукупної робочої сили суспільства, яку воно вживає на виробництво цього продукту, отже, між розміром, який займає виробництво цього продукту в сукупному виробництві, з одного боку, і, з другого боку, тим розміром, в якому суспільство вимагає покриття тієї потреби, яку задовольняє цей певний продукт. Хоч кожний окре-

мий продукт або кожна дана кількість певного сорту товару може містити в собі тільки суспільну працю, потрібну для його виробництва, і розглядувана з цього боку ринкова вартість усієї кількості товарів цього сорту представляє тільки необхідну працю, — все ж, якщо певний товар вироблено в такій мірі, яка перевищує суспільну потребу, то частина суспільного робочого часу витрачена марно і вироблена маса товарів репрезентує тоді на ринку значно меншу кількість суспільної праці, ніж у ній дійсно міститься. (Тільки там, де виробництво відбувається за заздалегідь визначеним планом і під дійсним контролем суспільства, суспільство створює зв'язок між кількістю суспільного робочого часу, вживаного на виробництво певних продуктів, і розмірами суспільної потреби, яку належить задовольнити за допомогою цих продуктів.) Тому ці товари мусять бути продані нижче їх ринкової вартості, а частина їх може зовсім залишитись непроданою. — Протилежне матимем тоді, коли кількість суспільної праці, вжитої на виробництво певного сорту товарів, занадто мала порівняно з розмірами певної суспільної потреби, яку належить задовольнити за допомогою цього продукту. — Якщо ж кількість суспільної праці, вжитої на виробництво певного продукту, відповідає розмірам суспільної потреби, яку належить задовольнити, так що вироблена маса продукту відповідає звичайному масштабів репродукції при незмінному попиті, то товар продається по його ринковій вартості. Обмін або продаж товарів по їх вартості є раціональна основа, природний закон їх рівноваги; відхилення слід пояснити, виходячи з цього закону, а не навпаки — з відхилень пояснити самий закон.

Розгляньмо тепер другий бік справи — попит.

Товари купуються як засоби виробництва або як засоби існування, — при чому справа ніяк не змінюється від того, що деякі сорти товарів можуть служити обом цілям, — для того, щоб увійти в продуктивне або особисте споживання. Отже, попит на них пред'являється з боку виробників (в даному випадку капіталістів, бо припускається, що засоби виробництва перетворені в капітал) і з боку споживачів. І те і друге насамперед, очевидно, передбачає на стороні попиту певні розміри суспільної потреби, якій на другій стороні відповідають певні розміри суспільного виробництва в різних галузях виробництва. Для того, щоб бавовняна промисловість могла і далі провадити свою річну репродукцію в даному масштабі, потрібна звичайна кількість бавовни, а якщо взяти до уваги щорічне розширення репродукції в наслідок нагромадження капіталу, то, при інших незмінних умовах, потрібна додаткова кількість бавовни. Те саме і щодо засобів існування. Робітничий клас, для того, щоб і далі жити при звичайних пересічних умовах, мусить діставати принаймні попередню кількість необхідних засобів існування, хоч, може, і розподілених дещо інакше між різними сортами товарів; якщо ж узяти до уваги щорічний ріст населення, то потрібна ще певна додаткова кількість засобів існування; те саме з більшими

чи меншими модифікаціями можна сказати і щодо інших класів.

Отже, здається, ніби на стороні попиту є певна, даної величини суспільна потреба, яка для свого задоволення вимагає певної кількості товару на ринку. Але кількісна визначеність цієї потреби цілком еластична й хитка. Вона тільки здається фіксованою. Якби засоби існування були дешевші або грошова заробітна плата була вища, то робітники купували б більше засобів існування і виявилася б більша «суспільна потреба» на ці сорти товарів, — при чому ми зовсім залишаємо осторонь пауперів і т. д., «попит» яких стоїть нижче найвужчих меж їх фізичної потреби. Коли б, з другого боку, подешевшала, наприклад, бавовна, то попит капіталістів на бавовну виріс би, в бавовняну промисловість було б вкладено більше додаткового капіталу і т. д. При цьому взагалі не слід забувати, що попит на продуктивне споживання при нашому припущенні є попит з боку капіталіста і що справжня мета капіталіста є виробництво додаткової вартості, так що він тільки з цією метою виробляє певний сорт товарів. З другого боку, це не перешкоджає тому, що капіталіст, оскільки він виступає на ринку як покупець, наприклад, бавовни, репрезентує потребу в бавовні, адже і для продавця бавовни байдуже, чи перетворює покупець цю бавовну в сорочки, в бавовняний порошок, чи має намір затикати нею вуха собі і всьому світові. Але в усякому разі це справляє великий вплив на те, якого роду покупець він є. Його потреба в бавовні істотно модифікується тією обставиною, що в дійсності вона тільки приховує його потребу добувати зиск. — Межі, в яких репрезентована на *ринку* потреба в товарах — попит — кількісно відрізняється від *дійсної суспільної* потреби, звичайно, дуже різні для різних товарів; я маю на увазі різницю між кількістю товарів, на яку є попит, і тією кількістю їх, на яку був би попит при інших грошових цінах товарів або при інших грошових або життєвих умовах покупців.

Нема нічого легшого, як зрозуміти нерівномірності попиту й подання та відхилення, що випливають звідси, ринкових цін від ринкових вартостей. Справжня трудність полягає у визначенні того, що слід зрозуміти під висловом: попит і подання покриваються.

Попит і подання покриваються, якщо вони стоять у такому відношенні одне до одного, що товарна маса певної галузі виробництва може бути продана по її ринковій вартості, — ні вище, ні нижче. Ось перше, що нам кажуть.

Подруге: якщо товари можуть бути продані по їх ринковій вартості, то попит і подання покриваються.

Якщо попит і подання взаємно покриваються, то вони перестають діяти, і саме тому товари продаються по їх ринковій вартості. Якщо дві сили рівномірно діють у протилежних напрямках, то вони одна одну знищують, зовсім не діють назовні, і явища, які відбуваються при цій умові, мусять бути пояснені якось інакше, а не діянням цих двох сил. Якщо попит і подання взаємно

знищуються, то вони перестають щонебудь пояснювати, не діють на ринкову вартість і залишають нас у цілковитому невіданні того, чому ринкова вартість виражається саме в цій сумі грошей, а не в будьякій іншій. Дійсні внутрішні закони капіталістичного виробництва, очевидно, не можуть бути пояснені з взаємодіяння попиту й подання (цілком незалежно від глибшого аналізу цих двох суспільних рушійних сил, який сюди не стосується), бо ці закони тільки тоді виявляються здійсненими в чистому вигляді, коли попит і подання перестають діяти, тобто взаємно покриваються. В дійсності попит і подання ніколи не покриваються або, якщо і покриваються, то тільки випадково, — отже, з наукового погляду такі випадки слід прирівняти до нуля і розглядати як неіснуючі. Але в політичній економії припускається, що вони покриваються. Чому? Це робиться для того, щоб розглядати явища в їх закономірному, відповідному їх поняттю вигляді, тобто розглядати їх незалежно від того, якими вони здаються в наслідок руху попиту й подання. З другого боку, для того, щоб знайти дійсну тенденцію їх руху, так би мовити, фіксувати її. Бо відхилення від рівності мають протилежний характер і, через те що вони завжди йдуть одне за одним, вони урівноважуються завдяки своїм протилежним напрямам, завдяки своїй суперечності. Отже, якщо попит і подання не покриваються ні в одному випадку, то їх відхилення від рівності йдуть одне за одним таким чином, — результат відхилення в одному напрямі є той, що воно викликає відхилення в протилежному напрямі, — що, коли розглядати підсумок руху за більш-менш довгий період часу, подання і попит постійно покриваються; однак, вони покриваються тільки як пересічне минулих уже коливань, тільки як постійний рух їх суперечності. В наслідок цього ринкові ціни, що відхиляються від ринкових вартостей, розглядувані щодо їх пересічної, вирівнюються в ринкові вартості, при чому відхилення від цих останніх взаємно знищуються як плюс і мінус. І ця пересічна має не тільки теоретичне значення, вона має також і практичну важливість для капіталу, вкладення якого розраховане на коливання й вирівнювання протягом більш-менш певного періоду часу.

Тому відношення між попитом і поданням пояснює, з одного боку, тільки відхилення ринкових цін від ринкових вартостей і, з другого боку, тенденцію до знищення цих відхилень, тобто до знищення впливу відношення між попитом і поданням. (Виняткові товари, що мають ціни, не маючи вартості, тут не розглядаються.) Попит і подання можуть в дуже різній формі знищувати вплив, що його викликає їх нерівність. Наприклад, якщо падає попит, а тому й ринкова ціна, то це може привести до того, що капітал відтягатиметься і таким чином подання зменшиться. Але це, може привести й до того, що сама ринкова вартість завдяки винаходам, які скорочують необхідний робочий час, знизиться і через це зрівняється з ринковою ціною. Навпаки: якщо попит підвищується і, отже, ринкова ціна підвищується понад ринкову вартість, то це

може привести до того, що до цієї галузі виробництва припливе занадто багато капіталу і виробництво зросте настільки, що ринкова ціна впаде навіть нижче ринкової вартості; або, з другого боку, це може привести до такого підвищення цін, яке скоротить самий попит. В деяких галузях виробництва це може привести також до того, що на більш-менш довгий період часу підвищиться сама ринкова вартість, бо протягом цього часу частина продуктів, на які є попит, мусить вироблятися при гірших умовах.

Якщо попит і подання визначають ринкову ціну, то, з другого боку, ринкова ціна і, при дальшому аналізі, ринкова вартість визначає попит і подання. Щодо попиту це очевидно, бо попит рухається в напрямі, протилежному до цін, підвищується, коли ціни падають, і навпаки. Але те саме стосується й до подання. Бо ціни засобів виробництва, що входять у товар, який подається на ринок, визначають попит на ці засоби виробництва, отже й подання тих товарів, подання яких включає в собі попит на ці засоби виробництва. Ціни на бавовну мають визначальний вплив на подання бавовняних матеріалів.

До цієї плутанини — визначення цін попитом і поданням і, поруч з цим, визначення попиту й подання цінами — долучається ще й те, що подання визначається попитом і, навпаки, попит визначається поданням, ринок визначається виробництвом, а виробництво — ринком¹².

Навіть ординарний економіст (див. виноску) розуміє, що й без викликаного зовнішніми обставинами зміни подання чи потреби відношення між попитом

¹² Великим тупоумством є оця «дотепність»: «Where the quantity of wages, capital, and land, required to produce an article, have become different from what they were, that which Adam Smith calls the natural price of it, is also different, and that price which was previously its natural price, becomes, with reference to this alteration, its market-price; because, though neither the supply, nor the quantity wanted may have changed (і те і друге змінюється тут якраз тому, що ринкова вартість або — про що йде мова в А. Сміта — ціна виробництва змінюється в наслідок зміни вартості) that supply is not now exactly enough for those persons who are able and willing to pay what is now the cost of production, but is either greater or less than that; so that the proportion between the supply, and what is, with reference to the new cost of production, the effectual demand, is different from what it was. An alteration in the rate of supply will then take place if there is no obstacle in the way of it, and at last bring the commodity to its new natural price. It may then seem good to some persons to say that, as the commodity gets to its natural price by an alteration in its supply, the natural price is as much owing to one proportion between the demand and the supply, as the market-price is to another; and consequently, that the natural price, just as much as the market-price, depends on the proportion that demand and supply bear to each other». («The great principle of demand and supply is called into action to determine what A. Smith calls natural prices as well as market-prices». — Malthus.) [«Якщо кількість заробітної плати, капіталу й землі, потрібна для виготовлення якогось товару, змінюється порівняно з попередньою, то змінюється й те, що Адам Сміт називає його природною ціною, і та ціна, яка первісно була його природною ціною, стає у відношенні до цієї зміни його ринковою ціною; бо, хоч ні подання, ні кількість товару, на яку є попит, може, не змінилися» (і те і друге змінюється тут якраз тому, що ринкова вартість або — про що йде мова в А. Сміта — ціна виробництва змінюється в наслідок зміни ...

і поданням може змінитися в наслідок зміни у ринковій вартості товарів. Навіть він мусить згодитись, що, яка б не була ринкова вартість, попит і подання мусять урівноважитись, щоб вона реалізувалась. Це значить, що не відношення між попитом і поданням пояснює ринкову вартість, а, навпаки, ця остання пояснює коливання попиту й подання. Автор «Observations» після місця, цитованого у виносці, каже далі: «This proportion (між попитом і поданням), however if we still mean by «demand» and «natural price», what we meant just now, when referring to Adam Smith, must always be a proportion of equality; for it is only when the supply is equal to effectual demand, that is, to that demand, which will pay neither more nor less than the natural price, that the natural price is in fact paid; consequently, there may be two very different natural prices, at different times, for the same commodity, and yet the proportion which the supply bears to the demand, be in both cases the same, namely the proportion of equality». [«Однак, це відношення (між попитом і поданням), якщо ми й далі розумітимем під «попитом» і «природною ціною» те, що ми досі розуміли під цим, покликаючись на А. Сміта, завжди мусить бути відношенням рівності, бо тільки тоді, коли подання дорівнює дійсному попитові, тобто попитові, який не хоче платити ні більше, ні менше природної ціни, — тільки тоді дійсно сплачується природна ціна; отже, в різний час той самий товар може мати дві дуже різні природні ціни, і все ж відношення між поданням і попитом, в обох випадках може бути однаковим, а саме відношенням рівності.»] Отже, тут допускається, що при двох різних natural prices [природних цінах] одного й того самого товару в різний час попит і подання кожного разу можуть взаємно покриватись і мусять покриватись для того, щоб товар в обох випадках був проданий по його natural price. Але через те що в обох випадках немає ніякої різниці у відношенні між попитом і

... вартості), «проте, подання це тепер не цілком точно відповідає попитові тих осіб, які спроможні і хочуть заплатити те, що становить тепер витрати виробництва; воно або більше, або менше; так що відношення між поданням і тим, що становить тепер при нових витратах виробництва дійсний попит, відрізняється від попереднього. Отже, якщо не буде перешкод, настане зміна в розмірі подання і це кінець-кінцем приведе товар до його нової природної ціни. Дехто, може, вважатиме тоді можливим сказати, що — через те що товар досягає своєї природної ціни в наслідок зміни розміру його подання — природна ціна так само завдячує своє існування одному відношенню між попитом і поданням, як ринкова ціна — другому; і що, отже, природна ціна, цілком так само як і ринкова ціна, залежить від того відношення, в якому стоять одне до одного попит і подання». («Великий принцип попиту й подання покликається до дії для того, щоб так само визначити те, що А. Сміт називає природною ціною, як і те, що він називає ринковою ціною». — Мальтус). («Observations on certain verbal disputes etc.», Лондон 1821, стор. 60, 61). Наш мудрець не розуміє, що в даному випадку саме зміна в cost of production [витратах виробництва], отже і в вартості, викликала зміну в попиті, отже й у відношенні між попитом і поданням, і що ця зміна в попиті може викликати зміну в поданні; а це доводить якраз протилежне тому, що хоче довести наш мислитель; а саме, це доводить, що зміна у витратах виробництва аж ніяк не регулюється відношенням між попитом і поданням, а, навпаки, сама регулює це відношення.

поданням, але є різниця у величині самої *natural price*, то ця остання, очевидно, визначається незалежно від попиту й подання і, отже, менш за все може бути ними визначена.

Для того, щоб товар продавався по його ринковій вартості, тобто пропорціонально до вміщеної в ньому суспільно-необхідної праці, сукупна кількість суспільної праці, вживана для виробництва сукупної маси цього роду товарів, мусить відповідати величині суспільної потреби в цих товарах, тобто платоспроможній суспільної потреби. Конкуренція, коливання ринкових цін, які відповідають коливанням відношення між попитом і поданням, постійно намагаються звести до цієї міри сукупну кількість праці, вжитої на кожний рід товарів.

У відношенні між попитом і поданням товарів повторюється, поперше, відношення між споживною вартістю і міноюю вартістю, між товаром і грішми, між покупцем і продавцем; подруге, відношення між виробником і споживачем, хоч обидва вони можуть бути представлені третіми особами, торговцями. При дослідженні відношення між покупцем і продавцем досить протиставити їх, кожного окремо, один одному, щоб розвинути це відношення. Трьох осіб досить для повної метаморфози товару і, отже, для процесу продажу-купівлі, взятого в цілому. А перетворює свій товар у гроші *B*, якому він продає товар, і знову перетворює свої гроші в товар, який він купує на ці гроші в *C*; весь процес відбувається між ними трьома. Далі: при дослідженні грошей ми припускали, що товари продаються по їх вартості, бо не було ніякої підстави розглядати ціни, що відхиляються від вартості, оскільки йшлося тільки про ті зміни форми, які проробляє товар, стаючи грішми і знову перетворюючись з грошей у товар. Раз товар взагалі продається і на виручені гроші купується новий товар, то ми маємо перед собою цілу метаморфозу, і для неї як такої однаково, чи стоїть ціна товару нижче чи вище його вартості. Вартість товару зберігає своє значення як основа, бо тільки з цієї основи можуть бути раціонально виведені гроші, і ціна за своїм загальним поняттям є насамперед тільки вартість у грошовій формі. Правда, при розгляді грошей як засобу циркуляції припускається, що відбувається не тільки *одна* метаморфоза одного товару. Навпаки, розглядається суспільне сплетіння цих метаморфоз. Тільки таким способом ми приходимо до обігу грошей і до розвитку їх функції як засобу циркуляції. Але наскільки цей зв'язок важливий для переходу грошей до їх функції засобу циркуляції та для зміни їх форми, що впливає з цього, настільки ж він не має значення для угод між окремими покупцями і продавцями.

Навпаки, розглядаючи подання й попит, ми бачимо, що подання дорівнює сумі продавців або виробників певного роду товарів, а попит дорівнює сумі покупців або споживачів (особистих чи продуктивних) того самого роду товарів. І при тому суми ці діють одна на одну як єдності, як агрегатні сили. Окрема

особа діє тут тільки як частина суспільної сили, як атом маси, і саме в цій формі конкуренція виявляє *суспільний* характер виробництва й споживання.

Та з конкуруючих сторін, яка в даний момент слабша, є разом з тим та сторона, де кожна окрема особа діє незалежно від маси своїх конкурентів, а часто й прямо проти них, і саме цим робить відчутною залежність одного конкурента від іншого, тимчасом як дужча сторона завжди протистоїть своїм противникам як більш-менш згуртована єдність. Якщо попит на певний сорт товарів більший, ніж подання, то — в певних межах — один покупець перебиває іншому і таким чином підвищує для всіх ціну товару понад його ринкову вартість, тимчасом як на другій стороні продавці спільно намагаються продати товар по високій ринковій ціні. Якщо ж, навпаки, подання більше, ніж попит, то один починає продавати дешевше і інші мусять робити те саме, тимчасом як покупці спільно намагаються якомога більше збити ринкову ціну нижче ринкової вартості. Спільна сторона інтересує кожного тільки доти, доки він більше виграє, діючи разом з нею, ніж проти неї. Спільність дій припиняється, як тільки дана сторона як така стає слабшою, і тоді кожна окрема особа намагається якомога краще викрутитись власними силами. Далі, якщо хтонебудь виробляє дешевше і може дешевше продавати, захопити на ринку більше місця, продаючи нижче звичайної ринкової ціни або ринкової вартості, то він так і робить; і таким чином починається дія, яка помалу примушує і інших ввести дешевший спосіб виробництва і яка зводить суспільно необхідну працю до нової, меншої міри. Якщо певна сторона бере гору, то виграє кожен, хто до неї належить; справа стоїть так, наче всі вони здійснюють спільну монополію. Якщо ж певна сторона є слабша, то кожний може намагатися сам своїми власними силами стати дужчим за свого противника (наприклад, той, хто працює з меншими витратами виробництва) або принаймні з якомога меншими втратами вийти з цього становища, і в цьому разі він уже не турбуватиметься про своїх сусідів, хоч його дії зачіпають не тільки його самого, але й усіх його товаришів¹³.

Попит і подання передбачають перетворення вартості в ринкову вартість, і, оскільки це відбувається на капіталістичній базі, оскільки товари є продукти

¹³ «If each man of a class could never have more than a given share, or aliquot part of the gains and possessions of the whole, he would readily combine to raise the gains (він саме так і робить, якщо відношення між попитом і поданням йому це дозволяє); this is monopoly. But where each man thinks that he may any way increase the absolute amount of his own share, though by a process which lessens the whole amount, he will often do it; this is competition». [«Коли б кожен член групи ніколи не міг одержати більше даної частки або відповідної частини доходів і володінь всієї групи, то він охоче об'єднувався б з іншими, щоб підвищити ці доходи» (він саме так і робить, якщо відношення між попитом і поданням йому це дозволяє); «це — монополія. Але якщо кожен думає, що він якимсь способом може збільшити абсолютну суму своєї власної частки, хоч би й шляхом зменшення цілої суми, то він часто саме так і робитиме; це — конкуренція.»] («An Inquiry into those principles respecting the nature of demand etc.», Лондон 1821, стор. 105).

капіталу, передбачають капіталістичний процес виробництва, отже, відносини, які цілком інакше переплітаються, ніж проста купівля і продаж товарів. Тут ідеться не про формальне перетворення вартості товарів у ціну, тобто не про просту переміну форми; тут ідеться про певні кількісні відхилення ринкових цін від ринкових вартостей і, далі, від цін виробництва. При простій купівлі і продажу досить, щоб товаровиробники як такі протистояли один одному. Попит і подання при дальшому аналізі передбачають існування різних класів і підрозділів класів, які розподіляють між собою сукупний дохід суспільства і споживають його як дохід, які, отже, пред'являють попит, визначуваний цим доходом; тимчасом як, з другого боку, для розуміння попиту і подання, що їх утворюють між собою виробники як такі, необхідно зрозуміти всю систему капіталістичного процесу виробництва в цілому.

При капіталістичному виробництві справа йде не тільки про те, щоб замість маси вартості, кинутої в циркуляцію у товарній формі, вилучити з неї рівну масу вартості в іншій формі, — в формі грошей або в формі іншого товару, — справа йде про те, щоб на капітал, авансований на виробництво, здобути таку саму додаткову вартість, або зиск, як і на кожний інший капітал такої самої величини, або *pro rata* [пропорціональну до] його величини, незалежно від того, в якій галузі виробництва він застосовується; отже, справа йде про те, щоб продати товари мінімум по таких цінах, які дають пересічний зиск, тобто по цінах виробництва. В цій формі капітал сам приходить до усвідомлення себе як *суспільної сили*, в якій кожний капіталіст має частину, пропорціональну до його участі в сукупному суспільному капіталі.

Поперше, для капіталістичного виробництва самого по собі не має значення певна споживна вартість, взагалі специфічність товару, який воно виробляє. В кожній сфері виробництва мета полягає тільки в тому, щоб виробляти додаткову вартість, привласнювати собі в продукті праці певну кількість неоплаченої праці. І так само в природі підлеглої капіталові найманої праці лежить те, що вона байдуже ставиться до специфічного характеру своєї праці, мусить змінюватись відповідно до потреб капіталу і переходити з однієї сфери виробництва до іншої.

Подруге, кожна сфера виробництва дійсно є остільки ж добра і остільки ж погана, як і будьяка інша; кожна дає той самий зиск і кожна була б безцільною, коли б вироблювані нею товари не задовольняли будьякої суспільної потреби.,

Але якщо товари продаються по їх вартостях, то, як це вже показано, в різних сферах виробництва виникають дуже різні норми зиску, залежно від різного органічного складу вкладених у ці сфери мас капіталу. Але капітал вилучається з сфери виробництва з нижчою нормою зиску і кидається в іншу, яка дає вищий зиск. В наслідок цієї постійної еміграції та імміграції, одним словом, в наслідок свого розподілу між різними сферами виробництва, залежно

від того, де норма зиску падає і де підвищується, капітал здійснює таке відношення між попитом і поданням, що в різних сферах виробництва пересічний зиск стає однаковий, і тому вартості перетворюються в ціни виробництва. Це вирівнювання капіталові вдається здійснити тим повніше, чим вищий капіталістичний розвиток в даному національному суспільстві, тобто чим більше відносини даної країни пристосовані до капіталістичного способу виробництва. З прогресом капіталістичного виробництва розвиваються і умови його; воно підпорядковує своєму специфічному характерові і своїм імманентним законам усю сукупність суспільних передумов, в межах яких відбувається процес виробництва.

Постійне вирівнювання постійних нерівностей відбувається тим швидше, 1) чим рухливіший капітал, тобто чим легше він може бути перенесений з однієї сфери і з одного місця в інші; 2) чим швидше робоча сила може бути перекинута з однієї сфери в іншу і з одного місцевого центру виробництва до іншого. Пункт 1-й передбачає повну свободу торгівлі всередині суспільства і усунення всіх монополій, крім природних, особливо тих, що виникають з самого капіталістичного способу виробництва. Далі, передбачається розвиток кредитної системи, яка концентрує в руках окремих капіталістів неорганізовану масу вільного суспільного капіталу; нарешті — підпорядкування різних сфер виробництва капіталістам. Це останнє включене вже у припущені нами передумови, раз ми допустили, що справа йде про перетворення вартостей у ціни виробництва в усіх капіталістично експлуатованих сферах виробництва; однак, само це вирівнювання наштовхується на значніші перешкоди, коли численні і масові сфери виробництва, проваджені некапіталістично (наприклад, землеробство у дрібних селян), вклинюються між капіталістичні підприємства і переплітаються з ними. Нарешті, — велика густота населення. — Пункт 2-й передбачає скасування всіх законів, які перешкоджають робітникам переселятись з однієї сфери виробництва в іншу або з одного місцевого центру виробництва до якогонебудь іншого. Байдуже ставлення робітника до змісту його праці. Якомога більше зведення праці в усіх сферах виробництва до простої праці. Зникнення всіх професійних передсудів у робітників. Нарешті — і це особливо — підпорядкування робітника капіталістичному способу виробництва. Дальший виклад цього питання належить до спеціального дослідження конкуренції.

Із сказаного випливає, що кожний окремий капіталіст, як і сукупність усіх капіталістів кожної окремої сфери виробництва, бере участь в експлуатації сукупного робітничого класу сукупним капіталом і в ступені цієї експлуатації не тільки в силу загальної класової симпатії, але й безпосередньо економічно, бо — якщо припустити всі інші умови, в тому числі і вартість сукупного авансованого сталого капіталу, даними — пересічна норма зиску залежить від

ступеня експлуатації сукупної праці сукупним капіталом.

Пересічний зиск збігається з пересічною додатковою вартістю, яку капітал виробляє на кожні 100 одиниць; відносно додаткової вартості щойно сказане зрозуміле само собою. Щождо пересічного зиску, то сюди приєднується ще як один з моментів, які визначають норму зиску, тільки вартість авансованого капіталу. Справді, особливий інтерес, що його має капіталіст або капітал певної сфери виробництва в експлуатації безпосередньо зайнятих ним робітників, обмежується тим, щоб за допомогою винятково надмірної праці, або за допомогою зниження заробітної плати нижче пересічного рівня, або за допомогою виняткової продуктивності вживаної праці одержати додаткову вигоду, одержати такий зиск, що перевищує пересічний. Якщо залишити це осторонь, то капіталіст, який зовсім не вживає у своїй сфері виробництва змінного капіталу, отже й робітників (що в дійсності, звичайно, неможливо), був би так само дуже заінтересований в експлуатації робітничого класу капіталом і цілком так само діставав би свій зиск з неоплаченої додаткової праці, як і, наприклад, той капіталіст, який (знову таки в дійсності неможливе припущення) вживає тільки змінний капітал, тобто витрачає весь свій капітал на заробітну плату. Але ступінь експлуатації праці при даному робочому дні залежить від пересічної інтенсивності праці, а при даній інтенсивності — від довжини робочого дня. Від ступеня експлуатації праці залежить висота норми додаткової вартості, отже, при даній загальній масі змінного капіталу — величина додаткової вартості, а тому й величина зиску. Той спеціальний інтерес, що його капітал певної сфери виробництва, в відміну від сукупного капіталу, має в експлуатації спеціально ним зайнятих робітників, окремий капіталіст, в відміну від своєї сфери виробництва, має в експлуатації робітників, експлуатованих ним особисто.

З другого боку, кожна окрема сфера капіталу і кожний окремий капіталіст однаково заінтересовані в продуктивності суспільної праці, вживаної сукупним капіталом. Бо від цього залежать дві обставини: поперше, маса споживних вартостей, в якій виражається пересічний зиск; а це подвійно важливо, оскільки цей зиск служить як фондом нагромадження нового капіталу, так і фондом доходу, призначеного для споживання. Подруге, висота вартості авансованого сукупного капіталу (сталого і змінного), яка, при даній величині додаткової вартості або зиску всього класу капіталістів, визначає норму зиску, або зиск на певну кількість капіталу. Особлива продуктивність праці в певній особливій сфері виробництва або в певному окремому підприємстві цієї сфери інтересує тільки тих капіталістів, які безпосередньо беруть участь у цій сфері або в цьому підприємстві, оскільки така продуктивність дає можливість окремій сфері виробництва одержувати додатковий зиск порівняно з сукупним капіталом або окремому капіталістові — порівняно з його сферою.

Отже, ми маємо тут математично точне пояснення того, чому капіталісти, якими б вони не виявлялись зрадливими братами у своїй конкуренції між собою, становлять, проте, справжній масонський союз проти робітничого класу як цілого.

Ціна виробництва включає в собі пересічний зиск. Ми назвали її ціною виробництва; фактично вона є те саме, що А. Сміт називає *natural price* [природною ціною], Рікардо — *price of production, cost of production* [ціною виробництва, витратами виробництва], фізіократи — *prix nécessaire* [необхідною ціною], — при чому ніхто з них не дослідив відмінності ціни виробництва від вартості, — бо ціна виробництва є постійна умова подання, репродукції товарів кожної окремої сфери виробництва¹⁴. Зрозуміло також, чому ті самі економісти, які повстають проти визначення вартості товарів робочим часом, кількістю вміщеної в них праці, завжди говорять про ціни виробництва, як про центри, навколо яких коливаються ринкові ціни. Вони можуть собі дозволити це, бо ціна виробництва є вже цілком відчуженою і *prima facie* [явно] ірраціональною формою товарної вартості, формою, як вона виступає в конкуренції, отже, у свідомості вульгарного капіталіста, а тому також і в свідомості вульгарних економістів.

З вищевикладеного виявилось, яким чином ринкова вартість (а все сказане про неї стосується з необхідними обмеженнями і до ціни виробництва) містить у собі надзиск тих, що в кожній окремій сфері виробництва виробляють при найкращих умовах. Виключаючи взагалі випадки криз і перепродукції, це стосується до всіх ринкових цін, як би дуже вони не відхилялись від ринкових вартостей або ринкових цін виробництва. Саме ринкова ціна передбачає, що за товари того самого роду сплачується однакова ціна, не зважаючи на те, що ці товари можуть бути вироблені при дуже різних індивідуальних умовах і тому можуть мати дуже різні витрати виробництва. (Про надзиски як наслідки монополій у звичайному розумінні слова, штучних чи природних, ми тут не говоримо.)

Але, крім того, надзиск може виникнути ще в тому випадку, коли певні сфери виробництва перебувають в такому стані, що вони можуть ухилитися від перетворення їх товарних вартостей у ціни виробництва, а тому й від зведення їх зисків до пересічного зиску. У відділі про земельну ренту ми розглянемо дальший розвиток цих двох форм надзиску.

¹⁴ Мальтус

Впливи загальних коливань заробітної плати на ціни виробництва

Припустім, що пересічний склад суспільного капіталу є $80c + 20v$, а зиск — 20%. В цьому випадку норма додаткової вартості є 100%. Загальне підвищення заробітної плати, якщо припустити всі інші умови однаковими, означає зниження норми додаткової вартості. Для пересічного капіталу зиск і додаткова вартість збігаються. Припустім, що заробітна плата підвищується на 25%. Та сама маса праці, яку привести в рух коштувало 20, коштує тепер 25. Отже, ми маємо в цьому випадку, замість $80c + 20v + 20p$, за один оборот вартість у $80c + 25v + 15p$. Праця, приведена в рух змінним капіталом, як і раніш, виробляє суму вартості в 40. Якщо v підвищується з 20 до 25, то надлишок m або p є вже тільки $= 15$. Зиск в 15 на $105 = 14\frac{2}{7}\%$, і це було б новою нормою пересічного зиску. Через те що ціна виробництва товарів, вироблюваних пересічним капіталом, збігається з їх вартістю, ціна виробництва цих товарів не змінилася б; тому підвищення заробітної плати привело б, правда, до зниження зиску, але не привело б до зміни вартості й ціни товарів.

Раніше, коли пересічний зиск був $= 20\%$, ціна виробництва товарів, вироблених за один період обороту, дорівнювала їх витратам виробництва плюс зиск в 20% на ці витрати виробництва, отже $= k + kp' = k + \frac{20k}{100}$, де k є змінна величина, різна залежно від вартості засобів виробництва, що входять у товари, і від розміру того зношування, яке основний капітал, застосований у виробництві цих товарів, віддає продуктові. Тепер ціна виробництва становила б $k + \frac{14\frac{2}{7}k}{100}$.

Візьмімо тепер капітал, склад якого є нижчий, ніж первісний склад пересічного суспільного капіталу $80c + 20v$ (який перетворився тепер в $76\frac{4}{21}c + 23\frac{17}{21}v$), наприклад, $50c + 50v$. Тут ціна виробництва річного продукту, — якщо ми для спрощення припустимо, що весь основний капітал увійшов як зношування

в річний продукт і що час обороту такий самий, як і в випадку I, — становила перед підвищенням заробітної плати $50c + 50v + 20p = 120$. Підвищення заробітної плати на 25% дає для тієї самої кількості приведеної в рух праці підвищення змінного капіталу з 50 до $62\frac{1}{2}$. Коли б річний продукт був проданий по попередній ціні виробництва в 120, то це дало б $50c + 62\frac{1}{2}v + 7\frac{1}{2}p$, тобто норму зиску в $6\frac{2}{3}\%$. Але нова пересічна норма зиску є $14\frac{2}{7}\%$, і через те що ми всі інші умови припускаємо незмінними, цей капітал в $50c + 62\frac{1}{2}v$ так само мусить дати вказаний зиск. Але капітал в $112\frac{1}{2}$, при нормі зиску в $14\frac{2}{7}$, дає $16\frac{1}{14}$ зиску. Отже, ціна виробництва вироблених ним товарів є тепер $50c + 62\frac{1}{2}v + 16\frac{1}{14}p = 128\frac{8}{14}$. Отже, в наслідок підвищення заробітної плати на 25% ціна виробництва тієї самої кількості того самого товару підвищилась тут з 120 до $128\frac{8}{14}$, або більше ніж на 7%.

Візьмім, навпаки, сферу виробництва вищого складу, ніж пересічний капітал, наприклад, $92c + 8v$. Отже, первісний пересічний зиск і тут = 20, і якщо ми знову припустимо, що весь основний капітал входить у річний продукт і що час обороту такий самий, як і в випадках I і II, то ціна виробництва товару й тут = 120.

В наслідок підвищення заробітної плати на 25% змінний капітал для тієї самої кількості праці зростає з 8 до 10, отже витрати виробництва товарів зростають з 100 до 102; з другого боку, пересічна норма зиску впала з 20% до $14\frac{2}{7}\%$. Але $100 : 14\frac{2}{7} = 102 : 14\frac{4}{7}$. Отже, зиск, що припадає тепер на 102, становить $14\frac{4}{7}$. І тому весь продукт продається за $k + kp' = 102 + 14\frac{4}{7} = 116\frac{4}{7}$. Отже, ціна виробництва впала з 120 до $116\frac{4}{7}$, або майже на 3%.

Отже, в наслідок підвищення заробітної плати на 25%:

- 1) для капіталу пересічного суспільного складу ціна виробництва товару лишилась незмінною;
- 2) для капіталу нижчого складу ціна виробництва товару підвищилась, хоч і не в такій самій пропорції, в якій зменшився зиск;
- 3) для капіталу вищого складу ціна виробництва товару впала, хоч теж не в такій самій пропорції, як зиск.

Через те що ціна виробництва товарів пересічного капіталу лишилась тією самою, рівною вартості продукту, то й сума цін виробництва продуктів усіх капіталів лишилась тією самою, рівною сумі вартостей, вироблених сукупним капіталом; для сукупного капіталу підвищення на одному боці, зниження на другому вирівнюються до рівня суспільного пересічного капіталу.

Якщо ціна виробництва товарів у прикладі II підвищується, а в III падає, то вже ця протилежна дія, яку викликає падіння норми додаткової вартості або загальне підвищення заробітної плати, показує, що тут не може йтися про відшкодування в ціні товару за підвищення заробітної плати, бо у випадку III падіння ціни виробництва ніяк не може відшкодувати капіталістові падіння

зиску, а у випадку II підвищення ціни не перешкоджає падінню зиску. Навпаки, в обох випадках, і там, де ціна підвищується, і там, де вона падає, зиск є такий самий, як і для пересічного капіталу, де ціна лишилась незмінною. Як у випадку II, так і в випадку III зиск є однаковий, а саме пересічний зиск, який зменшився на $5\frac{5}{7}$, тобто трохи більше ніж на 25%. Звідси випливає, що коли б у випадку II ціна не підвищувалась, а в випадку III не падала, то у випадку II товари продавались б з зиском нижчим, а в випадку III — з вищим, ніж новий знижений пересічний зиск. Само собою зрозуміло, що залежно від того, 50, 25 чи 10 процентів капіталу витрачається на працю, підвищення заробітної плати мусить дуже різно зачіпати того, хто витрачає на заробітну плату $\frac{1}{10}$, і того, хто витрачає на неї $\frac{1}{4}$ або $\frac{1}{2}$ свого капіталу. Підвищення цін виробництва — з одного боку, зниження їх — з другого, залежно від того, вищий чи нижчий є склад капіталу порівняно з суспільним пересічним складом, відбувається тільки в наслідок вирівнення зиску до рівня нового зниженого пересічного зиску.

Як же вплине загальне зниження заробітної плати і відповідне йому загальне підвищення норми зиску, а тому й пересічного зиску, на ціни виробництва товарів, які є продуктом капіталів, що відхиляються від суспільного пересічного складу в протилежних напрямках? Щоб відповісти на це питання (яке Рікардо не досліджує), досить тільки перевернути щойно наведені міркування.

I. Пересічний капітал $= 80c + 20v = 100$; норма додаткової вартості $= 100\%$; ціна виробництва $=$ товарній вартості $= 80c + 20v + 20p = 120$; норма зиску $= 20\%$. Нехай заробітна плата впаде на одну чверть, тоді той самий сталий капітал приводитиметься в рух 15-ма v замість $20v$. Отже, ми маємо товарну вартість $= 80c + 15v + 25p = 120$. Кількість праці, вироблена v , лишається незмінною, і тільки створена ним нова вартість інакше розподіляється між капіталістом і робітниками. Додаткова вартість підвищилась з 20 до 25, і норма додаткової вартості підвищилась з $\frac{20}{25}$ до $\frac{25}{15}$, отже, з 100% до $166\frac{2}{3}\%$. Зиск на 95 тепер $= 25$, отже, норма зиску на $100 = 26\frac{6}{19}$. Новий процентний склад капіталу тепер $= 84\frac{4}{19}c + 15\frac{15}{19}v = 100$.

II. Нижчий склад. Первісно $50c + 50v$, як вище. В наслідок падіння заробітної плати на $\frac{1}{4}$, v зводиться до $37\frac{1}{2}$, і тим самим весь авансований капітал зводиться до $50c + 37\frac{1}{2}v = 87\frac{1}{2}$. Якщо ми застосуємо до цього нову норму зиску в $26\frac{6}{19}\%$, то $100 : 26\frac{6}{19} = 87\frac{1}{2} : 23\frac{1}{38}$. Та сама товарна маса, яка раніш коштувала 120, коштує тепер $87\frac{1}{2} + 23\frac{1}{38} = 110\frac{10}{19}$; падіння ціни майже на 8%.

III. Вищий склад. Первісно $92c + 8v = 100$. Падіння заробітної плати на $\frac{1}{4}$ знижує $8v$ до $6v$, весь капітал до 98. Отже, $100 : 26\frac{6}{19} = 98 : 25\frac{15}{19}$. Ціна виробництва товару, раніш $100 + 20 = 120$, тепер, після падіння заробітної плати, $= 98 + 25\frac{15}{19} = 123\frac{15}{19}$; отже, вона підвищилась більше ніж на 3%.

Отже, ми бачимо, що досить тільки повторити попередні міркування в зворотному напрямі і з відповідними змінами: загальне падіння заробітної плати має своїм наслідком загальне підвищення додаткової вартості, норми додаткової вартості, а при інших незмінних умовах і норми зиску, хоч і в іншій пропорції; далі воно має своїм наслідком падіння цін виробництва для товарних продуктів капіталів нижчого складу і підвищення цін виробництва для товарних продуктів капіталів вищого складу. Результат якраз протилежний до того, що виявився при загальному підвищенні заробітної плати¹⁵. В обох випадках — як при підвищенні, так і при падінні заробітної плати — припускалося, що робочий день лишається незмінним, так само як і ціни всіх необхідних засобів існування. Отже, падіння заробітної плати тут можливе тільки в тому випадку, коли вона або раніше стояла вище нормальної ціни праці, або тепер падає нижче неї. Як модифікується справа, коли підвищення або падіння заробітної плати походить від зміни вартості, а тому й ціни виробництва товарів, що звичайно входять у споживання робітника, це почасти буде досліджено далі, у відділі про земельну ренту. Проте, тут слід раз назавжди зазначити:

Якщо підвищення або падіння заробітної плати походить від зміни вартості необхідних засобів існування, то вищесказане може потребувати модифікації лиш остільки, оскільки товари, зміна цін яких підвищує або знижує змінний капітал, входять також у сталий капітал як конститутивні елементи і, отже, діють не на саму тільки заробітну плату. Оскільки ж вони діють на саму тільки заробітну плату, вищенаведені міркування містять у собі все, що тут слід сказати.

В усьому цьому розділі встановлення загальної норми зиску, пересічного зиску і, отже, перетворення вартостей у ціни виробництва припускалося як даний факт. Питання полягало тільки в тому, яким чином загальне підвищення або зниження заробітної плати впливає на ціни виробництва товарів, які припущені як дані. Це — дуже другорядне питання порівняно з усіма іншими важливими пунктами, розглянутими в цьому відділі. Але це єдине з зачеплених тут питань, яке досліджує Рікардо, і при тому, як ми побачимо далі, досліджує однобічно й хибно.

¹⁵ Надзвичайно дивно, що Рікардо (який, звичайно, застосовує іншого методу, ніж це зроблено тут, бо не розуміє процесу вирівнення вартостей в ціни виробництва) навіть не приходить до цієї думки, а розглядає тільки перший випадок, підвищення заробітної плати і вплив його на ціни виробництва товарів («Principles etc.», Лондон 1852, стор. 26 і далі). *A servum pecus imitatorum* [рабське стадо наслідувачів] не додумалось навіть до того, щоб зробити це, само собою зрозуміле, по суті тавтологічне застосування.

Додатки

1. Причини, що зумовлюють зміни в ціні виробництва

Ціна виробництва товару може змінюватися тільки з двох причин:

Поперше. Змінюється загальна норма зиску. Це можливе тільки в наслідок того, що змінюється сама пересічна норма додаткової вартості, або — при незмінній пересічній нормі додаткової вартості — в наслідок того, що змінюється відношення суми привласнюваних додаткових вартостей до суми сукупного авансованого суспільного капіталу.

Оскільки зміна норми додаткової вартості базується не на зниженні заробітної плати нижче або підвищенні її понад її нормальний рівень, — а подібні рухи слід розглядати тільки як коливання, — зміна ця може статися або тільки в наслідок того, що вартість робочої сили знизилася або підвищилась; те й друге однаково неможливе без зміни в продуктивності праці, яка створює засоби існування, отже, без зміни вартості товарів, що входять у споживання робітника.

Абож змінюється відношення суми привласнюваної додаткової вартості до сукупного авансованого капіталу суспільства. Через те що зміна походить тут не від норми додаткової вартості, вона мусить походити від сукупного капіталу, а саме від його сталої частини. Маса цієї частини, розглядувана з технічного боку, збільшується або зменшується пропорціонально до кількості робочої сили, купленої змінним капіталом, а вартість цієї частини зростає або падає таким чином разом із зростанням чи зменшенням самої її маси; отже, вона так само зростає або падає пропорціонально до маси вартості змінного капіталу. Якщо та сама кількість праці приводить в рух більше сталою капіталу, то праця стала продуктивнішою. У зворотному випадку — навпаки. Отже, сталася зміна в продуктивності праці, і мусить відбутися зміна вартості певних товарів.

Отже, для обох випадків має силу такий закон: якщо змінюється ціна виробництва якогось товару в наслідок зміни загальної норми зиску, то хоч власна

вартість цього товару може лишитись незмінною, проте мусить відбутися зміна вартості інших товарів.

Подруге. Загальна норма зиску лишається незмінною. Тоді ціна виробництва товару може змінитися тільки тому, що змінилась його власна вартість; що потрібно більше або менше праці для того, щоб репродукувати самий товар, в наслідок зміни продуктивності або тієї праці, що виробляє даний товар у його остаточній формі, або тієї, що виробляє товари, які входять у виробництво даного товару. Бавовняна пряжа може упасти в ціні виробництва або тому, що дешевше виготовляється бавовна-сирець, або тому, що праця прядіння в наслідок поліпшення машин стала продуктивнішою.

Ціна виробництва, як уже показано раніш, $= k + p$, дорівнює витратам виробництва плюс зиск. Але це $= k + kp'$, де k , витрати виробництва, невизначена величина, яка для різних сфер виробництва змінюється і повсюди дорівнює вартості сталого й змінного капіталу, спожитого на виробництво товару, а p' є обчислена в процентах пересічна норма зиску. Якщо $k = 200$, а $p' = 20\%$, то ціна виробництва $k + kp' = 200 + 200 \cdot \frac{20}{100} = 200 + 40 = 240$. Очевидно, що ця ціна виробництва може лишатися незмінною, хоч вартість товарів змінюється.

Всякі зміни в ціні виробництва товарів зводяться в кінцевому рахунку до зміни вартості; але не всяка зміна вартості товарів виражається в зміні ціни виробництва, бо ця остання визначається не тільки вартістю даного товару, але й сукупною вартістю всіх товарів. Отже, зміна в товарі А може бути урівноважена протилежною зміною товару В, так що загальне відношення лишається незмінним.

2. Ціна виробництва товарів середнього складу

Ми бачили, яким чином відхилення цін виробництва від вартостей постає в наслідок того:

- 1) що до витрат виробництва товару додається не додаткова вартість, вміщена в ньому, а пересічний зиск;
- 2) що ціна виробництва товару, яка таким чином відхиляється від вартості, входить як елемент у витрати виробництва інших товарів, в наслідок чого, отже, вже у витратах виробництва товару може міститись відхилення від вартості спожитих на нього засобів виробництва, незалежно від того відхилення, що може постати для самого цього товару в наслідок різниці між пересічним зиском і додатковою вартістю.

Таким чином, можливо, що і в товарів, вироблених капіталами середнього складу, витрати виробництва відхилятимуться від суми вартості елементів, з яких складається ця складова частина їх ціни виробництва. Припустім, що

середній склад є $80c + 20v$. Можливо, що в дійсних капіталах, які мають такий склад, $80c$ більше або менше вартості c , сталого капіталу, бо це c складається з товарів, ціна виробництва яких відхиляється від їх вартості. Так само $20v$ могли б відхилятися від своєї вартості, якщо в споживання заробітної плати входять товари, ціна виробництва яких відрізняється від їх вартості; отже, робітник, щоб купити ці товари (замістити їх), мусить витратити більше або менше робочого часу, отже, мусить виконати більше або менше необхідної праці, ніж потрібно було б, коли б ціни виробництва необхідних засобів існування збігалися з їх вартостями.

Однак, ця можливість зовсім не міняє правильності положень, встановлених для товарів середнього складу. Кількість зиску, що припадає на ці товари, дорівнює кількості вміщеної в них самих додаткової вартості. Наприклад, при наведеному вище капіталі з складом у $80c + 20v$ для визначення додаткової вартості важливе не те, чи ці числа є вирази дійсних вартостей, а те, як вони відносяться одне до одного; а саме, що $v = \frac{1}{5}$, а $c = \frac{4}{5}$ всього капіталу. Якщо це так, то додаткова вартість, вироблена v , дорівнює, як ми це припустили вище, пересічному зискові. З другого боку: через те що додаткова вартість дорівнює пересічному зискові, ціна виробництва = витратам виробництва + зиск = $= k + p = k + m$, на практиці дорівнює вартості товару. Тобто підвищення або зниження заробітної плати лишає $k + p$ в цьому випадку так само незмінним, як воно лишило б незмінною вартість товару, і викликає тільки відповідний зворотний рух, зниження або підвищення, на стороні норми зиску. А саме, якщо в наслідок підвищення або зниження заробітної плати тут змінилася б ціна товарів, то норма зиску в цих сферах середнього складу стала б вищою або нижчою порівняно з її рівнем в інших сферах. Лиш оскільки ціна лишається незмінною, сфера середнього складу зберігає свій рівень зиску однаковим з іншими сферами. Отже, на практиці в цій сфері справа відбувається цілком так само, як коли б продукти цієї сфери продавались по їх дійсній вартості. А саме, якщо товари продаються по їх дійсних вартостях, то очевидно, що при інших однакових умовах підвищення або зниження заробітної плати викликає відповідне зниження або підвищення зиску, але не викликає ніякої зміни вартості товарів, і що при всіх обставинах підвищення або зниження заробітної плати ніколи не може вплинути на вартість товарів, а завжди тільки на величину додаткової вартості.

3. Підстави капіталіста для компенсації

Уже було сказано, що, конкуренція вирівнює норми зиску різних сфер виробництва в пересічну норму зиску і саме тим перетворює вартості продуктів цих

різних сфер виробництва в ціни виробництва. І це стається саме в наслідок постійного перенесення капіталу з однієї сфери виробництва до іншої, де в даний момент зиск стоїть вище пересічного рівня; при цьому, однак, слід взяти до уваги коливання зиску, зв'язані з чергуванням худих і ситих років в даній галузі промисловості на протязі даного періоду часу. Ця безперервна еміграція та імміграція капіталу, яка відбувається між різними сферами виробництва, породжує висхідні і низхідні рухи норми зиску, які більше чи менше взаємно урівноважуються і через це мають тенденцію повсюди зводити норму зиску до того самого спільного й загального рівня.

Цей рух капіталів завжди викликається в першу чергу станом ринкових цін, які в одному місці підвищують зиск понад загальний пересічний рівень, в другому — знижують його нижче цього рівня. Ми покищо залишаємо осторонь купецький капітал, з яким ми тут ще не маємо справи і який, як це показують пароксизми спекуляції з певними улюбленими товарами, що раптово вибухають, може з надзвичайною швидкістю витягати маси капіталу з одної галузі застосування і так само швидко кидати їх до іншої. Але в кожній сфері виробництва у власному розумінні слова — в промисловості, землеробстві, рудниках і т. д. — перенесення капіталу з однієї сфери в іншу становить значні труднощі, особливо в наслідок наявності основного капіталу. До того ж досвід показує, що коли яканебудь галузь промисловості, наприклад, бавовняна промисловість, в певний час дає надзвичайно високий зиск, то вона потім, в інший час, дає дуже незначний зиск, а то навіть і збиток, так що за певний цикл років пересічний зиск в ній приблизно такий самий, як і в інших галузях. І капітал швидко привчається зважати на цей досвід.

Але чого конкуренція *не* показує, так це визначення вартості, яке керує рухом виробництва; так це вартостей, які стоять за цінами виробництва і в кінцевому рахунку визначають їх. Навпаки, конкуренція показує: 1) пересічні зиски, які є незалежні від органічного складу капіталу в різних сферах виробництва, отже, і від маси живої праці, привласненої даним капіталом у даній сфері експлуатації; 2) підвищення і падіння цін виробництва в наслідок зміни висоти заробітної плати — явище, яке на перший погляд цілком суперечить вартісному відношенню товарів; 3) коливання ринкових цін, які за даний період часу зводять пересічну ринкову ціну товарів не до ринкової *вартості*, а до ринкової ціни виробництва, яка відхиляється від цієї ринкової вартості, дуже відмінна від неї. Всі ці явища, як *здається*, в такій самій мірі суперечать визначенню вартості робочим часом, як і природі додаткової вартості, яка складається з неоплаченої додаткової праці. *Отже, в конкуренції все з'являється у перекрученому вигляді.* Економічні відносини в готовому вигляді, як вони виявляються на поверхні, в їх реальному існуванні, отже, і в тих увявленнях, за допомогою яких носії та агенти цих відносин намагаються їх собі з'ясувати,

дуже відрізняються від їх внутрішньої, істотної, але скритої суті (Kerngestalt) та відповідного цій суті поняття і в дійсності перекручені та протилежні цій суті та відповідному їй поняттю.

Далі. Коли капіталістичне виробництво досягає певного ступеня розвитку, вирівнення різних норм зиску окремих сфер виробництва в одну загальну норму зиску зовсім не відбувається тільки через гру притягання і відштовхування, за допомогою якої ринкові ціни притягають або відштовхують капітал. Після того, як за певний період часу встановились пересічні ціни і відповідні їм ринкові ціни, до *свідомості* окремих капіталістів доходить, що в цьому процесі вирівнення вирівнюються *певні ріжниці*, так що вони відразу включають їх у свої взаємні розрахунки. В уявленні капіталістів ці ріжниці живуть і включаються ними в обрахунки як підстави для компенсації.

Основне уявлення при цьому є сам пересічний зиск, — уявлення, що рівновеликі капітали за однакові періоди часу мусять давати рівновеликі зиски. В основі цього уявлення знов таки лежить уявлення, що капітал кожної сфери виробництва повинен *pro rata* [пропорціонально] своїй величині брати участь в сукупній додатковій вартості, видушеній з робітників сукупним суспільним капіталом; або що кожний окремих капітал треба розглядати тільки як частину сукупного капіталу, а кожного капіталіста в дійсності — як акціонера спільного підприємства, який бере участь в сукупному зиску *pro rata* величині своєї частини капіталу.

На цьому уявленні базується потім обрахунок капіталіста. Так, наприклад, якщо капітал обертається повільніше — або тому, що товар довше затримується в процесі виробництва, або тому, що він мусить бути проданий на віддалених ринках, — то зиск, який в наслідок цього вислизає з рук капіталіста, він все ж нараховує, отже, відшкодовує себе тим, що робить надбавку до ціни. Абож, коли капіталовкладення, яким загрожують дуже великі небезпеки, як, наприклад, у мореплаванні, одержують відшкодування шляхом надбавки до ціни. Як тільки капіталістичне виробництво, а разом з ним і страхова справа досягають певного ступеня розвитку, небезпека фактично стає однаковою для всіх сфер виробництва (див. Корбет); але підприємства, яким найбільше загрожує небезпека, платять вищу страхову премію і відшкодовують себе за це в ціні своїх товарів. На практиці все це зводиться до того, що кожна обставина, яка робить певне капіталовкладення менш зисковим, а друге більш зисковим, — а всі вони в певних межах вважаються однаково необхідними, — включається в обрахунок як раз назавжди встановлена підстава для компенсації, при чому вже немає потреби в новій і новій діяльності конкуренції, щоб виправдати такий мотив або фактор обрахунку. Капіталіст забуває тільки, — або, скоріше, не бачить, бо конкуренція йому цього не показує, — що всі ці підстави для компенсації, які капіталісти висувують один проти одного у взаємному обчисленні

товарних цін різних галузей виробництва, базуються просто на тому, що всі капіталісти мають *pro rata* [пропорціонально] їх капіталові однакові домагання щодо спільної здобичі, сукупної додаткової вартості. Навпаки, через те що одержаний ними зиск відрізняється від видушеної ними додаткової вартості, їм *здається*, що їх підстави для компенсації не вирівнюють їх участі в сукупній додатковій вартості, а *створюють самий зиск*, бо цей останній, мовляв, виникає просто з так чи інакше мотивованої надбавки до витрат виробництва товарів.

У всьому іншому і для пересічного зиску має силу те, що було сказано в розділі VII, стор. 148, про уявлення капіталіста щодо джерела додаткової вартості. Тут справа стоїть інакше лиш остільки, оскільки при даній ринковій ціні товарів і даній експлуатації праці заощадження на витратах виробництва залежить від індивідуальної вправності, уважності і т. д.

ВІДДІЛ ТРЕТІЙ

**ЗАКОН ТЕНДЕНЦІЇ
НОРМИ ЗИСКУ
ДО ПАДІННЯ**

Закон як такий

При даній заробітній платі і при даному робочому дні змінний капітал, наприклад, в 100, представляє певне число приведених у рух робітників; він є показник цього числа. Припустімо, наприклад, що 100 £ становлять заробітку плату 100 робітників, скажімо, за 1 тиждень. Якщо ці 100 робітників виконують стільки ж необхідної праці, скільки додаткової праці, якщо вони, отже, щодня працюють стільки ж часу на себе самих, тобто для репродукції своєї заробітної плати, скільки на капіталістів, тобто для виробництва додаткової вартості, то вся вироблена ними вартість буде = 200 £, а вироблена ними додаткова вартість становитиме 100 £. Норма додаткової вартості $\frac{m}{v}$ була б = 100%. Однак, ця норма додаткової вартості, як ми бачили, виражалася б у дуже різних нормах зиску, залежно від різного розміру сталого капіталу c , а тому й усього капіталу K , бо норма зиску = $\frac{m}{K}$. При нормі додаткової вартості в 100%,

$$\begin{aligned} \text{якщо } c = 50, v = 100, \text{ то } p' &= \frac{100}{\frac{150}{100}} = 66\frac{2}{3}\% ; \\ \text{якщо } c = 100, v = 100, \text{ то } p' &= \frac{200}{100} = 50\% ; \\ \text{якщо } c = 200, v = 100, \text{ то } p' &= \frac{200}{\frac{100}{3}} = 33\frac{1}{3}\% ; \\ \text{якщо } c = 300, v = 100, \text{ то } p' &= \frac{300}{100} = 25\% ; \\ \text{якщо } c = 400, v = 100, \text{ то } p' &= \frac{400}{100} = 20\% . \end{aligned}$$

Таким чином при незмінному ступені експлуатації праці та сама норма додаткової вартості виражалася б у падаючій нормі зиску, бо разом з матеріальним розміром сталого капіталу зростає, хоч і не в тій самій пропорції, і розмір вартості сталого, а разом з ним і всього капіталу.

Якщо ми далі припустімо, що ця ступнева зміна в складі капіталу відбувається не тільки в окремих сферах виробництва, але більш-менш у всіх або, принаймні, у вирішальних сферах виробництва, так що вона таким чином рівнозначна зміні в пересічному органічному складі сукупного капіталу,

належного певному суспільству, то таке ступневе наростання сталого капіталу порівняно з змінним неминуче мусить мати своїм результатом *ступневе зниження загальної норми зиску* при незмінній нормі додаткової вартості, або при незмінному ступені експлуатації праці капіталом. Але виявилось, як закон капіталістичного способу виробництва, що з розвитком цього способу виробництва відбувається відносно зменшення змінного капіталу порівняно з сталим капіталом і, отже, порівняно з усім капіталом, який приводиться в рух. Це означає тільки те, що те саме число робітників, та сама кількість робочої сили, якою можна розпоряджатися при змінному капіталі даного розміру вартості, в наслідок особливих методів виробництва, що розвиваються в капіталістичному виробництві, за той самий час приводить в рух, переробляє, продуктивно споживає постійно зростаючу масу засобів праці, машин і всякого роду основного капіталу, сировинних і допоміжних матеріалів, отже і сталий капітал постійно зростаючого розміру вартості. Це прогресуюче відносне зменшення змінного капіталу порівняно з сталим і, отже, з усім капіталом, тотожне з дедалі вищим пересічним органічним складом суспільного капіталу. Це — так само тільки інший вираз прогресуючого розвитку суспільної продуктивної сили праці, який виявляється саме в тому, що за допомогою зростаючого застосування машин і взагалі основного капіталу при тому самому числі робітників за той самий час, тобто з меншою кількістю праці, перетворюється в продукти більша кількість сировинних і допоміжних матеріалів. Цьому зростаючому розмірові вартості сталого капіталу — хоч він тільки віддалено представляє зростання дійсної маси споживних вартостей, з яких речево складається сталий капітал — відповідає зростаюче здешевлення продукту. Кожний індивідуальний продукт, розглядуваний сам по собі, містить у собі меншу суму праці, ніж на нижчому ступені виробництва, де відношення капіталу, витраченого на працю, до капіталу, витраченого на засоби виробництва, є незрівняно більша величина. Отже, гіпотетичний ряд, наведений нами на початку цього розділу, виражає дійсну тенденцію капіталістичного виробництва. Це останнє разом з прогресуючим відносним зменшенням змінного капіталу порівняно з сталим створює дедалі вищий органічний склад сукупного капіталу, безпосереднім наслідком чого є те, що норма додаткової вартості при незмінному і навіть при зростаючому ступені експлуатації праці виражається в дедалі нижчій загальній нормі зиску. (Далі буде показано, чому це зниження виступає не в цій абсолютній формі, а більше в тенденції до прогресивного падіння.) Отже, прогресуюча тенденція загальної норми зиску до зниження є тільки *властивий капіталістичному способу виробництва вираз* прогресуючого розвитку суспільної продуктивної сили праці. Цим не сказано, що норма зиску не може тимчасово падати і з інших причин, але цим доведено, як само собою зрозумілу з суті капіталістичного способу виробництва необхідність, що з

розвитком цього способу виробництва загальна пересічна норма додаткової вартості мусить виражатись у падаючій загальній нормі зиску. Через те що маса вживаної живої праці постійно зменшується порівняно з масою упередметненої праці, яку вона приводить в рух, порівняно з масою продуктивно споживаних засобів виробництва, то й відношення тієї частини цієї живої праці, яка неоплачена і упередметнюється в додатковій вартості, до розміру вартості всього вживаного капіталу мусить постійно зменшуватись. Але це відношення маси додаткової вартості до вартості всього вживаного капіталу становить норму зиску, яка через це мусить постійно падати.

Хоч і яким простим здається цей закон після того, що ми досі розвинули, проте всій дотеперішній політичній економії не вдалося відкрити його, як ми це побачимо в одному з дальших відділів. Вона бачила явище і мучилася в суперечливих спробах пояснити його. Але при тій великій важливості, яку цей закон має для капіталістичного виробництва, можна сказати, що він становить таємницю, над розв'язанням якої б'ється вся політична економія від часів Адама Сміта, і що різниця між різними школами від часів А. Сміта полягає в різних спробах розв'язати цю таємницю. З другого ж боку, якщо взяти до уваги, що дотеперішня політична економія хоч напонамац і підходила до розрізнення сталого і змінного капіталу, але ніколи не спромоглась ясно сформулювати його; що вона ніколи не представляла додаткову вартість відокремлено від зиску, а зиск взагалі ніколи не представляла у чистому вигляді в відмінні від його різних усамостійнених одна проти одної складових частин, — як промисловий зиск, торговельний зиск, процент, земельна рента; що вона ніколи ґрунтовно не аналізувала різниці в органічному складі капіталу, а тому й утворення загальної норми зиску, — то перестає бути загадковим те, що їй ніколи не вдалося розв'язати цю загадку.

Ми навмисно виклали цей закон раніше, ніж показали розпад зиску на різні усамостійнені одна проти одної категорії. Незалежність цього викладу від розпаду зиску на різні частини, які припадають різним категоріям осіб, прямо доводить незалежність закону в його всезагальності від такого розпаду і від взаємних відношень між категоріями зиску, які виникають з цього розпаду. Зиск, про який ми тут говоримо, є тільки інша назва самої додаткової вартості, яка тільки представлена у відношенні до всього капіталу, а не у відношенні до змінного капіталу, з якого вона виникає. Отже, падіння норми зиску виражає спадаюче відношення самої додаткової вартості до всього авансованого капіталу, і тому воно незалежне від будьякого розподілу цієї додаткової вартості між різними категоріями.

Ми бачили, що на певному ступені капіталістичного розвитку, коли склад капіталу $c : v = 50 : 100$, норма додаткової вартості в 100% виражається в нормі зиску в $66\frac{2}{3}\%$ і що на вищому ступені розвитку, коли $c : v$ як $400 : 100$, та

сама норма додаткової вартості виражається в нормі зиску тільки в 20%. Те, що стосується до різних послідовних ступенів розвитку в одній країні, стосується і до різних ступенів розвитку, які існують одночасно один поряд одного в різних країнах. У нерозвиненій країні, де перший склад капіталу є пересічний, загальна норма зиску була $b = 66\frac{2}{3}\%$, тимчасом як у країні другого складу капіталу, з значно вищим ступенем розвитку, вона була $b = 20\%$.

Ріжниця обох національних норм зиску могла б зникнути і навіть стати протилежною в наслідок того, що в менш розвиненій країні праця була б менш продуктивною, тому більша кількість праці виражалася б у меншій кількості того самого товару, більша мінова вартість виражалася б у меншій споживній вартості, отже, робітник мусив би вживати більшу частину свого часу на репродукцію своїх власних засобів існування або їх вартості і меншу частину на створення додаткової вартості, давав би менше додаткової праці, так що норма додаткової вартості була б нижча. Якщо, наприклад, у менш розвиненій країні робітник працював би $\frac{2}{3}$ робочого дня на себе самого і $\frac{1}{3}$ на капіталіста, то, зберігаючи припущення вищенаведеного прикладу, та сама робоча сила оплачувалася б у розмірі $133\frac{1}{3}$ і дала б надлишок тільки в $66\frac{2}{3}$. Змінному капіталові в $133\frac{1}{3}$ відповідав би сталий капітал в 50. Отже, норма додаткової вартості становила б тут $133\frac{1}{3} : 66\frac{2}{3} = 50\%$, а норма зиску $183\frac{1}{3} : 66\frac{2}{3}$ або приблизно $36\frac{1}{2}\%$.

Через те що ми досі ще не дослідили різних складових частин, на які розпадається зиск, — отже, вони для нас ще не існують, — то ми тільки для того, щоб уникнути непорозуміння, зауважимо наперед таке. При порівнянні країн різних ступенів розвитку, а саме країн з розвиненим капіталістичним виробництвом і таких, де праця ще формально не підпорядкована капіталові, хоча в дійсності робітник експлуатується капіталістом (наприклад, в Індії, де райот господарює як самостійний селянин, отже, його виробництво, як таке, ще не підпорядковане капіталові, хоч лихвар може видушити з нього в формі процента не тільки всю його додаткову працю, але навіть — капіталістично висловлюючись — частину його заробітної плати), було б великою помилкою, коли б хтонебудь схотів міряти висоту національної норми зиску висотою національного рівня процента. В такому проценті міститься весь зиск і навіть більше ніж зиск, тимчасом як у країнах розвиненого капіталістичного виробництва процент виражає тільки відповідну частину виробленої додаткової вартості або зиску. З другого боку, тут рівень процента переважно визначається такими відносинами (позики лихварів знаті, власникам земельної ренти), які не мають нічого спільного з зиском, а, навпаки, показують тільки, в якій мірі лихвар привласнює собі земельну ренту.

В країнах різного ступеня розвитку капіталістичного виробництва і тому різного органічного складу капіталу норма додаткової вартості (один з

факторів, що визначають норму зиску) може стояти вище в тій країні, де нормальний робочий день коротший, ніж у тій країні, де він довший. *Поперше*, якщо англійський робочий день у 10 годин в наслідок своєї вищої інтенсивності дорівнює австрійському робочому дневі в 14 годин, то при однаковому розподілі робочого дня 5 годин додаткової праці англійця можуть на світовому ринку представляти вищу вартість, ніж 7 годин австрійця. *А подруге*, в Англії додаткову працю може становити більша частина робочого дня, ніж в Австрії.

Закон спадаючої норми зиску, в якій виражається та сама або навіть зростаюча норма додаткової вартості, означає, інакше кажучи, таке: якщо взяти якусь певну кількість пересічного суспільного капіталу, наприклад, капітал в 100, то частина його, представлена в засобах праці, дедалі зростає, а частина, представлена в живій праці, дедалі зменшується. Отже, через те що вся маса живої праці, додаваної до засобів виробництва, зменшується порівняно з вартістю цих засобів виробництва, то порівняно з вартістю всього авансованого капіталу зменшується також і неоплачена праця і та частина вартості, в якій вона виражається. Або: з усього витраченого капіталу все менша й менша частина перетворюється в живу працю, і тому весь цей капітал вбирає порівняно з своєю величиною все менше й менше додаткової праці, хоч одночасно з цим відношення неоплаченої частини вживаної праці до її оплаченої частини може зростати. Відносне зменшення змінного і збільшення сталого капіталу, хоч обидві ці частини абсолютно зростають, є, як ми вже сказали, тільки інший вираз зростаючої продуктивності праці.

Припустім, що капітал в 100 складається з $80c + 20v$, а ці останні = 20 робітникам. Норма додаткової вартості нехай буде 100%, тобто робітники працюють півдня на себе, півдня на капіталіста. Нехай у другій, менш розвиненій країні капітал буде $20c + 80v$, і ці останні = 80 робітникам. Але цим робітникам потрібно $\frac{2}{3}$ робочого дня для себе й тільки $\frac{1}{3}$ вони працюють на капіталіста. При всіх інших однакових умовах, у першому випадку робітники виробляють вартість в 40, у другому — в 120. Перший капітал виробляє $80c + 20v + 20m = 120$; норма зиску = 20%; другий капітал $20c + 80v + 40m = 140$; норма зиску = 40%. Отже, в другому випадку вона вдвоє більша, ніж у першому, хоч у першому випадку норма додаткової вартості, = 100%, вдвоє більша, ніж у другому випадку, де вона становить тільки 50%. Але зате однакової величини капітал привласнює собі в першому випадку додаткову працю тільки 20, а в другому 80 робітників.

Закон прогресуючого падіння норми зиску або відносного зменшення привласнюваної додаткової праці порівняно з масою упредметненої праці, яка приводиться в рух живою працею, аж ніяк не виключає зростання абсолютної маси праці, яка приводиться в рух і експлуатується суспільним капіталом, а тому й зростання абсолютної маси привласнюваної ним додаткової праці; так само цей закон не виключає того, що капітали, які є в розпорядженні окремих

капіталістів, командують дедалі більшою масою праці, а тому й додаткової праці, — останнє навіть у тому випадку, коли число робітників, якими вони командують, не зростає.

Якщо взяти робітниче населення даної чисельності, наприклад, два мільйони, якщо взяти, далі, як дані, довжину і інтенсивність пересічного робочого дня, а також заробітну плату, а разом з тим і відношення між необхідною і додатковою працею, то сукупна праця цих двох мільйонів, а також їх додаткова праця, яка виражається в додатковій вартості, завжди виробляє вартість однакової величини. Але з зростанням маси сталого — основного і обігового — капіталу, який приводиться в рух цією працею, падає відношення цієї величини вартості до вартості цього капіталу, яка зростає разом з його масою, хоч і не в тій самій пропорції. Це відношення, а тому й норма зиску, падає, хоч капітал командує такою самою масою живої праці, як і раніше, і вбирає таку саму масу додаткової праці. Відношення змінюється не тому, що зменшується маса живої праці, а тому, що збільшується маса упредметненої вже праці, яку вона приводить в рух. Зменшення тут відносне, не абсолютне, і в дійсності нічим не зв'язане з абсолютною величиною приведеної в рух праці й додаткової праці. Падіння норми зиску виникає не з абсолютного, а тільки з відносного зменшення змінної складової частини всього капіталу, з її зменшення. порівняно з сталою складовою частиною.

Те саме, що має значення для даної маси праці і маси додаткової праці, має значення і для зростаючого числа робітників, а тому, при даних припущеннях, і для зростаючої маси праці, яка взагалі є в розпорядженні, і зокрема для її неоплаченої частини, для додаткової праці. Якщо робітниче населення зростає з двох мільйонів до трьох, якщо змінний капітал, виплачений йому в формі заробітної плати, так само становив раніше два мільйони, а тепер становить три мільйони, а сталий капітал, навпаки, підвищується з 4 до 15 мільйонів, то при даних припущеннях (незмінний робочий день і незмінна норма додаткової вартості) маса додаткової праці, додаткової вартості зростає наполовину, на 50%, з двох мільйонів до трьох. Проте, не зважаючи на це зростання абсолютної маси додаткової праці, а тому й додаткової вартості на 50%, відношення змінного капіталу до сталого впало б з 2 : 4 до 3 : 15, і відношення додаткової вартості до всього капіталу було б таке (в мільйонах):

$$\text{I. } 4c + 2v + 2m; K = 6, p' = 33\frac{1}{3}\%.$$

$$\text{II. } 15c + 3v + 3m; K = 18, p' = 16\frac{1}{3}\%.$$

Тимчасом як маса додаткової вартості підвищилась наполовину, норма зиску впала наполовину порівняно з попередньою. Але зиск є тільки додаткова вартість, обчислена на суспільний капітал, і тому маса зиску, його абсолютна

величина, розглядувана з точки зору всього суспільства, дорівнює абсолютній величині додаткової вартості. Отже, абсолютна величина зиску, його сукупна маса, зростає на 50%, не зважаючи на величезне зменшення цієї маси зиску відносно авансованого сукупного капіталу або не зважаючи на величезне зменшення загальної норми зиску. Отже, число вживаних капіталом робітників, тобто абсолютна маса праці, яка ним приводиться в рух, тому й абсолютна маса вбираної ним додаткової праці, тому й маса виробленої ним додаткової вартості, тому й абсолютна маса виробленого ним зиску *може* зростати і зростати прогресивно, не зважаючи на прогресивне падіння норми зиску. Це не тільки *може* бути. Це — залишаючи осторонь минуці коливання — *мусить* так бути на базі капіталістичного виробництва.

Капіталістичний процес виробництва є разом з тим істотно і процес нагромадження. Ми показали, як з розвитком капіталістичного виробництва маса вартості, яка мусить бути просто репродукована, збережена, збільшується і зростає разом з підвищенням продуктивності праці, навіть якщо вживана робоча сила лишається незмінною. Але з розвитком суспільної продуктивної сили праці ще більше зростає маса вироблюваних споживних вартостей, частину яких становлять засоби виробництва. А добавна праця, через привласнення якої це додаткове багатство може бути знову перетворене в капітал, залежить не від вартості, а від маси цих засобів виробництва (включаючи й засоби існування), бо в процесі праці робітник має справу не з вартістю, а з споживною вартістю засобів виробництва. Однак, само нагромадження і дана разом з ним концентрація капіталу є матеріальний засіб підвищення продуктивної сили. Але це зростання засобів виробництва передбачає зростання робітничого населення, створення населення робітників, яке відповідає додатковому капіталові і загалом і в цілому навіть завжди перевищує його потреби, отже, створення перенаселення робітників. Тимчасовий надлишок додаткового капіталу порівняно з робітничим населенням, яке є в його розпорядженні, справляв би двоякий вплив. З одного боку, він ступнево збільшував би робітниче населення шляхом підвищення заробітної плати, отже, пом'якшенням згубних впливів, що скорочують приріст робітників, і полегшенням шлюбів; а з другого боку, шляхом застосування методів, які створюють відносну додаткову вартість (введення й поліпшення машин), він ще далеко швидше створив би штучне відносне перенаселення, яке з свого боку — бо в капіталістичному виробництві злидні породжують населення, — знов таки є теплицею дійсного швидкого збільшення чисельності населення. Тому з природи капіталістичного процесу нагромадження — який є тільки моментом капіталістичного процесу виробництва — само собою випливає, що збільшена маса засобів виробництва, призначених для перетворення в капітал, завжди знаходить під рукою відповідно збільшене і навіть надлишкове робітниче населення, яке мо-

жна експлуатувати. Отже, з розвитком процесу виробництва і нагромадження *мусить* зростати маса придатної до привласнення і привласнюваної додаткової праці, а тому й абсолютна маса зиску, привласнюваного суспільним капіталом. Але ті самі закони виробництва і нагромадження разом з масою сталого капіталу підвищують у дедалі більшій прогресії і його вартість, — швидше, ніж вони підвищують вартість змінної частини капіталу, обмінюваної на живу працю. Отже, одні й ті самі закони зумовлюють для суспільного капіталу зростаючу абсолютну масу зиску і падаючу норму зиску.

Ми тут цілком залишаємо осторонь те, що та сама величина вартості з прогресом капіталістичного виробництва і відповідного йому розвитку продуктивної сили суспільної праці та при помноженні галузей виробництва, отже й продуктів, представляє прогресивно зростаючу масу споживних вартостей і насолод.

Хід розвитку капіталістичного виробництва і нагромадження зумовлює процеси праці в дедалі більшому масштабі, отже, в дедалі більших розмірах, і відповідно до цього зумовлює зростаюче авансування капіталу на кожне окреме підприємство. Тому зростаюча концентрація капіталів (супроводжена в той самий час, хоч і в меншій мірі, зростанням числа капіталістів) є так само однією з матеріальних умов капіталістичного виробництва і нагромадження, як і одним із створюваних ним самим результатів. Рука в руку і у взаємодії із цим відбувається прогресуюча експропріація більш чи менш безпосередніх виробників. Таким чином для одиничних капіталістів стає зрозумілим, що вони мають у своєму розпорядженні дедалі зростаючі робітничі армії (як би сильно не падав їх змінний капітал порівняно з сталим), що маса привласнюваної ними додаткової вартості, а тому й зиску, зростає одночасно з падінням норми зиску і не зважаючи на це падіння. Якраз ті самі причини, які концентрують маси робітничих армій під командою окремих капіталістів, збільшують також масу застосовуваного основного капіталу, як і сировинних та допоміжних матеріалів, — збільшують відносно швидше, ніж масу вживаної живої праці.

Далі, тут слід тільки згадати, що при даному робітничому населенні, якщо норма додаткової вартості зростає — чи то в наслідок здовження або інтенсифікації робочого дня, чи в наслідок зниження вартості заробітної плати в результаті розвитку продуктивної сили праці, — маса додаткової вартості, а тому й абсолютна маса зиску, *мусить* зрости, не зважаючи на відносне зменшення змінного капіталу порівняно з сталим.

Той самий розвиток продуктивної сили суспільної праці, ті самі закони, які виражаються у відносному зменшенні змінного капіталу порівняно з усім капіталом і в прискореному разом з цим нагромадженні, тоді як, з другого боку, нагромадження, впливаючи в протилежному напрямі, стає вихідним

пунктом дальшого розвитку продуктивної сили і дальшого відносного зменшення змінного капіталу, — цей самий розвиток, залишаючи осторонь тимчасові коливання, виражається в дедалі дужчому збільшенні всієї вживаної робочої сили, в дедалі більшому зростанні абсолютної маси додаткової вартості, а тому й зиску.

В якій же формі мусить виражатися цей двоїстий закон породжуваного одними й тими самими причинами зменшення *норми* зиску і одночасного збільшення абсолютної *маси* зиску? Закон, оснований на тому, що при даних умовах привласнювана маса додаткової праці, отже й додаткової вартості, зростає, і що, коли розглядати сукупний капітал або кожний окремих капітал тільки як частину сукупного капіталу, зиск і додаткова вартість є тотожні величини?

Візьмімо певну частину капіталу, на яку ми обчислюємо норму зиску, наприклад, 100. Припустім, що ці 100 представляють пересічний склад сукупного капіталу, скажімо, $80c + 20v$. В другому відділі цієї книги ми бачили, яким чином пересічна норма зиску в різних галузях виробництва визначається не особливим складом капіталу кожної з них, а його пересічним суспільним складом. З відносним зменшенням змінної частини порівняно з сталою, і, отже, порівняно з усім капіталом в 100, норма зиску при незмінному і навіть зростаючому ступені експлуатації праці падає, падає відносна величина додаткової вартості, тобто відношення її до вартості всього авансованого капіталу в 100. Але падає не тільки ця відносна величина. Величина додаткової вартості або зиску, що його вбирає весь капітал в 100, падає абсолютно. При нормі додаткової вартості в 100% капітал в $60c + 40v$ виробляє масу додаткової вартості, а тому й зиску, в 40; капітал в $70c + 30v$ виробляє масу зиску в 30; при капіталі в $80c + 20v$ зиск падає до 20. Це падіння стосується до маси додаткової вартості, а тому й зиску, і впливає з того, що оскільки весь капітал в 100 приводить в рух менше живої праці взагалі, а при незмінному ступені експлуатації і менше додаткової праці, він виробляє менше додаткової вартості. Коли якусь частину суспільного капіталу, отже, капіталу пересічного суспільного складу, взяти за одиницю міри для вимірювання додаткової вартості, — а це робиться при всякому обчисленні зиску, — то взагалі відносне падіння додаткової вартості і її абсолютне падіння є тотожні. Норма зиску в наведених вище випадках знижується з 40% до 30% і до 20%, бо в дійсності маса додаткової вартості, а тому й зиску, вироблена тим самим капіталом, падає абсолютно з 40 до 30 і до 20. Через те що величина вартості капіталу, відносно якої вимірюється додаткова вартість, є дана, = 100, то зменшення відношення додаткової вартості до цієї незмінної величини може бути тільки іншим виразом зменшення абсолютної величини додаткової вартості й зиску. Справді, це — тавтологія. Але те, що таке зменшення настає, впливає, як уже було показано, з природи розвитку

капіталістичного процесу виробництва.

Але, з другого боку, ті самі причини, які викликають абсолютне зменшення додаткової вартості, а тому й зиску на даний капітал, а тому також і обчислюваної в процентах норми зиску, ці самі причини приводять до зростання привласнюваної суспільним капіталом (тобто сукупністю капіталістів) абсолютної маси додаткової вартості, а тому й зиску. Як же це мусить виразитись, як це може виразитись, або які умови передбачаються і цією позірною суперечністю?

Якщо кожна відповідна частина, $= 100$, суспільного капіталу, отже, кожен 100 капіталу пересічного суспільного складу, є величина дана, і тому для неї зменшення норми зиску збігається із зменшенням абсолютної величини зиску саме через те, що тут капітал, яким вони вимірюються, є величина стала, то, навпаки, величина сукупного суспільного капіталу, як і капіталу, який знаходиться в руках окремих капіталістів, є змінна величина, яка, щоб відповідати припущеним умовам, мусить змінюватись у зворотному відношенні до зменшення своєї змінної частини.

В попередньому прикладі, при процентному складі капіталу в $60с + 40v$, додаткова вартість або зиск на капітал був 40, а тому й норма зиску була 40%. Припустім, що при цій висоті складу сукупний капітал становив один мільйон. В такому разі сукупна додаткова вартість, а тому й сукупний зиск становив 400 000. Якщо потім склад буде $= 80с + 20v$, то при незмінному ступені експлуатації праці додаткова вартість, або зиск, на кожен 100 $= 20$. Але через те що додаткова вартість, або зиск, як ми показали, щодо своєї абсолютної маси зростає, незважаючи на цю падаючу норму зиску або дедалі менше створення додаткової вартості кожною сотнею капіталу, — наприклад, зростає, скажімо, з 400 000 до 440 000, — то це можливе тільки тому, що сукупний капітал, який утворився одночасно з цим новим складом, зріс до 2 200 000. Маса приведенного в рух сукупного капіталу зростає до 220%, тимчасом як норма зиску впала на 50%. Коли б капітал тільки подвоївся, то при нормі зиску в 20% він міг би виробити тільки таку саму масу додаткової вартості й зиску, як старий капітал в 1 000 000 при нормі зиску в 40%. Коли б він зріс менше ніж удвоє, то він виробив би менше додаткової вартості або зиску, ніж раніше виробляв капітал в 1 000 000, який для того, щоб при своєму попередньому складі підвищити свою додаткову вартість з 400 000 до 440 000, мав би зрости з 1 000 000 тільки до 1 100 000.

Тут виявляється вже раніш викладений закон, що з відносним зменшенням змінного капіталу, отже, з розвитком суспільної продуктивної сили праці, потрібна все більше зростаюча маса всього капіталу, щоб приводити в рух ту саму кількість робочої сили і вбирати ту саму масу додаткової праці. Отже, в тій самій мірі, в якій розвивається капіталістичне виробництво, розвивається можливість появи відносно надлишкового робітничого населення, не тому,

що продуктивна сила суспільної праці зменшується, а тому, що вона збільшується, тобто не в наслідок абсолютної невідповідності між працею і засобами існування або засобами виробництва цих засобів існування, а в наслідок невідповідності, яка виникає з капіталістичної експлуатації праці, невідповідності між прогресуючим ростом капіталу і його відносно меншаючою потребою в зростанні населення.

Якщо норма зиску падає на 50%, то вона падає наполовину. Тому, щоб маса зиску лишилась та сама, капітал мусить подвоїтися. Для того, щоб при падаючій нормі зиску маса зиску лишилась незмінною, множник, який показує зростання всього капіталу, має бути рівний дільникові, який показує падіння норми зиску. Якщо норма зиску падає з 40 до 20, то для того, щоб результат лишався попереднім, весь капітал мусить, навпаки, зрости у відношенні 20 : 40. Коли б норма зиску впала з 40 до 8, то капітал мусив би зрости у відношенні 8 : 40, тобто вп'ятеро. Капітал в 1 000 000 при 40% виробляє 400 000 і капітал в 5 000 000 при 8% виробляє так само 400 000. Таке зростання потрібне для того, щоб результат лишався попереднім. Навпаки, для того щоб результат збільшився, капітал мусить зростати в більшій пропорції, ніж падає норма зиску. Іншими словами: для того, щоб змінна складова частина всього капіталу не тільки абсолютно лишалась попередньою, але й абсолютно зростала, хоч її процентне відношення до всього капіталу падає, весь капітал мусить зростати в більшій пропорції, ніж падає процентне відношення змінного капіталу до всього капіталу. Він мусить зростати настільки, щоб при його новому складі йому потрібна була для купівлі робочої сили не тільки стара змінна частина капіталу, але ще більша за неї. Якщо змінна частина капіталу, рівного 100, падає з 40 до 20, то весь капітал мусить зрости більше, ніж до 200, для того щоб можна було вжити змінний капітал більший, ніж 40.

Навіть коли б експлуатована маса робітничого населення лишалась незмінною і збільшилася б тільки довжина і інтенсивність робочого дня, маса вживаного капіталу мусила б зрости, бо вона мусить зрости навіть для того, щоб при зміненому складі капіталу можна було вживати ту саму масу праці при попередніх відношеннях експлуатації.

Отже, той самий розвиток суспільної продуктивної сили праці виражається з прогресом капіталістичного способу виробництва, з одного боку, в тенденції до прогресуючого падіння норми зиску, а з другого боку, в постійному зростанні абсолютної маси привласнюваної додаткової вартості або зиску; так що загалом відносному зменшенню змінного капіталу і зиску відповідає абсолютне збільшення обох. Ця двобічна дія, як ми вже показали, може виразитись тільки в зростанні всього капіталу в швидшій прогресії, ніж та, в якій падає норма зиску. Для того, щоб при вищому складі капіталу або при відносно сильнішому збільшенні сталого капіталу можна було вжити абсолютно

зрослий змінний капітал, весь капітал мусить зрости не тільки відповідно до вищого складу, але ще швидше. З цього випливає, що чим більше розвивається капіталістичний спосіб виробництва, тим більша й більша маса капіталу потрібна для того, щоб уживати ту саму робочу силу, і ще більша для того, щоб уживати виростлу робочу силу. Отже, зростаюча продуктивна сила праці на капіталістичній базі з необхідністю створює постійне позірне перенаселення робітників. Якщо змінний капітал становить тільки $\frac{1}{6}$ всього капіталу замість колишньої $\frac{1}{2}$, то, щоб можна було вжити ту саму робочу силу, весь капітал мусить потроїтись; а для того, щоб можна було вжити подвійну робочу силу, він мусить пошестеритись.

Дотеперішня політична економія, яка не зуміла була пояснити закон падіння норми зиску, вказувала на підвищення маси зиску, зростання абсолютної величини зиску, чи то для окремих капіталістів, чи для суспільного капіталу, як на свого роду підставу для утішення, але й вона базується на самих тільки загальних місцях і можливостях.

Те, що маса зиску визначається двома факторами, поперше, нормою зиску і, подруге, масою капіталу, вжитого для одержання цієї норми зиску, — це просто тавтологія. Тому та обставина, що зростання маси зиску можливе, не зважаючи на одночасне падіння норми зиску, є тільки вираз цієї тавтології і не допомагає ні на крок посунутися вперед, бо цілком так само можливе й те, що капітал зростатиме без зростання маси зиску і що він може навіть зростати і в тому випадку, коли вона падає. 100 при 25% дає 25, 400 при 5% дає тільки 20¹. Але якщо ті самі причини, які викликають падіння норми зиску, сприяють нагромадженню, тобто утворенню додаткового капіталу, і якщо кожен додатковий

¹ «We should also expect that, however the rate of the profits of stock might diminish in consequence of the accumulation of capital on the land and the rise of wages, yet the aggregate amount of profits would increase. Thus, supposing that, with repeated accumulations of 100 000 £, the rate of profits should fall from 20 to 19, to 18, to 17 per cent., a constantly diminishing rate; we should expect that the whole amount of profits received by those successive owners of capital would be always progressive; that it would be greater when the capital was 200 000 £, than when 100 000 £; still greater when 300 000 £; and so on, increasing, though at a diminishing rate, with every increase of capital. This progression, however, is only true for a certain time; thus, 19 per cent, on 200 000 £ is more than 20 on 100 000 £; again 18 per cent on 300 000 £ is more than 19 per cent, on 200 000 £; but after capital has accumulated to a large amount, and profits have fallen, the further accumulation diminishes the aggregate of profits. Thus, suppose the accumulation should be 1 000 000 £, and the profits 7 per cent., the whole amount of profits will be 70 000 £; now if an addition of 100 000 £ capital be made to the million, and profits should fall to 6 per cent., 66 000 £ or a diminution of 4000 £ will be received by the owners of stock, although the whole amount of stock will be increased from 1 000 000 £ to 1 100 000 £.» [«Нам слід, отже, сподіватися, що хоча норма зиску на капітал може зменшитися в наслідок нагромадження капіталу в країні і підвищення заробітної плати, однак загальна сума зиску збільшиться. Так, якщо ми припустимо, що при послідовному нагромадженні 100 000 £ норма зиску впаде з 20% до 19%, до 18% і до 17%, тобто постійно зменшуватиметься, то слід сподіватися, що вся сума ...

капітал приводить в рух добавну працю і виробляє добавну додаткову вартість; якщо, з другого боку, просте зниження норми зиску включає вже і той факт, що сталий капітал, а тому й весь старий капітал, зріс, — то весь цей процес перестає бути таємничим. Ми далі побачимо, до яких умисних фальшунів в обчисленнях вдаються для того, щоб по-шахрайському відкинути можливість збільшення маси зиску при одночасному зменшенні норми зиску.

Ми показали, як ті самі причини, які викликають тенденцію загальної норми зиску до падіння, зумовлюють прискорене нагромадження капіталу, а тому й зростання абсолютної величини або загальної маси привласнюваної ним додаткової праці (додаткової вартості, зиску). Як усе в конкуренції, а тому й у свідомості агентів конкуренції, так і цей закон — я маю на думці цей внутрішній і необхідний зв'язок між двома явищами, які, як здається, одне одному суперечать — виступає у перекрученому вигляді. Очевидно, що в межах вищенаведених пропорцій капіталіст, який розпоряджається великим капіталом, одержує більшу масу зиску, ніж дрібний капіталіст, який, видимо, одержує високий зиск. Далі, найповерховіше спостереження конкуренції показує, що при певних обставинах, коли більший капіталіст хоче захопити для себе місце на ринку, витиснути дрібніших капіталістів, — як, наприклад, за часів кризи, — він використовує це практично, тобто навмисно знижує свою норму зиску, щоб витиснути з ринку дрібніших капіталістів. Так само й купецький капітал — про який ми пізніше скажемо докладніше — показує явища, завдяки яким зниження зиску здається наслідком розширення підприємства, а разом з тим і капіталу. Власне науковий вираз замість помилкового розуміння ми дамо пізніше. Подібні поверхові погляди є результатом порівняння норм зиску, одержуваних в окремих галузях підприємств залежно від того, чи підпорядковані вони режимові вільної конкуренції чи монополії. Цілком банальне уявлення, яке створюється в головах агентів конкуренції, ми знаходимо в нашого Рошера, а саме, що таке зниження норми зиску є «розумніше

... зиску, одержувана цими послідовними власниками капіталу, постійно зростатиме; що вона буде більша при капіталі в 200 000 £, ніж при капіталі в 100 000 £, і ще більша при капіталі в 300 000 £ і т. д., зростаючи з кожним збільшенням капіталу, не зважаючи на зменшення норми. Однак, таке зростання має місце тільки на протязі певного часу; так, 19% від 200 000 £ є більше, ніж 20% від 100 000 £, 18% від 300 000 £ знов таки більше, ніж 19% від 200 000 £; але після того, як капітал уже нагромадився до великої суми, а зиски зменшились, дальше нагромадження зменшує загальну суму зиску. Так, якщо припустимо, що нагромадження становить 1 000 000 £, а зиск 7%, то загальна сума зиску становитиме 70 000 £; якщо тепер до капіталу в мільйон буде додано 100 000 £ і зиск знизиться до 6%, то власники капіталу одержать 66 000 £, або на 4000 £ менше, хоч загальна сума капіталу зросла з 1 000 000 £ до 1 100 000 £». *Ricardo*: «Principles of Political Economy», розд. VII («Works» вид. Мак-Куллоха, 1852, стор. 68 [69]). В дійсності тут припускається, що капітал зростає з 1 000 000 до 1 100 000, тобто на 10%, тимчасом як норма зиску падає з 7 до 6, тобто на 14²/7%. *Hinc illae lacrimae* [звідси ці сльози].

й гуманніше»^{*}. Зменшення норми зиску представлено тут як *наслідок* збільшення капіталу і зв'язаного з цим розрахунку капіталістів, що при меншій нормі зиску маса зиску, яку вони кладуть собі в кишеню, буде більша. Все це (за винятком того, що є в А. Сміта, про що пізніше) основане на цілковитому нерозумінні того, що таке взагалі є загальна норма зиску, і на тому грубому уявленні, що ціни дійсно визначаються шляхом надбавки більш-менш довільної частки зиску до дійсної вартості товарів. Хоч які грубі ці уявлення, все ж вони з необхідністю виникають з того перекрученого способу й вигляду, в якому імманентні закони капіталістичного виробництва виявляються в сфері конкуренції.

Закон, згідно з яким падіння норми зиску, викликуване розвитком продуктивної сили, супроводиться збільшенням маси зиску, виражається і в тому, що падіння цін товарів, вироблюваних капіталом, супроводиться відносним збільшенням мас зиску, які містяться в них і реалізуються через їх продаж.

Через те що розвиток продуктивної сили і відповідний цьому вищий склад капіталу приводить в рух дедалі більшу кількість засобів виробництва за допомогою дедалі меншої кількості праці, то кожна пропорціональна частина всього продукту, кожна одиниця товару або кожна певна окрема кількість товару, яка служить одиницею міри для сукупної маси вироблених товарів, вбирає менше живої праці і містить у собі, крім того, менше упредметненої праці як щодо зношення застосованого основного капіталу, так і щодо спожитих сировинних і допоміжних матеріалів. Отже, кожна одиниця товару містить у собі меншу суму праці як упредметненої в засобах виробництва, так і новододаної під час виробництва. Тому ціна одиниці товару падає. Маса зиску, яка міститься в кожній одиниці товару, може, не зважаючи на це, збільшитись, якщо норма абсолютної чи відносної додаткової вартості зростає. Кожний окремий товар містить у собі менше новододаної праці, але неоплачена частина її зростає в порівнянні з оплаченою. Однак, це відбувається тільки в певних межах. Разом з дуже значним абсолютним зменшенням новододаної до кожної одиниці товару суми живої праці, яке відбувається в ході розвитку виробництва, зменшуватиметься абсолютно і маса неоплаченої праці, яка міститься в ній, як би вона не зростала відносно, а саме в порівнянні з оплаченою частиною. Маса зиску, яка припадає на кожен одиницю товару, дуже зменшуватиметься з розвитком продуктивної сили праці, не зважаючи на зростання норми додаткової вартості; і це зменшення цілком так само, як падіння норми зиску, тільки уповільнюється здешевленням елементів сталого капіталу та іншими наведеними в першому відділі цієї книги обставинами, які підвищують норму

^{*} «Die Grundlagen der Nationalökonomie». 2 Aufl. Stuttgart und Augsburg 1857, стор. 190. *Ред.*

зиску при незмінній і навіть при падаючій нормі додаткової вартості.

Те, що ціна окремих товарів, з суми яких складається сукупний продукт капіталу, падає, не означає нічого іншого, як те, що дана кількість праці реалізується в більшій масі товарів, що, отже, кожна одиниця товару містить у собі менше праці, ніж раніше. Це відбувається навіть у тому випадку, коли ціна якоїсь частини сталого капіталу, сировинного матеріалу та ін. зростає. За винятком окремих випадків (наприклад, коли продуктивна сила праці рівномірно здешевлює всі елементи як сталого, так і змінного капіталу), норма зиску знижуватиметься, не зважаючи на підвищену норму додаткової вартості, 1) тому що навіть більша неоплачена частина зменшеної загальної суми новододаної праці є менша, ніж була менша відповідна неоплачена частина більшої загальної суми, і 2) тому що вищий склад капіталу в окремому товарі виражається в тому, що та частина його вартості, яка взагалі представляє новододану працю, зменшується порівняно з тією частиною вартості, яка представляє сировинний матеріал, допоміжний матеріал і зношування основного капіталу. Ця переміна у відношенні різних складових частин ціни окремого товару, зменшення тієї частини ціни, яка представляє новододану живу працю, і збільшення тих частин ціни, які представляють раніше упредметнену працю, є та форма, в якій у ціні окремого товару виражається зменшення змінного капіталу порівняно з сталим. Наскільки таке зменшення є абсолютним для капіталу даної величини, наприклад, для 100, настільки ж воно є абсолютним для кожного окремого товару як відповідної частини репродукованого капіталу. Однак, норма зиску, якщо тільки обчислити її на елементи ціни окремих товарів, виступила б іншою, ніж вона є в дійсності. І саме з такої причини:

[Норма зиску обчислюється на весь застосований капітал, але за певний час, фактично за один рік. Відношення виробленої за рік і реалізованої додаткової вартості або зиску до всього капіталу, обчислене в процентах, є норма зиску. Отже, вона не неодмінно дорівнює тій нормі зиску, при якій в основу обчислення кладеться не рік, а період обороту капіталу, про який іде мова; тільки в тому випадку, коли цей капітал обертається саме один раз за рік, обидві ці норми збігаються.

З другого боку, зиск, одержаний на протязі року, є тільки сума зисків на товари, вироблені і продані на протязі того самого року. Якщо ж ми обчислюватимем зиск на витрати виробництва товарів, то одержимо норму зиску $= \frac{p}{k}$, де p становить реалізований на протязі року зиск, а k — суму витрат виробництва товарів, вироблених і проданих протягом того самого часу. Очевидно, що ця норма зиску $\frac{p}{k}$ тільки в тому випадку може збігатися з дійсною нормою зиску $\frac{p}{K}$, — маса зиску, поділена на весь капітал, — коли $k = K$, тобто коли капітал обертається, саме один раз за рік.

Візьмімо три різні стани якогонебудь промислового капіталу.

I. Капітал в 8000 £ виробляє і продає щороку 5000 штук товару по 30 ш. за штуку, отже, має річний оборот в 7500 £. На кожну штуку товару він дає зиск в 10 ш. = 2500 £ на рік. Отже, в кожній штуці містяться 20 ш. авансованого капіталу і 10 ш. зиску, отже норма зиску на кожну штуку становить $\frac{10}{20} = 50\%$. На суму в 7500 £, що обернулася, припадає 5000 £ авансованого капіталу і 2500 £ зиску; норма зиску на кожний оборот, $\frac{p}{k}$, так само = 50%. Навпаки, норма зиску, обчислена на весь капітал, $\frac{p}{K} = \frac{2500}{8000} = 31\frac{1}{4}\%$.

II. Припустім, що капітал збільшується до 10 000 £. Припустім, що в наслідок збільшеної продуктивної сили праці він може виробляти щороку 10 000 штук товару при витратах виробництва в 20 ш. на штуку. Він продає їх із зиском в 4 ш. на штуку, отже, по 24 ш. за штуку. Тоді ціна річного продукту = 12 000 £, з яких 10 000 £ авансованого капіталу і 2000 £ зиску $\frac{p}{k}$ на кожну штуку = $\frac{4}{20}$, для річного обороту = $\frac{2000}{10000}$, отже, в обох випадках = 20%, а через те що весь капітал дорівнює сумі витрат виробництва, а саме 10 000 £, то й $\frac{p}{K}$, дійсна норма зиску, на цей раз = 20%.

III. Припустім, що капітал при постійно зростаючій продуктивній силі праці збільшується до 15 000 £ і виробляє тепер щорічно 30 000 штук товару при витратах виробництва в 13 ш. на штуку, при чому кожна штука продається з зиском в 2 ш., отже, по 15 ш. Отже, річний оборот = 15 ш. × 30000 = 22 500 £, з яких 19 500 £ авансованого капіталу і 3000 £ зиску. Отже, $\frac{p}{k} = \frac{2}{13} = \frac{3000}{19500} = 15\frac{1}{13}\%$. Навпаки, $\frac{p}{K} = \frac{3000}{15000} = 20\%$.

Отже, ми бачимо, що тільки у випадку II, де капітальна вартість, яка обернулася, дорівнює всьому капіталові, норма зиску на штуку товару або на суму обороту є така сама, як і норма зиску, обчислена на весь капітал. У випадку I, де сума обороту менша, ніж весь капітал, норма зиску, обчислена на витрати виробництва товару, є вища; у випадку III, де весь капітал менший, ніж сума обороту, вона нижча, ніж дійсна норма зиску, обчислена на весь капітал. Це має загальне значення.

В купецькій практиці оборот звичайно обчислюється неточно. Припускається, що капітал обернувся один раз, коли сума реалізованих товарних цін досягає суми всього застосованого капіталу. Але капітал може тільки тоді завершити повний оборот, коли сума витрат виробництва реалізованих товарів дорівнюватиме сумі всього капіталу. — Ф. Е.]

І тут знову виявляється, як важливо при капіталістичному виробництві розглядати окремих товар або товарний продукт, вироблений протягом якогось періоду часу, не ізольовано, не сам по собі, не як простий товар, а як продукт авансованого капіталу і відносно всього капіталу, який виробляє ці товари.

Хоча *норму* зиску слід обчислювати, вимірюючи масу виробленої і реалізованої додаткової вартості не тільки відносно спожитої частини капіталу, яка знову з'являється в товарах, але відносно цієї частини плюс та частина капіталу, яка не спожита, але застосована і продовжує служити у виробництві, — проте *маса* зиску може дорівнювати тільки тій масі зиску або додаткової вартості, яка міститься в самих товарах і має бути реалізована через їх продаж.

Якщо продуктивність промисловості збільшується, то ціна окремого товару падає. В ньому міститься менше праці як оплаченої, так і неоплаченої. Припустім, що та сама праця виробляє, наприклад, утроє більше продукту; тоді на кожний | окремих продукт припадає праці на $\frac{2}{3}$ менше. А через те що зиск може становити тільки частину цієї вміщеної в кожному окремому товарі маси праці, то маса зиску, яка припадає на кожний окремих товар, мусить зменшитись, і це, в певних межах, навіть у тому випадку, коли норма додаткової вартості підвищується. В кожному разі, маса зиску на весь продукт не падає нижче первісної маси зиску, якщо тільки капітал уживає те саме число робітників, що й раніше, при тому самому ступені експлуатації. (Це може мати місце і в тому випадку, коли вживається менше робітників при підвищеному ступені експлуатації.) Бо в тому самому відношенні, в якому зменшується маса зиску, що припадає на окремих продукт, збільшується число цих продуктів. Маса зиску лишається та сама, вона тільки інакше розподіляється на суму товарів; це також нічого не змінює в розподілі між робітниками і капіталістами тієї кількості вартості, що створена новододаною працею. Маса зиску може зростати, якщо вживається та сама маса праці, тільки в тому випадку, коли зростає неоплачена додаткова праця, або, при незмінному ступені експлуатації праці, в тому випадку, коли збільшується число робітників. Абож тоді, коли відбувається і те, і друге. В усіх цих випадках — які, однак, згідно з нашим припущенням, передбачають зростання сталого капіталу порівняно з змінним і зростаючу величину всього застосованого капіталу — кожний окремих товар містить у собі меншу масу зиску, і норма зиску знижується, навіть якщо обчислювати її на окремих товар; дана кількість новододаної праці виражається в більшій кількості товарів; ціна окремого товару знижується. Якщо розглядати справу абстрактно, то при падінні ціни окремого товару, в наслідок збільшення продуктивної сили і, отже, при одночасному збільшенні кількості цих дешевших товарів, норма зиску може лишитись та сама, якщо, наприклад, збільшення продуктивної сили рівномірно і одночасно впливає на всі складові частини товарів, так що вся ціна товару падає в тій самій пропорції, в якій збільшується продуктивність праці, і, з другого боку, взаємне відношення різних складових частин ціни товару лишається те саме. Норма зиску могла б навіть підвищитись, коли б з підвищенням норми додаткової вартості було зв'язане значне зменшення вартості елементів сталого і особливо основного

капіталу. Але в дійсності, як ми вже бачили, норма зиску знизиться з бігом часу. Само тільки падіння ціни окремого товару ні в якому разі не дозволяє робити висновку щодо норми зиску. Все зводиться до того, яка величина загальної суми капіталу, що бере участь у виробництві товару. Якщо, наприклад, ціна одного метра тканини падає з 3 ш. до $1\frac{2}{3}$ ш.; якщо відомо, що перед падінням ціни в ній було на $1\frac{2}{3}$ ш. сталого капіталу, пряжі і т. д., $\frac{2}{3}$ ш. заробітної плати і $\frac{2}{3}$ ш. зиску, а після падіння ціни — на 1 ш. сталого капіталу, $\frac{1}{3}$ ш. заробітної плати і $\frac{1}{3}$ ш. зиску, то ще невідомо, чи лишилась норма зиску та сама, чи ні. Це залежить від того, чи збільшився і наскільки збільшився весь авансований капітал і на скільки більше метрів він виробляє за даний час.

Те впливає з природи капіталістичного способу виробництва явище, що при зростаючій продуктивності праці ціна окремого товару або даної кількості товарів знижується, число товарів збільшується, маса зиску на окремих товарі і норма зиску на суму товарів знижується, а маса зиску на всю суму товарів підвищується, — це явище, при поверховому розгляді, виражає тільки падіння маси зиску, яка припадає на окремих товарі, падіння його ціни, зростання маси зиску на збільшене загальне число товарів, які виробляє сукупний капітал суспільства або ж і окремих капіталіст. Це далі сприймається так, ніби капіталіст з доброї волі бере менше зиску на окремих товарі, але відшкодовує себе більшою кількістю товарів, які він виробляє. Таке розуміння базується на уявленні зиску, який виникає з продажу (*profit upon alienation*), — уявленні, яке, з свого боку, знов таки абстраговане з способу розуміння, властивого купецькому капіталові.

Раніше, в четвертому й сьомому відділах першої книги, ми бачили, що маса товарів, яка зростає разом з продуктивною силою праці, і здешевлення окремого товару, як таке (оскільки ці товари не входять як визначальні фактори в ціну робочої сили), не зачіпають відношення оплаченої і неоплаченої праці в окремих товарі, не зважаючи на зниження ціни.

Через те що в конкуренції все виступає у фальшивому, в перекрученому вигляді, то окремих капіталіст може уявляти: 1) що він зменшує свій зиск на окремих товарі, знижуючи його ціну, але одержує більший зиск в наслідок збільшення маси товарів, які він продає; 2) що він установлює ціну окремого товару і за допомогою множення визначає ціну сукупного продукту, тимчасом як первісний процес є ділення (див. книгу I, розд. X), а множення є правильним тільки в другу чергу, при умові такого ділення. Вульгарний економіст в дійсності не робить нічого іншого, як тільки перекладає дивовижні уявлення капіталістів, захоплених конкуренцією, на позірно більш теоретичну, узагальнюючу мову, і мучиться над тим, щоб сконструювати правильність цих уявлень.

В дійсності падіння товарних цін і зростання маси зиску на вирощену масу здешевлених товарів є тільки інший вираз закону падіння норми зиску при

одночасному збільшенні маси зиску.

Дослідження того, наскільки падаюча норма зиску може збігатися із зростаючими цінами, так само мало стосується сюди, як і той пункт, який ми розглянули раніш, книга I, X, при розгляді відносної додаткової вартості. Капіталіст, який застосовує поліпшені способи виробництва, що не стали ще, однак, загальнопоширеними, продає нижче ринкової ціни, але вище своєї індивідуальної ціни виробництва; таким чином норма зиску для нього зростає, поки її не вирівняє конкуренція; поки триває цей період вирівнення, виникає друга потреба — збільшити вкладуваний капітал; залежно від ступеня цього зростання капіталу, капіталіст буде спроможний ужити до праці при нових умовах частину занятого раніше числа робітників, а, може, навіть усіх або й більше, ніж раніш, число робітників, отже виробляти ту саму або більшу масу зиску.

Протидіючі причини

Якщо взяти до уваги величезний розвиток продуктивних сил суспільної праці навіть тільки за останні 30 років, порівняно з усіма попередніми періодами, особливо якщо взяти до уваги величезну масу основного капіталу, який, крім власне машин, входить у сукупність суспільного процесу виробництва, то замість тієї трудності, якою досі займались економісти, а саме — труднощі пояснити падіння норми зиску, виникає протилежна трудність, а саме — труднощі пояснити, чому це падіння не є більшим або швидшим. Тут мусять діяти протилежні впливи, які перехреснують і знищують вплив загального закону і надають йому характеру тільки тенденції, через що ми й назвали падіння загальної норми зиску тенденцією до падіння. Найзагальніші з цих причин такі:

а) Підвищення ступеня експлуатації праці

Ступінь експлуатації праці, привласнення додаткової праці і додаткової вартості підвищується зокрема за допомогою здовження робочого дня та інтенсифікації праці. Ці обидва пункти докладно висвітлені в книзі I при дослідженні виробництва абсолютної й відносної додаткової вартості. Існує багато таких моментів інтенсифікації праці, які передбачають зростання сталого капіталу порівняно із змінним, отже, падіння норми зиску — наприклад, коли робітникові доводиться доглядати за більшим числом машин. Тут — як і при більшості способів, що служать для виробництва відносної додаткової вартості — ті самі причини, які викликають зростання норми додаткової вартості, можуть, — якщо розглядати дані величини всього застосовуваного капіталу, — викликати падіння маси додаткової вартості. Але існують інші моменти інтенсифікації, як, наприклад, прискорена швидкість машин; останні при цьому за той самий час споживають, правда, більше сировинного матеріалу, але щодо основного

капіталу, то, хоч машини й зношуються швидше, однак це ніяк не зачіпає відношення їх вартості до ціни тієї праці, яка приводить їх у рух. Але особливо збільшує масу привласнюваної додаткової праці здовження робочого дня, — цей винахід сучасної промисловості, — не змінюючи при цьому істотно відношення вживаної робочої сили до сталого капіталу, який вона приводить в рух, і в дійсності скорше відносно зменшуючи сталий капітал. Взагалі ж ми вже показали, — і це становить власне таємницю тенденції норми зиску до падіння, — що методи виробництва відносної додаткової вартості загалом і в цілому зводяться ось до чого: з одного боку, з даної маси праці якомога більше перетворити в додаткову вартість, з другого боку, взагалі вживати якомога менше праці порівняно з авансованим капіталом; так що ті самі причини, які дозволяють підвищувати ступінь експлуатації праці, не дозволяють з тим самим сукупним капіталом експлуатувати стільки ж праці, як і раніш. Такі є протилежні тенденції, які, викликаючи підвищення норми додаткової вартості, одночасно викликають падіння маси додаткової вартості, вироблюваної даним капіталом, а тому й падіння норми зиску. Тут слід також згадати про масове вживання жіночої і дитячої праці, тому що при цьому вся сім'я мусить давати капіталові більшу масу додаткової праці, ніж раніше, навіть якщо зростає загальна сума заробітної плати, виплачуваної цій сім'ї, — випадок, який аж ніяк не є загальним явищем. — Такий самий вплив справляє все те, що сприяє при незмінній величині застосовуваного капіталу виробництву відносної додаткової вартості шляхом самого тільки поліпшення методів, як у землеробстві. Хоча тут застосовуваний сталий капітал не зростає в порівнянні з змінним, оскільки ми розглядаємо цей останній як показник уживаної робочої сили, але маса продукту зростає порівняно з ужитою робочою силою. Те саме має місце, коли продуктивна сила праці (однаково, чи входить її продукт у споживання робітників, чи в елементи сталого капіталу) звільняється від перешкод, що утруднюють зносини, від самовільних обмежень або від обмежень, які стали обтяжливими з бігом часу, взагалі від усякого роду пут, при чому цим не зачіпається відношення змінного капіталу до сталого.

Можна було б поставити питання: чи входять у число тих причин, які гальмують падіння норми зиску, але в кінцевому рахунку завжди прискорюють його, тимчасові, але що завжди повторюються, виявляються то в одній, то в другій галузі виробництва підвищення додаткової вартості понад загальний рівень для капіталіста, який використовує винаходи і т. д., поки вони ще не стали загальнопоширеними. На це питання треба відповісти позитивно.

Маса додаткової вартості, вироблена капіталом даної величини, є добуток двох множників — норми додаткової вартості, помноженої на число робітників, зайнятих при даній нормі. Отже, при даній нормі додаткової вартості маса

її залежить від числа робітників, а при даному числі робітників — від норми додаткової вартості, тобто взагалі від складного відношення абсолютної величини змінного капіталу і норми додаткової вартості. Але ми показали, що пересічно ті самі причини, які підвищують норму відносної додаткової вартості, зменшують масу вживаної робочої сили. Проте, ясно, що збільшення або зменшення тут відбувається залежно від певного відношення, в якому відбувається цей протилежний рух, і що тенденція до зменшення норми зиску послаблюється зокрема в наслідок підвищення норми абсолютної додаткової вартості, яка походить із здовження робочого дня.

При дослідженні норми зиску ми взагалі виявили, що зниженню норми, яке відбувається в наслідок зростання маси всього застосовуваного капіталу, відповідає збільшення маси зиску. Якщо розглядати сукупний змінний капітал суспільства, то створена ним додаткова вартість дорівнює створеному зиску. Разом з абсолютною масою додаткової вартості виросла і норма додаткової вартості; перша виросла тому, що збільшилась вживана суспільством маса робочої сили, друга — тому, що підвищився ступінь експлуатації цієї праці. Але відносно капіталу даної величини, наприклад, 100, норма додаткової вартості може зрости, тоді як маса її пересічно падає; бо норма визначається відношенням, в якому змінна частина капіталу зростає в своїй вартості, а маса визначається, навпаки, тією відотною частиною, яку становить змінний капітал в усьому капіталі.

Підвищення норми додаткової вартості — через те що воно відбувається і при таких обставинах, коли, як це показано вище, не відбувається ніякого збільшення або не відбувається пропорціонального збільшення сталого капіталу порівняно з змінним — є один з факторів, яким визначається маса додаткової вартості, а тому й норма зиску. Цей фактор не знищує загального закону. Але він робить те, що цей закон діє більше як тенденція, тобто як закон, абсолютне здійснення якого затримується, уповільнюється і ослаблюється протидіючими обставинами. Але через те що ті самі причини, які підвищують норму додаткової вартості (навіть здовження робочого дня є результат великої промисловості), мають тенденцію зменшувати вживану даним капіталом кількість робочої сили, то одні й ті самі причини мають тенденцію зменшувати норму зиску і уповільнювати рух цього зменшення. Якщо одному робітникові накидають таку працю, яку раціонально виконати можуть тільки двоє, і якщо це відбувається при таких обставинах, коли цей робітник може заступити трьох, то один робітник даватиме стільки додаткової праці, скільки раніш давало двоє, і остільки норма додаткової вартості підвищиться. Але він не даватиме стільки, скільки раніш давало троє, і остільки маса додаткової вартості знизиться. Але це зниження компенсується або обмежується підвищенням норми додаткової вартості. Якщо все населення працюватиме при підвищеній нормі

додаткової вартості, то маса додаткової вартості збільшиться, хоч населення лишиться тим самим. Ще більше підвищується вона при зростаючому населенні; і хоч це зв'язане з відносним зменшенням числа зайнятих робітників порівняно з величиною всього капіталу, проте це зменшення уміряється або затримується в наслідок підвищення норми додаткової вартості.

Раніше ніж перейти до дальшого пункту, слід ще раз підкреслити, що при даній величині капіталу *норма* додаткової вартості може зростати, хоч *маса* її падає, і навпаки. Маса додаткової вартості дорівнює її нормі, помноженій на число робітників; але норма додаткової вартості ніколи не обчислюється на весь капітал, а тільки на змінний, в дійсності тільки на один робочий день. Навпаки, при даній величині капітальної вартості *норма зиску* ніколи не може підвищитись або впасти без того, щоб *маса додаткової вартості* так само не підвищилась або не впала.

б) Зниження заробітної плати нижче її вартості

Ми подаємо це тут тільки емпірично, бо в дійсності, воно, як і багато чого іншого, що тут слід би було навести, не має ніякого відношення до загального аналізу капіталу, а стосується до дослідження конкуренції, яке не входить в завдання цієї праці. Проте, воно є одною з найзначніших причин, які затримують тенденцію норми зиску до падіння.

с) Здешевлення елементів сталого капіталу

Сюди стосується все, що було сказано в першому відділі цієї книги про причини, які підвищують норму зиску при незмінній нормі додаткової вартості або незалежно від норми додаткової вартості, отже, і той випадок, коли, — якщо розглядати весь капітал, — вартість сталого капіталу зростає не в такій пропорції, як його матеріальний розмір. Наприклад, маса бавовни, яку переробляє окремих європейський робітник-прядільник на сучасній фабриці, зросла в найколосальнішій мірі порівняно з тією масою, яку раніше переробляв європейський прядільник за допомогою прядки. Але вартість перероблюваної бавовни зросла не в такій пропорції, як її маса. Так само стоїть справа з машинами та іншим основним капіталом. Коротко кажучи, той самий розвиток, який збільшує масу сталого капіталу порівняно з змінним, зменшує вартість його елементів в наслідок підвищення продуктивної сили праці і, значить, перешкоджає тому, щоб вартість сталого капіталу, хоч вона постійно зростає, зростала в такій самій пропорції, як його матеріальний розмір, тобто матеріальний розмір засобів виробництва, які приводяться в рух тією самою кількістю робочої сили. В окремих випадках маса елементів сталого капіталу

може навіть збільшитись, тимчасом як його вартість лишається та сама або навіть падає.

З вищесказаним зв'язане знецінення наявного капіталу (тобто його речових елементів), яке відбувається з розвитком промисловості. Воно також є однією з постійно діючих причин, які затримують падіння норми зиску, хоч воно при певних обставинах може зменшувати масу зиску через зменшення маси капіталу, який дає зиск. Тут знову виявляється, що ті самі причини, які породжують тенденцію норми зиску до падіння, уміряють також здійснення цієї тенденції.

d) Відносне перенаселення

Утворення відносного перенаселення невідривне від розвитку продуктивної сили праці і прискорюється цим розвитком, який виражається в зменшенні норми зиску. Відносне перенаселення виявляється в певній країні тим яскравіше, чим більше розвинений в ній капіталістичний спосіб виробництва. В свою чергу воно є, з одного боку, причиною того, що в багатьох галузях виробництва продовжує існувати більш чи менш неповне підпорядкування праці капіталові, і продовжує існувати довше, ніж це на перший погляд відповідає загальному станові розвитку; це — наслідок дешевини і великої кількості наявних в розпорядженні капіталістів або звільнених найманих робітників, а також більшого опору, що його деякі галузі виробництва, відповідно до їх природи, чинять перетворенню ручної праці в машинну. З другого боку, відкриваються нові галузі виробництва, особливо предметів розкоші, галузі, які мають своєю базою саме те відносне населення, яке часто звільняється в наслідок переважання сталого капіталу в інших галузях виробництва, і які з свого боку знов таки базуються на переважанні елементів живої праці і тільки ступнево пророблюють той самий шлях розвитку, що й інші галузі виробництва. В обох випадках змінний капітал становить значну частину всього капіталу, а заробітна плата стоїть нижче пересічної, так що в цих галузях виробництва як норма додаткової вартості, так і маса додаткової вартості незвичайно високі. А через те що загальна норма зиску утворюється в наслідок вирівнення норм зиску окремих галузей виробництва, то тут знову таки та сама причина, яка породжує тенденцію норми зиску до падіння, викликає протидію цій тенденції, яка більш або менш паралізує вплив цієї тенденції.

e) Зовнішня торгівля

Оскільки зовнішня торгівля здешевлює почасти елементи сталого капіталу, почасти необхідні засоби існування, в які перетворюється змінний капітал,

остільки вона діє на норму зиску в напрямі підвищення, підвищуючи норму додаткової вартості і знижуючи вартість сталого капіталу. Вона взагалі діє в цьому напрямі, даючи змогу розширювати розміри виробництва. Таким чином вона прискорює, з одного боку, нагромадження, але, з другого боку, і зменшення змінного капіталу порівняно з сталим, а, значить, і падіння норми зиску. Так само, хоч розширення зовнішньої торгівлі в дитинстві капіталістичного способу виробництва було його базою, однак з його розвитком воно, внаслідок внутрішньої необхідності цього способу виробництва, внаслідок його потреби в дедалі ширшому ринку, стало власним його продуктом. Тут знову виявляється та сама двобічність впливу (Рікардо цілком проглянув цей бік зовнішньої торгівлі).

Інше питання — яке в наслідок своєї специфічності лежить власне поза межами нашого дослідження — таке: чи підвищується загальна норма зиску в наслідок вищої норми зиску, яку дає капітал, вкладений у зовнішню, особливо в колоніальну торгівлю?

Капітали, вкладені в зовнішню торгівлю, можуть давати вищу норму зиску тому, що тут, поперше, відбувається конкуренція з товарами, вироблюваними іншими країнами при менш легких умовах виробництва, так що більш розвинена країна продає свої товари вище їх вартості, хоч і дешевше, ніж конкуруючі країни. Оскільки праця більш розвиненої країни оцінюється тут як праця вищої питомої ваги, норма зиску підвищується в наслідок того, що праця, не оплачувана як праця вищої якості, продається як така. Те саме може мати місце відносно тієї країни, до якої відправляються товари і з якої одержуються товари; а саме, така країна віддає більше упредметненої праці *in natura*, ніж вона одержує, і все ж при цьому одержує товари дешевше, ніж вона сама могла б їх виробити. Цілком так само, як фабрикант, який використовує новий винахід раніше, ніж він стає загальнопоширеним, продає дешевше своїх конкурентів, і все ж продає свої товари вище їх індивідуальної вартості, тобто специфічно вищу продуктивну силу вживаної ним праці використовує як додаткову працю. Він реалізує таким чином надзиск. З другого боку, щодо капіталів, вкладених у колоніях і т. д., то вони можуть давати вищі норми зиску тому, що там внаслідок нижчого розвитку, норма зиску взагалі стоїть вище, а при умові вживання рабів, кулі і т. п., стоїть вище і експлуатація праці. Не можна зрозуміти, чому ці вищі норми зиску, що їх таким чином дають і відправляють до батьківщини капітали, вкладені в певні галузі, тут, якщо тільки цьому не перешкоджає монополія, не повинні були б увиходити в процес вирівнення загальної норми зиску і тому *pro tanto* [відповідно до цього] підвищувати її².

² А. Сміт тут має рацію проти Рікардо, який каже: *They contend the equality of profits will be brought about by the general rise of profits; and I am of opinion that the profits of the favoured trade will speedily ...*

Особливо цього не можна зрозуміти, якщо зазначені галузі капіталовкладень підлягають законам вільної конкуренції. Навпаки, Рікардо вбачається таке: на гроші, одержані за кордоном від продажу по вищій ціні, там купуються товари і відправляються на заміну додому; отже, ці товари продаються всередині країни, і тому це може становити, принаймні тимчасово, особливу, порівняно з іншими сферами, невигоду для сфер виробництва, які є в сприятливих умовах. Ця ілюзія відпадає, як тільки ми абстрагуємось від грошової форми. Країна, яка перебуває в сприятливіших умовах, одержує назад більше праці в обмін за меншу кількість праці, хоч ця різниця, цей надлишок, як взагалі при обміні між працею і капіталом, привласнюється певним класом. Отже, оскільки норма зиску є вища, тому що вона взагалі вища в колоніальній країні, це при сприятливих природних умовах цієї країни може йти рука в руку з низькими товарними цінами. Вирівнення відбувається, але вирівнення не за старим рівнем, як гадає Рікардо.

Але та сама зовнішня торгівля розвиває всередині країни капіталістичний спосіб виробництва і тим самим веде до зменшення змінного капіталу порівняно з сталим; з другого боку, вона створює перепродукцію відносно закордону і тому в дальшому перебігу знов таки справляє протилежний вплив.

І таким чином взагалі виявляється, що ті самі причини, які приводять до падіння загальної норми зиску, викликають протилежні впливи, які гальмують, уповільнюють і почасти паралізують це падіння. Вони не знищують закону, але ослаблюють його діяння. Без цього було б незрозумілим не падіння загальної норми зиску, а, навпаки, відносна повільність цього падіння. Таким чином закон діє тільки як тенденція, вплив якої виразно виступає тільки при певних обставинах і на протязі довгих періодів часу.

Раніше, ніж піти далі, ми, щоб уникнути непорозумінь, повторимо ще два, вже не раз розвинуті положення.

Поперше: Той самий процес, який в ході розвитку капіталістичного способу виробництва породжує здешевлення товарів, породжує також зміну в органічному складі суспільного капіталу, застосовуваного для виробництва товарів, а в наслідок цього і падіння норми зиску. Отже, зменшення відносних витрат на окремих товарів, а також тієї частини цих витрат, яка містить у собі зношування машин, не слід ототожнювати з зростанням вартості сталого капіталу порівняно з змінним, хоча, навпаки, всяке зменшення відносних витрат на сталий капітал, при незмінному або зростаючому розмірі його речових елементів, впливає на підвищення норми зиску, тобто на зменшення *pro tanto*

... submit to the general level» [«Вони твердять, що рівність зисків буде здійснена через загальне підвищення зисків; а я тієї думки, що зиски підприємства, яке є в сприятливіших умовах, швидко знизяться до загального рівня»]. ([Ricardo:] «Works», видання Мак-Куллоха, стор. 73).

[Відповідно до цього] вартості сталого капіталу порівняно з змінним капіталом, застосовуваним в дедалі менших пропорціях.

Подруге: Та обставина, що в окремих товарах, сукупність яких становить продукт капіталу, відношення додаваної живої праці, яка міститься в них, до уміщених в них матеріалів праці і до спожитих на їх виробництво засобів праці дедалі знижується; отже, та обставина, що в цих товарах упредметнюється дедалі менша кількість додаваної живої праці, бо з розвитком суспільної продуктивної сили потрібно менше праці для їх виробництва — ця обставина не стосується до того відношення, в якому уміщена в товарі жива праця ділиться на оплачену і неоплачену. Навпаки. Хоча загальна кількість уміщеної в товарі додаваної живої праці зменшується, неоплачена частина зростає порівняно з оплаченою в наслідок або абсолютного, або відносного зниження оплаченої частини; бо той самий спосіб виробництва, який зменшує загальну масу додаваної живої праці в кожному окремому товарі, супроводиться зростанням абсолютної і відносної додаткової вартості. Тенденція норми зиску до зниження зв'язана з тенденцією до підвищення норми додаткової вартості, отже й ступеня експлуатації праці. Тому немає нічого більш безглузлого, як пояснити зниження норми зиску підвищенням норми заробітної плати, хоч винятково і це може мати місце. Тільки зрозумівши відносини, при яких утворюється норма зиску, статистика стає спроможною взятись до дійсного аналізу норми заробітної плати в різні епохи і в різних країнах. Норма зиску падає не тому, що праця стає менш продуктивною, а тому, що вона стає більш продуктивною. І те і друге, підвищення норми додаткової вартості і падіння норми зиску, є тільки особливі форми, в яких капіталістично виражається зростаюча продуктивність праці.

1. Збільшення акційного капіталу

До вищенаведених п'яти пунктів можна додати ще один пункт, на якому ми, однак, покищо не можемо детальніше спинятись. З прогресом капіталістичного виробництва, який іде рука в руку з прискореним нагромадженням, частина капіталу враховується і застосовується тільки як капітал, що дає процент. Не в тому розумінні, в якому кожний капіталіст, що позичає комусь капітал, задовольняється процентами, тимчасом як промисловий капіталіст одержує підприємницький зиск. Це не стосується до висоти загальної норми зиску, бо для неї зиск = процентіві + зиск усякого роду + земельна рента, при чому розподіл на ці особливі категорії для неї не має значення. А в тому розумінні, що ці капітали, хоч і вкладені у великі продуктивні підприємства, дають після відрахування всіх витрат тільки великі або малі проценти, так звані дивіденди;

наприклад, у залізничній справі. Отже, вони не беруть участі у вирівнюванні загальної норми зиску, бо вони дають меншу норму зиску, ніж пересічна норма. Коли б вони брали участь у вирівнюванні, то ця остання упала б значно нижче. Розглядаючи справу теоретично, їх можна врахувати, і тоді одержимо меншу норму зиску, ніж та, яка, видимо, існує і дійсно є визначальною для капіталістів, — одержимо меншу норму зиску, бо саме в цих підприємствах сталий капітал є найбільший порівняно з змінним.

Розвиток внутрішніх суперечностей закону

1. Загальні зауваження

В першому відділі цієї книги ми бачили, що норма зиску завжди виражає норму додаткової вартості нижчою, ніж вона є. Тепер ми побачили, що навіть зростаюча норма додаткової вартості має тенденцію виражатись у падаючій нормі зиску. Норма зиску дорівнювала б нормі додаткової вартості тільки в тому випадку, коли c було $b = 0$, тобто коли b увесь капітал витрачався на заробітну плату. Падаюча норма зиску тільки тоді виражає падаючу норму додаткової вартості, коли відношення між вартістю сталого капіталу і масою робочої сили, яка приводить його в рух, лишається незмінним, або коли ця остання збільшується у відношенні до вартості сталого капіталу.

Рікардо, досліджуючи, як він гадав, норму зиску, в дійсності досліджував тільки норму додаткової вартості і цю останню тільки при тому припущенні, що робочий день щодо інтенсивності й довжини є стала величина.

Падіння норми зиску і прискорене нагромадження лиш остільки є різні вирази одного й того ж процесу, оскільки і те і друге є виразом розвитку продуктивної сили. Нагромадження, з свого боку, прискорює падіння норми зиску, оскільки разом з ним дана концентрація робіт у великому масштабі, а тому й вищий склад капіталу. З другого боку, падіння норми зиску знову таки прискорює концентрацію капіталу і його централізацію шляхом експропріації дрібних капіталістів, шляхом експропріації останніх решток безпосередніх виробників, у яких лишається ще щонебудь експропріювати. В наслідок цього, з другого боку, прискорюється — щодо маси — нагромадження, хоча з падінням норми зиску падає і норма нагромадження.

З другого боку, оскільки норма зростання вартості всього капіталу, норма зиску, є стимулом капіталістичного виробництва (подібно до того, як збільшення вартості капіталу є його єдиною метою), падіння цієї норми уповільнює утворення нових самостійних капіталів і виступає таким чином як загроза для розвитку капіталістичного процесу виробництва; воно сприяє перепродукції,

спекуляції, кризам, утворенню надмірного капіталу поряд з надмірним населенням. Отже, ті економісти, які, подібно до Рікардо, вважають капіталістичний спосіб виробництва за абсолютний, відчують тут, що цей спосіб виробництва сам собі створює межу, і тому приписують цю межу не виробництву, а природі (в ученні про ренту). Але важливим в їх жаху перед падаючою нормою зиску є відчуття того, що капіталістичний спосіб виробництва в розвитку продуктивних сил має таку межу, яка не стоїть ні в якому зв'язку з виробництвом багатства як таким; і ця особлива межа свідчить про обмеженість і тільки історичний, минулий характер капіталістичного способу виробництва; свідчить про те, що він не є абсолютний спосіб виробництва для виробництва багатства і що, навпаки, на певному ступені він вступає в конфлікт із своїм дальшим розвитком.

Рікардо і його школа розглядають, в усякому разі, тільки промисловий зиск, в якому міститься і процент. Але й норма земельної ренти має тенденцію до падіння, хоч її абсолютна маса зростає і хоч вона може зростати й відносно, порівняно з промисловим зиском (див. *Ед. Уест* [«Essay on Application of Capital to Land», Лондон 1815], який виклав закон земельної ренти *раніше* від Рікардо). Якщо ми розглядатимем сукупний суспільний капітал K і, позначимо через p_1 той промисловий зиск, який залишається після відрахування процента й земельної ренти, через z процент і через r земельну ренту, то $\frac{m}{K} = \frac{p}{K} = \frac{p_1+z+r}{K} = \frac{p_1}{K} + \frac{z}{K} + \frac{r}{K}$. Ми бачили, що хоч у ході розвитку капіталістичного виробництва сукупна сума додаткової вартості, m , постійно зростає, проте $\frac{m}{K}$ так само постійно зменшується, бо K зростає ще швидше, ніж m . Отже, немає ніякої суперечності в тому, що p_1 , z і r , кожне само по собі, можуть постійно зростати, тимчасом як $\frac{m}{K} = \frac{p}{K}$, а також $\frac{p_1}{K}$, $\frac{z}{K}$ і $\frac{r}{K}$, кожне само по собі, постійно зменшуються, або що p_1 порівняно з z , або r порівняно з p_1 , або ж порівняно з p_1 і z відносно зростає. При зростаючій сукупній додатковій вартості або зиску $m = p$, але при одночасно падаючій нормі зиску $\frac{m}{K} = \frac{p}{K}$ відношення величин частин p_1 , z і r , на які розпадається $m = p$, може як завгодно змінюватись у межах, даних сукупною сумою m , при чому на величину m або $\frac{m}{K}$ це не впливає.

Взаємна зміна p_1 , z і r є тільки різний розподіл m між різними рубриками. Тому і $\frac{p_1}{K}$, $\frac{z}{K}$ або $\frac{r}{K}$, норма індивідуального промислового зиску, норма процента і відношення ренти до сукупного капіталу можуть підвищуватись одно порівняно з одним, хоч $\frac{m}{K}$, загальна норма зиску, падає; умовою при цьому лишається тільки те, щоб сума всіх трьох $= \frac{m}{K}$. Якщо норма зиску падає з 50% до 25%, якщо, наприклад, склад капіталу, при нормі додаткової вартості в 100%, змінюється з $50c + 50v$ у $75c + 25v$, то в першому випадку капітал в 1000 дасть зиск в 500, а в другому випадку капітал в 4000 дасть зиск в 1000. m або p подвоїлось, але p' упало наполовину. І якщо раніш з 50% 20 припадало на зиск, 10 на

процент і 20 на ренту, то $\frac{p_1}{K} = 20\%$, $\frac{z}{K} = 10\%$, $\frac{r}{K} = 20\%$. Якщо при перетворенні в 25% відношення лишаяються попередні, то $\frac{p_1}{K} = 10\%$, $\frac{z}{K} = 5\%$, $\frac{r}{K} = 10\%$. Якщо ж, навпаки, $\frac{p_1}{K}$ знизиться до 8% і $\frac{z}{K}$ до 4%, то $\frac{r}{K}$ підвищиться до 13%. Відносна величина r підвищилася б порівняно з p_1 і z , але все ж r' лишилося б попереднє. При обох припущеннях сума p_1 , z і r підвищилася б, бо вона виробляється за допомогою вчетверо більшого капіталу. А втім, припущення Рікардо, що первісно промисловий зиск (плюс процент) містить у собі всю додаткову вартість, історично й логічно невірне. Навпаки, тільки прогрес капіталістичного виробництва приводить до того, що 1) весь зиск спочатку потрапляє в руки промислових і торговельних капіталістів для дальшого розподілу і що 2) рента зводиться до надлишку понад зиск. Потім на цій капіталістичній базі знову розвивається рента, яка є частина зиску (тобто додаткової вартості, розглядуваної як продукт сукупного капіталу), але не та специфічна частина продукту, яку забирає собі капіталіст.

При припущенні наявності потрібних засобів виробництва, тобто достатнього нагромадження капіталу, творення додаткової вартості не має ніякої іншої межі, крім робітничого населення, якщо норма додаткової вартості, отже й ступінь експлуатації праці, є дана; і ніякої іншої межі, крім ступеня експлуатації праці, якщо дане робітниче населення. І капіталістичний процес виробництва по суті полягає у виробництві додаткової вартості, представленій додатковим продуктом або відповідною частиною вироблених товарів, в яких упредметнена неоплачена праця. Ніколи не слід забувати, що виробництво цієї додаткової вартості, — а зворотне перетворення деякої частини її в капітал, або нагромадження, становить інтегральну частину цього виробництва додаткової вартості, — є безпосередня мета і визначальний мотив капіталістичного виробництва. Тому ніколи не можна зображати його тим, чим воно не є, саме таким виробництвом, що має своєю безпосередньою метою споживання або створення засобів споживання для капіталістів. При цьому був би цілком залишений осторонь його специфічний характер, який виражається в усій його внутрішній суті (Kerngestalt).

Добування цієї додаткової вартості становить безпосередній процес виробництва, який, як уже сказано, не має ніяких інших меж, крім зазначених вище. Як тільки та кількість додаткової праці, яку можна видушити, упредметнилася в товарах, додаткова вартість вироблена. Але цим виробництвом додаткової вартості закінчено тільки перший акт капіталістичного процесу виробництва, безпосередній процес виробництва. Капітал увібрав стільки то неоплаченої праці. З розвитком процесу, який виражається в падінні норми зиску, маса вироблюваної таким чином додаткової вартості зростає до потворних розмірів. Тепер наступає другий акт процесу. Вся маса товарів, весь продукт,

як та його частина, що заміщає сталий і змінний капітал, так і та, що представляє додаткову вартість, мусить бути продана. Якщо цього не відбувається, або відбувається тільки почасти, або тільки при таких цінах, що стоять нижче цін виробництва, то хоч робітника і експлуатували, але експлуатація його не реалізується як така для капіталіста; вона може бути зв'язана з тим, що видušена додаткова вартість зовсім не реалізується чи реалізується тільки частково, або навіть з тим, що відбувається часткова чи повна втрата капіталу капіталіста. Умови безпосередньої експлуатації і умови її реалізації не є тотожні. Вони не збігаються не тільки щодо часу й місця, але й у понятті. Перші обмежені тільки продуктивною силою суспільства, другі — пропорціональністю різних галузей виробництва і споживною силою суспільства. Але ця остання визначається не абсолютною продуктивною силою і не абсолютною споживною силою, а споживною силою на основі антагоністичних відносин розподілу, що зводять споживання величезної маси суспільства до мінімуму, який змінюється тільки в більш-менш вузьких межах. Вона обмежена далі прагненням до нагромадження, прагненням до збільшення капіталу і до виробництва додаткової вартості в розширеному масштабі. Такий є закон капіталістичного виробництва, даний постійними революціями в самих методах виробництва, постійно зв'язаним з цими революціями знеціненням наявного капіталу, загальною конкурентною боротьбою і необхідністю поліпшувати виробництво та розширювати його розміри ради самого тільки збереження і під загрозою загибелі. Тому ринок мусить постійно розширюватись, так що ринкові зв'язки і умови, що їх регулюють, все більше й більше набувають вигляду природного закону, незалежного від виробників, все більше й більше стають непіддатними контролю. Внутрішня суперечність прагне знайти собі розв'язання в розширенні зовнішнього поля виробництва. Але чим більше розвивається продуктивна сила, тим більше стає вона в суперечність з тією вузькою базою, на якій ґрунтуються відносини споживання. На цій повній суперечності базі зовсім не є суперечністю те, що надмір капіталу є зв'язаний з зростаючим надміром населення; бо хоч при поєднанні того й другого надміру маса вироблюваної додаткової вартості зростає, але саме тому зростає і суперечність між тими умовами, при яких ця додаткова вартість виробляється, і тими умовами, при яких вона реалізується.

Якщо дано певну норму зиску, то маса зиску завжди залежить від величини авансованого капіталу. Але нагромадження в такому випадку визначається тією частиною цієї маси, яка зворотно перетворюється в капітал. Ця частина, однак, через те що вона дорівнює зискові мінус спожитий капіталістами дохід, залежатиме не тільки від вартості цієї маси, але й від дешевини тих товарів, які капіталіст може купити на цю вартість; товарів, які почасти входять у його споживання, — в його дохід, а почасти в його сталий капітал. (Заробітну плату

ми припускаємо тут за дану.)

Маса капіталу, яку робітник приводить в рух і вартість якої в наслідок його праці зберігається й знову з'являється в продукті, цілком відмінна від тієї вартості, яку він додає. Якщо маса капіталу = 1000, а додана праця = 100, то репродукований капітал = 1100. Якщо маса = 100, а додана праця = 20, то репродукований капітал = 120. Норма зиску в першому випадку = 10%, у другому = 20%. І все ж із 100 може бути нагромаджено більше, ніж з 20. І таким чином наростає потік капіталу (його знецінення в наслідок підвищення продуктивної сили ми залишаємо осторонь) або його нагромадження пропорціонально до тієї маси, яку він уже становить, а не пропорціонально до висоти норми зиску. Висока норма зиску, оскільки вона ґрунтується на високій нормі додаткової вартості, можлива, якщо робочий день дуже довгий, хоч би праця була непродуктивна; вона можлива — не зважаючи на те, що праця непродуктивна — тому що потреби робітників дуже незначні і що через це пересічна заробітна плата дуже низька. Низькій заробітній платі відповідатиме відсутність енергії в робітників. Капітал при цьому нагромаджується повільно, не зважаючи на високу норму зиску. Населення не збільшується, а робочий час, що його коштує продукт, великий, не зважаючи на те, що заробітна плата, яка виплачується робітникові, мала.

Норма зиску падає не тому, що робітника менше експлуатують, а тому, що взагалі вживається менше праці порівняно з застосовуваним капіталом.

Якщо, як ми показали, падіння норми зиску збігається з підвищенням маси зиску, то більша частина річного продукту праці привласнюється капіталістом під категорією капіталу (як заміщення спожитого капіталу) і відносно менша частина — під категорією зиску. Звідси фантазія попа Чомерса, ніби чим меншу масу річного продукту капіталісти витрачають як капітал, тим більші вони поглинають зиски, при чому державна церква приходить їм на поміч, щоб подбати про споживання значної частини додаткового продукту, замість її капіталізації. Піп змішує причину і наслідок. А втім, адже маса зиску зростає навіть при меншій нормі разом з величиною витраченого капіталу. Однак, це зумовлює разом з тим концентрацію капіталу, бо тепер умови виробництва вимагають застосування масового капіталу. Це зумовлює також централізацію капіталу, тобто поглинення дрібних капіталістів великими і втрату першими своїх капіталів. Це знов таки є відокремлення, хоча тільки вторинного порядку, умов праці від виробників, до яких ще належать ці дрібні капіталісти, бо у них власна праця грає ще певну роль; взагалі праця капіталіста стоїть у зворотному відношенні до величини його капіталу, тобто до тієї міри, в якій він є капіталіст. Це є те відокремлення одне від одного умов праці з одного боку і виробників з другого, яке становить поняття капіталу, яке починається з первісним нагромадженням (книга I, розд. XXIV), потім виявляється як постійний

процес в нагромадженні і концентрації капіталу і, нарешті, виражається тут як централізація вже наявних капіталів у небагатьох руках і втрата капіталів (так змінюється тепер експропріація) багатьма. Цей процес швидко привів би капіталістичне виробництво до краху, коли б постійно поряд з доцентровою силою знов і знов децентралізаційно не діяли протидіючі тенденції.

2. Конфлікт між розширенням виробництва і зростанням вартості

Розвиток суспільної продуктивної сили праці виявляється двояко: поперше, у величині вже вироблених продуктивних сил, в розмірі вартості і в розмірі маси виробничих умов, при яких відбувається нове виробництво, і в абсолютній величині нагромадженого вже продуктивного капіталу; подруге, у відносно незначній величині витраченої на заробітну плату частини капіталу порівняно з усім капіталом, тобто у відносно незначній кількості живої праці, потрібної для репродукції і збільшення вартості даного капіталу, для масового виробництва. А це передбачає разом з тим концентрацію капіталу.

Відносно вживаної робочої сили розвиток продуктивної сили виявляється знов таки двояко: поперше, в збільшенні додаткової праці, тобто в скороченні необхідного робочого часу, потрібного для репродукції робочої сили. Подруге, в зменшенні кількості робочої сили (числа робітників), яка взагалі вживається для того, щоб привести в рух даний капітал.

Обидва ці рухи не тільки йдуть рука в руку, але взаємно зумовлюють один одного; обидва вони є явища, в яких виражається один і той самий закон. Проте, вони діють на норму зиску в протилежному напрямі. Сукупна маса зиску дорівнює сукупній масі додаткової вартості, норма зиску $= \frac{m}{K} = \frac{\text{додаткова вартість}}{\text{сукупний авансований капітал}}$. Але додаткова вартість, як сукупна сума, визначається, поперше, її нормою, а подруге, масою одночасно вживаної при цій нормі праці або, що є те саме, величиною змінного капіталу. З одного боку, підвищується один фактор, норма додаткової вартості; з другого боку, зменшується (відносно або абсолютно) другий фактор, число робітників. Оскільки розвиток продуктивних сил зменшує оплачувану частину вживаної праці, він підвищує додаткову вартість, підвищуючи її норму; проте, оскільки він зменшує всю масу праці, вживаної даним капіталом, він зменшує другий фактор, число робітників, на яке треба помножити норму додаткової вартості, щоб одержати її масу. Двоє робітників, які працюють по 12 годин на день, не можуть дати такої ж маси додаткової вартості, як 24 робітники, які працюють тільки по 2 години кожний, навіть якби вони могли житись самим повітрям і якби їм

через це зовсім не доводилось працювати на самих себе. Отже, в цьому відношенні компенсація зменшеного числа робітників підвищенням ступеня експлуатації праці має певні непереступні межі; тому вона може, звичайно, затримати падіння норми зиску, але вона не може його усунути.

Отже, з розвитком капіталістичного способу виробництва норма зиску падає, тимчасом як маса його із збільшенням маси застосовуваного капіталу підвищується. При даній нормі абсолютна маса, на яку зростає капітал, залежить від його величини в даний момент. Але, з другого боку, якщо цю величину дано, то відношення, в якому він зростає, норма його зростання, залежить від норми зиску. Безпосередньо підвищення продуктивної сили (яке, крім того, як уже згадано, завжди йде рука в руку із знеціненням наявного капіталу) може збільшити величину вартості капіталу тільки в тому випадку, коли воно, підвищуючи норму зиску, збільшує ту частину вартості річного продукту, яка зворотно перетворюється в капітал. Оскільки мова йде про продуктивну силу праці, це може статися тільки в тому випадку (бо ця продуктивна сила безпосередньо не має ніякого відношення до *вартості* наявного капіталу), коли в наслідок підвищення продуктивної сили або збільшується відносна додаткова вартість, або зменшується вартість сталого капіталу, отже, здешевлюються товари, які входять або в репродукцію робочої сили, або в елементи сталого капіталу. Але і те і друге означає також знецінення наявного капіталу; і те і друге йде рука в руку із зменшенням змінного капіталу порівняно з сталим. І те і друге зумовлює падіння норми зиску і уповільнює це падіння. Далі, оскільки підвищена норма зиску спричиняє підвищений попит на працю, вона впливає на збільшення робітничого населення і разом з тим на збільшення матеріалу, придатного для експлуатації, який тільки й робить капітал капіталом.

Але посередньо розвиток продуктивної сили праці сприяє збільшенню наявної капітальної вартості, збільшуючи масу й різноманітність споживних вартостей, в яких представлена та сама мінова вартість і які становлять матеріальний субстрат, речові елементи капіталу, матеріальні предмети, з яких складається сталий капітал безпосередньо і змінний, принаймні, посередньо. З тим самим капіталом і тією самою працею створюється більше речей, які можуть бути перетворені в капітал, незалежно від їх мінової вартості; речей, які можуть служити для того, щоб вбирати добавну працю, отже й добавну додаткову працю, і таким чином утворити додатковий капітал. Маса праці, якою може розпоряджатись капітал, залежить не від його вартості, а від маси сировинних і допоміжних матеріалів, машин і елементів основного капіталу, засобів існування, тобто всього того, з чого складається капітал, яка б не була його вартість. В той час, як зростає таким чином маса вживаної праці, отже й додаткової праці, зростає також вартість репродукованого капіталу і новододана до неї додаткова вартість.

Але ці обидва моменти, які включає в собі процес нагромадження, не можна розглядати тільки в тому стані спокійного співіснування їх одного поряд одного, в якому їх досліджує Рікардо; вони містять у собі суперечність, яка виявляється в суперечних тенденціях і явищах. Антагоністичні фактори діють одночасно один проти одного.

Одночасно з спонуканням до дійсного збільшення робітничого населення, що впливає із збільшення частини сукупного суспільного продукту, яка функціонує як капітал, діють фактори, які створюють тільки відносно перенаселення.

Одночасно з падінням норми зиску зростає маса капіталів, і рука в руку з цим відбувається знецінення наявного капіталу, яке затримує це падіння і спонукає до прискореного нагромадження капітальної вартості.

Одночасно з розвитком продуктивної сили розвивається вищий склад капіталу, відносно зменшення змінної частини порівняно з сталою.

Ці різні впливи виявляються то більше один поряд з одним у просторі, то більше один по одному в часі; конфлікт антагоністичних факторів періодично розв'язується (*macht sich Luft*) в кризах. Кризи завжди є тільки тимчасові насильні розв'язання наявних суперечностей, насильні вибухи, які на мить відновлюють порушену рівновагу.

Суперечність, в її найзагальнішому виразі, полягає в тому, що капіталістичний спосіб виробництва має тенденцію до абсолютного розвитку продуктивних сил, незалежно від вартості і вміщеної в ній додаткової вартості, а також незалежно від суспільних відносин, при яких відбувається капіталістичне виробництво; тимчасом як, з другого боку, він має своєю метою збереження існуючої капітальної вартості і збільшення її в якнайвищій мірі (тобто постійно прискорюване зростання цієї вартості). Специфічна особливість капіталістичного способу виробництва полягає в тому, щоб наявну капітальну вартість використати, як засіб для якомога дужчого збільшення цієї вартості. Методи, якими він цього досягає, ведуть до зменшення норми зиску, знецінення наявного капіталу і розвитку продуктивних сил праці за рахунок вироблених уже продуктивних сил.

Періодичне знецінення наявного капіталу, що є імманентним капіталістичному способу виробництва засобом затримувати падіння норми зиску і прискорювати нагромадження капітальної вартості шляхом утворення нового капіталу, порушує дані відносини, в яких відбувається процес циркуляції і репродукції капіталу, і тому воно супроводиться раптовими зупиненнями й кризами процесу виробництва.

Відносно зменшення змінного капіталу порівняно з сталим, яке йде рука в руку з розвитком продуктивних сил, дає стимул зростанню робітничого населення і в той же час постійно створює штучне перенаселення. Нагромадження

капіталу, розглядуване щодо вартості, уповільнюється, в наслідок падіння норми зиску, і разом з тим ще більше прискорюється нагромадження споживних вартостей, тимчасом як це останнє знов таки приводить до прискореного ходу нагромадження, розглядуваного щодо вартості.

Капіталістичне виробництво постійно намагається перебороти ці імманентні йому межі, але воно переборює їх тільки такими засобами, які ставлять перед ним ці межі знову і в ще колосальнішому масштабі.

Справжня межа капіталістичного виробництва є *сам капітал*, є те, що капітал і самозростання його вартості являє собою вихідний і кінцевий пункт, мотив і мету виробництва; що виробництво є тільки виробництво для *капіталу*, а не навпаки: засоби виробництва не є просто засобами для все ширшого й ширшого розвитку життєвого процесу *суспільства* виробників. Межі, в яких тільки й може рухатись збереження і зростання капітальної вартості, яке ґрунтується на експропріації і зубоженні широких мас виробників, — ці межі постійно приходять через це в суперечність з методами виробництва, які капітал мусить застосовувати для своєї мети і які спрямовані до необмеженого збільшення виробництва, до виробництва як самоцілі, до безумовного розвитку суспільних продуктивних сил праці. Засіб — безумовний розвиток суспільних продуктивних сил — вступає в постійний конфлікт з обмеженою метою — збільшенням вартості наявного капіталу. Тому, якщо капіталістичний спосіб виробництва є історичний засіб для розвитку матеріальної продуктивної сили і для створення відповідного їй світового ринку, то він разом з тим становить постійну суперечність між цим його історичним завданням і відповідними йому суспільними відносинами виробництва.

3. Надмір капіталу при надмірі населення

З падінням норми зиску зростає той мінімум капіталу, який потрібен окремому капіталістові для продуктивного вживання праці, — потрібен як для експлуатації праці взагалі, так і для того, щоб вживаний робочий час був робочим часом, необхідним для виробництва товарів, щоб він не перевищував пересічного робочого часу, суспільно-необхідного для виробництва товарів. І одночасно зростає концентрація, бо за певними межами великий капітал з невеликою нормою зиску нагромаджує швидше, ніж невеликий капітал з великою нормою зиску. Ця зростаюча концентрація, з свого боку, досягнувши певної висоти, знов таки приводить до нового падіння норми зиску. Маса дрібних розпорочених капіталів у наслідок цього штовхається на шлях авантюри: спекуляцій, шахрайських кредитних і акційних підприємств, криз. Так звана плетора [наддостаток] капіталу завжди стосується головним чином до плетори

такого капіталу, для якого падіння норми зиску не урівноважується масою зиску, — а такі завжди є новоутворювані свіжі паростки капіталу, — або до плетори таких капіталів, які, будучи самі по собі нездатними самостійно функціонувати, передаються в формі кредиту в розпорядження керівників великих галузей підприємств. Ця плетора капіталу виростає з тих самих обставин, які викликають відносне перенаселення, і тому вона є явище, яке доповнює це останнє, хоч обоє вони перебувають на протилежних полюсах: на одному боці — незанятий капітал, на другому боці — незаняте робітниче населення.

Перепродукція капіталу, а не окремих товарів, — хоч перепродукція капіталу завжди включає перепродукцію товарів, — означає через це не що інше, як перенагромадження капіталу. Щоб зрозуміти, що таке є це перенагромадження (докладніше дослідження його ми подаємо нижче), досить тільки припустити його абсолютним. Коли перепродукція капіталу була б абсолютною? І при тому перепродукція, яка поширювалася б не на ту чи іншу або декілька значних сфер виробництва, а була б абсолютною в самому своєму об'ємі, отже, охоплювала б усі сфери виробництва?

Абсолютна перепродукція капіталу була б у наявності в тому випадку, коли додатковий капітал для цілей капіталістичного виробництва був би $= 0$. Але метою капіталістичного виробництва є збільшення вартості капіталу, тобто привласнення додаткової праці, виробництво додаткової вартості, зиску. Отже, коли б капітал зріс порівняно з робітничим населенням настільки, що не можна було б ні здовжити абсолютний робочий час, що його дає це населення, ні розширити відносний додатковий робочий час (останнє, крім того, було б нездійсниме при таких обставинах, коли попит на працю є такий значний, отже, коли є тенденція до підвищення заробітної плати), тобто коли б зрослий капітал виробляв тільки таку саму або навіть меншу масу додаткової вартості, ніж до свого зростання, то мала б місце абсолютна перепродукція капіталу; тобто зрослий капітал $K + \Delta K$ виробляв би не більше зиску, або навіть менше зиску, ніж капітал K до свого збільшення на ΔK . В обох випадках мало б також місце значне і раптове падіння загальної норми зиску, але на цей раз в наслідок переміни у складі капіталу, викликаній не розвитком продуктивної сили, а підвищенням грошової вартості змінного капіталу (в наслідок підвищення заробітної плати) і відповідним йому зменшенням відношення додаткової праці до необхідної праці.

В дійсності справа мала б такий вигляд, що одна частина капіталу лежала б без діла цілком або почасти (бо вона для того, щоб взагалі зростати у своїй вартості, мусила б спочатку витиснути з його позиції вже функціонуючий капітал), а друга частина в наслідок тиснення незанятого або напівзанятого капіталу зростала б у своїй вартості при нижчій нормі зиску. При цьому було б байдуже, що частина додаткового капіталу стала б на місце старого капіта-

лу і цей останній таким чином зайняв би місце в додатковому капіталі. Ми однаково мали б, з одного боку, стару капітальну суму, а з другого — додаткову. Падіння норми зиску в цьому випадку супроводилося б абсолютним зменшенням маси зиску, бо при наших припущеннях маса вживаної робочої сили не могла б бути збільшена і норма додаткової вартості не могла б бути підвищена, отже й маса додаткової вартості не могла б бути збільшена. І зменшену масу зиску довелося б обчислювати на збільшений сукупний капітал. — Але якщо навіть припустити, що зайнятий капітал продовжує зростати в своїй вартості при старій нормі зиску, отже, що маса зиску лишається та сама, то вона все ж обчислювалася б на зрослий сукупний капітал, а це знов таки означає падіння норми зиску. Якщо сукупний капітал в 1000 давав зиск у 100, а після свого збільшення до 1500 так само дає тільки 100, то в другому випадку 1000 дає вже тільки $66\frac{2}{3}$. Зростання вартості старого капіталу зменшилося б абсолютно. При нових обставинах капітал = 1000 давав би не більше, ніж раніше давав капітал = $666\frac{2}{3}$.

Але ясно, що це фактичне знецінення старого капіталу відбулося б не без боротьби, що додатковий капітал, ΔK , не без боротьби дістав би змогу функціонувати як капітал. Норма зиску знизилася б не в наслідок конкуренції як результату перепродукції капіталу. А навпаки, конкурентна боротьба почалася б тепер тому, що знижена норма зиску і перепродукція капіталу виникають з одних і тих самих причин. Частина ΔK , яка опинилася б у руках старих функціонуючих капіталістів, ці останні в більшій чи меншій мірі лишили б лежати без діла, щоб самим не знецінити свого первісного капіталу і не звзвити його місця у сфері виробництва; або вони застосували б її для того, щоб навіть з тимчасовою втратою для себе перенести бездіяльність додаткового капіталу з себе на нових прихідців і взагалі на своїх конкурентів.

Частина ΔK , яка опинилася б у нових руках, намагалася б захопити собі місце за рахунок старого капіталу, і вона почасти досягла б цього, лишивши частину старого капіталу лежати без діла, примусивши його звільнити для неї старе місце і самому зайняти місце додаткового капіталу, застосовуваного тільки почасти або навіть і зовсім не застосовуваного.

Частина старого капіталу мусила б лишитись без діла при всяких обставинах, лишитись без діла щодо своєї властивості як капіталу — функціонувати і зростати в своїй вартості. Яка саме частина лишилася б без діла, це вирішила б конкурентна боротьба. Поки все йде добре, конкуренція, як це виявилось при вирівненні загальної норми зиску, діє, як практичний братерський союз класу капіталістів, так що вони спільно ділять між собою загальну здобич пропорціонально до величини частки, вкладеної кожним з них. Але як тільки справа йде вже не про розподіл зиску, а про розподіл збитку, то кожний з них намагається якомога зменшити свою участь в ньому і перекласти його на шию

іншому. Для всього класу збиток є неминучий. Але скільки з нього припаде на кожного окремого капіталіста, наскільки взагалі кожний з них повинен взяти участь в ньому, це стає тоді питанням сили й хитрості, і конкуренція перетворюється тоді в боротьбу ворогуючих братів. Протилежність між інтересами кожного окремого капіталіста і інтересами класу капіталістів виявляється при цьому цілком так само, як перед тим за допомогою конкуренції проявлялась на практиці тотожність цих інтересів.

Яким же чином міг би бути знов усунений цей конфлікт і як могли б відновитись відносини, відповідні «здоровому» рухові капіталістичного виробництва? Спосіб усунення міститься вже в простому констатуванні конфлікту, про усунення якого йде мова. Він полягає в залишенні без діла і навіть частковому знищенні капіталу, рівного своєю вартістю всьому додатковому капіталові ΔK або принаймні частині його. Хоча — як це вже випливає з викладу конфлікту — розподіл цього збитку ні в якому разі не поширюється рівномірно на поодинокі окремі капітали, а вирішується в конкурентній боротьбі, в якій збиток розподіляється дуже нерівно і в дуже різних формах, залежно від особливих переваг або особливих завойованих уже позицій, так що один капітал лишається лежати без діла, другий знищується, третій має тільки відносний збиток або зазнає тільки тимчасового знецінення і т. д.

Але при всяких обставинах рівновага відновилась би в наслідок бездіяльності і навіть знищення капіталу в більшому чи меншому розмірі. Це почасти поширилося б на матеріальну субстанцію капіталу; тобто частина засобів виробництва, основний і обіговий капітал, не функціонувала б, не діяла б як капітал; частина підприємств, що вже почали функціонувати, припинила б роботу. Хоча в цьому відношенні час робить своє і погіршує всі засоби виробництва (за винятком землі), але тут в наслідок припинення функціонування мало б місце значно сильніше справжнє руйнування засобів виробництва. Головний результат у цьому відношенні був би, однак, у тому, що ці засоби виробництва перестали б діяти як засоби виробництва, — в зруйнуванні їх функції як засобів виробництва на короткий чи довгий час.

Найбільш руйнівного впливу, і при тому найгострішого характеру, зазнав би капітал, оскільки він має властивість вартості, зазнали б капітальні *вартості*. Частина капітальної вартості, яка перебуває просто у формі посвідок на майбутню участь в додатковій вартості, в зиску, і яка в дійсності становить тільки боргові зобов'язання в різних формах на виробництво, відразу знецінюється з падінням доходів, на які вона розрахована. Частина готівки золота й срібла лежить без діла, не функціонує як капітал. Частина товарів, що перебувають на ринку, може здійснити свій процес циркуляції і репродукції тільки шляхом надзвичайного зниження своїх цін, отже, шляхом знецінення того капіталу,

який вона представляє. Цілком так само більше чи менше знецінюються елементи основного капіталу. До цього долучається ще й те, що певні припущені відношення цін обумовлюють процес репродукції, і тому цей останній в наслідок загального падіння цін приходить до застою і розладу. Цей розлад і застій паралізує функцію грошей як платіжного засобу, яка розвивається одночасно з розвитком капіталу і ґрунтується на згаданих припущених відношеннях цін; він розриває у сотнях місць ланцюг платіжних зобов'язань на певні строки і ще більше загострюється в наслідок зумовленого цим краху (*Zusammenbrechen*) кредитної системи, що розвинулась одночасно з капіталом, і таким чином веде до сильних і гострих криз, до раптових насильних знецінень і дійсного застою й розладу процесу репродукції, і тим самим до дійсного зменшення репродукції.

Але одночасно діяли б і інші фактори. Застій виробництва позбавив би роботи частину робітничого класу і цим поставив би заняту частину його в такі відносини, при яких вона мусила б згоджуватись на зниження заробітної плати навіть нижче пересічного рівня; обставина, яка дає для капіталу такий самий результат, як коли б при пересічній заробітній платі була підвищена відносна чи абсолютна додаткова вартість. Період процвітання сприяв би шлюбом серед робітників і зменшив би смертність їх дітей, обставини, які — хоч би й яке вони означали дійсне збільшення населення — не означають збільшення дійсно працюючого населення, але на відношення робітників до капіталу впливають цілком так само, як коли б збільшилося число дійсно функціонуючих робітників. З другого боку, падіння цін і конкурентна боротьба спонукали б кожного капіталіста підвищувати індивідуальну вартість свого сукупного продукту понад його загальну вартість за допомогою застосування нових машин, нових поліпшених методів праці, нових комбінацій, тобто підвищувати продуктивну силу даної кількості праці, знижувати відношення змінного капіталу до сталого, і тим самим звільняти робітників, коротко кажучи, створювати штучне перенаселення. Далі, знецінення елементів сталого капіталу само стало б елементом, який включав би підвищення норми зиску. Маса застосовуваного сталого капіталу зросла б порівняно з змінним, але вартість цієї маси могла б зменшитись. Насталий застій виробництва підготував би пізніше розширення виробництва в капіталістичних межах.

І таким чином круг пророблювався б знову. Частина капіталу, яка в наслідок припинення функціонування знецінилась, знову набула б своєї колишньої вартості. Зрештою, при розширених умовах виробництва, при розширеному ринку і при підвищеній продуктивній силі був би знову пророблений той самий порочний кругобіг.

Але навіть при зробленому нами крайньому припущенні абсолютна перепродукція капіталу не є абсолютна перепродукція взагалі, абсолютна пере-

продукція засобів виробництва. Вона є перепродукція засобів виробництва лиш остільки, оскільки ці останні *функціонують як капітал*, і тому — відносно їх вартості, яка збільшується разом із збільшенням їх маси — передбачають зростання цієї вартості, повинні породжувати додаткову вартість.

Але, не зважаючи на те, це все ж була б перепродукція, бо капітал був би неспроможний експлуатувати працю в тому ступені, який зумовлюється «здоровим», «нормальним» розвитком капіталістичного процесу виробництва, в тому ступені експлуатації, при якому із зростанням маси застосовуваного капіталу збільшується принаймні маса зиску і який, отже, виключає можливість того, щоб норма зиску падала в тій самій мірі, в якій зростає капітал, і, особливо, щоб норма зиску падала швидше, ніж зростає капітал.

Перепродукція капіталу ніколи не означає нічого іншого, як перепродукцію засобів виробництва, — засобів праці і засобів існування, — які можуть функціонувати як капітал, тобто можуть бути застосовані для експлуатації праці в даному ступені експлуатації; а падіння цього ступеня експлуатації нижче певного даного пункту викликає порушення й застої капіталістичного процесу виробництва, кризи, руйнування капіталу. Немає ніякої суперечності в тому, що ця перепродукція капіталу супроводиться більш чи менш значним відносним перенаселенням. Ті самі обставини, які підвищили продуктивну силу праці, збільшили масу товарних продуктів, розширили ринки, прискорили нагромадження капіталу, як щодо маси, так і щодо вартості, і знизили норму зиску, — ці самі обставини породили і постійно породжують відносне перенаселення, перенаселення робітників, які не вживаються надлишковим капіталом в наслідок низького ступеня експлуатації праці, при якому вони тільки й могли б бути вжиті, або, принаймні, в наслідок низької норми зиску, яку вони давали б при даному ступені експлуатації.

Якщо капітал відправляється за кордон, то це стається не тому, що він абсолютно не міг би бути застосований всередині країни. Це стається тому, що за кордоном він може бути застосований при вищій нормі зиску. Але цей капітал є абсолютно надлишковий капітал для занятого робітничого населення і для даної країни взагалі. Він існує як такий поряд з відносно надлишковим населенням, і це є приклад того, як надлишковий капітал і відносно надлишкове населення існують одне поряд одного і взаємно одне одного зумовлюють.

З другого боку, зв'язане з нагромадженням падіння норми зиску необхідно викликає конкурентну боротьбу. Компенсація падіння норми зиску збільшенням маси зиску має силу тільки для сукупного капіталу суспільства і для великих капіталістів з уже влаштованими підприємствами. Новий, самостійно функціонуючий додатковий капітал не знаходить для себе таких умов компенсації, він ще тільки мусить завоювати їх собі, і тому падіння норми зиску викликає конкурентну боротьбу між капіталами, а не навпаки. Ця конкурен-

тна боротьба супроводиться, звичайно, минушим підвищенням заробітної плати і дальшим тимчасовим зниженням норми зиску, яке впливає з цього підвищення. Те саме виявляється в перепродукції товарів, у переповненні ринків. Через те що метою капіталу є не задоволення потреб, а виробництво зиску, і що цієї мети він досягає тільки методами, при яких маса продуктів визначається масштабом виробництва, а не навпаки, то постійно мусить виникати суперечність (*Zwiespalt*) між обмеженими розмірами споживання на капіталістичній базі і виробництвом, яке постійно прагне переступити ці імманентні йому межі. А втім, адже капітал складається з товарів, і тому перепродукція капіталу включає перепродукцію товарів. Тому дивно, що ті самі економісти, які заперечують перепродукцію товарів, визнають перепродукцію капіталу. Коли кажуть, що має місце не загальна перепродукція, а диспропорція між різними галузями виробництва, то це не означає нічого іншого, як тільки те, що при капіталістичному виробництві пропорціональність окремих галузей виробництва виступає з диспропорціональності як постійний процес, бо тут зв'язок сукупного виробництва наві'язується агентам виробництва як сліпий закон, а не як збагнугий їх колективним розумом і тому опанований закон, що підпорядковує процес виробництва їх спільному контролю. Далі, разом з цим вимагають, щоб країни, в яких капіталістичний спосіб виробництва не розвинений, споживали й виробляли в такій мірі, як це відповідає країнам капіталістичного способу виробництва. Коли кажуть, що перепродукція є тільки відносна, то це цілком правильно; але весь капіталістичний спосіб виробництва є саме тільки відносний спосіб виробництва, межі якого є не абсолютні межі, але для нього, на його базі, вони є абсолютні. Інакше яким чином могло б не бути попиту на ті самі товари, в яких має нужду маса народу, і яким чином було б можливе те, що доводиться шукати цього попиту за кордоном, на віддалених ринках для того, щоб мати можливість платити робітникам удома пересічну кількість необхідних засобів існування? Бо тільки в цих специфічних, капіталістичних взаємозв'язках надлишковий продукт набуває такої форми, в якій його власник може подати його для споживання тільки в тому випадку, якщо він знову перетвориться для нього в капітал. Нарешті, коли кажуть, що капіталістам досить тільки обмінятися між собою своїми товарами і спожити їх, то при цьому забувається весь характер капіталістичного виробництва і забувається, що тут ідеться про зростання вартості капіталу, а не про його споживання. Коротко кажучи, всі ці заперечення проти очевидних явищ перепродукції (явищ, які існують не зважаючи на ці заперечення) зводяться до того, що межі *капіталістичного* виробництва не є межами *виробництва взагалі*, і тому вони не є межами й цього специфічного, капіталістичного способу виробництва. Але суперечність цього капіталістичного способу виробництва полягає саме в його тенденції до абсолютного розвитку продуктивних сил,

який постійно вступає в конфлікт з тими специфічними умовами виробництва, в яких рухається і тільки й може рухатись капітал.

Засобів існування виробляється не занадто багато порівняно з наявним населенням. Навпаки. Їх виробляється занадто мало для того, щоб маса населення могла жити пристойно і по-людськи.

Засобів виробництва виробляється не занадто багато для того, щоб працездатна частина населення мала заняття. Навпаки. Поперше, продукується занадто велика частина населення, яка фактично непрацездатна, яка в наслідок її обставин живе тільки з експлуатації праці інших або з робіт, що можуть вважатися за такі тільки при жалюгідному способі виробництва. Подруге, засобів виробництва виробляється недосить для того, щоб усе працездатне населення працювало при найпродуктивніших умовах, отже, щоб його абсолютний робочий час скорочувався в наслідок більшої маси та ефективності сталого капіталу, застосовуваного протягом робочого часу.

Але періодично засобів праці і засобів існування виробляється занадто багато для того, щоб вони могли функціонувати як засоби експлуатації робітників при певній нормі зиску. Товарів виробляється занадто багато для того, щоб уміщену в них вартість і включену в ній додаткову вартість можна було реалізувати і перетворити зворотно в новий капітал при даних капіталістичним виробництвом умовах розподілу і відносинах споживання, тобто, щоб цей процес міг здійснюватися без вибухів, які постійно відновлюються.

Багатства виробляється не занадто багато. Але періодично його виробляється занадто багато в його капіталістичних, антагоністичних формах.

Межа капіталістичного способу виробництва виявляється:

1) В тому, що розвиток продуктивної сили праці створює в падінні норми зиску такий закон, який на певному пункті найбільш вороже виступає проти розвитку самого цього способу виробництва і який через це мусить раз-у-раз переборюватись кризами.

2) В тому, що для розширення чи скорочення виробництва вирішальним є привласнення неоплаченої праці і відношення цієї неоплаченої праці до упередженої праці взагалі або, висловлюючись капіталістично, що вирішальним для цього є зиск і відношення цього зиску до застосовуваного капіталу, отже, певна висота норми зиску, а не відношення виробництва до суспільних потреб, до потреб суспільно розвинених людей. Тому капіталістичне виробництво доходить до своєї межі вже на такому ступені розширення виробництва, який, навпаки, при інших передумовах був би далеко недостатнім. Воно припиняється не тоді, коли цього вимагає задоволення потреб, а тоді, коли цього припинення вимагає виробництво і реалізація зиску.

Якщо норма зиску знижується, то, з одного боку, сили капіталу скеровуються на те, щоб окремих капіталіст за допомогою кращих методів і т. д.

знизив індивідуальну вартість кожної одиниці своїх товарів нижче її суспільної пересічної вартості і таким чином одержав би при даній ринковій ціні надзиск; з другого боку, виникають грюндерські підприємства і загальний сприятливий ґрунт для них в завзятих спробах застосування нових методів виробництва, в нових капіталовкладеннях, в нових авантюрах, щоб забезпечити хоч якийнебудь надзиск, який не залежав би від загального пересічного рівня і перевищував би його.

Норма зиску, тобто відносний приріст капіталу, має важливе значення передусім для всіх нових паростків капіталу, які групуються самостійно. І коли б утворення капіталів потрапило виключно в руки деяких небагатьох уже наявних великих капіталів, для яких маса зиску урівноважує його норму, то взагалі згас би вогонь, який оживляє виробництво. Виробництво охопив би сон. Норма зиску є рушійна сила капіталістичного виробництва; виробляється тільки те і остільки, що і оскільки може бути вироблене з зиском. Звідси острах англійських економістів перед зменшенням норми зиску. Те, що вже сама тільки можливість цього непокоїть Рікардо, свідчить якраз про його глибоке розуміння умов капіталістичного виробництва. Якраз те, що йому закидають, а саме, що він при розгляді капіталістичного виробництва, не турбуючись про «людей», звертає увагу тільки на розвиток продуктивних сил, — яких би це не коштувало жертв людьми і капітальними *вартостями* — якраз це є в нього найвизначніше. Розвиток продуктивних сил суспільної праці є історичне завдання і виправдання капіталу. Саме цим він несвідомо утворює матеріальні умови вищої форми виробництва. Рікардо непокоїть те, що нормі зиску, цьому стимулові капіталістичного виробництва, умові й рушієві нагромадження, загрожує небезпека в наслідок розвитку самого виробництва. А кількісне відношення тут — усе. В дійсності в основі цього лежить щось глибше, про що він тільки догадується. В цьому виявляється чисто економічним способом, тобто з буржуазної точки зору, в межах капіталістичного розуміння, з точки зору самого капіталістичного виробництва, обмеженість капіталістичного виробництва, його відносність, те, що воно не є абсолютний, а тільки історичний спосіб виробництва, відповідний певній обмеженій епісі розвитку матеріальних умов виробництва.

4. Додатки

Через те що розвиток продуктивної сили праці відбувається дуже нерівномірно в різних галузях промисловості, і не тільки нерівномірно щодо ступеня, а часто і в протилежному напрямі, то звідси випливає, що пересічна маса зиску (= додаткової вартості) мусить стояти далеко нижче тієї висоти, якої можна було б

сподіватися відповідно до розвитку продуктивної сили в найбільш розвинених галузях промисловості. Те, що розвиток продуктивної сили в різних галузях промисловості відбувається не тільки в дуже різних пропорціях, але часто і в протилежному напрямі, виникає не тільки з анархії конкуренції і своєрідності буржуазного способу виробництва. Продуктивність праці зв'язана також з природними умовами, які часто стають менш вигідними в тій самій мірі, в якій зростає продуктивність, оскільки вона залежить від суспільних умов. Звідси протилежний рух в цих різних сферах — прогрес в одних, регрес в інших. Досить тільки згадати, наприклад, про вплив сезонів року, від чого залежить кількість найбільшої частини всіх сировинних матеріалів, про вичерпання лісів, кам'яновугільних і залізнорудних копалин і т. д.

Якщо обігова частина сталого капіталу, сировинний матеріал і т. д. постійно зростає в своїй масі в міру розвитку продуктивної сили праці, то цього не можна сказати про основний капітал, будівлі, машини, пристрої для освітлення, опалення і т. д. Хоч машина з зростанням її розмірів стає абсолютно дорожчою, але відносно вона стає дешевшою. Якщо п'ятеро робітників виробляють удесятеро більше товарів, ніж раніш, то з цієї причини витрати на основний капітал не збільшуються вдесятеро; хоч вартість цієї частини сталого капіталу зростає з розвитком продуктивної сили, але вона зростає далеко не в такій самій пропорції. Ми вже не раз відзначали різницю між відношенням сталого капіталу до змінного, як воно виражається в падінні норми зиску, і тим самим відношенням, як воно, з розвитком продуктивності праці, виражається щодо одиничного товару та його ціни.

[Вартість товару визначається всім робочим часом, минулим і живим, що входить у цей товар. Підвищення продуктивності праці полягає саме в тому, що частка живої праці зменшується, а частка минулої праці збільшується, але так, що загальна сума вміщеної в товарі праці зменшується; отже, так, що жива праця зменшується дужче, ніж збільшується минула. Минула праця, втілена у вартості товару — стала частина капіталу — складається почасти із зношування основного, почасти з обігового сталого капіталу, який цілком входить у товар, — сировинного й допоміжного матеріалу. Та частина вартості, що походить з сировинного й допоміжного матеріалу, мусить з розвитком продуктивності праці зменшуватись, бо ця продуктивність відносно зазначених матеріалів виявляється саме в тому, що їх вартість знижується. Навпаки, найхарактернішим для зростаючої продуктивної сили праці є саме те, що основна частина сталого капіталу дуже значно збільшується, а разом з тим так само збільшується і та частина його вартості, яка в наслідок зношування переноситься на товари. Для того, щоб новий метод виробництва виявився як справжнє підвищення продуктивності, він мусить переносити на окремий товар меншу додаткову частину вартості, відповідну зношуванню основного капіталу, ніж

та частина вартості, яка віднімається, заощаджується в наслідок зменшення живої праці, — одним словом він мусить зменшувати вартість товару. Само собою зрозуміло, що він мусить зменшувати її навіть і тоді, коли — як це буває в окремих випадках — в утворення вартості товару входить, крім додатково зношуваної частини основного капіталу, додаткова частина вартості відповідно до більшої кількості або до дорожчих сировинних і допоміжних матеріалів. Всі надбавки до вартості мусять бути більше ніж урівноважені зменшенням вартості, яке випливає із зменшення живої праці.

Тому це зменшення загальної кількості праці, яка входить у товар, здавалося б, мало бути істотною ознакою підвищеної продуктивної сили праці, незалежно від того, при яких суспільних умовах відбувається виробництво. В суспільстві, в якому виробники регулюють своє виробництво за складеним заздалегідь планом, і навіть при простому товарному виробництві продуктивність праці безумовно вимірювалась би цим масштабом. Але як стоїть справа при капіталістичному виробництві?

Припустім, що певна капіталістична галузь виробництва виробляє нормальну штуку свого товару при таких умовах: зношування основного капіталу становить на штуку $\frac{1}{2}$ ш. або марки; сировинного й допоміжного матеріалу входить у кожную штуку на $17\frac{1}{2}$ ш.; заробітної плати 2 ш., і при нормі додаткової вартості в 100% додаткова вартість становить 2 ш. Вся вартість = 22 ш. або маркам. Для спрощення ми припускаємо, що в цій галузі виробництва капітал має пересічний склад суспільного капіталу, що, отже, ціна виробництва товару збігається з його вартістю, а зиск капіталіста збігається з виробленою додатковою вартістю. В такому разі витрати виробництва товару = $\frac{1}{2} + 17\frac{1}{2} + 2 = 20$ шилінгам, пересічна норма зиску $\frac{2}{20} = 10\%$, а ціна виробництва штуки товару дорівнює його вартості = 22 ш. або маркам.

Припустім, що винайдено машину, яка наполовину скорочує потрібну на кожную штуку товару живу працю, але зате збільшує втрое ту частину вартості, яка складається з зношування основного капіталу. Тоді справа стоятиме так: зношування = $\frac{1}{2}$ ш., сировинний та допоміжний матеріал, як і раніше, $17\frac{1}{2}$ ш., заробітна плата 1 ш., додаткова вартість 1 ш., разом 21 ш. або 21 марка. Вартість товару зменшилась тепер на 1 ш.; нова машина безперечно підвищила продуктивну силу праці. Але для капіталіста справа стоятиме так: його витрати виробництва є тепер: $\frac{1}{2}$ ш. зношування, $17\frac{1}{2}$ ш. — сировинний і допоміжний матеріал, 1 ш. — заробітна плата, разом 20 ш., як і раніш. Через те що норма зиску безпосередньо в наслідок застосування нової машини не змінюється, він мусить одержати 10% понад витрати виробництва, що становить 2 ш.; отже, ціна виробництва лишилась незмінною = 22 ш., але вона на 1 ш. вища вартості. Для суспільства, яке виробляє при капіталістичних умовах, товар не став дешевшим, нова машина не являє собою ніякого поліпшення. Отже,

капіталіст не має ніякого інтересу в тому, щоб вводити нову машину. А через те що введенням нової машини він просто зробив би нічого невартою свою стару, ще не зношену машину, перетворив би її просто в старе залізо, отже, зазнав би позитивного збитку, то він дуже стережеться такої утопічної для нього дурості.

Отже, для капіталу закон зростаючої продуктивної сили праці має не безумовне значення. Для капіталу ця продуктивна сила підвищується не тоді, коли взагалі заощаджується жива праця, а тільки тоді, коли на *оплачуваній* частині живої праці заощаджується більше, ніж додається минулою праці, як це вже коротко зазначено було в книзі I, розділ XIII, 2. Тут капіталістичний спосіб виробництва впадає в нову суперечність. Його історичне покликання — нестримний розвиток продуктивності людської праці, підготований вперед у геометричній прогресії. Він зраджує це покликання, оскільки він, як у даному випадку, перешкоджає розвиткові продуктивності. Цим він тільки знову доводить, що він хиріє від старості і все більше й більше переживає себе.]³

В конкуренції збільшення мінімуму капіталу, який з підвищенням продуктивної сили стає потрібним для успішного ведення самостійного промислового підприємства, виявляється так: як тільки нове дорожче промислове устаткування стає загальнопоширеним, дрібніші капітали на майбутнє виключаються з цього виробництва. Тільки на перших порах механічних винаходів у різних сферах виробництва дрібніші капітали можуть в них самостійно функціонувати. З другого боку, дуже великі підприємства, з надзвичайно високим відношенням сталого капіталу, як залізниці, дають не пересічну норму зиску, а тільки частину її, процент. Інакше загальна норма зиску знизилась би ще більше. Навпаки, і тут великі капітали, зібрані в формі акцій, знаходять собі поле для безпосереднього застосування.

Зростання капіталу, отже, нагромадження капіталу, включає зменшення норми зиску лиш остільки, оскільки разом з цим зростанням настають розглянуті нами вище зміни у відношенні органічних складових частин капіталу. Однак, не зважаючи на постійні, повсякденні перевороти в способі виробництва, та чи інша, більша чи менша частина всього капіталу протягом певного часу продовжує нагромаджуватися на базі даного пересічного відношення цих складових частин, так що з зростанням цієї частини не сполучена ніяка органічна переміна, отже й ніякі причини падіння норми зиску. Це постійне збільшення капіталу, а тому й розширення виробництва на основі старих методів виробництва, яке спокійно триває далі, тимчасом як поряд з

³ Вищенаведене стоїть у дужках, тому що хоч це і є переробка з примітки оригіналу рукопису, але у викладі деяких моментів воно виходить за межі того матеріалу, що є в оригіналі. — Ф. Е.

ними вводяться вже нові методи, знов таки є причиною того, що норма зиску зменшується не в тій мірі, в якій зростає сукупний капітал суспільства.

Збільшення абсолютного числа робітників, не зважаючи на відносне зменшення змінного капіталу, витрачаного на заробітну плату, відбувається не в усіх галузях виробництва і не в усіх рівномірно. В землеробстві зменшення елементу живої праці може бути абсолютним.

Зрештою, абсолютне збільшення числа найманих робітників, не зважаючи на його відносне зменшення, є тільки потреба капіталістичного способу виробництва. Для нього робочі сили стають уже зайвими, як тільки немає вже необхідності примушувати їх працювати 12–15 годин на день. Розвиток продуктивних сил, який зменшував би абсолютне число робітників, тобто в дійсності давав би змогу всій нації виконувати своє сукупне виробництво за коротший час, викликав би революцію, бо він вивів би в тираж більшість населення. В цьому знову виявляється специфічна межа капіталістичного виробництва, а також те, що воно ніяк не є абсолютною формою для розвитку продуктивних сил і створення багатства, що воно, навпаки, на певному пункті вступає в колізію з цим розвитком. Частково така колізія виявляється в періодичних кризах, які походять з того, що то одна, то друга частина робітничого населення робиться зайвою в своїй старій професії. Межа капіталістичного виробництва — надлишковий час робітників. Абсолютний надлишковий час, який виграє суспільство, не цікавить капіталістичне виробництво. Розвиток продуктивної сили для нього важливий лиш остільки, оскільки він збільшує додатковий робочий час робітничого класу, а не оскільки він взагалі зменшує робочий час матеріального виробництва; таким чином капіталістичне виробництво рухається в суперечностях.

Ми бачили, що зростаюче нагромадження капіталу включає зростаючу концентрацію його. Таким чином зростає влада капіталу, персоніфіковане в капіталісті усамостійнення суспільних умов виробництва проти дійсних виробників. Капітал дедалі більше виявляє себе як суспільна сила, яка функціонує через капіталіста і яка не стоїть уже в ніякому відношенні до того, що може створити праця окремого індивіда, — але як відчужена, усамостійнена суспільна сила, що як річ, і за допомогою цієї речі як влада капіталіста, протистоїть суспільству. Суперечність між загальною суспільною силою, в яку перетворюється капітал, і приватною владою окремих капіталістів над цими суспільними умовами виробництва розвивається в дедалі більш кричущу суперечність і включає в собі розв'язання цього відношення, оскільки воно разом з тим передбачає вироблення умов виробництва у загальні, колективні, суспільні умови виробництва. Це вироблення визначається розвитком продуктивних сил при капіталістичному виробництві і тим способом, яким відбувається цей розвиток.

* * *

Жоден капіталіст не застосовує добровільно нового способу виробництва, хоч би наскільки він був продуктивніший і хоч би наскільки він збільшував норму додаткової вартості, якщо він зменшує норму зиску. Але кожен такий новий спосіб виробництва здешевлює товари. Тому капіталіст спочатку продає їх вище їх ціни виробництва, може, вище їх вартості. Він кладе собі в кишеню різницю між їх витратами виробництва і ринковою ціною всіх інших товарів, вироблених при вищих витратах виробництва. Він може це робити тому, що пересічний робочий час, суспільно потрібний для виробництва цих товарів, є більший, ніж робочий час, потрібний при новому способі виробництва. Його методи виробництва стоять вище пересічних суспільних. Але конкуренція робить їх загальними і підпорядковує їх загальному закону. Тоді починається зниження норми зиску, — спочатку, може, в цій сфері виробництва, а потім вона вирівнюється з іншими, — яке, отже, цілком незалежне від волі капіталістів.

З приводу цього треба ще зауважити, що цей самий закон панує і в тих сферах виробництва, продукт яких ні безпосередньо, ні посередньо не входить у споживання робітника або в умови виробництва його засобів існування; отже, і в тих сферах виробництва, в яких ніяке здешевлення товарів не може збільшити відносну додаткову вартість, здешевити робочу силу. (Звичайно, здешевлення сталого капіталу в усіх цих галузях може підвищити норму зиску при незмінній експлуатації робітника.) Як тільки новий метод виробництва починає поширюватись, і цим фактично дається доказ того, що ці товари можуть вироблятися дешевше, то капіталісти, які працюють при старих умовах виробництва, мусять продавати свій продукт нижче його повної ціни виробництва, бо вартість цього товару впала, робочий час, потрібний їм для виробництва цього товару, стоїть вище суспільного. Одним словом, — і це виявляється як наслідок конкуренції, — вони так само мусять запровадити новий метод виробництва, при якому відношення змінного капіталу до сталого є менше.

Всі обставини, які спричиняють те, що застосування машин здешевлює ціну товарів, вироблюваних цими машинами, завжди зводяться до зменшення тієї кількості праці, яку вбирає одиниця товару; а подруге, вони зводяться до зменшення зношеної частини машин, вартість якої входить в одиницю товару. Чим повільнішим є зношування машин, тим на більшу кількість товарів воно розподіляється, тим більше живої праці заміщають вони до строку їх репродукції. В обох випадках збільшується кількість і вартість основного сталого капіталу порівняно із змінним.

«All other things being equal, the power of a nation to save from its profits varies with the rate of profits, is great when they are high, less, when low; but as the rate of profit declines, all other things do not remain equal... A low rate of profit is ordinarily accompanied by a rapid rate of accumulation, relatively to the numbers of the people, as in England... a high rate of profit by a slower rate of accumulation, relatively to the numbers of the people». [«При всіх інших однакових умовах спроможність нації робити заощадження з своїх зисків змінюється із зміною норми зиску; вона більша, коли норма зиску — висока, менша, коли вона — низька; але якщо норма зиску знижується, всі інші умови не лишаються однаковими... Низька норма зиску звичайно супроводиться швидким темпом нагромадження порівняно з чисельністю населення, як в Англії... висока норма зиску — повільнішим темпом нагромадження порівняно з чисельністю населення».] Приклади: Польща, Росія, Індія і т. д. (*Richard Jones: «An Introductory Lecture on Political Economy», London 1833, стор. 50 і далі*). Джонс правильно відзначає, що, не зважаючи на падаючу норму зиску, inducements and faculties to accumulate [спонуки до нагромадження і можливості нагромаджувати] збільшуються. Поперше, в наслідок зростаючого відносного перенаселення. Подруге, тому, що з зростанням продуктивності праці збільшується маса споживних вартостей, представлених тією самою міноюю вартістю, отже, збільшується маса речових елементів капіталу. Потрете, тому що збільшується різноманітність галузей виробництва. Почетверте, в наслідок розвитку кредитної системи, акційних товариств і т. д. і зв'язаної з цим легкості перетворювати гроші в капітал без того, щоб самому ставати промисловим капіталістом. Поп'яте, в наслідок зростання потреб і жадоби збагачення. Пошосте, в наслідок зростання маси вкладуваного основного капіталу і т. д.

Три головні факти капіталістичного виробництва:

1) Концентрація засобів виробництва в небагатьох руках, в наслідок чого вони перестають бути власністю безпосередніх робітників і перетворюються, навпаки, в суспільні сили виробництва. Хоча такими вони стають спочатку як приватна власність капіталістів. Ці останні є trustees [довірені] буржуазного суспільства, але вони кладуть у свою кишеню всі плоди цього довірення.

2) Організація самої праці як суспільної праці: за допомогою кооперації, поділу праці і сполучення праці з природознавством.

Як з того, так і з другого боку капіталістичний спосіб виробництва знищує приватну власність і приватну працю, хоч знищує в антагоністичних формах.

3) Утворення світового ринку.

Величезна порівняно з населенням продуктивна сила, яка розвивається при капіталістичному способі виробництва, і зростання — хоч і не в тій самій

пропорції — капітальних вартостей (не тільки їх матеріального субстрату), які зростають далеко швидше, ніж населення, суперечать базі, яка порівняно з зростаючим багатством стає дедалі вужчою і для якої діє ця величезна продуктивна сила, і відносинам зростання вартості цього дедалі наростаючого капіталу. Звідси кризи.

Відділ четвертий

**ПЕРЕТВОРЕННЯ
ТОВАРНОГО КАПІТАЛУ
І ГРОШОВОГО
КАПІТАЛУ В ТОВАРНО-
ТОРГОВЕЛЬНИЙ
КАПІТАЛ І В ГРОШЕВО-
ТОРГОВЕЛЬНИЙ
КАПІТАЛ
(КУПЕЦЬКИЙ КАПІТАЛ)**

Товарно-торговельний капітал

Купецький або торговельний капітал розпадається на дві форми або підвиди: товарно-торговельний капітал і грошево-торговельний капітал, які ми тепер докладніше охарактеризуємо, оскільки це потрібно для аналізу капіталу в його основній структурі. І це тим більше потрібно, що сучасна економія, навіть в особі своїх найкращих представників, прямо зважує в одну купу торговельний капітал з промисловим капіталом і фактично зовсім не бачить його характерних особливостей.

Рух товарного капіталу був аналізований в книзі II. Якщо розглядати сукупний капітал суспільства, то одна частина його, яка хоч і складається завжди з інших елементів і яка навіть змінюється в своїй величині, перебуває завжди на ринку як товар, щоб перетворитись у гроші; друга частина перебуває на ринку в формі грошей, щоб перетворитись у товар. Він завжди перебуває в русі цього перетворення, цієї формальної метаморфози. Оскільки ця функція капіталу, який перебуває в процесі циркуляції, взагалі усамостійнюється, як особлива функція особливого капіталу, фіксується, як функція, яка в наслідок поділу праці належить особливому родові капіталістів, остільки товарний капітал стає товарно-торговельним капіталом або комерційним капіталом.

Ми вже з'ясували (книга II, розд. VI, витрати циркуляції, 2 і 3), в якій мірі можна розглядати транспортну промисловість, зберігання і розділення товарів для надання їм форми, в якій вони можуть бути розподілені, як процеси виробництва, які продовжуються в процесі циркуляції. Ці епізодичні випадки циркуляції товарного капіталу почасти змішують з своєрідними функціями купецького або товарно-торговельного капіталу; почасти вони на практиці сполучаються з його своєрідними специфічними функціями, хоча з розвитком суспільного поділу праці функція купецького капіталу розвивається і в чистому

вигляді, тобто відокремлюється від цих реальних функцій і усамостійнюється щодо них. Отже, для нашої мети, де справа йде про визначення специфічної відмінності цієї особливої форми капіталу, слід абстрагуватись від згаданих функцій. Оскільки капітал, який функціонує тільки в процесі циркуляції, спеціально товарно-торговельний капітал, почасти сполучає ці функції з своїми, він виступає не в своїй чистій формі. Відкинувши, усунувши ці функції, ми матимем чисту форму товарно-торговельного капіталу.

Ми бачили, що буття капіталу як товарного капіталу і та метаморфоза, яку він, як товарний капітал, проробляє в сфері циркуляції, на ринку, — метаморфоза, яка зводиться до купівлі й продажу, до перетворення товарного капіталу в грошовий капітал і грошового капіталу в товарний капітал, — становить фазу процесу репродукції промислового капіталу, отже, фазу сукупного процесу виробництва його; але разом з тим ми бачили, що в цій своїй функції, як капітал циркуляції, він відрізняється від себе самого, як продуктивного капіталу. Це — дві окремі, відмінні форми існування одного й того ж капіталу. Частина сукупного суспільного капіталу постійно перебуває на ринку в цій формі існування як капітал циркуляції, в процесі цієї метаморфози, хоч для кожного окремого капіталу його буття як товарного капіталу і його метаморфоза як такого становить тільки постійно зникаючий і постійно відновлюваний перехідний пункт, перехідну стадію безперервності його процесу виробництва, і хоч через це елементи товарного капіталу, який перебуває на ринку, постійно змінюються, бо вони постійно витягаються з товарного ринку і так само постійно повертаються на нього як новий продукт процесу виробництва.

Отож, товарно-торговельний капітал є не що інше, як перетворена форма частини цього капіталу циркуляції, який постійно перебуває на ринку, постійно перебуває в процесі метаморфози і постійно охоплений сферою циркуляції. Ми кажемо: частини, бо певна частина продажу й купівлі товарів постійно відбувається безпосередньо між самими промисловими капіталістами. Цю частину ми в цьому дослідженні залишаємо цілком осторонь, бо вона нічого не дає для визначення поняття, для зрозуміння специфічної природи купецького капіталу, а, з другого боку, для нашої мети ми вичерпно дослідили її вже в книзі II.

Торговець товарами, як капіталіст взагалі, виступає на ринок насамперед як представник певної суми грошей, яку він авансує як капіталіст, тобто яку він хоче перетворити з x (первісної вартості цієї суми) $x + \Delta x$ (цю суму плюс зиск на неї). Але для нього не тільки як для капіталіста взагалі, а спеціально як для торговця товарами, само собою очевидно, що його капітал первісно мусить з'явитись на ринку в формі грошового капіталу, бо він не виробляє ніяких товарів, а тільки торгує ними, опосереднює їхній рух, а для того, щоб торгувати ними, він мусить їх спочатку купити, отже, мусить бути володільцем

грошового капіталу.

Припустімо, що якийсь торговець товарами володіє 3000 £, які він збільшує в їх вартості як торговельний капітал. На ці 3000 £ він купує у фабриканта, який виробляє полотно, наприклад, 30 000 метрів полотна по 2 ш. за метр. Він продає ці 30 000 метрів. Якщо пересічна річна норма зиску = 10% і якщо він, після відрахування всіх накладних витрат, одержує 10% річного зиску, то на кінець року він перетворить ці 3000 £ у 3300 £. Яким чином він одержує цей зиск — це питання, яке ми розглянемо тільки пізніше. Тут ми насамперед розглянемо тільки форму руху його капіталу. На ці 3000 £ він весь час купує полотно і весь час продає це полотно; він постійно повторює цю операцію купівлі для продажу, $G - T - G'$, просту форму капіталу, в якій цей капітал цілком зв'язаний у процесі циркуляції, не перериваному інтервалами процесу виробництва, який лежить поза його власним рухом і функцією.

Яке ж є відношення цього товарно-торговельного капіталу до товарного капіталу як простої форми існування промислового капіталу? Щодо фабриканта полотна, то він грішми купця реалізував вартість свого полотна, виконав першу фазу метаморфози свого товарного капіталу, перетворення його в гроші, і може тепер, при інших незмінних умовах, знову перетворити гроші у пряжу, вугілля, заробітну плату і т. д., з другого боку — в засоби існування і т. д. для споживання свого доходу; отже, залишаючи осторонь витрачання доходу, він може продовжувати процес репродукції.

Але, хоч для нього, для виробника полотна, вже відбулася метаморфоза полотна в гроші, його продаж, вона ще не відбулася для самого полотна. Як і раніш, полотно перебуває на ринку як товарний капітал і має призначення виконати свою першу метаморфозу, бути проданим. З цим полотном нічого не сталося, крім переміни особи його володільця. За своїм призначенням, за своїм становищем у процесі воно, як і раніше, є товарний капітал, продажний товар; тільки тепер воно перебуває в руках купця, а не в руках виробника, як це було раніш. Функція його продажу, опосереднення першої фази його метаморфози, забрана від виробника купцем і перетворена в його спеціальне заняття, — тимчасом як раніше це була функція, яку мав виконувати виробник після виконання функції виробництва полотна.

Припустімо, що купцеві не вдалося продати 30 000 метрів протягом того періоду часу, який потрібний виробникові полотна для того, щоб знову кинути на ринок 30 000 метрів вартістю в 3000 £. Купець не може їх знову купити, бо він ще має на складі непроданих 30 000 метрів, які ще не перетворились для нього в грошовий капітал. Тоді настає застій, перерив репродукції. Виробник полотна міг би, звичайно, мати в своєму розпорядженні додатковий грошовий капітал, який він міг би, незалежно від продажу цих 30 000 метрів, перетворити в продуктивний капітал і таким чином продовжувати процес

виробництва. Але таке припущення зовсім не змінює справи. Оскільки справа йде про капітал, авансований на ці 30 000 метрів, процес його репродукції є і лишається перерваним. Отже, тут дійсно з очевидністю виявляється, що операції купця є не що інше, як операції, які взагалі мусять бути виконані для того, щоб перетворити товарний капітал виробника у гроші; операції, які опосереднюють функції товарного капіталу в процесі циркуляції і репродукції. Якщо замість незалежного купця цим продажем і, крім того, закупівлею повинен був би займатись як виключною справою простий прикажчик виробника, то цей зв'язок ні на одну хвилину не був би прихований.

Отже, товарно-торговельний капітал є безперечно не що інше, як товарний капітал виробника, капітал, який повинен проробити процес свого перетворення в гроші, виконати на ринку свою функцію як товарний капітал; тільки тепер ця функція виступає не як побічна операція виробника, а як виключна операція особливого роду капіталістів, торговців товарами, усамостійнюється як заняття в особливій сфері капіталовкладення.

Зрештою, це виявляється і в специфічній формі циркуляції товарно-торговельного капіталу. Купець купує товари і потім продає їх: $G - T - G'$. В простій товарній циркуляції або навіть в циркуляції товарів, якою вона виступає як процес циркуляції промислового капіталу, $T' - G - T$, циркуляція опосереднюється тим, що кожний грошовий знак двічі міняє місце. Виробник полотна продає свій товар, полотно, перетворює його в гроші; гроші покупця переходять у його руки. На ці самі гроші він купує пряжу, вугілля, працю і т. д., знову витрачає ці самі гроші, щоб зворотно перетворити вартість полотна в товари, які становлять елементи виробництва полотна. Товар, який він купує, не той самий товар, товар не того самого роду, який він продає. Він продав продукти і купив засоби виробництва. Але інакше стоїть справа в русі купецького капіталу. На 3000 £ торговець полотном купує 30 000 метрів полотна; він продає ці самі 30 000 метрів полотна, щоб одержати назад з циркуляції грошовий капітал (3000 £, крім зиску). Отже, тут двічі міняє місце не той самий грошовий знак, а той самий товар; він переходить з рук продавця в руки покупця і з рук покупця, який тепер став продавцем, в руки іншого покупця. Він продається двічі і може бути проданий ще багато разів при втручанні в справу ряду купців; і якраз тільки за допомогою цього повторного продажу, за допомогою дворазової зміни місця того самого товару, перший купець одержує назад гроші, авансовані на купівлю товару; тільки цим опосереднюється повернення до нього цих грошей. В одному випадку, випадку $T' - G - T$, дворазова зміна місця тих самих грошей опосереднює те, що товар відчужується в одній формі і привласнюється в другій. В другому випадку, випадку $G - T - G'$, дворазова зміна місця того самого товару опосереднює те, що авансовані гроші знову вилучаються з циркуляції. Саме при цьому й виявляється, що товар ще не проданий остаточно, якщо він

перейшов з рук виробника до рук купця, що цей останній тільки продовжує операцію продажу, або обслуговування функції товарного капіталу. Але разом з тим виявляється, що те, що для продуктивного капіталіста є $T - G$, проста функція його капіталу в його минулій формі товарного капіталу, те для купця є $G - T - G'$, особливим процесом збільшення вартості авансованого ним грошового капіталу. Одна фаза метаморфози товару виявляється тут, щодо купця, як $G - T - G'$, отже, як еволюція капіталу особливого роду.

Купець остаточно продає товар, в даному разі полотно, споживачеві, однаково, чи це буде продуктивний споживач (наприклад, білільник), чи особистий, який використовує полотно для свого особистого споживання. В наслідок цього до купця повертається назад авансований капітал (разом із зиском), і він може знову почати цю операцію. Коли б при купівлі полотна гроші функціонували тільки як платіжний засіб, так що купцеві довелося б платити тільки через шість тижнів після одержання товару, і коли б він його продав раніше, ніж мине цей час, то він міг би заплатити виробникові полотна за його товар, не авансувавши особисто ніякого грошового капіталу. Коли б він не продав товар, то він мусив би авансувати 3000 £ при настанні строку платежу, замість того, щоб авансувати їх відразу при здачі йому полотна; а коли б він в наслідок падіння ринкових цін продав товар нижче купівельної ціни, то він мусив би замінити недібрану частину з свого власного капіталу.

Що ж надає товарно-торговельному капіталові характеру самостійно функціонуючого капіталу, тимчасом як у руках виробника, який сам продає свої товари, він, очевидно, виступає тільки як особлива форма його капіталу в особливій фазі процесу його репродукції, під час його перебування в сфері циркуляції?

Поперше: Та обставина, що товарний капітал пророблює своє остаточне перетворення в гроші, отже, свою першу метаморфозу, виконує на ринку властиву йому qua [як] товарному капіталові функцію, перебуваючи в руках агента, відмінного від виробника цього товарного капіталу; і та обставина, що ця функція товарного капіталу опосереднюється операціями купця, його купівлями й продажами, так що ці операції розвиваються в форму особливого заняття, відокремленого від усіх інших функцій промислового капіталу і тому самостійного. Це — особлива форма суспільного поділу праці, так що певна частина функції, яка взагалі має бути виконана в особливій фазі процесу репродукції капіталу, — в даному випадку у фазі циркуляції, — виступає як виключна функція особливого агента циркуляції, відмінного від виробника. Однак, від цього це особливе заняття ні в якому разі не виступало б ще як функція особливого капіталу, відмінного від промислового капіталу, що перебуває в процесі своєї репродукції, і самостійного відносно промислового капіталу; це заняття і в дійсності не виступає як таке в тих випадках, коли торгівля товарами прова-

диться за допомогою простих комівожерів або інших безпосередніх агентів промислового капіталіста. Отже, до цього мусить долучитися ще й другий момент.

Подруге: Цей другий момент полягає в тому, що самостійний агент циркуляції, купець, авансує в цьому своєму становищі грошовий капітал (власний або позичений). Те, що для промислового капіталу, який перебуває в процесі своєї репродукції, виступає просто як $T - G$, як перетворення товарного капіталу в грошовий капітал або простий продаж, те для купця виступає як $G - T - G - G'$, як купівля і продаж того самого товару, отже, як повернення до нього за допомогою продажу того грошового капіталу, який від нього віддалився при купівлі.

Те, що для купця, оскільки він авансує капітал на купівлю товару у виробника, виступає як $G - T - G$, це є завжди $T - G$, перетворення товарного капіталу в грошовий капітал; це завжди перша метаморфоза товарного капіталу, хоча той самий акт може для виробника або для промислового капіталу, який перебуває в процесі своєї репродукції, виступати як $G - T$, як зворотне перетворення грошей у товар (в засоби виробництва) або як друга фаза метаморфози. Для виробника полотна першою метаморфозою було $T - G$, перетворення товарного капіталу в грошовий капітал. Цей акт для купця виступає як $G - T$, як перетворення його грошового капіталу в товарний капітал. Якщо ж він продає полотно білільникові, то для білільника це становить $G - T$, перетворення грошового капіталу в продуктивний капітал, або другу метаморфозу його товарного капіталу; але для купця це становить $T - G$, продаж купленого ним полотна. Але в дійсності товарний капітал, вироблений фабрикантом полотна, тільки тепер остаточно проданий, або це $G - T - G$ купця становить тільки опосереднюючий процес для $T - G$ між двома виробниками. Або припустімо, що фабрикант, який виробляє полотно, на частину вартості проданого полотна купує пряжу в торговця пряжею. Таким чином це є для нього $G - T$. Але для купця, який продає пряжу, це є $T - G$, перепродаж пряжі; а відносно самої пряжі як товарного капіталу це є тільки остаточний продаж її, в наслідок якого вона переходить із сфери циркуляції у сферу споживання, $T - G$, остаточне вивершення її першої метаморфози. Отже, чи купує купець у промислового капіталіста чи продає йому, його $G - T - G$, кругобіг купецького капіталу, завжди виражає тільки те, що відносно самого товарного капіталу, як перехідної форми промислового капіталу, який репродукує себе, є просто $T - G$, просто здійснення його першої метаморфози. $G - T$ купецького капіталу є разом з тим $T - G$ тільки для промислового капіталіста, але не для вироблюваного ним товарного капіталу: це тільки перехід товарного капіталу з рук промисловця в руки агента циркуляції; тільки $T - G$ купецького капіталу є остаточне $T - G$ функціонуючого товарного капіталу. $G - T - G$ є тільки два $T - G$ того самого

товарного капіталу, два послідовні продажі його, які тільки й опосереднують його останній і остаточний продаж.

Отже, товарний капітал набирає у товарно-торговельному капіталі вигляду самостійного роду капіталу в наслідок того, що купець авансує грошовий капітал, який зростає в своїй вартості як капітал, функціонує як капітал лиш остільки, оскільки він уживається виключно для того, щоб опосередковувати метаморфозу товарного капіталу, його функцію як товарного капіталу, тобто його перетворення в гроші, і він робить це за допомогою постійної купівлі й продажу товарів. Це є його виключна операція; ця діяльність, яка опосередковує процес циркуляції промислового капіталу, є виключна функція грошового капіталу, яким оперує купець. Завдяки цій функції він перетворює свої гроші в грошовий капітал, надає своєму G вигляду $G - T - G'$ і за допомогою того самого процесу перетворює товарний капітал у товарно-торговельний капітал.

Товарно-торговельний капітал, оскільки і поки він існує в формі товарного капіталу, — з точки зору процесу репродукції сукупного суспільного капіталу, — є, очевидно, не що інше, як частина промислового капіталу, яка перебуває ще на ринку, пророблює процес своєї метаморфози і тепер існує та функціонує як товарний капітал. Отже, грошовий капітал, який ми повинні тепер розглядати у відношенні до сукупного процесу репродукції капіталу, є тільки авансований купцем *грошовий* капітал, який призначений виключно для купівлі й продажу і який через це ніколи не набирає іншої форми, крім форми товарного капіталу і грошового капіталу, ніколи не набирає форми продуктивного капіталу і завжди лишається замкненим у сфері циркуляції капіталу.

Як тільки виробник, фабрикант полотна, продасть свої 30 000 метрів купцеві за 3000 £, він купує на виручені таким чином гроші потрібні засоби виробництва, і його капітал знову вступає у процес виробництва; його процес виробництва триває далі, іде безперервно. Перетворення його товару в гроші для нього відбулось. Але для самого полотна це перетворення як ми бачили, ще не відбулось. Полотно ще не остаточно перетворилося в гроші, ще не ввійшло як споживна вартість у споживання, продуктивне чи особисте. Торговець полотном репрезентує тепер на ринку той самий товарний капітал, який первісно репрезентував на ньому виробник полотна. Для цього останнього процес метаморфози скоротився, але тільки для того, щоб продовжуватись у руках купця.

Коли б виробник полотна мусив чекати, поки його полотно дійсно перестане бути товаром, поки воно перейде до останнього покупця, продуктивного або особистого споживача, то його процес репродукції був би перерваний. Абож для того, щоб його не переривати, він мусив би обмежити свої операції, перетворювати в пряжу, вугілля, працю і т. д., коротко кажучи, в елементи продуктивного капіталу, меншу частину свого полотна, а більшу частину його

тримати в себе як грошовий резерв для того, щоб, поки одна частина його капіталу як товар перебуває на ринку, друга частина могла продовжувати процес виробництва, так що коли одна частина його капіталу надходить на ринок як товар, друга повертається назад у грошовій формі. Цей поділ його капіталу не усувається втручанням купця. Але без цього останньої частина капіталу циркуляції, наявна у формі грошового резерву, завжди мусила б бути відносно більшою порівняно з частиною, застосовуваною у формі продуктивного капіталу, і відповідно до цього скоротився б масштаб репродукції. Замість цього виробник може тепер постійно застосовувати більшу частину свого капіталу на власне процес виробництва і меншу частину як грошовий резерв.

Але зате тепер інша частина суспільного капіталу, в формі купецького капіталу, постійно перебуває у сфері циркуляції. Вона завжди застосовується тільки для того, щоб купувати і продавати товари. Таким чином, видимо, відбувається тільки переміна осіб, в руках яких перебуває цей капітал.

Коли б купець, замість того, щоб купити на 3000 £ полотна з метою знову продати його, сам продуктивно застосував би ці 3000 £, то продуктивний капітал суспільства збільшився б. Звичайно, тоді виробник полотна — а так само й купець, який перетворився тепер у промислового капіталіста — мусив би значнішу частину свого капіталу тримати в себе як грошовий резерв. З другого боку, якщо купець лишається купцем, то виробник заощаджує час, потрібний для продажу, і може вживати його для нагляду за процесом виробництва, тим часом як купець мусить весь свій час уживати для продажу.

Якщо купецький капітал не перевищує своїх необхідних пропорцій, то слід визнати:

1) що в наслідок поділу праці капітал, який займається виключно купівлею і продажем (а, крім грошей, потрібних для купівлі товарів, сюди належать також гроші, які мусять витратитись на працю, необхідну для ведення торговельного підприємства, на сталий капітал купця, складські будівлі, транспорт і т. д.), є менший, ніж він був би в тому випадку, коли б промисловий капітал сам мусив вести всю торговельну частину свого підприємства;

2) що через те що купець займається виключно цією справою, то не тільки для виробника його товар раніше перетворюється в гроші, але й сам товарний капітал пророблює свою метаморфозу швидше, ніж він міг би це робити у руках виробника;

3) що, коли розглядати сукупний купецький капітал відносно промислового капіталу, то один оборот купецького капіталу може представляти не тільки обороти багатьох капіталів в одній сфері виробництва, але й обороти кількох капіталів у різних сферах виробництва. Перше має місце тоді, коли, наприклад, торговець полотном, після того як він на свої 3000 £ купив і знову продав продукт виробника полотна, раніше ніж той самий виробник знову кине на

ринок ту саму кількість товарів, купує і знову продає продукт іншого або декількох інших виробників полотна, опосереднюючи таким чином обороти різних капіталів у тій самій сфері виробництва. Друге має місце тоді, коли купець, наприклад, після продажу полотна купує шовк, отже, опосереднює оборот капіталу в іншій сфері виробництва.

Взагалі слід зауважити таке. Оборот промислового капіталу обмежується не тільки часом обігу, але й часом виробництва. Оборот купецького капіталу, оскільки він торгує тільки товарами певного роду, обмежується не оборотом одного промислового капіталу, а оборотом усіх промислових капіталів однієї і тієї ж галузі виробництва. Купець, після того як він купить і продасть полотно одного, може потім купити і продати полотно іншого, раніше ніж перший знову кине товар на ринок. Отже, той самий купецький капітал може послідовно опосереднювати різні обороти капіталів, вкладених у якійнебудь галузі виробництва; так що його оборот не є тотожний з оборотами якогонебудь окремого промислового капіталу, і тому він заміщає не тільки той грошовий резерв, що його мусив би мати *in retto* [напоготові] цей окремий промисловий капіталіст. Оборот купецького капіталу в якійсь сфері виробництва, звичайно, обмежений сукупним виробництвом цієї сфери. Але він не обмежений границями виробництва або часом обороту одиничного капіталу цієї сфери, оскільки цей час обороту визначається часом виробництва. Припустім, що А постачає товар, який потребує для свого виробництва три місяці. Після того як купець купить його і продасть, скажімо, протягом одного місяця, він може купити і продати такий самий продукт іншого виробника. Або, наприклад, після того як він продасть хліб одного фермера, він може на ті самі гроші купити й продати хліб другого фермера і т. д. Оборот його капіталу обмежений масою хліба, яку він послідовно може купити й продати протягом даного часу, наприклад, протягом року, тимчасом як оборот капіталу фермера, незалежно від часу обігу, обмежений часом виробництва, що триває рік.

Але оборот одного й того ж купецького капіталу може з таким самим успіхом опосереднювати обороти капіталів у різних галузях виробництва.

Оскільки один і той самий купецький капітал в різних оборотах служить для того, щоб послідовно перетворювати різні товарні капітали в гроші, отже, по черзі купує і продає їх, він як грошовий капітал виконує відносно товарного капіталу ту саму функцію, яку взагалі гроші числом своїх обігів за даний період виконують відносно товарів.

Оборот купецького капіталу не є тотожний з оборотом або з одноразовою репродукцією рівновеликого промислового капіталу; навпаки, він дорівнює сумі оборотів певного числа таких капіталів, чи в тій самій, чи в різних сферах виробництва. Чим швидше обертається купецький капітал, тим менша є та частина всього грошового капіталу, яка фігурує як купецький капітал; чим

повільніше він обертається, тим більша ця частина. Чим менше розвинене виробництво, тим більша є сума купецького капіталу порівняно з сумою товарів, що їх взагалі кидають у циркуляцію; але тим менша вона абсолютно або порівняно з більш розвиненим станом виробництва. І навпаки. Тому при такому нерозвиненому стані виробництва більша частина власне грошового капіталу перебуває в руках купців, майно яких у відміну від майна інших становить таким чином грошове майно.

Швидкість циркуляції авансовуваного купцем грошового капіталу залежить: 1) від швидкості, з якою відновлюється процес виробництва і переплітаються між собою різні процеси виробництва; 2) від швидкості споживання.

Для того, щоб купецький капітал проробив тільки розглянутий вище оборот, немає потреби спочатку купити товарів на всю величину його вартості, а потім продавати їх. Купець одночасно проробляє обидва ці рухи. Його капітал поділяється тоді на дві частини. Одна складається з товарного капіталу, друга — з грошового капіталу. Він купує в одному місці і перетворює цим свої гроші у товар. Він продає в другому місці і перетворює цим другу частину товарного капіталу в гроші. З одного боку, до нього повертається його капітал як грошовий капітал, тимчасом як, з другого боку, до нього припливає товарний капітал. Чим більша частина, яка існує в одній формі, тим менша частина, яка існує в другій формі. Ці частини міняються одна з другою і урівноважують одна другу. Коли з уживанням грошей як засобу циркуляції сполучається вживання їх як платіжного засобу і кредитна система, яка виростає на цьому ґрунті, то грошова частина купецького капіталу ще більше зменшується порівняно з розмірами операцій, виконуваних цим купецьким капіталом. Якщо я куплю на 1000 £ вина із строком платежу через 3 місяці і продам це вино за готівку до того, як минуть ці три місяці, то для цієї операції не доводиться авансувати жодної копійки. В цьому випадку якнайнаочніше ясно також, що грошовий капітал, який тут фігурує як купецький капітал, є безперечно не що інше, як сам промисловий капітал у своїй формі грошового капіталу, в процесі свого повернення до самого себе у формі грошей. (Та обставина, що виробник, який продав на 1000 £ товарів із строком платежу через 3 місяці, може дисконтувати в банкіра одержаний при цьому вексель, тобто боргове зобов'язання, ні трохи не змінює справи і не має ніякого відношення до капіталу торговця товарами.) Якщо за цей проміжок часу ринкові ціни товару впадуть, скажемо, на $\frac{1}{10}$, то купець не тільки не одержить ніякого зиску, а взагалі виручить тільки 2700 £ замість 3000 £. Він мусив би додати 300 £ для того, щоб сплатити борг. Ці 300 £ функціонували б тільки як резерв для вирівнювання різниці в ціні. Але те саме стосується і до виробника. Коли б він сам продавав по знижених цінах, то він теж утратив би 300 £ і не міг би без резервного капіталу знову почати виробництво в попередньому масштабі.

Торговець полотном купує у фабриканта на 3000 £ полотна; фабрикант з цих 3000 £ платить, наприклад, 2000 £, щоб купити пряжу; він купує цю пряжу в торговця пряжею. Гроші, якими фабрикант платить торговцеві пряжею, не є гроші торговця полотном, бо цей останній одержав за них товар на таку саму суму. Це — грошова форма його власного капіталу. В руках торговця пряжею ці 2000 £ виступають тепер як грошовий капітал, що повернувся до нього; але в якій мірі вони є таким грошовим капіталом, як відмінні від цих 2000 £ як грошової форми, яку скинуло з себе полотно і набрала пряжа? Якщо торговець пряжею купив у кредит і продав за готівку до того, як минув строк платежу, то в цих 2000 £ не міститься жодної копійки купецького капіталу, відмінного від тієї грошової форми, якої набирає сам промисловий капітал в процесі свого кругобігу. Товарно-торговельний капітал, оскільки він, отже, не є проста форма промислового капіталу, який перебуває в вигляді товарного капіталу або грошового капіталу в руках купця, є не що інше, як частина грошового капіталу, яка належить самому купцеві і застосовується в купівлі й продажу товарів. Ця частина в зменшеному масштабі представляє частину капіталу, авансованого на виробництво, яка завжди мусила б перебувати в руках промисловців як грошовий резерв, як купівельний засіб, і завжди мусила б циркулювати як їх грошовий капітал. Ця частина перебуває тепер, зменшеною, в руках капіталістів-купців, постійно функціонуючи як така в процесі циркуляції. Це — частина сукупного капіталу, яка, коли залишити осторонь витрачання доходів, мусить постійно циркулювати на ринку як купівельний засіб, щоб підтримувати безперервність процесу репродукції. Вона тим менша у відношенні до сукупного капіталу, чим швидше йде процес репродукції і чим більше розвинена функція грошей як платіжного засобу, тобто чим більше розвинена кредитна система¹.

¹ Для того, щоб мати змогу класифікувати купецький капітал як виробничий капітал, Рамсей змішує його з транспортною промисловістю і називав торгівлю «the transport of commodities from one place to another» [транспортуванням товарів з одного місця до іншого] («An Essay on the Distribution of Wealth», стор. 19). Те саме змішування маємо вже у *Beppi* («Meditazioni sulla Economia Politica», § 4 [Мілан 1804, стор. 32]) і у *Сея* («Traité d'Economie Politique», I, 14–15). — В своїх «Elements of Political Economy» (Andover i New York 1835) I. P. *Newman* каже: «In the existing economical arrangements of society, the very act which is performed by the merchant, of standing between the producer and the consumer, advancing to the former capital and receiving products in return, and handing over these products to the latter, receiving back capital in return, is a transaction which both facilitates the economical process of the community, and adds value to the products in relation to which it is performed» [«При існуючому економічному устрої суспільства дійсний акт, який виконує купець, стаючи між виробником і споживачем, авансуючи виробникові капітал і одержуючи в заміну продукти, передаючи потім ці продукти споживачеві і одержуючи за це від нього знову свій капітал, є операція, яка полегшує економічний процес суспільства і додає вартість до продуктів, з якими вона проводилась»] (стор. 174). Таким чином, завдяки посередництву купця виробник і споживач заощаджують гроші й час. Така послуга вимагає ...

Купецький капітал є не що інше, як капітал, що функціонує в сфері циркуляції. Процес циркуляції є фаза сукупного процесу репродукції. Але в процесі циркуляції не виробляється ніякої вартості, а тому й ніякої додаткової вартості. В ньому відбуваються тільки зміни форми тієї самої маси вартості. Справді, в ньому не відбувається нічого іншого, крім метаморфози товарів, яка як така не має ніякого відношення до творення вартості або до зміни вартості. Якщо при продажу виробленого товару реалізується додаткова вартість, то це тому, що ця остання вже існує в ньому; тому при другому акті, при зворотному обміні грошового капіталу на товар (на елементи виробництва), покупцем так само не реалізується ніякої додаткової вартості, а тільки підготовляється, за допомогою обміну грошей на засоби виробництва і робочу силу, виробництво додаткової вартості. Навпаки. Оскільки ці метаморфози вимагають певного часу циркуляції — часу, протягом якого капітал взагалі не виробляє і, отже, не виробляє й додаткової вартості, — цей час обмежує творення вартості, і додаткова вартість, виражена як норма зиску, стоятиме саме в зворотному відношенні до тривалості часу циркуляції. Тому купецький капітал не створює ні вартості, ні додаткової вартості, тобто не створює безпосередньо. Оскільки він сприяє скороченню часу циркуляції, він посередньо може допомагати збільшенню додаткової вартості, вироблюваної промисловим капіталістом. Оскільки він допомагає розширювати ринок і опосереднює поділ праці між капіталістами, отже, дає капіталові змогу працювати в більшому масштабі, його функція сприяє підвищенню продуктивності промислового капіталу і його нагромадженню. Оскільки він скорочує час обігу, він підвищує відношення додаткової вартості до авансованого капіталу, отже, норму зиску. Оскільки він скорочує ту частину капіталу, яка мусить постійно перебувати в сфері циркуляції як грошовий капітал, він збільшує частину капіталу, застосовувану безпосередньо на виробництво.

... авансування капіталу й праці і мусить бути оплачена, «since it adds value to products, for the same products, in the handset consumers, are worth more than in the hands of producers» [«бо вона додає до продуктів вартість, тому що ті самі продукти мають у руках споживачів більшу вартість, ніж у руках виробників»]. І таким чином торгівля здається йому, цілком так само, як панові Сееві, «strictly an act of production» [в строгому значенні слова актом виробництва] (стор. 175). Цей погляд Ньюмена цілком хибний. *Споживна вартість* товару в руках споживача є більша, ніж у руках виробника, тому що вона взагалі тільки тут реалізується. Адже споживна вартість товару реалізується, починає виконувати свою функцію тільки тоді, коли товар переходить у сферу споживання. В руках виробника вона існує лиш у потенціальній формі. Але товар не оплачують двічі: спочатку його мінову вартість, а потім ще, крім того, його споживну вартість. Тим, що я оплачую його мінову вартість, я привласнюю собі його споживну вартість. І мінова вартість не дістає ні найменшого приросту від того, що товар переходить з рук виробника або посередника-купця в руки споживача.

Торговельний зиск

В книзі II ми бачили, що чисті функції капіталу в сфері циркуляції — операції, які мусить виконати промисловий капіталіст для того, щоб, поперше, реалізувати вартість своїх товарів і, подруге, знову перетворити цю вартість в елементи виробництва товару, операції для опосереднення метаморфоз товарного капіталу $T' - G - T$, отже, акти продажу й купівлі, — що вони не створюють ні вартості, ні додаткової вартості. Навпаки, виявилось, що потрібний для цього час, об'єктивно — щодо товарів і суб'єктивно — щодо капіталістів, ставить межі творенню вартості і додаткової вартості. Те, що має силу для метаморфози товарного капіталу самого по собі, ніяк не змінюється, звичайно, від того, що частина цього капіталу набирає форми товарно-торговельного капіталу, або що операції, якими опосереднюється метаморфоза товарного капіталу, виступають як особливе заняття особливого підрозділу капіталістів або як виключна функція частини грошового капіталу. Якщо продаж і купівля товарів — а до цього зводиться метаморфоза товарного капіталу $T' - G - T$ — самими промисловими капіталістами є операції, які не створюють ніякої вартості або додаткової вартості, то вони ні в якому разі не можуть набути властивості створювати її від того, що вони виконуватимуться не промисловими капіталістами, а іншими особами. Далі, якщо частина сукупного суспільного капіталу, яка постійно мусить бути в розпорядженні як грошовий капітал, щоб процес репродукції не переривався процесом циркуляції, а тривав безперервно, — якщо цей грошовий капітал не створює ні вартості, ні додаткової вартості, то він не може набути цих властивостей від того, що для виконання тих самих функцій він постійно кидатиметься в циркуляцію не промисловими капіталістами, а капіталістами іншого підрозділу. Наскільки купецький капітал може бути посередньо продуктивним, про це ми вже згадували і пізніше розглянемо ще докладніше.

Отже, товарно-торговельний капітал, — якщо відкинути всі гетерогенні функції, які можуть бути з ним зв'язані, як зберігання, відправка, транспортування, розділ, роздрібнення, і обмежитись його справжньою функцією купівлі ради продажу, — не створює ні вартості, ні додаткової вартості, а тільки опосереднює їх реалізацію, а разом з тим і дійсний обмін товарів, перехід їх з одних рук в інші, суспільний обмін речовин. Однак, тому що фаза циркуляції промислового капіталу цілком так само становить фазу процесу репродукції, як і виробництво, то капітал, який самостійно функціонує в процесі циркуляції, мусить цілком так само давати пересічний річний зиск, як і капітал, що функціонує в різних галузях виробництва. Коли б купецький капітал давав у процентах вищий пересічний зиск, ніж промисловий капітал, то частина промислового капіталу перетворилася б у купецький капітал. Коли б він давав зиск нижчий за пересічний, то відбувся б протилежний процес. Частина купецького капіталу перетворилася б у промисловий капітал. Жодний рід капіталу не може міняти свого призначення, своєї функції з більшою легкістю, ніж купецький капітал.

Через те що купецький капітал сам не створює ніякої додаткової вартості, то ясно, що додаткова вартість, яка припадає йому в формі пересічного зиску, становить частину додаткової вартості, створеної сукупним продуктивним капіталом. Але питання тепер полягає ось у чому: яким чином купецький капітал притягає до себе ту частину створеної продуктивним капіталом додаткової вартості, або зиску, яка йому припадає?

Це тільки зовнішня видимість, ніби торговельний зиск є проста надбавка, номінальне підвищення ціни товарів понад їх вартість.

Ясно, що купець може одержувати свій зиск тільки з ціни товарів, які він продає, і ще ясніше, що цей зиск, одержуваний ним при продажу своїх товарів, мусить дорівнювати різниці між його купівельною ціною і його продажною ціною, дорівнювати надлишкові цієї останньої порівняно з першою.

Можливо, що після купівлі товару і до його продажу в нього входять додаткові витрати (витрати циркуляції), і так само можливо, що таких витрат не доводиться на нього робити. Якщо такі витрати входять у нього, то ясно, що надлишок продажною ціною понад купівельну ціну представляє не самий тільки зиск. Щоб спростити дослідження, ми насамперед припустимо, що ніяких таких витрат у товар не входить.

Для промислового капіталіста різниця між продажною ціною і купівельною ціною його товарів дорівнює різниці між їх ціною виробництва і їх витратами виробництва, або, якщо розглядати сукупний суспільний капітал, дорівнює різниці між вартістю товарів і їх витратами виробництва для капіталістів, що знов таки зводиться до різниці між сукупною кількістю упредметненої в них праці і кількістю упредметненої в них оплаченої праці. Товари, купле-

ні промисловим капіталістом, пророблюють, раніше ніж вони знову будуть кинуті на ринок як продажні товари, процес виробництва, в якому тільки й виробляється та складова частина їх ціни, яка пізніше має бути реалізована як зиск. Але для торговця товарами справа стоїть інакше. Товари перебувають у його руках тільки доти, поки вони перебувають у процесі своєї циркуляції. Він тільки продовжує їх продаж, початий продуктивним капіталістом, продовжує реалізацію їх ціни, і тому не піддає їх проміжному процесові, в якому вони могли б знову вбирати додаткову вартість. Тимчасом як промисловий капіталіст у циркуляції тільки реалізує раніш вироблену додаткову вартість або зиск, купець, навпаки, повинен у циркуляції і за допомогою циркуляції не тільки реалізувати свій зиск, але ще тільки створити його. Це можливо, видно, тільки завдяки тому, що товари, продані йому промисловим капіталістом по цінах їх виробництва, або — якщо розглядати сукупний товарний капітал — по їх вартостях, він продає дорожче їх цін виробництва, робить номінальну надбавку до їх цін, отже — якщо розглядати сукупний товарний капітал — продає їх вище їх вартості і кладе собі в кишеню цей надлишок їх номінальної вартості порівняно з їх реальною вартістю, — одним словом, продає їх дорожче, ніж вони варті.

Цю форму надбавки зрозуміти дуже легко; наприклад, один метр полотна коштує 2 ш. Якщо я від перепродажу маю одержати 10% зиску, то я мушу накинути на ціну $\frac{1}{10}$, отже, мушу продавати метр по 2 ш. $2\frac{2}{5}$ п. Різниця між його дійсною ціною виробництва і його продажною ціною тоді = $2\frac{2}{5}$ п., а це становить на 2 ш. зиск у 10%. В дійсності я в даному разі продаю покупцеві метр полотна по такій ціні, яка справді є ціною $1\frac{1}{10}$ метра. Або, що зводиться до того самого: це цілком однаково, як коли б я продавав покупцеві за 2 ш. тільки $\frac{10}{11}$ метра, а $\frac{1}{11}$ лишав би для себе. Справді, на $2\frac{2}{5}$ п. я можу знову купити $\frac{1}{11}$ метра, рахуючи ціну метра полотна в 2 ш. $2\frac{2}{5}$ п. Отже, це був би тільки обхідний шлях для того, щоб за допомогою номінального підвищення ціни товарів взяти участь в одержанні додаткової вартості і додаткового продукту.

Така є реалізація торговельного зиску за допомогою надбавки до ціни товарів, як вона виступає на поверхні явищ. І справді, все уявлення про походження зиску від номінального підвищення ціни товарів або від продажу їх вище їх вартості виникло з спостережень купецького капіталу.

Однак, якщо розглядати справу ближче, то відразу виявляється, що це тільки проста видимість, і що — коли припускати капіталістичний спосіб виробництва пануючим — торговельний зиск реалізується не таким способом. (Тут завжди справа йде тільки про пересічні, а не про одиничні випадки.) Чому ми припускаємо, що торговець товарами може реалізувати зиск на свої товари, скажімо, в 10%, тільки продаючи їх на 10% вище їх цін виробництва? Тому що ми припустили, що виробник цих товарів, промисловий капіталіст

(який, як персоніфікація промислового капіталу, відносно зовнішнього світу завжди фігурує як «виробник»), продав їх купцеві по їх ціні виробництва. Якщо купівельні ціни товарів, заплачені торговцем товарів, дорівнюють їх цінам виробництва, в кінцевому рахунку дорівнюють їх вартостям, так що, отже, ціна виробництва, в кінцевому рахунку вартість товарів, представляє для купця витрати виробництва, то в дійсності надлишок його продажної ціни порівняно з його купівельною ціною — а тільки ця різниця між цінами становить джерело його зиску — мусить бути надлишком їх торговельної ціни порівняно з їх ціною виробництва, і в кінцевому рахунку купець мусить продавати всі товари вище їх вартості. Але чому ж було припущено, що промисловий капіталіст продає купцеві товари по їх цінах виробництва? Або, краще, що означає таке припущення? Те, що торговельний капітал (тут ми з ним маємо справу ще тільки як з товарно-торговельним капіталом) не бере участі в утворенні загальної норми зиску. При дослідженні загальної норми зиску ми необхідно виходили з такого припущення, поперше, тому, що торговельний капітал як такий тоді для нас ще не існував; а подруге, тому, що пересічний зиск, отже й загальну норму зиску, насамперед необхідно було розвинути як вирівнення зисків або додаткових вартостей, які дійсно виробляються промисловими капіталами різних сфер виробництва. Навпаки, в купецькому капіталі ми маємо справу з капіталом, який бере участь в одержанні зиску, не беручи участі в його утворенні. Отже, тепер нам треба доповнити попередній виклад.

Припустім, що сукупний промисловий капітал, авансований протягом року, $= 720c + 180v = 900$ (наприклад, мільйонів фунтів стерлінгів), а $m' = 100\%$. Отже, продукт — $720c + 180v + 180m$. Якщо ми потім позначимо цей продукт або вироблений товарний капітал через T , то його вартість або ціна виробництва (бо для сукупності товарів вони збігаються) $= 1080$, а норма зиску для всього капіталу в $900 = 20\%$. Ці 20% становлять, згідно з викладеним раніше, пересічну норму зиску, бо додаткова вартість тут обчислена не на той чи інший капітал особливого складу, а на сукупний промисловий капітал з його пересічним складом. Отже, $T = 1080$, а норма зиску $= 20\%$. Але тепер ми припустимо, що, крім цих 900 £ промислового капіталу, сюди долучається ще 100 £ купецького капіталу, який *pro rata* [пропорціонально] своїй величині має таку саму частку в зиску, як і той. Згідно з припущенням, купецький капітал становить $\frac{1}{10}$ сукупного капіталу в 1000 . Отже, з сукупної додаткової вартості в 180 йому припадає $\frac{1}{10}$, і таким чином він одержує зиск нормою в 18% . Отже, зиск, який належить поділити між рештою — $\frac{9}{10}$ сукупного капіталу, фактично дорівнює вже тільки 162 , або на капітал в 900 він так само $= 18\%$. Отже, ціна, по якій T продається володільцями промислового капіталу в 900 торговцям товарами, $= 720c + 180v + 162m = 1062$. Отже, якщо купець накіне на свій капітал в 100 пересічний зиску 18% , то він продасть товари за $1062 + 18 = 1080$, тобто по

їх ціні виробництва, або — якщо розглядати сукупний товарний капітал — по їх вартості, хоч він добуває свій зиск тільки в циркуляції і за допомогою циркуляції, і тільки в наслідок перевищення його продажної ціни над його купівельною ціною. Але все ж він продає товари не вище їх вартості або не вище їх ціни виробництва саме тому, що він купив їх у промислових капіталістів нижче їх вартості або нижче їх ціни виробництва.

Таким чином, в утворення загальної норми зиску купецький капітал входить як визначальний фактор *pro rata* тій частині, яку він становить у сукупному капіталі. Отже, якщо в наведеному випадку ми кажемо: пересічна норма зиску = 18%, то вона була б = 20%, якби $\frac{1}{10}$ сукупного капіталу не була купецьким капіталом і якби в наслідок цього загальна норма зиску не знизилася на $\frac{1}{10}$. Разом з цим з'являється точніше, обмежувальне визначення ціни виробництва. Під ціною виробництва, як і раніш, слід розуміти ціну товару = його витратам (вартості вміщеного в ньому сталого + змінного капіталу) + пересічний зиск на них. Але цей пересічний зиск визначається тепер інакше. Він визначається сукупним зиском, що його створює сукупний продуктивний капітал; але обчислюється він не просто на цей сукупний продуктивний капітал, — так що, коли цей останній, як припущено вище, = 900, а зиск = 180, то пересічна норма зиску була б = $\frac{180}{900} = 20\%$, — а на сукупний продуктивний капітал + торговельний капітал, так що, коли продуктивний капітал = 900, а торговельний = 100, то пересічна норма зиску = $\frac{180}{1000} = 18\%$. Отже, ціна виробництва = k (витратам) + 18, замість дорівнювати $k + 20$. В пересічній нормі зиску врахована вже та частина сукупного зиску, яка припадає на торговельний капітал. Тому дійсна вартість або ціна виробництва сукупного товарного капіталу = $k + p + h$ (де h є торговельний зиск). Отже, ціна виробництва, або та ціна, по якій продає промисловий капіталіст як такий, менша, ніж дійсна ціна виробництва товару; або, якщо розглядати сукупність товарів, то ціни, по яких їх продає клас промислових капіталістів, менші, ніж їх вартості. Так, у вищенаведеному випадку: 900 (витрати) + 18% на 900, або $900 + 162 = 1062$. Продаючи товар, який коштує йому 100, за 118, купець, звичайно, накидає 18%; але тому що товар, який він купив за 100, вартий 118, то він таким чином продає його не дорожче його вартості. Ми вживатимем вираз ціна виробництва у вищевикладеному ближчому його значенні. В такому разі ясно, що зиск промислового капіталіста дорівнює надлишкові ціни виробництва товару понад його витрати виробництва і що, в відміну від цього промислового зиску, торговельний зиск дорівнює надлишкові продажної ціни понад ціну виробництва товару, яка для купця є купівельною ціною товару; але ясно, що дійсна ціна товару = його ціні виробництва + купецький (торговельний) зиск. Подібно до того, як промисловий капітал тільки реалізує зиск, який міститься вже у

вартості товарів як додаткова вартість, так і торговельний капітал реалізує зиск тільки тому, що ще не вся додаткова вартість, або зиск, реалізована в ціні товару, реалізованій промисловим капіталом². Таким чином, ціна, по якій купець продає, стоїть вище його купівельної ціни не тому, що перша стоїть вище всієї вартості, а тому, що друга стоїть нижче її.

Отже, купецький капітал бере участь у вирівненні додаткової вартості в пересічний зиск, хоча не бере участі у виробництві цієї додаткової вартості. Тому загальна норма зиску вже передбачає відрахування з додаткової вартості, яке припадає купецькому капіталові, отже, відрахування з зиску промислового капіталу.

З вищевикладеного випливає:

1) Чим більший купецький капітал порівняно з промисловим капіталом, тим менша норма промислового зиску, і навпаки;

2) Якщо в першому відділі виявилось, що норма зиску завжди виражає меншу норму, ніж норма дійсної додаткової вартості, тобто завжди виражає ступінь експлуатації праці занадто низьким, — наприклад, у наведеному вище випадку $720c + 180v + 180m$ норма додаткової вартості в 100% виражається як норма зиску тільки в 20%, — то ці відношення розходяться ще більше, оскільки тепер сама пересічна норма зиску, якщо врахувати частку, яка припадає купецькому капіталові, в свою чергу виявляється меншою, — в даному випадку 18% замість 20%. Отже, пересічна норма зиску безпосередньо експлуатуючого капіталіста виражає норму зиску меншою, ніж вона є в дійсності.

Якщо припустити всі інші умови незмінними, відносний розмір купецького капіталу (при чому, однак, одна його різновидність, капітал роздрібних торговців, становить виняток) стоятиме у зворотному відношенні до швидкості його обороту, отже, у зворотному відношенні до енергії процесу репродукції взагалі. В ході наукового аналізу як вихідний пункт утворення загальної норми зиску виступають промислові капітали і конкуренція між ними, і тільки пізніше вноситься поправка, доповнення і модифікація в наслідок втручання купецького капіталу. В ході історичного розвитку справа стоїть якраз навпаки. Капітал, який спочатку визначає ціни товарів більш чи менш по їх вартостях, є торговельний капітал, а та сфера, в якій вперше утворюється загальна норма зиску, є сфера циркуляції, яка опосереднює процес репродукції. Первісно промисловий зиск визначається торговельним зиском. Тільки після того, як капіталістичний спосіб виробництва вкорінюється і виробник сам стає купцем, торговельний зиск зводиться до тієї відповідної частини сукупної додаткової вартості, яка припадає торговельному капіталові як відповідній частині сукупного капіталу, занятого в суспільному процесі репродукції.

² Джон Беллєрс.

При додатковому вирівненні зисків в наслідок втручання купецького капіталу виявилось, що у вартість товару не входить ніякий додатковий елемент на авансований грошовий капітал купця, що надбавка до ціни, завдяки якій купець одержує свій зиск, дорівнює тільки тій частині вартості товару, яку продуктивний капітал не зараховує в ціну виробництва товару, поступається нею. З цим грошовим капіталом справа стоїть саме так, як з основним капіталом промислового капіталіста, оскільки його не спожито і, отже, його вартість не становить ніякого елементу вартості товару. Саме в ціні, по якій купець купує товарний капітал, він заміщає в грошах його ціну виробництва = G . Його продажна ціна, як це викладено раніше, = $G + \Delta G$, при чому ΔG виражає надбавку до ціни товару, визначувану загальною нормою зиску. Отже, якщо він продає товар, то до нього повертається, крім ΔG , первісний грошовий капітал, авансований ним на купівлю товарів. Тут знов таки виявляється, що його грошовий капітал взагалі є не що інше, як перетворений у грошовий капітал товарний капітал промислового капіталіста, який так само мало може впливати на величину вартості цього товарного капіталу, як коли б цей останній був проданий не купцеві, а безпосередньо останньому споживачеві. Фактично він тільки антиципує оплату товару цим останнім. Однак, це правильно тільки в тому випадку, коли, як ми це досі припускали, купець не робить ніяких додаткових витрат, або коли йому, крім грошового капіталу, який він мусить авансувати на купівлю товару у виробника, не доводиться в процесі метаморфози товарів, купівлі й продажу, авансувати ніякого іншого капіталу, обігового чи основного. Однак, як ми це бачили при розгляді витрат циркуляції (книга II, розд. VI), це не так. І ці витрати циркуляції виступають почасти як витрати, які купець може покласти на інших агентів циркуляції, почасти як витрати, які безпосередньо зв'язані з його специфічним підприємством.

Якого б роду не були ці витрати циркуляції, — чи виникають вони з чисто купецького підприємства як такого, отже, належать до специфічних витрат циркуляції купця, чи представляють затрати, які виникають з додаткових процесів виробництва, що долучаються під час процесу циркуляції, як відправка, транспортування, зберігання і т. д., — на боці купця вони завжди передбачають, крім авансованого на купівлю товарів грошового капіталу, додатковий капітал, авансований на купівлю і оплату цих засобів циркуляції. Оскільки цей елемент витрат складається з обігового капіталу, він як додатковий елемент входить цілком у продажну ціну товарів; оскільки ж він складається з основного капіталу, він входить у неї як додатковий елемент в міру свого зношування; але він входить у неї як елемент, який утворює номінальну вартість, навіть якщо він, як от чисто купецькі витрати циркуляції, не становить ніякого дійсного додатку до вартості товару. Але весь цей додатковий капітал, обіговий чи основний, бере участь в утворенні загальної норми зиску.

Чисто купецькі витрати циркуляції (отже, за винятком витрат відправки, транспортування, зберігання і т. д.) зводяться до тих витрат, які потрібні для того, щоб реалізувати вартість товару, перетворити її з товару в гроші або з грошей у товар, опосереднити обмін між ними. При цьому цілком залишаються осторонь можливі процеси виробництва, які продовжуються протягом акту циркуляції і від яких торговельне підприємство може існувати цілком відокремлено; подібно до того, як в дійсності, наприклад, власне транспортна промисловість та відправка можуть бути і є галузі промисловості, цілком відмінні від торгівлі, так само й товари, які мають бути куплені й продані, можуть лежати в доках та інших громадських приміщеннях, при чому витрати, які виникають з цього, оскільки купцеві доводиться їх авансувати, нараховуються на нього третіми особами. Все це має місце у власне гуртовій торгівлі, де купецький капітал виступає в найчистішому вигляді і найменше переплітається з іншими функціями. Підприємець-перевізник, директор залізниці, судновласник — не «купці». Витрати, які ми тут розглядаємо, це витрати купівлі й продажу. Ми вже раніш відзначили, що вони зводяться до обрахунків, ведення книг, ринкових видатків, кореспонденції і т. д. Потрібний для цього сталий капітал складається з контори, паперів, поштових знаків і т. д. Інші витрати зводяться до змінного капіталу, який авансується на вживання торговельних найманих робітників. (Витрати відправки, витрати транспортування, авансування на оплату мита і т. д. почасти можна розглядати таким чином, ніби купець авансує їх на закупівлі товарів, і що тому вони для нього входять у купівельну ціну.)

Всі ці витрати робляться не при виробництві споживної вартості товарів, а при реалізації їх вартості; це — чисті витрати циркуляції. Вони входять не в безпосередній процес виробництва, а в процес циркуляції, а тому в сукупний процес репродукції.

Єдина частина цих витрат, яка нас тут цікавить, це частина, витрачена на змінний капітал. (Крім того, слід було б дослідити: поперше, яким чином зберігає в процесі циркуляції своє значення закон, згідно з яким у вартість товару входить тільки необхідна праця? Подруге, в чому виявляється нагромадження при купецькому капіталі? Потрете, як функціонує купецький капітал у дійсному сукупному суспільному процесі репродукції?)

Ці витрати зумовлюються економічною формою продукту як товару.

Якщо робочий час, який втрачають самі промислові капіталісти на те, щоб продавати свої товари безпосередньо один одному, — отже, об'єктивно кажучи, час обігу товарів, — зовсім не додає до цих товарів ніякої вартості, то ясно, що цей робочий час не набуває іншого характеру від того, що його доводиться втрачати не промислового капіталістові, а купцеві. Перетворення товару (продукту) в гроші і грошей у товар (у засоби виробництва) є необхідна

функція промислового капіталу і, отже, необхідна операція капіталіста, який в дійсності є тільки персоніфікований капітал, обдарований власною свідомістю і волею. Але ці функції не збільшують вартості і не створюють додаткової вартості. Виконуючи ці операції або опосереднюючи далі функції капіталу в сфері циркуляції, після того як продуктивний капіталіст перестав це робити, купець тільки займає місце промислового капіталіста. Робочий час, що його коштують ці операції, вживається на необхідні операції в процесі репродукції капіталу, але він не додає ніякої вартості. Коли б купець не виконував цих операцій (отже, і не витрачав би потрібного на них робочого часу), то він не застосовував би свого капіталу як агент циркуляції промислового капіталу, він не продовжував би перерваної функції промислового капіталіста, і тому не брав би участі як капіталіст *pro rata* [пропорціонально до] свого авансованого капіталу в одержанні маси зиску, вироблюваної класом промислових капіталістів. Тому, щоб брати участь в одержанні маси додаткової вартості, щоб авансована ним сума зростала у своїй вартості як капітал, торговельному капіталістові немає потреби вживати найманих робітників. Якщо його підприємство і його капітал невеликі, то він сам може бути тим єдиним робітником, якого він уживає. Те, чим він оплачується, є частина зиску, яка виникає для нього з різниці між купівельною ціною товарів і їх дійсною ціною виробництва.

Але, з другого боку, при незначному розмірі авансованого купцем капіталу, зиск, який він реалізує, може бути ні трохи не більший і навіть менший, ніж заробітна плата краще оплачуваних вправних найманих робітників. Справді, поряд з ним функціонують безпосередні торговельні агенти продуктивного капіталіста, закупники, продавці, комівояжери, які одержують стільки ж або більше доходу, чи то в формі заробітної плати, чи в формі певної частини зиску (провізії, тантьєми), одержуваного при кожному продажі. В першому випадку купець одержує торговельний зиск як самостійний капіталіст; у другому випадку прикажчикові, найманому робітникові промислового капіталіста, виплачується частина зиску, чи то в формі заробітної плати, чи в формі пропорціональної участі в зиску промислового капіталіста, безпосереднім агентом якого він є, а його принципал у цьому випадку одержує як промисловий, так і торговельний зиск. Але в усіх цих випадках, хоч самому агенту циркуляції його дохід може здаватись простою заробітною платою, платою за виконану ним працю, і хоча — там, де цей дохід не здається таким — розмір його зиску може дорівнювати тільки заробітній платі краще оплачуваного робітника, його дохід все ж виникає тільки з торговельного зиску. Це впливає з того, що його праця не є вартостетворча праця.

Здовження часу на операцію циркуляції становить собою для промислового капіталіста: 1) втрату часу особисто для нього, оскільки це заважає йому виконувати свою функцію керівника самого процесу виробництва; 2) здовжен-

ня часу перебування його продукту, в грошовій або в товарній формі, в процесі циркуляції, отже, в такому процесі, в якому він не зростає в своїй вартості і в якому безпосередній процес виробництва переривається. Щоб цей останній не переривався, доводиться або скоротити виробництво, або авансувати додатковий грошовий капітал для того, щоб постійно продовжувати процес виробництва в тому самому масштабі. Це в кожному разі зводиться до того, що або при попередньому капіталі одержується менший зиск, або доводиться авансувати додатковий грошовий капітал, щоб одержати попередній зиск. Все це ні трохи не змінюється, коли на місце промислового капіталіста стає купець. Замість того, щоб першому витратити більше часу на процес циркуляції, його витрачає купець; замість того, щоб промисловий капіталіст авансував додатковий капітал для циркуляції, його авансує купець; або — що є те саме — замість того, щоб більша частина промислового капіталу постійно оберталася в процесі циркуляції, в ньому цілком замикається капітал купця; і замість того, щоб промисловий капіталіст одержував менший зиск, він мусить частину свого зиску цілком відступати купцеві. Оскільки купецький капітал не перевищує необхідних меж, різниця полягає тільки в тому, що в наслідок цього поділу функції капіталу вживається менше часу виключно на процес циркуляції, авансується на це менше додаткового капіталу, і втрата на сукупному зиску, яка виявляється в формі торговельного зиску, є менша, ніж вона була б в протилежному випадку. Якщо в наведеному вище прикладі $720c + 180v + 180m$, при існуванні поруч з ним купецького капіталу в 100, дає промислового капіталістові зиск в 162, або 18%, отже, спричинює зменшення зиску на 18, то без такого усамостійнення купецького капіталу необхідний додатковий капітал становив би, може, 200, і тоді вся авансована промисловим капіталістом сума була б 1100 замість 900, отже, при додатковій вартості в 180 норма зиску була б тільки $16\frac{4}{11}\%$.

Якщо промисловий капіталіст, який разом з тим є своїм власним купцем, крім додаткового капіталу, на який він купує новий товар, раніше ніж його продукт, що перебуває в циркуляції, зворотно перетворюється в гроші, авансував ще, крім того, капітал (витрати на контору і заробітна плата торговельним робітникам) для реалізації вартості свого товарного капіталу, отже, на процес циркуляції, то хоч ці витрати становлять додатковий капітал, але вони не утворюють додаткової вартості. Вони мусять бути заміщені з вартості товарів, бо частина вартості цих товарів мусить знову перетворитися в ці витрати циркуляції; але цим не утворюється ніякої добавної додаткової вартості. Щодо сукупного капіталу суспільства це фактично зводиться до того, що частина його потрібна для другорядних операцій, які не входять у процес зростання вартості, і що ця частина суспільного капіталу постійно мусить репродуковуватись для цих цілей. В наслідок цього зменшується норма зиску для окремих

капіталістів і для всього класу промислових капіталістів, — результат, який виходить при всякому долученні додаткового капіталу, оскільки це потрібно для того, щоб привести в рух ту саму масу змінного капіталу.

Оскільки ці, зв'язані з самою справою циркуляції, додаткові витрати переймає на себе від промислового капіталіста торговельний капіталіст, теж відбувається це зменшення норми зиску, тільки в меншій мірі і іншим шляхом. Справа тепер стоїть так, що купець авансує більше капіталу, ніж це було б потрібно, коли б цих витрат не існувало, і що зиск на цей додатковий капітал підвищує суму торговельного зиску, отже, купецький капітал в більшому розмірі входить разом з промисловим капіталом у вирівнення пересічної норми зиску, — тобто пересічний зиск знижується. Якщо в нашому наведеному вище прикладі крім 100 купецького капіталу авансується ще 50 додаткового капіталу на ті витрати, про які йде мова, то сукупна додаткова вартість в 180 тепер розподіляється на продуктивний капітал в 900 плюс купецький капітал в 150, разом = 1050. Отже, пересічна норма зиску знижується до $17\frac{1}{7}\%$. Промисловий капіталіст продає купцеві товари за $900 + 154\frac{2}{7} = 1054\frac{2}{7}$, а купець продає їх за 1130 ($1080 + 50$ за ті витрати, які він мусить знову замінити). Зрештою, слід визнати, що з розподілом на купецький і промисловий капітал зв'язана централізація торговельних витрат і через це скорочення їх.

Тепер постає питання: як стоїть справа з торговельними найманими робітниками, що їх уживає торговельний капіталіст, в даному випадку торговець товарами?

З одного боку, такий торговельний робітник є такий самий найманий робітник, як і всякий інший. Поперше, оскільки його праця купується на змінний капітал купця, а не на ті гроші, що витрачаються як дохід; отже, оскільки вона купується не для особистих послуг, а з метою самозростання вартості авансованого на це капіталу. Подруге, оскільки вартість його робочої сили, а тому і його заробітна плата, визначається, як і в усіх інших найманих робітників, витратами виробництва і репродукції його специфічної робочої сили, а не продуктом його праці.

Але між ним і робітниками, безпосередньо вживаними промисловим капіталом, мусить існувати така сама різниця, яка існує між промисловим капіталом і торговельним капіталом, а тому й між промисловим капіталістом і купцем. Через те що купець, як простий агент циркуляції, не виробляє ні вартості, ні додаткової вартості (бо та добавна вартість, яку він додає до товарів своїми витратами, зводиться до додання вартостей, які вже раніш існували, хоч тут нав'язується питання: яким чином він удержує, зберігає цю вартість свого сталого капіталу?), то й торговельні робітники, вживані ним для виконання тих самих функцій, не можуть безпосередньо створювати для нього додаткову вартість. Тут, як і тоді, коли справа йшла про продуктивних робітників, ми

припускаємо, що заробітна плата визначається вартістю робочої сили, отже, купець не збагачується відрахуваннями з заробітної плати, так що в обрахунок своїх витрат він вносить не таке авансування на працю, яке оплачувало б її тільки почасти, — іншими словами, він збагачується не тим, що обшахровує своїх прикажчиків і т. п.

Труднощі при вивченні питання про торговельних найманих робітників полягають зовсім не в тому, щоб пояснити, яким чином вони виробляють зиск безпосередньо для свого наймача, хоч безпосередньо вони не виробляють додаткової вартості (а зиск є тільки перетворена форма її). Це питання в дійсності розв'язане вже загальним аналізом торговельного зиску. Подібно до того, як промисловий капітал одержує зиск в наслідок того, що продає вміщену в товарах і реалізовану працю, за яку він не заплатив ніякого еквіваленту, цілком так само і торговельний капітал одержує зиск в наслідок того, що він оплачує продуктивному капіталові не всю неоплачену працю, яка міститься в товарі (в товарі, оскільки капітал, витрачений на його виробництво, функціонує як відповідна частина сукупного промислового капіталу); навпаки, при продажу товарів він примушує заплатити собі за цю неоплачену ним частину праці, яка ще міститься в товарах. Відношення купецького капіталу до додаткової вартості інше, ніж відношення промислового капіталу. Останній виробляє додаткову вартість шляхом безпосереднього привласнювання неоплаченої чужої праці. Перший привласнює собі частину цієї додаткової вартості, примушуючи промисловий капітал відступати йому цю частину.

Тільки за допомогою своєї функції реалізації вартостей торговельний капітал функціонує в процесі репродукції як капітал, і тому як функціонуючий капітал одержує частину з виробленої сукупним капіталом додаткової вартості. Для кожного окремого купця маса його зиску залежить від маси капіталу, яку він може вжити в цьому процесі, а він тим більше може вжити з неї на купівлю й продаж, чим більша є неоплачена праця його прикажчиків. Саму функцію, в силу якої його гроші є капітал, торговельний капіталіст примушує здебільшого виконувати своїх робітників. Неоплачена праця його прикажчиків, хоч вона й не створює додаткової вартості, створює однак йому привласнення додаткової вартості, що своїм результатом є для цього капіталу цілком те саме; отже, ця неоплачена праця є для нього джерелом зиску. Інакше торговельне підприємство ніколи не можна було б вести у великому масштабі, ніколи не можна було б вести по-капіталістичному.

Подібно до того, як неоплачена праця робітника безпосередньо створює для продуктивного капіталу додаткову вартість, цілком так само неоплачена праця торговельних найманих робітників створює для торговельного капіталу участь в цій додатковій вартості.

Трудність полягає ось у чому: оскільки робочий час і праця самого купця не

є вартостетворча праця, хоч і створює йому участь у виробленій вже додатковій вартості, то як стоїть справа з тим змінним капіталом, який він витрачає на купівлю торговельної робочої сили? Чи слід цей змінний капітал прирахувати як витрати до авансованого купецького капіталу? Якщо ні, то це, видимо, суперечить законові вирівнення норми зиску; який капіталіст авансовував би 150, коли б він міг рахувати як авансований капітал тільки 100? Якщо ж слід, то це, видимо, суперечить сутності торговельного капіталу, бо цей сорт капіталу функціонує як капітал не в наслідок того, що він подібно до промислового капіталу приводить в рух чужу працю, а в наслідок того, що він сам працює, тобто виконує функції купівлі й продажу, і саме тільки за це і цим переносить на себе частину додаткової вартості, створеної промисловим капіталом.

(Отже, нам треба дослідити такі пункти: змінний капітал купця; закон необхідної праці в циркуляції; яким чином праця купця зберігає вартість його сталого капіталу; роль купецького капіталу в сукупному процесі репродукції; нарешті, роздвоєння на товарний капітал і грошовий капітал — з одного боку, і на товарно-торговельний капітал і грошево-торговельний капітал — з другого боку.)

Якби кожний купець мав лиш стільки капіталу, скільки він міг би обертати особисто своєю власною працею, то мало б місце безконечне роздрібнення купецького капіталу; це роздрібнення мусило б зростати в міру того, як продуктивний капітал, з розвитком капіталістичного способу виробництва, виробляє в дедалі більшому масштабі і оперує дедалі більшими масами. Отже, ми мали б зростаючу невідповідність між тим і другим. В міру того, як відбувалася б централізація капіталу в сфері виробництва, відбувалася б його децентралізація у сфері циркуляції. В наслідок цього чисто купецькі операції промислового капіталіста, а разом з тим і його чисто купецькі видатки, безмежно збільшилися б, бо йому б доводилось мати справу, скажемо, з 1000 купців замість 100. В наслідок цього більша частина вигоди від усамостійнення купецького капіталу втратилася б; крім чисто купецьких витрат, зростали б також інші витрати циркуляції, витрати сортування, відправки і т. д. Це щодо промислового капіталу. Розгляньмо тепер купецький капітал. Поперше, щодо чисто купецьких робіт. В рахівництві обчислити більші числа не коштує більше часу, ніж обчислити малі. Зробити 10 покупок по 100 £ коштує вдесятеро більше часу, ніж зробити *одну* покупку в 1000 £. Кореспонденція, папір, поштові витрати коштують вдесятеро більше, коли мати справу з 10 дрібними купцями, ніж коли вести кореспонденцію з *одним* великим купцем. Обмежений поділ праці в комерційній майстерні, де один веде книги, другий касу, третій кореспонденцію, один купує, другий продає, третій роз'їждає і т. д., заощаджує робочий час у величезних розмірах, так що число торговельних робітників, вживаних у гуртовій торгівлі, не стоїть ні в якій відповідності до

відносної величини підприємства. Це тому, що в торгівлі далеко більше, ніж у промисловості, та сама функція коштує однакової кількості робочого часу незалежно від того, чи виконується вона у великому чи в малому масштабі. Тому й концентрація в торговельному підприємстві історично виявляється раніше, ніж у промисловій майстерні. Далі, видатки на сталий капітал. 100 дрібних контор коштують незрівнянно більше, ніж одна велика, 100 дрібних товарних складів — безмежно більше, ніж один великий, і т. д. Транспортні витрати, які входять у купецьке підприємство, принаймні як витрати, які доводиться авансувати, зростають разом із роздрібненням.

Промисловий капіталіст мусив би витратити більше праці і видатків циркуляції в торговельній частині свого підприємства. Той самий купецький капітал, розподілений між багатьма дрібними купцями, вимагав би в наслідок такого роздрібнення далеко більше робітників для опосереднення своїх функцій і, крім того, потрібний був би більший купецький капітал для того, щоб обертати той самий товарний капітал.

Якщо ми весь купецький капітал, витрачуваний безпосередньо в купівлі та продажу товарів, позначимо через B , а відповідний змінний капітал, витрачуваний на оплату допоміжних торговельних робітників, через b , то $B + b$ було б менше, ніж мусив би бути весь купецький капітал B , коли б кожен купець обходився без помічників, тобто коли б жодна частина не витрачалась на b . Проте, ми все ще не розв'язали труднощів.

Продажна ціна товарів мусить бути достатньою: 1) для того, щоб оплатити пересічний зиск на $B + b$. Це пояснюється вже тим, що $B + b$ є взагалі скорочення первісного B , представляє менший купецький капітал, ніж той, іцо був би потрібний без b . Але ця продажна ціна мусить бути достатньою 2) для того, щоб, крім зиску на b , який тепер з'являється додатково, замінити також виплачену заробітну плату, замінити самий змінний капітал купця $= b$. Це останнє й становить труднощі. Чи становить b нову складову частину ціни, чи воно є тільки частиною зиску, одержаного за допомогою $B + b$, яка виступає як заробітна плата тільки відносно торговельного робітника, а відносно самого купця як просте заміщення його змінного капіталу? В останньому випадку одержаний купцем зиск на його авансований капітал $B + b$ дорівнював би тільки зискові, який відповідно до загальної норми припадає на B , плюс b , яке він виплачує у формі заробітної плати, але яке само не дає ніякого зиску.

Справді, справа зводиться до того, щоб знайти границі b (в математичному розумінні). Перш за все ми хочемо точно встановити, в чому полягає трудність. Позначимо капітал, витрачуваний безпосередньо на закупівлі та продаж товарів, через B , сталий капітал, споживаний при цій функції (речові торговельні витрати), через K і змінний капітал, витрачуваний купцем, через b .

Заміщення B зовсім не становить ніяких труднощів. Воно є тільки реалізо-

ваною купівельною ціною для купця або ціною виробництва для фабриканта. Цю ціну купець платить, а при перепродажу він одержує V назад, як частину своєї продажної ціни; крім цього V , він одержує зиск на V , як це пояснено раніше. Наприклад, товар коштує 100 £. Припустім, що зиск на нього становить 10%. Таким чином, товар продається за 110. Товар уже раніше коштував 100; купецький капітал в 100 додає до нього тільки 10.

Далі, якщо ми візьмемо K , то воно, щонайбільше, такої ж величини, — в дійсності ж менше, — як частина сталого капіталу, яку споживав би виробник для продажу й купівлі; але вона становила б тоді додаток до сталого капіталу, який уживається виробником безпосередньо у виробництві. Проте, ця частина мусить постійно заміщатися з ціни товару, або, що є те саме, відповідна частина товару мусить постійно витратитись у цій формі, мусить — якщо розглядати сукупний капітал суспільства — постійно репродуковуватись у цій формі. Ця частина авансованого сталого капіталу, так само як і вся маса його, вкладена безпосередньо у виробництво, обмежуюче впливала б на норму зиску. Оскільки промисловий капіталіст передає торговельну частину свого підприємства купцеві, він не має потреби авансувати цю частину капіталу. Замість нього її авансує купець. Але це тільки номінально; купець ні виробляє, ні репродукує споживаний ним сталий капітал (речові торговельні витрати). Отже, виробництво цього капіталу являє собою особливе підприємство або, принаймні, частину підприємства певних промислових капіталістів, які таким чином грають таку саму роль, як промислові капіталісти, що постачають сталий капітал тим, хто виробляє засоби існування. Купець одержує, по-перше, заміщення цього капіталу і, по-друге, зиск на нього. Отже в наслідок того й другого відбувається скорочення зиску для промислового капіталіста. Але в наслідок зв'язаної з поділом праці концентрації і економії він скорочується в меншій мірі, ніж це було б у тому випадку, коли б самому промислового капіталістові доводилось авансувати цей капітал. Зменшення норми зиску є менше, бо авансовуваний таким чином капітал є менший.

Покищо продажна ціна складається, отже, з $V + K +$ зиск на $V + K$. Ця частина її, після того, що ми досі виклали, не становить ніяких труднощів. Але ось сюди долучається b або авансований купцем змінний капітал.

В наслідок цього продажна ціна стає $V + K + b +$ зиск на $V + K$, + зиск на b .

V заміщує тільки купівельну ціну, але, крім зиску на V , не додає до цієї ціни ніякої частини. K додає не тільки зиск на K , але й само K ; але $K +$ зиск на K , — частина витрат циркуляції, авансована в формі сталого капіталу, + відповідний пересічний зиск, — була б більша в руках промислового капіталіста, ніж у руках торговельного капіталіста. Зменшення пересічного зиску виявляється в такій формі, що обчислюється повний пересічний зиск, — після відрахування $V + K$ з авансованого промислового капіталу, — а відрахування з пересічного зиску,

яке становить зиск на $B + K$, виплачується купцеві, так що це відрахування виступає як зиск особливого капіталу, купецького капіталу.

Але з $b +$ зиск на b , або в даному випадку, оскільки норма зиску за припущенням $= 10\%$, з $b + \frac{1}{10}b$, справа стоїть інакше. Саме тут ми маємо справжню трудність.

Згідно з нашим припущенням, купець купує на b тільки торговельну працю, тобто працю, необхідну для того, щоб опосереднювати функції циркуляції капіталу, $T - G + G - T$. Але торговельна праця є праця, взагалі необхідна для того, щоб капітал функціонував як купецький капітал, щоб він опосереднював перетворення товару в гроші і грошей у товар. Це — праця, яка реалізує вартості, але не створює ніяких вартостей. І лиш оскільки який небудь капітал виконує ці функції, — отже, оскільки якийнебудь капіталіст виконує своїм капіталом ці операції, цю працю, — оскільки цей капітал функціонує як купецький капітал і бере участь у регулюванні загальної норми зиску, тобто одержує свій дивіденд із сукупного зиску. Але в $(b +$ зиск на $b)$ міститься, видимо, по-перше, оплата праці (бо цілком байдуже, чи платить промисловий капіталіст купцеві за його власну працю чи за працю прикажчиків, оплачуваних купцем) і, по-друге, зиск на суму, виплачену за цю працю, яку мусив би виконувати сам купець. Купецький капітал одержує назад, по-перше, оплату b і, по-друге, зиск на нього; отже, це походить з того, що він, по-перше, примушує оплатити собі ту працю, за допомогою якої він функціонує як *купецький* капітал, і з того, по-друге, що він примушує заплатити собі зиск, тому що він функціонує як *капітал*, тобто тому, що він виконує працю, яка йому, як функціонуючому капіталові, оплачується зиском. Отже, таке є питання, що його маємо розв'язати.

Припустім, що $B = 100$, $b = 10$, а норма зиску $= 10\%$. Припустім, що $K = 0$, щоб без потреби не вводити знову в обрахунок цей елемент купівельної ціни, який сюди не стосується і з яким ми вже покінчили. Таким чином продажна ціна була $b = B + p + b + p(= B + Bp' + b + bp')$, де p' є норма зиску) $= 100 + 10 + 10 + 1 = 121$.

Але коли б b не витрачалось купцем на заробітну плату, — тому що b виплачується тільки за торговельну працю, отже, за працю, потрібну для реалізації вартості товарного капіталу, що його промисловий капітал кидає на ринок, — то справа стояла б так: купець віддавав би свій час на те, щоб купити або продати на $B = 100$, і ми припустимо, що це весь час, яким він порядкує. Коли б торговельна праця, що її репрезентує b або 10 , оплачувалась не заробітною платою, а зиском, то вона передбачала б другий купецький капітал $= 100$, бо 10% від нього $= b = 10$. Це друге $B = 100$ не входило б додатково в ціну товару, але ці 10% , звичайно, входили б у неї. Тому було б зроблено дві операції по $100 = 200$, щоб купити товарів на $200 + 20 = 220$.

Через те що купецький капітал є абсолютно не що інше, як усамостійнена форма частини функціонуючого в процесі циркуляції промислового капіталу, всі питання, що стосуються до нього, мусять бути розв'язані таким способом, що проблема ставиться насамперед у такій формі, при якій властиві купецькому капіталові явища виступають ще не самостійно, а в безпосередньому зв'язку з промисловим капіталом, як його відгалуження. Як контора, в відміну від майстерні, торговельний капітал постійно функціонує в процесі циркуляції. Отже, саме тут, в конторі самого промислового капіталіста, треба насамперед дослідити *b*, що про нього зараз іде мова.

Перш за все ця контора є завжди надзвичайно мала порівняно з промисловою майстернею. Проте, ясно, що в міру розширення масштабу виробництва збільшуються торговельні операції, які доводиться постійно проводити для циркуляції промислового капіталу, — як для того, щоб продати наявний у формі товарного капіталу продукт, так і для того, щоб знову перетворювати в засоби виробництва виручені гроші і всьому вести рахунок. Обчислення цін, ведення книг, ведення каси, кореспонденція, — все це належить сюди. Чим більший масштаб виробництва, тим більші — хоч і ніяк не в такій самій пропорції — купецькі операції промислового капіталу, отже, тим більша є праця та інші витрати циркуляції для реалізації вартості й додаткової вартості. В наслідок цього стає потрібним уживання торговельних найманих робітників, які становлять власне контору. Видатки на них, хоч вони і робляться в формі заробітної плати, відрізняються від змінного капіталу, витрачаного на купівлю продуктивної праці. Це збільшує видатки промислового капіталіста, масу авансованого капіталу, не збільшуючи безпосередньо додаткової вартості. Бо це є видатки на оплату праці, вживаної тільки для реалізації створених уже вартостей. Як і всякі інші видатки цього роду, вони теж зменшують норму зиску, бо зростає авансований капітал, але не зростає додаткова вартість. Якщо додаткова вартість m лишається незмінною, а авансований капітал K зростає до $K + \Delta K$, то на місце норми зиску $\frac{m}{K}$ стає менша норма зиску $\frac{m}{(K + \Delta K)}$. Промисловий капіталіст намагається, отже, обмежити до мінімуму ці витрати циркуляції цілком так само, як і свої витрати на сталий капітал. Отже, відношення промислового капіталу до його торговельних найманих робітників не таке саме, як до його продуктивних найманих робітників. Чим більше, при інших однакових умовах, вживається цих останніх, тим більш масовим є виробництво, тим більша додаткова вартість або зиск. І навпаки. Чим більший масштаб виробництва і чим більша належна до реалізації вартість, а тому й додаткова вартість, отже, чим більший вироблений товарний капітал, тим більше зростають абсолютно, хоч і не відносно, витрати на контору і дають поштовх до певного роду поділу праці. В якій мірі зиск є передумовою цих

видатків, виявляється між іншим у тому, що з зростанням платні торговельних працівників частина її часто виплачується в формі процентної участі в зиску. Це є в природі речей, що праця, яка полягає тільки в посередницьких операціях, які зв'язані почасти з обчисленням вартостей, почасти з їх реалізацією, почасти з зворотним перетворенням реалізованих грошей у засоби виробництва, і розмір яких залежить, отже, від величини вироблених і належних до реалізації вартостей, — що така праця діє не як причина, подібно до безпосередньо продуктивної праці, а як наслідок відповідних величин і мас цих вартостей. Так само стоїть справа і з іншими витратами циркуляції. Для того, щоб багато міряти, важити, упаковувати, транспортувати, треба, щоб було багато товарів; маса праці, потрібна на упаковування, транспортування і т. д., залежить від маси товарів, які є об'єктами її діяльності, а не навпаки.

Торговельний робітник безпосередньо не виробляє додаткової вартості. Але ціна його праці визначається вартістю його робочої сили, отже, витратами її виробництва, тимчасом як використання цієї робочої сили — її напруження, витрачання й зношування, як і в усякого іншого найманого робітника, ні в якому разі не обмежене вартістю його робочої сили. Тому його заробітна плата не стоїть ні в якому необхідному відношенні до маси зиску, яку він допомагає реалізувати капіталістові. Чого він коштує капіталістові і що він йому дає, — це різні величини. Він дає йому зиск не тим, що безпосередньо створює додаткову вартість, а тим, що допомагає зменшувати витрати реалізації додаткової вартості, оскільки він виконує почасти неоплачену працю. Власне торговельний робітник належить до краще оплачуваного класу найманих робітників, до тих, праця яких є вправна праця, яка стоїть вище пересічної праці. Проте, з прогресом капіталістичного способу виробництва заробітна плата має тенденцію падати навіть щодо пересічної праці. Почасти в наслідок поділу праці всередині контори; звідси потреба тільки в однобічному розвитку працездатності, і витрати на вироблення такої працездатності капіталістові почасти нічого не коштують; вправність робітника розвивається самою функцією, і при тому тим швидше, чим однобічнішою вона стає з поділом праці. Подруге, в наслідок того, що попередня освіта, знання торговельної справи, знання мов і т. д. з прогресом науки і народної освіти репродукуються дедалі швидше, легше, загальніше, дешевше, чим більше капіталістичний спосіб виробництва скеровує методи навчання і т. д. на практичні потреби. Всезагальність народної освіти дозволяє вербувати цей рід робітників з таких класів, яким раніше не було доступу до цих професій, які звикли до гіршого життя. До того ж вона збільшує вплив і разом з тим конкуренцію. Тому, за деякими винятками, з прогресом капіталістичного способу виробництва робоча сила цих людей знецінюється; їх заробітна плата знижується, тимчасом як їх працездатність збільшується. Капіталіст збільшує число цих робітників, коли треба

реалізувати більше вартості й зиску. Збільшення цієї праці є завжди наслідок, але ніколи не причина збільшення додаткової вартості³.

Отже, відбувається роздвоєння. З одного боку, функції капіталу як товарного капіталу і грошового капіталу (який через це далі визначається як торговельний капітал) є загальні визначеності форм промислового капіталу. З другого боку, особливі капітали, отже й особливого роду капіталісти, займаються виключно цими функціями; і ці функції стають таким чином особливими сферами зростання вартості капіталу.

Торговельні функції і витрати циркуляції для торговельного капіталу тільки усамостійнюються. Та сторона промислового капіталу, якою він звернений до циркуляції, існує не тільки в своєму постійному бутті як товарний капітал і грошовий капітал, але й у вигляді контори поряд з майстернею. Але для торговельного капіталу ця сторона усамостійнюється. Для торговельного капіталу контора становить його єдину майстерню. Частина капіталу, застосовувана у формі витрат циркуляції, у гуртового купця виявляється далеко більшою, ніж у промисловця, бо, крім власної контори, яка є при кожній промисловій майстерні, частина капіталу, яка мусила б застосовуватися таким чином всім класом промислових капіталістів, концентрується в руках окремих купців, що беруть на себе як продовження функцій циркуляції, так і дальші витрати циркуляції, які впливають з цього.

Для промислового капіталу витрати циркуляції виступають і дійсно є додатковими непродуктивними витратами. Для купця вони виступають джерелом його зиску, який — припускаючи загальну норму зиску — є у відповідності з їх величиною. Тому видатки, які доводиться робити на ці витрати циркуляції, є для торговельного капіталу продуктивним вкладенням. Отже, і торговельна праця, яку він купує, для нього є безпосередньо продуктивна.

³ Наскільки справдився пізніше цей прогноз долі торговельного пролетаріату, зроблений в 1865 році, про це можуть розповісти сотні німецьких прикажчиків, які, будучи дуже досвідченими в усіх торговельних операціях і знаючи 3–4 мови, марно пропонують свої послуги в лондонському Сіті за 25 ш. на тиждень, — далеко нижче заробітної плати вправного машиніста-слюсаря. — Прогалина в рукопису на 2 сторінки показує, що цей пункт малося на думці докладніше розвинути. Зрештою можна вказати на книгу II, розд. VI (витрати циркуляції), де вже зачеплено багато з того, що стосується сюди. — Ф. Е.

Оборот купецького капіталу. Ціни

Оборот промислового капіталу є єдність часу його виробництва й циркуляції; тому він охоплює весь процес виробництва. Навпаки, оборот купецького капіталу, тому що в дійсності він є тільки усамостійнений рух товарного капіталу, представляє тільки першу фазу метаморфози товару, $T - G$, як рух особливого капіталу, що повертається до свого вихідного пункту; $G - T$, $T - G$ у купецькому розумінні представляє оборот купецького капіталу. Купець купує, перетворює свої гроші в товар, потім продає, перетворює той самий товар знов у гроші; і так далі, постійно повторюючи це. В межах циркуляції метаморфоза промислового капіталу завжди виступає як $T_1 - G - T_2$; гроші, виручені від продажу T_1 , виробленого товару, вживаються на купівлю T_2 , нових засобів виробництва; це — дійсний обмін T_1 і T_2 , і таким чином ті самі гроші двічі переходять з рук в руки, їх рухом опосереднюється обмін двох різнорідних товарів, T_1 і T_2 . Але в купця, в $G - T - G$, навпаки, двічі переходить з рук в руки той самий товар; товар тільки опосереднює повернення до нього грошей.

Якщо, наприклад, купецький капітал становить 100 £, і купець купує на ці 100 £ товар, потім продає цей товар за 110 £, то цей його капітал в 100 зробив один оборот, а число оборотів протягом року залежить від того, як часто на протязі року повторюється цей рух $G - T - G'$.

Ми тут цілком залишаємо осторонь ті витрати, що можуть визначати різницю між купівельною і продажною ціною, бо ці витрати зовсім нічого не змінюють у тій формі, яку ми тут перш за все маємо розглянути.

Отже, число оборотів даного купецького капіталу має тут повну аналогію з повторенням обігів грошей, як простого засобу циркуляції. Подібно до того, як той самий талер, що робить десять обігів, десять разів купує свою вартість у вигляді товарів, так той самий грошовий капітал купця, наприклад в 100, обертаючись десять разів, десять разів купує свою вартість у вигляді товарів або реалізує в сукупності товарний капітал десятикратної вартості = 1000.

Але ріжниця така: при обігу грошей, як засобу циркуляції, один й той самий грошовий знак переходить через різні руки, отже, декілька разів виконує ту саму функцію, і тому швидкістю обігу заміщається маса грошових знаків, що циркулюють. Але в купця той самий грошовий капітал, — однаково, з яких би він грошових знаків не складався, — та сама грошова вартість декілька разів купує і продає товарний капітал на суму своєї вартості, і тому декілька разів повертається в ті самі руки, до свого вихідного пункту, як $G + \Delta G$, як вартість плюс додаткова вартість. Це характеризує його оборот як оборот капіталу. Він постійно витягає з циркуляції більше грошей, ніж кидає в неї. Зрештою, само собою зрозуміло, що з прискоренням обороту купецького капіталу (при чому при розвиненій кредитній справі переважає функція грошей як засобу платежу) та сама грошова маса циркулює швидше.

Але повторний оборот товарно-торговельного капіталу ніколи не виражає нічого іншого, як повторення купівлі й продажу; тимчасом як повторний оборот промислового капіталу виражає періодичність і відновлення сукупного процесу репродукції (в який включається і процес споживання). Навпаки, для купецького капіталу це виступає тільки як зовнішня умова. Промисловий капітал мусить постійно кидати товари на ринок і знову їх вилучати звідти, щоб лишався можливим швидкий оборот купецького капіталу. Якщо процес репродукції взагалі відбувається повільно, то повільно відбувається і оборот купецького капіталу. Хоча купецький капітал опосереднює оборот продуктивного капіталу, але лиш остільки, оскільки він скорочує час його циркуляції. Він не впливає безпосередньо на час виробництва, який також становить межу для часу обороту промислового капіталу. Це — перша межа для обороту купецького капіталу. А подруге, залишаючи осторонь межу, яку утворює для нього репродуктивне споживання, цей оборот кінець-кінцем обмежується швидкістю і розмірами сукупного особистого споживання, бо від цього залежить вся та частина товарного капіталу, яка входить у фонд споживання.

Але (цілком залишаючи осторонь обороти в межах купецького світу, де один купець постійно продає той самий товар іншому, при чому цей рід циркуляції за часів спекуляції може мати вигляд великого процвітання) купецький капітал скорочує, поперше, фазу $T - G$ для продуктивного капіталу. Подруге, при сучасній кредитній системі він порядкує більшою частиною сукупного грошового капіталу суспільства, так що може повторювати свої закупівлі ще до того, як остаточно продасть уже куплене; при чому байдуже, чи продає наш купець безпосередньо останньому споживачеві, чи між ними двома стоять ще 12 інших купців. При величезній еластичності процесу репродукції, який постійно може бути виведений поза всяку дану межу, він не знаходить собі ніякої межі або тільки дуже еластичну межу в самому виробництві. Отже, крім відокремлення актів $T - G$ і $G - T$, яке впливає з самої природи товару, тут

утворюється фіктивний попит. Рух купецького капіталу, не зважаючи на своє усамостійнення, ніколи не буває чимось іншим, як рухом промислового капіталу в сфері циркуляції. Але в силу свого усамостійнення купецький капітал рухається в певних межах незалежно від меж процесу репродукції, і тому він навіть виводить процес репродукції поза його межі. Внутрішня залежність, зовнішня самостійність женуть його до такого пункту, де внутрішній зв'язок знову відновлюється насильно, шляхом кризи.

Звідси те явище при кризах, що вони спочатку виявляються і вибухають не в роздрібній торгівлі, яка має справу з безпосереднім споживанням, а в сферах гуртової торгівлі та банків, які дають в розпорядження цієї останньої грошовий капітал суспільства.

Дійсно, фабрикант може продавати експортерів, а цей, в свою чергу, своєму іноземному клієнтові, імпортер може збувати свої сировинні матеріали фабрикантові, цей останній свої продукти — гуртовому торговцеві і т. д. Але на якомусь одному невидимому пункті товар лежить непроданим; або, іншим разом, ступнево переповнюються запаси всіх виробників і торговців-посередників. Якраз тоді споживання звичайно стоїть на найвищій точці розквіту, почасти тому, що один промисловий капіталіст приводить у рух ряд інших, почасти тому, що заняті ними робітники, які працюють повний час, можуть витратити більше, ніж звичайно. З збільшенням доходу капіталістів збільшуються і їх видатки. Крім того, як ми вже бачили (книга II, відділ III), відбувається безперервна циркуляція між сталим капіталом і сталим капіталом (навіть залишаючи осторонь прискорення нагромадження), яка перший час незалежна від особистого споживання в тому розумінні, що вона ніколи не входить у нього, але яка все ж кінець-кінцем обмежується ним, бо виробництво сталого капіталу ніколи не відбувається ради нього самого, а відбувається тільки тому, що його більше вживається у сферах виробництва, продукти яких входять в особисте споживання. Однак, протягом певного часу це виробництво може спокійно йти своїм шляхом, підохочуване сподіваним попитом, і тому в цих галузях у купців і промисловців справи йдуть дуже жваво. Криза настає, як тільки затрати купців, які продають на віддалених ринках (або в яких запаси нагромадились і всередині країни), починають повертатись до них так повільно і в таких незначних кількостях, що банки настійливо вимагають платежів, або строки оплати векселів за куплені товари настають раніше, ніж відбувається перепродаж цих товарів. Тоді починаються примусові продажі, продажі для оплати боргів. І разом з цим вибухає крах, який відразу кладе кінець позірному процвітанням.

Але зовнішній характер і ірраціональність обороту купецького капіталу є ще більші в наслідок того, що оборот одного й того ж купецького капіталу може одночасно або послідовно опосереднювати обороти дуже різних продуктивних

капіталів.

Оборот купецького капіталу може, однак, опосереднювати не тільки обороти різних промислових капіталів, але й протилежні фази метаморфози товарного капіталу. Купець купує, наприклад, полотно у фабриканта і продає його білільникові. Отже, тут оборот того самого купецького капіталу — в дійсності те саме $T - G$, реалізація полотна — представляє дві протилежні фази для двох різних промислових капіталів. Оскільки купець взагалі продає для продуктивного споживання, його $T - G$ завжди представляє $G - T$ якогось промислового капіталу, а його $G - T$ завжди представляє $T - G$ якогось іншого промислового капіталу.

Якщо ми, як це зроблено в цьому розділі, оминемо K , витрати циркуляції, ту частину капіталу, яку купець авансує крім суми, витраченої на купівлю товарів, то, звичайно, відпадає й ΔK , додатковий зиск, який він одержує на цей додатковий капітал. Отже, цей спосіб дослідження є строго логічний і математично правильний, коли справа йде про те, щоб дізнатись, як зиск і оборот купецького капіталу впливають на ціни.

Якби ціна виробництва 1 фунта цукру становила 1 £, то купець міг би на 100 £ купити 100 фунтів цукру. Якщо він протягом року купує і продає таку кількість і якщо річна пересічна норма зиску є 15%, то він на 100 £ накіне 15 £, а на 1 £ — ціну виробництва 1 фунта цукру — 3 ш. Отже, він продавав би 1 фунт цукру за 1 £ 3 ш. Навпаки, якби ціна виробництва 1 фунта цукру впала до 1 ш., то на 100 £ купець купив би 2000 фунтів цукру і продавав би його по 1 ш. і $1\frac{1}{5}$ п. за фунт. І в тому і в другому випадку річний зиск на капітал в 100 £, вкладений у цукрову справу, — 15 £. Тільки в одному випадку він мусить продати 100, а в другому 2000 фунтів. Висока чи низька є ціна виробництва, це не має ніякого значення для норми зиску; але це має дуже велике, вирішальне значення для того, яка є величина тієї відповідної частини продажної ціни кожного фунта цукру, яка становить торговельний зиск, тобто тієї надбавки до ціни, яку робить купець на певну кількість товару (продукту). Якщо ціна виробництва товару незначна, то незначна й та сума, яку купець авансує на купівельну ціну товару, тобто на певну масу його, а тому, при даній нормі зиску, незначна й та сума зиску, яку він одержує на цю дану кількість дешевого товару; або, що зводиться до того самого, він може тоді на даний капітал, наприклад, в 100, купити велику масу цього дешевого товару, і загальний зиск у 15, який він одержує на ці 100, розподіляється маленькими частинами на кожен окрему штуку цієї товарної маси. І навпаки. Це цілком і повністю залежить від більшої чи меншої продуктивності того промислового капіталу, товарами якого він торгує. Якщо виключити випадки, коли купець є монополіст і разом з тим монополізує виробництво, як, наприклад, у свій час голландсько-ост-індська компанія, то не може бути нічого більш безглузлого, ніж ходяче уявлення, ніби

від купця залежить, чи продасть він багато товарів з невеликим зиском, чи мало товарів з великим зиском на одиницю товару. Дві межі існують для його продажної ціни: з одного боку, ціна виробництва товару, яка від нього не залежить; з другого боку, пересічна норма зиску, яка від нього так само не залежить. Єдине, що він може вирішувати, — при чому, однак, величина капіталу, який є в його розпорядженні, та інші обставини також грають певну роль, — це те, чи хоче він торгувати дорогими чи дешевими товарами. Тому поведінка купця тут цілком і повністю залежить від ступеня розвитку капіталістичного способу виробництва, а не від його бажання. Тільки така торговельна компанія, як стара голландсько-ост-індська, яка мала монополію виробництва, могла прийти до думки при цілком змінених відносинах додержувати методу, який відповідав щонайбільше початкам капіталістичного виробництва⁴.

Цей популярний передсуд, — який, зрештою, як і всі хибні уявлення про зиск і т. п., впливає із спостерегання самої тільки торгівлі і з купецького передсуду, — зберігається досі, підтримуваний між іншим такими обставинами:

Перше: явища конкуренції; але вони стосуються тільки до розподілу торговельного зиску між окремими купцями, володільцями тієї чи іншої частини сукупного купецького капіталу; якщо, наприклад, один продає дешевше, щоб вибити з позиції своїх противників.

Друге: економіст такого калібру, як професор Рошер, все ще може уявляти собі в Лейпцігу, що зміна в продажних цінах викликана з міркувань «розсудливості і гуманності» і що вона не була результатом перевороту в самому способі виробництва.

Третє: якщо ціни виробництва знижуються в наслідок підвищення продуктивної сили праці і якщо через це знижуються і продажні ціни, то попит часто зростає ще швидше, ніж подання, а разом з ним зростають і ринкові ціни, так що продажні ціни дають більше, ніж пересічний зиск.

Четверте: який-небудь купець може знизити продажну ціну (що завжди є не що інше, як зниження звичайного зиску, який він накидає на ціну), щоб

⁴ «Profit, on the general principle, is always the same, whatever be price; keeping its place like an incumbent body on the swelling or sinking tide. As, therefore, prices rise, a tradesman raises prices; as prices fall, a tradesman lowers price». [«Зиск, за загальним правилом, завжди лишається той самий, яка б не була ціна; він зберігає своє місце подібно до пливучого тіла при припливі й відпливі. Тому, коли ціни підвищуються, торговець підвищує ціну; коли ціни падають, торговець знижує ціну». (Corbet: «An Inquiry into the Causes etc. of the Wealth of Individuals»). Лондон 1841, стор. 20). — Тут, як і взагалі в тексті, мова йде тільки про звичайну торгівлю, а не про спекуляцію, дослідження якої, як і взагалі все те, що стосується до поділу торговельного капіталу, виходить поза межі нашого дослідження. «The profit of trade is a value added to capital which is independent of price, the second (speculation) is founded on the variation in the value of capital or in price itself [«Торговельний зиск є додана до капіталу вартість, яка не залежить від ціни; друга (спекуляція) основана на зміні вартості капіталу або самої ціни»] (там же, стор. 12).

швидше обертати більший капітал у своєму підприємстві. Все це речі, які стосуються тільки до конкуренції між самими купцями.

Уже в книзі I було показано, що висота чи низькість товарних цін не визначає ні маси додаткової вартості, яку виробляє даний капітал, ні норми додаткової вартості; хоча відповідно до відносної кількості товару, що його виробляє дана кількість праці, ціна одиниці товару, а разом з тим і частина цієї ціни, яка становить додаткову вартість, буде більша чи менша. Ціни всякої кількості товарів, оскільки вони відповідають вартостям, визначаються загальною кількістю упредметненої в цих товарах праці. Якщо невелика кількість праці упредметнюється у великій кількості товару, то ціна одиниці товару низька і вміщена в ньому додаткова вартість незначна. Яким чином праця, втілена в товарі, розпадається на оплачену і неоплачену працю, отже, яка частина ціни товару представляє додаткову вартість, це не має ніякого відношення до цієї загальної кількості праці, отже й до ціни товару. Норма ж додаткової вартості залежить не від абсолютної величини тієї додаткової вартості, яка міститься в ціні окремого товару, а від її відносної величини, від її відношення до заробітної плати, вміщеної в тому самому товарі. Тому норма може бути висока, хоч абсолютна величина додаткової вартості в кожній одиниці товару невелика. Ця абсолютна величина додаткової вартості в кожній одиниці товару залежить в першу чергу від продуктивності праці і тільки в другу чергу від поділу праці на оплачену і неоплачену.

Для торговельної продажною ціни навіть ціна виробництва є наперед дана зовнішня умова.

Високі торговельні ціни товарів за попередніх часів зумовлювались: 1) високою ціною виробництва, тобто низькою продуктивністю праці; 2) відсутністю загальної норми зиску, при чому купецький капітал привласнював собі значно більшу частину додаткової вартості, ніж припадало б йому при загальній рухливості капіталів. Отже, припинення цього становища, розглядуваного з того і другого боку, є результатом розвитку капіталістичного способу виробництва.

В різних галузях торгівлі обороти купецького капіталу є довші чи коротші, отже, число їх протягом року є більше чи менше. В одній і тій же галузі торгівлі оборот є швидший чи повільніший на різних фазах економічного циклу. Проте, відбувається певне пересічне число оборотів, яке пізнається з досвіду.

Ми вже бачили, що оборот купецького капіталу відмінний від обороту промислового капіталу. Це впливає з природи справи; одна окрема фаза в обороті промислового капіталу виступає як повний оборот власне купецького капіталу або принаймні частини його. Крім того, оборот купецького капіталу стоїть в іншому відношенні до визначення зиску й ціни.

У промисловому капіталі оборот виражає, з одного боку, періодичність репродукції, і тому від нього залежить маса товарів, які протягом певного

часу викидаються на ринок. З другого боку, час обігу становить певну межу, хоча й розтягливу, яка більш чи менш обмежуюче впливає на утворення вартості й додаткової вартості, бо впливає на розміри процесу виробництва. Тому оборот визначально впливає — не як позитивний елемент, а як обмежуючий елемент — на масу щорічно вироблюваної додаткової вартості, а тому й на утворення загальної норми зиску. Навпаки, пересічна норма зиску для купецького капіталу є величина дана. Він не бере безпосередньо участі в створенні зиску або додаткової вартості, і визначально впливає на утворення загальної норми зиску лиш остільки, оскільки одержує — відповідно до того, яку він становить частину в сукупному капіталі — свої дивіденди з маси зиску, виробленої промисловим капіталом.

Чим більше число оборотів промислового капіталу, — при умовах, викладених в книзі II, відділ II, — тим більша маса зиску, яку він утворює. Правда, тепер, в наслідок встановлення загальної норми зиску, сукупний зиск розподіляється між різними капіталами не пропорціонально до їх безпосередньої участі в його виробництві, а відповідно до того, які вони становлять частини в сукупному капіталі, тобто пропорціонально до їх величини. Однак, це ні трохи не змінює суті справи. Чим більше число оборотів сукупного промислового капіталу, тим більша маса зиску, маса щорічно вироблюваної додаткової вартості, а тому, при інших однакових умовах, і норма зиску. Інакше стоїть справа з купецьким капіталом. Для нього норма зиску є величина дана, визначувана, з одного боку, масою вироблюваного промисловим капіталом зиску, а з другого боку, відносною величиною сукупного торговельного капіталу, його кількісним відношенням до суми капіталу, авансованого на процес виробництва і процес циркуляції. Звичайно, число його оборотів визначально впливає на його відношення до сукупного капіталу, або на відносну величину купецького капіталу, необхідного для циркуляції, бо ясно, що абсолютна величина необхідного купецького капіталу і швидкість його обороту стоять у зворотному відношенні одне до одного; але його відносна величина, або та частина, яку він становить у сукупному капіталі, визначається його абсолютною величиною, припускаючи всі інші умови однаковими. Якщо сукупний капітал становить 10 000, то, коли купецький капітал становить $\frac{1}{10}$ його, він = 1000; якщо сукупний капітал становить 1000, то $\frac{1}{10}$ його = 100. Таким чином, хоч його відносна величина лишається тією самою, його абсолютна величина є різна залежно від величини сукупного капіталу. Але тут ми беремо його відносну величину, скажімо, $\frac{1}{10}$ сукупного капіталу, як дану. Сама ця відносна величина його, однак, знов таки визначається оборотом. При швидкому обороті його абсолютна величина, наприклад, = 1000 £ у першому випадку, = 100 у другому випадку, а тому його відносна величина = $\frac{1}{10}$. При повільнішому обороті його абсолютна величина, скажімо, = 2000 в першому випадку, = 200 в другому. Тому його

відносна величина зростає з $\frac{1}{10}$ до $\frac{1}{5}$ сукупного капіталу. Обставини, які скорочують пересічний оборот купецького капіталу, наприклад, розвиток засобів транспорту, *pro tanto* [відповідно до цього] зменшують абсолютну величину купецького капіталу, отже підвищують загальну норму зиску. В протилежному випадку, — навпаки. Розвинений капіталістичний спосіб виробництва, порівняно з попереднім становищем, впливає двояко на купецький капітал: та сама кількість товарів обертається за допомогою меншої маси дійсно функціонуючого купецького капіталу; в наслідок швидшого обороту купецького капіталу і більшої швидкості процесу репродукції, на якій ґрунтується швидший оборот, зменшується відношення купецького капіталу до промислового капіталу. З другого боку: з розвитком капіталістичного способу виробництва все виробництво стає товарним виробництвом і тому весь продукт потрапляє в руки агентів циркуляції; при чому сюди долучається ще й те, що за попереднього способу виробництва, яке провадилося в незначних розмірах, якщо залишити осторонь масу продуктів, які споживалися *in natura* безпосередньо самими виробниками, і масу повинностей, які виконувались *in natura*, дуже значна частина виробників продавала свої товари безпосередньо споживачам або працювала на їх особисте замовлення. Тому, хоч за попередніх способів виробництва торговельний капітал є більший відносно того товарного капіталу, що його він обертає, але він

1) абсолютно менший, бо незрівнянно менша частина сукупного продукту виробляється як товар і мусить надходити в циркуляцію як товарний капітал та потрапляти в руки купців; він менший тому, що товарний капітал є менший. Але разом з тим він відносно більший не тільки в наслідок більшої повільності його обороту і порівняно з масою товарів, які він обертає. Він більший і тому, що ціна цієї товарної маси, а тому й купецький капітал, який належить авансувати на неї, в наслідок меншої продуктивності праці є більші, ніж при капіталістичному виробництві; тому та сама вартість виражається в меншій масі товарів.

2) На основі капіталістичного способу виробництва не тільки виробляється більша маса товарів (при чому треба взяти до уваги зменшену вартість цієї товарної маси), але одна й та сама маса продукту, наприклад, зерна, становить більшу масу товару, тобто дедалі більша частина її йде в торгівлю. Зрештою, в наслідок цього зростає не тільки маса купецького капіталу, але взагалі весь капітал, вкладуваний у циркуляцію, наприклад, у судноплавство, залізницю, телеграф і т. д.

3) Але — і це є точка зору, виклад якої належить до «конкуренції капіталів» — нефункціонуючий або напівфункціонуючий купецький капітал зростає з прогресом капіталістичного способу виробництва, з полегшенням просування його в дрібну торгівлю, з розвитком спекуляції і надлишку капіталу, що

звільняється.

Але, якщо припустити за дану відносну величину купецького капіталу порівняно з сукупним капіталом, різниця оборотів у різних галузях торгівлі не впливає ні на величину сукупного зиску, що припадає купецькому капіталові, ні на загальну норму зиску. Зиск купця визначається не масою товарного капіталу, що його він обертає, а величиною грошового капіталу, який він авансує для опосереднення цього обороту. Якщо загальна річна норма зиску є 15% і якщо купець авансує 100 £, то, коли його капітал обертається один раз за рік, він продасть свій товар за 115. Якщо ж його капітал обертається 5 разів за рік, то за рік він п'ять разів продасть за 103 товарний капітал, купівельна ціна якого є 100, отже, за цілий рік він продасть товарний капітал в 500 за 515. Але, як і в першому випадку, це становить на його авансований капітал в 100 річний зиск в 15. Коли б це було не так, то купецький капітал давав би, відповідно до числа своїх оборотів, значно вищий зиск, ніж промисловий капітал, що суперечить законів загальної норми зиску.

Отже, число оборотів купецького капіталу в різних галузях торгівлі безпосередньо впливає на торговельні ціни товарів. Висота торговельної надбавки до ціни, величина відповідної частини торговельного зиску даного капіталу, яка припадає на ціну виробництва одиниці товару, стоїть у зворотному відношенні до числа оборотів або до швидкості обороту купецького капіталу в різних галузях торгівлі. Якщо купецький капітал обертається п'ять разів за рік, то він додає до товарного капіталу однакової вартості тільки $\frac{1}{5}$ тієї надбавки, яку додає до товарного капіталу однакової вартості другий купецький капітал, який може обертатися тільки один раз за рік.

Вплив пересічного часу обороту капіталів в різних галузях торгівлі на продажні ціни зводиться до того, що, відповідно до цієї швидкості обороту, одна й та сама маса зиску, яка при даній величині купецького капіталу визначається загальною річною нормою зиску, тобто визначається незалежно від спеціального характеру купецьких операцій цього капіталу, по-різному розподіляється на товарні мари однакової вартості, — наприклад, при п'ятикратному обороті за рік до ціни товару додається $\frac{15}{5} = 3\%$, навпаки, при однократному обороті за рік — 15%.

Отже, та сама процентна норма торговельного зиску в різних галузях торгівлі підвищує відповідно до часу обороту в них продажні ціни товарів на зовсім різні проценти, обчислювані відносно вартостей цих товарів.

Навпаки, в промисловому капіталі час обороту не справляє ніякого впливу на величину вартості вироблюваної одиниці товарів, хоч він впливає на масу вартостей і додаткових вартостей, вироблених даним капіталом за даний час, бо впливає на масу експлуатованої праці. Звичайно, це маскується, і здається, ніби справа стоїть інакше, якщо мати на увазі ціни виробництва; але це

тільки тому, що ціни виробництва різних товарів, згідно з викладеними раніш законами, відхиляються від їх вартостей. Якщо розглядати сукупний процес виробництва, товарну масу, вироблену сукупним промисловим капіталом, то відразу ж виявимо, що загальний закон підтверджується.

Отже, тимчасом як докладніше дослідження впливу часу обороту на творення вартості в промисловому капіталі знову приводить до того загального закону і бази політичної економії, що вартості товарів визначаються вміщеним у них робочим часом, вплив оборотів купецького капіталу на торговельні ціни показує такі явища, які, якщо не проробити дуже ґрунтовного аналізу проміжних ланок, нібито передбачають чисто довільне визначення цін; а саме, визначення їх просто тим, що капітал раптом вирішує одержати протягом року певну кількість зиску. Саме в наслідок такого впливу оборотів здається, ніби ціни товарів визначає процес циркуляції як такий — незалежно, в певних межах, від процесу виробництва. Всі поверхові й перевернуті погляди на сукупний процес репродукції запозичені з спостережень купецького капіталу і з тих уявлень, які викликаються в головах агентів циркуляції його своєрідними рухами.

Коли, як про це, на свій жаль, дізнався читач, аналіз дійсних, внутрішніх зв'язків капіталістичного процесу виробництва є річ дуже складна і робота дуже ґрунтовна; коли завдання науки полягає в тому, щоб видимий, виступаючий на поверхні рух звести до внутрішнього дійсного руху, то само собою розуміється, що в головах агентів капіталістичного виробництва і циркуляції мусять скластись такі уявлення про закони виробництва, які цілком відхиляються від цих законів і є тільки свідомим виразом видимого на поверхні руху. Уявлення купця, біржового спекулянта, банкіра неминуче цілком перевернуті. Уявлення фабрикантів перевертаються актами циркуляції, які пророблюються з їх капіталами, і вирівнювання загальної норми зиску⁵. Конкуренція для цих голів неминуче грає також цілком перевернуту роль. Якщо межі вартості й додаткової вартості дані, то легко зрозуміти, яким чином конкуренція капіталів перетворює вартості в ціни виробництва і потім у торговельні ціни а додаткову вартість — у пересічний зиск. Але, не знаючи цих меж, абсолютно не можна зрозуміти, чому конкуренція приводить загальну норму зиску до цієї, а не до іншої межі, до 15%, а не до 1500%. Адже вона, щонайбільше, може приводити її до *одного* рівня. Але в ній немає абсолютно ніякого елемента, який визначав би

⁵ Ось одно дуже наївне, але разом з тим дуже правильне зауваження: «Тому, безперечно, причиною тієї обставини, що один і той же товар можна одержати у різних продавців по цілком різних цінах, дуже часто є неправильна калькуляція» (*Feller und Odermann*: «Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik», 7 вид., 1859 [стор. 451]). Це показує, як визначення ціни стає чисто теоретичним, тобто абстрактним.

самий цей рівень.

Отже, з точки зору купецького капіталу сам оборот виступає так, ніби він визначає ціни. З другого боку, тимчасом як швидкість обороту промислового капіталу, оскільки вона дає можливість даному Капіталові експлуатувати більше чи менше праці, визначально і обмежувально впливає на масу зиску, а тому й на загальну норму зиску, — для торговельного капіталу норма зиску є дана іззовні, і внутрішній зв'язок її з утворенням додаткової вартості цілком стертий. Якщо той самий промисловий капітал при інших незмінних умовах і особливо при однаковому органічному складі обертається протягом року чотири рази замість двох, то він виробляє удвоє більше додаткової вартості, а тому й зиску; і це наочно виявляється, якщо і поки цей капітал володіє монополією поліпшеного способу виробництва, який дає йому можливість так прискорювати оборот. Навпаки, різна тривалість обороту в різних галузях торгівлі виявляється в тому, що зиск, одержуваний на оборот певного товарного капіталу, стоїть у зворотному відношенні до числа оборотів грошового капіталу, за допомогою якого обертається цей товарний капітал. *Small profits and quick returns* [невеликі зиски і швидкі обороти] являють собою для *shopkeeper's* [крамаря] саме той принцип, якого він додержується з принципу.

Зрештою, само собою зрозуміло, що цей закон оборотів купецького капіталу в кожній галузі торгівлі, — і залишаючи осторонь чергування швидших і повільніших оборотів, які один одного компенсують, — має силу тільки для пересічних оборотів усього купецького капіталу, вкладеного в цю галузь. Капітал *A*, який функціонує в тій самій галузі, що й *B*, може робити більше чи менше оборотів порівняно з пересічним числом оборотів. В цьому випадку інші капітали роблять менше чи більше оборотів. Це нічого не змінює в обороті загальної маси купецького капіталу, вкладеної в цю галузь. Але це має вирішально важливе значення для окремого купця або дрібного торговця. В цьому випадку він одержує додатковий зиск цілком так само, як одержують додатковий зиск промислові капіталісти, коли вони виробляють при умовах сприятливіших, ніж пересічні умови. Якщо конкуренція примушує до цього, то він може продавати дешевше, ніж його товариші, не знижуючи свого зиску нижче пересічного рівня. Якщо умови, які дають йому можливість робити швидший оборот, є такі умови, що йому доводиться їх купувати, наприклад, розташування місць продажу, то він може платити за них особливу ренту, тобто частина його додаткового зиску перетворюється в земельну ренту.

Грошево-торговельний капітал

Чисто технічні рухи, які пророблюють гроші в процесі циркуляції промислового капіталу і, як ми тепер можемо додати, товарно-торговельного капіталу (бо цей останній бере на себе частину руху циркуляції промислового капіталу, роблячи його своїм власним і специфічним рухом), — ці рухи, зробившись самостійною функцією особливого капіталу, який виконує їх і тільки їх, як властиві йому операції, перетворюють цей капітал у грошево-торговельний капітал. Частина промислового капіталу і, точніше кажучи, також товарно-торговельного капіталу постійно перебуває в грошовій формі не тільки як грошовий капітал взагалі, але як грошовий капітал, який виконує ці технічні функції. Від сукупного капіталу⁴ відокремлюється і усамостійнюється в формі грошового капіталу певна частина, капіталістична функція якої полягає виключно в тому, щоб виконувати ці операції для всього класу промислових і торговельних капіталістів. Подібно до того, як це є з товарно-торговельним капіталом, так і тут від промислового капіталу, який перебуває в процесі циркуляції у вигляді грошового капіталу, відокремлюється певна частина і виконує ці операції процесу репродукції для всієї решти сукупного капіталу. Отже, рухи цього грошового капіталу знов таки є тільки рухи усамостійненої частини промислового капіталу, який перебуває в процесі своєї репродукції.

Тільки в тому випадку і остільки, коли і оскільки капітал вкладається уперше, — що має місце і при нагромадженні, — капітал у грошовій формі виступає як вихідний і кінцевий пункт руху. Але для кожного капіталу, раз він уже перебуває в своєму процесі, вихідний пункт, як і кінцевий пункт, виступають тільки як перехідні пункти. Оскільки промисловий капітал, з-моменту свого виходу з сфери виробництва до того моменту, коли він знову вступає в неї, мусить проробити метаморфозу $T' - G - T$, остільки G , як це вже виявилось при простій товарній циркуляції, в дійсності є кінцевим результатом однієї фази метаморфози тільки для того, щоб бути вихідним пунктом протилежної

фази, яка доповнює першу. І хоча для торговельного капіталу $T - G$ промислового капіталу завжди виступає як $G - T - G$, проте й для нього, раз він почав функціонувати, дійсним процесом постійно є $T - G - T$. Але торговельний капітал одночасно пророблює акти $T - G$ і $G - T$. Тобто не тільки *один* капітал перебуває в стадії $T - G$, тимчасом як другий капітал перебуває в стадії $G - T$, але той самий капітал одночасно постійно купує і постійно продає в наслідок безперервності процесу виробництва; він одночасно постійно перебуває в обох стадіях. Тимчасом як одна частина його перетворюється в гроші, щоб пізніше знову перетворитись у товар, друга частина одночасно перетворюється в товар, щоб знову перетворитись у гроші.

Чи функціонують при цьому гроші як засіб циркуляції чи як засіб платежу, це залежить від форми товарообміну. В обох випадках капіталістові постійно доводиться виплачувати гроші багатьом особам і постійно одержувати гроші в оплату від багатьох осіб. Ця чисто технічна операція виплачування грошей і одержування грошей сама по собі становить працю, яка, оскільки гроші функціонують як засіб платежу, робить необхідними балансові розрахунки, акти вирівнення взаємних зобов'язань. Ця праця — витрати циркуляції, праця, яка не утворює ніякої вартості. Вона скорочується в наслідок того, що її виконує особливий підрозділ агентів або капіталістів для всієї решти класу капіталістів.

Певна частина капіталу мусить постійно бути в наявності як скарб, як потенціальний грошовий капітал резерв купівельних засобів, резерв засобів платежу, незанятий капітал, який у грошовій формі чекає свого застосування; а деяка частина капіталу постійно припливає в цій формі назад. Крім одержування грошей, виплачування грошей і рахівництва, це робить необхідним зберігання скарбу, що знов таки є особлива операція. Отже, в дійсності це є постійний розпад скарбу на засоби циркуляції і засоби платежу і утворення його знову з грошей, одержуваних від продажу і від платежів, яким уже настав строк; цей постійний рух частини капіталу, яка існує у вигляді грошей, рух, відокремлений від функції самого капіталу, ця чисто технічна операція викликає особливу працю і витрати — витрати циркуляції.

Поділ праці приводить до того, що ці технічні операції, зумовлювані функціями капіталу, виконуються, наскільки можливо, для всього класу капіталістів певним підрозділом агентів або капіталістів як. Їх виключні функції або концентруються в їх руках. Це є, як і в випадку з купецьким капіталом, поділ праці у двоякому розумінні. Ці технічні операції стають особливим заняттям, і в наслідок того, що воно, як особливе заняття, виконується для грошового механізму всього класу, воно концентрується, провадиться у великому масштабі; а в межах цього особливого заняття знов таки відбувається поділ праці як в наслідок розпаду його на різні, незалежні одна від одної галузі, так і в наслідок утворення майстерні в кожній такій галузі (великі контори, численні

бухгалтери й касири, далеко проведений поділ праці). Виплачування грошей, одержування грошей, складання балансів, ведення поточних рахунків, зберігання грошей і т. д., виконувані відокремлено від тих актів, в наслідок яких ці технічні операції стають необхідними, роблять капітал, авансований на ці функції, грошево-торговельним капіталом.

Різні операції, з усамостійнення яких в особливі підприємства виникає торгівля грішми, впливають з різних визначеностей самих грошей і з їх функцій, які доводиться таким чином виконувати і капіталові у формі грошового капіталу.

Уже раніше я вказував, як гроші взагалі первісно розвиваються при обміні продуктів між різними громадами⁶.

Тому торгівля грішми, торгівля грошовим товаром розвивається насамперед з міжнародних зносин. Якщо в різних країнах існують різні монети, то купцям, які роблять закупівлі в чужих країнах, доводиться обмінювати монети своєї країни на місцеві монети і навпаки, абож обмінювати різні монети на злитки чистого срібла чи золота як на світові гроші. Звідси міняльна справа, яку слід розглядати як одну з природно вирослих основ сучасної торгівлі грішми⁷. З міняльної справи розвинулись розмінні банки, де срібло (або золото) функціонує у відміну від ходячої монети як світові гроші, — тепер як банкові

⁶ «Zur Kritik der politischen Oekonomie», стор. 27 [«До критики політичної економії», укр. вид. 1935 р., стор. 74].

⁷ Уже з великої різноманітності монет як щодо ваги й проби, так і щодо карбування їх багатьма князями й містами, які мають право карбування, виникла повсюди необхідність користуватись місцевою монетою в торговельних справах, коли треба було звести рахунки в якійсь одній монеті. Коли купці виїжджали на іноземні ринки, вони для розплати готівкою запасалися злитками чистого срібла, а також, звичайно, і золота. Цілком так само, від'їжджаючи звідти, вони обмінювали одержані ними місцеві монети на злитки срібла або золота. Тому міняльна справа, торгівля грішми, обмін злитків благородних металів-на місцеві монети і навпаки, стала дуже поширеною і дохідною справою» (Hüllmann: «Städtewesen des Mittelalters». Bonn 1826–29, I, стор. 437 [438]). — «De Wisselbank heeft haren naam niet... van den wissel, wisselbrief, maar van wisselen van geldspecien. Lang vöör het oprigten der Amsterdarsche wisselbank in 1609 had men in de Nederlandsche koopsteden reeds wisselaars en wisselhuizen, zelfs wisselbanken... Het bedrijf dezer wisselaars bestond daarin, dat zie de talrijke verscheidene muntspecien, die door vreemde handelaren in het land gebragt worden, tegen wettelijk gangbare munt inwisselden. Langzamerhand breidde hun werkring zieh uit... zij werden de kassiers en bankiers van hunne tijd. Maar in die vereeniging van de kassierderij met het wisselambt zach de regering van Amsterdam gevaar, en om dit gevaar te keeren, werd besloten to het stichten eener groote inrigting, die zoo wel het wisselen als de kassierderij op openbaar gezag zou verrigten. Die inrigting was de beroemde Amsterdamsche Wisselbank van 1609. Even zoo hebben de wisselbanken van Venetie, Genua, Stockholm, Hamburg haar ontstaan aan de gedurige noodzakelijkheid der verwisseling van geldspecien te danken gehad. Van deze allen is de Hamburgsche de eenige die nog heden bestaat, om dat de behoefte aan zulk eene inrigting zieh in deze koopstad. die geen eigen muntstelsel heeft, nogaltijd doet gevoelen etc.» [«Розмінний банк дістав свою назву не... від векселя, вексельного листа, а від розміну грошових знаків. Задовго ...

гроші або торговельні гроші. Вексельна справа, оскільки вона зводилась просто до видачі мандрівникам міняйлом якоїсь країни свідоцтва на одержаний грошей від інших міняйл, розвинулась уже в Римі й Греції з власне міняльної справи.

Торгівля золотом і сріблом як товарами (як сировинними матеріалами для виготовлення предметів розкоші) становить природно виродку базу для торгівлі злитками (bullion trade) або торгівлі, яка опосереднює функції грошей як світових грошей. Ці функції, як це вже було з'ясовано раніше (книга I, розд. III, 3, с), двоякого роду: переміщення грошей між різними національними сферами циркуляції для вирівнювання міжнародних платежів і при мандруванні капіталу, що шукає процентів; поруч із цим рух від джерел добування благородних металів по світовому ринку і розподіл видобутку між різними національними сферами циркуляції. В Англії ще протягом більшої частини XVII століття функції банкірів виконували майстри по золоту. Яким чином вирівнювання міжнародних платежів розвивається далі у вексельну торгівлю та ін., це ми тут залишаємо цілком осторонь, як і все те, що стосується до операцій з цінними паперами, коротко кажучи, усі особливі форми кредитної справи, яка нас тут ще не стосується.

Як світові гроші, національні гроші скидають із себе свій місцевий характер; гроші однієї країни виражаються в грошах іншої країни, і таким чином усі вони зводяться до вміщеного в них золота або срібла, тимчасом як золото й срібло, як два товари, що циркулюють як світові гроші, разом з тим зводяться до взаємного відношення їх вартостей, яке постійно міняється. Опосереднення цих операцій торговельців грішми робить своїм особливим заняттям. Таким чином, міняльна справа і торгівля злитками — це є найбільш первісні форми торгівлі грішми і виникають вони з двояких функцій грошей: як місцевих монет і як світових грошей.

З капіталістичного процесу виробництва, як з торгівлі взагалі, навіть при

... до заснування Амстердамського розмінного банку в 1609 році в нідерландських торговельних містах були міняйли, міняльні контори, навіть розмінні банки... Заняття цих міняйл полягало в тому, що вони обмінювали різні численні сорти монет, які привозилися в країну іноземними купцями, на ходячу законну монету. Помалу поле їх діяльності розширювалось... вони стали касирами і банкірами свого часу. Але в поєднанні професій касира і міняйла власті Амстердама побачили небезпеку і, щоб запобігти цій небезпеці, було вирішено заснувати велику установу, яка повинна була б провадити операції як міняйл, так і касирів, і діяти відкрито, згідно з статутом. Такою установою був знаменитий Амстердамський розмінний банк 1609 року. Цілоком так само розмінні банки Венеції, Генуї, Стокгольма, Гамбурга виникли в наслідок постійної потреби в розміні грошових знаків. З усіх цих банків існує ще й тепер один тільки гамбурзький, бо в цьому торговельному місті, яке не має своєї власної монетної системи, все ще відчувається потреба в такій установі і т. д.»). (S. Vissering: «Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde». Amsterdam 1860, I, стор. 247).

докапіталістичному способі виробництва, впливає:

Поперше, збирання грошей як скарбу, тобто в теперішній час як частини капіталу, яка завжди мусить бути в наявності у грошовій формі, як резервний фонд платіжних і купівельних засобів. Це — перша форма скарбу, в якій він знову з'являється при капіталістичному способі виробництва і взагалі утворюється при розвитку торговельного капіталу, принаймні для цього останнього. І те й друге стосується як до внутрішньої, так і до міжнародної циркуляції. Цей скарб перебуває постійно в текучому стані, постійно вливається в циркуляцію і постійно вертається з неї. Друга форма скарбу — це бездіяльний, в даний момент незанятий капітал у грошовій формі; сюди належить також і новона-громаджений грошовий капітал, який ще не вкладено в діло. Функції, яких вимагає це скарботворення як таке, є насамперед зберігання скарбу, ведення книг і т. д.

Але, *подруге*, з цим зв'язане витрачання грошей при закупівлях, одержування грошей при продажах, виплачування і одержування грошей при платежах, вирівнювання платежів і т. д. Торговець грішми виконує все це для купців і промислових капіталістів насамперед як простий *касир*⁸.

Торгівля грішми розвивається повністю, — і це завжди відбувається вже й на перших початках її, — коли з іншими її функціями сполучається функція

⁸ «Інститут касирів, мабуть, ніде не зберіг у такій чистоті свій первісний, самостійний характер, як у нідерландських торговельних містах (див. про походження касирської справи в Амстердамі *E. Luzac*: «Holland's Rijkdom», [Leyden 1782.] частина III). Їх функції почасти збігаються з функціями старого Амстердамського розмінного банку. Касир одержує від купців, які користуються його послугами, певну суму грошей і відкриває їм на цю суму «кредит» у своїх книгах; далі вони посилають йому свої боргові вимоги, по яких він одержує для них гроші і кредитує їх на відповідні суми; навпаки, він робить платежі за їх переказами (*kassiers briefjes*) і зменшує на ці суми їх поточний рахунок. Від цих надходжень і виплат він відраховує собі незначний процент за комісію, який дає йому відповідну плату за його працю тільки завдяки значним оборотам, які він опосереднює між обома сторонами. Якщо двом купцям, яких обслуговує той самий касир, доводиться робити взаємні платежі, то такі платежі проводяться дуже просто за допомогою взаємних записів у книгах, в яких касири день-у-день балансують взаємні вимоги купців. Отже, в цьому опосередненні платежів і полягає власне заняття касирів; воно, отже, виключає промислові підприємства, спекуляції і відкриття бланкового кредиту; бо тут мусить бути правилом, що касир не робить за того, кому він відкрив у своїх книгах рахунок, ніяких платежів, які перевищували б розмір його активу» (*Vissering*: «Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde». Amsterdam 1860, стор. 134). — Про касові союзи у Венеції: «В наслідок потреби і характеру місцевості Венеції, де перенесення готівки є труднішим, ніж в інших місцях, гуртові торговці цього міста заснували касові союзи з належною гарантією, контролем і управлінням, куди члени такого союзу вносили певні суми, на які вони видавали перекази своїм кредиторам; після цього виплачена сума списувалась у заведеній для цього книзі з рахунку боржника і додавалась до тієї суми, яку мав у ній кредитор. Це — перші початку так званих жиро-банків. Ці союзи, безперечно, старі. Але, коли їх відносять до XII століття, то їх змішують з установою для державних позик, заснованою в 1171 році» (*Hüllmann*: «Städtewesen des Mittelalters». Bonn 1826–29, I, стор. 453 і далі).

давання і одержування позик і торгівля в кредит. Про це в дальшому відділі, де мова йде про капітал, що дає процент.

Сама торгівля злитками, перевезення золота або срібла з однієї країни до іншої, є тільки результат товарної торгівлі, визначуваний вексельним курсом, який виражає стан міжнародних платежів і рівня процента на різних ринках. Торговець злитками як такий є тільки посередником при таких результатах товарної торгівлі.

При дослідженні грошей, а саме того, яким чином з простої товарної циркуляції розвиваються їх рухи і визначеності форми, ми бачили (книга I, розд. III), що рух маси грошей, які циркулюють як купівельний засіб і як платіжний засіб, визначається метаморфозою товарів, її розміром і швидкістю, — метаморфозою, яка, як ми тепер знаємо, сама є тільки моментом сукупного процесу репродукції. Щодо одержання грошового матеріалу — золота й срібла — з джерел його добування, то воно зводиться до безпосереднього товарообміну, до обміну золота й срібла як товарів на інші товари, отже, воно само цілком так само є моментом товарообміну, як одержання заліза чи інших металів. Щодо руху благородних металів на світовому ринку (ми залишаємо тут осторонь цей рух, оскільки він виражає перенесення капіталу в формі позики, перенесення, яке відбувається і в формі товарного капіталу), то він цілком так само визначається міжнародним товарообміном, як рух грошей як купівельного і платіжного засобу всередині країни визначається товарообміном всередині країни. Еміграція і імміграція благородних металів з однієї національної сфери циркуляції до іншої, оскільки вони викликаються тільки знеціненням місцевої монети або подвійною валютою, не мають ніякого відношення до грошової циркуляції як такої і є тільки виправленням довільних порушень, зроблених державною владою. Нарешті, щодо утворення скарбів, оскільки воно становить собою резервний фонд купівельних чи платіжних засобів для внутрішньої або для зовнішньої торгівлі, а також оскільки воно є простою формою тимчасово бездіяльного капіталу, — воно в обох випадках є тільки неминучий осад процесу циркуляції.

Якщо вся грошова циркуляція своїм розміром, своїми формами і своїм рухом є простий результат товарної циркуляції, яка з капіталістичної точки зору сама виражає тільки процес циркуляції капіталу (а цей процес включає обмін капіталу на дохід і доходу на дохід, оскільки витрачання доходу реалізується в роздрібній торгівлі), то само собою розуміється, що торгівля грішми опосереднює не тільки простий результат і спосіб виявлення товарної циркуляції, не тільки грошову циркуляцію. Сама ця грошова циркуляція, як момент товарної циркуляції, є дана для торгівлі грішми. Торгівля грішми опосереднює технічні операції грошової циркуляції, які вона концентрує, скорочує і спрощує. Вона не утворює скарбів, а дає технічні засоби для того, щоб це скарботворення,

оскільки воно відбувається добровільно (отже, оскільки воно не є виразом незанятості капіталу або порушення процесу репродукції), звести до його економічного мінімуму, бо коли управління резервним фондом купівельних і платіжних засобів провадиться для всього класу капіталістів, то потрібен не такий великий резервний фонд цих засобів, як у тому випадку, коли цим фондом управляє кожний капіталіст окремо. Торгівля грішми не купує благородних металів, а тільки опосереднює їх розподіл, коли їх купила торгівля товарами. Торгівля грішми полегшує вирівнення балансів, оскільки гроші функціонують як засіб платежу, і за допомогою цього штучного механізму вирівнення взаємних платежів зменшує потрібну для цього масу грошей; але вона не визначає ні зв'язку, ні розмірів взаємних платежів. Наприклад, векселі й чеки, які обмінюються один на один у банках і Clearing houses [розрахункових палатах], представляють цілком незалежні підприємства, є результати даних операцій, і справа тут іде тільки про кращий технічний спосіб вирівнення цих результатів. Оскільки гроші циркулюють як купівельний засіб, розміри і число купівель та продажів ніяк не залежать від торгівлі грішми. Вона може тільки скоротити технічні операції, якими супроводяться ці купівлі й продажі, і тим самим зменшити масу грошової готівки, потрібної для цих оборотів.

Отже, торгівля грішми в тій чистій формі, в якій ми тут її розглядаємо, тобто відокремлено від кредитної справи, має діло тільки з технікою одного моменту товарної циркуляції, а саме грошової циркуляції і тих різних функцій грошей, що з неї випливають.

Це істотно відрізняє торгівлю грішми від торгівлі товарами, яка опосереднює метаморфозу товару і обмін товарів або зумовлює те, що самий цей процес товарного капіталу виступає як процес капіталу, відокремленого від промислового капіталу. Тому, якщо товарно-торговельний капітал виявляє власну форму циркуляції, $G - T - G$, де товар двічі міняє місце і в наслідок цього гроші припливають назад, протилежно до $T - G - T$, де гроші двічі переходять з рук у руки і тим опосереднюють обмін товарів, то для грошево-торговельного капіталу не можна вказати ніякої такої особливої форми.

Оскільки грошовий капітал для цього технічного опосереднення грошової циркуляції авансується особливим підрозділом капіталістів, — капітал, який представляє в зменшеному масштабі той додатковий капітал, що його інакше самі купці і промислові капіталісти мусили б авансувати для цієї мети, — остільки й тут в наявності загальна форма капіталу $G - G'$. В наслідок авансування G для авансувача утворюється $G + \Delta G$. Але опосереднення $G - G'$ стосується тут не до речових, а тільки до технічних моментів метаморфози.

Очевидно, що маса грошового капіталу, якою оперують торговці грішми, це — грошовий капітал купців і промисловців, який перебуває в циркуляції, і що операції, виконувані цими, є тільки операції тих, кого вони обслуговують.

Так само ясно і те, що їх зиск є тільки відрахування з додаткової вартості, бо вони мають справу тільки з реалізованими вже вартостями (навіть якщо вони реалізовані тільки в формі боргових вимог).

Як і в торгівлі товарами, тут відбувається роздвоєння функції, бо частина технічних операцій, зв'язаних з грошовою циркуляцією, мусить виконуватись самими торговцями товарами і виробниками товарів.

3 історії купецького капіталу

Особлива форма грошового нагромадження товарно-торговельного і грошево-торговельного капіталу буде розглянута лиш у дальшому відділі.

З досі викладеного само собою випливає, що не може бути нічого більш безглузлого, як розглядати купецький капітал — чи то в формі товарно-торговельного капіталу, чи в формі грошево-торговельного капіталу — як особливий вид промислового капіталу, подібно до того, наприклад, як гірництво, землеробство, скотарство, мануфактура, транспортна промисловість і т. д. становлять дані суспільним поділом праці розгалуження, а тому й особливі сфери застосування промислового капіталу. Вже те просте спостереження, що кожний промисловий капітал, в той час коли він перебуває у фазі циркуляції свого процесу репродукції, як товарний капітал і грошовий капітал виконує цілком такі самі функції, які виступають як виключні функції купецького капіталу в обох його формах, — уже це спостереження мусило б зробити неможливим таке грубе розуміння. Навпаки, в товарно-торговельному капіталі і грошево-торговельному капіталі різниці між промисловим капіталом як продуктивним і тим самим капіталом у сфері циркуляції усамостійнюються в наслідок того, що певні форми й функції, які тут тимчасово бере на себе капітал, виступають як самостійні форми й функції частини капіталу, що відокремилась, і властиві виключно їй. Перетворена форма промислового капіталу і речові різниці між вкладеними в різні виробництва продуктивними капіталами, які впливають з природи різних галузей промисловості, є речі зовсім різні.

Крім тієї грубості, з якою економіст взагалі розглядає відмінності форм, що цікавлять його в дійсності тільки з речової сторони, у вульгарного економіста в основі такого переплутання лежать ще двоякого роду обставини. Поперше, його неспроможність пояснити торговельний зиск у його своєрідності; подруге, його апологетичне намагання вивести форми товарного капіталу й грошового капіталу і далі товарно-торговельного капіталу й грошево-торговельного капі-

талу, — форми, що виникають з специфічної форми капіталістичного способу виробництва, який передбачає як свою базу передусім товарну циркуляцію, а тому й грошову циркуляцію, — вивести їх як форми, що необхідно виникають з процесу виробництва як такого.

Якби між товарно-торговельним капіталом і грошево-торговельним капіталом, з одного боку, і виробництвом зерна, з другого, не було ніякої іншої різниці, крім такої, яка є між цим останнім і скотарством та мануфактурою, то було б цілком ясно, що виробництво і капіталістичне виробництво взагалі то-жодні, і що зокрема й розподіл суспільних продуктів між членами суспільства як для продуктивного, так і для особистого споживання так само мусить вічно відбуватись за допомогою купців і банкірів, як споживання м'яса за допомогою скотарства і споживання одягу за допомогою його фабрикації⁹.

Великі економісти, як Сміт, Рікардо і т. д., в наслідок того, що вони розглядали основну форму капіталу, капітал як промисловий капітал, а капітал циркуляції (грошовий капітал і товарний капітал) фактично розглядали лиш остільки, оскільки він сам є фазою в процесі репродукції всякого капіталу, попали в скрутне становище з торговельним капіталом, як особливим видом капіталу. Положення про утворення вартості, про зиск та ін., безпосередньо виведені з розгляду промислового капіталу, не можуть бути застосовані безпосередньо до купецького капіталу. Тому ці економісти в дійсності лишаяють купецький капітал цілком осторонь і згадують про нього тільки як про вид промислового капіталу. Там, де вони окремо говорять про нього, як от Рікардо в зв'язку з зовнішньою торгівлею, вони намагаються довести, що він не утворює ніякої вартості (отже й додаткової вартості). Але те, що має силу для зовнішньої торгівлі, стосується й до внутрішньої.

* * *

Досі ми розглядали купецький капітал з точки зору і в межах капіталістичного способу виробництва. Однак не тільки торгівля, але і торговельний капітал старіший за капіталістичний спосіб виробництва, є в дійсності історично найстаріша вільна форма існування капіталу.

Оскільки ми вже бачили, що торгівля грішми і авансований на неї капітал не потребують для свого розвитку нічого іншого, крім існування гуртової торгівлі, і далі товарно-торговельного капіталу, то ми тут розглядатимем тільки цей останній.

Через те що торговельний капітал замкнений в сфері циркуляції і його функція полягає виключно в тому, щоб опосереднювати обмін товарів, то — залишаючи осторонь нерозвинені форми, які виникають з безпосередньої мінової торгівлі, — для його існування не потрібно ніяких інших умов, крім тих, що потрібні для простої товарної і грошової циркуляції. Або, краще сказати, ці останні є умовою його існування. Який би не був спосіб виробництва, на основі якого виробляються продукти, що входять у циркуляцію як товари, — чи виробляються вони на основі первісної громади, чи рабського виробництва, чи дрібноселянського і дрібнобуржуазного, або капіталістичного, — це нічого не змінює в їх характері як товарів, і як товари вони повинні проробити процес обміну і зміни форми, які супроводять його. Крайні члени, між якими купецький капітал є посередником, є дані для нього, цілком так само як вони дані для грошей і для руху грошей. Єдине необхідне полягає в тому, щоб ці крайні члени були в наявності як товари, однаково чи виробництво в усьому своєму обсягу є товарне виробництво, чи на ринок подається тільки надлишок, який лишається у самостійно господарюючих виробників після задоволення їх безпосередніх потреб їх виробництвом. Купецький капітал тільки опосереднює рух цих крайніх членів, товарів, як даних для нього передумов.

Розмір, в якому виробництво входить у торгівлю, проходить через руки

⁹ Мудрий Рошер [«Die Grundlagen der Nationalökonomie», 2 вид., Штутгарт і Аугсбург 1857, стор. 102] думався до того, що коли дехто характеризує торгівлю як «посередництво» між виробниками й споживачами, то з таким самим успіхом можна характеризувати й саме виробництво як «посередництво» споживання (між ким?), з чого, звичайно, випливає, що торговельний капітал є частина продуктивного капіталу подібно до землеробського і промислового капіталів. Отже, якщо можна сказати, що людина може опосереднювати своє споживання тільки виробництвом (а це вона мусить зробити, навіть не здобувши освіти в Лейпцігу), або що праця потрібна для присвоєння природи (що можна назвати «посередництвом»), то звідси, звичайно, виходить, що суспільне «посередництво», яке впливає з специфічної суспільної форми виробництва, — *тому що* воно є посередництво, — має такий самий абсолютний характер необхідності, такий самий ранг. Слово посередництво вирішує все. Зрештою, адже купці зовсім не є посередники між виробниками й споживачами (споживачів у відміну від виробників, споживачів, які не виробляють, ми спочатку не беремо до уваги), а посередники при обміні продуктів цих виробників між собою; вони тільки проміжні особи при обміні, який все ж у тисячі випадків відбувається без них.

купців, залежить від способу виробництва і досягає свого максимуму при повному розвитку капіталістичного виробництва, коли продукт виробляється вже тільки як товар, а не як безпосередній засіб існування. З другого боку, на основі всякого способу виробництва торгівля сприяє утворенню надлишкового продукту, призначеного входити в обмін, щоб збільшити споживання або скарби виробників (під якими тут слід розуміти власників продуктів); отже, вона надає виробництву характеру виробництва, що все більше й більше має своєю метою мінову вартість.

Метаморфоза товарів, їх рух, полягає: 1) речово в обміні різних товарів один на один, 2) формально в перетворенні товару в гроші, в продажу, і в перетворенні грошей у товар, в купівлі. І до цих функцій, до обміну товарів за допомогою купівлі й продажу, зводиться функція купецького капіталу. Отже, він опосереднює тільки обмін товарів, який, однак, з самого початку не можна розуміти просто як обмін товарів між безпосередніми виробниками. При відносинах рабства, при відносинах кріпацтва, при відносинах данництва (оскільки мається на увазі первісна громада), привласнювачем, отже, продавцем продукту є рабовласник, феодал, держава, яка стягає дань. Купець купує і продає для багатьох. В його руках концентруються купівлі й продажі, в наслідок чого купівля й продаж перестають бути зв'язаними з безпосередніми потребами покупця (як купця).

Але яка б не була суспільна організація тих сфер виробництва, обмін товарів яких опосереднює купець, його майно завжди існує як грошове майно і його гроші завжди функціонують як капітал. Форма цього капіталу завжди є $G - T - G'$; гроші, самостійна форма мінової вартості — вихідний пункт, і збільшення мінової вартості — самостійна мета. Самий товарний обмін і операції, що опосереднюють його, — відокремлені від виробництва і виконувані не виробниками, — є просто засіб збільшення, збільшення не просто багатства, але багатства в його загальній суспільній формі, багатства як мінової вартості. Спонукальний мотив і визначальна мета полягає в тому, щоб перетворити G в $G + \Delta G$; акти $G - T$ і $T - G'$, які опосереднюють акт $G - G'$, виступають лиш як перехідні моменти цього перетворення G в $G + \Delta G$. Це $G - T - G'$ як характерний рух купецького капіталу відрізняє його від $T - G - T$, тієї товарної торгівлі між самими виробниками, кінцевою метою якої є обмін споживних вартостей.

Тому, чим менш розвинене виробництво, тим більше грошове майно концентрується в руках купців або тим більше воно виступає як специфічна форма купецького майна.

За капіталістичного способу виробництва, — тобто коли капітал опановує само виробництво і надає йому цілком зміненої і специфічної форми, — купецький капітал виступає тільки як капітал в *особливій* функції. За всіх попередніх способів виробництва, і тим більше, чим більше виробництво є безпосередньо

виробництво засобів існування виробника, купецький капітал виступає як функція капіталу *par excellence*.

Отже, не становить ні найменшої труднощі зрозуміти, чому купецький капітал як історична форма капіталу з'являється задовго до того, як капітал підпорядкував собі само виробництво. Його існування й розвиток до певної висоти самі є історичною передумовою для розвитку капіталістичного способу виробництва, 1) як попередня умова концентрації грошового майна і 2) тому що капіталістичний спосіб виробництва передбачає виробництво для торгівлі, збут у великому масштабі і не окремим покупцям, отже, передбачає також купця, який купує не для задоволення своєї особистої потреби, а в своєму акті купівлі концентрує акти купівлі багатьох. З другого боку, весь розвиток купецького капіталу впливає таким чином, що все більше й більше надає виробництву характеру виробництва, що має за мету мінову вартість, дедалі більше перетворює продукти в товари. Однак, його розвиток, узятий сам по собі, є, як ми це побачимо зразу далі, недостатній для того, щоб викликати перехід одного способу виробництва в другий і дати пояснення такого переходу.

За капіталістичного виробництва купецький капітал від свого колишнього самостійного існування знижується до ролі особливого моменту капіталовкладення взагалі, а вирівнення зисків зводить його норму зиску до загального пересічного рівня. Він функціонує уже тільки як агент продуктивного капіталу. Особливі суспільні відносини, які утворюються з розвитком купецького капіталу, тут уже не грають вирішальної ролі; навпаки, там, де переважає купецький капітал, панують застарілі відносини. Це стосується навіть до одної і тієї ж країни, де, наприклад, чисто торговельні міста становлять більшу аналогію з минулими відносинами, ніж фабричні міста¹⁰.

Самостійний і переважний розвиток капіталу як купецького капіталу є рівнозначний непідпорядкуванню виробництва капіталові, отже, рівнозначний розвиткові капіталу на основі чужої йому і незалежної від нього суспільної форми виробництва. Самостійний розвиток купецького капіталу стоїть, отже, у зворотному відношенні до загального економічного розвитку суспільства.

Самостійне купецьке майно, як пануюча форма капіталу, означає усамо-

¹⁰ Пан В. Кіссельбах («Der Gang des Welthandels etc. im Mittelalter» [Stuttgart] 1860) фактично все ще живе уявленнями того світу, в якому купецький капітал є формою капіталу взагалі. Про капітал у сучасному значенні він не має ні найменшого уявлення, як і пан Момсен, який у своїй римській історії говорить про «капітал» і про панування капіталу. В сучасній англійській історії власне торговельний стан і торговельні міста також виступають політично реакційними і в союзі з земельною та фінансовою аристократією проти промислового капіталу. Порівняй, наприклад, політичну роль Ліверпуля з роллю Манчестера і Бірмінгама. Англійським купецьким капіталом і фінансовою аристократією (moneyed interest) повне панування промислового капіталу визнане тільки після скасування хлібних мит і т. д.

стійнення процесу циркуляції відносно його крайніх членів, а ці крайні члени є самі обмінюючі виробники. Ці крайні члени лишаються самостійними відносно процесу циркуляції, як і цей процес відносно них. Продукт стає тут товаром завдяки торгівлі. Саме торгівля приводить тут до того, що продукти набирають форми товарів, а не виробництво товарів рухом цих останніх утворює торгівлю. Отже, капітал як капітал виступає тут уперше в процесі циркуляції. В процесі циркуляції гроші розвиваються в капітал. В циркуляції продукт вперше розвивається як мінова вартість, як товар і гроші. Капітал може утворитися в процесі циркуляції і мусить утворитися в ньому, раніше ніж він навчиться опанувати його крайні члени, різні сфери виробництва, циркуляцію між якими він опосереднює. Грошова і товарна циркуляція можуть обслуговувати сфери виробництва найрізноманітніших організацій, які за своєю внутрішньою структурою ще скеровані головним чином на виробництво споживної вартості. Це усамостійнення процесу циркуляції, при якому сфери виробництва зв'язуються між собою за допомогою третього члена, виражає двоякого роду обставини. З одного боку, воно виражає те, що циркуляція ще не опанувала виробництва, а відноситься до нього, як до даної передумови. З другого боку, те, що процес виробництва ще не ввібрав у себе циркуляцію просто як свій момент. Навпаки, в капіталістичному виробництві має місце і те і друге. Процес виробництва цілком ґрунтується на циркуляції, а циркуляція є лиш момент, перехідна фаза виробництва, лиш реалізація продукту, виробленого як товар, і заміщення елементів його виробництва, вироблюваних як товари. Форма капіталу, що походить безпосередньо з циркуляції — торговельний капітал — виступає тут лиш як одна з форм капіталу в його русі репродукції.

Той закон, згідно з яким самостійний розвиток купецького капіталу стоїть у зворотному відношенні до ступеня розвитку капіталістичного виробництва, з особливою ясністю виявляється в історії посередницької торгівлі (*carrying trade*), наприклад, у венеціанців, генуезців, голландців і т. д., отже, там, де головний бариш добувається не за допомогою вивозу продуктів своєї країни, а від посередництва при обміні продуктів громад, торговельно і взагалі економічно ще не розвинених, та від експлуатації обох країн виробництва¹¹. Тут перед нами купецький капітал у чистому вигляді, відокремлений від крайніх членів,

¹¹ «Жителі торговельних міст привозили з багатших країн витончені мануфактурні товари і дорогі предмети розкоші і таким чином давали поживу для чванливості великих землевласників, які жадібно купували ці товари і сплачували за них величезні маси сировинного продукту своїх земель. Таким чином торгівля значної частини Європи в цей час полягала в обміні сировинного продукту однієї країни на мануфактурні продукти країни, промислово більш розвиненої... Як тільки цей смак став загальнопоширеним і викликав значний попит, купці, щоб заощадити витрати провозу, почали засновувати подібні мануфактури у своїй власній країні» (*A. Smith: «Wealth of Nations», книга III, розд. III [вид. Wakefield, Лондон 1835/39, т. 3, стор. 41 і далі]*).

від тих сфер виробництва, між якими він є посередником. Таке є головне джерело його утворення. Але ця монополія посередницької торгівлі, а з нею й сама ця торгівля, занепадає в тій самій мірі, в якій прогресує економічний розвиток тих народів, що їх вона експлуатувала з двох сторін і нерозвиненість яких була базою її існування. При посередницькій торгівлі це являє собою не тільки занепад особливої галузі торгівлі, але й падіння переваги чисто торговельних народів і їх торговельного багатства взагалі, яке ґрунтувалось на базі цієї посередницької торгівлі. Це — тільки особлива форма, в якій у ході розвитку капіталістичного виробництва виражається підпорядкування торговельного капіталу промислового. Зрештою, яскравий приклад того, як господарює купецький капітал там, де він прямо опановує виробництво, становить не тільки колоніальне господарство взагалі (так звана колоніальна система), але особливо господарство старої голландсько-ост-індської компанії.

Через те що рух купецького капіталу є $G - T - G'$, то зиск купця, поперше, одержується за допомогою актів, які відбуваються тільки в межах процесу циркуляції, отже, одержується у двох актах: купівлі і продажу; а, подруге, він реалізується в останньому акті, в продажу. Отже, це зиск від продажу, profit upon alienation. Чистий, незалежний торговельний зиск prima facie [очевидно] є неможливим, поки продукти продаються по їх вартостях. Дешево купувати, щоб дорого продавати, — це закон торгівлі. Отже, не обмін еквівалентів. Поняття вартості тут передбачається остільки, оскільки різні товари всі є вартість, а тому гроші; якісно всі вони однаково є вирази суспільної праці. Але вони не є вартості однакової величини. Кількісне відношення, в якому обмінюються продукти, спочатку цілком випадкове. Вони набирають товарної форми, тому що вони взагалі можуть обмінюватись, тобто тому що вони є вирази одного й того ж третього. Триваючий обмін і регулярніша репродукція для обміну все більше й більше усувають цю випадковість. Але спочатку не для виробників і споживачів, а для посередника між ними обома, для купця, який порівнює грошові ціни і різницю кладе собі в кишеню. Самою своєю діяльністю він установлює еквівалентність.

Спочатку торговельний капітал просто опосереднює рух між крайніми пунктами, яких він не підпорядковує собі, і між передумовами, яких він не створює.

Як з простої форми товарної циркуляції, $T - G - T$, з'являються гроші не тільки як міра вартості і засіб циркуляції, але й як абсолютна форма товару, а тому й багатства, як скарб, і їх збереження та прирощення як грошей стає самоціллю, — так з простої форми циркуляції купецького капіталу, $G - T - G'$, постають гроші, скарб, як щось таке, що зберігається і збільшується в наслідок простого відчуження.

Торговельні народи стародавніх часів існували як боги Епікура в міжсвіто-

вих просторах всесвіту або, скоріше, як євреї в порах польського суспільства. Торгівля перших самостійних, пишно розвинених торговельних міст і торговельних народів, як торгівля чисто посередницька, ґрунтувалася на варварстві народів-виробників, для яких вони грали роль посередників.

На підготовних ступенях капіталістичного суспільства торгівля панує над промисловістю; в сучасному суспільстві навпаки. Звичайно, торгівля справлятиме більший чи менший вплив на ті суспільства, між якими вона провадиться; вона все більше й більше підпорядковуватиме виробництво міновій вартості, бо насолоди й засоби існування вона ставить у більшу залежність від продажу, ніж від безпосереднього споживання продукту. Цим вона розкладає старі відносини. Вона збільшує грошову циркуляцію. Вона захоплює вже не тільки надлишок виробництва, але помалу пожирає саме виробництво і робить залежними від себе цілі галузі виробництва. Однак, цей розкладаючий вплив у значній мірі залежить від природи того суспільства, що виробляє.

Поки торговельний капітал опосереднює обмін продуктів нерозвинених країн, доти торговельний зиск не тільки виступає як ошукання і шахрайство, але й дійсно здебільшого виникає з них. Незалежно від того, що торговельний капітал використовує різницю між цінами виробництва різних країн (і в цьому відношенні він впливає на вирівнення і встановлення товарних вартостей), указані способи виробництва приводять до того, що купецький капітал привласнює собі переважну частину додаткового продукту, почасти як посередник між суспільствами, виробництво яких в істотному має ще своєю метою споживну вартість і для економічної організації яких продаж тієї частини продукту, яка взагалі йде в циркуляцію, отже, взагалі продаж продуктів по їх вартості, має другорядне значення; почасти тому, що за цих колишніх способів виробництва головні власники додаткового продукту, з якими купець має справу, — рабовласник, феодалний сеньйор, держава (наприклад, східний деспот), — є представниками споживаючого багатства, що на нього купець розставляє пастки, як це правильно відчув щодо феодалних часів уже А. Сміт у наведеній цитаті. Таким чином, торговельний капітал, коли йому належить переважне панування, являє собою повсюди систему грабежу¹², отже ж і розвиток його у торговельних народів як стародавнього, так і нового часу

¹² «Тепер купці дуже скаржаться на дворян або на розбійників, на те, що їм доводиться торгувати з великою небезпекою і, крім того, їх забирають у полон, б'ють, оббирають і грабують. Коли б, однак, купці терпіли таке ради справедливості, то вони, звичайно, були б святими людьми... Але оскільки така велика несправедливість і нехристиянське злодійство та розбій чиниться купцями по всьому світу і навіть поміж собою, то що ж дивного, коли волею божою таке велике майно, неправедно придбане, знову втрачається або грабується, а їх самих, крім того, б'ють або забирають у полон?... І князі повинні за таку неправедну торгівлю карати належною владою і забороняти купцям так безсоромно обдирати їх підданих. А через те що вони цього не роблять, ...

безпосередньо зв'язаний з насильницьким грабуванням, піратством, викраденням рабів, поневоленням (у колоніях)*; так було в Карфагені, в Римі, пізніше у венеціанців, португальців, голландців і т. д.

Розвиток торгівлі і торговельного капіталу розвиває повсюди виробництво в такому напрямі, що його метою стає мінова вартість, збільшує його розміри, робить його більш різноманітним і надає йому космополітичного характеру, розвиває гроші у світові гроші. Тому торгівля повсюди впливає більш чи менш розкладово на ті організації виробництва, які вона застає і які в усіх своїх різних формах мають своєю метою головним чином споживну вартість. Але в якій мірі вона впливає на розклад старого способу виробництва, це насамперед залежить від його міцності та внутрішньої організації. А до чого приводить цей процес розкладу, тобто який новий спосіб виробництва стає на місце старого, це залежить не від торгівлі, а від характеру самого старого способу виробництва. В античному світі вплив торгівлі і розвиток купецького капіталу завжди має своїм результатом рабовласницьке господарство; залежно від вихідного пункту, він приводить також тільки до перетворення патріархальної системи рабства, яка має своєю метою виробництво безпосередніх засобів існування, в систему рабства, яка має своєю метою виробництво додаткової вартості. Навпаки, в сучасному світі він приводить до капіталістичного способу виробництва. Звідси випливає, що самі ці результати були зумовлені ще й цілком іншими обставинами, крім розвитку торговельного капіталу.

Це вже лежить у природі речей, що як тільки міська промисловість як така відокремлюється від землеробської, її продукти з самого початку є товари і для їх продажу, отже, потрібне посередництво торгівлі. Таким чином, зв'язок торгівлі з розвитком міст і, з другого боку, обумовленість останнього торгівлею зрозумілі самі собою. Але наскільки рука в руку з цим іде промисловий розви-

... бог посилає рицарів та розбійників і їх руками карає купців за несправедливість, і вони мусять бути його дияволами: подібно до того, як він мучить дияволами або нищить ворогами землю Єгипетську і весь світ. Так він б'є одного шахрая руками другого, не даючи цим зрозуміти, що рицарі менші розбійники, ніж купці: бо купці щодня грабують цілий світ, тоді як рицар за рік пограбує раз або двічі, одного або двох». — «Збувається пророкування Ісаї: князі твої стали спільниками злодіїв. Бо вони вішають злодіїв, які вкрали гульден або півгульдена, і діють заодно з тими, що грабують весь світ і крадуть з більшою безпекою, ніж усі інші, ніби для того, щоб справдилося прислів'я: великі злодії вішають дрібних злодіїв; і як казав римський сенатор Катон: поганенькі злодії сидять у в'язницях і в кайданах, а громадські злодії ходять у золоті та в шовках. Що ж кінець-кінцем скаже на це бог? Він зробить так, як каже через Єзекіїла, — князів і купців, одного злодія з другим, він стопить в одно, як свинець і мідь, як тоді, коли вигорає місто, так що не лишилось більше ні князів, ні купців» (*Martin Luther: Bücher vom Kaufhandel und Wucher. 1524* [«Von Kauffshandlung und Wucher», Wittenberg 1524. *Luthers Werke, Wittenberg 1589, 6 Teil, стор. 296 і далі*]).

* Дужки взяті з рукопису Маркса. *Ред.*

ток, це тут цілком залежить від інших обставин. У стародавньому Римі вже в пізніший республіканський період купецький капітал розвинувся без ніякого прогресу в промисловому розвитку до вищого рівня, ніж будьколи раніше в старому світі, тимчасом у Коринфі та в інших грецьких містах Європи та Малої Азії розвиток торгівлі супроводився високим розвитком промисловості. З другого боку, в пряму протилежність до розвитку міст та його умов, торговельний дух і розвиток торговельного капіталу часто властиві якраз неосілим, кочовим народам.

Не підлягає ніякому сумніву — і саме цей факт привів до цілком помилкових поглядів, — що в XVI й XVII століттях великі революції, які відбулися в торгівлі після географічних відкриттів і які швидко піднесли розвиток купецького капіталу, становлять головний момент у тому, що сприяло переходові феодального способу виробництва в капіталістичний. Раптове розширення світового ринку, збільшення різноманітності товарів, що були в обігу, суперництво між європейськими націями щодо оволодіння азійськими продуктами та американськими скарбами, колоніальна система, — все це істотно сприяло зруйнуванню (*Sprengung*) феодальних рамок виробництва. Тимчасом сучасний спосіб виробництва у своєму першому періоді, мануфактурному періоді, розвивався тільки там, де умови для цього створилися протягом середньовіччя. Досить, наприклад, порівняти Голландію з Португалією¹³. І якщо в XVI і почасти ще в XVII столітті раптове розширення торгівлі і створення нового світового ринку справили переважний вплив на занепад старого і на піднесення капіталістичного способу виробництва, то це сталося, навпаки, на базі уже створеного капіталістичного способу виробництва. Світовий ринок сам становить базу цього способу виробництва. З другого боку, імманентна цьому способові виробництва необхідність виробляти в дедалі більшому масштабі жене до постійного розширення світового ринку, так що при цьому не торгівля революціонує промисловість, а промисловість постійно революціонує торгівлю. І торговельне панування тепер зв'язане з більшим чи меншим переважанням умов великої промисловості. Досить порівняти, наприклад, Англію і Голландію. Історія занепаду Голландії, як пануючої торговельної нації, є історія підпорядкування торговельного капіталу промислому капіталові.

¹³ Яке переважне значення в розвитку Голландії, крім інших обставин, мала база, закладена в її рибальстві, мануфактурі й землеробстві, це вже показано письменниками XVIII століття. Див., наприклад, Мессі. — В протилежність до попередніх поглядів, які недооцінювали розміри й значення азійської, античної і середньовічної торгівлі, стало модою надзвичайно переоцінювати їх. Від цього уявлення найкраще можна вилікуватись, якщо розглянути англійський експорт і імпорт на початок XVIII століття і порівняти з сучасним. І все ж він був незрівняно більший, ніж у будьякого торговельного народу попереднього часу (див. *Anderson: History of Commerce* [London 1764, том II, стор. 261 і далі]).

Ті перешкоди, які внутрішня стійкість та устрій докапіталістичних національних способів виробництва ставлять розкладаючому впливові торгівлі, яскраво виявляються в зносінах англійців з Індією та Китаєм. Широку базу способу виробництва становить тут єдність дрібного землеробства з домашньою промисловістю, при чому в Індії до цього долучається ще форма сільських общин, які ґрунтуються на общинному землеволодінні, форма, яка, зрештою, була первісною формою і в Китаї. В Індії англійці, як володарі і привласнювачі земельної ренти, негайно вжили своєї безпосередньої політичної і економічної влади для того, щоб зруйнувати (*sprengen*) ці дрібні економічні общини¹⁴. Їх торгівля впливає тут революціонізуючим чином на спосіб виробництва лиш остільки, оскільки вони низькою ціною своїх товарів знищують прядільництво й ткацтво, які становлять споконвічну інтегральну частину цієї єдності промислово-землеробського виробництва, і таким чином розривають общину. Навіть тут це діло розкладу вдається їм тільки дуже повільно. Ще менше воно вдається їм у Китаї, де безпосередня політична влада не дає допомоги. Велика економія і заощадження часу, які виникають з безпосереднього поєднання землеробства і мануфактури, чинять тут якнайупертіший опір продуктам великої промисловості, в ціну яких входять *faux frais* [непродуктивні витрати] процесу циркуляції, який повсюди пронизує їх. В протилежність до англійської, російська торгівля, навпаки, лишає непорушною економічну основу азіатського виробництва¹⁵.

Перехід від феодального способу виробництва відбувається двояким чином. Виробник стає купцем і капіталістом протилежно до землеробського натурального господарства і зв'язаного цехами ремесла середньовічної міської промисловості. Це — дійсно революціонізуючий шлях. Абож купець безпосередньо підпорядковує собі виробництво. Як би дуже не впливав цей останній шлях історично як перехідний ступінь — як, наприклад, англійський *clothier* [сукняр] XVII століття, який ставить під свій контроль ткачів, що все ж лишаються самостійними, продає їм вовну та скуповує в них сукно, — однак, сам по собі він не приводить до перевороту в старому способі виробництва, який він скоріше консервує і зберігає як свою передумову. Так, наприклад, ще до половини цього століття фабрикант у французькій шовковій промисловості, в

¹⁴ Якщо історія якогонебудь народу являє собою історію невдалих і дійсно безглуздих (на практиці ганебних) економічних експериментів, так це господарювання англійців в Індії. В Бенгалії вони створили карикатуру англійського великого землеволодіння; в південно-східній Індії — карикатуру парцельної власності; на північному заході вони перетворили, оскільки це від них залежало, індійську економічну общину з общинним землеволодінням у карикатуру її самої.

¹⁵ З того часу, як Росія робить конвульсивні зусилля, щоб розвинути власне капіталістичне виробництво, розраховане виключно на внутрішній та на прикордонний азіатський ринок, це теж починає мінятися. — Ф. Е.

англійській панчійшній та мережівній промисловості здебільшого був фабрикантом тільки номінально, в дійсності він був простим купцем, який полишав ткачам працювати і далі їх старим роздрібненим способом і який панував над ними тільки як купець, на якого вони фактично працювали¹⁶. Такі відносини повсюди являють собою перешкоду для дійсного капіталістичного способу виробництва і гинуть в міру розвитку останнього. Не роблячи перевороту в способі виробництва, вони тільки погіршують становище безпосередніх виробників, перетворюють їх у простих найманих робітників і пролетарів при гірших умовах, ніж для робітників, безпосередньо підпорядкованих капіталові, і привласнення їх додаткової праці відбувається тут на базі старого способу виробництва. Такі самі відносини, тільки дещо модифіковані, існують у частині лондонського виробництва меблів, яке провадиться ремісницьким способом. В Tower Hamlets воно провадиться дуже широко. Все виробництво поділене на дуже багато галузей підприємств, незалежних одна від одної. Одно підприємство виробляє тільки стільці, друге — тільки столи, третє — тільки шафи і т. д. Але самі ці підприємства провадяться більш чи менш ремісницьким способом, дрібним майстром з небагатьма підмайстрами. Проте, виробництво це занадто масове для того, щоб можна було працювати безпосередньо на окремих приватних осіб. Покупці тут — власники мебльових крамниць. Щосуботи майстер іде до них і продає свій продукт, при чому про ціну торгуються цілком так само, як у ломбарді про позику під ту чи іншу річ. Ці майстри мусять щотижня продавати вже для того, щоб мати можливість знову купити для наступного тижня сировинний матеріал і виплатити заробітну плату. При таких обставинах вони власне є тільки посередники між купцем і своїми власними робітниками. Власне капіталістом є купець, який кладе собі в кишеню більшу частину додаткової вартості¹⁷. Аналогічно стоїть справа при переході в мануфактуру тих галузей, які раніше провадились ремісницьким способом або як побічні галузі сільської промисловості. Залежно від технічного розвитку цього дрібного самостійного виробництва, — коли воно вже застосовує машини, які можливі при ремісничому виробництві, — відбувається також перехід до великої промисловості; машина приводиться в рух уже не рукою, а парою, як це, наприклад, останнього часу робиться в англійському панчійшому виробництві.

Отже, перехід відбувається трояким способом: *Поперше*, купець стає прямо

¹⁶ Те саме стосується і до рейнської стрічкової і позументної промисловості та шовкоткацтва. Біля Крефельда була навіть збудована спеціальна залізниця для зносин цих сільських ручних ткачів з міськими «фабрикантами», але з того часу механічне ткацтво привело до бездіяльності цієї залізниці разом з ручними ткачами. — Ф. Е.

¹⁷ З 1865 року ця система розвинулася в ще більшому масштабі. Докладніше про це див. у «First Report from the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System». London 1888. — Ф. Е.

промисловцем; це має місце в галузях промисловості, основаних на торгівлі, особливо в галузях предметів розкоші, галузях, які разом з сировинним матеріалом і робітниками імпортуються купцями зза кордону, як у п'ятнадцятому столітті в Італію з Константинополя. *Подруге*, купець робить своїми посередниками (middlemen) дрібних майстрів або купує також безпосередньо у самостійного виробника; номінально він лишає його самостійним і лишає незмінним його спосіб виробництва. *Потрете*, промисловець стає купцем і безпосередньо виробляє у великому масштабі для торгівлі.

В середні віки купець, як правильно каже Поп, є тільки «скупщик» товарів, вироблених чи цеховими ремісниками, чи то селянами. Купець стає промисловцем або, точніше, примушує працювати на себе ремісничу, особливо ж сільську дрібну промисловість. З другого боку, виробник стає купцем. Наприклад, майстер-сукнороб замість того, щоб потроху, невеличкими порціями, одержувати вовну від купця і разом з своїми підмайстрами працювати на нього, сам купує вовну або пряжу і продає своє сукно купцеві. Елементи виробництва входять у процес виробництва як товари, куплені ним самим. І замість того, щоб виробляти на окремого купця або на певних покупців, сукнороб виробляє тепер для торговельного світу. Сам виробник є купець. Торговельний капітал виконує вже тільки процес циркуляції. Первісно торгівля була передумовою для перетворення цехової і сільсько-домашньої промисловості та феодального землеробства у капіталістичні виробництва. Вона розвиває продукт у товар, почасті створюючи для нього ринок, почасті постачаючи нові товарні еквіваленти, а для виробництва нові сировинні й допоміжні матеріали, і даючи цим початок галузям виробництва, які з самого початку ґрунтуються на торгівлі: на виробництві для ринку й світового ринку, як і на умовах виробництва, які походять з світового ринку. Як тільки мануфактура до певної міри зміцніє, вона, а ще більше велика промисловість, з свого боку створює собі ринок, завойовує його своїми товарами. Тепер торгівля стає слугою промислового виробництва, для якого постійне розширення ринку є умова існування. Дедалі ширше масове виробництво переполює наявний ринок і тому постійно працює над розширенням цього ринку, над тим, щоб пробити його рамки. Що обмежує це масове виробництво, так це не торгівля (оскільки ця остання є виразом тільки існуючого попиту), а величина функціонуючого капіталу і ступінь розвитку продуктивної сили праці. Промисловий капіталіст постійно має перед собою світовий ринок, він порівнює і мусить постійно порівнювати свої власні витрати виробництва з ринковими цінами не тільки своєї країни, але й усього світу. В попередні періоди таке порівняння припадає майже виключно купцям і забезпечує таким чином торговельному капіталові панування над промисловим капіталом.

Перше теоретичне розроблення сучасного способу виробництва — меркан-

тильна система — необхідно виходило з поверхових явищ процесу циркуляції в тому вигляді, як вони усамостійнилися в русі торговельного капіталу, і тому торкалось тільки зовнішньої видимості явищ. Почасти тому, що торговельний капітал є перша вільна форма існування капіталу взагалі. Почасти в наслідок того переважаючого впливу, який він справляв у перший період перевороту в феодалному виробництві, в період виникнення сучасного виробництва. Дійсна наука сучасної економії починається лиш з того часу, коли теоретичне дослідження переходить від процесу циркуляції до процесу виробництва. Правда, капітал, що дає процент, є теж прадавня форма капіталу. Але чому меркантилізм виходить не з нього, а, навпаки, ставиться до нього полемічно, це ми побачимо пізніше.

Відділ п'ятий

**РОЗПАД ЗИСКУ
НА ПРОЦЕНТ
І ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ
ДОХІД. КАПІТАЛ,
ЩО ДАЄ ПРОЦЕНТ**

Капітал, що дає процент

При першому дослідженні загальної або пересічної норми зиску (відділ II цієї книги) ми мали цю останню перед собою ще не в її готовому вигляді, бо вирівнення виступало ще просто як вирівнення промислових капіталів, вкладених у різні сфери. Це було доповнено в попередньому відділі, де досліджувались участь торговельного капіталу в цьому вирівненні і торговельний зиск. Загальна норма зиску і пересічний зиск виступили при цьому у вужчих межах, ніж раніше. В ході дальшого дослідження слід мати на увазі, що коли ми далі говоримо про загальну норму зиску або пересічний зиск, то це тільки в останньому значенні, отже, тільки щодо готової форми пересічної норми. А через те що ця норма тепер однакова для промислового і торговельного капіталу, то немає також надалі потреби, оскільки йдеться тільки про цей пересічний зиск, розрізняти промисловий і торговельний зиск. Чи вкладено капітал у сферу виробництва, як промисловий капітал, чи у сферу циркуляції, як торговельний капітал, він однаково дає той самий річний пересічний зиск *pro rata* [відповідно до] своєї величини.

Гроші, — взяті тут як самостійний вираз певної суми вартості, однаково, чи існує вона фактично у вигляді грошей, чи у вигляді товарів, — можуть бути перетворені на основі капіталістичного виробництва в капітал, і в наслідок такого перетворення стають з даної вартості самозростаючою вартістю, вартістю, що збільшується. Вони виробляють зиск, тобто дають капіталістові змогу добувати з робітників і привласнювати собі певну кількість неоплаченої праці, додатковий продукт і додаткову вартість. Таким чином, крім тієї споживної вартості, яку вони мають як гроші, вони набувають ще додаткову споживну вартість, саме ту, що вони функціонують як капітал. Їх споживна вартість полягає тут саме в тому зиску, який вони виробляють, будучи перетворені в капітал. У цій своїй властивості, як можливий капітал, як засіб для виробництва зи-

ску, гроші стають товаром, але товаром *sui generis* [особливого роду]. Або, що зводиться до того самого, капітал як капітал стає товаром¹.

Припустім, що річна пересічна норма зиску дорівнює 20%. Тоді машина вартістю в 100 £, застосовувана як капітал при пересічних умовах і з пересічним ступенем розуміння справи й доцільної діяльності, дала б зиск у 20 £. Отже, людина, яка має в своєму розпорядженні 100 £, тримає в своїх руках владу зробити з 100 £ 120 або виробити зиск у 20 £. Вона має в своїх руках можливий капітал в 100 £. Якщо ця людина передає ці 100 £ на рік якійсь іншій людині, яка дійсно застосовує їх як капітал, то вона дає їй владу виробити 20 £ зиску, додаткову вартість, яка їй нічого не коштує, за яку вона не платить ніякого еквіваленту. Якщо ця інша людина наприкінці року сплачує власникові цих 100 £, скажімо, 5 £, тобто частину виробленого зиску, то вона таким чином оплачує споживну вартість цих 100 £, споживну вартість їх функції як капіталу, функції виробляти 20 £ зиску. Та частина зиску, яку вона сплачує власникові цих 100 £, зветься процентом, що, отже, є нічим іншим, як особливою назвою, особливою рубрикою для тієї частини зиску, яку функціонуючий капітал повинен сплатити власникові капіталу, замість того, щоб покласти її у власну кишеню.

Ясно, що володіння цими 100 £ дає їх власникові силу притягти до себе процент, певну частину зиску, виробленого його капіталом. Коли б він не віддав цих 100 £ іншій людині, то ця остання не могла б виробити зиск, взагалі не могла б функціонувати як капіталіст відносно цих 100 £².

Говорити тут разом з Гільбартом (див. примітку) про природну справедливість є безглуздя. Справедливість угод, які відбуваються між агентами виробництва, оснований на тому, що ці угоди виникають як природний наслідок з відносин виробництва. Юридичні форми, в яких виявляються ці економічні угоди як вольові вчинки учасників, як виявлення їх спільної волі і як угоди, виконувати які кожную договірну сторону примушує держава, — ці юридичні форми, як просто форми, не можуть визначити самого змісту угод. Вони тільки виражають його. Цей зміст справедливий, якщо він відповідає способів виробництва, є адекватний йому. Він несправедливий, якщо суперечить йому. Рабство на основі капіталістичного способу виробництва несправедливе; так само і обман щодо якості товару.

¹ Тут слід було б навести деякі місця, в яких економісти саме так розуміють цю справу. — «You (the Bank of England) are very large dealers in the *commodity of capital*?» [Ви (англійський банк) робите дуже великі операції з *товаром капітал*?] — запитали, як свідка, одного з директорів цього банку в «Report on Bank Acts» (House of Commons, 1857 [стор. 104, № 1194]).

² «Що людина, яка бере в позику гроші з метою добути з них зиск, повинна частину зиску віддати позикодавцеві, це само собою зрозумілий принцип природної справедливості» (Gilbart: «The History and Principles of Banking», London 1834, стор. 163).

Ці 100 £ виробляють зиск у 20 £ тому, що вони функціонують як капітал — як капітал промисловий чи торговельний. Але *sine qua non* [неодмінною умовою] цього функціонування їх як капіталу є витрачання їх як капіталу, отже, витрачання грошей на купівлю засобів виробництва (при промисловому капіталі) або товару (при торговельному капіталі). Але для того, щоб гроші можна було витратити, вони мусять бути в наявності. Коли б А, власник цих 100 £, витратив їх на своє особисте споживання або затримав при собі як скарб, то В, функціонуючий капіталіст, не міг би витратити їх як капітал. Він витрачає не свій капітал, а капітал А; але він не може витратити капітал А без згоди А. Отже, в дійсності ці 100 £ як капітал первісно витрачає А, хоч уся його функція як капіталіста обмежується цим витрачанням 100 £ як капіталу. Оскільки справа йде про ці 100 £, В функціонує як капіталіст тільки тому, що А передає йому ці 100 £ і таким чином витрачає їх як капітал.

Розгляньмо насамперед своєрідну циркуляцію капіталу, що дає процент. Потім, у другу чергу, слід дослідити той особливий спосіб, яким він продається як товар, а саме віддається в позику, а не відступається раз назавжди.

Вихідним пунктом є гроші, які А позичає В. Ця позика може бути зроблена під заставу або без застави; однак перша форма є стародавніша, за винятком позик під товари або під боргові зобов'язання: векселі, акції і т. д. Ці особливі форми нас тут не цікавлять. Ми маємо тут справу з капіталом, що дає процент, у його звичайній формі.

В руках В гроші дійсно перетворюються в капітал, пророблюють рух $G - T - G'$ і повертаються потім знову до А як G' , як $G + \Delta G$, де ΔG представляє процент. Для спрощення ми тут покищо залишаємо осторонь той випадок, коли капітал залишається в руках В на довший час і проценти сплачуються в певні строки.

Отже, рух є такий:

$$G - G - T - G' - G'.$$

Те, що тут повторюється двічі, так це 1) витрачання грошей як капіталу, 2) зворотний приплив їх як реалізованого капіталу, як G' або $G + \Delta G$.

В русі торговельного капіталу $G - T - G'$ той самий товар двічі або, коли купець продає купцеві, багато разів переходить з рук в руки; але кожна така переміна місця одного й того ж товару вказує на метаморфозу, купівлю або продаж товару, як би часто не повторювався цей процес, поки товар остаточно не ввійде в споживання.

З другого боку, в $T - G - T$ відбувається двократна переміна місця одних і тих самих грошей, але це вказує на повну метаморфозу товару, який спочатку перетворюється в гроші, а потім з грошей знову в інший товар.

Навпаки, при капіталі, що дає процент, перша переміна місця G аж ні-

як не є моментом ні в метаморфозі товару, ні в репродукції капіталу. Таким моментом вона стає лиш при другому витрачанні, в руках функціонуючого капіталіста, який з цими грішми провадить торгівлю або перетворює їх у продуктивний капітал. Перша переміна місця Γ не виражає тут нічого іншого, як уступку або передачу їх від A до B ; уступку, яка звичайно відбувається в певних юридичних формах і на певних умовах.

Цьому двократному витрачанню грошей як капіталу, при чому перше витрачання є проста передача їх від A до B , відповідає і двократний зворотний приплив їх. Як Γ' або $\Gamma + \Delta\Gamma$ вони повертаються з руху назад до функціонуючого капіталіста B . Цей останній тоді знову передає їх A , але вже з частиною зиску, як реалізований капітал, як $\Gamma + \Delta\Gamma$, де $\Delta\Gamma$ становить не весь зиск, а тільки частину зиску, процент. До B вони повертаються тільки як те, що він витратив як функціонуючий капітал, але як власність A . Тому, щоб зворотний приплив їх закінчився, B повинен знову передати їх A . Але, крім капітальної суми, B повинен передати A під назвою процента частину зиску, який він виробив за допомогою цієї капітальної суми, бо A дав йому гроші тільки як капітал, тобто як вартість, яка не тільки зберігається в русі, але й створює своєму власникові додаткову вартість. Вони лишаються в руках B тільки доти, поки вони є функціонуючий капітал. А після їх зворотного припливу — після скінчення строку — вони перестають функціонувати як капітал. Але як гроші, які вже більше не функціонують як капітал, вони мусять бути знову передані назад до A , який не перестав бути їх юридичним власником.

Форма позики замість форми продажу, яка властива цьому товарові, капіталові як товарові, — вона, зрештою, трапляється й при інших угодах, — впливає вже з того визначення, що капітал виступає тут як товар, або що гроші як капітал стають товаром.

Тут необхідно розрізнити таке:

Ми бачили (книга II, розд. I) і коротко нагадуємо тут про те, що капітал у процесі циркуляції функціонує як товарний капітал і як грошовий капітал. Але в обох формах капітал стає товаром не як капітал.

Як тільки продуктивний капітал перетворився в товарний капітал, він мусять бути кинутий на ринок, проданий як товар. Тут він функціонує просто як товар. Капіталіст виступає тут тільки як продавець товару, подібно до того як покупець — тільки як покупець товару. Як товар продукт мусять у процесі циркуляції, через свій продаж, реалізувати свою вартість, набрати свого перетвореного вигляду, вигляду грошей. В наслідок цього цілком байдуже також, чи купується цей товар споживачем як засоби існування, чи капіталістом як засоби виробництва, як складова частина капіталу. В акті циркуляції товарний капітал функціонує тільки як товар, не як капітал. Це — товарний *капітал* у відміню від простого товару: 1) тому що він уже вагітний додатковою вартістю,

отже, реалізація його вартості є разом з тим реалізація додаткової вартості; але це нічого не змінює в тому, що він існує просто як товар, як продукт певної ціни; 2) тому що ця його функція як товару є момент процесу репродукції його як капіталу, і тому його рух як товару, будучи тільки частиною пророблюваного ним руху, разом з тим є його рухом як капіталу; але вона стає такою не в наслідок самого акту продажу, а тільки в наслідок зв'язку цього акту з сукупним рухом цієї певної суми вартості як капіталу.

Як грошовий капітал, він фактично так само діє просто тільки як гроші, тобто як засіб купівлі товарів (елементів виробництва). Що ці гроші тут є разом з тим грошовим капіталом, формою капіталу, це впливає не з акту купівлі, не з дійсної функції, яку він виконує тут як гроші, а із зв'язку цього акту з сукупним рухом капіталу, бо цей акт, який він виконує як гроші, є вступ до капіталістичного процесу виробництва.

Але оскільки товарний капітал і грошовий капітал дійсно функціонують, дійсно грають свою роль у процесі, товарний капітал діє тут тільки як товар, грошовий капітал — тільки як гроші. Ні в одному з окремих моментів метаморфози, розглядуваних самі по собі, капіталіст не продає покупцеві товар як *капітал*, хоч для нього товар представляє капітал, і не відчужує продавцеві грошей як капітал. В обох випадках він відчужує товар просто як товар і гроші просто як гроші, як засіб купівлі товару.

Капітал виступає в процесі циркуляції як капітал тільки в загальному зв'язку всього процесу, в тому моменті, в якому вихідна точка являє собою разом з тим точку повернення назад, в $T - T'$ або $T - T'$ (тимчасом як у процесі виробництва він виступає як капітал в наслідок підпорядкування робітника капіталістові і в наслідок виробництва додаткової вартості). Але в цьому моменті повернення до вихідної точки опосереднююча ланка зникла. Що тут наявне, так це T' або $T + \Delta T$ (байдуже, чи існує тепер сума вартості, збільшена на ΔT , у формі грошей, чи товару, чи елементів виробництва), грошова сума, рівна первісній авансованій грошовій сумі + певний надлишок понад неї, реалізована додаткова вартість. І якраз у цій точці повернення, в якій капітал існує як реалізований капітал, як вартість, що зросла, в цій формі капітал — оскільки ця точка фіксується як точка спокою, уявна чи дійсна — ніколи не входить в циркуляцію, а, навпаки, є вилученим з циркуляції, як результат усього процесу. Якщо він знову витрачається, то він ніколи не відчужується третій особі як *капітал*, а продається їй як простий товар, або віддається їй як прості гроші за товар. Він ніколи не виступає в процесі своєї циркуляції як капітал, а тільки як товар або гроші, і це є тут його єдина форма буття для *інших*. Товар і гроші є тут тільки капіталом не остільки, оскільки товар перетворюється в гроші, а гроші в товар, не в їх дійсних відношеннях до покупця або продавця, а тільки в їх ідеальних відношеннях до самого капіталіста (з суб'єктивної точки зору), або

як моменти процесу репродукції (з об'єктивної точки зору). В дійсному русі капітал існує як капітал не в процесі циркуляції, а тільки в процесі виробництва, в процесі експлуатації робочої сили.

Але інакше стоїть справа з капіталом, що дає процент, і якраз це становить його специфічний характер. Власник грошей, який хоче використати свої гроші як капітал, що дає процент, відчужує їх третій особі, кидає їх у циркуляцію, робить їх товаром як *капітал*; не тільки як капітал для нього самого, але й для інших; вони не тільки капітал для того, хто їх відчужує, але й третій особі вони з самого початку передаються як капітал, як вартість, яка має споживну вартість створювати додаткову вартість, зиск; як вартість, яка в русі зберігається і після свого функціонування повертається до того, хто її первісно витратив, в даному разі до власника грошей; отже, тільки на якийсь час віддаляється від нього, тимчасово переходить з володіння свого власника у володіння функціонуючого капіталіста, тобто вона не виплачується і не продається, а тільки віддається в позику; вона тільки відчужується під умовою, що після певного строку вона, поперше, повернеться до своєї вихідної точки, і повернеться, подруге, як реалізований капітал, реалізувавши ту свою споживну вартість, що вона виробляє додаткову вартість.

Товар, який віддається в позику як капітал, віддається в позику, залежно від його властивостей, або як основний, або як обіговий капітал. Гроші можуть віддаватися в позику в обох формах — як основний капітал, наприклад, тоді, коли вони сплачуються назад у формі пожиттєвої ренти, так що разом з процентами завжди повертається назад і частина капіталу. Деякі товари, відповідно до природи їх споживної вартості, можуть віддаватися в позику тільки як основний капітал, наприклад, будинки, судна, машини і т. д. Але всякий відданий у позику капітал, яка б не була його форма і як би не модифікувалась його зворотна сплата природою його споживної вартості, завжди є тільки особливою формою грошового капіталу. Адже в позику тут завжди віддається певна сума грошей, і на цю ж таки суму обчислюється й процент. Якщо те, що віддається в позику, не є ні гроші, ні обіговий капітал, то й сплачується воно назад таким способом, яким припливає назад основний капітал. Позикодавець одержує періодично процент і частину спожитої вартості самого основного капіталу, еквівалент періодичного зношування. А після скінчення строку повертається назад *in natura* неспожита частина позиченого основного капіталу. Якщо позичений капітал є обіговий капітал, то він також і повертається назад до позикодавця таким способом, яким припливає назад обіговий капітал.

Отже, спосіб зворотного припливу в кожному окремому випадку визначається дійсним круговим рухом капіталу, що репродукується, і його особливих видів. Але для капіталу, відданого в позику, зворотний приплив набирає *фор-*

ми зворотної виплати, тому що авансування, відчуження цього капіталу має форму позики.

В цьому розділі ми розглядаємо тільки власне грошовий капітал, з якого виводяться інші форми капіталу, що віддається в позику.

Відданий у позику капітал припливає назад двічі; у процесі репродукції він повертається до функціонуючого капіталіста, а потім повернення повторюється ще раз як передача позикодавцеві, грошовому капіталістові, як зворотна виплата капіталу його дійсному власникові, юридичній вихідній точці капіталу.

В дійсному процесі циркуляції капітал завжди виступає тільки як товар або гроші, і його рух зводиться до ряду купівель і продажів. Коротко кажучи, процес циркуляції зводиться до метаморфози товару. Інша справа, якщо ми розглянемо процес репродукції в цілому. Якщо за відповідну точку ми візьмемо гроші (а це те саме, як коли б ми за відповідну точку взяли товар, бо ми тоді виходили б з його вартості, отже, розглядали б його самого *sub specie* [у формі] грошей), то побачимо, що певна сума грошей витрачена і через певний час вона повертається з деяким приростом. Повертається назад заміщення авансованої суми грошей плюс додаткова вартість. Вона збереглася і збільшилась, проробивши певний круговий рух. Але гроші, оскільки вони віддаються в позику як капітал, віддаються в позику саме як така грошова сума, що зберігається і збільшується, — як сума, яка через певний час повертається назад з додатком і завжди може знову проробити той самий процес. Вони не витрачаються ні як гроші, ні як товар, отже, вони ні обмінюються на товар, коли вони авансуються як гроші, ні продаються за гроші, коли авансуються як товар; вони витрачаються як капітал. Відношення до самого себе, у вигляді якого виступає капітал, якщо розглядати капіталістичний процес виробництва як цілість і єдність, і в якому капітал виступає як гроші, що породжують гроші, з'єднується тут з грошми без опосереднюючого проміжного руху, просто як їх характер, як їх визначеність. І в цій визначеності вони відчужуються, коли віддаються в позику як грошовий капітал.

У Прудона дивне розуміння ролі грошового капіталу («*Gratuité du Crédit. Discussion entre M. F. Bastiat et M. Proudhon*». Paris 1850). Позика здається Прудонові злом тому, що вона не є продаж. Позика за проценти є «спроможність знову й знову продавати той самий предмет і знову й знову одержувати його ціну, не відступаючи ніколи власності на те, що продається»* (стор. 9). Предмет, гроші, будинок і т. д. не міняють свого власника, як це має місце при купівлі й продажу. Але Прудон не бачить, що при віддаванні грошей у формі капіталу, що дає процент, за них не одержують ніякого еквіваленту. В кожному акті купівлі й продажу, оскільки взагалі відбуваються процеси обміну, об'єкт дійсно

* З першого листа до Бастія, написаного Ф. Шеде, прихильником Прудона і редактором «*Voix du ...*

віддається. Власність на проданий предмет кожного разу відступається. Але вартість при цьому не віддається. При продажу віддається товар, але не його вартість, яка повертається у формі грошей або в формі боргового зобов'язання чи боргової розписки, що тут є тільки іншою формою грошей. При купівлі віддаються гроші, але не їх вартість, яка заміщається в формі товару. На протязі всього процесу репродукції промисловий капіталіст тримає в своїх руках ту саму вартість (залишаючи осторонь додаткову вартість), тільки в різних формах.

Оскільки відбувається обмін, тобто обмін предметів, не відбувається ніякої зміни вартості. Той самий капіталіст завжди тримає в своїх руках ту саму вартість. Але, оскільки капіталістом додаткова вартість ще тільки виробляється, обміну не відбувається; коли ж відбувається обмін, додаткова вартість уже міститься в товарах. Якщо ми розглядатимем не окремі акти обміну, а весь кругобіг капіталу, $G - T - G'$, то певна сума вартості постійно авансується і ця ж сума вартості плюс додаткова вартість або зиск вилучається назад з циркуляції. Опосереднюючої ланки цього процесу в простих актах обміну, звичайно, не видно. Але якраз на цьому процесі G як капіталу ґрунтується процент грошового капіталіста-позикодавця, і з цього процесу він виникає.

«Справді, — каже Прудон, — капелюшник, який продає капелюхи... одержує за них їх вартість, не більше й не менше. Але капіталіст-позикодавець... не тільки одержує назад свій капітал незменшеним; він одержує більше, ніж свій капітал, більше, ніж він кидає в обмін; поверх капіталу він одержує ще й процент» (там же стор. 69). Капелюшник представляє тут продуктивного капіталіста в протилежність до капіталіста-позикодавця. Прудон, очевидно, не дійшов таємниці того, яким чином продуктивний капіталіст може продавати товар по його вартості (вирівнення за цінами виробництва тут, з його точки зору, не має ніякого значення) і саме тому одержувати зиск поверх того капіталу, який він кидає в обмін. Припустім, що ціна виробництва 100 капелюхів = 115 £ і що ця ціна виробництва випадково дорівнює вартості капелюхів, отже, що капітал, який виробляє капелюхи, має пересічний суспільний склад. Якщо зиск = 15%, то капелюшник реалізує зиск у 15 £ у наслідок того, що продає товари по їх вартості в 115. Йому вони коштують тільки 100 £. Якщо він виробляв із своїм власним капіталом, то надлишок у 15 £ він цілком кладе в свою кишеню; якщо ж він виробляв з капіталом, взятим у позику, то з цих 15 £ він повинен віддати, може, 5 £ як процент. Від цього вартість капелюхів ні трохи не змінюється, а змінюється тільки розподіл між різними особами тієї додаткової вартості, яка вже міститься в цій вартості. Отже, — тому що виплата процента не впливає на вартість капелюхів, — безглуздя є таке твердження Прудона: «Через те що в торгівлі процент на капітал долучається до заробітної плати

... Peuple», що відкрив дискусію (22 жовтня 1849 р.) Ред.

робітника, щоб склалась ціна товару, то робітник не може викупити продукт своєї власної праці. *Vivre en travaillant* [жити працюючи] є принцип, який, при пануванні процента, містить у собі суперечність» (стор. 105)³.

Як мало Прудон зрозумів природу капіталу, можна бачити з такого речення, в якому він рух капіталу взагалі описує як рух, властивий капіталові, що дає процент: «*Comme, par l'accumulation des intérêts, le capital-argent, d'échange en échange, revient toujours à sa source, il s'ensuit que la relocation toujours faite par la même main, profite toujours au même personnage*» [«Через те що в наслідок нагромадження процентів капітал-гроші після кожного обміну завжди повертається до свого джерела, то з цього випливає, що позика, яку постійно дає та сама особа, завжди дає зиск тій самій особі» [Прудон у листі від 31 грудня 1849 р., там же, стор. 154].

Що ж для нього лишається загадковим у своєрідному русі капіталу, що дає процент? Категорії: купівля, ціна, уступка предметів і безпосередня форма, в якій з'являється тут додаткова вартість; коротко кажучи, те явище, що тут капітал як капітал став товаром і що через це продаж перетворився в позику, ціна — в частину зиску.

Повернення капіталу до своєї вихідної точки є взагалі характерним рухом капіталу в його цілому кругобігу. Це властиве не тільки капіталові, що дає процент. Для нього характерна тільки зовнішня форма повернення, відокремлена від опосереднюючого кругобігу. Капіталіст-позикодавець віддає свій капітал, передає його промислому капіталістові, не одержуючи еквіваленту. Ця віддача взагалі не є актом дійсного процесу кругобігу капіталу, а тільки підготовляє цей кругобіг, що повинен бути виконаний промисловим капіталістом. Ця перша переміна місця грошей не виражає акту метаморфози, ні купівлі, ні продажу. Власність не відступається, бо не відбувається ніякого обміну, не одержується ніякого еквіваленту. Повернення грошей з рук промислового капіталіста назад в руки капіталіста-позикодавця просто доповнює перший акт віддачі капіталу. Авансований у грошовій формі капітал за допомогою процесу кругобігу повертається знову до промислового капіталіста в грошовій формі. Але тому що капітал не належав йому при витрачанні, він не може належати йому і при поверненні. Проходження цього капіталу через процес репродукції

³ Тому, якби робилося так, як того хоче Прудон, то «будинок», «гроші» і т. д. повинні не віддаватись у позику як «капітал», а відчужуватись як «товар... по ціні витрат виробництва» (стор. [43] 44). Лютер стояв трохи вище Прудона. Він знав уже, що одержання зиску не залежить від форми позики або купівлі: «З торгівлі теж роблять лихварство. Але за один раз це вже занадто багато. І раз ми тепер мусимо говорити про таку річ, як лихварство при позиках, то, якщо ми повстали (недавно) проти нього, ми хочемо віддати по заслугі і *торговельному лихварству*» (M. Luther: «An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen». Wittenberg 1540 [Luthers Werke, Wittenberg 1589, частина 6, стор. 307]).

ні в якому разі не може перетворити його у власність промислового капіталіста. Отже, він повинен повернути його позикодавцеві. Перше витрачання капіталу, яке переносить його з рук позикодавця в руки позичальника, є юридична угода, яка не має нічого спільного з дійсним процесом репродукції капіталу, а тільки підготовляє його. Зворотна сплата, яка знову переносить капітал, що зворотно приплив, з рук позичальника в руки позикодавця, є друга юридична угода, доповнення першої; перша підготовляє дійсний процес, друга є акт, що доповнює цей самий процес. Отже, вихідна точка і точка повернення, віддача в позику і повернення позиченого капіталу, виступають як самовільні рухи, опосередковані юридичними угодами, рухи, які відбуваються до і після дійсного руху капіталу і які не мають ніякого відношення до самого цього руху. Для цього останнього не мало б значення, коли б капітал з самого початку належав промислового капіталістові і тому повертався б до нього просто як його власність.

В першому вступному акті позикодавець віддає свій капітал позичальникові. В другому додатковому і кінцевому акті позичальник повертає капітал позикодавцеві. Оскільки до уваги береться тільки угода між обома, — і залишаючи покищо процент осторонь, — оскільки, отже, справа йде тільки про рух самого позиченого капіталу між позикодавцем і позичальником, обидва ці акти (відділені один від одного довшим чи коротшим періодом часу, на який припадає дійсний рух репродукції капіталу) охоплюють весь цей рух. А цей рух: віддача під умовою повернення, є взагалі рух віддання в позику і одержання позики, цієї специфічної форми тільки умовного відчуження грошей або товару.

Характерний рух капіталу взагалі, повернення грошей до капіталіста, повернення капіталу до його вихідної точки, набуває в капіталі, що дає процент, цілком зовнішнього вигляду, відірваного від того дійсного руху, формою якого він є. А віддає свої гроші не як гроші, а як капітал. З капіталом тут не відбувається ніякої зміни. Він тільки переходить з одних рук у другі. Його дійсне перетворення в капітал відбувається тільки в руках *B*. Але для *A* він став капіталом в наслідок простої віддачі його в руки *B*. Дійсне повернення капіталу з процесу виробництва і процесу циркуляції має місце тільки для *B*. Але для *A* повернення відбувається в тій самій формі, як відчуження. З рук *B* капітал знов повертається в руки *A*. Віддача грошей у позику на певний час і зворотне одержання їх з процентом (додатковою вартістю), — ось уся форма руху, належна капіталові, що дає процент, як такому. Дійсний рух відданих у позику грошей, дійсний рух їх як капіталу, є операція, яка лежить по той бік угод між позикодавцями і позичальниками. В самому капіталі це посередництво угод стерте, не видне, безпосередньо не включене в нього. Як товар особливого роду капітал має і особливий рід відчуження. Тому повернення виражається

тут не як наслідок і результат певного ряду економічних актів, а як наслідок спеціальної юридичної угоди між покупцем і продавцем. Час повернення залежить від ходу процесу репродукції; при капіталі, що дає процент, повернення його як капіталу *здається* залежним від простої згоди між позикодавцем і позичальником. Так що відносно цієї угоди повернення капіталу *здається* вже не результатом, який визначається процесом виробництва, а таким, наче позичений капітал ніколи не втрачав форми грошей. Звичайно, фактично угоди ці визначаються дійсними поверненнями капіталу. Але це не виявляється в самій угоді. І на практиці це зовсім не завжди так буває. Якщо дійсне повернення не відбувається своєчасно, то позичальник мусить пошукати інших допоміжних джерел для виконання своїх зобов'язань відносно позикодавця. Проста *форма* капіталу — гроші, які витрачаються як сума A і через певний період часу повертаються як сума $A + \frac{1}{x} \times A$, без будь якого іншого опосереднення, крім цього проміжку часу, — є тільки ірраціональна форма дійсного руху капіталу.

В дійсному русі капіталу повернення його є момент процесу циркуляції. Спочатку гроші перетворюються в засоби виробництва; процес виробництва перетворює їх у товар; продажем товару вони знову перетворюються в гроші і повертаються в цій формі назад до рук капіталіста, який спочатку авансував капітал у грошовій формі. Але при капіталі, що дає процент, повернення його, як і віддача в позику, є тільки результат юридичної угоди між власником капіталу і другою особою. Ми бачимо тільки віддачу в позику і зворотну сплату. Все, що відбувається між цими актами, стерлось.

Але через те що гроші, авансовані як капітал, мають властивість повертатись до того, хто їх авансував, до того, хто їх витратив як капітал; через те що $G - T - G'$ є імманентна форма руху капіталу, — саме через це власник грошей може віддавати їх у позику як капітал, як щось таке, що має властивість повертатись до своєї вихідної точки і зберігатися й збільшуватись як вартість у тому русі, який вони пророблюють. Він віддає гроші як капітал тому що після того, як вони застосовуються як капітал, вони повертаються до своєї вихідної точки, отже, можуть бути повернені позичальником через певний час саме тому, що вони зворотно припливають до нього самого.

Віддача грошей у позику як капіталу — віддача їх під умовою повернення через певний час — передбачає, отже, що гроші дійсно застосовуються як капітал, дійсно зворотно припливають до своєї вихідної точки. Отже, дійсний кругобіг грошей як капіталу є передумовою юридичної угоди, згідно з якою позичальник повинен повернути гроші позикодавцеві. Якщо позичальник витрачає гроші не як капітал, це — його справа. Позикодавець дає гроші в позику як капітал, і як такий вони повинні проробити функції капіталу, які включають у собі кругобіг грошового капіталу аж до зворотного припливу його в грошовій формі до його вихідної точки.

Акти циркуляції $G - T$ і $T - G'$, в яких дана сума вартості функціонує як гроші або як товар, є тільки опосереднюючі процеси, окремі моменти всього її руху. Як капітал вона пророблює весь рух $G - G'$. Вона авансується як гроші або як сума вартості в якій-небудь іншій формі і повертається назад як сума вартості. Той, хто дає в позику гроші, не витрачає їх на купівлю товару або, якщо сума вартості існує в формі товарів, не продає їх за гроші, але авансує їх як капітал, як $G - G'$, як вартість, яка в певний строк знову повертається до своєї вихідної точки. Замість того, щоб купувати або продавати, він дає в позику. Отже, ця віддача в позику є відповідною формою для відчужування їх як *капіталу*, а не як грошей або товару. Але звідси ні в якому разі не випливає, що віддача в позику не може бути формою і для таких угод, які не мають ніякого відношення до капіталістичного процесу репродукції.

Досі ми розглядали тільки рух *капіталу*, що віддається в позику, між його власником і промисловим капіталістом. Тепер нам треба дослідити *процент*.

Позикодавець витрачає свої гроші як капітал; сума вартості, яку він відчужує іншій особі, є капітал, і тому вона припливає до нього назад. Але просте повернення до нього позиченої суми вартості не було б поверненням її як *капіталу*, а просто поверненням позиченої суми вартості. Щоб повернутись як капітал, авансована сума вартості мусить не тільки зберегтись в русі, але й збільшитись, збільшити величину своєї вартості, отже, повернутися з додатковою вартістю, як $G + \Delta G$, і це ΔG є тут процентом або тією частиною пересічного зиску, яка не лишається в руках функціонуючого капіталіста, а дістається грошовому капіталістові.

Та обставина, що грошовий капіталіст передав іншій особі гроші як капітал, означає, що вони мусять бути повернені йому як $G + \Delta G$. Нам доведеться ще окремо розглянути ту форму, коли протягом того часу, на який дано позику, проценти припливають назад у певні строки, але без капіталу, зворотна сплата якого відбувається тільки наприкінці довшого періоду.

Що дає грошовий капіталіст позичальникові, промислового капіталістові? Що він відчужує йому в дійсності? А тільки акт відчуження перетворює позичання грошей у відчуження грошей як капіталу, тобто у відчуження капіталу як товару.

Тільки за допомогою акту цього відчуження капітал позикодавця грошей як товару, абож товар, який він має в своєму розпорядженні, передається якійсь іншій особі як капітал.

Що відчужується при звичайному продажу? Не вартість проданого товару, бо вона змінює тільки свою форму. Вона існує ідеально в товарі як ціна, раніше ніж вона реально в формі грошей переходить у руки продавця. Одна й та сама

вартість і одна й та сама величина вартості змінюють тут тільки свою форму. Одного разу вони існують в товарній формі, другого разу — в грошовій формі. Те, що дійсно відчужується від продавця і тому переходить також в особисте або продуктивне споживання покупця, це — споживна вартість товару, товар як споживна вартість.

Що ж це за споживна вартість, яку грошовий капіталіст відчужує на час позики і передає продуктивному капіталістові, позичальникові? Це — споживна вартість, яку гроші набувають в наслідок того, що вони можуть бути перетворені в капітал, можуть функціонувати як капітал, і що через це вони створюють у своєму русі певну додаткову вартість, пересічний зиск (те, що вище або нижче цього, являє собою тут випадковість), поперх того, що вони зберігають свою первісну величину вартості. Споживна вартість всіх інших товарів кінець-кінцем споживається і разом з тим зникає субстанція товару, а з нею і вартість його. Навпаки, товар-капітал має ту особливість, що споживанням його споживної вартості його вартість і його споживна вартість не тільки зберігаються, але ще й збільшуються.

Цю споживну вартість грошей як капіталу — здатність створювати пересічний зиск — грошовий капіталіст і відчужує промислового капіталістові на той час, на який він передає йому розпорядження позиченим капіталом.

В цьому розумінні є певна аналогія між грішми, відданими таким чином у позику, і робочою силою в її відношенні до промислового капіталіста. Тільки що вартість робочої сили промисловий капіталіст оплачує, тимчасом як вартість капіталу, взятого в позику, він просто повертає назад. Споживна вартість робочої сили для промислового капіталіста така: споживаючи її, створити більше вартості (зиск), ніж вона сама має і ніж вона коштує. Цей надлишок вартості є споживна вартість робочої сили для промислового капіталіста. І так само споживна вартість позиченого грошового капіталу виступає як його здатність створювати і збільшувати вартість.

Грошовий капіталіст дійсно відчужує споживну вартість, і в наслідок цього те, що він віддає, віддається ним як товар. І остільки аналогія з товаром як таким є повна. Поперше, це вартість, яка переходить з одних рук в інші. При продажу простого товару, товару як такого, в руках покупця і продавця лишається та сама вартість, тільки в різній формі; як до цього продажу, так і після нього вони обидва мають ту саму вартість, яку вони відчужували, один — у товарній формі, другий — у грошовій формі. Різниця тільки та, що при позиці грошовий капіталіст є єдина особа, яка при цій операції віддає вартість; але він зберігає її в наслідок того, що вона через певний час буде повернена йому. При позиці тільки одна сторона одержує вартість, бо тільки однією стороною віддається вартість. — Подруге, на одній стороні відчужується дійсна споживна вартість, а на другій вона одержується і споживається. Але в відміну від

звичайного товару ця споживна вартість сама є вартість, а саме — надлишок тієї величини вартості, яка виникає в наслідок уживання грошей як капіталу, надлишок порівняно з первісною величиною вартості. Зиск є ця споживна вартість.

Споживна вартість відданих у позику грошей полягає в тому, що вони можуть функціонувати як капітал і як такий виробляти при пересічних умовах пересічний зиск⁴.

Що ж платить промисловий капіталіст і що, отже, є ціною капіталу, відданого в позику? That which men pay as interest for the use of what they borrow [Те, що люди платять як процент за користування тим, що вони позичають] є, за Мессі, a part of the profit it is capable of producing [частина того зиску, яку позичене здатне виробити]. [«An Essay etc.», стор. 49]⁵.

Покупець звичайного товару купує споживну вартість цього товару, а сплачує він його вартість. Позичальник грошей так само купує їх споживну вартість як капіталу; але що він сплачує? Звичайно, не їх ціну або вартість, як це має місце при купівлі інших товарів. Між позикодавцем і позичальником не відбувається, як це має місце між продавцем і покупцем, обміну форми вартості, при чому та вартість, яка одного разу існує у формі грошей, другого разу існує у формі товару. Тотожність відданої і одержуваної назад вартості виявляється тут цілком інакшим способом. Сума вартості, гроші, віддаються без еквіваленту і через певний час повертаються назад. Позикодавець весь час лишається власником тієї самої вартості, навіть після того, як вона перейшла з його рук у руки позичальника. При простому товарному обміні гроші завжди є на боці покупця; але при позиці гроші перебувають на боці продавця. Це він віддає гроші на певний час, а покупець капіталу одержує їх як товар. Але це можливе лиш остільки, оскільки гроші функціонують як капітал і тому авансуються. Позичальник бере гроші в позику як капітал, як вартість, що самозростає. Але спочатку це тільки капітал у собі, як і всякий капітал у його вихідній точці, в момент його авансування. Тільки за допомогою споживання їх вони збільшуються в своїй вартості, реалізуються як капітал. Але позичальник повинен

⁴ «The equitableness of taking interest depends not upon a man's making or not making profit, but upon its (позиченого) being capable of producing profit, if rightly employed» [«Справедливість одержання процентів залежить не від того, чи виробляє хто-небудь зиск чи ні, а від його» (позиченого) «здатності утворювати зиск при правильному застосуванні»] («An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered». London 1750, стор. 49. Автор анонімного твору: Дж. Мессі).

⁵ «Rich people, instead of employing their money themselves... let it out to other people for them to make profit of, reserving for the owners a proportion of the profits so made» [«Багаті люди, замість того, щоб самим застосовувати свої гроші... позичають їх іншим людям, щоб вони виробляли ними зиск і лишали для власників частину виробленого таким чином зиску»] (там же, стор. 23 [24]).

зворотно сплатити їх як *реалізований* капітал, отже, як вартість плюс додаткова вартість (процент); а цей останній може бути тільки частиною реалізованого ним зиску. Тільки частиною, а не всім зиском. Бо для позичальника споживна вартість грошей полягає в тому, що вони виробляють йому зиск. Інакше вийшло б, що з боку позикодавця не відбулося ніякого відчуження споживної вартості. З другого боку, весь зиск не може дістатися позичальникові. Інакше вийшло б, що він нічого не заплатив за відчуження споживної вартості і повертає позикодавцеві авансовані гроші тільки як прості гроші, а не як капітал, не як реалізований капітал, бо реалізованим капіталом вони є тільки як $G + \Delta G$.

Обидва, і позикодавець і позичальник, витрачають ту саму грошову суму як капітал. Але тільки в руках позичальника вона функціонує як капітал. Зиск не подвоюється від подвійного буття однієї й тієї самої грошової суми як капіталу для двох осіб. Вона може функціонувати як капітал для обох тільки в наслідок поділу зиску. Та частина, яка дістається позикодавцеві, зветься процентом.

Припускається, що вся угода відбувається між двома видами капіталістів, між грошовим капіталістом і промисловим або торговельним капіталістом.

Ніколи не слід забувати, що тут капітал як капітал є товар, або що товар, про який тут іде мова, є капітал. Тому всі відносини, які тут виявляються, були б ірраціональні з точки зору простого товару, або також з точки зору капіталу, оскільки він функціонує в процесі своєї репродукції як товарний капітал. Віддання в позику і одержання позики, замість продажу й купівлі, — це ріжниця, яка тут впливає з специфічної природи такого товару, як капітал. Цілком так само, як і та ріжниця, що тут сплачується процент замість ціни товару. Якщо процент назвати ціною грошового капіталу, то це буде ірраціональна форма ціни, цілком суперечна поняттю ціни товару⁶. Ціна зведена тут до її чисто абстрактної і беззмстовної форми, до того, що вона є певна сума грошей, яка сплачується за щонебудь, що так чи інакше фігурує як споживна вартість; тимчасом як за своїм поняттям ціна дорівнює вираженій у грошах вартості цієї споживної вартості.

Процент як ціна капіталу є з самого початку цілком ірраціональний вираз. Товар має тут подвійну вартість, поперше, вартість і, подруге, відмінну від цієї вартості ціну, тимчасом як ціна є грошовий вираз вартості. Грошовий капітал насамперед є не що інше, як сума грошей або вартість певної маси товарів, фіксована як сума грошей. Якщо в позику віддається товар як капітал,

⁶ «Вираз вартість (value), застосований до currency [засобу циркуляції], має три значення... Подруге, currency actually in hand (гроші, які дійсно є в касі), порівняно з тією самою сумою грошей, яка надійде пізніше. Тоді їх вартість вимірюється розміром процента, а розмір процента визначається by the ratio between the amount of loanable capital and the demand for it [відношенням між сумою капіталу, що дається в позику, і попитом на нього]» (Полковник R. Torrens: «On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.», 2 вид. 1847, [стор. 5 і далі]).

то він є тільки замаскована форма грошової суми. Бо те, що дається в позику як капітал, це не стільки то фунтів бавовни, а стільки то грошей, які існують у формі бавовни як її вартість. Тому ціна капіталу відноситься до нього як до грошової суми, хоч і не як до «currency» [засобу циркуляції], як це гадає пан Торренс (див. вище примітку 60). Яким же чином сума вартості може мати ціну, крім своєї власної ціни, крім ціни, вираженої в її власній грошовій формі? Адже ціна є вартість товару (і це стосується також до ринкової ціни, відмінність якої від вартості є не якісна, а тільки кількісна, тобто така, що стосується тільки до величини вартості) в відмінну від його споживної вартості. Ціна, яка якісно відмінна від вартості — це абсурдна суперечність⁷.

Капітал виявляє себе як капітал в наслідок зростання його вартості; ступінь зростання його вартості є виразом того кількісного ступеня, в якому він реалізується як капітал. Створена ним додаткова вартість або зиск — її норма або висота — може бути вимірена тільки за допомогою порівняння її з вартістю авансованого капіталу. Тому й більше чи менше зростання вартості капіталу, що дає процент, може бути вимірене тільки за допомогою порівняння суми-процента, тієї частини загального зиску, яка припадає йому, з вартістю авансованого капіталу. Тому, якщо ціна виражає вартість товару, то процент виражає зростання вартості грошового капіталу і виступає через це як ціна, яка сплачується за нього позикодавцеві. Звідси ясно, наскільки прямо безглуздим є намагання безпосередньо прикласти сюди, як це робить Прудон, прості відносини обміну, який відбувається за допомогою грошей, прості відносини купівлі й продажу. Основна передумова полягає саме в тому, що гроші функціонують як капітал і тому можуть бути передані третій особі як капітал у собі, як потенціальний капітал.

Але як товар капітал і тут, виступає остільки, оскільки він пропонується на ринку і оскільки відчужується дійсно споживна вартість грошей як капіталу. Але його споживна вартість полягає в створюванні зиску. Вартість грошей або товарів як капіталу визначається не їх вартістю як грошей або товарів, а тією кількістю додаткової вартості, яку вони виробляють для свого володільця. Продукт капіталу є зиск. Чи витрачаються гроші як гроші, чи вони авансуються як капітал — це на основі капіталістичного виробництва є тільки різне застосування грошей. Гроші — або товар — є капітал у собі, потенціальний

⁷ The ambiguity of the term value of money or of the currency, when employed indiscriminately as it is, to signify both value in exchange for commodities and value in use of capital, is a constant source of confusion» [«Двоє значення виразу вартість грошей або засобу циркуляції, коли його, як це буває, без розрізнення вживають для позначення як мінової вартості товарів, так і споживної вартості капіталу, є постійним джерелом плутанини»] (Tooke: «Inquiry into the Currency Principle», стор. 77). — Головної плутанини (яка лежить у самій суті справи), що вартість як така (процент) стає споживною вартістю капіталу, Тук не бачить.

капітал, цілком так само, як і робоча сила потенціально є капітал. Бо 1) гроші можуть бути перетворені в елементи виробництва і самі вони, як такі, є лише абстрактний вираз елементів виробництва, їх буття як вартість; 2) речові елементи багатства мають властивість потенціально бути вже капіталом, тому що протилежність, яка доповнює їх, те, що робить їх капіталом, — наймана праця, — на основі капіталістичного виробництва є в наявності.

Антагоністична суспільна визначеність речового багатства — його антагонізм з працею як найманою працею — є виражена, відокремлено від процесу виробництва, уже в самій власності на капітал, як такий. Цей момент — відокремлено від самого капіталістичного процесу виробництва, постійним результатом якого він є, і будучи, як такий постійний результат його, разом з тим його постійною передумовою — виражається в тому, що гроші, і так само товар, у собі, приховано, потенціально, є капітал, що вони можуть бути продані як капітал і що в цій формі вони панують над чужою працею, дають підставу претендувати на привласнення чужої праці, а тому вони є вартість, що самозростає. Тут також ясно виступає, що це відношення, а не якась еквівалентна праця з боку капіталіста є підставою й засобом для привласнення чужої праці.

Далі, капітал виступає як товар остільки, оскільки поділ зиску на процент і власне зиск регулюється попитом і поданням, отже, конкуренцією, цілком так само, як ринкові ціни товарів. Але різниця виступає тут так само яскраво, як і аналогія. Якщо попит і додання взаємно покриваються, то ринкова ціна товару відповідає його ціні виробництва; тобто його ціна регулюється тоді внутрішніми законами капіталістичного виробництва, незалежно від конкуренції, бо коливання попиту й подання не пояснюють нічого, крім відхилень ринкових цін від цін виробництва, — відхилень, які взаємно вирівнюються, так що за певні більш-менш довгі періоди пересічні ринкові ціни дорівнюють цінам виробництва. Якщо попит і подання взаємно покриваються, ці сили перестають діяти, знищують одна одну, і загальний закон визначення ціни виступає тоді як закон і для конкретного випадку; ринкова ціна відповідає тоді уже в своєму безпосередньому бутті, а не тільки як пересічна руху ринкових цін, ціні виробництва, яка регулюється імманентними законами самого способу виробництва. Те ж саме і з заробітною платою. Якщо попит і подання взаємно покриваються, то їх вплив знищується, і заробітна плата дорівнює тоді вартості робочої сили. Але інакше стоїть справа з процентом на грошовий капітал. Конкуренція визначає тут не відхилення від закону; тут просто не існує ніякого іншого закону поділу, крім того, який диктується конкуренцією, бо, як ми це ще побачимо далі, не існує ніякої «природної» норми процента. Під природною нормою процента розуміють, навпаки, саме норму, яку встановлює вільна конкуренція. Не існує ніяких «природних» меж норми процента.

Там, де конкуренція визначає не тільки відхилення й коливання, де, отже, при рівновазі її сил, що одна одній протидіють, взагалі припиняється всяке визначення, там те, що належить визначити, само по собі є чимось позбавленим закономірності і самовільним. Докладніше про це в дальшому розділі.

При капіталі, що дає процент, все виступає як щось зовнішнє: авансування капіталу — як проста передача його позикодавцем позичальникові; зворотний приплив реалізованого капіталу — як проста зворотна передача, зворотна сплата з процентами позичальником позикодавцеві. Так само стоїть справа і з імманентним капіталістичному способі виробництва визначенням, саме з тим, що норма зиску визначається не тільки відношенням того зиску, який вироблено за один оборот, до авансованої капітальної вартості, але й тривалістю часу самого цього обороту, отже, визначається як зиск, що його промисловий капітал дає за певні періоди часу. Це також виступає при капіталі, що дає процент, як щось цілком зовнішнє: позикодавцеві просто за певний період часу сплачується певний процент.

Романтичний Адам Мюллер з своїм звичайним розумінням внутрішнього зв'язку речей каже («Die Elemente der Staatskunst». Berlin 1809 [том III], стор. 138): «При визначенні ціни речей не питають про час; при визначенні процента береться до обрахунку головним чином час». Він не бачить того, яким чином час виробництва і час циркуляції входить у визначення ціни товарів і яким чином саме цим визначається норма зиску для даного часу обороту капіталу, а визначенням зиску для даного часу визначається якраз норма процента. Вся його глибокодумність тут, як і завжди, полягає тільки в тому, щоб бачити хмари пилу на поверхні і чванливо говорити про цей пил, як про щось таємниче й значне.

Поділ зиску. Розмір процента. «Природна» норма процента

Предмет цього розділу, як і взагалі всі явища кредиту, про які ми говоритимем далі, тут не можуть бути досліджені в подробицях. Конкуренція між позикодавцями й позичальниками і, як результат її, короточасні коливання грошового ринку виходять за межі нашого дослідження. Змалювання кругобігу, що його пророблює норма процента протягом промислового циклу, передбачає попереднє змалювання самого цього циклу, яке тут так само не може бути зроблене. Те саме стосується й до більшого чи меншого приблизного вирівнення розміру процента на світовому ринку. Тут нам доведеться тільки дослідити самостійну форму капіталу, що дає процент, та усамостійнення процента відносно зиску.

Через те що процент є просто частина зиску, яку, як ми це досі припускали, промисловий капіталіст повинен сплачувати грошовому капіталістові, то максимальну межу процента являє собою самий зиск, при чому частина, яка дістається функціуючому капіталістові, була $b = 0$. Залишаючи осторонь окремі випадки, коли процент фактично може бути більший за зиск, — але тоді він не може бути виплачений із зиску, — можна було б, мабуть, за максимальну межу процента вважати весь зиск мінус та його частина, яка зводиться до плати за нагляд (*wages of superintendence*) і яку нам далі доведеться розглянути. Мінімальна межа процента ніяк не може бути визначена. Процент може впасти до якого завгодно низького рівня. Але тоді знову й знову виступають протидіючі обставини і підвищують його понад цей відносний мінімум.

«Відношення між сумою, сплаченою за вживання капіталу, і самим цим капіталом виражав норму процента, вимірену в грошах». — «Норма процента залежить 1) від норми зиску; 2) від того відношення, в якому весь зиск ділиться між позикодавцем і позичальником» («*Economist*», 22 January 1853 [стор. 89]). «Тому що виплачуване як процент за користування тим, що береться в позику, є частина зиску, що його здатне виробити взяте в позику, то цей процент завжди

мусить регулюватися цим зиском» (*Massie: «An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest etc.»*, London 1750, стор. 49).

Припустімо спочатку, що існує постійне відношення між усім зиском і тією його частиною, яка повинна бути сплачена як процент грошовому капіталістові. В такому разі очевидно, що процент підвищуватиметься або падатиме разом з усім зиском, а цей останній визначається загальною нормою зиску та її коливаннями. Коли б, наприклад, пересічна норма зиску була = 20%, а процент = $\frac{1}{4}$ зиску, то розмір процента = 5%; коли б пересічна норма зиску була = 16%, то процент = 4%. При нормі зиску в 20% процент міг би підвищитись до 8% і промисловий капіталіст все ж одержував би той самий зиск, що й при нормі зиску = 16% і розмірі процента = 4%, а саме 12%. Коли б процент підвищився тільки до 6 або 7%, то він все ще залишав би собі більшу частину зиску. Коли б процент дорівнював якійсь постійній частині пересічного зиску, то з цього випливало б, що чим вища загальна норма зиску, тим більша абсолютна різниця між усім зиском і процентом, тим більша, отже, та частина всього зиску, яка дістається функціуючому капіталістові, і навпаки. Припустім, що процент = $\frac{1}{5}$ пересічного зиску. $\frac{1}{5}$ від 10 є 2; різниця між усім зиском і процентом = 8. $\frac{1}{5}$ від 20 = 4; різниця = $20 - 4 = 16$; $\frac{1}{5}$ від 25 = 5; різниця = $25 - 5 = 20$; $\frac{1}{5}$ від 30 = 6; різниця = $30 - 6 = 24$; $\frac{1}{5}$ від 35 = 7; різниця = $35 - 7 = 28$. Різні норми процента в 4, 5, 6, 7% тут весь час виражали б тільки $\frac{1}{5}$, або 20%, всього зиску. Отже, якщо норми зиску є різні, то різні норми процента можуть виражати ту саму відповідну частину всього зиску або ту саму процентну частину всього зиску. При такому постійному відношенні процента промисловий зиск (різниця між усім зиском і процентом) був би тим більший, чим вища загальна норма зиску, і навпаки.

При інших однакових умовах, тобто припускаючи відношення між процентом і всім зиском за більш-менш постійне, функціуючий капіталіст буде спроможний і згодиться платити вищий або нижчий процент у прямому відношенні до висоти норми зиску⁸. Ми вже бачили, що висота норми зиску стоїть у зворотному відношенні до розвитку капіталістичного виробництва; звідси випливає, що вищий чи нижчий розмір процента в даній країні стоїть у такому самому зворотному відношенні до висоти промислового розвитку, якщо тільки різниця в розмірі процента дійсно виражає різницю норм зиску. Пізніше ми побачимо, що немає ніякої необхідності в тому, щоб це завжди було так. В цьому розумінні можна сказати, що процент регулюється зиском, точніше, загальною нормою зиску. І цей спосіб його регулювання поширюється навіть на його пересічний розмір.

⁸ «The natural rate of interest is governed by the profits of trade to particulars» («Природна норма процента регулюється зиском окремих підприємств»] (*Massie*, там же, стор. 51).

В усякому разі, пересічну норму зиску слід розглядати як остаточно визначальну максимальну межу процента.

Ми зараз докладніше розглянемо ту обставину, що процент стоїть у співвідношенні з пересічною нормою зиску. Там, де ціле даної величини, як, наприклад, зиск, доводиться ділити між двома, справа; звичайно, залежить насамперед від величини того цілого, яке належить розділити, а вона, величина зиску, визначається пересічною нормою зиску. Якщо припустити загальну норму зиску, отже, величину зиску на капітал даної величини, скажімо = 100, за дану, то зміни процента стоятимуть, очевидно, у зворотному відношенні до змін тієї частини зиску, яка лишається функціонуючому капіталістові, що працює з позиченим капіталом. А ті обставини, що визначають величину зиску, який належить розподілити — нової вартості, виробленої неоплаченою працею, — дуже відрізняються від обставин, які визначають його розподіл між цими двома родами капіталістів, і часто діють у цілком протилежних напрямках⁹.

Якщо ми розглянемо ті цикли оборотів, в яких рухається сучасна промисловість, — стан спокою, зростаюче пожвавлення, розквіт, перепродукція, крах, застій, стан спокою і т. д., цикли, дальший аналіз яких виходить за межі нашого дослідження, — то ми побачимо, що низький рівень процента здебільшого відповідає періодам розквіту або надзиску, підвищення процента — переході від розквіту до наступного повороту, а максимум процента, що досягає найвищих лихварських розмірів — кризі¹⁰. З літа 1843 року настав рішучий розквіт; розмір процента, весною 1842 року ще 4½%, упав весною і літом 1843 року до 2%¹¹, а у вересні він упав навіть до 1½% (*Gilbart: «A Practical Treatise on Banking»*, 5 вид., Лондон 1849, т. I, стор. 166); потім, під час кризи 1847 року, він підвищився до 8% і більше.

Звичайно, з другого боку, низький процент може збігтися з застоєм, а помірно зростаючий процент з зростаючим пожвавленням. Розмір процента

⁹ В рукопису тут є така помітка: «В ході цього розділу вивчається, що раніше ніж дослідити закони розподілу зиску, все ж краще спочатку викласти, яким чином кількісний поділ стає якісним. Щоб перейти до цього від попереднього розділу, не потрібно нічого іншого, як припустити спочатку процент як деяку частину зиску, не визначаючи її ближче». [— Ф. Е.]

¹⁰ «В перший період, безпосередньо після періоду пригнічення, грошей досить без спекуляції; у другий період грошей досить і спекуляція процвітає; у третій період спекуляція починає слабшати і грошей шукають; у четвертий період гроші становлять рідкість і настає пригнічення» (*Gilbart: «A Practical Treatise on Banking»*, 5 вид., Лондон 1849, т. I, стор. 149).

¹¹ Тут пояснює це «by the accumulation of surplus capital necessarily accompanying the scarcity of profitable employment for it in previous years, by the release of hoards, and by the revival of confidence in commercial prospects» [нагромадження надлишкового капіталу, яке неминуче супроводить недостатні можливості зискового застосування його в попередні роки, звільненням грошових запасів і відродженням довіря до розквіту торгівлі] («History of Prices from 1839 to 1847». London 1848, стор. 54).

досягає своєї найбільшої висоти під час криз, коли доводиться, чого б це не коштувало, позичати для того, щоб робити платежі. Це разом з тим — тому що підвищенню процента відповідає падіння ціни цінних паперів — дає людям звільним грошовим капіталом прекрасну нагоду заволодіти за безцінь такими процентними паперами, які при нормальному ході справ мусять знову досягти принаймні своєї пересічної ціни, як тільки розмір процента знову упаде¹².

Але існує також тенденція до падіння розміру процента, цілком незалежно від коливань норми зиску. І саме в наслідок двох головних причин:

I. «Якщо навіть припустити, що капітал ніколи не береться в позику інакше, як для продуктивного застосування, то все ж можливо, що розмір процента мінятиметься без будь-якої зміни в нормі гуртового зиску. Бо в міру того, як певний народ прогресує в розвитку багатства, виникає і все більше зростає клас людей, які завдяки праці своїх предків володіють фондами, достатніми для того, щоб жити тільки на одержувані з них проценти. Багато є і таких осіб, які, беручи активну участь у ділах в молодому і в дорослому віці, відходять від діла, щоб на старості спокійно жити з процентів від нагромаджених сум. Обидва ці класи мають тенденцію збільшуватися з зростанням багатства країни; бо ті, що починають уже з капіталом середнього розміру, легше досягають незалежного становища, ніж ті, що починають з невеликим капіталом. Тому в старих і багатих країнах та частина національного капіталу, власники якої не хочуть самі його застосовувати, становить порівняно з сукупним продуктивним капіталом суспільства відносно більшу величину, ніж у новокультивованих і бідних країнах. Який численний є клас рантьє в Англії! В тій самій мірі, в якій зростає клас рантьє, зростає і клас позикодавців капіталу, бо обидва вони є те саме» (*Ramsay: «Essay on the Distribution of Wealth [Edinburgh 1836]», стор. 201 [202]*).

II. Розвиток кредитної системи та постійно зростаюче разом із цим порядкування промисловців і купців, за посередництвом банкірів, усіма грошовими заощадженнями всіх класів суспільства і прогресуюча концентрація цих заощаджень до таких розмірів, при яких вони можуть діяти як грошовий капітал, — це так само мусить справляти тиснення на розмір процента. Докладніше про це мова буде далі.

Щодо визначення норми процента Рамсей каже, що вона «залежить почасти від норми гуртового зиску, почасти від того відношення, в якому цей

¹² «An old customer of a banker was refused a loan upon a 200 000 £, bond; when about to leave to make known his suspension of payment, he was told there was no necessity for the step, under the circumstances the banker would buy the bond at 150 000 £» Один банкір відмовив одному своєму старому клієнтові у позиці під цінні папери в 200 000 £; коли клієнт уже збирався піти, щоб оголосити припинення платежів, банкір йому сказав, що немає потреби удаватись до цього кроку, що при даних обставинах він, банкір, купить у нього ці цінні папери за 150 000 £] («The Theory of the Exchanges. The Banc Charter Act of 1844 etc.» London 1864, стор. 80).

зиск ділиться на процент і підприємницький дохід (*profits of enterprise*). Це відношення залежить від конкуренції між позикодавцями і позичальниками капіталу; на цю конкуренцію передбачувана норма гуртового зиску справляє вплив, але конкуренція не регулюється виключно нею¹³. Конкуренція не регулюється виключно цим, тому що, з одного боку, багато людей беруть позики без будь-якого наміру продуктивно застосовувати позичене і, з другого боку, тому що величина сукупного капіталу, який дається в позику, змінюється з зміною багатства країни, незалежно від будь-якої зміни в гуртовому зиску» (*Ramsay*, там же, стор. 206, 207).

Щоб знайти пересічну норму процента, треба 1) обчислити пересічний розмір процента з його змін протягом великих промислових циклів; 2) обчислити розмір процента при таких капіталовкладеннях, де капітал віддається в позику на довший час.

Пересічна норма процента, яка панує в якійсь країні, — в відмінні від ринкових норм, що постійно коливаються, — не може бути визначена абсолютно ніяким законом. У цій справі не існує ніякої природної норми процента в тому сенсі, в якому економісти говорять про природну норму зиску і природну норму заробітної плати. З приводу цього вже Мессі цілком слушно зауважує таке ([«*An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest etc.*» London 1750], стор. 49): «The only thing which any man can be in doubt about on this occasion, is, what proportion of these profits do of right belong to the borrower, and what to the lender; and this there is no other method of determining than by the opinions of borrowers and lenders in general; for right and wrong, in this respect, are only what common consent makes so» [«Єдине, що може викликати сумнів у цьому випадку, — це питання про те, яка частина цих зисків по праву належить позичальникові і яка позикодавцеві; і для того, щоб це визначити, немає ніякого іншого способу, як звернутися до думок позичальників і позикодавців взагалі, бо справедливим чи несправедливим у цьому відношенні є тільки те, що визнається таким за спільною згодою»]. Взаємне покриття попиту й подання — при чому пересічна норма зиску припускається даною, — не значить тут абсолютно нічого. Якщо взагалі удаються до цієї формули (і це тоді правильно й на практиці), вона служить формулою для знаходження основного правила, яке незалежне від конкуренції і, навпаки, визначає її (для знаходження регулюючих меж або граничних величин), а саме формулою для тих, хто захоплений практикою конкуренції, її зовнішніми виявленнями і тими уявленнями, які

¹³ Тому що розмір процента в цілому визначається пересічною нормою зиску, то дуже часто надзвичайне шахрайство може бути зв'язане з низьким розміром процента. Наприклад, залізничне шахрайство влітку 1844 року. Розмір процента Англійського банку був підвищений до 3% тільки 16 жовтня 1844 року.

з цього виникають; формулою, яка служить їм для того, щоб прийти хоча б знов таки до поверхового уявлення про внутрішній зв'язок економічних відносин, який виявляється в конкуренції. Це є спосіб для того, щоб від змін, які супроводять конкуренцію, прийти до границь цих змін. Його не можна прикласти до пересічного розміру процента. Немає абсолютно ніякої підстави, чому середні умови конкуренції, рівновага між позикодавцями й позичальниками, повинні давати позикодавцеві розмір процента в 3, 4, 5% і т. д. на його капітал або певну процентну частину — 20 чи 50% — гуртового зиску. В тих випадках, коли справу-тут вирішує конкуренція як така, визначення само по собі є випадковим, чисто емпіричним, і тільки педантство або фантазерство може хотіти зобразити цю випадковість як щось необхідне¹⁴. У парламентських звітах 1857 і 1858 рр., які стосуються законодавства про банки і торговельної кризи, немає нічого кумеднішого, як базікання директорів Англійського банку, лондонських банкірів, провінціальних банкірів і професійних теоретиків про «real rate produced» [фактично утворену норму], яке не йшло далі таких загальних місць, як, наприклад, що «ціна, яка сплачується позиченим капіталом, може мінятися із зміною подання цього капіталу», що «висока норма процента і низька норма зиску не можуть довгий час існувати одна поряд одною» та інші подібні банальності¹⁵. Звичка, узаконена традиція і т. д. цілком так само, як і сама конкуренція, впливають на визначення середнього розміру процента, оскільки він існує не тільки як пересічне число, але й як фактична величи-

¹⁴ Так, наприклад, *J. G. Opdyke*: «A Treatise on Political Economy», New York 1851, робить надзвичайно невдалу спробу пояснити загальність розміру процента в 5% вічними законами. Незрівняно наївніший пан *Карл Арнд* в «Die naturgemässe Volkswirtschaft gegenüber dem Monopoliengeist und dem Kommunismus etc.», Hanau 1845. Тут можна прочитати таке: «В природному ході виробництва благ існує тільки *одно* явище, яке — в цілком культивованих країнах — до певної міри ніби призначене регулювати розмір процента; це — відношення, в якому збільшуються маси дерев у європейських лісах в наслідок їх щорічного приросту. Цей приріст відбувається цілком незалежно від їх мінової вартості» [як це комічно, що дерева організують свій приріст незалежно від своєї мінової вартості!] «у відношенні 3–4 до 100. — Отже, згідно з цим» [тому що приріст дерев зовсім не залежить від їх мінової вартості, хоч і як дуже їх мінова вартість може залежати від їх приросту] «не можна було б сподіватись падіння нижче того рівня, що його він» [розмір процента] «має в теперішній час у найбагатших на гроші країнах» (стор. 124 [125]). — Це заслуговує назви «розмір процента лісового походження», а його винахідник у тому самому творі здобуває ще більшу заслугу перед «нашою наукою» як «філософ собачого податку» [стор. 420 і далі].

¹⁵ Англійський банк підвищує і знижує норму свого дисконту залежно від того, припливає чи відпливає золото, хоч, звичайно, він при цьому завжди бере до уваги норму, яка панує на відкритому ринку. «By which gambling in discounts, by anticipation of the alterations in the bank rate, has now become half the trade of the great heads of they money centre» [«В наслідок цього спекуляція на зміні дисконту, яка передхоплює зміни банкової норми, стала тепер наполовину заняттям великих фірм грошового центру»], — тобто лондонського грошового ринку («The Theory of the Exchanges etc.», стор. 113).

на. Середній розмір процента мусить уже бути припущений як законний у багатьох судових справах, в яких доводиться обчислювати проценти. Але якщо запитати, чому межі середнього розміру процента не можуть бути виведені з загальних законів, то відповіддю служить просто природа процента. Він є просто частина пересічного зиску. Один і той же капітал виступає в двоякому визначенні: як капітал, що віддається в позику — в руках позикодавця, як промисловий або як торговельний капітал — у руках функціонуючого капіталіста. Але він функціонує тільки один раз і навіть зиск виробляє він тільки один раз. В самому процесі виробництва характер капіталу як позиченого капіталу не грає ніякої ролі. Яким чином ділять між собою зиск з цього капіталу обидві ці особи, які можуть претендувати на цей зиск, це само по собі в такій же мірі чисто емпіричний, належний до царства випадкового факт, як процентний розподіл загального зиску якогось товариського підприємства між різними пайовиками. При поділі на додаткову вартість і заробітну плату, на якому істотно ґрунтується визначення норми зиску, визначально впливають два цілком різні елементи — робоча сила і капітал; це — функції двох незалежних змінних, які взаємно одна одну обмежують; і з їх *якісної різниці* походить *кількісний поділ* виробленої вартості. Пізніше ми побачимо, що те саме має місце при поділі додаткової вартості на ренту і зиск. Нічого подібного не відбувається щодо процента. Тут *якісна різниця* походить, навпаки, як ми зараз побачимо, з *чисто кількісного поділу* однієї і тієї самої частини додаткової вартості.

З того, що досі викладено, випливає, що немає ніякої «природної» норми процента. Але якщо, з одного боку, межі середнього розміру процента, в протилежність до загальної норми зиску, або межі пересічної норми процента, в відміну від ринкових норм процента, які постійно коливаються, не можуть бути встановлені ніяким загальним законом, бо тут ідеться тільки про поділ гуртового зиску, на підставі різних титулів, між двома володільцями капіталу, — то, навпаки, розмір процента, однаково, чи середній розмір його, чи його кожноразова ринкова норма, являє собою рівномірну, визначену і наочну величину цілком інакше, ніж це має місце щодо загальної норми зиску¹⁶.

Розмір процента відноситься до норми зиску так само, як ринкова ціна товару відноситься до його вартості. Оскільки розмір процента визначається нормою зиску, він завжди визначається загальною нормою зиску, а не особливими нормами зиску, які можуть панувати в окремих галузях промисловості,

¹⁶ «Ціна товарів постійно коливається; всі вони призначені для різного роду споживання; гроші ж служать для всякої мети. Товари, навіть одного й того ж роду, відрізняються щодо якості; гроші готівкою завжди мають однакову вартість або повинні її мати. Звідси випливає, що ціна грошей, яку ми позначаємо словом процент, має більшу стійкість і рівномірність, ніж ціна всякої іншої речі» (J. Stuart: «Principles of Political Economy», франц. перекл. 1789, VI, стор. 27).

і тим більше не надзиском, що його окремий капіталіст може одержати в якійсь окремій сфері підприємств¹⁷. Тому загальна норма зиску в дійсності виявляється знову як емпіричний, даний факт у пересічній нормі процента, хоч остання не є чистим або надійним виразом першої.

Звичайно, вірно, що сама норма процента постійно є різна залежно від категорій забезпечень, що їх дають позичальники, і від строку позики; але для кожної такої категорії вона в кожний даний момент одноманітна. Отже, ця різниця не порушує постійності і одноманітності розміру процента¹⁸.

Середній розмір процента являє собою в кожній країні для більш-менш довгих періодів постійну величину, бо загальна норма зиску змінюється тільки

¹⁷ «This rule of dividing profits is not, however, to be applied particularly to every lender and borrower, but to lenders and borrowers in general... remarkably great and small gain's are the reward of skill and the want of understanding, which lenders have nothing at all to do with; for as they will not suffer by the one, they ought not to benefit by the other. What has been said of particular men in the same business is applicable to particular sorts of business; if the merchants and tradesmen employed in any one branch of trade get more by what they borrow than the common profits made by other merchants and tradesmen of the same country, the extraordinary gain is theirs, though it required only common skill and understanding to get it; and not the lenders, who supplied them with money... for the lenders would not have lent their money to carry on any business or trade upon lower terms than would admit of paying so much as the common rate of interest; and, therefore, they ought not to receive more than that, whatever advantage may be made by their money». [«Однак, це правило розподілу зисків не може бути застосоване до кожного окремого позикодавця і позичальника, а тільки до позикодавців і позичальників взагалі... особливо великі чи малі зиски є винагорода за вправність або відплата за незнання справи, до чого позикодавці взагалі не мають ніякого відношення; бо, оскільки вони нічого не втрачають в одному випадку, вони не повинні мати вигоди в другому. Те, що сказано про окремих людей тієї самої галузі занять, можна прикласти й до різних родів занять; якщо купці й промисловці, які діють у якійсь галузі занять, заробляють за допомогою позичених ними грошей більше, ніж звичайний зиск, що його одержують інші купці й промисловців тій самій країні, то цей екстраординарний зиск належить їм, — хоч для одержання його потрібна була тільки звичайна вправність і знання справи, — а не позикодавцям, які забезпечили їх грошми... бо позикодавці не позичили б своїх грошей для провадження якогонебудь підприємства на умовах, які дозволяли б сплату процентів з норми процента, нижчої за загальну; але через це вони не повинні одержувати більше цієї норми, яка б вигода не одержувалась від їх грошей»] (*Massie*: «An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest». London 1750, стор. 50, 51).

¹⁸	Норма дисконту Англійського банку	5 %
	Ринкова норма дисконту, векселі на 60 днів	3 $\frac{3}{8}$
	тримісячні векселі	3 $\frac{1}{2}$
	шестимісячні векселі	3 $\frac{5}{16}$
	Позики вексельним маклерам, на день	1–2
	на тиждень	3
	Найнижча норма на 14 днів, позики маклерам цінних паперів	4 $\frac{3}{4}$ –5
	Проценти на вклади (банки)	3 $\frac{1}{2}$
	(дисконтні установи)	3–3 $\frac{1}{4}$

Яка велика може бути ця різниця за один і той же день, показують вищенаведені норми процента лондонського грошового ринку від 9 грудня 1889 р., взяті з статті про City в «Daily News» від 10 грудня, Мінімум = 1%, максимум = 5%. — Ф. Е.

протягом довгих періодів, не зважаючи на постійні зміни окремих норм зиску, при чому, однак, зміна в одній сфері урівноважується протилежною зміною в другій. І відносна постійність загальної норми зиску виявляється саме в цьому більш-менш постійному характері середнього розміру процента (average rate or common rate of interest).

Щождо ринкової норми процента, яка постійно коливається, то для кожного моменту вона, подібно до ринкової ціни товарів, є дана як фіксована величина, бо на грошовому ринку весь капітал, що дається в позику, завжди протистоїть функціонуючому капіталові як сукупна маса, отже, відношенням між поданням капіталу, який дається в позику, з одного боку, і попитом на нього, з другого, кожний раз визначається ринковий рівень процента. Це має місце тим більше, чим більше розвиток і зв'язана з ним концентрація кредитної справи надають капіталові, що дається в позику, загальносуспільного характеру і відразу, одночасно кидають його на грошовий ринок. Навпаки, загальна норма зиску завжди існує тільки як тенденція, як рух до вирівнення окремих норм зиску. Конкуренція капіталістів — яка сама є цим рухом вирівнення — полягає тут у тому, що вона ступнево відтягає капітал від тих сфер, в яких зиск довгий час стоїть нижче пересічного рівня, і так само ступнево притягає його до тих сфер, в яких зиск стоїть вище пересічного рівня; або й у тому, що додатковий капітал помалу розподіляється в різних пропорціях між цими сферами. Відносно цих різних сфер це є постійні коливання у припливі й відтяганні капіталу, але це ніколи не є одночасний вплив усієї маси капіталу, як при визначенні розміру процента.

Ми бачили, що капітал, який дає процент, хоч він і є категорія, абсолютно відмінна від товару, стає товаром *sui generis* [особливого роду] і в наслідок цього процент стає його ціною, яка, подібно до ринкової ціни звичайного товару, кожен раз фіксується попитом і поданням. Тому ринкова норма процента, хоч вона постійно коливається, виступає в кожний даний момент так само постійно фіксованою і одноманітною, як і ринкова ціна товару в кожному окремому випадку. Грошові капіталісти пропонують цей товар, а функціонуючі капіталісти купують його, утворюють попит на нього. Цього не відбувається при вирівненні зиску в загальну норму зиску. Якщо ціни товарів у якійнебудь сфері стоять нижче або вище ціни виробництва (при чому залишаються осторонь коливання, властиві кожному підприємству і зв'язані з різними фазами промислового циклу), то вирівнення відбувається за допомогою розширення або звуження виробництва, тобто за допомогою збільшення або зменшення товарних мас, що їх промислові капіталісти кидають на ринок, що досягається за допомогою імміграції або еміграції капіталу в окремих сферах виробництва. Цим здійсненим таким чином вирівненням пересічних ринкових цін товарів у ціни виробництва корегуються відхилення окремих норм зиску від

загальної або пересічної норми зиску. Цей процес ніколи не виявляється і не може виявлятися таким чином, щоб промисловий або торговельний капітал як *такий* був подібно до капіталу, що дає процент, товаром відносно покупця. Оскільки він виявляється, він виявляється тільки в коливаннях і вирівненнях ринкових цін товарів у ціни виробництва, а не як безпосереднє встановлення пересічного зиску. Справді, загальна норма зиску визначається 1) додатковою вартістю, виробленою сукупним капіталом, 2) відношенням цієї додаткової вартості до вартості сукупного капіталу і 3) конкуренцією, але лиш остільки, оскільки вона є той рух, за допомогою якого капітали, вкладені в окремі сфери виробництва, намагаються здобути з цієї додаткової вартості однакові дивіденди, пропорціонально до їх відносних величин. Отже, загальна норма зиску дійсно визначається цілком іншими і багато складнішими причинами, ніж ринкова норма процента, яка прямо й безпосередньо визначається відношенням попиту й подання, і тому загальна норма зиску не є таким наочним і даним фактом, яким є розмір процента. Окремі норми зиску в різних сферах виробництва самі є більш-менш непевні; але оскільки вони виявляються, виявляється не їх одноманітність, а їх відмінність. Загальна ж норма зиску сама виступає тільки як мінімальна межа зиску, а не як емпірична, безпосередньо видима форма дійсної норми зиску.

Відзначаючи цю різницю між нормою процента та нормою зиску, ми ще навіть залишаємо осторонь такі дві обставини, що сприяють консолідації розміру процента: 1) історична першість капіталу, що дає процент, та існування традиційно передаваного загального розміру процента; 2) значно більший безпосередній вплив, що його справляє світовий ринок, незалежно від умов виробництва даної країни, на встановлення розміру процента, порівняно з його впливом на норму зиску.

Пересічний зиск виступає не як безпосередньо даний факт, а як кінцевий результат вирівнення протилежних коливань, який можна встановити лише за допомогою дослідження. Інакше стоїть справа з розміром процента. При своїй, принаймні місцевій, загальноновизнаності, розмір процента є щоденно фіксований факт, факт, який служить навіть наперед даною умовою і рубрикою промислового й торговельного капіталові для калькуляції при його операціях. Він стає загальною спроможністю кожної грошової суми в 100 £ давати 2, 3, 4, 5%. Метеорологічні бюлетені не відзначають з більшою точністю висоту барометра й термометра, ніж біржові бюлетені — висоту розміру процента, не для того або іншого капіталу, а для капіталу, що перебуває на грошовому ринку, тобто взагалі для капіталу, що дається в позику.

На грошовому ринку протистоять один одному тільки позикодавець і позичальник. Товар має одну й ту саму форму — гроші. Всі особливі види капіталу, які він має залежно від вкладення його в окремі сфери виробництва або цирку-

ляції, тут зникли. Він існує тут у нерозрізнимому, самому собі рівному вигляді самостійної вартості, у вигляді грошей. Конкуренція між окремими сферами тут припиняється; всі вони звалені в одну купу як позичальники грошей, а капітал також протистоїть їм усім у такій формі, в якій він ще індиферентний до певного роду й способу свого застосування. Тут, в попиті й поданні капіталу, останній, дійсно, цілковито виступає *сам по собі* як *спільний капітал* усього класу, тимчасом як промисловий капітал виступає таким тільки в русі й конкуренції між окремими сферами. З другого боку, грошовий капітал на грошовому ринку дійсно має таку форму, в якій він, як спільний елемент, індиферентний до окремого способу свого застосування, розподіляється між різними сферами, між класом капіталістів, залежно від потреб виробництва кожної окремої сфери. Сюди долучається ще й те, що з розвитком великої промисловості грошовий капітал, оскільки він з'являється на ринку, все більше й більше представлений не окремим капіталістом, власником тієї чи іншої частини капіталу, який перебуває на ринку, а виступає як концентрована, організована маса, яка цілком інакше, ніж реальне виробництво, поставлена під контроль банкірів, які є представниками суспільного капіталу. Таким чином, оскільки справа стосується форми попиту, капіталові, що дається в позику, протистоїть весь клас; як і сам він, оскільки справа стосується подання, виступає як позиковий капітал *en masse* [всією масою].

Ось деякі з причин того, чому загальна норма зиску здається розпливчатим міражем поруч з певним розміром процента, величина якого, правда, коливається, але через те що вона коливається рівномірно для всіх позичальників, то завжди протистоїть їм, як фіксований даний розмір. Цілковитим так само, як зміна вартості грошей не перешкоджає їм мати відносно всіх товарів однакову вартість. Цілковитим так само, як щоденні коливання ринкових цін товарів не перешкоджають тому, щоб ці ціни щодня відзначались у бюлетенях. Цілковитим так само і з розміром процента, який з такою самою регулярністю відзначається як «ціна грошей». Це тому, що тут як товар пропонується сам капітал у грошовій формі; тому фіксація його ціни є фіксація його ринкової ціни, як і в усіх інших товарів; тому розмір процента завжди виступає як загальний розмір процента, як стільки то грошей за стільки то грошей, як кількісно визначений розмір. Навпаки, норма зиску навіть у межах однієї і тієї ж сфери, при однакових ринкових цінах товару, може бути різною, залежно від різних умов, при яких окремі капітали виробляють той самий товар; бо норма зиску для окремого капіталу визначається не ринковою ціною товару, а різницею між ринковою ціною і витратами виробництва. І ці різні норми зиску можуть вирівнюватись — спочатку в межах однієї і тієї самої сфери, а потім між самими різними сферами — тільки за допомогою постійних коливань.

* * *

(Помітка для дальшого розроблення). Особлива форма кредиту. Відомо, що коли гроші функціонують як платіжний засіб, а не як купівельний засіб, то товар відчужується, але його вартість реалізується тільки пізніше. Якщо платіж відбувається вже після того, як товар знову продано, то цей продаж виступає не як наслідок купівлі, а, навпаки, купівля реалізується за допомогою продажу. Або продаж стає засобом купівлі. — Подруге: боргові зобов'язання, векселі і т. д. стають платіжними засобами для кредитора. — Потрете: компенсація боргових зобов'язань заміняє гроші.

Процент і підприємницький дохід

Процент, як ми це бачили в двох попередніх розділах, виступає первісно, є первісно і лишається в дійсності нічим іншим, як тією частиною зиску, тобто додаткової вартості, яку функціонуючий капіталіст, промисловець або купець, оскільки він застосовує не власний, а взятий у позику капітал, мусить виплатити власникові і позикодавцеві цього капіталу. Якщо функціонуючий капіталіст застосовує тільки власний капітал, то такого поділу зиску не відбувається; весь зиск належить йому. Справді, оскільки власники капіталу самі застосовують його в процесі репродукції, вони не беруть участі в конкуренції, яка визначає норму процента, і уже в цьому виявляється, наскільки категорія процента, яка неможлива без визначення розміру процента, є чужа рухові промислового капіталу самому по собі.

«The rate of interest may be defined to be that proportional sum which the lender is content to receive, and the borrower to pay, for a year or for any longer or shorter period for the use of a certain amount of moneyed capital... when the owner of capital employs it actively in reproduction, he does not come under the head of those capitalists, the proportion of whom, to the number of borrowers, determines the rate of interest» [«Норма процента може бути визначена як та пропорціональна сума, яку позикодавець згоден одержати, а позичальник заплатити за користування певною сумою грошового капіталу протягом року або якогось іншого довшого чи коротшого періоду... якщо власник капіталу активно застосовує його в репродукції, то він не належить до тих капіталістів, відношенням яких до числа позичальників визначається норма процента»] (*Th. Tooke*: «History of Prices etc. from 1793 to 1837». London 1838, II, стор. 355 [356]). Справді, тільки поділ капіталістів на грошових капіталістів і промислових капіталістів перетворює частину зиску в процент, взагалі створює категорію процента; і тільки конкуренція між цими двома видами капіталістів створює розмір процента.

Поки капітал функціонує в процесі репродукції, — навіть при тому припущенні, що він належить самому промислового капіталістові, так що цей останній не повинен повертати його позикодавцеві, — доти в розпорядженні капіталіста як приватної особи перебуває не сам цей капітал, а тільки зиск, який він може витратити як дохід. Поки його капітал функціонує як капітал, він належить процесові репродукції, закріплений у ньому. Хоча промисловий капіталіст і є власником капіталу, але ця власність не дає йому змоги, поки він використовує його як капітал для експлуатації праці, розпоряджатися ним ще якось інакше. Цілком так само стоїть справа і з грошовим капіталістом. Поки його капітал у позиці і тому діє як грошовий капітал, він дає йому процент, частину зиску, але основною сумою він не може розпоряджатись. Це виявляється кожного разу, коли грошовий капіталіст віддає свій капітал у позику, наприклад, на один або декілька років, і в певні строки одержує проценти, не одержуючи при цьому назад капіталу. Але навіть повернення йому капіталу не міняє тут справи. Якщо він одержує його назад, то йому завжди знову доводиться віддавати його в позику, доки він хоче зберегти для себе його діяння як капіталу, в даному разі грошового капіталу. Доки капітал перебуває в руках грошового капіталіста, він не дає процентів і не діє як капітал; а доки він дає проценти і діє як капітал, він перебуває не в його руках. Звідси можливість віддавати капітал у позику на вічні часи. Тому цілком хибні наведені нижче зауваження Тука проти *Bosanquet*. Він цитує *Bosanquet* («*Metallic, Paper, and Credit Currenсу*», стор. 73): «Коли б рівень процента був знижений до 1%, то взятий у позику капітал був би поставлений майже на одну лінію (upon a par) з власним капіталом». До цього Тук робить таке зауваження: «Що капітал, взятий у позику за такий або навіть ще нижчий процент, слід вважати за такий, що стоїть майже на одній лінії з власним капіталом, це таке дивне твердження, що воно навряд чи заслуговувало б серйозної уваги, коли б не йшло від такого глибокодумного і в окремих пунктах теми добре обізнаного письменника. Невже ж він випустив з уваги або вважає за незначну ту обставину, що його припущення передбачає також і умову зворотної виплати?» (*Th. Tooke: «An Inquiry into the Currenсу Principle»*, 2 вид., Лондон 1844, стор. 80). Коли б процент був = 0, то промисловий капіталіст, який взяв у позику капітал, був би в такому ж становищі, що й капіталіст, який працює власним капіталом. Обидва одержували б однаковий пересічний зиск, а капітал, чи взятий у позику, чи власний, діє як капітал лиш остільки, оскільки він виробляє зиск. Умова повернення капіталу нічого не змінила б у цьому. Чим більше розмір процента наближається до нуля, отже, наприклад, знижується до 1%, тим більше взятий у позику капітал стає в однакове становище з власним капіталом. Поки грошовий капітал має існувати як грошовий капітал, він мусить знову й знову віддаватись у позику, і при тому за існуючий процент, скажімо, за 1%, і завжди тому самому класові

промислових і торговельних капіталістів. Поки ці останні функціонують як капіталісти, різниця між тим, хто функціонує за допомогою взятого у позику капіталу, і тим, хто функціонує за допомогою власного капіталу, полягає тільки в тому, що один повинен сплачувати проценти, а другий — ні; один кладе собі в кишеню весь зиск p , а другий $p - z$, зиск мінус процент; чим більше z наближається до нуля, тим більше $p - z$ наближається до p , отже, тим більше обидва капітали будуть в однаковому становищі. Один мусить сплачувати капітал назад і знову брати його в позику; а другий, поки його капітал має функціонувати, теж мусить знову й знову авансовувати капітал для процесу виробництва і не може ним порядкувати незалежно від цього процесу. Зрештою лишається ще, єдина, сама собою зрозуміла різниця, яка полягає в тому, що один з них є власник свого капіталу, а другий — ні.

Тепер напрошується таке питання. Яким чином цей чисто кількісний поділ зиску на чистий зиск і процент обертається у якісний? Іншими словами, яким чином капіталіст, який застосовує тільки свій власний капітал, а не взятий у позику, теж підводить частину свого гуртового зиску під окрему категорію процента і окремо обчислює його як такий? І, отже, далі, яким чином усякий капітал, чи взятий у позику, чи ні, як капітал, що дає процент, відрізняється від самого себе як капіталу, що дає чистий зиск?

Відомо, що не кожний випадковий кількісний поділ зиску такого роду обертається в якісний. Наприклад, декілька промислових капіталістів об'єднуються в асоціацію для ведення підприємства і потім розподіляють між собою зиск відповідно до юридично укладеного договору. Інші провадять своє підприємство кожний сам за себе, без *associé* [компаньйонів]. Ці останні обчислюють свій зиск не за двома категоріями, — одну частину як особистий зиск, а другу як компанійський зиск для неіснуючих спільників. Отже, тут кількісний поділ не обертається в якісний. Поділ відбувається, коли власник випадково складається з декількох юридичних осіб; він не відбувається, коли цього немає.

Щоб відповісти на це питання, нам доведеться ще дещо довше спинитися на дійсному вихідному пункті утворення процента; тобто треба виходити з того припущення, що грошовий капіталіст і продуктивний капіталіст дійсно протистоять один одному не тільки як юридично відмінні особи, але й як особи, що грають цілком різні ролі в процесі репродукції, або як особи, в руках яких один і той самий капітал дійсно пророблює двоякий і цілком різний рух. Один тільки віддає капітал у позику, другий продуктивно застосовує його.

Для продуктивного капіталіста, який працює за допомогою взятого у позику капіталу, гуртовий зиск розпадається на дві частини — на процент, який він повинен заплатити позикодавцеві, і на той надлишок понад процент, який становить його власну частину в зиску. Якщо загальна норма зиску є дана, то ця остання частина визначається розміром процента; якщо розмір процента є да-

ний, то вона визначається загальною нормою зиску. І далі: як би гуртовий зиск, дійсна величина вартості всього зиску, не відхилявся в кожному окремому випадку від пересічного зиску, та частина його, яка належить функціонуючому капіталістові, визначається процентом, бо цей останній фіксується загальним розміром процента (залишаючи осторонь особливі юридичні договори) і припускається як наперед дана величина, раніше ніж починаються процес виробництва, отже, раніше ніж буде одержаний його результат, гуртовий зиск. Ми бачили, що особливий специфічний продукт капіталу є додаткова вартість, точніше кажучи, зиск. Але для капіталіста, який працює за допомогою взятого в позику капіталу, цей продукт — не зиск, а зиск мінус процент, частина зиску, яка лишається йому після сплати процента. Отже, ця частина зиску необхідно здається йому продуктом капіталу, оскільки цей капітал функціонує; і для нього це дійсно так і є, бо він представник капіталу тільки як функціонуючого капіталу. Він — персоніфікація капіталу, оскільки капітал функціонує, а функціонує він остільки, оскільки він вкладений у промисловість або торгівлю таким чином, що дає зиск, і оскільки капіталіст, що застосовує його, робить з ним ті операції, яких вимагає дана галузь підприємств. Протилежно до процента, який він повинен сплачувати з гуртового зиску позикодавцеві, решта зиску, яка припадає йому, необхідно набирає таким чином форми промислового чи торговельного зиску, або, охоплюючи одним висловом і той і другий зиск, форми підприємницького доходу. Якщо гуртовий зиск дорівнює пересічному зискові, то величина цього підприємницького доходу визначається виключно розміром процента. Якщо гуртовий зиск відхиляється від пересічного зиску, то різниця між ним і пересічним зиском (після відрахування процента з того й другого) визначається всілякими кон'юнктурами, які спричиняють тимчасове відхилення, чи то норми зиску в якійсь окремій сфері виробництва від загальної норми зиску, чи зиску, що його одержує окремий капіталіст у певній сфері, — від пересічного зиску цієї окремої сфери. Алеж ми бачили, що норма зиску в самому процесі виробництва залежить не тільки від додаткової вартості, але й від багатьох інших обставин: від купівельних цін засобів виробництва, від методів виробництва, продуктивніших, ніж пересічні, від економії сталого капіталу і т. д. І, залишаючи осторонь ціну виробництва, від особливих кон'юнктур, а при кожній окремій операції від більшої чи меншої спритності і підприємливості капіталіста залежить, чи купує він і продає, і в якій мірі, вище або нижче ціни виробництва, отже, чи привласнює він собі в процесі циркуляції більшу чи меншу частину сукупної додаткової вартості. Але в усякому разі кількісний поділ гуртового зиску перетворюється тут в якісний, і це тим більше, що сам кількісний поділ залежить від того, що належить розподілити, як активний капіталіст господарює капіталом і який гуртовий зиск він дає йому як функціонуючий капітал, тобто в наслідок функцій капіта-

ліста як активного капіталіста. Функціонуючий капіталіст припускається тут як невластних капіталу. Власність на капітал представлена відносно нього позикодавцем, грошовим капіталістом. Отже, процент, який він сплачує цьому останньому, виступає як частина гуртового зиску, яка припадає власності на капітал як такій. Протилежно до цього та частина зиску, яка припадає активному капіталістові, виступає тепер як підприємницький дохід, що ніби виникає виключно з тих операцій або функцій, які він виконує в процесі репродукції за допомогою капіталу, отже, спеціально з тих функцій, які він як підприємець виконує в промисловості або торгівлі. Отже, відносно нього процент виступає просто як плід власності на капітал, плід капіталу самого по собі, абстрагованого від процесу репродукції капіталу, як плід капіталу, оскільки він «не працює», не функціонує; тимчасом як підприємницький дохід здається йому виключно плодом тих функцій, які він виконує з капіталом, плодом руху капіталу, руху, який здається йому тепер його власного діяльністю протилежно до недіяльності, неучасті грошового капіталіста в процесі виробництва. Це якісне відокремлення одне від одного двох частин гуртового зиску, завдяки якому процент є плід капіталу самого по собі, плід власності на капітал, незалежно від процесу виробництва, а підприємницький дохід — плід капіталу, що пророблює процес, що діє в процесі виробництва, і тому плід тієї активної ролі, яку застосовних капіталу грає в процесі репродукції, — це якісне відокремлення зовсім не є просто суб'єктивне уявлення грошового капіталіста, з одного боку, і промислового капіталіста, з другого. Воно ґрунтується на об'єктивному факті, бо процент припливає до грошового капіталіста, до позикодавця, який є просто власником капіталу, отже, просто представником власності на капітал до процесу виробництва і поза процесом виробництва; а підприємницький дохід припливає просто до функціонуючого капіталіста, який є невластних капіталу.

Таким чином, як для промислового капіталіста, оскільки він працює з узятим в позику капіталом, так і для грошового капіталіста, оскільки він не сам застосовує свій капітал, простий кількісний поділ гуртового зиску між двома різними особами, які мають різні юридичні титули на той самий капітал, а тому й на вироблений ним зиск, обертається в якісний поділ. Одна частина зиску виступає тепер як плід капіталу самого по собі в *одному* визначенні його, як процент; друга частина виступає як специфічний плід капіталу в протилежному визначенні, і тому як підприємницький дохід; одна — як плід виключно власності на капітал, друга — як плід виключно функціонування з цим капіталом, як плід капіталу, що пророблює процес, або як плід тих функцій, які виконує активний капіталіст. І це скостеніння і усамостійнення обох частин гуртового зиску одної проти одної, як коли б вони походили з двох істотно різних джерел, мусить тепер встановитись для всього класу капіталістів і для сукупного капіталу. І при тому однаково, чи застосовуваний активним капіталістом капітал

взято в позику, чи ні, або чи належний грошовому капіталістові капітал застосовується ним самим, чи ні. Зиск від усякого капіталу, отже й пересічний зиск, оснований на вирівненні капіталів між собою, розпадається або може бути розкладений на дві якісно різні, одна відносно одної самостійні і одна від одної незалежні частини, процент і підприємницький дохід, які обидві — і та й друга — визначаються особливими законами. Капіталіст, який працює власним капіталом, так само як і той, що працює капіталом, взятим у позику, ділить свій гуртовий зиск на процент, який припадає йому як власникові, як тому, хто самому собі позичив свій власний капітал, і на підприємницький дохід, який припадає йому як активному, функціонуючому капіталістові. Таким чином для цього поділу, як поділу якісного, не має значення, чи повинен капіталіст дійсно поділитися з іншим капіталістом, чи ні. Застосовний капіталу, навіть коли він працює власним капіталом, розпадається на дві особи — на простого власника капіталу і на застосовника капіталу; сам його капітал щодо категорій зиску, які він дає, розпадається на капітал-власність, капітал *поза* процесом виробництва, капітал, що сам по собі дає процент, і на капітал у процесі виробництва, який як капітал, що пророблює процес, дає підприємницький дохід.

Отже, процент закріплюється таким чином, що він тепер виступає не як байдужий для виробництва поділ гуртового зиску, який має місце тільки принагідно, саме коли промисловець працює чужим капіталом. Навіть коли він працює власним капіталом, його зиск розпадається на процент і підприємницький дохід. Тим самим просто кількісний поділ стає якісним; він має місце незалежно від тієї випадкової обставини, чи є промисловець власник, чи невласник свого капіталу. Це не тільки частини зиску, розподілювані між різними особами, але дві різні категорії зиску, які стоять у різному відношенні до капіталу, отже, мають відношення до різних визначеностей капіталу.

Тепер дуже просто виявляються причини, чому цей поділ гуртового зиску на процент і підприємницький дохід, раз він став якісним, зберігає цей характер якісного розподілу для сукупного капіталу і для всього класу капіталістів.

Поперше: це впливає вже з тієї простої емпіричної обставини, що більшість промислових капіталістів, хоч і в різних числових відношеннях, працює як власним, так і взятим у позику капіталом, і що відношення між власним і взятим у позику капіталом у різні періоди міняється.

Подруге: перетворення однієї частини гуртового зиску в форму і процента перетворює другу його частину в підприємницький дохід. Справді, цей останній є тільки та протилежна форма, що її набирає надлишок гуртового зиску понад процент, коли процент існує як особлива категорія. Все дослідження того, яким чином гуртовий зиск поділяється на процент і підприємницький дохід, зводиться просто до дослідження того, яким чином частина гуртового зиску взагалі закостеніває і усамостійнюється як процент. Але капітал, що дає

процент, історично існує як готова, успадкована форма, а тому й процент як готова підформа додаткової вартості, виробленої капіталом, існує задовго до того, як з'являються капіталістичний спосіб виробництва і відповідні йому уявлення про капітал і зиск. Тому грошовий капітал, капітал, що дає процент, в народному уявленні все ще лишається капіталом як таким, капіталом *par excellence*. Звідси, з другого боку, і те уявлення, що панувало до часів Мессі, ніби процентом оплачуються гроші як такі. Та обставина, що даний у позику капітал дає процент незалежно від того, чи застосовується він дійсно як капітал, чи ні, — дає процент навіть тоді, коли він береться в позику тільки для споживання, — зміцнює уявлення про самостійність цієї форми капіталу. Найкращий доказ тієї самостійності, з якою, в перші періоди капіталістичного способу виробництва, процент виступає відносно зиску і капітал, що дає процент, відносно промислового капіталу, полягає в тому, що тільки в середині XVIII століття був відкритий (Мессі і за ним Юмом) той факт, що процент є просто частина гуртового зиску, і що взагалі доводилось робити таке відкриття.

Потретьє: чи працює промисловий капіталіст власним чи взятим у позику капіталом, це нічого не міняє в тій обставині, що йому протистоїть клас грошових капіталістів як особливий, вид капіталістів, грошовий капітал — як самостійний вид капіталу, і процент — як відповідна цьому специфічному капіталові самостійна форма додаткової вартості.

Розглядуваний *щодо якості*, процент є додаткова вартість, яку дає просто власність на капітал, яку дає капітал сам по собі, хоча власник його лишається поза процесом репродукції, — яку, отже, дає капітал відокремлено від свого процесу.

Розглядувана *щодо кількості*, частина зиску, яка становить процент, виступає так, ніби вона відноситься не до промислового і торговельного капіталу як такого, а до грошового капіталу, і норма цієї частини додаткової вартості, норма процента або розмір процента, закріплює це відношення. Бо, поперше, розмір процента — не зважаючи на його залежність від загальної норми зиску — визначається самостійно, і, подруге, він, подібно до ринкової ціни товарів, у протилежність до невлімової норми зиску, виступає при всякій переміні як стійке, одноманітне, наочне і завжди дане відношення. Коли б весь капітал був у руках промислових капіталістів, то не існувало б ні процента, ні розміру процента. Самостійна форма, якої набирає кількісний поділ гуртового зиску, породжує якісний поділ. Якщо порівняти промислового капіталіста з грошовим капіталістом, то першого відрізняє від другого тільки підприємницький дохід, як надлишок гуртового зиску понад пересічний процент, надлишок, який, завдяки розмірові процента, виступає як емпірично дана величина. Якщо ж порівняти його, з другого боку, з промисловим капіталістом, що господарює власним, а не взятим у позику капіталом, то цей

останній відрізняється від нього тільки як грошовий капіталіст, оскільки він сам кладе собі процент у кишеню, замість сплачувати його. В обох випадках частина гуртового зиску, яка відрізняється від процента, здається йому підприємницьким доходом, а самий процент — додатковою вартістю, яку дає капітал сам по собі і яку він через це давав би і без продуктивного застосування.

Для окремого капіталіста це практично вірно. Від його вибору залежить, чи віддати свій капітал — однаково, чи існує він уже в своїй вихідній точці як грошовий капітал, чи його ще тільки доводиться перетворити в грошовий капітал — у позику як капітал, що дає процент, чи самому збільшувати його вартість, застосовуючи його як продуктивний капітал. В загальному ж розумінні, тобто в застосуванні до всього суспільного капіталу, — як це роблять деякі вульгарні економісти, видаючи це навіть за основу зиску, — це, звичайно, безглуздо. Припускати можливість перетворення сукупного капіталу в грошовий капітал, без наявності людей, що купують і збільшують вартість засобів виробництва, у формі яких існує сукупний капітал, крім відносно незначної частини його, існуючої у формі грошей, — це, звичайно, безглуздя. Ще більше безглуздя гадати, що на основі капіталістичного способу виробництва капітал давав би процент, не функціонуючи як продуктивний капітал, тобто не створюючи додаткової вартості, лише частину якої становить процент; що капіталістичний спосіб виробництва міг би іти своїм шляхом без капіталістичного виробництва. Коли б непомірно велика частина капіталістів схотіла перетворити свій капітал у грошовий капітал, то наслідком цього було б величезне знецінення грошового капіталу і величезне падіння розміру процента; багато з них відразу були б позбавлені можливості жити на свої проценти і таким чином були б примушені знову перетворитись у промислових капіталістів. Але, як уже сказано, для окремого капіталіста це — факт. Тому він, навіть коли господарює власним капіталом, необхідно розглядає ту частину свого пересічного зиску, яка дорівнює пересічному процентові, як плід свого капіталу як такого, незалежно від процесу виробництва; і в протилежність до цієї частини, яка усамостійнилась у проценті, він розглядає надлишок гуртового зиску понад процент просто як підприємницький дохід.

Почетверте: [Прогалина у рукопису].

Отже, виявилось, що та частина зиску, яку функціонуючий капіталіст повинен сплачувати простому власникові взятого в позику капіталу, перетворюється в самостійну форму тієї частини зиску, яку дає під назвою процента всякий капітал як такий, однаково, чи взято його в позику, чи ні. Величина цієї частини залежить від висоти пересічного розміру процента. На її походження вказує тепер тільки те, що функціонуючий капіталіст, оскільки він є власником свого капіталу, не конкурує — принаймні не конкурує активно — при визначенні розміру процента. Чисто кількісний поділ зиску між двома

особами, які мають різні юридичні титули на нього, перетворився в якісний поділ, який, як здається, виникає з самої природи капіталу й зиску. Бо, як ми бачили, коли частина зиску взагалі набирає форми процента, різниця між пересічним зиском і процентом, або надлишкова понад процент частина зиску, перетворюється в протилежну процентіві форму, в форму підприємницького доходу. Ці дві форми, процент і підприємницький дохід, існують тільки у своїй протилежності. Отже, обидві вони стоять у певному співвідношенні не з додатковою вартістю, що тільки частинами її, фіксованими в різних категоріях, рубриках і назвах, вони є, а в співвідношенні одна з одною. Через те що одна частина зиску перетворюється в процент, друга частина виступає як підприємницький дохід.

Під зиском ми завжди розуміємо тут пересічний зиск, бо відхилення як індивідуального зиску, так і зиску в різних сферах виробництва, — отже, ті чи інші зміни в розподілі пересічного зиску або додаткової вартості, які відбуваються в зв'язку з конкурентною боротьбою та іншими обставинами, — для нас тут цілком не мають значення. Це взагалі стосується до всього цього дослідження.

Отож, процент, як його визначає Рамсей, є чистий зиск, що його дає власність на капітал як така, чи то простому позикодавцеві, який лишається поза процесом репродукції, чи власникові, який сам продуктивно застосовує свій капітал. Але й цьому останньому капітал дає цей чистий зиск не як функціонуючому капіталістові, а як грошовому капіталістові, який позичив свій власний капітал як капітал, що дає процент, самому собі як функціонуючому капіталістові. Подібно до того, як перетворення грошей і взагалі вартості в капітал є постійний результат капіталістичного процесу виробництва, цілком так само буття їх як капіталу є постійна передумова капіталістичного процесу виробництва. Завдяки своїй здатності перетворюватись у засоби виробництва, вони постійно командують над неоплаченою працею і тому перетворюють процес виробництва й циркуляції товарів у виробництво додаткової вартості для свого володільця. Отже, процент є тільки вираз того, що вартість взагалі, — упредметнена праця в її загальносуспільній формі, — вартість, яка в дійсному процесі виробництва набирає вигляду засобів виробництва, протистоїть живій робочій силі як самостійна сила і є засобом привласнювати собі неоплачену працю; і що вона є такою силою завдяки тому, що вона протистоїть робітникові як чужа власність. Однак, з другого боку, в формі процента ця протилежність найманій праці стерта; бо капітал, що дає процент, як такий має своєю протилежністю не найману працю, а функціонуючий капітал; капіталіст-позикодавець як такий прямо протистоїть дійсно функціонуючому в процесі репродукції капіталістові, а не найманому робітникові, у якого саме на основі капіталістичного виробництва експропрійовано засоби виробництва. Капітал, що дає

процент — це капітал як *власність* у протилежність до капіталу як *функції*. Але оскільки капітал не функціонує, він не експлуатує робітників і не вступає в антагонізм з працею.

З другого боку, підприємницький дохід становить протилежність не до найманої праці, а тільки до процента.

Поперше: якщо припустити пересічний зиск як дану величину, то норма підприємницького доходу визначається не заробітною платою, а розміром процента. Вона буде вища чи нижча у зворотному відношенні до розміру процента¹⁹.

Подруге: функціонуючий капіталіст виводить свою претензію на підприємницький дохід, отже, і самий підприємницький дохід, не з своєї власності на капітал, а з функції капіталу в протилежність до тієї визначеності, в якій він існує тільки як бездіяльна власність. Це виступає як безпосередньо наявна протилежність у тих випадках, коли він оперує взятим у позику капіталом, коли, отже, процент і підприємницький дохід дістаються двом різним особам. Підприємницький дохід виникає з функції капіталу в процесі репродукції, тобто в наслідок операцій, діяльності, якою функціонуючий капіталіст опосереднює ці функції промислового й торговельного капіталу. Але бути представником функціонуючого капіталу — це не синекура, подібна до представництва капіталу, що дає процент. На основі капіталістичного виробництва капіталіст управляє процесом виробництва, як і процесом циркуляції. Експлуатація продуктивної праці коштує зусиль, однаково, чи займається нею сам капіталіст, чи хто інший від його імени. Отже, в протилежність до процента, його підприємницький дохід здається йому незалежним від власності на капітал, скоріше результатом його функцій як невластника, як — *робітника*.

Тому в його мозку необхідно виникає уявлення; що його підприємницький дохід дуже далекий від того, щоб становити будьяку протилежність до найманої праці і бути лише неоплаченою чужою працею, а, навпаки, сам є *заробітною платою*, платою за нагляд, wages of superintendence of labour, вищою платою, ніж плата звичайного найманого робітника, 1) тому що це складніша праця, 2) тому що він сам собі виплачує заробітну плату. Що його функція як капіталіста полягає в тому, щоб добувати додаткову вартість, тобто неоплачену працю, і до того ж при найекономніших умовах, — це зовсім забувається в наслідок тієї суперечності, що процент дістається капіталістові, хоч би він і не виконував ніякої функції як капіталіст, а був би тільки власником капіталу, і що, навпаки,

¹⁹ «The profits of enterprise depend upon the net profits of capital, not the latter upon the former». [«Підприємницькі зиски залежать від чистих зисків капіталу, а не останні від перших»]. (Ramsay: «An Essay on the Distribution of Wealth», стор. 214. Net profits [чистий зиск] у Рамсея завжди = = процентіві.)

підприємницький дохід дістається функціонуючому капіталістові, хоч би він і не був власником капіталу, з яким він функціонує. За антагоністичною формою обох частин, на які розпадається зиск, тобто додаткова вартість, забувається, що обидві вони є просто частини додаткової вартості і що її поділ нічого не може змінити ні в її природі, ні в її походженні та умовах її існування.

В процесі репродукції функціонуючий капіталіст виступає відносно найманих робітників представником капіталу як чужої власності, і грошовий капіталіст, будучи представлений функціонуючим капіталістом, бере участь в експлуатації праці. Що активний капіталіст може виконувати свою функцію, яка полягає в тому, щоб заставляти робітників працювати на нього або заставляти засоби виробництва функціонувати як капітал, — що він може виконувати цю функцію тільки як представник засобів виробництва у протилежність робітникам, це забувається в наслідок протилежності між функцією капіталу в процесі репродукції і простою власністю на капітал поза процесом репродукції.

Справді, в тій формі, яку обидві частини зиску, тобто додаткової вартості, набирають як процент і підприємницький дохід, не виражене ніяке відношення до праці, тому що це відношення існує тільки між нею і зиском або, точніше, додатковою вартістю як сумою, як цілим, як єдністю обох цих частин. Відношення, в якому ділиться зиск, і різні юридичні титули, на основі яких відбувається це ділення, передбачають зиск як готовий, передбачають існування зиску. Тому, якщо капіталіст є власник того капіталу, з яким він функціонує, то він кладе собі в кишеню весь зиск або додаткову вартість; для робітника цілком байдуже, чи капіталіст кладе собі в кишеню весь зиск, чи він повинен частину сплачувати третій особі, як юридичному власникові. Таким чином основи ділення зиску між двома видами капіталістів перетворюються потайки в основи існування зиску, який належить поділити, додаткової вартості, яку незалежно від всякого пізнішого ділення капітал як такий здобуває з процесу репродукції. З того, що процент протистоїть підприємницькому доходу, а підприємницький дохід процентові, що вони обидва протистоять один одному, а не праці, впливає... що підприємницький дохід плюс процент, тобто зиск, отже додаткова вартість, ґрунтуються — на чому? На антагоністичній формі обох його частин! Але зиск виробляється раніше, ніж відбувається цей поділ його, і раніше, ніж може бути мова про цей поділ.

Капітал, що дає процент, виявляє себе таким лиш остільки, оскільки віддані в позику гроші дійсно перетворюються в капітал і оскільки виробляється надлишок, частина якого є процент. Але це не усуває того, що з ним, незалежно від процесу виробництва, зростається властивість давати проценти. Адже робоча сила також виявляє свою вартостетворчу силу лиш тоді, коли вона діє і реалізується в процесі праці; але це не виключає того, що вона в собі, потенці-

ально, як здатність, є вартостетворча діяльність, і як така вона не виникає лише з процесу, а, навпаки, є його передумовою. Вона купується як здатність створювати вартість. Але хтонебудь може її купити й не для того, щоб заставляти її продуктивно працювати; наприклад, для чисто особистих цілей, для послуг і т. д. Так само й з капіталом. Це вже справа позичальника, чи використовує він капітал як капітал, тобто, чи дійсно він приводить у рух імманентну капіталові властивість виробляти додаткову вартість. В обох випадках він оплачує додаткову вартість, яка в собі, в можливості, міститься в товарі капітал.

Розгляньмо тепер докладніше підприємницький дохід.

Якщо момент специфічної суспільної визначеності капіталу при капіталістичному способі виробництва — власність на капітал, яка має властивість командувати над працею інших — є фіксований і тому процент виступає як частина додаткової вартості, яку виробляє капітал у цьому зв'язку, то друга частина додаткової вартості — підприємницький дохід — необхідно виступає так, ніби вона походить не з капіталу як капіталу, а з процесу виробництва, відокремлено від його специфічної суспільної визначеності, яка у вислові процент на капітал адже набула вже свого особливого способу існування. Але процес виробництва, відокремлено від капіталу, є процес праці взагалі. Тому промисловий капіталіст, у відміну від власника капіталу, виступає не як функціонуючий капітал, а ніби як службовець, також відокремлено від капіталу, ніби простий носій процесу праці взагалі, робітник, і саме найманий робітник.

Процент сам по собі виражає саме буття умов праці як капіталу, в їх суспільній протилежності до праці і в їх перетворенні в особисту владу відносно праці і над працею. Він представляє просту власність на капітал як засіб привласнювати собі продукти чужої праці. Але він представляє цей характер капіталу як щось таке, що належить йому поза процесом виробництва і що зовсім не є результатом специфічно капіталістичної визначеності самого цього процесу виробництва. Він представляє це не як пряму протилежність до праці, а, навпаки, без відношення до праці і як просте відношення одного капіталіста до другого. Отже, як властивість, зовнішню і байдужу для відношення капіталу до самої праці. Отже, в проценті, в цій особливій формі зиску, в якій антагоністичний характер капіталу надає собі самостійного виразу, він надає собі його таким чином, що цей антагонізм тут цілком стирається і відбувається цілковите абстрагування від нього. Процент є відношення між двома капіталістами, а не між капіталістом і робітником.

З другого боку, ця форма процента надає другій частині зиску якісної форми підприємницького доходу, далі плати за нагляд. Особливі функції, які до-

водиться виконувати капіталістові як такому і які припадають йому якраз у відмінні від робітників і в протилежність до робітників, зображаються як прості трудові функції. Він створює додаткову вартість не тому, що працює як *капіталіст*, а тому, що він, незалежно від його якості як капіталіста, *теж* працює. Отже, ця частина додаткової вартості зовсім не є вже додаткова вартість, а її протилежність, еквівалент за виконану працю. Через те що характер відчуженості капіталу, його протилежність до праці, переноситься по той бік дійсного процесу експлуатації, а саме переноситься на капітал, що дає процент, то сам цей процес експлуатації здається простим процесом праці, в якому функціонуючий капіталіст виконує тільки іншу працю, ніж робітник. Так що праця експлуатації і праця, яка експлуатується, будучи та й друга працею, є тотожні. Праця експлуатації цілком так само є праця, як і та праця, яка експлуатується. Процент стає суспільною формою капіталу, але вираженою в нейтральній і індиферентній формі; підприємницький дохід стає економічною функцією капіталу, але абстрагованою від певного, капіталістичного характеру цієї функції.

В свідомості капіталіста тут відбувається цілком те саме, що із згаданими у відділі II цієї книги підставами компенсації при вирівненні зиску в пересічний зиск. Ці підстави компенсації, які визначально впливають на розподіл додаткової вартості, перекидаються при капіталістичному способі уявлення в причини виникнення і (суб'єктивні) підстави виправдання самого зиску.

Уявлення про підприємницький дохід як про плату за працю нагляду, яке виникає з протилежності між підприємницьким доходом і процентом, знаходить собі дальшу точку опори в тому, що частина зиску дійсно може бути відокремлена і справді відокремлюється як заробітна плата або, точніше, навпаки, що частина заробітної плати, на основі капіталістичного способу виробництва, здається неодмінною складовою частиною зиску. Ця частина, як це правильно виявив уже А. Сміт, виступає в чистому вигляді, самостійно і цілком відокремлено, з одного боку, від зиску (як суми процента і підприємницького доходу), з другого боку — від тієї частини зиску, яка лишається після відрахування процента як так званий підприємницький дохід, — виступає в формі утримання управителя в таких галузях підприємств, розмір яких і т. д. допускає поділ праці, достатній для того, щоб встановити окрему заробітну плату для управителя.

Праця верховного нагляду й керівництва виникає необхідно повсюди, де

безпосередній процес виробництва має форму суспільно комбінованого процесу, а не форму роз'єднаної праці самостійних виробників²⁰. Але вона має двоякий характер.

З одного боку, в усіх роботах, в яких співробітничать багато індивідів; зв'язок і єдність процесу необхідно представлені н одній управляючій волі і в функціях, які стосуються не до частинних робіт, а до сукупної діяльності майстерні, як це має місце з дирижером оркестру. Це — продуктивна праця, яку необхідно виконувати при всякому комбінованому способі виробництва.

З другого боку, — цілком залишаючи осторонь купецький відділ, — ця праця верховного нагляду необхідно виникає при всіх способах виробництва, які ґрунтуються на протилежності між робітником, як безпосереднім виробником, і власником засобів виробництва. Чим більша ця протилежність, тим більша роль, що її відіграє ця праця верховного нагляду. Тому свого максимуму вона досягає в системі рабства²¹. Але вона необхідна і при капіталістичному способі виробництва, бо тут процес виробництва є разом. з тим процес споживання робочої сили капіталістом. Цілком так само, як у деспотичних державах праця верховного нагляду і всебічного втручання уряду охоплює обидві сторони: як виконання спільних справ, що впливають з природи усякого суспільства, так і специфічні функції, що впливають з протилежності між урядом і народною масою.

В античних письменників, які безпосередньо спостерігали систему рабства, обидві сторони праці нагляду нероздільно поєднані в теорії, як це мало місце й на практиці, — цілком так само, як у сучасних економістів, які вважають капіталістичний спосіб виробництва за абсолютний спосіб виробництва. З другого боку, як я це зараз покажу на одному прикладі, апологети сучасної системи рабства цілком так само уміють використовувати працю нагляду як довід для виправдання рабства, як інші економісти — для виправдання системи найманої праці.

Villicus за часів Катона: «На чолі рабовласницького господарства (*familia rustica*) стояв управитель (*villicus* вілли), який відає прибутками й видатками, купує і продає, дістає розпорядження від пана і в його відсутності розпоряджається й карає... Управитель користувався, звичайно, більшою свободою, ніж усі

²⁰ «Superintendence is here (у селянина-землевласника) completely dispensed with» [«Тут» (у селянина-землевласника) «можна цілком обійтися без верховного нагляду»] (*J. E. Cairnes: «The Slave Power»*. London 1862, стор. 48).

²¹ «If the nature of the work requires that the workmen (саме рабів) should be dispersed over an extended area, the number of overseers and, therefore, the cost of the labour which requires this supervision, will be proportionately increased» [«Якщо, характер праці вимагає розподілу робітників» (саме рабів) «на великому просторі, то відповідно до цього зростає число наглядачів, а тому й витрати на працю, якої вимагає цей нагляд»] (*Cairnes: там же, стор. 44*).

інші раби; Маго в своїх книгах радить дозволяти йому одружуватись, родити дітей і мати власні кошти, а Катон радить одружувати його з управителькою; тільки він міг сподіватися, в разі доброї поведінки, дістати від свого пана волю. В усьому іншому всі становили спільне домашнє господарство... Кожен раб, навіть і сам управитель, одержував своє утримання від пана в певні строки за твердо встановленими нормами, і цього йому повинно було вистачати... Кількість регулювалась відповідно до праці, в наслідок чого управитель, наприклад, який виконував легшу працю, ніж раби, одержував менше, ніж ці останні» (*Mommsen: «Römische Geschichte»*. Друге видання, [Берлін] 1856, I, стор. 809–810).

Арістотель: Ὁ γάρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τοὺς δούλους, ἀλλ' ἐν τῷ χρῆσθαι δούλοις. [Бо пан — капіталіст — виявляється як такий не в набуванні рабів — власності на капітал, яка дає владу купувати працю, — а у використанні рабів — вживанні робітників — нині найманих робітників у процесі виробництва]. Ἔστι δὲ αὕτη ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν μέγα ἔχουσα οὐδέ σεμνόν. [Але в цій науці немає нічого великого або величного]; ἄ γάρ τόν δούλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον δεῖ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν [він повинен уміти наказувати те, що раб повинен уміти виконати]. Διὸ ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοῦς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταύτην τήν τιμὴν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται φιλοσοφοῦσιν. [Коли в панів немає потреби обтяжувати себе цим, цю честь бере на себе наглядач, а вони самі займаються державними справами або філософією]. (*Aristoteles: «De Republica»*. Вид. Беккера. Книга I, 7 [Охонії 1837, стор. 10 і далі]).

Арістотель прямо говорить, що панування як у політичній, так і в економічній галузі покладає на владарів функції панування, тобто що в економічній галузі вони повинні вміти споживати робочу силу, і додає до цього, що цій праці нагляду не слід надавати великого значення, і тому пан, якщо він досить заможний, передає «честь» цих турбот наглядачеві.

Праця керівництва й верховного нагляду, оскільки вона не є особлива функція, що впливає з природи всякої комбінованої суспільної праці, а виникає з протилежності між власником засобів виробництва і власником самої тільки робочої сили — однаково, чи ця остання купується разом з самим робітником, як при системі рабства, чи робітник сам продає свою робочу силу, і тому процес виробництва є разом з тим і процесом споживання його праці капіталом, — ця функція, що виникає з поневолення безпосереднього виробника, досить часто виставляється як довід для виправдання самого цього відношення, і експлуатація, привласнення чужої неоплаченої праці, так само часто зображається як заробітна плата, належна власникові капіталу. Але найкраще це робить захисник рабства у Сполучених Штатах, адвокат О'Коннор, в своїй промові, виголошеній 19 грудня 1859 року на мітингу в Нью-Йорку, під прапором «Справедливість до Півдня». — «Now, gentlemen [панове], — сказав він під гучні

оплески, — сама природа призначила негра до цього становища раба. Він кріпкий і сильний у роботі; але природа, яка дала йому цю силу, відмовила йому як у розумі для керівництва, так і в бажанні працювати». (Оплески). «І в тому і в другому йому відмовлено! І та сама природа, яка не дала йому волі до праці, дала йому пана для того, щоб вимусити у нього цю волю і зробити з нього в тому кліматі, для якого він створений, корисного слугу як для самого себе, так і для пана, що управляє ним. Я запевняю, що немає ніякої несправедливості в тому, щоб залишити негра в тому становищі, в яке його поставила природа; немає ніякої несправедливості в тому, щоб дати йому пана, який управляє ним; і в нього не віднімають жодного з його прав, коли його примушують за це працювати і давати справедливу винагороду своєму панові за ту працю й таланти, які цей пан застосовує для того, щоб управляти ним і зробити його корисним для нього самого й для суспільства» [«*New York Tribune*», 20 грудня 1859, стор. 5].

Так ось, найманий робітник, подібно до раба, теж мусить мати пана, який примушував би його працювати і управляв би ним. А якщо припустити це відношення панування й рабства, то це в порядку речей, що найманого робітника примушують виробляти свою власну заробітну плату і поверх того плату за нагляд, компенсацію за працю панування й верховного нагляду за ним, «і давати справедливу винагороду своєму панові за ту працю й таланти, які цей пан застосовує для того, щоб управляти ним і зробити його корисним для нього самого й для суспільства».

Праця верховного нагляду й керівництва, оскільки вона виникає з антагоністичного характеру, з панування капіталу над працею, і тому є спільна капіталістичному способу виробництва, як і всім способам виробництва, що ґрунтуються на класовій протилежності, — ця праця і в капіталістичній системі безпосередньо й нероздільно зв'язана з продуктивними функціями, що їх, як особливу працю, усяка комбінована суспільна праця покладає на окремих індивідів. Заробітна плата якогонебудь ерітросос'а [наглядача в стародавній Греції] або *regisseur*'а, як його звали у феодалній Франції, цілком відокремлюється від зиску і набирає форми заробітної плати за вправну працю, як тільки підприємство починає провадитись у розмірах, досить великих для того, щоб оплачувати такого управителя (*manager*), хоч це далеко ще не приводить наших промислових капіталістів до того, щоб «займатися державними справами або філософією».

Що не промислові капіталісти, а промислові *managers* є «душа нашої промислової системи», — це відзначив уже пан Юр²². Щождо торговельної частини підприємства, то все потрібне щодо цього сказане вже в попередньому відділі.

²² А. Уре: «*Philosophy of Manufactures*», франц. перекл. 1836, 1, стор. 67, де цей Піндар фабрикантів ...

Само капіталістичне виробництво привело до того, що працю верховного керівництва, цілком відокремлену від власності на капітал, завжди можна знайти на улиці. Тому стало некорисним, щоб ця праця верховного керівництва виконувалась капіталістом. Немає ніякої потреби в тому, щоб капелмейстер був власником інструментів оркестру; так само його функція як дирижера не зв'язана і з тим, щоб у нього було щонебудь спільного з «платою» всіх інших музикантів. Кооперативні фабрики дають доказ того, що капіталіст, як активний учасник виробництва, став так само зайвим; як він сам, у своєму вищому розвитку, вважає зайвим великого землевласника. Оскільки праця капіталіста не впливає з процесу виробництва як тільки капіталістичного, отже, оскільки ця праця не зникає сама собою разом з капіталом; оскільки вона не обмежується функцією експлуатації чужої праці; отже, оскільки вона впливає з форми праці як суспільної, з комбінації і кооперації багатьох для досягнення спільного результату, — вона є цілком так само незалежна від капіталу, як незалежна від нього сама ця форма, якщо тільки вона розірвала (*gesprengt hat*) капіталістичну оболонку. Казати, що ця праця є необхідна, як капіталістична праця, як функція капіталіста, значить тільки, що *vulgus* [вulгарний економіст] не може уявити собі тих форм, які розвинулися в надрах капіталістичного способу виробництва, відокремленими і звільненими від їх антагоністичного капіталістичного характеру. Відносно грошового капіталіста промисловий капіталіст є робітник, але робітник як капіталіст, тобто як експлуататор чужої праці. Плата, яку він вимагає і одержує за цю працю, точно дорівнює привласненій кількості чужої праці і безпосередньо залежить, оскільки він бере на себе необхідні турботи по експлуатації, від ступеня експлуатації цієї праці, а не від ступеня того напруження, якого йому коштує ця експлуатація і яке він може за помірну плату скинути з себе на управителя. В англійських фабричних округах після кожної кризи можна побачити достатню кількість экс-фабрикантів, які за невелику плату управляють своїми колишніми власними фабриками як директори, у нових власників, часто своїх кредиторів²³.

Плата за управління, яку одержують управителі, як торговельних, так і промислових підприємств, є цілком відокремленою від підприємницького доходу як у кооперативних фабриках робітників, так і в капіталістичних акційних підприємствах. Відокремлення плати за управління від підприємницького

... разом з тим показує їм, що більшість з них не мають ні найменшого уявлення про механізм, який вони застосовують.

²³ В одному відомому мені випадку фабрикант, що збанкрутував, став після кризи 1868 року платним найманим робітником своїх колишніх робітників. Після його банкрутства фабрика перейшла в руки товариства робітників, і колишній її власник був настановлений управителем. — Ф. Е.

доходу, яке в інших випадках є випадковим, тут є постійне. У кооперативній фабриці антагоністичний характер праці наглядно відпадає, бо управитель оплачується робітниками, а не протистоїть їм як представник капіталу. Акційні підприємства — які розвиваються разом з кредитною справою — взагалі мають тенденцію все більше й більше відокремлювати цю працю управління як функцію від володіння капіталом, своїм власним, чи взятим у позику; цілком так само, як з розвитком буржуазного суспільства функції суду й управління відокремлюються від землеволодіння, атрибутами якого вони були за феодалних часів. Але коли, з одного боку, простому власникові капіталу, грошовому капіталістові, протистоїть функціонуючий капіталіст, і з розвитком кредиту цей грошовий капітал сам набирає суспільного характеру, концентрується в банках і віддається в позику ними, а не його безпосередніми власниками; коли, з другого боку, простий управитель, який не володіє капіталом ні під яким титулом, ні позиково, ні якнебудь інакше, виконує всі реальні функції, які припадають функціонуючому капіталістові як такому, — тоді лишається тільки службовець, а капіталіст, як зайва особа, зникає з процесу виробництва.

З опублікованих звітів²⁴ кооперативних фабрик в Англії видно, що — після відрахування плати управителя, яка становить частину витраченого змінного капіталу цілком так само, як і плата всіх інших робітників — зиск був більший, ніж пересічний зиск, не зважаючи на те, що кооперативні фабрики подекуди платили далеко вищий процент, ніж приватні фабриканти. Причиною вищого зиску в усіх цих випадках була більша економія в застосуванні сталого капіталу. Але нас при цьому цікавить те, що тут пересічний зиск (= процент + підприємницький дохід) фактично і наочно виступає як величина, цілком незалежна від плати за управління. Тому що зиск був тут більший за пересічний зиск, то й підприємницький дохід був більший, ніж взагалі.

Те саме явище спостерігається і в деяких капіталістичних акційних підприємствах, наприклад, в акційних банках (Joint Stock Banks). London and Westminster Bank у 1863 році виплатив 30% річного дивіденду, Union Bank of London та інші — 15%. З гуртового зиску тут, крім плати управителям, відходить процент, який сплачується за вклади. Високий зиск пояснюється тут тим, що вкладений в підприємства капітал становить незначну величину порівняно з вкладами. Наприклад, в London and Westminster Bank в 1863 році: вкладений капітал 1 000 000 £, вклади 14 540 275 £. В Union Bank of London в 1863 році: вкладений капітал 600 000 £, вклади 12 384 173 £.

Змішання підприємницького доходу з платою за нагляд або управління первісно виникло з тієї антагоністичної форми, якої надлишок зиску понад

²⁴ Наведені тут дані звітів доходять щонайбільше до 1864 року, бо вищесказане було написано в 1865 році. — Ф. Е.

процент набирає в протилежність до проценту. Воно розвинулося далі з апологетичного наміру зобразити зиск не як додаткову вартість, тобто неоплачену працю, а як заробітну плату самого капіталіста за виконвану ним працю. Цьому з боку соціалістів була протиставлена вимога звести зиск фактично до того, чим його виставлялося в теорії, а саме до простої плати за нагляд. І ця вимога виступала проти теоретичного прикрашування тим неприємніше, чим більше ця плата за нагляд, з утворенням численного класу промислових і торговельних управителів²⁵, з одного боку, знаходила, як і всяка інша заробітна плата, свій певний рівень і свою певну ринкову ціну; і чим нижче, з другого боку, вона падала, як і всяка плата за вправну працю, разом із загальним розвитком, що знижував витрати виробництва спеціально навченої робочої сили²⁶. З розвитком кооперації серед робітників, акційних підприємств серед буржуазії, був знищений і останній привід для змішання підприємницького доходу з платою за управління, і зиск і на практиці виступив як те, чим він незаперечно був теоретично — як проста додаткова вартість, як вартість, за яку не сплачено ніякого еквіваленту, як реалізована неоплачена праця; так що функціонуючий капіталіст дійсно експлуатує працю, і плід його експлуатації, якщо він працює з узятим в позику капіталом, ділиться на процент і підприємницький дохід, — надлишок зиску понад процент.

На базі капіталістичного виробництва в акційних підприємствах розвивається нове шахрайство з платою за управління, бо поруч з дійсним управителем і над ним з'являється багато членів правління і ради нагляду, для яких управління й нагляд стають тільки приводом для грабування акціонерів і самозбагачення. Про це можна знайти дуже цікаві подробиці в «*The City or the Physiology of London Business; with Sketches on Change, and the Coffee Houses*»,

²⁵ «Masters are labourers as well as their journeymen. In this character their interest is precisely the same as that of their men. But they are also either capitalists, or the agents of capitalists, and in this respect their interest is decidedly opposed to the interest of the workmen». [«Майстри — такі ж робітники, як і їх поденники. В цьому відношенні їх інтереси цілком ті самі, що й інтереси їх людей. Але, крім того, вони є або капіталісти або агенти капіталістів, і в цьому відношенні їх інтереси рішуче протилежні інтересам робітників»] (стор. 27). «The wide spread of education among the journeymen mechanics of this country diminishes daily the value of the labour and skill of almost all masters and employers by increasing the number of persons who possess their peculiar knowledge»' [«Значне поширення освіти серед промислових робітників цієї країни з кожним днем зменшує вартість праці і вправності майже всіх майстрів і підприємців, збільшуючи число осіб, які мають такі ж спеціальні знання»] (стор 30. *Hodgskin*: «Labour defended against the Claims of Capital etc.» London 1825).

²⁶ «The general relaxation of conventional barriers, the increased facilities of education tend to bring down the wages of skilled labour Instead of raising those of the unskilled» («Загальне ослаблення умовних перепон і збільшення можливості дістати освіту діють в напрямі зниження плати кваліфікованої праці замість того, щоб підвищувати плату некваліфікованої») [*J. St. Mill*: «Principles of Political Economy». 2 вид., Лондон 1849, I, стор. 463).

London 1845. «Що виграють банкіри й купці від того, що вони беруть участь в правліннях восьми або дев'яти різних товариств, можна бачити з такого прикладу: приватний баланс пана Timothy Abraham Curtis'a, поданий після його банкрутства до комерційного суду, показував під рубрикою директорство 800–900 £ річного доходу. Тому що пан Curtis був директором Англійського банку і Ост-Індської компанії, то кожне акційне товариство вважало за щастя залучити його до товариства як директора» (стор. [81] 82). — Винагорода директорів таких товариств за одне засідання на тиждень дорівнює щонайменше одній гінеї (21 марка). Розгляд справ в комерційному суді показує, що плата за цей нагляд звичайно стоїть у зворотному відношенні до нагляду, що його в дійсності виконують ці номінальні директори.

Виділення капіталістичного відношення у формі капіталу, що дає процент

В капіталі, що дає процент, капіталістичне відношення досягає своєї найбільш зовнішньої і фетишистичної форми. Ми маємо тут $\Gamma - \Gamma'$, гроші, що породжують більшу кількість грошей, самозростаючу вартість, без того процесу, який є опосереднюючою ланкою між двома крайніми пунктами. В купецькому капіталі, $\Gamma - T - \Gamma'$, є в наявності принаймні загальна форма капіталістичного руху, хоч він відбувається тільки в сфері циркуляції; тому зиск виступає просто як зиск від відчуження, продажу; але все ж він виступає як продукт суспільного відношення, а не як продукт просто *речі*. Форма купецького капіталу все ж являє собою процес, єдність протилежних фаз, рух, який розпадається на два протилежні акти — на купівлю і продаж товарів. В $\Gamma - \Gamma'$, у формі капіталу, що дає процент, це стерто. Якщо, наприклад, 1000 £ віддаються капіталістом у позику, і розмір процента є 5%, то вартість 1000 £ як капіталу за 1 рік = $K + Kz'$, де K — капітал, а z' — розмір процента; отже тут $5\% = \frac{5}{100} = \frac{1}{20}$, $1000 + 1000 \times \frac{1}{20} = 1050$ £. Вартість 1000 £ як капіталу = 1050 £, тобто капітал не є проста величина. Він є відношення величин, відношення основної суми як даної вартості до себе самої як до самозростаючої вартості, як до основної суми, що виробила додаткову вартість. І, як ми бачили, капітал як такий виступає для всіх активних капіталістів, — однаково, чи функціонують вони з своїм власним чи з узятим в позику капіталом — саме такою безпосередньо самозростаючою вартістю.

$\Gamma - \Gamma'$: тут ми маємо первісний вихідний пункт капіталу, гроші у формулі $\Gamma - T - \Gamma'$, зведені до двох крайніх пунктів $\Gamma - \Gamma'$, де $\Gamma' = \Gamma + \Delta\Gamma$, гроші, що створюють більшу кількість грошей. Це — первісна і загальна формула капіталу, скорочена до безглузлого резюме. Це — готовий капітал, єдність процесу виробництва і процесу циркуляції, який дає як готовий капітал у певні періоди часу певну додаткову вартість. У формі капіталу, що дає процент, це виявля-

ється безпосередньо, без опосереднення процесом виробництва і процесом циркуляції. Капітал здається таємничим і самотворчим джерелом процента, свого власного збільшення. Річ (гроші, товар, вартість) просто як річ тепер уже є капітал, а капітал здається просто річчю; результат сукупного процесу репродукції здається властивістю, належною речі самій по собі; від власника грошей, тобто товару в його завжди обмінній формі, залежить, чи витратити їх як гроші, чи віддати в позику як капітал. Тому в капіталі, що дає процент, цей автоматичний фетиш, самозростаюча вартість, гроші, що породжують гроші, виробився в чистому вигляді, і в цій формі він уже не має на собі ніякого сліду свого походження. Суспільне відношення вивершене як відношення певної речі, грошей, до самої себе. Замість дійсного перетворення грошей у капітал тут виявляється тільки беззмістовна форма цього перетворення. Як і в випадку з робочою силою, споживною вартістю грошей тут стає їх властивість створювати вартість, створювати більшу вартість, ніж вартість, що міститься в них самих. Гроші як такі потенціально вже є самозростаюча вартість, і як така вони віддаються в позику, що є формою продажу для цього своєрідного товару. Утворювати вартість, давати процент стає такою самою властивістю грошей, як властивість грушевого дерева давати груші. І як таку річ, що дає процент, позикодавець продає свої гроші. Але це ще не все. Як ми бачили, навіть дійсно функціонуючий капітал виступає таким чином, ніби він дає процент не як функціонуючий капітал, а як капітал сам по собі, як грошовий капітал.

Перекручується і ось що: в той час як процент є тільки частина зиску, тобто додаткової вартості, яку функціонуючий капіталіст видушує з робітника, він, процент, виступає тепер, навпаки, як власний плід капіталу, як щось первісне, а зиск, який перетворився тепер у форму підприємницького доходу, як простий аксесуар і додаток, який долучається в процесі репродукції. Тут фетишистична форма капіталу і уявлення про капітал-фетиш готові. В $G - G'$ ми маємо ірраціональну форму капіталу, найвищий ступінь перекручення і зречення відносин виробництва: форму, що дає процент, просту форму капіталу, в якій він є передумовою свого власного процесу репродукції; ми маємо перед собою здатність грошей, відповідно — товару, збільшувати свою власну вартість незалежно від репродукції, — містифікацію капіталу в найрізкішій формі.

Для вульгарної економії, яка хоче зобразити капітал як самостійне джерело вартості, джерело вартостетворення, ця форма, є, звичайно, знахідкою, формою, в якій уже неможливо пізнати джерела зиску і в якій результат капіталістичного процесу виробництва — відокремлений від самого процесу — набуває самостійного буття.

Лиш у формі грошового капіталу капітал став товаром, властивість якого самозростати в своїй вартості має певну ціну, яка кожного разу позначається розміром процента.

Як капітал, що дає процент, і особливо в своїй безпосередній формі як грошовий капітал, що дає процент (інші форми капіталу, що дає процент, які нас тут не цікавлять, виводяться з цієї ж форми і передбачають її), капітал набуває своєї чистої фетишистичної форми: $G - G'$ як суб'єкт, як річ, що може бути продана. *Поперше*, це відбувається в наслідок його постійного буття у формі грошей, формі, в якій усі його визначеності стерті і в якій його реальні елементи невидимі. Гроші — це якраз форма, в якій стерта різниця між товарами як споживними вартостями, а тому й різниця між промисловими капіталами, які складаються з цих товарів і умов їх виробництва; гроші — це та форма, в якій вартість — а тут капітал — існує як самостійна мінова вартість. В процесі репродукції капіталу грошова форма є минула форма, простий перехідний момент. Навпаки, на грошовому ринку капітал завжди існує в цій формі. — *Подруге*, породжена ним додаткова вартість, тут знов таки в формі грошей, здається належною йому як такому. Подібно до того, як ріст є властивий деревам, так і породження грошей (*τόκος*) здається властивим капіталові в цій його формі грошового капіталу.

В капіталі, що дає процент, рух капіталу скорочений до крайності; опосереднюючий процес тут випущений і таким чином капітал — 1000 фіксується як річ, яка сама по собі = 1000 і за певний період перетворюється в 1100, подібно до того, як поліпшує свою споживну вартість вино, що перебувало певний час у льоху. Капітал є тепер річ, але саме як річ він є капітал. Гроші тепер вагітні грішми. Якщо вони віддані в позику або вкладені в процес репродукції (оскільки вони дають функціонуючому капіталістові як своєму власникові процент, крім підприємницького доходу), то на них і день і ніч нарастає процент, однаково, чи сплять вони, чи пильнують, сидять дома чи подорожують. Таким чином у грошовому капіталі, що дає процент (а всякий капітал є щодо виразу своєї вартості грошовий капітал або вважається тепер за вираз грошового капіталу), реалізується побожне бажання збирача скарбів

Саме це вростання процента в грошовий капітал як у якусь річ (яким тут здається виробництво додаткової вартості капіталом) і притягає так дуже увагу Лютера в його наївному галасі проти лихварства. Після того як він пояснив, що процент можна б вимагати в тому випадку, коли невиплата боргу в призначений строк позикодавцеві, який у свою чергу теж мусить платити, робить йому збитки або позбавляє його зиску, який він міг би одержати, купивши, наприклад, сад, він продовжує: «Тому що я тобі їх (100 гульденів) позичив, ти робиш мені подвійний збиток, бо тут я не можу заплатити, а там не можу купити, отже в обох випадках мушу терпіти збиток, а це називають *duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis* [подвійний збиток, від утрати і від припинення зиску]... Почувши про те, що Ганс, позичивши комусь 100 гульденів, зазнав збитку і вимагає справедливого відшкодування свого збитку,

вони просто на кожні сто гульденів накидають суму для покриття цих двох утрат, а саме від несвоечасної виплати боргу і від нездійсненої купівлі саду, так ніби й справді *ці дві втрати природно зрослися* з цією сотнею гульденів, так що, маючи сто гульденів, вони пускають їх в оборот і прираховують до них обидві ці втрати, яких вони, однак, не зазнали... Тому ти лихвар, що грішми свого ближнього покриваєш вигаданий тобою самим збиток, якого, однак, тобі ніхто не зробив і якого ти не можеш ні довести, ні обчислити. Такий збиток юристи називають *non verum sed phantasticum interesse* [не справжній збиток, а вигаданий]. Збиток, що його кожний може вигадати... Отже, не слід говорити, що могли б статися збитки від того, що я не міг ні заплатити, ні купити. Бо це означало б *ex contingente necessarium*, неіснуюче видавати за те, що повинне бути, непевне видавати за певне. Чи не може таке лихварство за декілька років пожерти світ?.. Позикодавця, мимо його волі, спіткало випадкове лихо, він мусить підправити свої діла, але в торгівлі справи йдуть не так і навіть навпаки; тоді шукають і вигадують збитки, покладаючи їх на нужденного ближнього, щоб таким чином нажитися й розбагатіти і в лінощах та безділлі розкішно й розпутно жити з праці інших, без турбот, ризику й збитків; щоб я сидів за пічкою, а моя сотня гульденів здобувала для мене в країні, і все ж, тому що це — віддані в позику гроші, був певним, що вони повернуться в мій гаманець без будьякого ризику й турботи, — мій милий, хто б цього не схотів?» (M. Luther: «An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen etc.» Wittenberg 1540. [Luthers Werke, Wittenberg 1589, частина 6, стор. 309, 310]).

Уявлення про капітал як про вартість, яка саморепродукується і в репродукції збільшується, як про вартість, яка вічно зберігається і зростає в силу природженої їй властивості, — отже, в силу скритої якості, про яку говорили схоластики, — це уявлення привело до химерних вигадок д-ра Прайса, які лишають далеко позад себе фантазії алхіміків; до вигадок, в які Пітт серйозно вірив і які він у своїх законах про *sinking fund* (фонд для оплати державних боргів) зробив стовпами, на яких тримається його фінансове господарство.

«Гроші, що дають проценти на проценти, зростають спочатку поволі; але тому що темп зростання постійно прискорюється, він через деякий час стає таким швидким, що перевищує всяку фантазію. Одно пенні, віддане в позику при народженні нашого Спасителя по 5%, разом з процентами на проценти вже тепер зросло б до суми більшої, ніж та, що містилася б в 150 мільйонах земних куль з чистого золота. Але, віддане на прості проценти, воно зросло б за

той самий час тільки до 7 ш. 4/2 п. Досі наш уряд вважав за краще поліпшувати свої фінанси цим останнім способом, а не першим»²⁷.

Ще вище витає він у своїх «Observations on Reversionary Payments etc.» London 1872: «1 ш., відданий у позику при народженні нашого Спасителя» [отже, певно, в Єрусалимському храмі] «по 6% з процентами на проценти, виріс би до більшої суми золота, ніж могла б умістити вся сонячна система, перетворена в кулю з діаметром, рівним орбіті Сатурна». — «Тому держава ніколи не може опинитися в скрутному становищі, бо при найменших заощадженнях вона може сплатити найбільший борг за такий короткий час, як того можуть вимагати її інтереси» (стор. XIII, XIV). Який прекрасний теоретичний вступ до англійського державного боргу!

Прайса просто засліпила величезність числа, яка виникає з геометричної прогресії. Через те що він розглядав капітал, не беручи до уваги умов репродукції і праці, як самодіяльний автомат, як просте число, що само собою збільшується (цілком так само як Мальтус розглядав людей у своїй геометричній прогресії), то він уявив, що відкрив закон зростання капіталу в формулі $s = c(1 + z)^n$, де s = сумі капіталу + проценти на проценти, c = авансованому капіталові, z = розмірові процента (вираженому у відповідних частинах 100), а n — ряд років, протягом яких відбувається процес.

Пітт цілком серйозно приймає містифікацію д-ра Прайса. В 1786 році палата громад ухвалила зібрати 1 мільйон фунтів стерлінгів на громадські потреби. За Прайсом, в якого вірував Пітт, не було нічого кращого, як оподаткувати народ, щоб «нагромадити» одержану таким способом суму і таким чином за

²⁷ *Richard Price*: «An Appeal to the Public on the subject of the National Debt». [1772], 2 вид. Лондон 1774 [стор. 18 і далі]. Він наївно пускається в дотеп: «Гроші треба брати в позику на прості проценти, щоб збільшувати їх, віддаючи в позику на складні проценти». *R. Hamilton*: «An Inquiry concerning the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain». 2 вид., Единбург 1814 [частина III, відділ I: «Examination of Dr. Price's Views of Finance», стор. 133]. Згідно з цим одержання позик взагалі було б найпевнішим засобом збагачення і для приватних осіб. Але якщо я беру, наприклад, 100 £ по 5% річних, то в кінці року я повинен сплатити 5 £, і якщо припустити, що ця позика триватиме 100 мільйонів років, то в цей проміжок часу я можу щороку давати в позику завжди тільки 100 £ і так само щороку маю платити 5 £. Таким способом я ніколи не зможу, взявши в позику 100 £, віддати в позику 105 £. Але з чого я можу платити 5%? З нових позик або, якщо я — держава, з податків. Якщо ж гроші бере в позику промисловий капіталіст, то при зиску, скажімо, в 15%, він повинен 5% платити як процент, 5% споживати (хоч його апетит зростає разом з його доходом) і 5% капіталізувати. Отже, доводиться припустити зиск в 15%, щоб можна було постійно платити 5% як процент. Якщо процес триває далі, то норма зиску упаде в наслідок уже викладених причин, скажімо, з 15% до 10%. Але Прайс зовсім забуває, що процент в 5% передбачає норму зиску в 15%, і лишає її такою самою і при нагромадженні капіталу. Йому взагалі немає ніякого діла до дійсного процесу нагромадження, його діло тільки давати в позику гроші, щоб вони припливали назад з процентами на проценти. Яким чином це відбувається, йому цілком байдуже, бо це ж є природжена властивість капіталу, що дає процент.

допомогою тайнства складних процентів чарами позбутись державного боргу. Після цієї резолюції палати громад незабаром з ініціативи Пітта був виданий закон, який приписував нагромаджувати по 250 000 £ доти, «поки фонд разом з відмерлими пожиттьовими рентами зросте до 4 000 000 £ на рік» (Акт 26, Georg III, Кар. 31^{*}). Пітт у своїй промові 1792 року, в якій він пропонував збільшити суму, призначену для фонду оплати боргів, серед причин торговельної переваги Англії наводить: машини, кредит і т. д., але як «найпоширенішу і найтривкішу причину — нагромадження. Принцип цей цілком розвинутий і досить пояснений у творах Сміта, цього генія... Це нагромадження капіталів було б викликано, коли б відкладали принаймні частину річного зиску для того, щоб збільшити основну суму, яка, при такому самому застосуванні її в наступному році, давала б постійний зиск». Таким чином за допомогою д-ра Прайса Пітт перетворює теорію нагромадження Сміта в теорію збагачення народу шляхом нагромадження боргів і приходять до приємного безконечно прогресуючого збільшення позик, позик для оплати позик.

Вже в Josias Child'a, батька сучасних банкірів, ми знаходимо, що «100 £ з 10% виробили б за 70 років, при процентах на проценти, 102 400 £» («Traité sur le commerce etc. par J. Child, traduit etc.» Amsterdam et Berlin 1754, стор. 115. Написано в 1669 році).

Як погляд д-ра Прайса непродумано прохоплюється у сучасних економістів, показує таке місце з «Economist'a»: «Capital, with compound interes on every portion of capital saved, is so all-engrossing that all the wealth in the world from which income is derived, has long ago become the interest of capital... all rent is now the payement of interest on capital previously invested in the land» [«Капітал із складними процентами на кожен частину заощадженого капіталу є до такої міри всезахоплюючим, що все багатство світу, з якого походить дохід, уже давно стало процентом на капітал... всяка рента є тепер сплатою процентів на капітал, раніше вкладений у землю»] («Economist», 19 Juli 1859). Капіталові в його властивості як капіталу, що дає процент, належить усе багатство, яке тільки взагалі може бути вироблене, і все, що він одержував досі, це тільки платежі в розстрочку його всезахоплюючому апетитові. За природженими йому законами йому належить уся додаткова праця, яку тільки може колибуть дати рід людський. Молох.

На закінчення ще така нісенітниця «романтичного» Мюллера: «Потворне зростання процентів на проценти д-ра Прайса, або потворне зростання людських сил, які самі себе прискорюють, передбачає для того, щоб викликати такі величезні наслідки, незмінний або непорушний одноманітний порядок протягом багатьох століть. Як тільки капітал розділяється, роздрібнюється на багато окремих паростків, які самі по собі продовжують зростати, загальний,

* Тобто 31-й закон від 26-го року королювання Георга III. Ред.

описаний тут процес нагромадження сил починається знову. Природа розподілила наростання сил на періоди приблизно в 20–25 років, які пересічно припадають на кожного окремого робітника (!). Після того, як цей час минає, робітник покидає свій життєвий шлях і мусить передати капітал, придбаний за допомогою процентів на проценти від праці, новому робітникові, здебільшого розподілити його між кількома робітниками або дітьми. Ці останні, раніше ніж вони зможуть добувати власне проценти на проценти від капіталу, що дістався їм, мусять спочатку навчитися оживляти його або застосовувати. Далі, величезна маса капіталу, що його здобуває громадянське суспільство, навіть у найрухливіших суспільствах, поволі нагромаджується протягом довгих років і не застосовується для безпосереднього розширення праці, а, навпаки, як тільки назбирається значна сума, вона під назвою «позики» передається іншому індивідові, робітникові, банкові, державі, при чому одержувач цієї суми, пускаючи капітал у дійсний рух, одержує з нього проценти на проценти і може легко зобов'язатись платити позикодавцеві прості проценти. Нарешті, величезній прогресії, в якій можуть збільшуватись сили людей та їх продукт, якщо діє самий тільки закон виробництва або ощадливості, — протидіє закон споживання, жадання, марнотратства» (*Adam Müller: «Die Elemente der Staatskunst»*. Berlin 1809, III, стор. 147–149).

Неможливо в небагатьох рядках нагородити більше найжахливішого безглуздя. Не кажучи вже про кумедне змішання робітника з капіталістом, вартості робочої сили з процентом на капітал і т. д., зменшення процента на процент має бути між іншим пояснене з того, що капітал «віддається в позику» для того, щоб він давав «тоді проценти на проценти». Метод нашого Мюллера характерний для романтики всяких професій. Зміст її складається з ходячих передсудів, почерпнутих з найповерховішої зовнішньої видимості речей. Потім цей фальшивий і тривіальний зміст має бути «піднесений» і опоетизований містифікуючим способом викладу.

Процес нагромадження капіталу може бути зображений як нагромадження процентів на проценти лиш остільки, оскільки можна назвати процентом ту частину зиску (додаткової вартості), яка зворотно перетворюється в капітал, тобто служить для висмоктання нової додаткової праці. Але:

1) Залишаючи осторонь усі випадкові порушення, більша частина наявного капіталу протягом процесу репродукції постійно більш чи менш знецінюється, бо вартість товарів визначається не тим робочим часом, якого первісно коштує їх виробництво, а тим робочим часом, якого коштує їх репродукція, а цей останній в наслідок розвитку суспільної продуктивної сили праці постійно зменшується. Тому на вищому ступені розвитку суспільної продуктивності весь наявний капітал виступає не як результат довгого процесу нагромадження

капіталу, а як результат порівняно дуже короткого часу репродукції²⁸.

2) Як показано у відділі III цієї книги, норма зиску зменшується в міру зростаючого нагромадження капіталу і відповідного йому зростання продуктивної сили суспільної праці, яке виражається якраз у зростаючому відносному зменшенні змінної частини капіталу порівняно з сталою. Для того, щоб дати ту саму норму зиску, коли сталий капітал, що його приводить в рух один робітник, збільшується вдсятеро, додатковий робочий час мусив би збільшитися вдсятеро, і скоро для цього не вистачило б усього робочого часу, всіх 24 годин на добу, навіть коли б цей час цілком привласнювався капіталом. Уявлення ж, що норма зиску не зменшується, лежить в основі прогресії Прайса і взагалі в основі «all-engrossing capital, with compound interest» (всезахоплюючого капіталу з складними процентами)²⁹.

Тотожність додаткової вартості і додаткової праці ставить якісну межу нагромадженню капіталу: *весь робочий день*, даний у кожний момент розвиток продуктивних сил і населення, який обмежує число робочих днів, що їх можна одночасно експлуатувати. Якщо ж, навпаки, додаткова вартість береться в ірраціональній формі процента, то межа нагромадження є тільки кількісна і перевищує всяку фантазію.

Але в капіталі, що дає процент, уявлення про капітал-фетиш є завершене, уявлення, яке нагромадженню продуктивній праці, і при тому ще й фіксованому у формі грошей, приписує силу за допомогою природженої таємної властивості, подібно до справжнього автомата, виробляти додаткову вартість у геометричній прогресії, так що цей нагромаджений продукт праці, як гадає «Economist», давно вже дисконтував усе багатство світу за всі часи, як таке, що по праву належить і дістається йому. Продукт минулої праці, сама минула праця тут сама по собі вагітна частиною сучасної чи майбутньої живої додаткової праці. Ми знаємо, навпаки, що в дійсності збереження, а остільки й репродукція вартості продуктів минулої праці є тільки результат їх контакту з

²⁸ Див. Мілля і Кері, а також хибний коментарій Рошера до цього. [Пор. J. St. Mill: «Principles of Political Economy». 2 вид, Лондон, 1849, стор. 92. H. G. Carey: «Principles of Social Science», т. III. Philadelphia 1860, стор. 71 і далі. W. Roscher: «Die Grundlagen der Nationalökonomie». 2 вид, Штутгарт і Аугсбург 1857, стор. 70 і далі].

²⁹ «It is clear, that no labour, no productive power, no ingenuity, and no art, can answer the everwhelming demands of compound interest. But all saving is made from the revenue of the capitalist, so that actually the demands are constantly made and as constantly the productive power of labour refuses to satisfy them. A sort of balance is, therefore, constant y struck». («Ясно, що ніяка праця, ніяка продуктивна сила, ніякий талант і ніяка вправність не можуть задовольнити всепоглинаючих вимог складного процента. Але всяке заощадження робиться з доходу капіталіста, так що в дійсності ці вимоги ставляться постійно і продуктивна сила праці так само постійно відмовляється задовольняти їх. Тому постійно порушується певний рід рівноваги»). («Labour defended against the Claims of Capital», стор. 23. — *Hodgskin*).

живою працею; і, подруге, що панування продуктів минулої праці над живою додатковою працею триває якраз тільки доти, поки триває капіталістичне відношення, певне соціальне відношення, при якому минула праця самостійно протистоїть живій праці та підкорює її собі.

Кредит і фіктивний капітал

Детальний аналіз кредиту і тих знарядь, які він собі створює (кредитні гроші і т. д.), не входить у наш план. Тут слід відзначити лиш деякі окремі пункти, необхідні для характеристики капіталістичного способу виробництва взагалі. При цьому ми матимем справу тільки з комерційним і банкірським кредитом. Зв'язок між розвитком цього кредиту і розвитком громадського кредиту лишається поза нашим розглядом.

Я вже раніше (книга I, розд. III, 3, b) показав, яким чином з простої товарної циркуляції розвивається функція грошей як засобу платежу і разом з тим відношення кредитора і боржника між виробниками товарів і торговцями товарами. З розвитком торгівлі і капіталістичного способу виробництва, який виробляє, розраховуючи тільки на циркуляцію, ця природно виросла основа кредитної системи розширюється, стає загальною, виробляється. Загалом і в цілому гроші функціонують тут тільки як засіб платежу, тобто товар продається не за гроші, а за писану обіцянку платежу в певний строк. Всі ці платіжні обіцянки ми можемо для короткості підвести під загальну категорію векселів. Такі векселі до дня скінчення їх строку і настання дня платежу в свою чергу самі циркулюють як засіб платежу; і саме вони становлять власне торговельні гроші. Оскільки вони, кінець-кінцем, в наслідок вирівнення вимог і боргів взаємно покриваються, вони абсолютно функціонують як гроші, бо при цьому не відбувається кінцевого перетворення їх у гроші. Подібно до того як ці взаємні авансування, виробників і купців один одному становлять власне основу кредиту, так і їх знаряддя циркуляції, вексель, становить базу власне кредитних грошей, банкнот і т. д. Ці останні ґрунтуються не на грошовій циркуляції металічних грошей або державних паперових грошей, а на вексельній циркуляції.

W. Leatham (банкір у Йоркшірі): «*Letters on the Currency*», 2 вид., Лондон 1840: «Я думаю, що загальна сума векселів за весь 1839 рік становила 528 493 842 £» [він рахує суму

закордонних векселів приблизно в $\frac{1}{6}$ всієї суми], «а сума векселів, які одночасно циркулювали в тому самому році, становила 132 123 460 £» (стор. 56). «Векселі є складова частина циркуляції, розміром своїм більша, ніж усі інші частини, разом узяті» (стор. 3 [4]). — «Ця величезна надбудова з векселів ґрунтується (!) на основі, утвореній сумою банкнот і золота; і якщо в ході подій ця основа занадто звужується, її міцності і навіть її існуванню загрожує небезпека» (стор. 8). — «Якщо оцінити всю циркуляцію» [він має на думці банкноти] «і суму зобов'язань усіх банків, по яких може постати потреба негайного платежу готівкою, то я думаю, що це становитиме суму в 153 мільйони, перегворення якої в золото можна вимагати за законом, а для задоволення цієї вимоги є тільки 14 мільйонів золотом» (стор. 11). — «Векселі не можуть бути поставлені під контроль, хіба тільки коли буде ужито заходів проти надміру грошей і низького розміру процента або дисконту, який породжує частину цих векселів і підохочує до цього великого й небезпечного поширення їх. Неможливо встановити, скільки з них виникло з дійсних операцій, наприклад, з дійсних купівель і продажів, і яка частина їх штучно зроблена (fictitious) і складається тільки з бронзових векселів (Reitwechseln)*, тобто коли вексель видається, щоб замінити поточний вексель до прострочення платежу і таким чином створити фіктивний капітал за допомогою утворення простих засобів циркуляції. Мені відомо, що за часів, коли грошей є надмірна кількість і коли вони дешеві, це практикується в колосальних розмірах» (стор. 43, 44). *J. W. Bosanquet: «Metallic, Paper, and Credit Currency», London 1842: «Пересічна сума платежів, зроблених у розрахунковій палаті [де лондонські банкіри взаємно обмінюються оплаченими чеками й векселями, яким надійшов строк платежу], становить у кожній операційний день понад 3 мільйони фунтів стерлінгів, а потрібний для цієї мети щоденний грошовий запас — дещо більший, ніж 200 000 £» (стор. 86). [В 1889 році загальний оборот розрахункової палати становив $7618\frac{3}{4}$ мільйонів фунтів стерлінгів або, при круглому числі в 300 операційних днів, пересічно $25\frac{1}{2}$ мільйонів щоденно. — Ф. Е.]. «Векселі є, безперечно, засіб циркуляції (currency), незалежно від грошей, оскільки вони передають власність з рук у руки за допомогою передатного напису» (стор. 92 [93]). «Пересічно можна вважати, що кожний вексель, який перебуває в циркуляції, має на собі два передатні написи і що кожний вексель, таким чином, до скінчення його строку пересічно покриває два платежі. Таким чином, можна вважати, що за допомогою самих тільки передатних написів на протязі 1839 року векселі передали з рук у руки власність на суму вдвоє більшу за 528 мільйонів, тобто на 1056 мільйонів фунтів стерлінгів, — більше, ніж 3 мільйони щоденно. Тому можна з певністю сказати, що векселі і вклади, разом узяті, шляхом передачі власності з рук у руки і без допомоги грошей виконують грошові функції на суму щонайменше у 18 мільйонів фунтів стерлінгів щоденно» (стор. 93).*

Про кредит взагалі Тук каже так: «У своєму найпростішому виразі кредит є добре чи погано обґрунтоване довір'я, завдяки якому одна особа довіряє другій певну суму капіталу, в грошах, або в товарах, оцінених у певній грошовій вартості, при чому цю суму, завжди, після скінчення певного строку, належить повернути назад. Якщо капітал віддається в позику грішми, тобто банкнотами, або банковим кредитом, або переказом на кореспондента, то на суму, яку належить повернути при сплаті позики, додатково нараховується за користування капіталом стільки то процентів. А при това-

* Фіктивний вексель, який не відбиває ніякої дійсної операції, чи то позики, чи купівлі-продажу ...

рах, грошова вартість яких встановлюється учасниками угоди і передача яких означає продаж, встановлена сума, яка має бути сплачена, включає вже винагороду за користування капіталом і за ризик до скінчення строку. Писані платіжні зобов'язання з певним, строком платежу здебільшого видаються для таких кредитів. І ці зобов'язання, які можна передавати, або промеси, становлять засіб, за допомогою якого позикодавці, коли їм трапляється нагода застосувати свій капітал у формі грошей чи товарів до скінчення строку-цих векселів, здебільшого можуть дешевше взяти позику або купити, бо їх власний кредит посилюється кредитом другого імені на векселі» («Inquiry into the Currency Principle», стор. 87).

Ch. Coquelin: «Du Crédit et des Banques dans l'Industrie», в «Revue des deux Mondes», 1842, т. 31: «В кожній країні більшість кредитних операцій виконується в самій сфері промислових відносин... Виробник сировинного матеріалу авансує його фабрикантові, який обробляє цей матеріал, і одержує від нього платіжне зобов'язання з певним строком платежу. Виконавши свою частину роботи, фабрикант в свою чергу і на подібних же умовах авансує свій продукт іншому фабрикантові, який мусить обробляти його далі, і таким чином кредит поширюється все далі і далі, від одного до другого, аж до споживача. Гуртовий торговець дає в кредит товари дрібному торговцеві, тимчасом як сам він одержує товари в кредит від фабриканта або комісіонера. Кожен бере в позику однією рукою і дає в позику другою, — іноді гроші, але далеко частіше продукти. Таким чином у промислових відносинах відбувається безперестанний обмін позик, які комбінуються і перехреснюються в усіх напрямках. Саме у множенні і зростанні цих взаємних позик полягає розвиток кредиту, і тут справжнє місцеперебування його сили».

Другий бік кредиту примикає до розвитку торгівлі грошми, який у капіталістичному виробництві, звичайно, іде паралельно з розвитком товарної торгівлі. В попередньому відділі (розділ XIX) ми бачили, як у руках торговців грошми концентрується зберігання резервних фондів ділових людей, технічні операції одержання й сплати грошей, міжнародних платежів, і разом з цим торгівля злитками. В зв'язку з цією торгівлею грошми розвивається другий бік кредиту, — управління капіталом, що дає процент, або грошовим капіталом, як особлива функція торговців грошми. Одержання грошей у позику і віддача їх в позику стає їх особливою справою. Вони виступають як посередники між дійсним позикодавцем і позичальником грошового капіталу. Взагалі кажучи, справа банкіра з цього боку полягає в тому, щоб концентрувати в своїх руках великими масами капітал, що дається в позику, так що замість окремого позикодавця промисловим і торговельним капіталістам протистоять банкіри як представники всіх грошових позикодавців. Вони стають загальними управителями грошового капіталу. З другого боку, вони концентрують позичальників супроти всіх позикодавців, бо вони беруть позики для всього торговельного світу. З одного боку, банк представляє централізацію грошового капіталу; по-

... в кредит. *Ред.*

зикодавців, з другого боку — централізацію позичальників. Його зиск, взагалі кажучи, полягає в тому, що він одержує позики за нижчі проценти, ніж дає в позику.

Позиковий капітал, що ним порядкують банки, припливає до них різноманітними шляхами. Насамперед, в їхніх руках, оскільки вони є касирами промислових капіталістів, концентрується грошовий капітал, який кожен виробник і купець тримає як резервний фонд або який припливає до нього по платежах. Ці фонди перетворюються таким чином у позиковий грошовий капітал. Завдяки цьому резервний фонд торговельного світу, через те що він концентрується як суспільний, обмежується необхідним мінімумом, і частина грошового капіталу, яка інакше лежала б без діла як резервний фонд, віддається в позику, функціонує як капітал, що дає процент. Подруге, позиковий капітал банків утворюється з вкладів грошових капіталістів, які передають їм справу віддачі їх у позику. Далі, з розвитком банкової системи, а саме, як тільки банки починають платити проценти по вкладах, до них вкладаються грошові заощадження і тимчасово вільні гроші всіх класів. Дрібні суми, з яких кожна сама по собі нездатна діяти як грошовий капітал, з'єднуються у великі маси і таким чином утворюють грошову силу. Це нагромадження дрібних сум, як особливий результат банкової системи, слід відрізнити від її посередницької ролі між власне грошовими капіталістами і позичальниками. Нарешті, в банки вкладаються й доходи, які мають споживатися тільки поступінно.

Віддача в позику (тут ми маємо справу тільки з власне торговельним кредитом) відбувається за допомогою дисконту векселів — перетворення їх у гроші до скінчення їх строку — і за допомогою позик у різних формах: прямих позик під особистий кредит, позик під заставу процентних паперів, державних фондів, акцій усякого роду, особливо ж позик під накладні, докові варанти та інші засвідчені документи про право власності на товари, під вклади і т. д.

Кредит же, що його дає банкір, може даватися в різних формах — наприклад, вексялами на інші банки, чеками на них, відкриттям кредиту того самого роду, нарешті, у банків, що випускають банкноти, власними банкнотами банку. Банкнота є не що інше, як вексель на банкіра, по якому пред'явник його може в перший-ліпший час одержати гроші і яким банкір заміняє приватні векселі. Ця остання форма кредиту здається профанові особливо разючою і важливою, поперше, тому що цього роду кредитні гроші переходять з простої торговельної циркуляції в загальну циркуляцію і функціонують тут як гроші; а також і тому, що в більшості країн головні банки, які випускають банкноти, являючи собою дивну мішанину національного банку і приватного банку, в дійсності мають за собою національний кредит, а їх банкноти є більш чи менш законний засіб платежу; тому що тут стає очевидним, що те, чим торгує банкір, є сам кредит, бо банкнота представляє тільки кредитний знак, який перебуває

в циркуляції. Але банкір торгує кредитом і в усіх інших формах, навіть коли дає готівкою в позику покладені до нього вкладом гроші. В дійсності банкнота становить монету тільки для гуртової торгівлі, а найважливіше значення для банків завжди мають вклади. Найкращий доказ цьому дають шотландські банки.

Для нашої мети немає потреби докладніше розглядати особливі види кредитних установ, як і особливі форми самих банків.

«Банкірська справа двояка... 1) Збирати капітал від тих, хто не знаходить для нього безпосереднього застосування, і розподіляти й передавати його тим, хто може його використати. 2) Приймати вклади з доходів своїх клієнтів і виплачувати їм суми в міру того, як вони їм стають потрібні для видатків на предмети споживання. Перше є циркуляція *капіталу*, останнє — циркуляція *грошей* (currency)». — «Перше є концентрація капіталу, з одного боку, і розподіл його, з другого боку, друге є управління циркуляцією для місцевих цілей округи». — *Tooke*: «Inquiry into the Currency Principle», стор. 36, 37. Ми повернемося до цього місця в XXVIII розділі.

«Reports of Committees», т. VIII. «Commercial Distress», т. I, частина I, 1847–48. Minutes of Evidence. — (Далі цитується як: «Commercial Distress», 1847–48). В сорокових роках при дисконті векселів у Лондоні в незчисленних випадках замість банкнот приймали векселі одного банку на другий строком на 21 день. (Свідчення J. Pease, провінціального банкіра, № 4636 і 4645). Згідно з тим самим звітом, банкіри мали звичай, коли грошей ставало мало, регулярно платити своїм клієнтам такими векселями. Якщо одержувач хотів банкнот, то він мусив знов дисконтувати цей вексель. Для банків це дорівнювало привілеєві робити гроші. Пани Jones, Loyd and Co платили таким способом «з незапам'ятних часів», якщо грошей ставало мало і розмір процента перевищував 5%. Клієнт був радий одержати такі Bankers Bills [банківські векселі], бо векселі Jones, Loyd and Co можна було легше дисконтувати, ніж свої власні; вони часто переходили також через 20–30 рук (там же, № 901–905, 992).

Всі ці форми служать для того, щоб зробити передаваним право на одержання платежу. «Навряд чи існує яка-небудь форма кредиту, в якій йому часами не доводилося б виконувати функції грошей; чи є цією формою банкнота, чи вексель, чи. чек, процес по суті є той самий і результат по суті є той самий». — *Fullarton*: «On the Regulation of Currencies», 2 вид., Лондон 1845, стор. 38. — «Банкноти — дрібні кредитні гроші» (стор. 51).

Нижченаведене з *J. W. Gilbert*: «The History and Principles of Banking», London 1834: «Капітал банку складається з двох частин — з основного капіталу (invested

capital) і банкового капіталу (banking capital), взятого в позику» (стор. 117). «Банковий капітал або капітал, взятий у позику, одержується трьома шляхами: 1) прийманням вкладів, 2) випуском власних банкнот, 3) видачею векселів. Якщо хтонебудь схоче позичити мені задарма 100 £, а я позичу ці 100 £ комусь іншому по 4% то за рік я на цій справі одержу 4 £ доходу. Так само якщо хтонебудь схоче взяти моє платіжне зобов'язання» (I promise to pay [я обіцяю заплатити] — звичайна формула англійських банкнот) «і наприкінці року поверне мені його, заплативши мені за це 4%, цілком так само, як коли б я позичив йому 100 £, то я на цій справі одержу 4 £ доходу; і, далі, якщо хто-небудь у провінціальному місті принесе мені 100 £ з умовою, щоб я через 21 день заплатив цю суму в Лондоні третій особі, то всякий процент, який я за проміжний час зможу одержати на ці гроші, буде моїм зиском. До цього по суті справи зводяться операції банку і той шлях, яким утворюється банковий капітал за допомогою вкладів, банкнот і векселів» (стор. 117). «Загалом зиски банкіра пропорційні сумі одержаного ним у позику капіталу або банкового капіталу. Щоб визначити дійсний зиск банку, треба з гуртового зиску відняти процент на основний капітал. Остача є банковий зиск» (стор. 118). «*Позики банкіра своїм клієнтам робляться гришми інших людей*» (стор. 146). «Саме ті банкіри, які не випускають банкнот, створюють банковий капітал за допомогою дисконтування векселів. Вони збільшують свої вклади за допомогою своїх дисконтних операцій. Лондонські банкіри дисконтують векселі тільки для тих фірм, які мають у них рахунок вкладів» (стор. 119). «Фірма, яка дисконтує векселі у своєму банку і платить проценти на всю суму цих векселів, мусить принаймні частину цієї суми залишити в руках банку, не одержуючи за неї процентів. Таким шляхом банкір одержує на гроші, які він дає в позику, вищий за поточний розмір процента і створює собі банковий капітал за допомогою тієї остачі, що лишається в його руках» (стор. 120). — Економія резервних фондів, вкладів, чеків: «Депозитні банки за допомогою трансферту активів заощаджують на вживанні засобів циркуляції і з незначною сумою дійсних грошей виконують операції на великі суми. Звільнені таким чином гроші вживаються банкіром на позики своїм клієнтам за допомогою дисконту і т. д. Тому трансферт активів підвищує діяльність депозитної системи» (стор. 123). «Чи мають обидва клієнти, які ведуть між собою справи, свої рахунки в одного й того ж банкіра, чи в різних банкірів, — це однаково. Бо банкіри обмінюють між собою свої чеки в Clearing House [розрахунковій палаті]. За допомогою трансферту депозитна система, могла б таким чином досягти такого ступеня поширення, що зовсім витиснула б вживання металічних грошей. Якби кожен мав у банку рахунок вкладів і робив би всі свої платежі за допомогою чеків, то ці чеки стали б єдиним засобом циркуляції. В цьому випадку довелося б припускати, що банкіри мають гроші в своїх руках, інакше чеки не мали б ніякої цінності» (стор. 124). Централізація місцевого обігу в руках

банків проводиться за допомогою 1) філіальних банків. Провінціальні банки мають філії в невеличких містах своєї округи; лондонські банки — в різних частинах міста Лондона; 2) за допомогою агентур. «Кожний провінціальний банк має агента в Лондоні, щоб там оплачувати свої банкноти або векселі і одержувати гроші, що їх сплачують жителі Лондона за рахунок осіб, які живуть у провінції» (стор. 127). Кожний банкір збирає банкноти іншого банку і вже не видає їх. В кожному більш-менш великому місті вони сходяться раз або двічі на тиждень і обмінюються банкнотами. Сальдо виплачується переказом на Лондон (стор. 134). «Мета банків — полегшувати справи. Все, що полегшує справи, полегшує і спекуляцію. Справи і спекуляція в багатьох випадках так тісно зв'язані між собою, що важко сказати, де кінчаються справи і починається спекуляція... Всюди, де є банки, капітал можна одержувати легше й дешевше. Дешевина капіталу дає поштовх спекуляції, подібно до того, як дешевина м'яса й пива дає поштовх прожерливості й пияцтву» (стор. 137, 138). «Тому що банки, які випускають власні банкноти, завжди платять цими банкнотами, то може здатися, що їх дисконтні операції робляться виключно за допомогою капіталу, одержаного таким способом; але це не так. Банкір, звичайно, може всі дисконтвані ним векселі оплатити своїми власними банкнотами, і все ж $\frac{1}{10}$ векселів, які є в його портфелі, можуть репрезентувати дійсний капітал. Бо, хоч він сам за ці векселі видав тільки свої власні паперові гроші, вони зовсім не повинні обов'язково лишатись у циркуляції до скінчення строку векселів. Векселі можуть мати тримісячний строк, а банкноти можуть повернутися через три дні» (стор. 172). «Покриття рахунку клієнтами становить нормальну ділову операцію. Це в дійсності та мета, для якої гарантується кредит готівкою... Кредити готівкою забезпечуються не тільки особистою гарантією, але й вкладом цінних паперів» (стор. 174, 175). «Капітал, даний у позику під заставу товарів, справляє той самий вплив, що й капітал, даний у позику під дисконт векселів. Якщо хтонебудь бере в позику 100 £ під забезпечення своїми товарами, то це те саме, як коли б він продав їх за вексель у 100 £ і дисконтнував би його в банкіра. Але позика дає йому змогу придержати свої товари до кращого стану ринку і уникнути жертв, яких інакше йому довелося б зазнати, щоб одержати гроші на невідкладні справи» (стор. 180, 181).

«The Currency Theory Reviewed etc.» [Edinburgh 1845] стор. 62, 63: «Незаперечна правда, що 1000 £, які я сьогодні вклав до А, завтра знову будуть видані і стануть вкладом у В. Позавтра вони знову можуть бути видані В, стати вкладом у С, і так далі до безконечності. Отже, ті самі 1000 £ грошей можуть за допомогою ряду передач помножитись до абсолютно невизначної суми вкладів. Тому можливо, що дев'ять десятих усіх вкладів в Англії зовсім не існують поза бухгалтерськими рубриками в книгах банкірів, кожен з яких відповідає за свою частину... Так, у Шотландії, де гроші, які є в циркуляції» [до того ж май-

же виключно паперові гроші!], «ніколи не перевищують з мільйонів фунтів стерлінгів, вклади становлять 27 мільйонів. Поки не настане загальне раптове, вимагання повернути вклади (a run on the banks [штурм банків]), ті самі 1000 £, мандруючи назад, можуть з такою самою легкістю покрити таку ж невизначну суму. Через те що ті самі 1000 £, якими я сьогодні покриваю свій борг якомусь комерсантові, завтра можуть покрити його борг іншому купцеві, а позавтра борг цього останнього банкові, і так далі до безконечності, то ті ж самі 1000 £ можуть переходити з рук у руки, від банку до банку, і покрити яку завгодно суму вкладів».

[Ми бачили, що Gilbert вже в 1834 році розумів, що «все, що полегшує справи, полегшує і спекуляцію, що те і друге в багатьох випадках так тісно зв'язане між собою, що важко сказати, де кінчаються справи і починається спекуляція». Чим легше можна одержати позики під непродані товари, тим більше беруться такі позики, тим більша спокуса виробляти товари або вироблені вже товари кидати на віддалені ринки, тільки для того, щоб спершу одержати під них грошову позику. Як весь торговельний світ країни може бути охоплений такою спекуляцією і чим вона закінчується, — яскравий приклад цього дає нам історія англійської торгівлі 1845–1847 рр. Тут ми бачимо, що може зробити кредит. Для пояснення дальших прикладів слід спочатку зробити лиш декілька коротких зауважень.

Наприкінці 1842 року пригнічення, яке тяжило над англійською промисловістю майже безперервно з 1837 року, почало слабшати. Протягом двох наступних років закордонний попит на продукти англійської промисловості підвищився ще більше; роки 1845–1846 були періодом найвищого розквіту. В 1843 році війна за довіз опію відкрила для англійської торгівлі Китай. Новий ринок дав новий поштовх розширенню, особливо бавовняної промисловості, яка вже досягла повного розвитку. «Як можемо ми виробляти занадто багато? Адже нам треба одягти 300 мільйонів чоловіка», — казав тоді авторові цих рядків один манчестерський фабрикант. Але всіх цих новозбудованих фабричних будівель, парових і прядільних машин і ткацьких верстатів було недосить для поглинення додаткової вартості Ланкашіра, яка припливала великою масою. З такою самою пристрасстю, з якою збільшували виробництво, кинулись на будівництво залізниць; тут насамперед знайшла собі задоволення жадоба фабрикантів і купців до спекуляції, і саме вже з літа 1844 року. Підписувались на акції, скільки могли, тобто оскільки вистачало грошей для покриття перших внесків; для дальших внесків — засоби знайдуться! А коли настав строк дальших внесків, — згідно з запитанням 1059, «Commercial Distress» 1848/57, капітал, вкладений у 1846/47 рр. в залізницю, становив 75 мільйонів фунтів стерлінгів, —

довелося вдатися до кредиту, і при цьому власні справи фірми здебільшого теж мусили потерпіти.

А ці власні справи здебільшого теж були вже переобтяжені боргами. Привабливий високий зиск спокусив до далеко ширших операцій, ніж це дозволяли наявні вільні засоби. Але до послуг був кредит, легко доступний і, крім того, дешевий. Банковий дисконт стояв на низькому рівні: в 1844 році $1\frac{3}{4}$ – $2\frac{3}{4}$ %, в 1845 році до жовтня нижче 3%, потім на короткий час підвищився до 5% (лютий 1846), потім знов упав до $3\frac{1}{4}$ % в грудні 1846 року. У своїх підвалах банк мав запас золота нечуваних розмірів. Всі вітчизняні біржові цінності стояли так високо, як ніколи раніше. Отже, чому не використати прекрасну нагоду, чому б не взятися якнайшвидше до справ? Чому б не надіслати на іноземні ринки, що жадають англійських фабрика-тів, усякі товари, які тільки можна виробити? І чому б самому фабрикантові не покласти собі в кишеню подвійний зиск, який утворювався від продажу пряжі й тканин на Далекому Сході і від продажу в Англії привезених звідти товарів?

Так виникла система масових відсилянь товарів під аванс, до Індії й Китаю, яка дуже скоро розвинулася в систему відсилянь товарів виключно ради одержання авансу, як це детально змальовано в нижченаведених замітках, і яка неминуче мусила кінчитися масовим переповненням ринків і крахом.

Цей крах вибухнув у наслідок неврожаю 1846 року. Англія і особливо Ірландія потребували величезного привозу засобів існування, особливо хліба й картоплі. Але ті країни, що постачали ці продукти, тільки в найнезначнішій частині могли бути оплачені за ці продукти продуктами англійської промисловості; необхідно було платити благородним металом; золота пішло за кордон щонайменше на 9 мільйонів. З цього золота цілих $7\frac{1}{2}$ мільйонів взято було з запасів готівкою Англійського банку, в наслідок чого свобода руху Англійського банку на грошовому ринку була значно паралізована; всі інші банки, резерви яких лежали в Англійському банку і фактично були тотожні з резервами цього банку, так само мусили обмежити надання грошових позик; потік платежів, який швидко й легко припливав до банку, припинився спочатку в окремих пунктах, потім повсюди. Банковий дисконт, який ще в січні 1847 року стояв на рівні 3 – $3\frac{1}{2}$ %, підвищився у квітні, коли вибухла перша паніка, до 7%; потім влітку ще раз настало невелике тимчасове полегшення (6,5%, 6%), але як тільки виявився новий неврожай, вибухла нова, ще дужча паніка. Офіціальний мінімальний дисконт Англійського банку підвищився в жовтні до 7, в листопаді до 10%, тобто величезну більшість векселів можна було дисконтувати тільки під колосальні лихварські проценти або їх взагалі не можна було дисконтувати; загальне припинення платежів привело до банкрутства ряд першорядних фірм і дуже багато середніх і дрібних; самому Англійському банкові загрожувала

небезпека банкрутства в наслідок обмежень, покладених на нього хитроумним банковим актом 1844 року, — тоді уряд, на загальну вимогу, 25 жовтня припинив чинність банкового акту і тим усунув покладені на банк абсурдні пута закону. Тепер банк міг безперешкодно випускати в циркуляцію свій запас банкнот; тому що кредит цих банкнот фактично був забезпечений кредитом нації, отже, не був захитаний, то разом з цим зараз же настало рішуче полегшення в грошовій скруті; звичайно, чимало великих і дрібних фірм, які безнадійно зарвалися, ще збанкрутувало, але найвища точка кризи була вже переборена, банковий дисконт у грудні знову впав до 5% і вже на протязі 1848 року підготувалась та нова активність у справах, яка в 1849 році обламала вістря революційних рухів на континенті і в п'ятидесятих роках привела спочатку до нечуваного доти промислового розквіту, а потім — і до краху 1857 року. — Ф. Е.]

I. Про колосальне знецінення державних паперів і акцій під час кризи 1847 року дає відомості документ, виданий House of Lords [палатою лордів] в 1848 році. Згідно з цим документом падіння цінностей 23 жовтня 1847 року, порівняно з станом у лютому того самого року, становило:

на англійські державні папери	93 824 217	£
на акції доків і каналів	1 358 288	
на залізничні акції	19 579 820	
<hr/>		
Разом	114 762 325	£

II. Про шахрайства в ост-індській торгівлі, де векселі видавались не тому, що купувались товари, а купувались товари для того, щоб мати змогу одержати вексель, який можна було б дисконтувати, перетворити в гроші, «*Manchester Guardian*» від 24 листопада 1847 р. [стор. 4] повідомляє таке:

А в Лондоні купує через посередництво В товари у фабриканта С в Манчестері для відправлення кораблем до D в Ост-Індію. В платить С шестимісячними векселями, виданими С на В. В так само забезпечує себе шестимісячним векселем на А. Як тільки товар відправлено, А так само одержує під переслану накладну шестимісячний вексель на D. «Таким чином покупець і відправник обидва володіють фондами на багато місяців раніше, ніж вони дійсно оплачують товари; і дуже часто ці векселі після скінчення строку поновлювались під тим приводом, що при такій «забарній справі» треба дати час для зворотного припливу грошей. Але, на жаль, втрати на таких справах вели не до обмеження їх, а якраз до їх поширення. Чим бідніші ставали учасники, тим

більшою ставала для них потреба купувати, щоб таким шляхом у нових позиках відшкодувати себе за капітал, утрачений при попередніх спекуляціях. Закупівлі не регулювались уже попитом і поданням, вони ставали найважливішою частиною фінансових операцій фірми, що зарвалася. Але це тільки один бік справи. Те саме, що відбувалося тут з експортом мануфактурних товарів, відбувалося й там з купівлею і відвантаженням продуктів. Фірми в Індії, які користувались достатнім кредитом, щоб мати можливість дисконтувати свої векселі, купувати цукор, індіго, шовк чи бавовну — не тому, що купівельні ціни порівняно з останніми лондонськими цінами обіцяли зиск, а тому, що незабаром кінчалися строки попередніх трат на лондонську фірму і їх треба було покрити. Що ж було простішого, як купити вантаж цукру, оплатити його десятимісячним векселем на лондонську фірму і відіслати накладну поштою до Лондона? Менше ніж через два місяці накладна на ці щойно відправлені товари, а з нею й самі товари заставлялись на Lombard Street [вулиця, де містяться банки], і лондонська фірма одержувала гроші за вісім місяців до скінчення строку векселів, виданих під цей товар. І все йшло гладко без перерв і без труднощів, поки дисконтуючі фірми знаходили більше ніж досить грошей, щоб авансувати їх під накладні й докові варанти і на необмежені суми дисконтувати векселі індійських фірм на «першорядні» фірми в Mincing Lane [вулиця, де міститься кофейна і чайна біржа]».

[Ця шахрайська процедура практикувалась доти, поки товари з Індії та до Індії мусили на парусниках обходити мис Доброї Надії. З того часу, як товари стали відправляти через Суецький канал і при тому на пароплавах, цей метод здобування фіктивного капіталу втратив свою основу: довгочасність транспортування товарів. А з того часу, як телеграф почав у той самий день давати відомості англійському купцеві про стан індійського ринку і індійському торговцеві про стан англійського ринку, цей метод став зовсім неможливим. — Ф. Е.].

III. Нижченаведене взято з цитованого вже звіту «Commercial Distress», 1847–48: «В останній тиждень квітня 1847 року Англійський банк повідомив Royal Bank of Liverpool, що з цього моменту він наполовину зменшує свої дисконтні операції з ним. Це повідомлення справило дуже поганий вплив, тому що платежі в Ліверпулі за останній час далеко більше провадились векселями, ніж готівкою, і тому що купці, які звичайно для оплати своїх акцептів вносили в банк багато грошей готівкою, за останній час могли вносити тільки векселі, які вони самі одержували за свою бавовну та інші продукти. Це явище дуже поширилось, і разом з ним збільшились і труднощі в справах. Акцепти, які банк повинен був оплачувати за купців, здебільшого видавались за кордоном

і досі покривалися в більшості випадків платежами, одержаними за продукти. Векселі, що їх тепер подавали купці, замість колишніх грошей готівкою, були різних строків і різного роду; значна частина їх складалася з банкових векселів на три місяці dato [з дня видачі], велика кількість векселів була видана під бавовну. Ці векселі акцептувались лондонськими банкірами, якщо вони були банковими вексями, а в протилежному разі — всякого роду купцями, бразильськими, американськими, канадськими, вест-індськими і т. д. фірмами... Купці не видавали векселів один на одного, а клієнти всередині країни, які купували продукти в Ліверпулі, оплачували їх вексями на лондонські банки, або вексями на інші фірми в Лондоні, або вексями на кого-небудь іншого. Повідомлення Англійського банку привело до того, що для векселів під продані іноземні продукти був скорочений строк, який до того часто перевищував три місяці» (стор. [1], 2, 3).

Період процвітання 1844–1847 рр. в Англії, як відзначено вище, був зв'язаний з першою великою залізничною гарячкою. Про вплив її на справи взагалі згаданий звіт каже таке: «У квітні 1847 року майже всі торговельні фірми почали більш чи менш виснажувати свої підприємства (to starve their business), вкладаючи частину свого торговельного капіталу в залізницю» (стор. 18). — «Під залізничні акції брались також і позики за високі проценти, наприклад, по 8%, у приватних осіб, банкірів та страхових товариств» (стор. 42 [43]). «Такі великі авансування цих торговельних фірм на залізницю знов таки примушували їх брати в банків за допомогою дисконту векселів занадто багато капіталу, щоб на нього продовжувати ведення свого власного підприємства» (стор. 43). — (Запитання): «Чи сказали б ви, що внески за залізничні акції значно сприяли пригніченню, яке панувало» [на грошовому ринку] «в квітні й жовтні [1847 р.]?» (Відповідь): «Я гадаю, що навряд чи вони мали якийсь вплив на пригнічення в квітні. На мою думку, вони до квітня і, мабуть, аж до літа скоріше підкріпляли, ніж ослабляли банкірів. Бо дійсне застосування грошей зовсім не відбувалось так само швидко, як надходили внески; в наслідок цього більшість банків мали в своїх руках на початку року досить значну суму залізничних фондів». [Це підтверджуються численними свідченнями банкірів в комісії «Commercial Distress» 1848/1857.] «Сума ця літом помалу зменшувалась і на 31 грудня була значно менша. Одною з причин пригнічення в жовтні було ступневе зменшення залізничних фондів у руках банків; між 22 квітня і 31 грудня залізничні сальдо в наших руках зменшились на третину. Такий вплив мали внески за залізничні акції в усій Великобританії; вони помалу вичерпали вклади банків» (стор. 19, 20). — Те саме каже і Samuel Gurney (шеф відомої фірми Overend Gurney and Co): «В 1846 році був значно більший попит на капітали для залізниць, але він не підвищив розміру процента. Відбулося злиття дрібних сум у великі маси, і ці великі маси були витрачені на нашому ринку; так що загалом результат

був той, що на грошовий ринок Сіті викидалося більше грошей, а звідти вони забиралися не так швидко» [стор. 135].

А. Hodgson, директор ліверпульського Joint Stock Bank, показує, в якій великій мірі векселі можуть сприяти утворенню резервів для банкірів: «Ми мали звичай принаймні 9/10 усіх наших вкладів і всі гроші, які ми одержували від інших осіб, тримати в нашому портфелі у векселях, строки яких кінчалися з дня на день... настільки, що під час кризи сума надходжень по векселях, строк яких щодня кінчався, майже дорівнювала сумі вимог платежу, які нам щодня ставилися» (стор. 29).

Спекулятивні векселі. — «№ 5092. Ким головним чином акцептувалися векселі (за продану бавовну)?» [R. Gardner, бавовняний фабрикант, не раз згадуваний в цій праці:] «Товарними маклерами; торговець купує бавовну, передає її маклерові, виставляє вексель на цього маклера і дисконтує його». — «№ 5094. І ці векселі йдуть до ліверпульських банків і там дисконтуються? — Так, а також і в інших місцях... Коли б не було цього надання кредитів, на яке йшли головним чином ліверпульські банки, то бавовна була б у минулому році, на мою думку, на 1½ або 2 п. на фунт дешевша». — «№ 600. Ви сказали, що в циркуляції було величезне число векселів, виставлених спекулянтами на бавовняних маклерів у Ліверпулі; чи це саме стосується і до виданих вами позик під векселі за інші колоніальні продукти, крім бавовни?» — [A. Hodgson, банкір у Ліверпулі:] «Це стосується до всіх сортів колоніальних продуктів, особливо ж до бавовни». — «№ 601. Чи стараєтесь ви, як банкір, уникати такого роду векселів? — Аж ніяк; ми вважаємо їх цілком закономірними векселями, якщо тільки мати їх у помірній кількості... По векселях цього роду строки часто відсуваються».

Шахрайства на ост-індсько-китайському ринку в 1847 році. — Charles Turner (шеф однієї з першорядних ост-індських фірм у Ліверпулі): «Всі ми знаємо випадки, які мали місце в операціях на острові Маврікія і в інших подібних справах. Маклери звикли брати позики під товари не тільки після їх прибуття, на покриття векселів, виданих за ці товари, що є цілком нормальна річ, і позики під накладні... але вони брали позики під продукт раніше, ніж він був навантажений на судна, а в деяких випадках — раніше, ніж він був вироблений. Я, наприклад, купив з особливої нагоди в Калькутті векселів на 6000–7000 £; виручка від цих векселів пішла до острова Маврікія на сприяння культурі цукру; векселі прийшли до Англії, і половина з них була опротестована; потім, коли нарешті прийшов вантаж цукру, яким мали б бути оплачені векселі, то виявилось, що цей цукор був уже заставлений третім особам, раніше ніж був навантажений на судна, в дійсності навіть майже раніше, ніж він був вироблений» (стор. 54). «Тепер товари для ост-індського ринку доводиться оплачувати фабрикантові готівкою; але це не має великого значення, бо якщо покупець має в Лондоні який-небудь кредит, він виставляє вексель на Лондон і

дисконтує його в Лондоні, де дисконт стоїть тепер низько; одержаними таким чином грошми він платить фабрикантові... минає принаймні дванадцять місяців, поки відправник товарів до Індії зможе одержати звідти виручені за них гроші;... людина з 10 000 або 15 000 £, яка береться вести операції з Індією, одержить у лондонської фірми кредит на значну суму; цій фірмі вона платитиме 1% і видаватиме на неї векселі під умовою, що виручка від відправлених до Індії товарів надсилатиметься цій лондонській фірмі; але при цьому обидві сторони мовчки погоджуються, що лондонська фірма не повинна давати дійсної позики готівкою, тобто що векселі будуть пролонговані, поки не надійдуть виручені за товари гроші. Векселі дисконтувались у Ліверпулі, Манчестері, Лондоні, деякі з них перебувають у руках шотландських банків» (стор. 55). — «№ 786. Ось фірма, яка недавно збанкрутувала в Лондоні; при розгляді книг виявили таке: існувала одна фірма в Манчестері і друга в Калькутті; вони відкрили кредит у лондонської фірми на 200 000 £, тобто ділові друзі цієї манчестерської фірми, які посилали товари з Глазго й Манчестера на комісію фірми в Калькутті, трасували на лондонську фірму в сумі до 200 000 £; одночасно існувала угода, що калькуттська фірма видає векселів на лондонську фірму теж на 200 000 £; ці векселі були продані у Калькутті; на виручені гроші були куплені інші векселі, і ці останні були відіслані до Лондона, щоб дати можливість лондонській фірмі оплатити перші векселі, видані в Глазго або Манчестері. Таким чином за допомогою однієї тільки цієї операції було породжено на світ векселів на 600 000 £» [стор. 61]. — «№ 971. Тепер, якщо яканебудь фірма в Калькутті купує корабельний вантаж» (для Англії) «і оплачує його своїми власними траттами на свого лондонського кореспондента, і накладні відсилаються сюди, то ці накладні відразу використовуються для одержання позик на Lombard Street; отже, вона має вісім місяців, протягом яких може користуватись цими грошми, раніше ніж її кореспонденти муситимуть оплатити ці векселі».

IV. В 1848 році засідала таємна комісія палати лордів для дослідження причин кризи 1847 року. Свідчення перед цією комісією були, однак, опубліковані лиш в 1857 році (*Minutes of Evidence, taken before the Secret Committee of the House of Lords appointed to inquire into the Causes of Distress etc.* 1857; цитовано як: «*Commercial Distress*» 1848–1857). В цій комісії пан Lister, управитель Union Bank of Liverpool, сказав між іншим таке:

«2444. Весною 1847 року кредит нечувано розширився... бо ділові люди перенесли свій капітал з підприємств у залізниці і все ж хотіли й далі провадити свої підприємства в попередніх розмірах. Кожен, мабуть, спочатку думав, що зможе продати залізничні акції з зиском і таким чином вернути гроші в підприємство. Побачивши, мабуть, що це неможливо, кожний почав брати для свого підприємства в кредит там, де раніше платив готівкою. Звідси виникло розширення кредиту».

«2500. Чи ці векселі, на яких банки, що їх прийняли, потерпіли збитки, — чи були ці векселі видані головним чином під хліб, чи під бавовну?... Це були векселі під продукти всякого роду, хліб, бавовну й цукор і іноземні продукти всякого роду. Тоді не було майже жодного продукту, за винятком хіба олії, який не впав би в ціні». — «2506. Маклер, який акцептує вексель, не акцептує його без достатнього покриття, включаючи й можливість падіння ціни того товару, що служить покриттям».

«2512. Під продукти видаються двоякого роду векселі. До першого роду належить первісний вексель, який виставляється за кордоном на імпортера... Вексялям, які таким чином видаються під продукти, часто настає строк раніше, ніж прибувають продукти. Тому купець, якщо прибуде товар і в нього немає достатнього капіталу, мусить заставити його в маклера, поки не зможе продати його. Тоді ліверпульським купцем негайно виставляється вексель другого роду на маклера, під забезпечення цього товару... це вже тоді справа банкіра довідатись у маклера, чи є в нього товар і скільки він дав під нього позики. Він мусить переконатися, що маклер має покриття, щоб підправити свої справи в разі збитків».

«2516. Ми одержуємо також векселі зза кордону... Хто-небудь купує за кордоном вексель на Англію і надсилає його якійсь англійській фірмі; з цього вексяля ми не можемо бачити, чи виданий він розумно чи нерозумно, чи репрезентує він товар, чи вітер».

«2533. Ви сказали, що закордонні продукти майже всякого роду були продані з великими збитками. Чи думаєте ви, що це було наслідком неоправданої спекуляції цими продуктами? — Збитки виникли від дуже великого довозу, тимчасом як не було відповідного споживання для поглинення його. Як видно з усього, споживання дуже впало». — «2534. У жовтні... продуктів майже не можна було продати».

Як під час вищої точки краху лунає загальне *saive qui peut* [рятуйся, хто може], про це говорить в тому самому звіті першорядний знавець, вельмишановний бувалий квакер Samuel Gurney з фірми Overend Gurney and Co: «1262. Коли панує паніка, то ділова людина не запитує себе, по якій ціні вона може вмістити свої банкноти, або чи втратить вона 1 чи 2% при продажу своїх державних або трипроцентних цінних паперів. Раз вона перебуває під впливом страху, її вже не цікавить ні зиск, ні збиток; вона забезпечує саму себе, всі інші можуть робити, що хочуть».

V. Про взаємне переповнення двох ринків пан Alexander, купець, що веде торгівлю з Ост-Індією, показав перед комісією нижньої палати в справі банкового акту 1857 року (цитуються як «Bank Committee» 1857) таке: «4330. В даний момент, якщо я витрачаю в Манчестері 6 ш., то в Індії одержую назад 5 ш. Якщо я витрачаю в Індії 6 ш., то в Лондоні одержую назад 5 ш.». Таким

чином, індійський ринок переповнений Англією, а англійський — Індією в однаковій мірі. І цей випадок мав місце якраз влітку 1857 року, через неповних десять років після гіркого досвіду 1847 року!

Нагромадження грошового капіталу; його вплив на розмір процента

«В Англії відбувається постійне нагромадження додаткового багатства, яке має тенденцію, кінець-кінцем, набрати грошової форми. Але бажання набувати гроші супроводиться найнастійливішим бажанням знову звільнитись від них шляхом якого-небудь застосування, що дає процент або зиск; бо гроші як гроші не дають нічого. Тому, якщо одночасно з цим постійним припливом надлишкового капіталу не відбувається ступневого і достатнього розширення поля діяльності для нього, то у нас періодично нагромаджуються гроші, які шукають застосування, при чому ці нагромадження, залежно від обставин, мають більше чи менше значення. Протягом довгого ряду років державні борги були головним засобом поглинення надлишкового багатства Англії. З того часу, як державний борг досяг у 1816 році свого максимуму і більше вже не поглинає багатства, щороку виявлялася сума принаймні в 27 мільйонів, яка шукала іншого застосування. До того ж відбувались ще зворотні виплати капіталу різного роду... Підприємства, які для свого здійснення потребують великих капіталів і які час від часу відтягають надлишок незайнятого капіталу... принаймні для нашої країни абсолютно необхідні для того, щоб відводити періодичні нагромадження надлишкового багатства суспільства, які не можуть знайти собі місця в звичайних галузях застосування» («The Currency Theory Reviewed», London 1845, стор. 32 [33, 34]). Про 1845 рік сказано там же: «Протягом дуже короткого періоду ціни від найнижчої точки депресії підскочили вгору... трипроцентна державна позика стоїть майже at parі [на рівні номінальної вартості]... золото в підвалах Англійського банку перевищує всяку суму, яка будь-коли там нагромаджувалась. На акції всякого роду стоять ціни, майже ніколи нечувані, а розмір процента так упав, що він майже номінальний... Все це доводить, що в Англії тепер знову наявне тяжке нагромадження незайнятого багатства, що в недалекому майбутньому знову матимемо період спекулятивної гарячки» (там

же, стор. 36).

«Хоча довіз золота не є певною ознакою зисків у зовнішній торгівлі, все ж частина цього золотого довозу, за відсутністю іншого способу пояснення, репрезентує *prima facie* такий зиск» (J. G. Hubbard: «The Currency and the Country». London 1843, стор. [40] 41). «Припустімо, що в такий період, коли справи весь час добрі, ціни зисковні і грошовий обіг добре заповнений, в наслідок неврожаю довелось б вивезти 5 мільйонів золота і довезти хліба на таку ж суму. Циркуляція [це означає, як зараз виявиться, не засоби циркуляції, а незайнятий грошовий капітал — Ф. Е.] зменшиться на таку ж суму. Можливо, що приватні люди матимуть ще досить засобів циркуляції, але вклади купців у їх банках, сальдо банків у їх грошових маклерів і резерви в касах банків всі зменшаться, і безпосереднім наслідком цього зменшення суми незайнятого капіталу буде підвищення розміру процента, наприклад, з 4 до 6%. Тому що стан справ здоровий, то й довіря не буде захитане, але кредит цінуватиметься вище» (там же, стор. 42). «Якщо відбувається загальне падіння товарних цін, то надлишкові гроші припливають назад до банків у формі збільшених вкладів, надлишок незайнятого капіталу знижує розмір процента до мінімуму, і цей стан речей триває доти, поки вищі ціни або поживлення справ не покличуть до роботи бездіяльні гроші, або поки ці гроші не будуть поглинені в купівлі іноземних цінних паперів чи іноземних товарів» (стор. 68).

Дальші витяги знов таки взяті з парламентського звіту про «Commercial Distress» 1847–1848 рр. — В наслідок неврожаю і голоду 1846–1847 років став потрібним великий довіз засобів харчування. «Звідси велике перевищення довозу над вивозом... Звідси значний вплив грошей з банків і посилений вплив до дисконтних маклерів осіб, яким треба було дисконтувати векселі; маклери починають обережніше приймати векселі. Одержуваний досі кредит зазнав серйозного обмеження, і серед слабих фірм почались банкрутства. Ті, що цілком покладались на кредит, зруйнувалися вкрай. Це збільшило тривогу, яка відчувалася ще раніше; банкіри та інші побачили, що вони не можуть з такою певністю, як раніше, розраховувати на перетворення своїх векселів та інших цінних паперів у банкноти, щоб виконати свої зобов'язання; вони ще більше обмежили надання позик і часто зовсім відмовляли в цьому; в багатьох випадках вони приховували свої банкноти для майбутнього покриття своїх власних зобов'язань; вони вважали за краще зовсім не випускати їх. Тривога й замішання зростали з кожним днем, і якби не лист лорда Джона Росселя, то настало б загальне банкрутство» (стор. 50, 51). Лист Росселя припинював чинність банкового акту. — Вищезгаданий Charles Turner свідчить: «Деякі фірми мали великі кошти, але вони не були вільні. Весь їх капітал міцно засів у земельній власності на острові Маврікія або в фабриках індиго та цукрових заводах. Приймавши на себе раніше зобов'язання на 500 000 — 600 000 £, вони

не мали вільних коштів для оплати цих векселів і кінець-кінцем виявилось, що вони могли оплатити свої векселі тільки за допомогою свого кредиту і лиш остільки, оскільки його вистачало» (стор. 57). — Згаданий S. Gurney заявив: «Нині (1848 р.) панує обмеження оборотів і великий надмір грошей». — «№ 1763. Я не думаю, щоб причиною, яка так високо погнала вгору розмір процента, була недостача капіталу; причиною цього був страх (the alarm), трудність одержати банкноти» [стор. 135].

В 1847 році Англія заплатила за кордон принаймні 9 мільйонів фунтів стерлінгів золотом за ввезені харчові продукти. З них $7\frac{1}{2}$ мільйонів з Англійського банку і $1\frac{1}{2}$ з інших джерел (стор. 204 [277]). — Morris, управитель Англійського банку, заявив: «23 жовтня 1847 року державні фонди і акції каналів та залізниць були вже знецінені на 114 752 225 £» (стор. 288). Той самий Morris, запитаний лордом G. Ventinck: «Хіба вам невідомо, що весь капітал, вкладений у папери й продукти всякого роду, знецінився в такій самій мірі, що сировинні матеріали, бавовна, шовк, вовна були відправлені на континент по таких самих бросових цінах і що цукор, кофе й чай продавалися з молотка? — Нація неминуче мусила принести значну жертву, щоб протидіяти відпливові золота, спричиненому величезним довозом харчових продуктів. — Чи не думаєте ви, що було б краще зачепити ті 8 мільйонів фунтів стерлінгів, які лежали в сейфах банку, ніж намагатися одержати назад золото з такими жертвами? — Я цього не думаю» [стор. 291 і далі]. — А ось коментар до цього героїзму. Дізраелі екзаменує пана W. Cotton'a, директора і колишнього управителя Англійського банку. «Який був дивіденд, що його одержали акціонери банку в 1844 році? — 7% річних. — А дивіденд 1847 року? — 9%. — Чи платить банк у поточному році прибутковий податок за своїх акціонерів? — Авжеж. — Чи зробив це банк і в 1844 році? — Ні³⁰. — Отже, в такому разі цей банковий акт (1844 р.) був в дуже значній мірі в інтересах акціонерів... Результат, отже, був такий, що від часу надання чинності новому закону дивіденд акціонерів підвищився з 7 до 9% і, крім того, прибутковий податок сплачується тепер банком, тимчасом як раніше він мав сплачуватися акціонерами? — Цілком вірно» (№ 4356–4361).

Відносно нагромадження грошових запасів у банках під час кризи 1847 року Mr. Pease, провінціальний банкір, заявляє: «4605. Через те що банк був змушений дедалі більше підвищувати свій процент, побоювання стали загальними; провінціальні банки збільшили свої грошові запаси, а також і суми

³⁰ Тобто раніше спочатку встановлювався дивіденд, а потім з нього при виплаті з кожного акціонера вираховувався прибутковий податок; а після 1844 року спочатку сплачувався податок з усього зиску банку і потім вже розподілявся дивіденд «free of Income Tax» [вільний від прибуткового податку]. Отже, в останньому випадку той самий номінальний процент вищий на суму податку. — Ф. Е.

банкнот; і багато хто з нас — ті, що звичайно тримали в себе, може, лиш кілька сотень фунтів золотом або банкнотами, — негайно почали нагромаджувати у своїх сейфах і конторках тисячі фунтів, бо панувала цілковита непевність щодо дисконту і здатності векселів циркулювати на ринку; і таким чином настало загальне нагромадження грошових запасів». Один з членів комісії зауважує: «4691. Отже, яка б не була причина протягом останніх 12 років, результат у кожному разі був більше на користь єврея і торговця грішми, ніж на користь продуктивного класу взагалі».

В якій великій мірі торговці грішми використовують період кризи — про це каже Тук: «В металічному виробництві Уорвікшіра та Стаффордшіра в 1847 році багато замовлень на товари було відхилено, бо процент, який фабрикантові доводилося платити за дисконт своїх векселів, більше ніж поглинув би весь його зиск» (№ 5451).

Візьмімо тепер інший, уже раніше цитований парламентський звіт: «Report of Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857» (далі цитується як: «Bank Committee» 1857). В ньому маємо таке свідчення пана Нормана, директора Англійського банку і головного світила серед прихильників currency principle:

«3635. Ви сказали, що додержуетесь того погляду, що розмір процента залежить не від кількості банкнот, а від попиту і подання капіталу. Чи не будете ласкаві сказати, що ви розумієте під «капіталом», крім банкнот і металічних грошей? — Я гадаю, що звичайне визначення «капіталу» таке: товари або послуги, вживані у виробництві». — «3636. Чи, кажучи про рівень процента, ви охоплюєте всі товари словом «капітал»? — Всі товари, вживані у виробництві». — «3637. Чи розумієте ви все це під словом «капітал», коли говорите про розмір процента? — Авжеж. Припустімо, що бавовняному фабрикантові потрібна бавовна для його фабрики; він, мабуть, роздобуде її таким способом, що дістане від свого банкіра позику і поїде з одержаними таким чином банкнотами до Ліверпуля і купить бавовну. Чого йому дійсно потрібно, так це бавовни; банкноти або золото йому потрібні тільки як засіб одержати бавовну. Або йому потрібні засоби, щоб оплатити своїх робітників; тоді він знову позичає банкноти і виплачує цими банкнотами заробітну плату своїм робітникам; робітникам, в свою чергу, потрібні харчі й житло, а гроші є засіб для оплати їх». — «3638. Але за гроші платяться проценти? — Звичайно, перш за все; але візьміть інший випадок. Припустімо, що фабрикант купує бавовну в кредит, не беручи позики в банку; тоді різниця між ціною за готівку і ціною в кредит у момент скінчення строку становить міру процента. Процент існував би, навіть якби взагалі не існувало грошей».

Ця самовдоволені нісенітниця цілком гідна цієї опори currency principle. Насамперед геніальне відкриття, що банкноти або золото є засобом щось ку-

пити і що їх беруть у позику не задля них самих. І звідси має випливати, що розмір процента регулюється чим? Попитом і поданням товарів, про які ми досі знали тільки, що вони регулюють ринкові ціни товарів. Але з однаковими ринковими цінами товарів сполучні цілком різні норми процента. — І далі така мудрість. На слушне зауваження: «Але за гроші платяться проценти», яке, звичайно, містить у собі запитання: яке відношення має процент, який одержує банкір, що зовсім не торгує товарами, до цих товарів? І хіба не одержують грошей за однакові проценти фабриканти, які витрачають ці гроші на зовсім різних ринках, отже, на ринках, де панує цілком різне відношення між попитом і поданням уживаних у виробництві товарів? — на це питання наш тріумфуючий геній зауважує: якщо фабрикант купує бавовну в кредит, «тоді різниця між ціною за готівку і ціною в кредит у момент скінчення строку становить міру процента». Навпаки. Існуюча норма процента, регулювання якої геній Нормана повинен пояснити, є масштаб різниці між ціною за готівку і ціною в кредит до скінчення строку. Спочатку треба продати бавовну по її ціні за готівку, а ця ціна визначається ринковою ціною, яка сама регулюється станом попиту й подання. Припустім, що ціна = 1000 £. На цьому між фабрикантом і бавовняним маклером справа закінчується, оскільки йдеться про купівлю й продаж. Але сюди долучається друга операція. Операція між позикодавцем і позичальником. Вартість у 1000 £ дається фабрикантові в позику бавовною, а він повинен повернути її грішми, скажімо, через три місяці. А проценти за 1000 £ за три місяці, визначувані ринковою нормою процента, становитимуть тоді надбавку до і поверх ціни готівкою. Ціна бавовни визначається попитом і поданням. Але ціна позиченої вартості бавовни, ціна 1000 £ на три місяці, визначається нормою процента. І це — а саме, що сама бавовна перетворюється таким чином у грошовий капітал — служить для пана Нормана доказом того, що процент існував би, навіть якби взагалі не існувало грошей. Якби взагалі не існувало грошей, то в усякому разі не існувало б ніякої загальної норми процента.

Насамперед, вульгарне уявлення про капітал як про «товари, вживані у виробництві». Оскільки ці товари фігурують як капітал, їх вартість як *капіталу*, в відміню від їх вартості як *товарів*, виражається в зиску, який одержується від їх продуктивного або торговельного застосування. І норма зиску безумовно завжди має деяке відношення до ринкової ціни куплених товарів і до їх попиту й подання, але визначається вона ще зовсім іншими обставинами. І що норма процента взагалі має свою межу в нормі зиску, — в цьому немає ніякого сумніву. Але нехай пан Норман прямо скаже нам, як визначається ця межа. А визначається вона попитом і поданням грошового капіталу *в відміню його* від інших форм капіталу. Але можна було б далі запитати: Як визначається попит і подання грошового капіталу? Що існує прихований зв'язок між поданням

речового капіталу і поданням грошового капіталу, — в цьому немає ніякого сумніву, так само як і в тому, що попит промислових капіталістів на грошовий капітал визначається обставинами дійсного виробництва. Замість того, щоб пояснити нам це, Норман повчає нас тієї премудрості, що попит на грошовий капітал не тотожний з попитом на гроші як такі; і тільки цієї премудрості, бо в замислах його, а також Оверстона та інших пророків теорії *currency* завжди таїться нечиста совість, намагання шляхом штучного законодавчого втручання зробити з засобу циркуляції як такого капітал і підвищити розмір процента.

Перейдімо тепер до лорда Оверстона, або, інакше, Samuel Jones Loyd'a, і послухаймо, як йому доводиться пояснювати, чому він бере 10% за свої «гроші», раз «капітал» у країні такий рідкий.

«3653. Коливання в нормі процента виникають з однієї з двох причин: із зміни в вартості капіталу» [чудесно! адже вартість капіталу, взагалі кажучи, і є якраз розмір процента! Отже, зміна в нормі процента виникає тут із зміни в нормі процента. «Вартість капіталу», як ми раніше показали, теоретично ніколи не розуміється інакше. Або, може, пан Оверстон під вартістю капіталу розуміє норму зиску, — тоді глибокодумний мислитель повертається до того, що норма процента регулюється нормою зиску!] «або із зміни в сумі наявних у країні грошей. Всі великі коливання розміру процента, великі або щодо тривалості або щодо амплітуди коливань, можуть бути явно зведені до змін у вартості капіталу. Не можна подати разючіших практичних ілюстрацій цього факта, як підвищення розміру процента в 1847 році і потім знову за останні два роки (1855–1856); менші коливання розміру процента, які виникають із зміни в сумі наявних грошей, є малі як щодо своєї амплітуди, так і щодо своєї тривалості. Вони відбуваються часто, і чим частіше, тим вони дійовіші для своєї мети». А саме, щоб збагачувати банкірів *à la* Оверстон. Шановний Samuel Gurney висловлюється про це перед Committee of Lords [комітетом вищої палати], «Commercial Distress» 1848/57 дуже наївно: «1324. Чи вважаєте ви, що великі коливання розміру процента, які мали місце в минулому році, були вигідні для банкірів та торговців грішми, чи ні? — Я думаю, що вони були вигідні для торговців грішми. Всі коливання в цій справі вигідні для тих, хто обізнаний у ній (to the knowing men)». — «1325. Чи не втрачає кінець-кінцем банкір при високому розмірі процента в наслідок збіднення своїх кращих клієнтів? — Ні, я не думаю, щоб такий результат мав місце в скільки-небудь помітній мірі». — *Voilà ce que parler veut dire* [такий є сенс цих балачок].

Ми ще повернемося до питання про вплив, що його справляє сума наявних грошей на розмір процента. Але вже тепер необхідно зазначити, що Оверстон тут знов робить *qui pro quo* [сплутання]. Попит на грошовий капітал у 1847 році (до жовтня не було ніяких турбот про недостачу грошей, про «кількість наявних грошей», як він це вище назвав) збільшувався з різних причин. По-

дорожчання хліба, підвищення цін на бавовну, неможливість продати цукор в наслідок перепродукції, залізнична спекуляція і крах, переповнення зовнішніх ринків бавовняними товарами, вищеописаний примусовий вивіз до Індії та примусовий довіз з Індії з однією тільки метою здобути бронзові векселі. Всі ці обставини, перепродукція в промисловості, так само як і недопродукція в землеробстві, отже цілком різні причини, викликали підвищення попиту на грошовий капітал, тобто на кредит і гроші. Підвищений попит на грошовий капітал мав свої причини в ході самого процесу виробництва. Але, яка б не була причина, саме попит на *грошовий* капітал викликав підвищення розміру процента, вартості грошового капіталу. Якщо Оверстон хоче сказати, що вартість грошового капіталу підвищилась, *тому що* вона підвищилась, то це — тавтологія. Якщо ж він під «вартістю капіталу» розуміє тут підвищення норми зиску як причину підвищення розміру процента, то помилковість цього зразу ж виявиться. Попит на грошовий капітал, а тому «вартість капіталу», можуть підвищитись, хоч зиск знижується; як тільки відносно подання грошового капіталу знижується, «вартість» його підвищується. Оверстон хоче довести, що криза 1847 року і висока норма процента, яка супроводила її, ні трохи не залежали від «кількості наявних грошей», тобто від постанов інспірованого ним банкового акта 1844 року; хоча в дійсності вони залежали від неї, оскільки страх перед вичерпанням банкового резерву — витвір Оверстона — долучив до кризи 1847–1848 рр. грошову паніку. Але тепер питання не в цьому. В наявності була нужда в грошовому капіталі, яка була спричинена надмірними розмірами операцій, порівняно з наявними засобами, і яка вибухла через порушення процесу репродукції в наслідок неврожаю, надмірного капіталовкладення в залізницю, перепродукції, особливо бавовняних товарів, індійської і китайської шахрайської торгівлі, спекуляції, надмірного довозу цукру і т. д. Тим, хто купив хліб, коли він коштував 120 ш. за квартал, бракувало тоді, коли він впав до 60 ш., саме тих 60 ш., які вони переплатили, і відповідного кредиту під заставу цього хліба. Зовсім не недостача в банкнотах заважала їм обернути свій хліб в гроші по старій ціні в 120 ш. Так само стояла справа і з тими, хто довіз занадто багато цукру, який потім майже не можна було продати. Так само й у тих панів, які міцно вклали свій обіговий капітал (floating capital) у залізницю і щодо заміщення його в своєму «законному» підприємстві поклалися на кредит. Все це для Оверстона виражається в «моральній свідомості підвищеної вартості його грошей» («a moral sense of the enhanced value of his money»). Але цій підвищеній вартості грошового капіталу безпосередньо відповідала на другому боці знижена грошова вартість реального капіталу (товарного капіталу і продуктивного капіталу). Вартість капіталу в одній формі підвищилась, тому що вартість капіталу в другій формі знизилась. А Оверстон намагається обидві ці вартості різних родів капіталу ототожнити в єдиній вартості капіталу взага-

лі, і при тому таким способом, що протиставляє обидві ці вартості недостачі в засобах циркуляції, в наявних грошах. Але одна й та сама сума грошового капіталу може бути віддана в позику за допомогою дуже різних кількостей засобів циркуляції.

Візьмімо його приклад 1847 року. Офіціальний банковий процент був: у січні 3–3½%, в лютому 4–4½%, в березні здебільшого 4%, у квітні (паніка) 4–7½%, в травні 5–5½%, в червні загалом 5%, в липні 5%, в серпні 5–5½%, у вересні 5% з незначними коливаннями до 5¼, 5½, 6%, у жовтні 5, 5½, 7%, в листопаді 7–10%, у грудні 7–5%. — В цьому випадку процент підвищувався, тому що зиски зменшувались і грошові вартості товарів надзвичайно впали. Отже, якщо Оверстон каже тут, що розмір процента в 1847 році підвищився, тому що вартість капіталу підвищилась, то під вартістю капіталу він може тут розуміти тільки вартість грошового капіталу, а вартість грошового капіталу є саме розмір процента і ніщо інше. Але потім показується лисячий хвіст, і вартість капіталу ототожнюється з нормою зиску.

Щодо високого розміру процента, який платився в 1856 році, то Оверстон дійсно не знав, що він почасти був симптомом того, що з'явився такий вид рицарів кредиту, які сплачували процент не з зиску, а з чужого капіталу; всього лише за декілька місяців перед кризою 1857 року він твердив, що «стан справ цілком здоровий».

Далі він каже: «3722. Уявлення, ніби зиск підприємства знищується в наслідок підвищення розміру процента, в найвищій мірі помилкове. По-перше, підвищення розміру процента рідко буває довгочасним; по-друге, якщо воно й буває довгочасним і значним, то по суті справи воно є підвищенням вартості капіталу; а чому підвищується вартість капіталу? Тому що підвищилась норма зиску». — Отже, тут ми, нарешті, дізнаємося, який сенс має «вартість капіталу». Зрештою, норма зиску може протягом довгого часу лишатись високою, але підприємницький дохід — упасти, а розмір процента підвищитись, так що процент поглине найбільшу частину зиску.

«3724. Підвищення розміру процента було наслідком колосального розширення в ділах нашої країни і великого підвищення норми зиску; і коли скаржаться, що підвищений розмір процента руйнує ті самі дві речі, які були його власною причиною, то це логічний абсурд, про який не знаєш, що й сказати». — Це якраз настільки ж логічно, як коли б він сказав: Підвищена норма зиску була наслідком підвищення товарних цін спекуляцією, і коли скаржаться, що підвищення цін руйнує свою власну причину, а саме спекуляцію, то це логічний абсурд і т. д. Що річ може кінець-кінцем зруйнувати свою власну причину, це логічний абсурд тільки для лихваря, закоханого у високий процент. Величність римлян була причиною їхніх завоювань, а їхні завоювання зруйнували їхню величність. Багатство — причина розкоші, а

розкіш руйнуюче впливає на багатство. Отакий мудрець! Ідіотизм сучасного буржуазного світу якнайкраще характеризується тією пошаною, яку вселяла всій Англії «логіка» мільйонера, цього *dung-hill aristocrat*'а [аристократа з смітника]. Зрештою, якщо висока норма зиску і розширення підприємств можуть бути причинами високого розміру процента, то звідси зовсім не випливає, що високий розмір процента є причина високого зиску. А питання полягає якраз у тому, чи не тривав і далі цей високий процент (як це дійсно показала криза) або навіть чи не піднявся він до своєї вищої точки після того, як від високої норми зиску вже не лишилося й помину.

«3718. Щодо значного підвищення норми дисконту, то це обставина, яка цілком і повністю виникає із збільшеної вартості капіталу, а причину цього збільшення вартості капіталу, я думаю, кожний може виявити з повною ясністю. Я вже згадував той факт, що за 13 років, протягом яких мав силу цей банковий акт, торгівля Англії зросла від 45 до 120 мільйонів фунтів стерлінгів. Подумайте про всі події, що про них говорять ці короткі цифрові дані; пригадайте колосальний попит на капітал, який викликав таке гігантське збільшення торгівлі; пригадайте також, що природне джерело подання для цього величезного попиту, а саме щорічні заощадження країни, було протягом останніх трьох або чотирьох років вичерпане на незисковні видатки для воєнних цілей. Я, признаюсь, вражений тим, що розмір процента не підвищився ще більше; або, іншими словами, я вражений тим, що скрута щодо капіталу в наслідок цих гігантських операцій не стала ще більшою, ніж ви її вже спостерігали».

Яка дивовижна плутанина слів у нашого лихварського логіка! Він знову тут із своєю підвищеною вартістю капіталу! Як видно, він уявляє собі, що на одному боці відбувалось це колосальне розширення процесу репродукції, отже, нагромадження дійсного капіталу, а на другому боці стояв «капітал», на який виник «колосальний попит», щоб довести до кінця це таке гігантське збільшення торгівлі! А хіба це гігантське збільшення виробництва не становило самого збільшення капіталу, і якщо воно створило попит, то хіба воно разом з тим не створило й подання, і разом з тим навіть збільшеного подання грошового капіталу? Якщо розмір процента піднявся дуже високо, то це ж тільки тому, що попит на грошовий капітал ріс ще швидше, ніж подання, що, іншими словами, зводиться до того, що з розширенням промислового виробництва розширилось і провадження його на базі кредитної системи. Іншими словами, дійсне розширення промисловості спричинило збільшений попит на «позики», і цей останній попит є, очевидно, те, що наш банкір розуміє під «колосальним попитом на капітал». Звичайно, не розширення простого *попиту* на капітал підвищило експортну торгівлю з 45 до 120 мільйонів. І що розуміє Оверстон далі, коли каже, що поглинені Кримською війною щорічні заощадження країни становлять природне джерело подання для цього великого попиту? По-перше,

чим нагромаджувала Англія з 1792 до 1815 року, коли війна була зовсім інша, ніж невелика Кримська війна? По-друге, якщо природне джерело всохло, з якого ж джерела припливав капітал? Англія, як відомо, не брала позик у чужих націй. Але якщо поряд з природним джерелом існує ще й штучне, то це ж було б найприємнішим методом для нації користуватися природним джерелом для війни, а штучним — для справ. Якщо ж у наявності був тільки старий грошовий капітал, то хіба ж він міг високим розміром процента подвоїти свою продуктивність? Пан Оверстон, очевидно, гадає, що щорічні заощадження країни (які, однак, у цьому випадку нібито були спожиті) перетворюються тільки в грошовий капітал. Але якби не відбувалося дійсного нагромадження, тобто підвищення виробництва і збільшення засобів виробництва, то яка користь була б від нагромадження боргових вимог у грошовій формі на це виробництво?

Підвищення «вартості капіталу», яке впливає з високої норми зиску, Оверстон сплутує з підвищенням, яке впливає із збільшеного попиту на грошовий капітал. Цей попит може підвищитись з причин, цілком незалежних від норми зиску. Сам Оверстон наводить як приклад, що в 1847 році попит зріс в наслідок знецінення реального капіталу. Залежно від того, що для нього зручніше, він відносить вартість капіталу то до реального капіталу, то до грошового капіталу.

Нечесність нашого банкового лорда, разом з його обмеженою банкірською точкою зору, яку він дидактично підкреслює, виявляється далі ось у чому: «3728. (Запитання:) «Ви сказали, що, на вашу думку, норма дисконту не має істотного значення для купця; чи не будете ласкаві сказати, що ви вважаєте звичайною нормою зиску?» Пан Оверстон заявив, що відповіді на це питання «неможливо». — «3729. Припустім, пересічна норма зиску є 7–10%; тоді зміна норми дисконту з 2% до 7 чи 8% мусить істотно вплинути на норму зиску, — чи не так?» [Само питання сплутує норму підприємницького доходу і норму зиску і випускає з уваги, що норма зиску є спільним джерелом процента і підприємницького доходу. Норма процента може лишити без зміни норму зиску, але не підприємницький дохід. Відповідь Оверстона:] «По-перше, ділові люди не стануть платити такої норми дисконту, яка забирає в них значну частину їх зиску; вони краще припинять свої підприємства». [Звичайно, якщо вони можуть це зробити, не руйнуючи себе. Поки їх зиск високий, вони платять дисконт, тому що хочуть цього, а якщо він низький, то вони платять, тому що мусять платити.] «Що значить дисконт? Чому хтось дисконтує вексель?... Тому що він хоче одержати більший капітал»; [Стій! тому що він хоче антиципувати зворотний приплив у грошовій формі свого міцно вкладеного капіталу і уникнути припинення свого підприємства. Тому що він мусить покрити платежі, яким надійшов строк. Збільшення капіталу він бажає тільки тоді, коли справи йдуть добре, або — якщо він спекулює на чужий капітал — навіть тоді коли

вони йдуть погано. Дисконт ні в якому разі не є тільки засіб для розширення підприємства.] «А чому він хоче одержати владу над більшим капіталом? Тому що він хоче застосувати цей капітал; а чому він хоче застосувати цей капітал? Тому що це для нього зисковно; але це не було б для нього зисковно, коли б дисконт поглинав його зиск».

Цей самовдоволеній логік припускає, що векселі дисконтуються тільки для розширення підприємства, і що підприємство розширюється тому, що воно зисковне. Перше припущення — хибне. Звичайний підприємець дисконтує, щоб антиципувати грошову форму свого капіталу і тим підтримувати процес репродукції в русі; не для того, щоб розширити підприємство або роздобути додатковий капітал, а для того, щоб урівноважити кредит, який він дає, кредитом, який він бере. І якщо він схоче розширити своє підприємство в кредит, то дисконт векселів дасть йому мало користі, бо це ж тільки перетворення грошового капіталу, який уже є в його руках, з однієї форми в другу; він краще візьме тверду позику на довший час. Рицар кредиту, звичайно, дисконтуватиме свої бронзові векселі, щоб розширити своє підприємство, щоб покрити одне дуте підприємство другим; не для того, щоб одержати зиск, а щоб одержати в своє розпорядження чужий капітал.

Ототожнивши таким чином дисконт з позикою додаткового капіталу (а не з перетворенням у гроші готівкою векселів, які репрезентують капітал), пан Оверстон одразу, як тільки за нього цупко візьмешся, відступає назад. — «3730. (Запитання:) Хіба купці не змушені, раз узявшись до справи, продовжувати протягом певного часу свої операції, не зважаючи на тимчасове підвищення розміру процента? — (Оверстон:) Немає ніякого сумніву, що коли при якійсь окремій операції хто-небудь може одержати в своє розпорядження капітал за нижчий розмір процента замість високого розміру процента, то, беручи справу з цієї обмеженої точки зору, це для нього приємно». — Зате яка необмежена є точка зору пана Оверстона, коли він раптом під «капіталом» розуміє тільки свій банкірський капітал і тому вважає людину, яка дисконтує в нього векселі, за людину без капіталу, тому що її капітал існує в товарній формі або тому, що грошовою формою її капіталу є вексель, який пан Оверстон перетворює в іншу грошову форму.

«3732. Чи не можете ви, у зв'язку з банковим актом 1844 року, вказати, яке було приблизно відношення розміру процента до золотого резерву банку; чи вірно, що коли золота в банку було 9 чи 10 мільйонів, розмір процента був 6 чи 7%, а коли золота було 16 мільйонів, процент стояв на рівні приблизно 3–4%?» [Той, що запитує, хоче примусити його пояснити розмір процента, оскільки на нього впливає кількість золота в банку, розміром процента, оскільки на нього впливає вартість капіталу.] — «Я не скажу, що це так... але коли б це було так, то, на мою думку, ми мусили б ужити ще суворіших заходів, ніж ті, які були вжиті

в 1844 році; бо коли б було вірно, що чим більший золотий запас, тим нижчий розмір процента, тоді ми мусили б, відповідно до цього погляду на справу, взятися до роботи і підвищити золотий запас до необмеженої суми, і тоді ми знизили б процент до о». Той, що запитує, Cayley, ніскільки не збентежений цим невдалим дотепом, продовжує: «3733. Коли б це було так і коли припустити, що банкові були б повернуті 5 мільйонів золотом, то протягом ближчих шести місяців золотий запас досяг би приблизно 16 мільйонів, і коли припустити, що розмір процента в наслідок цього впав би до 3–4%, то як можна було б тоді твердити, що падіння розміру процента походить від великого скорочення справ? — Я сказав, що недавнє значне підвищення розміру процента, а не падіння розміру процента, тісно зв'язане з великим розширенням справ». — Але Cayley ось що казав: якщо підвищення розміру процента, разом з скороченням золотого запасу, є ознака розширення справ, то падіння розміру процента, разом з розширенням золотого запасу, мусить бути ознакою скорочення справ. На це у Оверстона не знайшлося ніякої відповіді. «3736. (Запитання:) Здається, ви (В тексті весь час Your Lordship [ваша лордська вельможність]) сказали, що гроші є знаряддя для одержання капіталу». [Це хибний погляд — вважати гроші за знаряддя; вони — форма капіталу]. «При зменшенні золотого запасу [Англійського банку] чи не полягає велика трудність, навпаки, в тому, що *капіталісти* не можуть дістати грошей? — [Оверстон:] Ні; це — не капіталісти, а некапіталісти шукають де добути грошей; а чому вони шукають грошей?.. Тому що за допомогою грошей вони здобувають владу над капіталом капіталіста, щоб провадити справу людей, які не є капіталістами». — Тут він якраз пояснює, що фабриканти і купці не є капіталісти і що капітал капіталіста, це — тільки грошовий капітал, — «3737. Хіба ж ті особи, що виставляють векселі, не капіталісти? — Особи, що виставляють векселі, можуть бути капіталістами, а можуть і не бути». Тут він добре заплутався.

Далі його запитують, чи векселі купців не репрезентують товарів, які вони продали або відправили морем. Він заперечує те, щоб ці векселі цілком так само репрезентували вартість товарів, як банкноти золото (3740, 3741). Це трохи безстидно.

«3742. Чи не є метою купця одержати гроші? — Ні; одержання грошей не є метою при виставлянні векселя; одержання грошей, це — мета при дисконтуванні векселів». Виставляння векселів, це — перетворення товару в форму кредитних грошей, як дисконтування векселів є перетворенням цих кредитних грошей в інші, а саме в банкноти. В усякому разі пан Оверстон тут визнає, що мета дисконтування є одержання грошей. Раніше він допускав дисконт не для того, щоб перетворити капітал з однієї форми в другу, а тільки для того, щоб одержати додатковий капітал.

«3743. В чому головне бажання ділового світу під гнітом паніки, яка, за

вашими свідченнями, мала місце в 1825, 1837 і 1839 роках; чи ділові люди мають на меті одержати в своє розпорядження капітал чи законні платіжні гроші? — Вони мають на меті одержати владу над капіталом, щоб провадити далі свої підприємства». — Їх мета — це одержання засобів для оплати векселів, яким надійшов строк, виставлених на них самих, з огляду на виниклу недостачу в кредиті, і щоб не бути змушеними продати свої товари нижче ціни. Якщо вони самі взагалі не мають капіталу, то разом з платіжними засобами вони, звичайно, одержують одночасно капітал, бо вони одержують вартість без еквіваленту. Вимога на гроші як такі полягає завжди тільки в бажанні перетворити вартість з форми товару або боргових вимог у форму грошей. Тим то — навіть залишаючи осторонь кризи — існує велика різниця між одержанням капіталу в позику і дисконтом, який тільки здійснює перетворення грошових вимог з однієї форми в другу або в дійсні гроші.

[Я — упорядник — дозволяю собі вставити тут зауваження.

У Нормана, як і в Лойд-Оверстона, банкір завжди виступає як той, хто «дає капітал у позику», а його клієнт — як той, хто вимагає від нього «капіталу». Так, за Оверстоном, хтось дисконтує через банкіра вексель, «тому що бажає одержати капітал» (3729), і такій людині дуже приємно, якщо вона «може одержати розпорядження над капіталом за низький процент» (3730). «Гроші є знаряддя для одержання капіталу» (3736), а при паніці головне бажання ділового світу — це «одержати владу над капіталом» (3743). При всій плутанині у Лойд-Оверстона відносно того, що таке капітал, все ж досить ясно видно, що те, що банкір дає своєму діловому клієнтові, він називає капіталом, капіталом, якого клієнт раніше не мав і який дано йому в позику, капіталом, додатковим до того, яким клієнт порядкував досі.

Банкір настільки звик фігурувати як розподільчач — у формі надання позик — вільного в грошовій формі суспільного капіталу, що всяка функція, при якій він віддає гроші, здається йому наданням позики. Всі гроші, які він виплачує, здаються йому позикою. Якщо гроші витрачені безпосередньо на позику, то це буквально вірно. Якщо ж гроші витрачені на дисконт векселів, то для нього самого це дійсно є позика до скінчення строку векселя. Таким шляхом у його голові зміцнюється уявлення, що він не може робити ніяких платежів, які не були б позикою. І при тому позикою не тільки в тому розумінні, що кожне застосування грошей з метою одержання процента або зиску з економічної точки зору розглядається як позика, яку відповідний володілець грошей як приватна особа дає самому собі як підприємцеві; — а позикою в тому певному розумінні, що банкір передає клієнтові в позику певну суму, яка настільки ж збільшує капітал, який є в розпорядженні клієнта.

Саме це уявлення, перенесене з банкірської контори в політичну економію, створило спірне питання, яке вносить плутанину: чи те, що банкір дає грішми-

готівкою в розпорядження свого клієнта, є капітал чи просто гроші, засоби циркуляції, *surrency*? Щоб вирішити це — по суті просте — спірне питання, ми мусимо стати на точку зору клієнта банку. Все залежить від того, чого він вимагає і що він одержує.

Якщо банк згоджується дати клієнтові позику просто під його особистий кредит, без забезпечення з його боку, то справа ясна. Він безумовно одержує позику певної величини вартості як додаток до свого капіталу, який він застосовував досі. Він одержує позику в грошовій формі; отже, він одержує не тільки гроші, але й грошовий *капітал*.

Якщо він одержує позику, видану під заставу цінних паперів і т. д., то це є позика в тому розумінні, що йому виплачуються гроші під умовою їх зворотної сплати. Але це не є позика капіталу. Бо цінні папери також репрезентують капітал, і при тому на більшу суму, ніж позика. Отже, одержувач дістає меншу капітальну вартість, ніж дає в заставу; це для нього ні в якому разі не є придбанням додаткового капіталу. Він робить цю операцію не тому, що йому потрібен капітал — він уже має його в своїх цінних паперах, а тому, що йому потрібні гроші. Отже, в цьому випадку перед нами позика *грошей*, а не капіталу.

Якщо ж позика дається під дисконт векселів, тоді зникає і *форма* позики. Перед нами проста купівля і продаж. За допомогою передатного напису вексель переходить у власність банку, а гроші — у власність клієнта; про повернення клієнтом грошей немає й мови. Якщо клієнт векселем або іншим подібним знаряддям кредиту купує гроші-готівку, то це така ж позика, не більше й не менше, як коли б він купив гроші-готівку яким-небудь іншим своїм товаром — бавовною, залізом, хлібом. І менш за все тут може бути мова про позику *капіталу*. Всяка купівля і продаж між торговцем і торговцем є передача капіталу. Позика ж має місце тільки тоді, коли передача капіталу відбувається не взаємно, а однобічно і на якийсь час. Отже, позика капіталу за допомогою дисконту векселів може мати місце тільки тоді, коли вексель є бронзовий вексель, який зовсім не репрезентує проданих товарів, а такого векселя не візьме жоден банкір, якщо він знатиме, що це за вексель. Отже, при нормальній дисконтній операції клієнт банку не одержує ніякої позики, пі капіталом, ні грішми; він одержує гроші за проданий товар.

Отже, випадки, коли клієнт вимагає і одержує від банку капітал, дуже ясно відрізняються від тих випадків, коли він одержує в позику просто гроші або купує гроші в банку. І тому що саме пан Лойд-Оверстон мав звичай давати в позику свої фонди без покриття тільки в найрідкіших випадках (він був банкіром моєї фірми в Манчестері), то так само ясно й те, що його прекрасні описи тих мас капіталу, які великодушні банкіри позичають фабрикантам, що потребують капіталу, є лукава брехня.

Зрештою, в розділі XXXII Маркс каже по суті те саме: «Попит на засоби платежу є просто попит на *перетворення в гроші*, оскільки купці й виробники можуть дати добре забезпечення; він є попит на *грошовий капітал*, оскільки вони не дають такого забезпечення, оскільки, отже, позика засобів платежу дає їм не тільки *грошову форму*, а *еквівалент*, — в будь-якій формі, — якого їм не вистачає для платежу». — Далі, в розділі XXXIII: «При розвиненому кредиті, коли гроші концентруються в руках банків, банки, *принаймні номінально*, авансують гроші. Це авансування стосується тільки тих грошей, що перебувають в циркуляції. Це — авансування *засобів циркуляції*, а не авансування, капіталів, які циркулюють за допомогою цих засобів». — Пан Charpant, який мусить це знати, також підтверджує вищенаведене розуміння дисконтної справи: «Bank Committee» 1857: «У банкіра є вексель, банкір *купив вексель*». Evidence. Запитання 5139.

А втім, ми ще повернемося до цієї теми в розділі XXVIII — Ф. Е.]

«3744. Чи не будете ласкаві описати, що ви в дійсності розумієте під висловом капітал? — (Відповідь Оверстона:) Капітал складається з різних товарів, за допомогою яких підтримується хід підприємства (capital consists of various commodities, by the means of which trade is carried on); буває капітал основний і буває капітал обіговий. Ваші кораблі, ваші доки, ваші верфі — основний капітал; ваші харчові продукти, ваш одяг і т. д. — обіговий капітал».

«3745. Чи має вплив золота за кордон шкідливі наслідки для Англії? — Ні, якщо з цим словом зв'язується раціональне розуміння. [Тепер з'являється стара теорія грошей Рікардо]... «При природному стані речей гроші всього світу розподіляються між різними країнами світу в певних пропорціях; пропорції ці такого роду, що при подібному розподілі» [грошей] «зносини між якою-небудь країною, з одного боку, і всіма іншими країнами світу, з другого боку, є простий обмін; але існують впливи, які час від часу порушують цей розподіл, і якщо такі впливи виникають, то частина грошей даної країни відпливає в інші країни». — «3746. Ви уживаєте тепер вислову: гроші. Якщо я раніше зрозумів вас правильно, ви називали це втратою капіталу. — Що я називав втратою капіталу?» — «3747. Вплив золота. — Ні, я цього не казав. Якщо ви золото вважаєте за капітал, тоді це, без сумніву, втрата капіталу; це — віддача певної частини благородного металу, з якого складаються світові гроші». — «3748. Хіба ви раніше не сказали, що зміна норми дисконту є проста ознака зміни вартості капіталу? — Так». — «3749. І що норма дисконту взагалі змінюється із зміною золотого запасу в Англійському банку? — Так; але я вже сказав, що коливання розміру процента, які виникають із зміни кількості грошей в країні» [отже, під цим він тут розуміє кількість дійсного золота] «дуже незначні...»

«3750. Отже, ви хочете сказати, що відбулося зменшення капіталу, якщо

відбулося довгочасніше, але все ж тільки тимчасове підвищення дисконту понад звичайну норму? — Зменшення в певному розумінні слова. Змінилось відношення між капіталом і попитом на нього; але можливо, що в наслідок збільшеного попиту, а не в наслідок зменшення кількості капіталу». [Алеж тільки що капітал прирівнювався до грошей або до золота, а трохи раніше підвищення розміру процента пояснювалось високою нормою зиску, яка виникла з розширення, а не з скорочення справ або капіталу].

«3751. Який це капітал ви маєте тут спеціально на увазі? — Це цілком залежить від того, який капітал потрібен кожній окремій людині. Це — капітал, який нація має в своєму розпорядженні, щоб продовжувати свої справи, і якщо ці справи розростаються вдвоє, то мусить настати велике збільшення попиту на капітал, потрібний для дальшого провадження цих справ». [Цей хитромудрий банкір спочатку збільшує вдвоє справи, а далі після цього попит на капітал, яким вони мають бути подвоєні. Він завжди бачить перед собою тільки свого клієнта, який вимагає від пана Лойда більшого капіталу, щоб подвоїти свої справи]. — «Капітал — те саме, що й усякий інший товар» [алеж капітал, на думку пана Лойда, є не що інше, як загальна сума товарів]; «він змінюється у своїй ціні» [отже, товари двічі змінюються в ціні: один раз — як товари, другий раз — капітал], «залежно від попиту й подання».

«3752. Коливання в нормі дисконту взагалі стоять в зв'язку з коливанням суми золота у сховищах банку. Чи є це той капітал, що ви маєте на увазі? — Ні». — «3753. Чи можете ви навести такий приклад, коли б в Англійському банку був нагромаджений великий запас капіталу і одночасно норма дисконту стояла б високо? — В Англійському банку нагромаджують не капітал, а гроші». — «3754. Ви сказали, що розмір процента залежить від кількості капіталу; чи не будете ласкаві сказати, який капітал ви маєте на увазі, і чи не можете ви навести приклад, коли б у банку лежав великий запас золота і одночасно розмір процента стояв би високо? — Дуже ймовірно» (ага!), «що нагромадження золота в банку може збігатися з низьким розміром процента, бо період незначного попиту на капітал» [саме грошовий капітал; час, про який тут іде мова — роки 1844 і 1845 — був часом процвітання] «є період, протягом якого, звичайно, можна нагромаджувати той засіб або знаряддя, за допомогою якого панують над капіталом». — «3755. Отже, ви гадаєте, що не існує ніякого зв'язку між нормою дисконту і кількістю золота у сховищах банку? — Зв'язок може існувати, але це не принциповий зв'язок»; [проте, його банковий акт 1844 року зводить саме в принцип Англійського банку регулювання розміру процента залежно від кількості золота, яким володіє банк] «вони можуть збігатися в часі (there may be a coincidence of time)». — «3758. Отже, ви хочете сказати, що труднощі для купців тут у країні, в періоди недостачі грошей, в наслідок високої норми дисконту, полягають у тому, щоб одержати капітал, а не в тому, щоб одержати гроші? —

Ви змішуєте дві речі, які я в цій формі не об'єдную; трудність полягає в тому, щоб одержати капітал, і так само трудно одержати гроші... Трудність одержати гроші і трудність одержати капітал — це та сама трудність, розглядувана на двох різних ступенях її розвитку». — Тут рибка знову кріпко впіймалась. Перша трудність — це дисконтувати вексель або одержати позику під заставу товарів. Трудність ця полягає в тому, щоб перетворити в гроші капітал або торговельний знак вартості капіталу. І ця трудність виражається, між іншим, у високому розмірі процента. Але раз гроші одержано, то в чому тоді полягає друга трудність? Якщо справа йде тільки про платіж, то хіба хто-небудь зустрічає трудність у тому, щоб позбутися своїх грошей? А якщо справа йде про купівлю, то хіба хто-небудь у період кризи зустрічає трудність купити товар? І якщо навіть припустити, що це стосується окремого випадку подорожчання хліба, бавовни і т. д., то ж ця трудність могла б виявлятися не в вартості грошового капіталу, тобто не в розмірі процента, а тільки в ціні товару; і ця трудність переборюється ж тим, що в нашого ділка тепер є гроші для купівлі товару.

«3760. Алеж вища норма дисконту не збільшує труднощі одержати гроші? — Вона збільшує трудність одержати гроші, але справа йде не про володіння грошми; гроші тільки форма» [і ця форма дає зиск у кишеню банкіра], «в якій виражається ця збільшена трудність одержати капітал у складних відносинах цивілізованого порядку».

«3763. [Відповідь Оверстона:] Банкір є посередник, який, з одного боку, одержує вклади, а з другого боку, застосовує ці вклади, довіряючи їх у *формі капіталу* в руки осіб, які і т. д.».

Тут ми бачимо, нарешті, що він розуміє під капіталом. Він перетворює гроші в капітал, «довіряючи їх» або, висловлюючись менш евфемістично, віддаючи їх в позику за проценти.

Сказавши раніше, що зміна норми дисконту по суті не стоїть у зв'язку із зміною суми золотого запасу банку або кількості наявних грошей, а щонайбільше збігається з нею в часі, пан Оверстон повторює:

«3805. Якщо кількість грошей у країні зменшується в наслідок їх відпливу, то їхня вартість підвищується, і Англійський банк мусить пристосуватись до цієї зміни в вартості грошей». [Отже, у вартості грошей як *капіталу*, іншими словами, в розмірі процента, бо вартість грошей як *грошей*, порівняно з товарами, лишається та сама, що й раніше.] «Технічно це виражають так, що банк підвищує розмір процента».

«3819. Я ніколи не змішую їх одне з одним». — Тобто гроші і капітал, з тієї простої причини, що він їх ніколи не розрізняє.

«3834. Дуже велика сума, яку довелося заплатити» [за хліб в 1847 році] «за необхідні засоби існування країни і яка в дійсності була *капіталом*».

«3841. Коливання в нормі дисконту мають, безсумнівно, дуже тісний зв'язок

з станом золотого резерву» [Англійського банку], «бо стан резерву є показником збільшення або зменшення наявної в країні кількості грошей; і в тій самій пропорції, в якій збільшується чи зменшується кількість грошей у країні, падає або підвищується вартість грошей, і банкова норма дисконту пристосовується до цього». — Отже, тут Оверстон визнає те, що він категорично заперечував у своєму свідченні № 3755. — «3842. Між тим і другим існує тісний зв'язок». — А саме між кількістю золота в Issue department [емісійному департаменті Англійського банку] і резервом банкнот у Banking department [власне банковому департаменті]. Тут він пояснює зміну в розмірі процента зміною в кількості грошей. При цьому він каже неправду. Резерв може зменшитись, тому що в країні збільшується кількість циркулюючих грошей. Це має місце тоді, коли публіка бере більше банкноти, а металічний запас не зменшується. Але в такому випадку підвищується розмір процента, тому що банковий капітал Англійського банку за законом 1844 року обмежений. Але про це він не повинен би був говорити, бо в наслідок цього закону обидва департаменти банку не мають між собою нічого спільного.

«3859. Висока норма зиску завжди викликатиме великий попит на капітал; великий попит на капітал підвищить його вартість». — Отже, такий є, нарешті, зв'язок між високою нормою зиску і попитом на капітал, як його собі уявляє Оверстон. Але ось, наприклад, в 1844–1845 рр. у бавовняній промисловості панувала висока норма зиску, тому що при великому попиті на бавовняні товари бавовна-сирець була дешева і лишилась дешевою. Вартість капіталу (а, як ми це вже бачили вище, Оверстон називає капіталом те, чого кожний потребує для свого підприємства), отже, в даному разі вартість бавовни-сирця, не підвищилась для фабриканта. Ця висока норма зиску могла заохотити якогось бавовняного фабриканта позичити грошей для розширення свого підприємства. В такому разі підвищився б його попит на *грошовий* капітал і ні на що інше.

«3889. Золото може бути й не бути грішми, цілком так само як папір може бути і не бути банкнотою».

«3896. Отже, чи правильно я вас розумію, що ви відмовляєтесь від того положення, яким ви аргументували в 1840 році: що коливання в кількості банкнот Англійського банку, які перебувають у циркуляції, повинні відбуватись відповідно до коливань у сумі золотого запасу? — Я відмовляюсь від цього положення остільки... оскільки при сучасному стані наших знань ми мусимо додати до банкнот, які перебувають в циркуляції, ще й ті банкноти, які лежать у банковому резерві Англійського банку». Це — пречудово. Довільна постановка, що банк може випустити стільки паперових банкнот, скільки в нього є золота в сховищах, і ще на 14 мільйонів крім того, зумовлює, звичайно, те, що випуск банком банкнот коливається разом з коливаннями золотого запасу.

Але тому що «сучасний стан наших знань» ясно показав, що кількість банкнот, яку згідно з цією постановою банк може фабрикувати (і яку Issue department передає в Banking department), — що ця циркуляція між обома департаментами Англійського банку, яка коливається разом з коливаннями золотого запасу, не визначає коливань циркуляції банкнот поза стінами Англійського банку, то ця остання, дійсна циркуляція, тепер для адміністрації банку не має значення, і вирішальною стає тільки циркуляція між обома департаментами банку, відмінність якої від дійсної циркуляції відбивається на резерві. Для зовнішнього світу ця циркуляція важлива лиш остільки, оскільки резерв показує, наскільки банк наблизився до встановленого законом максимуму випуску банкнот і скільки клієнти банку можуть ще одержати з Banking department.

Ось блискучий приклад *mala fides* [несумлінності] Оверстона:

«4243. Чи коливається, на вашу думку, кількість капіталу від одного місяця до другого в такій мірі, щоб вартість його в наслідок цього могла змінитися так, як ми це бачили за останні роки на коливаннях норми дисконту? — Співвідношення між попитом і поданням капіталу може, безсумнівно, коливатися навіть в короткі періоди часу... Якщо Франція завтра оповістить, що вона хоче одержати дуже велику позику, то це, безсумнівно, відразу ж спричинить в Англії велику зміну в *вартості грошей, тобто в вартості капіталу*».

«4245. Якщо Франція оповістить, що їй негайно потрібно для якої-небудь мети на 30 мільйонів товарів, то виникне, вживаючи більш наукового і простішого вислову, великий попит на *капітал*».

«4246. *Капітал*, який Франція хотіла б купити за допомогою своєї позики, — це *одна* справа; *гроші*, на які Франція купує його, — це *інша* справа; що ж змінює свою вартість, — *гроші* чи ні? — Ми знову вертаємось до старого питання, і я гадаю, що це питання підходить більше для кабінету вченого, ніж для цього залу засідань комітету». І з цими словами він виходить, але не до кабінету вченого³¹.

³¹ Докладніше про плутанину понять у Оверстона в питаннях капіталу — в кінці XXXII розділу. — [Ф. Е.]

Роль кредиту в капіталістичному виробництві

Загальні зауваження, які ми досі зробили з приводу кредиту, були такі:

I. Необхідність утворення кредиту для опосереднення вирівнення норми зиску або руху цього вирівнення, на чому ґрунтується все капіталістичне виробництво.

II. Скорочення витрат циркуляції.

1) Головними витратами циркуляції є самі гроші, оскільки вони самі мають вартість. Гроші заощаджуються за допомогою кредиту трояким способом.

A. Тим, що для значної частини операцій вони зовсім відпадають.

B. Тим, що прискорюється циркуляція засобів циркуляції³². Почасти це збігається з тим, що доведеться сказати в пункті 2. З одного боку, це прискорення — технічне; тобто при незмінних величині й кількості дійсних товарних оборотів, які опосереднують споживання, менша кількість грошей або грошових знаків виконує ту саму службу. Це зв'язано з технікою банкової справи. З другого боку, кредит прискорює швидкість метаморфози товарів і разом з тим швидкість грошової циркуляції.

C. Заміщенням золотих грошей паперовими.

³² «Пересічна циркуляція банкнот Французького банку становила в 1812 році: 106 538 000 франків; в 1818 році: 101 205 000 франків, тимчасом як грошовий обіг, загальна сума всіх надходжень і платежів, становив в 1812 році: 2 837 712 000 франків; в 1818 році: 9 665 030 000 франків. Отже, діяльність обігу у Франції в 1818 році відносилась до діяльності обігу в 1812 році як 3:1. Великим регулятором швидкості циркуляції є кредит... Цим пояснюється, чому сильне тиснення на грошовий ринок звичайно збігається з цілком заповненою циркуляцією» («The Currency Theory Reviewed etc.», стор. 65). — «Між вереснем 1833 року і вереснем 1843 року в Великобританії виникло близько 300 банків, які випускали власні банкноти; наслідком цього було скорочення в циркуляції банкнот на 2½ мільйони; наприкінці вересня 1833 року вона становила: 36 035 244 £, а наприкінці вересня 1843 року: 33 518 544 £» (там же, стор. 53). — «Дивовижна діяльність шотландської циркуляції дає їй змогу за допомогою 100 £ виконати таку ж кількість грошових операцій, для якої в Англії потрібно 420 £» (там же, стор. 55. Це останнє стосується тільки до технічного боку операції).

2) Прискорення, за допомогою кредиту, окремих фаз циркуляції або метаморфози товарів, потім метаморфози капіталу, і разом з тим прискорення процесу репродукції взагалі. (З другого боку, кредит дозволяє на більший строк відділяти один від одного акти купівлі й продажу і служить через це базою спекуляції.) Скорочення резервних фондів, що можна розглядати двояко: з одного боку, як зменшення знаряддя циркуляції, з другого боку, як скорочення тієї частини капіталу, яка завжди повинна існувати в грошовій формі³³.

III. Утворення акційних товариств. Звідси:

1) Неймовірне розширення розмірів виробництва і підприємств, які для поодиноких капіталів були неможливі. Разом з тим такі підприємства, які раніше були державними підприємствами, стають суспільними.

2) Капітал, який сам по собі ґрунтується на суспільному способі виробництва і передбачає суспільну концентрацію засобів виробництва та робочих сил, набирає тут безпосередньо форми суспільного капіталу (капіталу безпосередньо асоційованих індивідів) у протилежність до приватного капіталу, а його підприємства виступають як суспільні підприємства у протилежність до приватних підприємств. Це — скасування (*Aufhebung*) капіталу як приватної власності в межах самого капіталістичного способу виробництва.

3) Перетворення дійсно функціонуючого капіталіста в простого управителя, завідувача чужим капіталом, а власників капіталу — в простих власників, у простих грошових капіталістів. Якщо навіть одержувані ними дивіденди містять у собі процент і підприємницький дохід, тобто весь зиск (бо утримання управителя є, або має бути, просто заробітною платою за певного роду вправну працю, ціна якої регулюється на ринку праці, як і ціна всякої іншої праці), то все ж весь цей зиск одержується тільки в формі процента, тобто як проста винагорода за власність на капітал, яка таким чином цілком відокремлюється від функції в дійсному процесі репродукції, подібно до того як ця функція в особі управителя відокремлюється від власності на капітал. Таким чином зиск виступає (вже не одна тільки частина його, процент, який дістає своє виправдання в зиску позичальника) як просте привласнення чужої додаткової праці, яке виникає з перетворення засобів виробництва в капітал, тобто з їх відчуження від дійсних виробників, з їх протилежності як чужої власності до всіх дійсно діючих у виробництві індивідів, від управителя до останнього поденника. В акційних товариствах функція відокремлена від власності на капітал, отже й праця цілком відокремлена від власності на засоби виробництва і на додаткову працю. Це — результат найвищого розвитку капіталістичного виробництва, необхідний перехідний пункт до зворотного перетворення капіталу

³³ «До заснування банків сума капіталу, потрібна для функціонування знаряддя циркуляції, завжди була більша, ніж цього вимагала дійсна товарна циркуляція» («*Economist*», 1845, стор. 238).

у власність виробників, але вже не у приватну власність поодиноких виробників, а в їх власність як асоційованих виробників, у безпосередньо суспільну власність. З другого боку, це перехідний пункт до перетворення всіх функцій у процесі репродукції, досі ще зв'язаних з власністю на капітал, у прості функції асоційованих виробників, у суспільні функції.

Раніше ніж піти далі, слід ще відзначити такий економічно важливий факт: через те що зиск набирає тут чисту форму процента, то такі підприємства можливі й тоді, коли вони дають самий тільки процент, і це — одна з тих причин, які затримують падіння загальної норми зиску, тому що ці підприємства, в яких сталий капітал стоїть у такій колосальній пропорції до змінного, не повинні неодмінно брати участь у вирівненні загальної норми зиску.

[З того часу, як Маркс написав ці рядки, розвинулися, як відомо, нові форми промислового виробництва, які являють собою другий і третій ступінь акційного товариства. Щоденно зростаючій швидкості, з якою нині в усіх галузях великої промисловості може бути збільшене виробництво, протистоїть дедалі більша повільність розширення ринку для цієї збільшеної кількості продуктів. Що промисловість виготовляє за місяці, те ринок ледве може поглинути за кілька років. До цього долучається політика охоронних мит, за допомогою якої кожна промислова країна відгороджує себе від інших, і особливо від Англії, і ще штучно підвищує вітчизняну виробничу спроможність. Наслідком цього є загальна хронічна перепродукція, низькі ціни, падаючий і навіть зовсім зникаючий зиск; одним словом, здавна уславлена свобода конкуренції дійшла свого кінця і мусить сама оповістити про своє явне скандальне банкрутство. І при тому таким чином, що в кожній країні великі промисловці певної галузі об'єднуються в картель для регулювання виробництва. Комітет твердо встановлює кількість товарів, яку має виробляти кожне підприємство, і розподіляє остаточно замовлення, що надходять. В окремих випадках утворювались іноді навіть міжнародні картелі, так, наприклад, між англійською і німецькою залізною промисловістю. Але й цієї форми усупільнення виробництва було недосить. Протилежність інтересів окремих фірм занадто часто проривала її і відновлювала конкуренцію. Так дійшли до того, що в окремих галузях, де це дозволяв ступінь виробництва, стали концентрувати сукупне виробництво цієї галузі підприємств в одно велике акційне товариство з єдиним керівництвом. В Америці це здійснювалось уже не раз, в Європі найбільшим прикладом цього досі є United Alkali Trust, який сконцентрував усе британське виробництво калію в руках одної-єдиної фірми. Колишні власники — більше тридцяти — окремих підприємств за всі свої капіталовкладення одержали в акціях їх встановлену за оцінкою вартість, загалом до 5 мільйонів фунтів стерлінгів, які представляють основний капітал тресту. Технічна адміністрація лишається в старих руках, а комерційне керівництво сконцентроване в руках генеральної дирекції.

Обіговий капітал (floating capital) на суму приблизно в один мільйон фунтів стерлінгів був запропонований публіці для підписки. Отже, сукупний капітал тресту становить 6 мільйонів фунтів стерлінгів. Таким шляхом у цій галузі, яка становить основу всієї хемічної промисловості, в Англії конкуренція замінена монополією і якнайзадовільніше підготовляється майбутня експропріація всім суспільством, нацією. — Ф. Е.]

Це — скасування (Aufhebung) капіталістичного способу виробництва в межах самого капіталістичного способу виробництва, і тому суперечність, що сама себе знищує, — суперечність, яка prima facie виступає просто як перехідний пункт до нової форми виробництва. Як така суперечність він виступає і в своєму виявленні. В певних сферах він відновлює монополію і тому вимагає державного втручання. Він репродукує нову фінансову аристократію, новий вид паразитів в образі прожектерів, грюндерів і просто номінальних директорів; цілу систему шахрайства і обману щодо засновництва, випуску акцій і торгівлі акціями. Це — приватне виробництво без контролю приватної власності.

IV. Незалежно від акційної справи, — яка є знищенням (Aufhebung) капіталістичної приватної промисловості на основі самої капіталістичної системи і яка в тій самій мірі, в якій вона поширюється і захоплює нові сфери виробництва, знищує (vernichtet) приватну промисловість, — кредит віддає окремому капіталістові або тому, хто вважається за капіталіста, в його абсолютне, в певних межах, розпорядження чужий капітал і чужу власність, а тому й чужу працю³⁴. Розпорядження суспільним, а не власним капіталом дає йому в розпорядження суспільну працю. Сам капітал, яким володіють дійсно або на думку публіки, стає тільки основою для кредитної надбудови. Це стосується особливо до гуртової торгівлі, через руки якої проходить найзначніша частина суспільного продукту. Всяке мірило, всякі більш-менш виправдані в межах капіталістичного способу виробництва пояснення тут зникають. Спекулюючий гуртовий торговець ризикує не *своєю власністю*, а суспільною. Так

³⁴ Погляньте, наприклад, у «Times» [див. «Times» від 3, 5, 7 грудня 1857 р.] на списки банкрутств за такий рік кризи, як 1857 рік, і порівняйте власне майно банкрутів з сумою їхніх боргів. — «Воистину купівельна сила людей, які володіють капіталом і користуються кредитом, далеко перевищує все, що можуть собі уявити ті, хто не має практичного знайомства з спекулятивними ринками» (Tooker «Inquiry into the Currency Principle», стор. 79). «Людина, про яку йде слава, що вона володіє достатнім капіталом для свого постійного діла, і яка користується в своїй галузі добрим кредитом, якщо вона має сангвінічні погляди про підвищення кон'юнктури для того товару, яким вона оперує, і якщо на початку і протягом її спекуляції обставини для неї сприятливі, може зробити закупівлі колосальних розмірів порівняно з її капіталом» (там же, стор. 136). — «Фабриканти, купці і т. д. — всі провадять операції, які далеко перевищують їхній капітал... Нині капітал є скоріше основа, на якій будується добрий кредит, ніж межа оборотів якого-небудь комерційного підприємства» («Economist», 1847, стор. 333).

само безглуздою стає фраза про походження капіталу з заощаджень, бо спекулюючий гуртовий торговець вимагає якраз того, щоб *інші* робили для нього заощадження. [Як недавно вся Франція заощадила півтора мільярди франків для панамських шахраїв. З якою точністю змальоване тут усе панамське шахрайство за цілих двадцять років до того, як воно сталося! — Ф. Е.] Другій фразі про повздержливість б'є прямо в лице його розкіш, яка сама тепер теж стає засобом кредиту. Уявлення, які на менш розвиненому ступені капіталістичного виробництва мали ще деякий сенс, стають тут цілком безглуздими. Удача і невдача однаково ведуть тут до централізації капіталів, а тому й до експропріації в найколосальнішому масштабі. Експропріація поширюється тут з безпосередніх виробників на самих дрібних і середніх капіталістів. Ця експропріація — вихідний пункт капіталістичного способу виробництва; її здійснення — його мета, і при тому в кінцевому рахунку експропріація всіх індивідів від засобів виробництва, які з розвитком суспільного виробництва перестають бути засобами приватного виробництва і продуктами приватного виробництва і можуть бути засобами виробництва тільки в руках асоційованих виробників, отже, їхньою суспільною власністю, як вони є їхнім суспільним продуктом. Але ця експропріація в межах самої капіталістичної системи виражається в антагоністичній формі, як привласнення суспільної власності небагатьма; а кредит дедалі більше надає цим небагатьом характеру чистих авантюристів. Через те що власність існує тут у формі акцій, її рух і передача стають чистим результатом біржової гри, де дрібну рибу пожирають акули, а овець — біржові вовки. В акційній справі уже існує протилежність старій формі, в якій суспільні засоби виробництва виступають як індивідуальна власність; але само перетворення у форму акції лишається ще обмеженим капіталістичними рамками; тому замість того, щоб перебороти суперечність між характером багатства, як суспільного і як приватного багатства, воно тільки розвиває її в новій формі.

Кооперативні фабрики самих робітників, в межах старої форми, є перший пролом старої форми, хоч вони повсюди, в своїй дійсній організації, звичайно репродукують і мусять репродувати всі хиби існуючої системи. Але протилежність між капіталом і працею в межах цих фабрик знищена (*ist... aufgehoben*), хоч спочатку тільки в такій формі, що робітники, як асоціація, є своїм власним капіталістом, тобто застосовують засоби виробництва для використання своєї власної праці. Ці фабрики показують, як на певному ступені розвитку матеріальних продуктивних сил і відповідних їм суспільних форм виробництва з одного способу виробництва з природною необхідністю розвивається і виробляється новий спосіб виробництва. Без фабричної системи, виниклої з капіталістичного способу виробництва, кооперативна фабрика не могла б розвинути; і так само вона не могла б розвинути без кредитної системи, виниклої з цього ж самого способу виробництва. Кредитна система, подібно

до того, як вона становить головну основу ступневого перетворення капіталістичних приватних підприємств у капіталістичні акційні товариства, дає так само засоби для ступневого розширення кооперативних підприємств у більш-менш національному масштабі. Капіталістичні акційні підприємства, цілком так само як і кооперативні фабрики, слід розглядати як перехідні форми від капіталістичного способу виробництва до асоційованого, тільки що в одних суперечність усунена негативно, а в других — позитивно.

Досі ми розглядали розвиток кредитної системи — і вміщене в ній приховане скасування (*Aufhebung*) капіталістичної власності — головним чином щодо промислового капіталу. В дальших розділах ми розглядаємо кредит щодо капіталу, що дає процент, як такого, а також його вплив на цей останній, як і ту форму, що її він при цьому набирає; при цьому нам взагалі доведеться ще зробити декілька зауважень специфічно економічного характеру.

Але попереду ще таке:

Якщо кредитна система виступає як головна підойма перепродукції та надмірної спекуляції в торгівлі, то тільки тому, що процес репродукції, який по своїй природі є еластичний, форсується тут до крайніх меж, і при тому форсується тому, що значна частина суспільного капіталу застосовується його невласниками, які через це пускаються в справи цілком інакше, ніж власник, який, оскільки він функціонує сам, боязливо зважає межі свого приватного капіталу. Це тільки показує, що зростання вартості капіталу, основане на антагоністичному характері капіталістичного виробництва, допускає дійсний, вільний розвиток тільки до певного пункту, отже, в дійсності утворює для виробництва імманентні окови й межі, які постійно прориваються кредитною системою³⁵. Тому кредитна система прискорює матеріальний розвиток продуктивних сил і утворення світового ринку, доведення яких як матеріальних основ нової форми виробництва до певного ступеня розвитку є історичним завданням капіталістичного способу виробництва. Одночасно кредит прискорює насильні вибухи цієї суперечності, кризи, і тим самим посилює елементи розкладу старого способу виробництва.

Імманентний кредитній системі двобічний характер: з одного боку, розвивати рушійну силу капіталістичного виробництва, збагачення експлуатацією чужої праці, до найчистішої і найколюсальнішої системи гри й шахрайства і дедалі більше обмежувати число тих небагатіох, що експлуатують суспільне багатство; а з другого боку, становити перехідну форму до нового способу виробництва, — ця двобічність і надає головним провісникам кредиту від Ло до Ісаака Перейри їхнього приємного мішаного характеру шахрая і пророка.

³⁵ *Th. Chalmers*. [«On Political Economy etc.» London 1832.]

Засоби циркуляції і капітал. Погляди Тука і Фуллартона

Ріжниця між засобами циркуляції і капіталом, як її зображають Тук³⁶, Вільсон та інші, при чому вони без ладу переплутують ріжницю між засобами цирку-

³⁶ Ми наводимо тут в оригіналі відповідне місце з Тука, цитоване у витягу німецькою мовою: «The business of bankers, setting aside the issue of promissory notes payable on demand, may be divided into two branches, corresponding with the distinction pointed out by Dr. (Adam) Smith of the transactions between dealers and dealers, and between dealers and consumers. One branch of the bankers' business is to collect *capital* from those, who have not immediate employment for it, and to distribute or transfer it to those who have. The other branch is to receive deposits of the *incomes* of their customers, and to pay out the amount, as it is wanted for expenditure by the latter in the objects of their consumption... the former being a circulation of *capital*, the latter of *currency*» [Залишаючи осторонь випуск банкнот з платежем пред'явникові, банкірська справа може бути поділена на дві галузі, які відповідають встановленому д-ром (Адамом) Смітом розрізненню операцій між торговцями й торговцями і між торговцями й споживачами. Одна галузь банкірської справи полягає в тому, щоб збирати *капітал* від тих, хто не знаходить для нього безпосереднього застосування, і розподіляти його або передавати тим, хто може його використати. Друга галузь полягає в тому, щоб приймати вклади з *доходів* своїх клієнтів і виплачувати їм суми в міру того, як вони їм стають потрібні для видатків на предмети споживання... Перша є циркуляція *капіталу*, остання — циркуляція *грошей*.] — (Tooke: «Inquiry into the Currency Principle», стор. 36). Перша є «the concentration of capital on the one hand and the distribution of it on the other» [концентрація капіталу, з одного боку, і розподіл його, з другого боку], друга є «administering the circulation for local purposes of the district» [управління циркуляцією для місцевих цілей округу] (там же, стор. 37). — Далеко ближче підходить до правильного розуміння питання Kinnear у такому місці: «Гроші вживаються для того, щоб виконувати дві істотно різні операції. Як засіб обміну між торговцями і торговцями вони є зняряддям, за допомогою якого здійснюється передачі капіталу; тобто обмін певної суми капіталу в грошах на рівну суму капіталу в товарах. Але гроші, витрачені на виплату заробітної плати і на купівлю й продаж між торговцем і споживачем, — це не капітал, а дохід; це частина доходу всього суспільства, яка вживається на щоденні видатки. Ці гроші циркулюють у невпинному щоденному вжитку, і тільки ці гроші можуть бути названі засобами циркуляції (*currency*) в строгому значенні слова. Надання капіталу в позику залежить виключно від волі банку або інших володільців капіталу, — бо позичальники завжди знайдуться; але сума засобів циркуляції залежить від потреб усього суспільства, в межах яких гроші циркулюють для цілей щоденного витрачання» (J. G. Kinnear: «The Crisis and the Currency». London 1847 [стор. 3 і далі]).

ляції, як грішми, грошовим капіталом взагалі і капіталом, що дає процент (moneyed capital в англійському значенні), зводиться до таких двох пунктів.

Засоби циркуляції циркулюють, з одного боку, як *монета* (гроші), оскільки вони опосередковують *витрачання доходів*, отже, обмін між індивідуальними споживачами і роздрібними торговцями, — до цієї категорії слід зарахувати всіх купців, що продають споживачам, індивідуальним споживачам, у відміну від продуктивних споживачів або виробників. Тут гроші циркулюють у функції монети, хоч вони постійно *заміщають капітал*. Певна частина грошей у країні завжди присвячена цій функції, хоч ця частина складається з окремих монет, які постійно міняються. Навпаки, оскільки гроші опосередковують *передачу капіталу*, чи то як засіб купівлі (засіб циркуляції), чи як засіб платежу, вони є *капітал*. Отже, не функція грошей як засобу купівлі і не функція їх як засобу платежу відрізняє їх від монети, бо гроші можуть функціонувати як засіб купівлі навіть між торговцем і торговцем, оскільки вони купують один у одного за готівку, і вони можуть також функціонувати як засіб платежу між торговцем і споживачем, оскільки дається кредит, і дохід спочатку споживається, а потім сплачується. Отже, різниця полягає в тому, що в другому випадку ці гроші не тільки заміщають капітал для однієї сторони, продавця, але й витрачаються, авансуються як капітал другою стороною, покупцем. Отже, в дійсності це відмінність *грошової форми доходу* від *грошової форми капіталу*, а не відмінність засобів циркуляції від капіталу, бо як посередник між торговцями, цілком так само як і посередник між споживачами і торговцями, *циркулює* певна за своєю кількістю частина грошей, і в наслідок цього це в *обох* функціях однаково *циркуляція*. Але в погляді Тука тут домішується різного роду плутанина:

- 1) в наслідок змішання функціональних визначень;
- 2) в наслідок приплутання питання про кількість циркулюючих грошей, узятих разом в обох функціях;
- 3) в наслідок приплутання питання про відносні пропорції кількостей засобів циркуляції, що циркулюють в обох функціях і тому в обох сферах процесу репродукції.

До пункту 1) про змішання функціональних визначень грошей, тобто що гроші в одній формі є засіб циркуляції (currency), а в другій формі — капітал. Оскільки гроші служать в тій або другій функції, чи то для реалізації доходу, чи для передачі капіталу, вони функціонують у купівлі й продажу або в платежу, як засіб купівлі або засіб платежу, і в дальшому значенні слова як засіб циркуляції. Дальше визначення грошей, яке вони мають в рахунку того, хто їх витрачає або одержує, — чи представляють вони для нього капітал чи дохід, — тут абсолютно нічого не змінює, і це виявляється в двоякій формі. Хоч грошові знаки, які циркулюють в обох сферах, є різні, проте, той самий грошовий знак, наприклад, п'ятифунтова банкнота, переходить з однієї сфери в другу і

навпереміну виконує обидві функції; це вже тому є неминуче, що роздрібний торговець може дати своєму капіталові грошову форму тільки в формі монети, яку він одержує від своїх покупців. Можна прийняти, що власне розмінна монета має центр ваги своєї циркуляції в сфері роздрібною торгівлі; роздрібному торговцеві вона постійно потрібна для розміну, і він постійно одержує її назад у платежах від своїх покупців. Але він одержує також гроші, тобто монету в тому металі, що служить мірилом вартості, отже, в Англії стерлінги і навіть банкноти, а саме банкноти на незначні суми, отже, наприклад, в п'ять або десять фунтів. Ці золоті монети і банкноти разом з надлишковою для нього розмінною монетою він щодня або щотижня вносить як вклад у свій банк і оплачує ними свої закупівлі чеками на свій банківський вклад. Але ті самі золоті монети й банкноти так само постійно знову забираються з банків прямо або посередньо (наприклад, дрібні гроші фабрикантами для виплати заробітної плати) як грошова форма доходу всією публікою, як споживачем, і постійно припливають назад до роздрібних торговців, для яких вони таким чином знову реалізують частину їх капіталу, але разом з тим і частину їх доходу. Ця остання обставина є важлива, а Тук її зовсім випускає з уваги. Тільки тоді, коли гроші витрачаються як грошовий капітал, на початку процесу репродукції (книга II, відділ I), капітальна вартість існує як така в чистому вигляді. Бо у виробленому товарі міститься не тільки капітал, але вже й додаткова вартість; вироблений товар є не тільки капітал у собі, але вже здійснений капітал, капітал із втіленим в ньому джерелом доходу. Отже, те, що роздрібний торговець віддає за гроші, які припливають до нього назад, його товар, є для нього капітал плюс зиск, капітал плюс дохід.

Але далі, гроші, що циркулюють, припливаючи назад до роздрібного торговця, відновлюють грошову форму його капіталу.

Отже, перетворювати різницю між циркуляцією як циркуляцією доходу і як циркуляцією капіталу в різницю між циркуляцією і капіталом — це абсолютно неправильно. Цей мовний зворот з'являється у Тука тому, що він просто стає на точку зору банкіра, який випускає власні банкноти. Сума його банкнот, яка постійно (хоч вона і складається завжди з інших банкнот) перебуває в руках публіки і функціонує як засіб циркуляції, нічого йому не коштує, крім паперу й друку. Це — виставлені на нього самого циркулюючі боргові зобов'язання (векселі), які однак приносять йому гроші і таким чином служать засобом збільшення вартості його капіталу. Але вони відмінні від його капіталу, однаково, чи є це капітал власний, чи взятий у позику. Звідси для нього виникає спеціальна різниця між циркуляцією і капіталом, яка однак не має нічого спільного з визначеннями цих понять як таких, і менше за все з тими визначеннями, що їх дав Тук.

Різне призначення грошей — чи функціонують вони як грошова форма

доходу чи капіталу — насамперед нічого не міняє в характері грошей як засобу циркуляції; цей характер вони зберігають, однаково, чи виконують вони ту чи другу функцію. Зрештою, якщо гроші виступають як грошова форма доходу, вони функціонують більше як власне засіб циркуляції (монета, засіб купівлі), в наслідок роздрібнення цих купівель і продажів, а також тому, що більшість тих, хто витрачає дохід, робітники, порівняно мало можуть купити в кредит; тимчасом як в оборотах торговельного світу, де засіб циркуляції є грошовою формою капіталу, гроші почасти в наслідок концентрації, почасти в наслідок переважання кредитної системи функціонують головним чином як засіб платежу. Але різниця між грішми як засобом платежу і грішми як засобом купівлі (засобом циркуляції) є різниця, належна самим грошам, а не різниця між грішми і капіталом. З тієї причини, що в роздрібній торгівлі циркулює більше міді й срібла, а в гуртовій — більше золота, різниця між сріблом і міддю, з одного боку, і золотом, з другого боку, не є різниця між засобом циркуляції і капіталом.

До пункту 2) про приплутання питання про кількість грошей, що циркулюють в обох функціях разом: оскільки гроші циркулюють як засіб купівлі чи як засіб платежу, — однаково, в якій з обох сфер і незалежно від їх функції реалізації доходу або капіталу, — закони, розвинені раніше при дослідженні простої товарної циркуляції (книга I, розд. III, 2, b), зберігають свою силу для кількості циркулюючих грошей. Ступінь швидкості циркуляції, тобто число повторень тією самою монетою за даний період часу тієї самої функції засобу купівлі й засобу платежу, кількість одночасних купівель і продажів або платежів, сума цін товарів, що циркулюють, нарешті, платіжні баланси, які треба одночасно покрити, в обох випадках визначають масу циркулюючих грошей, *currency*. Чи представляють гроші, що функціонують таким чином, для платіжника або одержувача капітал чи дохід, це байдуже, це абсолютно нічого не міняє в стані справи. Маса грошей визначається просто їх функцією як засобу купівлі й засобу платежу.

До пункту 3), до питання про відносні пропорції кількостей засобів циркуляції, що циркулюють в обох функціях і тому в обох сферах процесу репродукції. Обидві сфери циркуляції стоять у внутрішньому зв'язку між собою, оскільки, з одного боку, кількість доходів, що мають витрачатись, виражає розмір споживання, а з другого боку, величина мас капіталу, що циркулюють у виробництві й торгівлі, виражає розмір і швидкість процесу репродукції. Не зважаючи на це, ці обставини впливають різно, і навіть у протилежному напрямі, на кількості грошових мас, що циркулюють в обох функціях чи сферах, або, як кажуть англійці банковою мовою, на кількості циркуляції. І це знову дає Тукові привід до безглузлого розрізнення циркуляції і капіталу. Та обставина, що панове прихильники теорії *currency* переплутують дві різні речі, зовсім не є підставою

для того, щоб зображати їх як різні поняття.

В періоди процвітання, великого розширення, прискорення і енергії процесу репродукції, робітники зайняті повністю. Здебільшого настає також підвищення заробітної плати і дещо вирівнює її падіння нижче пересічного рівня в інші періоди комерційного циклу. Разом з тим значно зростають доходи капіталістів. Споживання всюди підвищується. Товарні ціни також регулярно підвищуються, принаймні, в різних вирішальних галузях підприємств. В наслідок цього зростає кількість циркулюючих грошей, принаймні в певних межах, тому що більша швидкість циркуляції в свою чергу ставить межі зростанню кількості засобів, що циркулюють. Через те що частина суспільних доходів, яка складається з заробітної плати, первісно авансується промисловим капіталістом у формі змінного капіталу і завжди у формі грошей, то в періоди процвітання вона потребує більше грошей для своєї циркуляції. Але ми не повинні рахувати їх двічі: раз як гроші, потрібні для циркуляції змінного капіталу, і ще раз як гроші, потрібні для циркуляції доходу робітників. Гроші, які виплачуються робітникам як заробітна плата, витрачаються в роздрібній торгівлі і таким чином приблизно щотижня повертаються назад до банків як вклади роздрібних торговців, після того, як вони обслужать ще в дрібних кругобігах різного роду побічні справи. В періоди процвітання зворотний приплив грошей до промислових капіталістів відбувається гладко і таким чином їх потреба в грошових позиках зростає не через те, що вони повинні виплатити більше заробітної плати, потребують більше грошей для циркуляції їх змінного капіталу.

Загальний результат є той, що в періоди процвітання кількість засобів циркуляції, яка служить для витрачання доходів, рішуче зростає.

Що ж до циркуляції, потрібної для передачі капіталу, отже, тільки між самими капіталістами, то цей час жвавих справ є разом з тим періодом найеластичнішого і найлегшого кредиту. Швидкість циркуляції між капіталістом і капіталістом регулюється безпосередньо кредитом, і кількість засобів циркуляції, яка потрібна для сальдування платежів і навіть для купівель за готівку, таким чином порівняно зменшується. Абсолютно вона може збільшитись, але відносно вона при всіх обставинах зменшується, порівняно з розширенням процесу репродукції. З одного боку, великі масові платежі ліквідуються без усякого посередництва грошей; з другого боку, при великому поживленні процесу, панує прискорений рух тієї самої кількості грошей, — як в їх функції засобу купівлі, так і в їх функції засобу платежу. Та сама кількість грошей опосереднює зворотний приплив більшої кількості окремих капіталів.

Загалом, в такі періоди грошовий обіг заповнений (full), хоч частина II (передача капіталу) скорочується, принаймні відносно, тимчасом як частина I (витрачання доходів) абсолютно розширюється.

Зворотні припливи грошей виражають зворотне перетворення товарного капіталу в гроші, $G - T - G'$, як ми це бачили при дослідженні процесу репродукції, книга II, відділ I. Завдяки кредитові зворотний приплив у грошовій формі стає незалежним від часу дійсного зворотного припливу як для промислового капіталіста, так і для купця. Кожний з них продає в кредит; отже, товар їх відчужується раніше, ніж він зворотно перетвориться для них у гроші, тобто повернеться до них самих назад у грошовій формі. З другого боку, кожен з них купує в кредит, і таким чином вартість їх товару зворотно перетворюється для них в продуктивний капітал чи в товарний капітал раніше, ніж ця вартість дійсно перетвориться в гроші, раніше ніж настане строк виплати ціни товару і вона буде виплачена. В такі періоди процвітання зворотний приплив відбувається легко й гладко. Роздрібний торговець з цілковитою певністю платить гуртовому торговцеві, цей останній — фабрикантові, фабрикант — імпортерів сировинного матеріалу і т. д. Видимість швидких і певних зворотних припливів капіталу завжди тримається ще довгий час після того, як у дійсності цього вже немає — тримається завдяки налагодженому кредитові, бо зворотні припливи в формі кредиту заступають дійсні зворотні припливи. Банки починають передчувати біду, як тільки їх клієнти починають платити більше векселями, ніж грішми. Дивись вищенаведене свідчення ліверпульського директора банку, стор. 392 і далі.

Тут треба ще вставити те, про що я згадував раніше: «В періоди, коли кредит процвітає, швидкість обігу грошей зростає скоріше, ніж зростають ціни товарів; тимчасом як при скороченні кредиту ціни товарів падають повільніше, ніж швидкість циркуляції» («Zur Kritik der politischen Oekonomie», 1859, стор. 83, 84 [«До критики політичної економії», укр. вид. 1935 р., стор. 133]).

В періоди криз справа стоїть навпаки. Циркуляція № I скорочується, ціни падають, так само й заробітні плати; число зайнятих робітників скорочується, маса оборотів зменшується. Навпаки, в циркуляції № II з скороченням кредиту зростає потреба в грошових позиках — обставина, яку ми зараз розглянемо докладніше.

Не підлягає ніякому сумніву, що при скороченні кредиту, яке збігається з застоєм у процесі репродукції, маса засобів циркуляції, потрібна для № I, витрачання доходів, зменшується, тимчасом як маса засобів циркуляції, потрібна для № II, передачі капіталів, збільшується. Але треба дослідити, наскільки це положення тотожне з положенням, виставленим Фуллартоном та іншими: «Попит на позиковий капітал і попит на додаткові засоби циркуляції — зовсім різні речі і не часто зустрічаються разом»³⁷.

³⁷ «A demand for capital on loan and a demand for additional circulation are quite distinct things, and not often found associated» (Fullarton: «On the Regulation of Currencies», 2 вид., Лондон 1845, стор. ...

... 82, заголовок до розд. 5). — «It is a great error, indeed, to imagine that the demand for pecuniary accommodation (i. e. for the loan of capital) is identical with a demand for additional means of circulation, or even that the two are frequently associated. Each demand originates in circumstances peculiarly affecting itself, and very distinct from each other. It is when everything looks prosperous, when wages are high, prices on the rise, and factories busy, that an additional supply of *currency* is usually required to perform the additional functions inseparable from the necessity of making larger and more numerous payments; whereas it is chiefly in a more advanced stage of the commercial cycle, when difficulties begin to present themselves, when markets are overstocked and returns delayed, that interest rises, and a pressure comes upon the Bank for advances of *capital*. It is true that there is no medium through which the Bank is accustomed to advance capital except that of its promissory notes; and that, to refuse the notes, therefore, is to refuse the accommodation. But, the accommodation once granted, everything adjusts itself in conformity with the necessities of the market; the loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer. Accordingly, a very slight examination of the Parliamentary Returns may convince any one, that the securities in the hand of the Bank of England fluctuate more frequently in an opposite direction to its circulation than in concert with it, and that the example, therefore, of that great establishment furnishes no exception to the doctrine so strongly pressed by the country bankers, to the effect that no bank can enlarge its circulation, if that circulation be already adequate to the purposes to which a banknote currency is commonly applied; but that every addition to its advances, after that limit is passed, must be made from its capital, and supplied by the sale of some of its securities in reserve, or by abstinence from further investment in such securities. The table compiled from the Parliamentary Returns for the interval between 1833 and 1840, to which I have referred in a preceding page, furnishes continued examples of this truth; but two of these are so remarkable that it will be quite unnecessary for me to go beyond them. On the 3rd January, 1837, when the resources of the Bank were strained to the uttermost to sustain credit and meet the difficulties of the money market, we find its advances on loan and discount carried to the enormous sum of 17 022 000 £, an amount scarcely known since the war, and almost equal to the entire aggregate issues, which, in the meanwhile, remain unmoved at so low a point as 7 076 000 £! On the other hand, we have, on the 4th of June 1833 a circulation of 18 892 000 £ with a return of private securities in hand, nearly, if not the very lowest on record for the last halfcentury, amounting to no more than 972 000 £!»

«Це справді велика помилка уявляти собі, що попит на грошову позику (тобто на позику капіталу) є тотожний з попитом на додаткові засоби циркуляції або що обидва ці попити часто між собою зв'язані. Кожний з цих попитів виникає з особливих і в обох випадках дуже різних обставин. Коли все має вигляд процвітання, коли заробітна плата висока, ціни підвищуються і фабрики добре працюють, то звичайно постає потреба в додаткових засобах циркуляції для виконання додаткових функцій, невіддільних від необхідності робити більші і численніші платежі; тимчасом як підвищення процента і тиск на банк, вимоги на позики капіталу виникають головним чином на пізнішій стадії комерційного циклу, коли починають виявлятися труднощі, коли ринки переповнені і зворотні припливи капіталів затримуються. Це вірно, що, крім випуску банкнот, банк не має іншого засобу, за допомогою якого він звичайно дає в позику капітал; і що через це відмова у видачі банкнот означає відмову у видачі позики. Але, раз позика дозволена, то все пристосовується до потреб ринку; позика лишається, а засіб циркуляції, якщо в ньому немає потреби, знаходить свій шлях до того, хто його випустив. Відповідно до цього навіть цілком поверховий розгляд парламентських звітів може переконати кожного, що кількість цінних паперів, які перебувають у володінні Англійського банку, частіше коливається в напрямі, протилежному до циркуляції його банкнот, ніж в одному з нею напрямі, і, що, отже, приклад цієї великої установи не становить винятку з тієї доктрини, яку так дуже обстоюють провінціальні банкіри, а саме доктрини, що ніякий банк не може збільшити кількості своїх циркулюючих банкнот, якщо ...

Насамперед ясно, що в першому з двох вищенаведених випадків, в періоди процвітання, коли маса засобів циркуляції, що перебувають у циркуляції, мусить зростати, попит на них зростає. Але так само ясно, що коли фабрикант бере з свого вкладу в банку більше золота або банкнот, тому що він має витратити більше капіталу в грошовій формі, то з цієї причини його попит на капітал не зростає, а зростає тільки його попит на цю особливу форму, в якій він витрачає свій капітал. Попит стосується тільки до технічної форми, в якій він кидає свій капітал у циркуляцію. Цілком так само, як, наприклад, при різному розвитку кредиту, той самий змінний капітал, та сама кількість заробітної плати, вимагає в одній країні більшої маси засобів циркуляції, ніж в іншій; в Англії, наприклад, більше, ніж у Шотландії, в Німеччині більше, ніж в Англії. Так само в сільському господарстві той самий капітал, який діє в процесі репродукції, вимагає, для виконання своєї функції, в різні сезони року різної кількості грошей.

Але протилежність у постановці Фуллартона невірна. Зовсім не великий попит на позики, як він це каже, відрізняє періоди застою від періодів процвітання, а та легкість, з якою цей попит задовольняється в періоди процвітання,

... кількість їх уже відповідає тим цілям, для яких звичайно вживається циркуляція банкнот, і що всяке збільшення позик, які дає банк, після того як ця межа перейдена, доводиться робити з його капіталу і постачати для цього засоби шляхом продажу деяких його резервних цінних паперів або шляхом відмовлення від дальших вкладень у ці папери. Таблиця, складена за даними парламентських звітів за час від 1833 до 1840 року, на яку я посилався на одній з попередніх сторінок, раз-у-раз дає приклади цієї істини; але два з них настільки варті уваги, що я не можу їх обминути. На 3 січня 1837 р., коли ресурси банку були напружені до крайності для підтримання кредиту і протидії утрудненням грошового ринку, ми бачимо, що його позики і дисконт досягли величезної суми в 17 022 000 £, суми, яка навряд чи досягала б будьколи після війни [1793–1815] і яка майже дорівнює сукупній сумі випущених банкнот, яка тимчасом лишалась незмінною на такому низькому рівні, як 17 076 000 £! З другого боку, на 4 червня 1833 р. ми бачимо циркуляцію банкнот на 18 892 000 £ при наявності в розпорядженні банку приватних цінних паперів на суму не більше, як 972 000 £, отже на суму майже найнижчу, якщо не найнижчу, за останні півстоліття» (Фуллартон, там же, стор. 97, 98). — Що зовсім немає потреби в тому, щоб demand for pecuniary accommodation [попит на грошові позики] був тотожним з demand for gold [попитом на золото] (що Вільсон, Тук і інші називають капіталом), це видно з таких свідчень пана Weguelin'a, управителя Англійського банку: «Дисконт векселів до цієї суми» [до одного мільйона щоденно протягом трьох днів поспіль] «не скоротив би резерву» [банкнот], «коли б публіка не вимагала більшої суми активної циркуляції. Банкноти, видані при дисконті векселів, поверталися б назад через посередництво банків і шляхом вкладів. Якщо такі операції не мають на меті вивіз золота або якщо всередині країни не панує така паніка, що публіка міцно тримає в себе свої банкноти, замість того, щоб платити ними банкам, то такі величезні обороти не зачепили б резерву». — «Банк може щодня дисконтувати на півтора мільйона, і це відбувається постійно, ні трохи не зачіпаючи резервів банку. Банкноти повертаються назад як вклади, і єдина зміна, яка при цьому відбувається, полягає в простому перенесенні з одного рахунку на другий» («Report on Bank Acts, 1857». Свідчення № 241,500). Отже, банкноти служать тут тільки засобом перенесення кредитів.

і та трудність, з якою він задовольняється під час застою. Адже саме величезний розвиток кредитної системи в період процвітання, отже й колосальне підвищення попиту на позиковий капітал і готовість, з якою подання віддає себе в такі періоди в розпорядження попиту, приводить до кредитної скрути під час застою. Отже, не різниця у величині попиту на позики характеризує обидва періоди.

Як уже раніш відзначено, обидва періоди відрізняються насамперед тим, що в часи процвітання переважає попит на засоби циркуляції між споживачами і торговцями, а в період застою — попит на засоби циркуляції між капіталістами. В період застою в справах перший попит скорочується, другий — збільшується.

Фуллартонові та іншим здається вирішально важливим те явище, що в такі часи, коли securities [забезпечення, цінні папери] — застави під позики і векселі — в Англійському банку збільшуються, циркуляція його банкнот зменшується, і навпаки. Але сума securities виражає розмір грошових позик, дисконтованих векселів і позик під ходові цінні папери. Так Фуллартон у наведеному вище місці, примітка 91, стор. 423 і далі, каже: цінні папери (securities), які перебувають у володінні Англійського банку, здебільшого змінюються в напрямі, протилежному до циркуляції його банкнот, і це підтверджує випробуване приватними банками положення, що ніякий банк не може підвищити видачу своїх банкнот понад певну суму, визначувану потребами його клієнтів; якщо ж банк хоче давати позики понад цю суму, то він мусить давати їх з свого капіталу, отже, або пустити в оборот цінні папери, або вживати для цього грошові надходження, які він інакше вклав би в цінні папери.

Але тут виявляється також, що Фуллартон розуміє під капіталом. Що зве-ться тут капіталом? Що банк не може більше видавати позики своїми власними банкнотами, обіцянками платежу, які йому, звичайно, нічого не коштують. Але з чого ж він тоді дає позики? З виручки від продажу securities in reserve [резервних цінних паперів], тобто державних паперів, акцій та інших процентних паперів. Але за що він продає ці папери? За гроші, золото або банкноти, оскільки ці останні є законним засобом платежу, як банкноти Англійського банку. Отже, те, що він віддає в позику, є при всяких обставинах гроші. Але ці гроші становлять тепер частину його капіталу. Якщо він дає в позику золото, то це очевидно. Якщо — банкноти, то тепер ці банкноти представляють капітал, бо банк за них віддав в обмін дійсну вартість, процентні папери. У приватних банків банкноти, які припливають до них в наслідок продажу цінних паперів, можуть бути в переважній масі тільки банкнотами Англійського банку або їх власними банкнотами, бо інші навряд чи беруться в оплату цінних паперів. Якщо ж це сам Англійський банк, то його власні банкноти, які він одержує назад, коштують йому капіталу, тобто процентних паперів. Крім того, він та-

ким способом вилучає з циркуляції свої власні банкноти. Якщо ж він знову випускає ці банкноти або замість них нові на таку саму суму, то вони, отже, представляють тепер капітал. І при тому вони однаково представляють капітал як у тому випадку, коли вони застосовуються для позик капіталістам, так і в тому випадку, коли пізніше, при зменшенні попиту на такі грошові позики, вони знову застосовуються для вкладення в цінні папери. В усіх цих випадках слово капітал уживається тут тільки в банкірському значенні, при чому воно означає, що банкір змушений давати позики на суму більшу, ніж просто його кредит.

Як відомо, Англійський банк видає всі свої позики своїми банкнотами. Якщо ж, не зважаючи на це, циркуляція банкнот банку, як правило, зменшується в міру того, як збільшуються в його руках дисконтовані векселі і застави під позики, отже, збільшуються видані ним позики, — то що робиться з банкнотами, пущеними в циркуляцію, яким чином припливають вони назад до банку?

Насамперед, якщо попит на грошові позики викликається несприятливим національним платіжним балансом і, отже, відпливом золота, то справа дуже проста. Векселі дисконтуються в банкнотах. Банкноти в самому банку, в Issue department [емісійному департаменті] обмінюються на золото, і золото експортується. Це те саме, як коли б банк безпосередньо при дисконті векселів прямо платив золотом, без посередництва банкнот. Таке підвищення попиту — яке досягає в певних випадках від 7 до 10 мільйонів фунтів стерлінгів — не додає, звичайно, до внутрішньої циркуляції країни жодної п'ятифунтової банкноти. Якщо ж кажуть, що банк при цьому дає в позику капітал, а не засоби циркуляції, то це має двоякий сенс. Поперше, що він дає в позику не кредит, а дійсну вартість, частину свого власного або покладеного до нього як вклад капіталу. Подруге, що він дає в позику гроші не для внутрішньої циркуляції, а для міжнародної циркуляції, дає в позику світові гроші; а для цієї мети гроші завжди мусять існувати в своїй формі скарбу, в своїй металічній тілесності; в формі, в якій вони не тільки є формою вартості, але самі дорівнюють тій вартості, грошовою формою якої вони є. Хоч це золото як для банку, так і для експортуючого торговця золотом представляє капітал, банкірський капітал або купецький капітал, проте попит на нього виникає не як попит на капітал, а як попит на абсолютну форму грошового капіталу. Він виникає саме в той момент, коли закордонні ринки переповнені англійським товарним капіталом, який не може бути реалізований. Отже, те, чого при цьому вимагають, це — не капітал як *капітал*, а капітал як *гроші*, в тій формі, в якій гроші є загальний товар світового ринку; а це є їх первісна форма як благородного металу. Відпливи золота, отже, не є а mere question of capital [чисте питання капіталу], як кажуть Фуллартон, Тук та інші, а а question of money [питання грошей], хоч

і в специфічній функції. Те, що це не є питання *внутрішньої* циркуляції, як твердять прихильники теорії currency, зовсім не є доказом, що це є просте question of capital, як думають Фуллартон та інші. Це є a question of money в тій формі, в якій гроші є міжнародний засіб платежу. «Whether that capital (купівельна ціна мільйонів кварталів закордонної пшениці після неврожаю в країні) is transmitted in merchandize or in specie, is a point which in no way affects the nature of the transaction» [«Чи передається цей капітал» (купівельна ціна мільйонів кварталів закордонної пшениці після неврожаю в країні) «товарами, чи грішми готівкою, — ця обставина ні трохи не впливає на характер операції»] (Фуллартон, там же, стор. 131). Але це має велику вагу для питання, чи відбувається вплив золота, чи ні. Капітал передається в формі благородного металу, тому що в формі товарів він зовсім не може бути переданий або може бути переданий тільки з дуже великими втратами. Страх сучасної банкової системи перед впливом золота перевищує все, що будьколи марилося монетарній системі, для якої благородний метал є єдине справжнє багатство. Візьмімо, наприклад, таке свідчення управителя Англійського банку, Морріса, перед парламентським комітетом про кризу 1847–1848 рр.: «3846. (Запитання:) Коли я кажу про знецінювання запасів (stocks) і основного капіталу, то чи не відомо вам, що весь капітал, вкладений у запаси і продукти всякого роду, так само знецінився; що бавовна-сирець, шовк-сирець, сировинна вовна відправлялися на континент по таких самих бросових цінах і що цукор, кофе й чай продавалися з великими жертвами, як при продажах з молотка? — Країна неминуче повинна була принести *значні жертви* для того, щоб протидіяти *впливові золота*, який відбувся в наслідок величезного довозу харчових продуктів». — «3848. Чи не думаєте ви, що було б краще зачепити ті 8 мільйонів фунтів стерлінгів, які лежали в сховищах банку, ніж намагатися одержати назад золото з такими жертвами? — Ні, *я цього не думаю*». — Золото вважається тут за єдине справжнє багатство.

Цитоване Фуллартоном відкриття Тука, що «with only one or two exceptions, and those admitting of satisfactory explanation, every remarkable fall of the exchange, followed by a drain of gold, that has occurred during the last half century, has been coincident throughout with a comparatively low state of the circulating medium, and vice versa» [«за одним або двома винятками, яким можна дати достатнє пояснення, всяке помітне падіння вексельного курсу, супроводжуване впливом золота, яке відбувалось за останні півстоліття, завжди збігалось з порівняно низьким рівнем засобів циркуляції, і навпаки»] (Fullarton, стор. 121), — доводить, що ці впливи золота настають здебільшого після періоду поживлення і спекуляції, як «a signal of a collapse already commenced... an indication of overstocked markets, of a cessation of the foreign demand for our productions, of delayed returns, and, as the necessary sequel of all these, of commercial discredit,

manufactories shut up, artisans starving, and a general stagnation of industry and enterprise» [«сигнал краху, що вже почався... ознака переповнених ринків, припинення закордонного попиту на наші продукти, уповільнення зворотних припливів і, як неминучий наслідок усього цього, комерційного недовір'я, закриття мануфактур, голодування робітників і загального застою промисловості та підприємств»] (стор. 129). Разом з тим це є, звичайно, найкраще спростування того твердження представників теорії currency, ніби a full circulation drives out bullion and a low circulation attracts it [переповнена циркуляція викликає відплив благородного металу, а низька циркуляція притягає його]. Навпаки, хоч в Англійському банку в періоди процвітання здебільшого є значний золотий запас, але утворюється цей запас завжди в часи тиші й застою, які настають услід за бурею.

Отже, вся мудрість щодо впливу золота зводиться до того, що попит на міжнародні засоби циркуляції і платежу є відмінний від попиту на внутрішні засоби циркуляції і платежу (з чого само собою випливає і те, що «the existence of a drain does not necessarily imply any diminution of the internal demand for circulation» [«існування відпливу не передбачає неодмінно зменшення внутрішнього попиту на засоби циркуляції»], як каже Фуллартон, стор. 112), і що відправка благородних металів з країни, викидання їх у міжнародну циркуляцію, не тотожне з викиданням банкнот або монет у внутрішню циркуляцію. Зрештою, я вже раніше показав, що рух скарбу, сконцентрованого як запасний фонд для міжнародних платежів, сам по собі не має нічого спільного з рухом грошей як засобу циркуляції. Звичайно, при цьому виникає ускладнення в наслідок того, що різні функції скарбу, які я вивів з природи грошей: його функція як резервного фонду для засобів платежу, для платежів всередині країни, яким надходить строк; як резервного фонду засобів циркуляції; нарешті, як резервного фонду світових грошей — всі ці функції покладаються на один-єдиний резервний фонд; з чого випливає також, що при певних обставинах вплив золота з банку всередину країни може комбінуватися з його впливом за кордон. Далі виникає ще ускладнення в наслідок того, що на цей скарб цілком самовільно покладається ще одна функція — служити гарантійним фондом розмінності банкнот у країнах з розвинутою кредитною системою і кредитними грішми. Потім до всього цього, кінець-кінцем, долучається: 1) концентрація національного резервного фонду в єдиному головному банку, 2) його зведення до якнайменшого мінімуму. Звідси й нарікання Фуллартона (стор. 143): «One cannot contemplate the perfect silence and facility with which variations of the exchange usually pass off in continental countries, compared with the state of feverish disquiet and alarm always produced in England whenever the treasure in the bank seems to be at all approaching to exhaustion, without being struck with the great advantage in this respect which a metallic currency possesses» [«Не можна спогля-

дати того цілковитого спокою і легкості, з якими звичайно відбуваються зміни вексельного курсу в континентальних країнах порівняно з станом гарячкового неспокою й тривоги, який завжди постає в Англії, коли здається, ніби скарби банку близькі до свого повного вичерпання, не вражаючись при цьому тією великою вигодою, яку має в цьому відношенні металічна циркуляція»].

Якщо ж ми залишимо осторонь вплив золота, то як може тоді банк, що випускає банкноти, отже, наприклад, Англійський банк, збільшувати суму грошових позик, які він видає, не збільшуючи випуску своїх банкнот?

Поза стінами банку всі банкноти, чи циркулюють вони, чи лежать без діла в приватних сховищах, для самого банку перебувають у циркуляції, тобто не в його володінні. Отже, якщо банк розширює свої дисконтні і ломбардні операції, позики під securities, то видані для цього банкноти мусять припливати до нього назад, бо інакше вони збільшують суму циркуляції, чого саме й не повинно бути. Цей зворотний приплив може відбуватись двоюким способом.

Поперше: Банк платить клієнтові А банкнотами за цінні папери; А оплачує ними особі В вексель, якому надійшов строк, а В знову вносить ці банкноти в банк як вклад. Таким чином циркуляція цих банкнот закінчена, але позика лишається. (The loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer [Позика лишається, а засіб циркуляції, якщо в ньому немає потреби, знаходить свій шлях до того, хто його випустив] Fullarton, стор. 97). Банкноти, які банк позичив особі А, повернулися тепер до нього назад; навпаки, банк є кредитором А або тієї особи, на яку виставлено вексель, дисконтований А, і дебітором В на суму вартості, виражену в цих банкнотах, а В може в наслідок цього порядкувати відповідною частиною капіталу банку.

Подруге: А платить В, а сам В або С, якому В в свою чергу платить цими банкнотами, оплачує ними ж банкові, безпосередньо або посередньо, векселі, яким надійшов строк. В цьому випадку банкові платиться його ж власними банкнотами. На цьому тоді операція закінчується (до зворотного платежу банкові клієнтом А).

В якій же мірі можна розглядати позику банку клієнтові А як позику капіталу або як просту позику засобів платежу?³⁸

[Це залежить від природи самої позики. При цьому слід дослідити три випадки.

Перший випадок. — А одержує від банку певні суми позики під свій особистий кредит, не даючи при цьому ніякого забезпечення. В цьому випадку він одержав у позику не тільки засоби платежу, але, безумовно, і новий капітал,

³⁸ Те місце оригіналу, що йде вслід за цим, незрозуміле в даному зв'язку, і до закриття дужок воно наново перероблене упорядником. В іншому зв'язку це питання було вже зачеплене в розділі XXVI. — Ф. Е.

який він може застосовувати в своєму підприємстві як додатковий капітал і збільшувати його вартість до повернення його банкові.

Другий випадок. — А заставив банкові цінні папери, зобов'язання державної позики або акції, і одержав під них позику готівкою, наприклад, до двох третин їх курсової вартості. В цьому випадку він одержав засоби платежу, яких він потребує, але не додатковий капітал, бо він дав у руки банку більшу капітальну вартість, ніж одержав від нього. Але, з одного боку, ця більша капітальна вартість не могла бути використана ним для його потреб поточного моменту, — потреб у засобах платежу, — бо вона була уже вкладена в певній формі з метою одержання процента; з другого боку, у А були свої підстави не перетворювати її безпосередньо в засоби платежу шляхом продажу. Його цінні папери мали між іншим призначення функціонувати як резервний капітал, і він використав їх саме у функції резервного капіталу. Отже, між А і банком відбулася тимчасова взаємна передача капіталів, при чому А не одержав ніякого додаткового капіталу (навпаки!), але одержав, звичайно, потрібні йому засоби платежу. Навпаки, для банку ця операція була тимчасовим тривким вкладенням грошового капіталу в формі позики, перетворенням грошового капіталу з однієї форми в другу, а таке перетворення саме й є істотною функцією банкової справи.

Третій випадок. — А дисконтував у банку вексель і одержав при цьому, після відрахування дисконту, певну суму готівкою. В цьому випадку він продав банкові грошовий капітал у нетекучій формі за суму вартості в текучій формі; вексель, якому ще не надійшов строк, він продав за готівку. Вексель тепер є власністю банку. Справа ні трохи не змінюється від того, що останній індосент, А, в разі вексель не буде оплачений, відповідає перед банком на суму векселя; цю відповідальність він поділяє з іншими індосентами і з векселедавцем, від яких він має право у свій час вимагати повернення відповідної суми. Отже, тут немає ніякої позики, а цілком звичайна купівля й продаж. Тому А нічого не повинен сплачувати банкові, банк покриває свою видачу, інкасує вексель, коли настає строк платежу. В цьому випадку теж відбулася взаємна передача капіталу між А та банком, і при тому цілком така сама, як при купівлі й продажу всякого іншого товару, і саме тому А не одержав ніякого додаткового капіталу. Йому потрібні були, і він одержав засоби платежу, і одержав він їх завдяки тому, що банк перетворив для нього одну форму його грошового капіталу, вексель, у другу форму, в гроші.

Отже, про дійсне авансування, про дійсну позику капіталу може бути мова тільки в першому випадку. В другому ж і третьому випадку хіба тільки в тому розумінні, як «авансують капітал» при всякому капіталовкладенні. В цьому розумінні банк авансує, позичає клієнтові А грошовий капітал; але для А він є *грошовий капітал* щонайбільше в тому розумінні, що він взагалі є частина його капіталу. І він потребує і застосовує його не як власне капітал, а як власне засіб

платежу. Інакше довелося б кожний звичайний продаж товару, за допомогою якого добуваються засоби платежу, також вважати за одержання капіталу в позику. — Ф. Е.]

Для приватного банку, який випускає банкноти, ріжниця полягає в тому, що в тому разі, коли його банкноти не лишаються в місцевій циркуляції і не повертаються до нього в формі вкладів або при оплаті векселів, яким надійшов строк, ці банкноти потрапляють у руки тих осіб, яким він в обмін на них мусить платити золото або банкноти Англійського банку. Таким чином, у цьому випадку позика його банкнот в дійсності репрезентує позику банкнот Англійського банку, або — що для цього банку є те саме — позику золота, отже, частини його банкового капіталу. Те саме має місце і в тому випадку, коли сам Англійський банк або якийнебудь інший банк, який підлягає закону про максимум випуску банкнот, мусить продавати цінні папери, щоб вилучити з циркуляції свої власні банкноти і потім знову віддавати їх у позику, в цьому випадку його власні банкноти репрезентують частину його мобілізованого банкового капіталу.

Коли б навіть циркуляція була чисто металічною, то одночасно 1) вплив золота [тут, очевидно, мається на увазі такий вплив золота, коли принаймні частина його відпливає за кордон — Ф. Е.] міг би спорожнити сховища банку, і 2) тому що банк потребував би золота головним чином тільки для сальдування платежів (для завершення минулих операцій), то його позики під цінні папери могли б дуже зрости, але поверталися б до нього у формі вкладів або при оплаті векселів, яким надійшов строк; так що, з одного боку, при збільшенні кількості цінних паперів у портфелі банку загальна сума його скарбу зменшилася б, а, з другого боку, ту саму суму, яку він раніше тримав як її власник, він тримав би тепер як боржник своїх вкладників, і, нарешті, зменшилася б загальна маса засобів циркуляції.

Досі ми припускали, що позики видаються в банкнотах, отже, ведуть за собою принаймні тимчасове збільшення випуску банкнот, яке, правда, одразу знов зникає. Але в цьому немає потреби. Замість видачі паперових банкнот банк може відкрити клієнтові А кредит у своїх книгах, при чому А, боржник банку, стає ніби його вкладником. А платить своїм кредиторам чеками на банк, а одержувач цих чеків платить ними далі своєму банкірові, який обмінює їх у розрахунковій палаті на чеки, виписані на нього. В цьому випадку операція відбувається без усякої участі банкнот, і вся операція обмежується тим, що вимоги, які банк повинен задовольнити, покриваються чеком на нього самого, а його дійсна винагорода полягає в кредитній вимозі на А. В цьому випадку банк дав йому в позику частину свого банкового капіталу, бо він дав йому в позику свої власні боргові вимоги.

Оскільки цей попит на грошові позики є попит на капітал, він є попит

тільки на грошовий капітал; на капітал з точки зору банкіра, саме на золото — при впливі золота за кордон — або на банкноти національного банку, які приватний банк може добути тільки купівлею їх за еквівалент, які, отже, представляють для нього капітал. Або, нарешті, справа йде про процентні папери, державні фонди, акції і т. д., які мусять бути продані для того, щоб притягти до себе золото або банкноти. Ці папери, якщо це державні папери, є капітал тільки для того, хто їх купив, для кого вони репрезентують, отже, його купівельну ціну, його вкладений у ці папери капітал; самі по собі вони не є капітал, а прості боргові вимоги. Якщо це іпотеки, то вони є простими посвідками на одержання майбутньої земельної ренти, а якщо це будьякі інші акції, то вони є простими титулами власності, які дають право на одержання майбутньої додаткової вартості. Всі ці речі не є дійсний капітал, не становлять ніякої складової частини капіталу і самі по собі не є вартості. Подібними операціями можна також і гроші, що належать банкові, перетворити у вклади, так що банк замість власника стає щодо цих грошей боржником, володітиме ними на підставі іншого титулу. Хоч як дуже це важливо для самого банку, це зовсім не змінює кількості запасного капіталу і навіть грошового капіталу, що є в країні. Отже, капітал фігурує тут тільки як грошовий капітал, а якщо він наявний не в дійсній грошовій формі, то як простий титул на капітал. Це дуже важливо, бо рідкість *банкового* капіталу і посилений попит на нього змішують із зменшенням *дійсного* капіталу, який, навпаки, в таких випадках, у формі засобів виробництва й продуктів, є в наявності понад міру і пригнічує ринки.

Отже, питання про те, яким чином може зростати маса цінних паперів, які банк тримає як покриття, отже й те, як банк може задовольняти дедалі більший попит на грошові позики при незмінній або меншаючій загальній масі засобів циркуляції, пояснюється дуже просто. І при тому в такі періоди грошової скрути ця загальна маса удержується в певних межах двояким чином: 1) в наслідок впливу золота; 2) в наслідок попиту на гроші як на простий засіб платежу, при чому видані банкноти відразу припливають назад або ж операція здійснюється за допомогою кредиту, відкритого в книгах банку, без будьякої видачі банкнот, отже, проста кредитна операція опосереднює платежі, покриття яких було єдиною метою операції. Своєрідна властивість грошей полягає саме в тому, що коли вони функціонують тільки для сальдування платежів (а в часи кризи позики беруться для того, щоб платити, а не для того, щоб купувати; щоб закінчити попередні операції, а не починати нові), їх циркуляція є тільки скороминуща, навіть якщо це сальдування відбувається не за допомогою простої кредитної операції без будьякої участі грошей; що, отже, при великому попиті на грошові позики може відбуватися величезна кількість цих операцій, не збільшуючи при цьому циркуляції. Але самий той факт, що циркуляція Англійського банку лишається незмінною або навіть зменшує-

ться одночасно із значним збільшенням грошових позик, які він видає, зовсім не доводить *prima facie*, як це вважають Фуллартон, Тук та інші (в наслідок їх помилкової думки, що грошова позика є те саме, що й одержання *capital on loan* [позикового капіталу], додаткового капіталу), що циркуляція грошей (банкнот) в їх функції як засобу платежу не збільшується й не розширюється. Тому що циркуляція банкнот як засобу купівлі в періоди застою у справах, коли потрібні такі великі позики, скорочується, то їх циркуляція як засобу платежу може збільшуватись, а загальна сума циркуляції, сума банкнот, що функціонують як засоби купівлі й платежу, все ж може лишатись незмінною або навіть зменшуватись. Циркуляція, як засобу платежу, банкнот, які відразу ж припливають назад до банку, що їх видав, в очах згаданих економістів зовсім не є циркуляція.

Коли б циркуляція грошей як засобу платежу збільшилась у вищій мірі, ніж вона зменшилась би як циркуляція засобів купівлі, то вся циркуляція зросла б, хоч би маса грошей, що функціонують як засіб купівлі, значно зменшилась. І це дійсно настає в певні моменти кризи, а саме при цілковитому краху кредиту, коли стає неможливим не тільки продаж товарів і цінних паперів, але й дисконт векселів і коли вже ніщо не дійсне, крім платежу готівкою, або, як каже купець: каса. Тому що Фуллартон та інші не розуміють, що циркуляція банкнот як засобу платежу є характерна для таких часів грошової скрути, то вони розглядають це явище як випадкове. «With respect again to those examples of eager competition for the possession of banknotes, which characterise seasons of panic and which may sometimes, as at the close of 1825, lead to a sudden, though only temporary, enlargement of the issues, even while the efflux of bullion is still going on, these, I apprehend, are not to be regarded as among the natural or necessary concomitants of a low exchange; the demand in such cases is not for circulation (слід було б сказати: не на циркуляцію як на засоби купівлі) but for hoarding, a demand on the part of alarmed bankers and capitalists which arises generally in the last act of the crisis (отже, попит на резерв засобів платежу) after a long continuation of the drain, and is the precursor of its termination» [«Щодо прикладів тієї завзятої конкуренції за оволодіння банкнотами, яка характеризує часи паніки і яка іноді, як от наприкінці 1825 року, може привести до раптового, хоч би тільки тимчасового збільшення емісії банкнот, навіть тоді, коли вплив золота все ще триває, то, на мою думку, на них не можна дивитись як на природних і необхідних супутників низького вексельного курсу; попит у таких випадках є попит не на циркуляцію» (слід було б сказати: не на циркуляцію як на засоби купівлі), «а для утворення скарбу, попит з боку частини стривожених банкірів і капіталістів, який звичайно виникає в останньому акті кризи» (отже, попит на резерв засобів платежу) «після довгочасного впливу золота і який є провісником скінчення цього впливу»] (*Fullarton*, стор. 130).

При дослідженні грошей як засобу платежу (книга I, розд. III, 3, b) було вже показано, як при раптовому перериві ланцюга платежів гроші перетворюються відносно товарів з просто ідеальної форми у речову і разом з тим абсолютну форму вартості. Там же ми навели деякі приклади цього, в примітках 100 та 101. Цей перерив сам є почасти наслідок, а почасти причина потрясіння кредиту і тих обставин, які супроводять його: переповнення ринків, знецінення товарів, припинення виробництва і т. д.

Ясно, однак, що Фуллартон перетворює різницю між грішми як засобом купівлі і грішми як засобом платежу в помилкову різницю між *currency* [засобом циркуляції] і капіталом. Але в основі цього знову таки лежить обмежене банкірське уявлення про циркуляцію. —

Можна було б ще запитати: чого ж не вистачає в такі часи скрути — капіталу чи грошей, в їх визначеності як засобу платежу? А в цьому, як відомо, і полягає спір.

Насамперед, оскільки скрута виявляється у впливі золота, ясно, що вимагають саме міжнародних засобів платежу. Але гроші, в їх визначеності як міжнародного засобу платежу, є золото в його металічній реальності, як сама по собі дорогоцінна субстанція, маса вартості. Разом з тим вони є капітал, але капітал не як товарний капітал, а як грошовий капітал, капітал не в формі товару, а в формі грошей (і при тому грошей у тому переважному значенні слова, в якому вони існують як загальний товар світового ринку). Тут немає протилежності між попитом, на гроші як засобом платежу і попитом на капітал. Протилежність існує між капіталом у його формі грошей і капіталом у його формі товару; і та форма, в якій його тут вимагають і в якій він тільки й може функціонувати, є його грошова форма.

Залишаючи осторонь цей попит на золото (або срібло), не можна сказати, що в такі періоди кризи відчувається будьяким чином недостача капіталу. При надзвичайних обставинах, як, наприклад, подорожчання хліба, недостача бавовни і т. д., це може мати місце; але ці обставини ніяк не є необхідні або звичайні супутники таких періодів; і тому не можна з самого початку робити висновок про існування такої недостачі капіталу з тієї обставини, що існує великий попит на грошові позики. Навпаки. Ринки переповнені, наводнені товарним капіталом. Отже, в усякому разі скрута викликається не недостачею *товарного* капіталу. Ми повернемось до цього питання пізніше.

ЧАСТИНА ДРУГА

Складові частини банкового капіталу

Тепер треба ближче придивитись до того, з чого складається банковий капітал.

Ми щойно бачили, що Фулартон та інші перетворюють різницю між грішми як засобом циркуляції та грішми як платіжним засобом (теж як світовими грішми, оскільки доводиться вважати на вплив золота) у різницю між циркуляцією (*currency*) та капіталом.

Особлива роля, що її тут відіграє капітал, приводить до того, що так само ретельно, як освічена економія силкувалася втовкмачити, що гроші — не капітал, так само ретельно ця економія банкірів втовкмачує, що гроші дійсно є капітал *par excellence*.

Однак в дальших дослідах ми покажемо, що грошовий капітал переплутують при цьому з *moneyed capital* в розумінні капіталу, що дає процент, тимчасом коли в першому розумінні грошовий капітал є завжди тільки переходова форма капіталу, як форма, відмінна від інших форм капіталу, від товарового капіталу та продуктивного капіталу.

Банковий капітал складається 1) з готівки, золота або банкнот, 2) з цінних паперів. Ці останні ми знову можемо поділити на дві частини: торговельні папери, поточні векселі, що їм від часу до часу надходить реченець, та що на їхнє дисконтування власне сходиться праця банкіра; та громадські цінні папери, як от державні папери, посвідки державної скарбниці, акції всякого роду, — коротко кажучи, папери, що дають процент, проте істотно відрізняються від векселів. Сюди можна зарахувати й гіпотеки. Капітал, що складається з цих речових складових частин, знову поділяється на капітал, приміщений самим банкіром, та на вклади, що являють його *banking capital* або позичений капітал. В банків, що видають банкноти, сюди долучаються й ці банкноти. Вклади та банкноти ми лишимо тимчасом осторонь. Аджеж очевидно, що у дійсних складових частинах банкірського капіталу — грошах, векселях, процентних паперах — нічого не змінюється від того, чи ці різні елементи представляють

його власний капітал, чи вклади, капітал інших людей. Цей розподіл лишився б і тоді, коли б банкір провадив своє підприємство на власний капітал, і тоді, коли б він провадив його тільки на капітал з вкладів.

Форма капіталу, що дає процент, приводить до того, що кожний певний та регулярний грошовий дохід здається процентом від капіталу, однаково, чи постає той дохід від капіталу, чи ні. Спочатку грошовий дохід перетворюється на процент, а потім з процентом знайдеться й капітал, що з нього постає той процент. Так само за наявності капіталу, що дає процент, кожна сума вартості здається капіталом, скоро її не витрачається як дохід; а саме основною (principal) сумою протилежно до того можливого або дійсного проценту, що його вона може давати.

Справа проста. Нехай пересічний рівень проценту буде 5% річно. Отже, сума в 500 £, коли її перетворити на капітал, що дає процент, давала б щороку 25 £. Тимто кожен певний щорічний дохід в 25 £ розглядають, як процент від капіталу в 500 £. Однак, це є суто-ілюзорне уявлення, окрім того випадку, коли джерело тих 25 £ доходу — все одно, чи воно є простий титул власності, або боргова вимога, чи воно становить дійсний елемент продукції, як от шматок землі, — можна безпосередньо передавати, або воно набуває таку форму, що в ній можна його передавати. Візьмімо для прикладу державний борг та заробітну плату.

Держава має щороку виплачувати своїм кредиторам певний процент за позичений капітал. Кредитор не може тут вимагати від свого винуватця, щоб він повернув гроші перед реченцем, але може лише продати свою вимогу, своє право володіння тією вимогою. Сам капітал спожито, витрачено державою. Мого вже немає. Що ж має кредитор держави, так це 1) боргову посвідку держави, напр., на 100 £; 2) ця боргова посвідка дає йому право на щорічні державні доходи, тобто на щорічну суму податків, на певну суму їх, припустімо, на 5 £ або 5%; 3) він може продати цю боргову посвідку на 100 £ іншим особам, кому схоче. Якщо рівень проценту є 5%, і крім того є передумова, що держава є надійний довжник, то державець А звичайно може продати ту боргову посвідку В за 100 £; бо для В однаково, чи визичає він комусь 100 £ за 5% річно, чи, заплативши 100 £, він забезпечує собі щорічну данину від держави на суму 5 £. Але в усіх цих випадках капітал, що за його парость (процент) вважається державний платіж, лишається ілюзорним, фіктивним капіталом. Не тому тільки, що суми, визиченої державі, взагалі вже немає. Її, ту суму, взагалі ніколи не призначалось витрачати, приміщувати як капітал, а проте тільки приміщення її як капіталу могло б перетворити її на самозбережну вартість. Для первісного кредитора А та частина річних податків, що припадає йому, становить процент від його капіталу, так само як для лихваря є процент та частина майна марнотратника, що йому припадає, дарма що в обох випадках позичену грошову

суму витрачалося не як капітал. Змога продати боргову посвідку держави для А являє змогу повернути назад основну суму. Щождо В, то з його приватного погляду, його капітал приміщено, як капітал, що дає процент. По суті ж справи В тільки заступив місце А, купивши в нього державну боргову посвідку. Хоч як ці операції можуть раз-у-раз множитися, однак капітал державного боргу лишається суто-фіктивним, а від того моменту, коли б ці боргові посвідки не сила було продати, зникла б і зовнішня подоба цього капіталу. Проте, як це ми зараз побачимо, цей фіктивний капітал має свій власний рух.

Тепер розгляньмо робочу силу протилежно до капіталу державного боргу, де неіснуюча величина (Minus) здається капіталом, — як і взагалі капітал, що дає процент, є матір усіх безглузких форм, так що, напр., борги в уявленні банкіра можуть здаватися товарами. Заробітну плату вважається тут за процент, а тому й робочу силу — за капітал, що дає цей процент. Якщо, напр., заробітна плата одного року = 50 £, а рівень проценту є 5%, то річну робочу силу вважається за рівну капіталові в 1000 £. Безглуздість капіталістичного способу уявлення сягає тут своєї найвищої точки, бо замість пояснювати зріст вартости капіталу визиском робочої сили, продуктивність робочої сили пояснюється, навпаки, тим, що сама ця робоча сила є містична річ, капітал, що дає процент. У другій половині XVII віку (напр., у Петті) це було улюбленим уявленням, але й сьогодні його цілком серйозно додержуються почасти вульгарні економісти, а почасти й насамперед німецькі статистики³⁹. На жаль тут з'являються дві обставини, що неприємно розбивають це безглузде уявлення, — поперше, та, що робітник мусить працювати, щоб одержати цей процент, а, подруге, та, що він не може перетворити капітальну вартість своєї робочої сили на готівку, передавши власність на неї. Ще більше, річна вартість його робочої сили є рівна його річній пересічній заробітній платі, а те, що він своєю працею має повернути покупцеві цієї сили, становить саме цю вартість плюс додаткову вартість, приріст її. При системі невільництва робітник має капітальну вартість, а саме свою купівну ціну. І коли його наймають, то наймач має, поперше, платити процент від його купівної ціни та, окрім того, повертати річне зношування того капіталу.

Утворення фіктивного капіталу звать капіталізуванням. Капіталізують кожен дохід, що регулярно повторюється, обчислюючи його за пересічним рівнем проценту, яв дохід, що його давав би капітал, визичений за такий процент;

³⁹ «Робітник мав капітальну вартість, що її обчислюють, розглядаючи грошову вартість його річного заробітку, як процент з капіталу... Коли... капіталізувати пересічну поденну заробітну плату з 4%, то ми одержимо, як пересічну вартість одного сільсько-господарського робітника чоловічої статі: в німецькій Австрії 1500 талерів, в Пруссії 1500, в Англії 3750, у Франції 2000, у центральній Росії 750 талерів». (Von Reden, Vergleichende. Kulturstatistik, Berlin 1848, p. 134).

напр., коли річний дохід = 100 £, а рівень проценту = 5%, то ці 100 £ становили б річний процент від 2000 £, і ці 2000 £ вважається отже за капітальну вартість юридичного титулу власности на ці такі 100 £ річно. Для того, хто купив цей титул власности, ці 100 £ річного доходу становитимуть в цьому разі дійсно реалізацію його капіталу, як капіталу, приміщеного з 5%. Отже тут губиться останній слід всякого зв'язку з дійсним процесом зростання вартости капіталу та зміцнюється уявлення про капітал, що дає процент, як про автомат, що самозростає у своїй вартісті.

Навіть там, де боргова посвідка — цінний папер — не становить суто-ілюзорного капіталу, як от в державних боргах, капітальна вартість цього паперу є суто-ілюзорна. Ми бачили раніше, як кредитова справа утворює асоційований капітал. Папери вважається за титули власности, що представляють цей капітал. Акції залізничних, гірничих, пароплавних і т. ін. товариств представляють дійсний капітал, а саме капітал, приміщений та діючий в цих підприємствах, або грошову суму, що її авансували спільники, щоб витратити її в таких підприємствах як капітал. При цьому ніяк не виключається й те, що ці акції є просте шахрайство. Але цей капітал не існує подвійно, одного разу як капітальна вартість титулу власности, акцій, а другого разу як капітал, що вже дійсно приміщений або що його має бути приміщено в ті підприємства. Він існує лише в тій останній формі, і акція є не що інше, а тільки титул власности, pro rata, на додаткову вартість, що її мається тим титулом зреалізувати. А може продати цей титул B , а $B — C$. Ці операції ані трохи не змінюють суті справи. А або B в такому випадку перетворив свій титул в капітал, а C свій капітал — у простий титул власности на додаткову вартість, що її сподіваються одержати від акційного капіталу.

Самостійний рух вартости цих титулів власности, не тільки державних фондів, але й акцій, потверджує ілюзію, ніби вони становлять дійсний капітал поряд того капіталу або тієї вимоги, що їхніми титулами можливо є вони. Вони стають власне товарами, що їхня ціна має власний рух та власне усталення. Їхня ринкова вартість одержує відмінне від їхньої номінальної вартости визначення, без того, щоб змінювалась вартість (хоч і змінюється зріст вартости) дійсного капіталу. З одного боку, їхня ринкова вартість коливається разом з висотою та певністю тих доходів, що на них вони дають правний титул. Коли номінальна вартість якоїсь акції, тобто витрачена сума, що її первісно представляла та акція, становить 100 £, а підприємство замість 5% дає 10%, то її ринкова вартість серед решти однакових обставин та при рівні проценту в 5% зростає до 200 £, капіталізована бо з 5%, вона становить тепер фіктивний капітал в 200 £. Хто купує її за 200 £, одержує 5% доходу від цього приміщення капіталу. Навпаки буває, коли дохід підприємства меншає. Ринкова вартість цих паперів почасти спекулятивна, бо вона визначається не тільки дійсним

доходом, але й сподіваним, наперед обрахованим. Але, коли припустити, що розмір зростання вартости дійсного капіталу є постійний, або коли там, де жодного капіталу немає, як от в державних боргах, вважати щорічний дохід за зафіксований законом та загалом за досить забезпечений, то ціна цих цінних паперів підноситься або спадає зворотно проти піднесення або спаду рівня проценту. Якщо рівень проценту зростає від 5% до 10%, то якийсь цінний папер, що забезпечує 5 £ доходу, становитиме капітал тільки в 50 £. Коли рівень проценту спаде до 2½%, то той самий цінний папер становитиме капітал в 200 £. Його вартість є завжди тільки капіталізований дохід, тобто дохід, обчислений від ілюзорного капіталу за наявним рівнем проценту. Отже, підчас скрути на грошовому ринку ці цінні папери падатимуть у ціні подвійно; поперше, тому, що рівень проценту зростає, а подруге тому, що їх масами викидають на ринок, щоб реалізувати їх у грошах. Цей спад ціни відбувається незалежно від того, чи розмір доходу, забезпечуваний цими паперами своєму державцеві, є постійний, як от в державних фондах, або чи зростання вартости того дійсного капіталу, що його вони представляють, порушується перешкодами у процесі репродукції, як от це може бути в промислових підприємствах. В останньому разі до вже згаданого знецінення долучається тільки ще нове. Коли буря минулася, ці папери знову підносяться до своєї колишньої висоти, оскільки вони не представляють зруйнованих або шахрайських підприємств. Їхнє знецінення підчас кризи впливає як міцний засіб до централізації грошового майна⁴⁰.

Оскільки знецінення або піднесення вартости цих паперів не залежить від руху вартости того дійсного капіталу, що його вони представляють, багатство нації лишається по знеціненні або піднесенні вартости таке саме, як і перед тим. «23 жовтня 1847 року державні фонди й акції каналів та залізниць знецінилися на 114 725 255 £» (Morris, управитель Англійського банку, свідчення у звіті про Commercial Distress 1847–48 р.). Оскільки їхнє знецінення не свідчило про дійсний спин продукції та комунікації на залізницях та каналах, або про ліквідацію вже початих підприємств, або про марне кидання капіталу в підприємства, справді безвартісні, — нація не стала ані на шеляг біднішою від того, що луснули ці мильні баньки номінального грошового капіталу.

Всі ці папери становлять справді не що інше, як нагромаджені вимоги, правні титули на майбутню продукцію, їхня грошова чи капітальна вартість

⁴⁰ [Безпосередньо по лютневій революції, коли в Парижі товари й цінні папери були вкрай знецінені та їх зовсім не можна було продати, один швайцарський купець в Ліверпулі, пан Р. Цвільхенбарт (що оповів про це моєму батькові) повернув на гроші все що міг, поїхав з готівкою до Парижу та удався до Ротшільда з пропозицією зробити спільно гешефт. Ротшільд пронизливо глянув на нього та, кинувшись до нього, ухопив його за плечі: «Avez-vous de l'argent sur vous? — Oui M. le baron! — Alors vous-êtes-mon homme! — («Маєте гроші? — Так, пане бароне! — Тоді ви мій чоловік!»). І вони спільно зробили блискучий гешефт. — Ф. Е.]

або зовсім не представляє жодного капіталу, як от в державних боргах, або регулюється незалежно від вартости того дійсного капіталу, що його вони представляють.

По всіх країнах капіталістичної продукції є величезна маса того так званого, капіталу, що дає процент, або *moneyed capital* у цій формі. І під нагромадженням грошового капіталу, здебільша, треба розуміти не що інше, як нагромадження цих вимог на продукцію, нагромадження ринкової ціни, ілюзорної капітальної вартости цих вимог.

Отож частину банкірського капіталу приміщено в цих, так званих, процентних паперах. Це саме та частина запасного капіталу, що не функціонує у дійсному банковому підприємстві. Найзначніша його частина складається з векселів, тобто з платіжних зобов'язань промислових капіталістів або купців. Для позикодавця грошей ці векселі є папери, що дають процент; тобто, купуючи їх, він відраховує процент за той час, на протязі якого вони ще мають обертатися. Це є те, що звуть дисконтуванням. Отже, від рівня проценту в даний момент залежить, скільки відраховується від тієї суми, що її представляє вексель.

Насамкінець, остання частина капіталу банкіра складається з його грошового запасу золотом або банкнотами. Вклади, коли не складено умови про довший час тримання їх в банку, є кожної хвили до розпорядку вкладників. Вони перебувають у постійній флюктуації*. Але, забрані одним вкладником, вони повертаються іншим, так що підчас нормального розвитку справ загальна пересічна сума їх коливається мало.

В країнах розвинутої капіталістичної продукції запасні фонди банків завжди виражають пересічну кількість грошей, що є в вигляді скарбу, а частина цього скарбу сама знову ж складається з паперів, з простих посвідок на золото, що сами не становлять жодних вартостей. Тому, більша частина банкірського капіталу є суто-фіктивна та складається з боргових вимог (векселів), державних паперів (що представляють минулий капітал) та акцій (посвідок на майбутній дохід). При цьому не слід забувати, що грошова вартість капіталу, представлена цими паперами в панцерних скринях банкіра, є цілком фіктивна навіть тоді, коли вони є посвідки на забезпечені доходи (як от в державних паперах) або титули власности на дійсний капітал (як от в акціях), і цю грошову вартість регулюється незалежно від вартости дійсного капіталу, що його вони принаймні почасти представляють; або що там, де вони представляють просту вимогу на доходи, а не капітал, вимога на той самий дохід висловлюється у раз-у-раз мінливому фіктивному грошовому капіталі. Опріч того, сюди долучається ще й те, що цей фіктивний капітал банкіра здебільша є не його капітал, а капітал публіки, яка склала його до банку або на проценти або без процентів.

* Від лат. слова «*fluctus*», гра хвиль, хвилювання, почережне піднесення й спад. *Ред.*

Вклади завжди робиться грішми, золотом або банкнотами, або посвідками на них. За винятком запасного фонду, — а він залежно від потреби дійсної циркуляції меншає або більшає, — ці вклади в дійсності завжди перебувають, з одного боку, в руках промислових капіталістів та купців, що з тих вкладів дисконтують свої векселі та добувають собі позики; з другого боку, в руках торговців цінними паперами (біржових маклерів), або в руках приватних осіб, що продали свої цінні папери, або в руках уряду (як от буває при посвідках державної скарбниці та нових позиках). Самі вклади відіграють подвійну роль. З одного боку, як уже згадано, їх визначається у формі капіталу, що дає процент, отже вони не лежать в касах банків, а фігурують тільки в їхніх книгах, як їх боргові зобов'язання щодо вкладників. З другого боку, вони функціонують як такі прості записи по книгах, оскільки боргові зобов'язання вкладників навзаєм вирівнюються чеками на їхні вклади та навзаєм списуються; при цьому цілком байдуже, чи ті вклади лежать у того самого банкіра, так що він сам змінює записи в різних рахунках, чи це роблять різні банки, що навзаєм вимінюють свої чеки, виплачуючи один одному тільки ріжниці.

З розвитком капіталу, що дає процент, та кредитової системи весь капітал здається подвоєним, а подекуди навіть потроєним в наслідок різних способів, що ними той самий капітал або й лише та сама боргова вимога в різних руках з'являється під різними формами⁴¹. Найбільша частина цього «грошового капіталу» є суто-фіктивна. Усі вклади, крім запасного фонду, є не що інше, як тільки боргові вимоги до банкіра, але вони ніколи не лежать у нього. Оскільки вони придаються до переказових операцій, вони функціонують, як капітал для банкірів після того, як ці їх визичили. Банкіри платять один одному взаємними переказами на неіснуючі вклади, навзаєм списуючи ці вимоги.

А. Сміт каже так про роль, що її відіграє капітал при визичанні грошей:

⁴¹ [Це подвоєння та потроєння капіталу розвинулося за останні роки значно далі, напр., через фінансові трести, що вже мають окрему рубрику в лондонських біржових звітах. Утворюється товариство для купівлі певного роду процентних паперів, напр., закордонних державних паперів, англійських міських або американських державних боргових посвідок, залізничних акцій і т. ін. Капітал, напр., в 2 мільйони ф. ст. складається підпискою на акції; дирекція купує відповідні цінності, або більш чи менш жваво спекулює ними та розподіляє річну суму процентів як дивіденд. між акційниками, відрахувавши видатки. — Далі, у поодиноких акційних товариств постав звичай ділити звичайні акції на дві класи, preferred та deferred. Акції preferred одержують стале опроцентовання, напр., 5%, припускаючи, що цілий зиск дає змогу це робити; коли ж потім лишається ще деяка зайвина, то її одержують акції deferred. От таким способом «солідні» капіталовкладення в preferred більш або менш відокремлюються від власної спекуляції, що панує в deferred. А що поодинокі великі підприємства не, хочуть скоритися цій новій моді, то і сталося, що утворювалися товариства, які приміщують один або декілька мільйонів ф. ст. в акціях тих підприємств, а потім на номінальну вартість цих акцій видають нові акції, але вже одну половину preferred, а другу deferred. Кількість первісних акцій подвоюється в цьому разі, бо вони є за підставу до нового видання акцій. — Ф. Е.]

«Навіть у грошових операціях готівкою гроші однак є лише посвідка, що переносить з одних рук до інших ті капітали, для котрих їхні власники не знаходять жодного вжитку. Ці капітали можуть бути майже необмежено більші за ту грошову суму, що є за зняття їхньої передачі; ті самі монети одна по одній служать в багатьох різних позиках, так само як і в багатьох різних купівлях. Напр., *A* позичає W 1000 £, що на них W одразу ж купує в B товарів на 1000 £. Що B сам не має жодного вжитку для тих грошей, то й визичає він X ті самісінькі монети, що на них X знову негайно купує в C товарів на 1000 £. Тим самим способом та з тієї самої причини C визичає гроші Y , що знову купує на них товари в D . Оттак ті самі золоті монети або папери можуть протягом небагатьох днів упосереднювати три різні позики та три різні купівлі, що з них кожна вартістю дорівнює цілій сумі цих монет. Що саме ті троє власників грошей A , B й C передали тим трьом позикоемцям W , X та Y , так це спроможність робити ці купівлі. У цій спроможності є так цінність, як і користь цих позик. Капітал, позичений цими трьома власниками грошей, дорівнює вартості товарів, що їх можна купити на ті гроші, і втричі більший за вартість грошей, що на них робиться ті купівлі. Проте всі ці позики можуть бути цілком забезпечені, бо товари, куплені різними винуватцями на ті позики, так ужито, що вони у свій час повертають ту саму вартість у золотих або паперових грошах разом з зиском. І так само, як ті самі монети можуть упосереднювати різні позики, утричі або навіть утридцятьє більшої вартости, ніж вони сами, так само можуть вони раз за разом знову правити за засіб для повернення тих позик». (Book II, chap. IV.)

Що та сама монета може здійснювати декілька купівель, відповідно до швидкості своєї циркуляції, то й може вона так само здійснювати декілька позик, бо купівлі переносять її з одних рук до інших, а позика становить тільки перенесення з одних рук до інших, яке відбувається без посередництва купівлі. Для кожного з продавців гроші є перетворена форма його товару; в наші дні, коли кожна вартість набирає вигляду капітальної вартости, гроші представляють у різних позиках послідовний ряд різних капіталів, а це є лише інший вислів тієї попередньої тези, що гроші можуть послідовно реалізувати різні товарні вартості. Одночасно правлять вони за засіб циркуляції для того, щоб переносити речові капітали з одних рук до інших. При позиках гроші переходять з рук до рук не як засіб циркуляції. Поки вони лишаються в руках позикодавця, вони є в його руках не засіб циркуляції, а форма існування вартости його капіталу. І в цій формі він передає гроші, позичаючи їх третій особі. Коли б A позичив гроші B , а B позичив їх C без посередництва продажів, то ті самі гроші становили б не три капітали, а тільки один, тільки одну капітальну вартість. Скільки капіталів в дійсності представляють гроші, це залежить від того, як часто вони функціонують, як форма вартости різних товарних

капіталів.

Те саме, що А. Сміт каже про позики взагалі, має силу й для вкладів, бо вони є лише особлива назва для тих позик, що їх публіка дає банкірам. Ті самі гроші можуть бути знаряддям для будь-якого числа вкладів.

«Безперечно правильно, що ті 1000 £, які хтось сьогодні склав в А, завтра знову витратиться, й вони являтимуть вклад у В. Другого дня, повернуті від В, можуть вони являти вклад у С і так далі без кінця. Тому ті самі 1000 £ у грошах можуть в наслідок ряду передач помножитися до такої суми вкладів, що її абсолютно не сила визначити. Отже можливо, що $\frac{1}{10}$ усіх вкладів у Сполученому Королівстві існують лише в бухгалтерських записях по книгах банкірів, що своєю чергою мають провадити між собою розрахунки... Напр., в Шотландії, де кількість грошей в циркуляції ніколи не була більшою за 3 мільйони ф. ст., сума вкладів проте становила 27 мільйонів. І коли б не було загального штурму на банки по депозити, то ті самі 1000 £ могли б перебігаючи свій шлях назад, з тією самою легкістю вирівняти знову таку суму, що її так само не сила визначити. А що ті самі 1000 £, що ними сьогодні хтось оплатив борг крамареві, завтра можуть вирівняти борг останнього купцеві, день потому — борг купця банкові і т. д. без краю, то і можуть ті самі, 1000 £ мандрувати з рук до рук і від банку до банку та вирівнювати всяку суму вкладів, яку тільки можна уявити».
(The Currency Question Reviewed, p. 162, 163).

А що все в цій кредитовій системі подвоюється та потроюється, перетворюючись у просту химеру, то й має це силу й для «запасних фондів», що в них нарешті сподіваються знайти дещо солідне.

Послухаймо знову пана Моріса, управителя Англійського банку: «Резерви приватних банків перебувають в руках Англійського банку, як вклади. Перший вплив відпливу золота, здається, зачіпає тільки Англійський банк; але той відплив так само впливатиме й на резерви інших банків, бо він є вплив частини тих резервів інших банків, що їх вони мають в нашому банку. Так само впливатиме він і на резерви всіх провінціальних банків» (Commercial Distress 1847–48). Отже, кінець-кінцем, запасні фонди у дійсності сходять на запасний фонд Англійського банку⁴². Але й цей запасний фонд має знову двоїсте існування. Запасний фонд banking department (банкового відділу) є рівний надмірові банкнот, що їх банк має право видати понад ті банкноти, що є в циркуляції. Усталений законом максимум банкнот до емісії є = 14 мільйонам (для цього не треба жодного металевого резерву; це є приблизна сума боргу держави банкові) плюс сума запасу благородних металів банку. Отже, коли цей

⁴² [Як дуже розвинулося таке становище з того часу, показують наведені далі офіційні відомості, взяті з Daily News з дня 15 грудня 1892 р., про банкові резерви п'ятнадцятьох найбільших лондонських банків у листопаді 1892 р: ...

запас є = 14 мільйонам ф. ст., то банк може емітувати банкнот на 28 мільйонів ф. ст., а коли 20 мільйонів з тієї суми є в циркуляції, то запасний фонд банкового відділу є = 8 мільйонам. Ці 8 мільйонів банкнот становлять тоді законний банкірський капітал, що ним має поряdkувати банк, а одночасно й запасний фонд для його вкладів. Отже, коли настане відплив золота, що зменшить металевий запас на 6 мільйонів — а в наслідок цього треба знищити стільки ж банкнот, — то запас банкового відділу спаде від 8 до 2 мільйонів. З одного боку, банк мав би дуже підвищити свій рівень проценту; з другого боку, ті банки, що склали в нього свої гроші, та інші вкладники побачили б, що запасний фонд банку, яким забезпечено їхні вклади в нього, дуже зменшився. В 1857 році чотири найбільші акційні банки Лондону загрожували, що, коли англійський банк не доб'ється «урядового листа», щоб припинити чинність банкового акту 1844 року⁴³, то вони заберуть свої вклади, від чого банковий відділ став би банкрутом. Оттак банковий відділ може, як от 1847 року, збанкрутувати, тимчасом коли в issue departement (емісійному відділі) лежить багато мільйонів (напр., в 1847 р. 8 мільйонів), як гарантія розмінності банкнот, що перебувають в циркуляції. Але це останнє є знову ілюзорне.

«Велика частина вкладів, що на них самі банкіри не мають безпосереднього

...	Назва банку	Пасив, £	Запаси готівкою, £	У відсотках
	City	9 317 629	746 551	8,01
	Capital and Counties	11 392 744	1 307 483	11,47
	Imperial	3 987 400	447 157	11,21
	Lloyds	23 800 937	2 966 806	12,46
	Lon. and Westminster	24 671 559	3 818 885	15,50
	London and S. Western	5 570 268	812 353	13,58
	London joint Stock	12 127 993	1 288 977	10,62
	London and Midland	8 814 499	1 127 280	12,79
	London and County	37 111 035	3 600 374	9,70
	National	11 163 829	1 426 225	12,77
	National Provincial	41 907 384	4 614 780	11,01
	Parrs and the Alliance	12 794 489	1 532 707	11,93
	Prescott and C ^o	4 041 058	538 517	13,07
	Union of Loudon	15 502 618	2 300 084	14,84
	Williams, Deacon and Manchester and C ^o	10 452 381	1 317 628	12,60
	Разом	232 655 823	27 845 807	11,97

З цих майже 28 мільйонів запасів, принаймні 25 мільйонів покладено до Англійського банку, а щонайбільше з мільйони готівкою є в касах самих 15 банків. Однак запас готівкою в банковому відділі Англійського банку в тому самому листопаді 1892 р. ніколи не становив повних 16 мільйонів! — Ф. Е.]

⁴³ Припинення чинности банкового акту 1844 року дозволяє банкові видавати довільне число банкнот, не зважаючи на покриття їх тим золотим скарбом, що є в його руках; отже, дозволяє утворювати довільну кількість паперового фіктивного грошового капіталу й тим способом давати позики банкам та векселевим маклерам, а через них і торгівлі.

попиту, йде до рук billbrokers (буквально: векселевих маклерів, а справді — напівбанкiрів), що дають банкірові як забезпечення за свою в нього позику торговельні векселі, вже дисконтовані ними для різних осіб у Лондоні та в провінції. Billbroker відповідає перед банкіром за повернення цих money at call (гроші, що їх мають на вимогу негайно повернути); і ці операції мають такий величезний обсяг, що пан Neave, сучасний управитель банку [Англійського] каже у своєму свідченні: «Нам відомо, що один broker мав 5 мільйонів, і ми маємо підставу гадати, що в другого було 8–10 мільйонів; один мав 4, другий 3½, третій більше за 8. Я кажу про вклади у brokers'ів». (Report, of Committee on Rank Akts, 1857–58 p., 5, № 8).

«Лондонські billbrokers'и... провадили свої величезні операції без всякого запасу готівкою; вони покладалися на одержування грошей від тих своїх векселів, що їм раз-у-раз надходив реченець платежу, або ж в гіршому разі — на змогу одержувати позики в Англійському банку, депонуючи в нього оті дисконтовані ними векселі». — Дві фірми bill-brokers'ів у Лондоні припинили платежі в 1847 році; обидві вони пізніше відновили операції. В 1857 році вони знову припинили платежі. Пасиви однієї фірми в 1847 році становили кругло 2 683 000 £ при капіталі з 180 000 £; її пасиви в 1857 році були = 5 300 000 £, тимчасом коли капітал становив, імовірно, не більше як чверть того, що було в неї в 1847 році. Пасиви другої фірми були в обох випадках в межах 3–4 мільйонів при капіталі не більшому, ніж 45 000 £» (ibidem, p. XXI, № 52).

Грошовий капітал та дійсний капітал. I

Єдино тяжкі питання, що до них наближаємось ми тепер у справі кредиту, такі:

Поперше. Нагромадження власно грошового капіталу. Оскільки воно є й оскільки воно не є ознака дійсного нагромадження капіталу, тобто репродукції у поширеному масштабі? Чи так звана *plethora*^{*} капіталу, вислів, що його завжди уживається тільки про капітал, який дає процент, тобто про грошовий капітал, — є лише осібний спосіб виражати промислову надмірну продукцію, чи являє він осібне явище поряд неї? Чи ця *plethora*, це надмірне постачання грошового капіталу збігається з наявністю грошових мас (зливків, золотих монет та банкнот) у стані застою, так що цей надмір дійсних грошей є вислів і форма вияву тієї *plethor*'и позичкового капіталу?

I, *подруге.* Оскільки скрута на гроші, тобто недостача позичкового капіталу, означає недостачу дійсного капіталу (товарового капіталу та продуктивного капіталу)? Оскільки, з другого боку, вона, та скрута, збігається з недостачею грошей як таких, з недостачею засобів циркуляції?

Оскільки ми досі розглядали своєрідну форму нагромадження грошового капіталу та грошового майна взагалі, вона сходила на нагромадження вимог власности на працю. Нагромадження капіталу державного боргу означає, як уже виявилось, не що інше, а тільки збільшення кляси кредиторів держави, що мають право брати собі наперед певні суми з податків⁴⁴. В тому факті, що навіть нагромадження боргів може здаватися нагромадженням капіталу, виявляється

⁴⁴ «Державні фонди — не що інше, як уявлюваний капітал, що представмо частину річного доходу, призначену для оплати боргу. Капітал, що є тій частині еквівалентний, вже витрачено; він визначив суму позики, але не його представляють державні фонди; бо капіталу того вже більше немає. Тимчасом нові багатства повинні утворити промислова праця; певну річну частину цих багатств наперед призначається тим, що визичили капітал, тепер уже знищений; цю ...

^{*} Грецьке слово, що йому найближче відповідає — укр. повнява, або багатість. *Ред.*

довершення того перекручування, що відбувається в кредитовій системі. Ці боргові посвідки, видані за первісно позичений та вже давно витрачений капітал, ці паперові дублікати знищеного капіталу функціонують для своїх державців як капітал остільки, оскільки вони є товари, що їх можна продати, отже й оскільки їх можна перетворити знову на капітал.

Що правда, титули власності на громадські підприємства, залізниці, копальні й т. ін., як ми теж бачили, є в дійсності титули на дійсний капітал. Однак, не дають вони права порядкувати тим капіталом. Його не можна вилучити з підприємства. Вони дають лише право вимог на частину додаткової вартости, що її той капітал має добути. Але ці титули стають теж паперовими дублікатами дійсного капіталу, так як от, коли б накладна здобула вартість поряд вантажу та одночасно з ним. Вони стають номінальними представниками неіснуючих капіталів. Бо дійсний капітал існує поряд них та ніяк не переходить з рук до рук від того, що ці дублікати переміняють своїх державців. Вони стають формами капіталу, що дає процент, не тільки тому, що вони забезпечують певні доходи, але й тому, що продаючи ті папери, можна одержати за них платіж капітальними вартостями. Оскільки нагромадження цих паперів свідчить про нагромадження залізниць, копалень, пароплавів і т. ін., воно свідчить про пошир дійсного процесу репродукції, цілком так, як от збільшення податкового списку, напр., на рухому власність, свідчитиме про зріст цього роду власности. Але як дублікати, що самі можуть продаватись як товари, отже й самі обертаються як капітальні вартості, ті папери ілюзорні, а величина їхньої вартости може спадати та підноситися цілком незалежно від руху вартости того дійсного капіталу, що на нього вони становлять титули. Величина їхньої вартости, тобто їхній курс на біржі, зі спадом рівня проценту — оскільки цей спад, незалежний від особливих рухів грошового капіталу, є простий наслідок тенденції норми зиску до зниження — неминуче має тенденцію підноситися. Так що вже з цієї причини в процесі розвитку капіталістичної продукції це уявлюване багатство ширшає в вислові вартости щодо кожної його складової частини, порівнюючи з його первісною номінальною вартістю⁴⁵.

... частину багатств податками відбирають від продуцентів їх, щоб віддати кредиторам держави, і відповідно до звичайного в даній країні відношення між капіталом та процентом припускається, що є уявлюваний капітал, рівновеликий тому, що міг би дати таку річну ренту, яку мають одержувати кредитори». (Sismondi, Nouveaux Principes II, p. 230).

⁴⁵ Частина нагромаженого грошового позичкового капіталу в дійсності є простий вислів промислового капіталу. Коли, напр., Англія в 1857 році примістила 80 мільйонів ф. ст. в американських залізницях та інших підприємствах, то це приміщення майже геть усе сталося в формі вивозу англійських товарів, що за них американцям не довелося платити ані копійки. Англійський експортер брав за ці товари векселі на Америку, ті векселі скуповували англійські покупці акцій та відправляли до Америки для частинної оплати тих акцій.

Виграш та втрата через коливання цін цих титулів власності так само як і їхня централізація в руках залізничних королів і т. ін. стає по самій суті справи чимраз більше результатом гри, що замість праці видається первісним способом набувати власність на капітал і заступає також місце прямого насильства. Цей рід уявлюваного грошового майна становить не тільки дуже значну частину грошового майна приватних осіб, але й банкірського капіталу, про що вже згадувалося.

Можна було б — ми згадуємо це лише на те, щоб швидше довести справу до кінця — нагромадження грошового капіталу розуміти також як нагромадження багатства в руках банкірів (у позикодавців грошей з професії), як посередників між приватними грошовими капіталістами, по один бік, та державою, громадами й позикоємцями-репродуцентами, по другій бік; при цьому цілий величезний пошир кредитової системи, взагалі сукупний кредит визискують вони, як свій приватний капітал. Ці панове мають капітал та доходи завжди у грошовій формі або у формі прямих вимог на гроші. Нагромадження майна цієї класи може відбуватися напрямком, дуже відмінним від дійсного нагромадження, доводячи однак в усякому випадку, що ця класа добру частину того останнього нагромадження ховає собі до кишені.

Зведім дане питання до вужчих меж. Державні фонди, так само як і акції та інші цінні папери усякого роду, є сфери приміщення для позичкового капіталу, для капіталу, призначеного стати капіталом, що дає процент. Вони є форми визичення того капіталу. Але сами вони не є той позичковий капітал, що його в них приміщено. З другого боку, оскільки кредит відіграє безпосередню роль в процесі репродукції, промисловець чи купець, якщо він хоче дисконтувати вексель або зробити позику, не потребує ані акцій, ані державних паперів. Чого потребує він, так це грошей. Отже він заставляє або продає ті цінні папери, якщо йому не сила якось інакше добути ті гроші. Про нагромадження цього позичкового капіталу й мова тут мовиться, і то власне спеціально про нагромадження позичкового грошового капіталу. Мова тут не про позики домів, машин або іншого основного капіталу. І не про ті позики мова, що їх промисловці та купці дають одні одним товарами в межах процесу репродукції; хоч і цей пункт нам ще доведеться дослідити докладніше; тут мовитиметься лише про ті грошові позики, що їх роблять банкіри, як посередники, промисловцям та купцям.

Отже, насамперед проаналізуємо комерційний кредит, тобто кредит, що його дають один одному капіталісти, які зайняті в процесі репродукції. Він являє основу кредитової системи. Його представник є вексель, боргова посвідка з визначеним у ній реченцем платежу, *document, of deferred payment*. Кожен дає

кредит однією рукою та одержує кредит другою. Лишім насамперед цілком осторонь банкірський кредит, що становить зовсім інший, істотно відмінний момент. Оскільки ці векселі обертаються знову серед самих купців як засіб платежу за допомогою передатних написів одного на одного, але без посередництва дисконту, є це не що інше, як перенесення боргової вимоги від *A* на *B*, і абсолютно нічого не змінює в цих взаєминах. Одна особа лише заступає місце другої. І навіть в цьому разі ліквідація може відбутись без посередництва грошей. Напр., прядун *A* має оплатити вексель бавовняному маклерові *B*, а цей останній — імпортерові *C*. Коли ж *C* ще й експортує пряжу, що трапляється доволі часто, то він може купити пряжу в *A* на вексель, а прядун *A* може покрити свій борг маклерові *B* його власним векселем, що його *C* одержав, як плату від *B*; при цьому щонайбільше доведеться оплатити сальдо грішми. В цьому разі ціла операція упосереднює лише обмін бавовни на пряжу. Експортер представляє лише прядуна, бавовняний маклер — плянтатора бавовни.

Отже в кругообороті цього суто-комерційного кредиту треба зауважити дві речі:

Перше. Виплата сальдо цих взаємних боргових вимог залежить від зворотного припливу капіталу, тобто від $T - G$, того акту, що його лише відкладено на певний реченець. Якщо прядун одержав вексель від фабриканта ситцю, то цей останній може його оплатити тоді, коли ситець, що його він має на ринку, буде тимчасом продано. Коли спекулянт збіжжям видав вексель на свого фактора, то фактор може виплатити гроші тоді, коли тимчасом збіжжя буде продано за сподівані ціни. Отже, ці платежі залежать від поточности репродукції, тобто від процесу продукції та споживання. А що кредити взаємні, то й залежить платоспроможність одного від платоспроможности другого; бо, виставляючи свій вексель, кожен може рахувати або на зворотний приплив капіталу у своєму власному підприємстві, або на поворот капіталу у підприємстві третьої особи, що має йому оплатити вексель у певний час. Коли ж не вважати на сподіваний зворотний приплив капіталу, то платіж може бути зроблено тільки з запасного капіталу, що його має в розпорядженні векседавець на те, щоб виконати свої зобов'язання, якщо зворотний приплив капіталу затримується.

Подруге. Ця кредитова система не усуває потреби грошових платежів готівкою. Насамперед доводиться чималу частину витрат оплачувати раз-у-раз готівкою, заробітну плату, податки і т. ін. А потім, напр., *B*, що одержав від *C* платіж векселем, сам має, раніше, ніж цьому векселеві надійшов реченець, оплатити *D* вексель, що йому вже надійшов реченець, і для цього мусить він мати готівку. Такий досконалий кругооборот репродукції, як отой, що ми вище припускали, від плянтатора бавовни до прядуна й навпаки, може становити тільки виняток та раз-у-раз мусить перериватися в багатьох місцях. Розглядаючи процес репродукції (Книга II, відділ III), ми бачили, що продуценти

сталого капіталу почасти обмінюють сталий капітал поміж себе. Тому мають вони змогу більш або менш вирівнювати свої векселі. Те саме буває й на тій лінії продукції, що являє собою по висхідній лінії послідовні ланки продукції, а саме коли бавовняний маклер трасує вексель на прядуна, прядун — на фабриканта ситцю, фабрикант ситцю на експортера, а цей останній на імпортера (можливо, знову на імпортера бавовни). Але в той же час ці операції не складаються в коло, а тому й низка вимог не вирівнюється. Вимога, напр., прядуна до ткача не вирівнюється вимогою постачальника вугілля до фабриканта машин; прядунові у своєму підприємстві ніколи не створити контр-вимоги до фабриканта машин, бо його продукт, пряжа, ніколи не виходить як елемент у процес репродукції того фабриканта. Тому такі вимоги мусять вирівнюватися грішми.

Межі цього комерційного кредиту, коли їх розглядати самі про себе, такі: 1) багатство промисловців та купців, тобто запасний капітал, що вони ним можуть орудувати, якщо зворотний приплив капіталу забариться, 2) самі зворотні припливи капіталу. Ці останні можуть щодо часу забаритися, або товарів ціни можуть протягом того часу впасти, або товарів раптом не можна буде продати через застій на ринках. Що довший реченець має вексель, то більшим мусить бути насамперед запасний капітал і то більша є можливість зменшення або запізнення зворотного припливу капіталу через спад цін або переповнення ринків. І далі, ці зворотні припливи є то непевніші, що дужче первісна операція визначалася спекуляцією на піднесення чи спад товарних цін. Однак, очевидно, що з розвитком продуктивної сили праці, а тому і з поширенням масштабу продукції 1) ринки ширшають та віддаляються від місця продукції, 2) тому кредити мусять ставати більш довготерміновими, і отже 3) спекулятивний елемент мусить чимраз дужче опановувати операції. Продукція у великому масштабі та для віддалених ринків кидає весь продукт до рук торгівлі; але неможливо, щоб капітал нації збільшився удвоє, так що торгівля сама про себе була б в стані закупити на власний капітал увесь національний продукт та знову його продати. Отже, кредит тут неминучий; кредит, що обсягом своїм зростає зі зростом обсягу вартості продукції і щодо часу стає більш довготерміновим, чим дужче зростає віддаленість ринків. Тут відбувається взаємний вплив. Розвиток процесу продукції поширює кредит, а кредит призводить до поширення промислових і торговельних операцій.

Якщо розглядати цей кредит окремо від банкірського кредиту, то очевидно, що він зростає разом з обсягом самого промислового капіталу. Позичковий капітал і капітал промисловий є тут тотожні; позичені капітали є товарні капітали, призначені або для остаточного індивідуального спожитку, або для заміщення сталих елементів продуктивного капіталу. Отже, те, що тут здається позиченим капіталом, є завжди капітал, що, перебуває в певній фазі процесу

репродукції, але переходить однак через купівлю й продаж з рук до рук, тимчасом коли еквівалент за нього покупець платить тільки пізніше, в умовний реченець. Напр., бавовна переходить за вексель до рук прядуна, пряжа переходить за вексель до рук фабриканта ситцю, ситець переходить за вексель до рук купця, а з його рук за вексель до рук експортера, з рук експортера за вексель до рук купця в Індії, що продає його та купує за одержані гроші індиго і т. ін. Протягом цього переходу з рук до рук бавовна перетворюється на ситець, а ситець, кінець-кінцем, транспортують до Індії й вимінюють на індиго, що на кораблях відправляється до Європи й там знову входить у репродукцію. Різні фази процесу репродукції відбуваються тут за посередництвом кредиту, так що прядун не оплачував грошми бавовни, фабрикант ситцю — пряжі, купець — ситцю і т. ін. В перших актах процесу товар, бавовна, проходить свої різні фази продукції, і цей перехід відбувається за посередництвом кредиту. Але, скоро бавовна одержала вже в продукції свою останню форму як товар, цей самий товаровий капітал проходить ще лише через руки різних купців, що упосереднюють транспорт до далекого ринку; останній з них, кінець-кінцем, продає його споживачеві, купуючи натомість інший товар, що виходить або в споживання або в процес репродукції. Отже, тут слід відрізнити два періоди: протягом першого періоду кредит упосереднює дійсні послідовні фази продукції того самого товару; протягом другого він упосереднює лише перехід з рук одного купця до рук іншого, перехід, що включає й транспорт, отже, акт $T - G$. Але й тут товар перебуває принаймні завжди в акті циркуляції, отже фазі процесу репродукції.

Отже, те, що тут визначається, ніяк не є капітал незайнятий, а навпаки це капітал, що в руках свого державця мусить змінити свою форму, капітал, що існує в такій формі, в якій він для нього є простий товаровий капітал, тобто капітал, що мусить відбутися зворотне перетворення, а саме, принаймні насамперед, перетворитись на гроші. Отже, це та метаморфоза товару, що її тут упосереднює кредит; не тільки $T - G$, але й $G - T$ та дійсний процес продукції. Багато кредиту в межах репродуктивного кругообороту — якщо не вважати на банкірський кредит — не означає: багато незайнятого капіталу, що його пропонується для позик та що шукає прибуткового приміщення, але означає: велику зайнятість капіталу в процесі репродукції. Отже, кредит упосереднює тут, 1) оскільки вважати на промислових капіталістів, — перехід промислового капіталу з однієї фази до другої, зв'язок сфер продукції, що одна до однієї приналежні та одна до однієї втручаються; 2) оскільки вважати на купців, — транспорт та перехід товарів з рук до рук аж до остаточного продажу їх за гроші або обмін їх за якийсь інший товар.

Максимум кредиту дорівнює тут найповнішій зайнятості промислового капіталу, тобто найвищому напруженню його репродукційної сили, не зважа-

ючи на межі споживання. Ці межі споживання поширюються напруженням самого процесу репродукції; з одного боку, те напруження збільшує споживання доходу робітниками та капіталістами, з другого боку, воно є тотожне з напруженням продуктивного споживання.

Поки процес репродукції тече регулярно, а тому й зворотний приплив капіталу лишається забезпеченим, цей кредит тримається твердо та поширюється, і пошир його базується на поширі самого процесу репродукції. Скоро настає застій в наслідок затриманого зворотного припливу капіталу, переповнення ринків, спаду цін, то виявляється надмір промислового капіталу, але в такій формі, в якій він не може виконувати своїх функцій. Маса товарового капіталу, але не сила його продати. Маса основного капіталу, але з причин застою репродукції той капітал здебільша незайнятий. Кредит скорочується, 1) бо цей капітал незайнятий, тобто припинив свій рух на одній з фаз своєї репродукції, бо він не може виконати своєї метаморфози, 2) бо зламано віру у поточність процесу репродукції; 3) бо попит на цей комерційний кредит меншає. Прядунові, що обмежує свою продукцію, маючи на складі масу непроданої пряжі, не треба закупати бавовну на кредит; купцеві не треба купувати товари на кредит, бо він їх уже має більше, ніж досить.

Отже, коли настає порушення цього поширу або бодай лише нормального напруження процесу репродукції, то разом з цим постає й недостача кредиту; стає тяжче одержувати товари на кредит. Але особливо характеристичним є вимагання платежу готівкою та обережність у продажі на кредит для тієї фази промислового циклу, що постає по кризі. А підчас самої кризи, коли кожен має що продати та, не маючи змоги продати, проте мусить продавати, щоб заплатити, — в цей час маса капіталу, не того капіталу, що є вільний та шукає приміщення, а того, що загальмувався у своєму процесі репродукції є саме тоді найбільша, коли й недостача кредиту є найбільша (а тому норма дисконту є найвища на банкірський кредит). Капітал, уже приміщений, в дійсності в такі часи масами є недіяльний, бо процес репродукції припинився. Фабрики стоять, сирові матеріали нагромаджуються, готові фабрикати в формі товарів переповнюють ринок. Отже, немає нічого більш помилкового, як приписувати такий стан бракові продуктивного капіталу. Саме в такі часи є надмір продуктивного капіталу, почасти порівняно з нормальним, але за даної хвилини зменшеним масштабом репродукції, почасти ж порівняно з підупалим спожиткуванням.

Уявім собі, що ціле суспільство складається лише з промислових капіталістів та найманих робітників. Далі, лишім без уваги ті зміни цін, що заважають великим частинам сукупного капіталу замінитися, як того потребують їхні пересічні взаємовідносини, зміни, що — при тому загальному зв'язку цілого процесу репродукції, що його особливо розвинув кредит, — мусять раз-у-раз

викликати тимчасові загальні припинення. Лишім без уваги також фіктивні підприємства та спекулятивні операції, що їм сприяє кредитова справа. Тоді кризу можна було б пояснити тільки диспропорціональністю продукції по різних ділянках та диспропорціональністю, яка може статись між споживанням самих капіталістів та їхнім нагромадженням. Але за даного стану речей повернення капіталів, приміщених в продукції, залежить, здебільша, від спожиткової здібності непродуктивних клас; тимчасом коли спожиткова здібність робітників є обмежена почасти законами заробітної плати, почасти ж тим, що робітників уживають лише доти, доки їх можна уживати з зиском для класу капіталістів. Останньою причиною всіх дійсних криз завжди лишаються злидні та обмеженість споживання мас проти намагання капіталістичної продукції розвивати продуктивні сили так, наче їхню межу являє лише абсолютна спожиткова здібність суспільства.

Про дійсну недостачу продуктивного капіталу, принаймні у капіталістично розвинутих націй, можна говорити тільки при загальних неврожжах, чи то головних харчових засобів, чи найголовніших промислових сирових матеріалів.

Але до цього комерційного кредиту долучається власно грошовий кредит. Позичання промисловців та купців одних в одних переплітається з позичанням їм грошей банкірами та грошовими позикодавцями. При дисконтуванні векселя позика є лише номінальна. Фабрикант продає свій продукт за вексель та дисконтує цей вексель в якогось *billbroker*'а. В дійсності останній позичає першому лише кредит свого банкіра, який визичає йому знову лише грошовий капітал своїх вкладників, які складаються з тих самих промисловців і купців та ще й з робітників (через ощадні банки), одержувачів земельної ренти й інших непродуктивних клас. Так кожен індивідуальний фабрикант або купець оминає як неминучу потребу мати солідний запасний капітал, як і залежність від дійсних припливів капіталу назад. Але, з другого боку, цілий процес — почасти через просто шахрайські векселі, а почасти через такі торговельні підприємства, що за мету собі мають лише фабрикацію векселів, — стає таким складним, що зовнішня подоба дуже солідного підприємства та жвавих зворотних припливів капіталу може спокійно існувати й далі, вже після того, як у дійсності ці припливи уже давно відбувалися лише почасти коштом обшархованих грошових позикодавців, а почасти коштом обшархованих продуцентів. Тому саме безпосередньо перед крахом підприємство майже завжди здається прибільшено міцнішим. Найкращий доказ тому дають, напр., *Reports on Bank Acts* з 1857 та 1858 років, де всі директори банків, купці, коротко — всі запрошені експерти, на чолі з лордом Оверстоном, гратулювали одні одних з приводу розквіту й доброго стану справ, — саме місяць перед тим, як в серпні 1857 року вибухла криза. І дивна річ, Тук в своїй *History of Prices*, коли подає історію кожної кризи, знову віддається цій ілюзії. Справи завжди цілком здорові та

перебіг їхній якнайкращий, поки раптом настає катастрофа.

Тепер ми вертаємося до нагромадження грошового капіталу.

Не кожне збільшення грошового капіталу, що призначений для позик, свідчить про дійсне нагромадження капіталу або пошир процесу репродукції. Найвиразніше це виявляється в тій фазі промислового циклу, що настає безпосередньо по пережитій кризі, коли позичковий капітал масами лежить без діла. В такі моменти, коли процес продукції обмежений (після кризи 1847 року продукція в англійських промислових округах зменшилась на третину), коли ціни товарів доходять своєї найнижчої точки, коли дух підприємливості парализований, — тоді панує низький рівень проценту, що свідчить тут лише про збільшення позичкового капіталу саме з причини скорочення та бездіяльності промислового капіталу. Те, що зі спадом товарових цін, зі зменшенням оборотів та зі скороченням капіталу, витраченого на заробітну плату, треба менше засобів циркуляції; з другого боку, те, що по ліквідації закордонних боргів, почасти за допомогою відпливу золота, а почасти через банкрутства, не треба додаткових грошей в їх функції як світових грошей; насамкінець те, що обсяг операцій дисконтування векселів меншає разом зі зменшенням числа та валюти цих самих векселів, — все це є річ очевидна. Тому попит на грошовий позичковий капітал, чи то як на засоби циркуляції, чи то як на платіжні засоби (про нові приміщення капіталу ще немає мови) меншає, і тому капіталу, призначеного для позик, стає порівняно багато. Але серед таких обставин і подання позичкового грошового капіталу, як пізніше виявиться, позитивно зростає.

Так, по кризі 1847 року панувало «обмеження оборотів та сила зайвих грошей» (Comm. Distress, 1847–48, Evid. № 1664). Рівень проценту був дуже низький з причини «майже цілковитого знищення торгівлі та майже цілковитої неможливості приміщувати продуктивно гроші». (I. с, р. 45. Свідчення Hodgson'a, директора Royal Bank of Liverpool). Якої нісенітничі понавигадували ці панове (а Hodgson ще один з кращих), щоб пояснити це собі, можна побачити з такої фрази: «Скрута (1847 р.) виникла з дійсного зменшення грошового капіталу в країні, викликаного почасти потребою оплачувати золотом девізні товари з усіх частин світу, а почасти перетвором капіталу циркуляції (floating capital) на основний». Як перетвір капіталу циркуляції на основний має зменшувати грошовий капітал країни, цього годі зрозуміти, бо, напр., будуючи залізницю, куди в ті часи головне приміщувалося капітал, не вживають золота або папірців до будування віядуків чи колії, а гроші за залізничні акції, оскільки вони вкладалися просто на оплату тих акцій, функціонували цілком так само, як і всякі інші гроші, вкладені до банків, і навіть, як уже вище показано,

на деякий час збільшували позичковий грошовий капітал; оскільки ж гроші дійсно витрачались на будівництво, вони оберталися в країні як купівний та платіжний засоби. На грошовому капіталі міг би той перетвір відбитися лише остільки, оскільки основний капітал не є річ до вивозу, оскільки, отже, через неможливість вивозу відпадає і той вільний капітал, що утворюється з зворотного припливу грошей, одержаних за вивезені продукти, отже відпадають і зворотні припливи готівкою або зливками золота. Але в ті часи навіть англійські експортні товари масами лежали непродані на складах по закордонних ринках. Для купців та фабрикантів в Манчестері і т. д., що частину нормального капіталу своїх підприємств твердо примістили в залізничні акції, і тому, провадячи своє підприємство, стали залежати від позичкового капіталу, — для них їхній *floating capital* дійсно став зафіксований, і тому довелося їм зазнати наслідків цього. Але те саме сталося б, коли б капітал, належний їхнім підприємствам, але звідти забраний, вони примістили не в залізницю, а, напр., в гірничі підприємства, що їхній продукт, залізо, вугілля, мідь і т. ін., сам становить знову *floating capital*. Дійсне зменшення вільного грошового капіталу через неврожай, довіз збіжжя та вивіз золота, звичайно було подією, що не мала нічого спільного з залізничним шахрайством, — «Майже всі торговельні фірми почали більше або менше виснажати свої підприємства, щоб примістити гроші в залізницю». — «Дуже великі позики, що їх дали торговельні фірми залізницям, змусили ті фірми занадто вже дуже спиратись на банки, дисконтуючи векселі в них і таким способом провадити далі свої торговельні підприємства». (Той самий Hodgson, 1. с., р. 67). «В Манчестері стались величезні втрати через спекуляцію на залізничних паперах». (R. Gardner, не раз цитований в книзі I, розд. XIII, 3, с. та по інших місцях, свідчення № 4877, 1. с.).

Головною причиною кризи 1847 року було колосальне перепоповнення ринку та безмежна спекуляція в Ост-Індській торгівлі. Але й інші обставини привели дуже багаті фірми цієї ділянки до банкрутства: «Вони мали досить засобів, але не сила було їм ті засоби перетворити на виплатні засоби. Цілий їхній капітал був міцно приміщений у земельній власності на острові Маврикія або в фабриках індиго та цукру. Коли вони потім набралися зобов'язань на 500 000–600 000 £, то в них не було платіжних засобів на те, щоб оплатити свої векселі, і кінець-кінцем виявилось, що вони мусили для оплати своїх векселів цілком покладатись на свій кредит». (Ch. Turner, великий ост-індський купець в Ліверпулі, № 730, 1. с.). Далі Гарднер (№ 4872, 1. с.): «Одразу після того, як складено умову з Китаєм, перед країною розгорнулись такі великі перспективи щодо величезного поширення нашої торгівлі з Китаєм, що багато великих фабрик навмисно збудували для того, щоб виготовляти бавовняні тканини, які мали найбільше поширення на китайському ринку, і ці фабрики долучилися до всіх наших уже наявних фабрик. — 4874. Як закінчилися ці операції? — Не-

звичайно руйнаційно, так що бодай і не казати; я не думаю, щоб повернулося назад більше, ніж $\frac{2}{3}$ суми вартости усіх товарів, відправлених кораблями до Китаю в 1844 та 1845 роках; тому що чай є головний предмет зворотного експорту, і тому, що в нас збудили великі надії, то й сподівались ми, фабриканти, з певністю чималого зниження мита на чай». А ось маємо наївно висловлене, характеристичне credo англійського фабриканта: «Наша торгівля з певним закордонним ринком не обмежується його спроможністю купувати товари, але вона є обмежена тут, в нашій країні, нашою спроможністю споживати ті продукти, що їх ми одержуємо назад за наші промислові вироби». (Порівняно бідні країни, що з ними Англія торгує, звичайно, мають змогу сплатити та спожити скільки завгодно англійських фабрикатів, але, на жаль, багата Англія не в стані перетравити продукти, експортовані з тих країн). «4876. Спочатку я відправив трохи товару, і його продано було приблизно з 15% збитку в певній надії, що ціна, за яку мої агенти могли купити чай, при перепродажу тут дасть такий великий зиск, що той збиток покриється; але замість зиску я мав втрати часом 25 і до 50% — 4877. Чи фабриканти експортували за свій рахунок? — Переважно за свій рахунок; купці, здається, скоро побачили, що з тієї справи нічого не виходило, та більше заохочували фабрикантів відправляти товар на комісію, ніж сами брали участь у цьому». — Навпаки, в 1857 році втрати та банкрутства пали переважно на купців, бо цього разу фабриканти передали до їхніх рук оте переповнення чужих ринків «за їхній таки рахунок».

Збільшення грошового капіталу, яке постає від того, що в наслідок поширення банкової справи (див. нижче приклад Іпсвіча, де протягом небагатьох років безпосередньо перед 1857 р. вклади фермерів збільшилися вчетверо) те, що раніш було приватним скарбом або монетним запасом, раз-у-раз перетворюється на певний час у позичковий капітал, — де збільшення так само мало свідчить про зростання продуктивного капіталу, як і зріст вкладів в акційних банках Лондону, скоро ці останні почали платити проценти на вклади. Поки розмір продукції лишається той самий, це збільшення викликав тільки багатість позичкового грошового капіталу проти капіталу продуктивного. Відси низький рівень проценту.

Коли процес репродукції знову досягає стану розцвіту, що йде попереду надмірного напруження, то комерційний кредит досягає дуже великого поширу, що в такі часи дійсно знову має «здорову» базу легкого зворотного припливу капіталів та поширу продукції. При такому стані справ рівень проценту все ще низький, хоч він і підноситься понад свій мінімум. Це — справді *єдиний* момент, коли можна сказати, що низький рівень проценту, а тому й відносна багатість позичкового капіталу збігаються з дійсним поширом промислового

капіталу. Легкість та регулярність зворотного припливу капіталів, сполучені з поширом комерційного кредиту, забезпечують подання позичкового капіталу, дарма що попит збільшився, та заважають зростові рівня проценту. З другого боку, тільки тепер з'являються помітно лицарі, що працюють без запасного капіталу або взагалі без капіталу й тому провадять свої операції цілком на основі грошового кредиту. Сюди долучається тепер ще й значний пошир основного капіталу в усіх формах та масове відкриття нових широко організованих підприємств. Тепер процент підноситься до своєї пересічної висоти. Свого максимуму він досягає знову тоді, коли вибухає нова криза, раптом спиняється кредит, припиняються платежі, паралізується процес репродукції та, за згаданими раніше винятками, поряд майже абсолютного браку позичкового капіталу настає надмір бездіяльного промислового капіталу.

Отже, рух позичкового капіталу, оскільки він виявляється в рівні проценту, відбувається взагалі в напрямку, протилежному рухові промислового капіталу. Фаза, коли низький рівень проценту, що однак є вищий за мінімум, збігається з «поліпшенням» та з чим раз більшим — по кризі — довір'ям, і особливо фаза, коли він досягає своєї пересічної висоти, середини, однаково віддаленої від його мінімуму та максимуму, — тільки ці два моменти виявляють збіг багатости позичкового капіталу зі значним поширом промислового капіталу. Але на початку промислового циклу низький рівень проценту збігається зі зменшенням, а наприкінці циклу високий рівень проценту з надміром промислового капіталу. Низький рівень проценту, що супроводить «поліпшення», виявляє те, що комерційний кредит тільки в незначній мірі потребує банкового кредиту, бо він ще стоїть на своїх власних ногах.

Цей промисловий цикл має ту особливість, що після того, як уже дано перший поштовх, той самий кругооборот мусить періодично репродукуватися⁴⁶. В стані підупаду продукція знижується нижче від того щабля, що його вона

⁴⁶ [Як я вже зауважував в іншому місці, від часу останньої великої загальної кризи тут настала зміна. Гостра форма періодичного процесу з її дотеперішнім десятирічним циклом, здається, відступила місце більш хронічному, довгочасному чергуванню, що поширюється на різні індустріальні країни в різні часи, чергуванню порівняно короткого та млявого поліпшення справ, та порівняно, довгого нерозв'язного пригнічення. Однак може й таке бути, що тут маємо ми лише збільшення часу тривання циклу. За дитинства світової торгівлі, в роки 1815–47, можна виявити кризи, що повторювались приблизно через кожні п'ять років; в роки 1847–67 цикл є виразно десятирічний; чи не перебуваємо ми в періоді зародження нового світового краху нечуваної сили? Дещо, здається, вказує на це. Від часу останньої загальної кризи 1867 року настали великі зміни. Колосальний пошир засобів комунікації — океанські пароплави, залізниці, електричні телеграфи, Суецький канал — уперше дійсно утворив світовий ринок. Побіч Англії, що раніш монополізувала промисловість, постав ряд промислових країн — конкурентів; для приміщення надмірного європейського капіталу відкрилися по всіх частинах світу безмежно більші та різноманітніші ділянки, так що капітал розподіляється далеко більше, а місцеву надмірну спекуляцію легше ...

досягла за попереднього циклу, і що для нього тепер покладено технічну базу. В періоді розцвіту — середньому періоді — продукція розвивається на цій базі далі. В період надмірної продукції та спекуляції продукція напружує продуктивні сили до найвищої точки, аж поза капіталістичні межі продукційного процесу.

Що в період кризи бракує платіжних засобів, це очевидно само собою. Перетворність* векселів у гроші заступила місце метаморфози самих товарів, і то саме за таких часів то більше, що більше частина торговельних фірм працює тільки на кредит. Невігласне та неадаптивне банкове законодавство як от років 1844–45, може зробити цю грошову кризу тяжчою. Але жодне банкове законодавство не в стані тієї кризи усунути.

При такій системі продукції, коли всі взаємозв'язки процесу репродукції спирається на кредиті, то якщо кредит раптом припинено та має силу лише платіж готівкою, очевидно, мусить наступати криза, надзвичайно велика гонитва за платіжними засобами. Тому на перший погляд вся криза здається лише кредитовою кризою та грошовою кризою. І справді, справа — лише в перетворності векселів у гроші. Але ці векселі представляють, здебільша, дійсні купівлі та продажі, що їхній пошир, який значно пересягає межі суспільної потреби, кінець-кінцем, лежить в основі всієї кризи. Однак поряд цього величезна маса цих векселів представляє лише шахрайські операції, що виходячи тепер на денне світло, врахують; далі — спекуляції, ведені та ще й нещасливо на чужий капітал; насамкінець — товарні капітали, що знецінилися або й зовсім не можуть бути продані; або зворотний приплив капіталів, що фактично вже ніколи не відбудеться. Всю цю штучну систему гвалтовного поширу процесу продукції не можна, звичайно, вилікувати тим, що якийсь банк, напр., Англійський банк, дасть — у своїх паперах — усім спекулянтам капітал, що його їм бракує, та купить усі знецінені товари за їхні старі номінальні вартості. Проте все тут виявляється перевернуто, бо в цьому паперовому світі ніде не виступає реальна ціна та її реальні моменти, а тільки зливки, металеві гроші, банкноти, векселі, цінні папери. Це перевернення виявляється особливо в центрах, де, як от в Лондоні, зосереджено всі грошові підприємства країни; весь процес

... перемогти. В наслідок цього всього більшість старих огнищ криз і нагод до утворення криз усунуто або дуже зменшено. Поряд цього конкуренція на внутрішньому ринку відступає перед картелями та трестами, тимчасом коли на зовнішньому ринку її обмежує охоронне мито, що ним оточили себе всі великі промислові країни, крім Англії. Але це саме охоронне мито становить не що інше, а тільки озброєння для остаточної загальної промислової війни, що має вирішити справу панування на світовому ринку. Оттак кожен з тих елементів, що діє проти повторювання колишніх криз, ховає в собі зародок далеко більш могутньої майбутньої кризи. — Ф. Е].

* Нім. Konvertibilität, властивість і можливість перетворюватись, переходити з одного стану в інший. Ред.

стає незрозумілим; вже менше помічається це в центрах продукції.

Проте, з приводу того надміру промислового капіталу, що виявляється під час криз, треба зауважити ось що: товарний капітал сам про себе є одночасно грошовий капітал, тобто певна сума вартості, висловлена в ціні товару. Як споживча вартість, є він певна кількість певних речей споживання, що їх під час кризи є понад міру. Але як грошовий капітал сам про себе, як потенціальний грошовий капітал, він зазнає повсякчас поширу та скорочення. Напередодні кризи та протягом її товарний капітал скорочується в своїй властивості, як потенціальний грошовий капітал. Для своїх державців та їхніх кредиторів (а так само як і забезпечення для векселів та позик) він становить менше грошового капіталу, ніж тоді, коли його скуповували та коли робилось засновані на ньому дисконтові та заставні операції. Коли такий має бути зміст твердження, що грошовий капітал певної країни під час скрути меншає, то є це тотожне з тим, що ціни товарів спали. Однак такий крах цін тільки вирівнює їхнє колишнє набубнявіння (Aufblähung).

Доходи непродуктивних клас та тих, що живуть з сталих доходів, лишаються, здебільша, незмінні під час такого набубнявіння цін (Preisauflähung), що розвивається поряд надмірної продукції та надмірної спекуляції. Тому їхня спожиткова спроможність відносно меншає, а разом з тим меншає й їхня здібність повертати ту частину сукупної продукції, що нормально мусіла б увіходити в їхній спожиток. Навіть тоді, коли їхній попит лишається номінально однаковим, у дійсності він меншає.

Щодо довозу та вивозу треба зауважити, що всі країни одна по одній заплутуються у кризу й тоді виявляється, що всі вони, за небагатьма винятками, занадто багато ввозили й довозили, що, отже, *платіжний баянс в несприятливий для всіх*, що, отже, у дійсності справа не в платіжному баянсі. Напр., Англія терпить від впливу золота. Вона довозила понад міру. Але одночасно всі інші країни переповнені англійськими товарами. Отже й вони довозили понад міру, або до них довозили понад міру. (Звичайно, є різниця між країною, що ввозить в кредит, та країнами, що не ввозять або лише ввозять мало на кредит. Але тоді останні довозять на кредит; і цього не буває тільки тоді, коли товари відправляють туди на комісію). Криза може насамперед вибухнути в Англії, в країні, що дає найбільше та бере найменше того кредиту, бо платіжний баянс, баянс платежів, що їм надійшов реченець та що їх доводиться негайно ліквідувати, є для неї *несприятливий*, дарма що загальний торговельний баянс є для неї *сприятливий*. Це останнє пояснюється почасти тим кредитом, що його вона дає, а почасти масою капіталів, визичених закордонові, так що відбувається масовий зворотний приплив товарами, крім зворотного припливу, від властивих торговельних операцій. (Іноді криза поставала спочатку в Америці, країні, що одержує від Англії найбільший торговельний та капітальний кре-

дит). Крах в Англії, що починається з відпливу золота й відбувається поряд того відпливу, вирівнює платіжний баянс Англії, почасти в наслідок банкрутства її імпортерів (про це нижче), почасти тому, що викидають частину її товарового капіталу за дешеві ціни закордон, а почасти тому, що продається чужі цінні папери, купується англійські папери й т. ін. Тепер приходить черга на якусь іншу країну. Платіжний баянс за даної хвилини був для неї сприятливий; але той час, що в нормальних обставинах лежить між платіжним баянсом та баянсом торговельним, тепер відпав, або його скорочено кризою; усі платежі треба виконати одразу. Та сама справа повторюється тепер тут. Англія має тепер зворотний приплив золота, друга країна — відплив золота. Те, що в одній країні виявляється як надмірний довіз, у другій видається надмірним вивозом, і навпаки. Але надмірний довіз та надмірний вивіз були по всіх країнах (ми кажемо тут не про неврожаї і т. ін., а про загальні кризи); інакше кажучи, була надмірна продукція, що їй сприяв кредит в супроводі загального набубнявіння цін.

В 1857 році криза вибухла в Сполучених Штатах. Постає вплив золота з Англії до Америки. Але, скоро набубнявіння цін в Америці спало, настала криза в Англії та вплив золота з Америки до Англії. Те саме трапилось і між Англією та континентом. Платіжний баянс підчас загальної кризи є для кожної нації несприятливий, принаймні для кожної комерційно розвинутої нації, але завжди в одній нації постає він по другій — як от стрільба зводом — скоро черга платежу прийшла на неї; і криза, що вже вибухла в якійсь країні, напр., в Англії, стискує чергу цих реченців у цілком короткі періоди. Тоді виявляється, що всі ці нації одночасно понад міру вивезли (отже й по надміру виробили) та понад міру довозили (отже понад міру на-торгували), що у всіх них ціни були понад усяку міру піднесено, а кредит понад міру був напружений. І в усіх них настає та сама катастрофа. Явище відпливу золота приходить по черзі до всіх них та саме своєю загальністю показує, 1) що вплив золоту б лише феномен кризи, а не її причина; 2) що та послідовність, з якою він настає в різних націй, показує лише, коли прийшла на кожну з них черга закінчити свій рахунок з небом, коли в них надійшов реченець кризи та коли заховані елементи тієї кризи дійшли в них вибуху.

Для англійських економістів-письменників характеристично — а варта уваги економічна література, від 1830 р. починаючи, сходиться переважно на літературу про суртенсу, кредит, кризи, — що вони розглядають вивіз благородних металів підчас кризи, не вважаючи на зміну вексельного курсу, тільки з погляду Англії, як суто-національне явище, та цілком запліщують очі на той факт, що, коли їхній банк підчас кризи підвищує рівень проценту, то й усі інші європейські банки роблять те-саме, і що, коли сьогодні у них лунають скарги з

приводу відпливу золота, то завтра ті скарги залунають в Америці, позавтра в Німеччині та Франції.

В 1847 році «довелося покривати поточні зобов'язання Англії» [здебільша, за збіжжя]. «На нещастя, їх ліквідували здебільша банкрутствами». [Багата Англія полегшила собі своє становище проти континенту та Америки банкрутством]. «Але оскільки їх не ліквідувалося банкрутствами, їх покривали вивозом благородних металів». (Report of Committee on Bank Acts, 1857). Отже, оскільки кризу в Англії загострює банкове законодавство, це законодавство є засіб до того, щоб підчас голоду обшахрувати нації, що вивозять збіжжя, спочатку на їхньому збіжжі, а потім на грошах за їхнє, збіжжя. Отож, заборона вивозу збіжжя в такі часи для країн, що сами більш або менш терплять від дорожнечі, є дуже раціональний засіб проти цього плану Англійського банку — «покривати зобов'язання» за довезене збіжжя «за допомогою банкрутств». Далеко краще буде тоді, щоб продуценти збіжжя та спекулянти втратили частину свого зиску на користь своєї країни, аніж свій капітал на користь Англії.

Із сказаного виявляється, що товаровий капітал підчас кризи та взагалі підчас застою в справах великою мірою втрачає свою властивість представляти потенціальний грошовий капітал. Те саме має силу й щодо фіктивного капіталу, процентових паперів, оскільки вони сами обертаються на біржі, як грошові капітали. З підвищенням проценту спадає їхня ціна. Далі вона спадає з причини загальної недостачі кредиту, що змушує власників тих паперів збувати їх масами на ринку, щоб добути собі грошей. Насамкінець, вона спадає в акцій, почасти в наслідок зменшення доходів, що на них вони, ті акції, є посвідками, почасти в наслідок шахрайського характеру підприємств, що їх вони досить часто представляють. Підчас криз цей фіктивний грошовий капітал незвичайно меншає, а разом з цим меншає в його власників і спроможність позичати під нього гроші на ринку. Однак, зменшення грошових назов цих цінних паперів у курсовому бюлетені не має нічого до діла з дійсним капіталом, що його вони представляють, але зате дуже багато — з платоспроможністю його власників.

Грошовий капітал та дійсний капітал. II. (Продовження)

Ми все ще не кінчили з питанням, якою мірою нагромадження капіталу в формі позичкового грошового капіталу збігається з дійсним нагромадженням, з поширом процесу репродукції.

Перетвір грошей на позичковий грошовий капітал — куди простіша історія, ніж перетвір грошей в продуктивний капітал. Але ми маємо тут відрізнити дві речі:

- 1) Простий перетвір грошей на позичковий капітал;
- 2) Перетвір капіталу або доходу на гроші, що перетворюються на позичковий капітал.

Тільки останній пункт може мати в собі позитивне нагромадження позичкового капіталу, нагромадження, що є у зв'язку з дійсним нагромадженням промислового капіталу.

1. Перетворення грошей на позичковий капітал

Ми вже бачили, що може статися скупчення, надмір, позичкового капіталу, що лише остільки є у зв'язку з продуктивним нагромадженням, оскільки воно перебуває до останнього у зворотному відношенні. Де буває в двох фазах промислового циклу, а саме, поперше, тоді, коли промисловий капітал, в обох своїх формах продуктивного та товарного капіталу, меншає, отже, на початку циклу по кризі; та, подруге, тоді, коли справи починають кращати, але комерційний кредит ще мало удається до банкового кредиту. У першому випадку грошовий капітал, що його раніше уживалося в продукції та торгівлі, видається незайнятим позичковим капіталом; у другому випадку він видається капіталом, що його уживають чимраз більше, але за дуже низький рівень проценту, бо тепер промисловий та торговельний капіталіст накидають свої умови грошовому капіталістові. Надмір позичкового капіталу у першому випадку є

вираз застою промислового капіталу, а в другому — відносної незалежності комерційного кредиту від банкового, незалежності, що спирається на невпинний поворот капіталів, короткі реченці кредиту, та на переважне орудування власним капіталом. Спекулянти, що важать на чужий кредитовий капітал, ще не рушили в похід; люди, що орудують власним капіталом, ще дуже далекі від чистих кредитових операцій. В першій фазі надмір позичкового капіталу є вираз прямої протилежності дійсного нагромадження. В другій фазі він збігається з поновним поширом процесу репродукції, відбувається поряд нього, але не є його причина. Надмір позичкового капіталу вже меншає, він є вже тільки відносний супроти попиту. В обох випадках поширові дійсного процесу нагромадження сприяє те, що низький процент, збігаючись у першому випадку з низькими цінами, а в другому — з повільно чимраз більшими цінами, збільшує ту частину зиску, що перетворюється на підприємницький бариш. Ще більше відбувається це тоді, коли процент підноситься до свого пересічного рівня підчас найвищої точки розцвіту, коли процент, хоч і зростає, але не пропорціонально до зиску.

З другого боку, ми бачили, що нагромадження позичкового капіталу може відбуватися без усякого дійсного нагромадження, за допомогою лише технічних засобів, як от пошир та концентрація банкової справи, заощадження резерву для циркуляції або й запасного фонду належних приватним особам платіжних засобів, що тим способом раз-у-раз перетворюються на короткий час у позичковий капітал. Хоч цей позичковий капітал — його тому звуть теж текучим капіталом (*floating capital*) — завжди лише на короткий час зберігає форму позичкового капіталу (і так само лише на короткі періоди має використовуватися для дисконтування), проте він раз-у-раз припливає й відпливає. Коли один його забирає, то другий його приносить. Таким чином маса позичкового грошового капіталу (ми говоримо тут взагалі не про позики на роки, а тільки про короткотермінові позики під векселі та заклади) в дійсності зростає цілком незалежно від дійсного нагромадження.

В. С. 1857. Питання 501. «Що ви розумієте під *floating capital*?» [Пан Weguelin, управитель Англійського банку:] «Це — капітал, що його уживають для грошових позик на короткий час... (502) банкноти Англійського банку... провінціальних банків та сума наявних у країні грошей. — [Питання:] За тими відомостями, що є в комісії, здається, що, коли ви під *floating capital* розумієте активну циркуляцію» [а саме банкнот Англійського банку], «то в цій активній циркуляції не відбувається якогось дуже значного коливання? [Однак дуже велика є різниця в тому, хто авансує цю активну циркуляцію, грошовий позикодавець, чи сам репродуктивний капіталіст. — Відповідь Weguelin'a:] До *floating capital* я залічую резерви банкірів, в яких буває значне коливання». Це значить, отже, що значне коливання буває в тій частині вкладів, що її не

уживали банкіри для нових позик, але фігурує вона як їхній резерв, і здебільша й як резерв Англійського банку, де ті вклади складено. Насамкінець, той самий пан каже: *floating capital* — це *bullion*, тобто зливки золота та металеві гроші. (503). Взагалі предивна річ, як в отих теревенях грошового ринку про кредит усі категорії політичної економії набувають інший зміст та іншу форму. *Floating capital* є тут вираз для *circulating capital*^{*}, що певне, є цілком інша річ, і *money*^{**} є *capital*, і *bullion*^{***} є *capital*, і банкноти в *circulation*, і капітал є а *commodity*^{****}, і борги є *commodities*, і *fixed capital*^{*****} є гроші, приміщені в паперах, що їх тяжко продати!

«Лондонські акційні банки... збільшили свої вклади від 8 850 774 £ в 1847 р. до 43 100 724 £ 1857 році... Відомості та свідчення, подані комісії, дають змогу зробити висновки, що значну частину цієї величезної суми добуто з джерел, раніше не використовуваних для цієї мети; та що звичай відкривати рахунок в банкіра та складати в нього гроші поширився на численні джерела, раніше не використовувані для цієї мети; що звичай відкривати рахунок в банкіра та складати в нього гроші поширився на численні класи, які раніше не приміщували свого капіталу (!) таким способом. Пан Rodwell, президент асоціації провінційальних приватних банків» [у відміну від акційних банків], «делегований нею, щоб скласти свідчення перед комісією, повідомляє, що в околиці Іпсвіча цей звичай серед фермерів та дрібних торговців тієї округи за останній час збільшився учетверо; що майже всі фермери, навіть ті, що платять оренди тільки 50 £, мають тепер вклади в банках. Маса цих вкладів, природно, знаходить собі шлях до вжитку в підприємствах та тяжить особливо до Лондону, центру комерційної діяльності, де вона знаходить собі ужиток насамперед в дисконті векселів та в інших позиках клієнтам лондонських банкірів. Однак, значна частина їх, що на неї сами банкіри не мають безпосереднього попиту, йде до рук *billbrokers*'ів, які дають банкірам замість неї торговельні векселі, вже раз дисконтовані ними, *billbrokers*'ами, для людей з Лондону та провінції». (В. С. 1858, р. 8).

Коли банкір дає позику *billbrokers*'ові під вексель, що його цей останній вже раз дисконтував, то фактично він ще раз редисконтує його; однак в дійсності дуже багато з цих векселів вже були *billbrokers*'ом редисконтовані, й на ті самі гроші, що ними банкір редисконтує векселі *billbrokers*'а, цей останній редисконтує нові векселі. Ось до чого це доводить: «Поширення фіктивних кредитів утворювалося дисконтуванням векселів (*Akkomodationswechsel*) та

* Оборотний капітал. *Ред.*

** Гроші. *Ред.*

*** Зливки. *Ред.*

**** Товар. *Ред.*

***** Основний капітал. *Ред.*

бланковим кредитом, що дуже полегшувалось поведінкою провінційальних акційних банків, які дисконтували такі векселі, редисконтуючи їх потім у billbrokers'ів на лондонському ринку і то лише на основі кредитоспроможности самого банку, не зважаючи на іншу якість векселя». (I. c.).

Про це редисконтування та про те сприяння кредитовим спекуляціям, що його учинює це лише технічне збільшення позичкового грошового капіталу, цікаве таке місце з Economist'a: «Протягом багатьох років в деяких округах країни капітал» [власне позичковий грошовий капітал] «нагромаджувався швидше, ніж його можна було уживати, тимчасом коли в інших округах засоби його приміщення зростали швидше, ніж сам капітал. Отже, тимчасом коли в хліборобських округах банкіри не знаходили нагоди примістити вклади в своїх власних околицях з зиском та з певністю, в банкірів по промислових округах та торговельних містах був більший попит на капітал, ніж вони того капіталу могли постачити. Вплив такого відмінного по різних округах становища зумовив останніми роками виникнення та незвичайно швидке поширення нової кляси фірм, що, працюючи коло розподілу капіталу, в дійсності є банкіри великого масштабу, дарма що їх звичайно звать billbrokers'ами. Операції цих фірм сходять на те, щоб, узявши на певний умовний реченець та за певні умовні проценти надмірний капітал в банках тих округ, де того капіталу не можна було ужити, а так само й ті засоби акційних товариств та великих торговельних фірм, що лежать тимчасово без діла, визичати ці гроші за вищий процент банкам тих округ, де є більший попит на капітал; звичайно шляхом редисконту векселів своїх клієнтів... Таким чином Lombardstreet стала великим центром, де відбувається перенесення капіталу, що лежить без діла, з однієї частини країни, де його не можна ужити з користю, до іншої, де є попит на нього: і це має силу так для різних частин країни, як і для поодиноких осіб, що перебувають в аналогічному становищі. Первісно ці операції обмежувались майже тільки на позичанні та визичанні під застави, звичайні у банківській практиці. Але відповідно до того, як капітал країни швидко зростав і все більше економізувався за допомогою заснованих банків, фонди, що були до розпорядку цих дисконтових фірм, так збільшувались, що ці фірми почали давати позики спочатку під dock warrants (посвідки на товари, складені в доках), а потім і під накладні, що представляли ще зовсім не прибулі продукти, дарма що іноді, хоч і нерегулярно, під ці накладні вже видано було векселі на товарового маклера. Така практика скоро змінила увесь характер англійської кредитової справи. Полегкості, що їх, отже, давала Lombardstreet, утворили дуже міцну позицію товарних маклерів на Mincing Lane'i; ці маклери своєю чергою знову давали всі ці пільги купцям-імпортерам; ці останні почали так дуже користуватися з того, що тимчасом, коли 25 років тому кредитування під накладну або навіть під dock warrants якогось купця підтяло б його кредит, за останні

роки ця практика стала така загальна, що її можна вважати за правило, а не за рідкий виняток, як то було 25 років тому. Ця система навіть так поширилася, що великі суми беруть на Lombardstreet'і під векселі, видані під хліб *на пні* по далеких колоніях. В наслідок таких пільг купці-імпортери поширювали свої закордонні операції та твердо приміщували свій текучий (floating) капітал, що за його допомогою вони досі провадили своє підприємство, в найнепевніших з усіх підприємств, в колоніальних плянтаціях. що їх вони мало або й зовсім не могли контролювати. Отже, ми бачимо безпосередній зв'язок кредитів. Капітал країни, що назбирався в наших хліборобських округах, складається невеликими сумами як вклади до провінціальних банків, та централізується для вжитку на Lombardstreet'і. Але використовується його, поперше, для поширення підприємств в наших гірничих та промислових округах за допомогою редисконту векселів, виданих на тамтешні банки; а потім також для того, щоб дати більші полегкості імпортерам закордонних продуктів, а саме позиками під dock warrants та під накладні; в наслідок цього «лояльний» купецький капітал фірм в закордонній та колоніальній торгівлі міг звільнитися та уживатися для найнепевніших родів приміщення в заокеанських плянтаціях». (Economist, 1847 р., р. 1334). Оце — те «прегарне» переплутування кредитів. Сільський вкладник уявляє собі, що склав вклад тільки у свого банкіра, він уявляє собі далі, що банкір, визначаючи гроші, робить це відомим йому приватним особам Він не має ані найменшої уяви про те, що цей банкір дає свої вклади до розпорядку якомусь лондонському billbroker'ові, що над його операціями обидва вони не мають ані найменшого контролю.

Як великі громадські підприємства, напр., будівництво залізниць, можуть на певний час збільшувати позичковий капітал, коли виплачувані за акції суми лишаються завжди до вільного розпорядку банків протягом певного часу, аж до того часу, коли дійсно вживається ті суми, — це ми вже бачили.

Проте маса позичкового капіталу в ділком відмінна від кількості циркуляції. Кількість циркуляції ми тут розуміємо, як суму всіх банкнот і всіх металевих грошей — залічуючи сюди й зливки благородних металів, — що є в певній країні та перебувають в циркуляції. Частина цієї кількості становить резерв банків, раз-у-раз змінюючись своєю величиною.

«12 листопаду 1857 року» [дата припинення чинності банкового акту 1844 року] «ввесь резерв Англійського банку, разом з усіма філіями, становив тільки 580 751 £; одночасно сума вкладів становила 22½ мільйонів ф. ст., і з них щось 6½ мільйонів належало лондонським банкірам». (В. А. 1858, р. LVII).

Зміни рівня проценту (не вважаючи на ті зміни, що відбуваються протягом довших періодів, або на різниці рівня проценту по різних країнах; перші

зумовлено змінами в загальній нормі зиску, другі — ріжницями в нормах зиску та в розвитку кредиту) залежать від подання позичкового капіталу (вважаючи усі інші обставини, стан довір'я тощо за однакові), тобто капіталу, визичуваного у формі грошей, металевих грошей та банкнот; у відміну від промислового капіталу, що як такий, у товарній формі, визичається за посередництвом комерційного кредиту між самими агентами репродукції.

А проте маса цього позичкового грошового капіталу відмінна й незалежна від маси грошей, що перебувають в циркуляції.

Коли б, напр., 20 £ визичалось п'ять разів на день, то визичалось би грошовий капітал в 100 £, і це разом з тим значило б, що ці 20. ф ст., oprіч того, функціонували б принаймні 4 рази як купівний або платіжний засіб; бо, коли б при цьому не було посередництва купівлі та продажу, так що ті гроші не представляли б, принаймні, чотири рази перетвореної форми капіталу (тобто товару, залічуючи до нього й робочу силу), то вони становили б не капітал в 100 £, а тільки п'ять вимог, кожному на 20 £.

В країнах розвинутого кредиту ми можемо припустити, що весь вільний до визичання грошовий капітал є в формі вкладів у банках та у грошових позикодавців. Це має силу, принаймні для кредитових операцій взагалі та в цілому. А до цього коли справи добрі, раніше ніж розбушувалася власно спекуляція, при легкому кредиті та чим раз більшому довір'ї більша частина функцій циркуляції виконується простою передачею кредиту без посередництва металевих або паперових грошей.

Сама можливість великих сум вкладів при відносно малій кількості засобів циркуляції залежить виключно від:

1) числа купівель та платежів, що їх виконує та сама грошова монета;

2) числа її поворотів до банку як вкладу, так що її повторна функція як купівного та платіжного засобу здійснюється за посередництвом поновного перетвору її у вклад. Напр., дрібний торговець щотижня складає грішми 100 £ у свого банкіра; тими грішми банкір виплачує частину вкладу фабриканта; цей останній оплачує ними своїх робітників; робітники платять ними дрібному торговцеві, що знову складає їх до банку. Отже, 100 £, складені дрібним торговцем до банку, придались, поперше, на те, щоб виплатити фабрикантові його вклад, подруге, щоб виплатити заробіток робітникам, потрете, щоб платити ними самому дрібному торговцеві, почетверте, щоб скласти до банку дальшу частину грошового капіталу того самого дрібного торговця; бо наприкінці 20 тижнів, коли б він сам не мав удаватися до тих грошей, він склав би таким чином у банкіра тими самими 100 £ вклад в 2000 £.

В якій мірі цей грошовий капітал буває незайнятий, це виявляється тільки у впливі та припливі запасного фонду банків. Звідси пан Weguelin, управитель Англійського банку в 1857 році, робить той висновок, що золото становить

«єдиний» запасний фонд Англійського банку: «1258. На мою думку, норма дисконту фактично визначається сумою незайнятого капіталу, що є в країні. Суму незайнятого капіталу представляє резерв Англійського банку, що фактично є золотий запас. Тому, коли золото відпливає, це зменшує в країні суму незайнятого капіталу і з цієї причини підноситься вартість решти капіталу. — 1364. Золотий запас Англійського банку становить справді центральний резерв або той скарб готівкою, що на його основі провадиться всі справи країни... Це — той скарб або той резервуар, що на ньому завжди відбивається вплив закордонного вексельного курсу». (Report on Bank Acts 1857).

Маштаб для нагромадження дійсного, тобто продуктивного та товарного капіталу, дає статистика вивозу та довозу. І тут раз-у-раз виявляється, що для періодів розвитку англійської промисловості (1815–1870), які перебігають десятирічними циклами, максимум останнього періоду розцвіту *перед* кризою кожного разу є знову мінімум ближчого наступного періоду розцвіту, щоб потім піднятися до далеко вищого нового максимуму.

Дійсна або декларована вартість продуктів, вивезених з Великобританії та Ірландії в 1824 році, в році розцвіту, становила 40 396 300 £. Потім з кризою 1825 року розмір вивозу спадає нижче цієї суми, коливаючись між 35 та 39 мільйонами на рік. Коли повернувся розцвіт в 1834 році, він підноситься понад попередній найвищий рівень до 41 649 191 £, досягаючи в 1836 році нового максимуму в 53 368 571 £. В 1837 році він знову спадає до 42 мільйонів, так що новий мінімум уже вищий за старий максимум, коливаючись потім між 50 та 53 мільйонами. Поворот розцвіту підносить суму вивозу в 1844 році до 58½ мільйонів, при чому максимум 1836 року вже знову далеко перевищено. Року 1845 він досягає 60 111 082 £; потім в 1846 році спадає до суми щось понад 57 мільйонів, в 1847 році майже 59 мільйонів, в 1848 році майже 53 мільйони, в 1849 році підноситься до 63½ мільйонів, в 1853 році майже 99 мільйонів, в 1854 році 97 мільйонів, в 1855 році 94½ мільйони, в 1856 році майже 116 мільйонів, досягаючи в 1857 році максимуму в 122 мільйони. В 1858 році він спадає до 116 мільйонів, але вже в 1859 році підноситься до 13 (1 мільйонів. в 1860 році майже 136 мільйонів, в 1861 році лише 125 мільйонів (тут новий мінімум знову вищий за попередній максимум), в 1863 році 146½ мільйонів.

Те саме можна було б, звичайно, виявити й щодо довозу, який є показник поширення ринку; тут маємо ми до діла тільки з маштабом продукції. [Само собою зрозуміло, це має силу щодо Англії тільки для часу фактичної промислової монополії: але це має силу й щодо всіх країн з сучасною великою промисловістю, поки світовий ринок ще поширюється. — Ф. Е.]

2. Перетворення капіталу або доходу на гроші, що перетворюються в позичковий капітал

Ми розглядаємо тут нагромадження грошового капіталу, оскільки воно не означає ані припинення в потоці комерційного кредиту, ані економізування, чи то засобів, що є дійсно в циркуляції, чи то запасного капіталу агентів, що зайняті у репродукції.

Окрім цих двох випадків, нагромадження грошового капіталу може поставати через надзвичайний приплив золота, як це було в 1852 та 1853 роках в наслідок відкриття нових, австралійських та каліфорнійських покладів золота. Де золото складалось до Англійського банку. Вкладники брали замість нього банкноти, що їх вони безпосередньо по тому не складали в банкірів. Тим способом кількість засобів циркуляції незвичайно збільшувалася. (Свідчення Weguelin'a, В. С. 1857, № 1329). Банк силкувався ці вклади використувати, знизивши дисконт до 2%. Маса золота, нагромаджена в банку, зросла протягом шести місяців 1853 року до 22–23 мільйонів.

Нагромадження у всіх капіталістів, що дають у позику гроші, відбувається, зрозуміло, завжди безпосередньо у грошовій формі, тимчасом коли ми бачили, що дійсне нагромадження у промислових капіталістів відбувається звичайно через збільшення елементів самого репродуктивного капіталу. Отже, розвиток кредитової справи та величезна концентрація підприємств, що визичають гроші, в руках великих банків мусять уже сами про себе прискорювати нагромадження позичкового капіталу як форму, відмінну від дійсного нагромадження. Тимто цей швидкий розвиток позичкового капіталу є результат дійсного нагромадження, бо він є наслідок розвитку процесу репродукції, а зиск, що являє джерело нагромадження для цих грошових капіталістів, є тільки сума, відлічена з додаткової вартости, що її добувають капіталісти репродукції (одночасно й привлащена частина проценту від *чужих* заощаджень). Позичковий капітал нагромаджується одночасно і за рахунок промисловців і за рахунок купців. Ми бачили, що підчас несприятливих фаз промислового циклу рівень проценту може підноситись остільки високо, що він часо цілком поглинає зиск тих поодиноких ділянок промисловости, які є в особливо несприятливому стані. Одночасно спадають ціни державних фондів та інших цінних паперів. Це є той момент, коли грошові капіталісти масами скуповують ці знецінені папери, що підчас пізніших фаз незабаром підносяться знову до своєї нормальної висоти та понад неї. Тоді папери ці збувають, і таким способом привлащується частина грошового капіталу публіки. Та частина, що її не збувають, дає вищі проценти, бо її куплено за нижчу ціну. Але увесь той зиск, що його добувають грошові капіталісти та перетворюють його знову

на капітал, вони перетворюють насамперед у позичковий грошовий капітал. Отже, нагромадження його, як відмінне від дійсного нагромадження, хоч і породжене ним, виявляється вже, скоро ми розглядаємо лише грошових капіталістів, банкірів і т. ін., як нагромадження цієї осібної класи капіталістів. І воно мусить зростати з кожним поширом кредитової справи, що відбувається одночасно з дійсним поширом процесу репродукції.

Коли рівень проценту низький, то це знецінення грошового капіталу відбивається переважно на вкладниках, а не на банках. Перед розвитком акційних банків в Англії $\frac{3}{4}$ усіх вкладів лежали в банках, не даючи процентів. Якщо тепер платять за них процент, то він є принаймні на 1% нижчий від звичайного рівня проценту.

Щождо нагромадження грошей рештою капіталістичних клас, то ми не вважатимемо на ту частину грошей, що приміщується у процентових паперах та нагромаджується в цій формі. Ми розглядаємо лише ту частину, що її кидають на ринок в формі позичкового грошового капіталу.

Тут ми маємо, поперше, ту частину зиску, що її не витрачається як дохід, а призначається до нагромадження, але що для неї промислові капіталісти зразу не мають ужитку в своїх власних підприємствах. Цей зиск існує безпосередньо в товаровому капіталі, що його вартості частину він складає, та реалізується разом з ним у грошах. Отже, коли його (покищо ми не вважаємо на купця, бо про нього буде мова окремо) не перетворюють назад на елементи продукції товарового капіталу, то він мусить на деякий час затвердіти у формі грошей. Ця маса зростає з масою самого капіталу, навіть коли норма зиску меншає. Частина, що має витратитись як дохід, поволі споживається, однак протягом проміжного часу вона, як вклад, являє позичковий капітал у банкіра. Отже, навіть зріст частини зиску, витрачуваної як дохід, виявляється у повільному нагромадженні позичкового капіталу, нагромадженні, раз-у-раз повторюваному. І так само стоїть справа з другою частиною, призначеною до нагромадження. Отже, з розвитком кредиту та його організації навіть зріст доходів, тобто споживання промислових та торговельних капіталістів, виявляється як нагромадження позичкового капіталу. І це має силу щодо всіх доходів, оскільки їх споживається поволі, отже, щодо земельної ренти, заробітної плати в її вищих формах, доходів непродуктивних клас і т. ін. Всі вони набирають на певний час форму грошового доходу, і тому їх можна перетворити на вклади, отже й на позичковий капітал. Щодо всякого доходу, чи призначено його до спожитку, чи до нагромадження, скоро він існує у якійсь грошовій формі, має силу те, що дохід являє частину вартості товарового капіталу, перетворену на гроші, а тому й є він вияв та результат дійсного нагромадження, але не самий продуктивний капітал. Коли прядун виміняв свою пряжу на бавовну, а ту частину, що являє дохід, на гроші, то дійсною формою існування його

промислового капіталу є пряжа, що перейшла до рук ткача або, може, й до рук індивідуального споживача, і то саме та пряжа є — чи буде вона для репродукції, чи для спожитку — формою існування так капітальної вартости, як і додаткової вартости, що міститься в тій пряжі. Величина перетвореної на гроші додаткової вартости залежить від величини додаткової вартости, що міститься в пряжі. Але скоро додаткова вартість перетворилась на гроші, ці гроші становлять лише форму вартісного існування цієї додаткової вартости. І як така форма стають вони моментом позичкового капіталу. Для цього треба тільки, щоб вони перетворились на вклад, якщо сам власник уже не визичив їх. Навпаки, щоб перетворитись знову на продуктивний капітал, мусять вони досягти вже певної мінімальної межі.

Грошовий капітал та дійсний капітал. III. (Кінець)

Маса грошей, що так повинні знову перетворитись на капітал, є результат масового процесу репродукції, але, розглядувана сама про себе, як позичковий грошовий капітал, не є вона сама маса репродуктивного капіталу.

Найголовніше з досі розвинутого те, що пошир частини доходу, призначеної до спожитку (при чому ми не вважаємо на робітника, бо його дохід = змінному капіталові), виявляється передусім, як нагромадження грошового капіталу. Отже, в нагромадження грошового капіталу ввіходить момент, істотно відмінний від дійсного нагромадження промислового капіталу; бо частина річного продукту, призначена до спожитку, ніяк не стає капіталом. Певна частина її *заміщує* капітал, тобто сталий капітал продуцентів засобів споживання, але оскільки вона дійсно перетворюється на капітал, вона існує в натуральній формі доходів продуцентів цього сталого капіталу. Ті самі гроші, що представляють дохід, що правлять за простого посередника споживання, регулярно перетворюються на певний час у позичковий грошовий капітал. Оскільки ці гроші представляють заробітну плату, є вони разом з тим грошова форма змінного капіталу; а оскільки вони заміщують сталий капітал продуцентів засобів споживання, вони є грошова форма, що її тимчасово набирає той сталий капітал, та придається до купівлі натуральних елементів їхнього сталого капіталу, що його треба замінити. А ні в тій, ні в цій формі вони сами про себе не виявляють нагромадження, дарма що їхня маса зростає з обсягом процесу репродукції. Але тимчасово вони виконують функцію позичкових грошей, отже, грошового капіталу. Отже, з цього боку нагромадження грошового капіталу мусить завжди відбивати більше нагромадження капіталу, ніж воно є в дійсності, бо пошир індивідуального спожитку, здійснюючись за посередництвом грошей, видається нагромадженням грошового капіталу, бо воно постачає грошову форму для дійсного нагромадження, для грошей, що відкривають нові приміщення капіталу.

Отже, нагромадження позичкового грошового капіталу виявляє почасти тільки той факт, що всякі гроші, на котрі промисловий капітал перетворюється в процесі свого кругообороту, набирають форму не тих грошей, що їх *авансують* капіталісти репродукції, а тих грошей, що їх вони собі *позичають*; так що в дійсності авансування грошей, що мусить відбуватися в процесі репродукції, видається авансуванням позичених грошей. В дійсності на основі комерційного кредиту один визичає іншому гроші, що їх той потребує в процесі репродукції. Але це набирає тепер таку форму, що банкір, якому частина капіталістів репродукції позичає гроші, визичає їх другій частині тих капіталістів, при чому цей банкір в такому разі видається благ подателем; одночасно це набирає таку форму, що порядкування цим капіталом потрапляє цілком до рук банкіра, як посередника.

Тепер треба навести ще деякі особні форми нагромадження грошового капіталу. Капітал стає вільним, напр., з причини спаду цін на елементи продукції, на сирові матеріали і т. ін. Якщо промисловець не може безпосередньо поширити свій процес репродукції, то частину його грошового капіталу виштовхується як зайву з кругообороту, і перетворюється на позичковий грошовий капітал. Але, подруге, капітал звільняється у грошовій формі саме в купця, скоро настають перерви в торгівлі. Якщо купець зробив ряд справ і в наслідок таких перерв може почати новий ряд їх тільки згодом, то реалізовані гроші становлять для нього тільки скарб, надлишковий капітал. Однак одночасно вони безпосередньо є нагромадження позичкового грошового капіталу. В першому випадку нагромадження грошового капіталу означає повторювання процесу репродукції серед сприятливіших умов, дійсне звільнення частини раніше зв'язаного капіталу, отже, змогу поширювати процес репродукції тими самими грошовими засобами. Навпаки, в другому випадку воно означає просту перерву в потоці операцій. Але в обох випадках звільнений грошовий капітал перетворюється на позичковий грошовий капітал, представляє нагромадження цього капіталу, впливає рівномірно на грошовий ринок та на рівень проценту, дарма що в першому випадку звільнення грошового капіталу означає сприятливі умови процесу дійсного нагромадження, а в другому — гальмування його. Насамкінець, нагромадженню грошового капіталу сприяють ті люди, що забезпечують собі певний дохід та усуваються від репродукції. Що більше добувається зиску протягом промислового циклу, то більше таких людей. Тут нагромадження позичкового грошового капіталу означає, з одного боку, дійсне нагромадження (за його відносним обсягом); з другого боку, лише обсяг перетвору промислових капіталістів на простих грошових капіталістів.

Щождо другої частини зиску, не призначеної для спожитку в формі доходу, то вона перетворюється на грошовий капітал тільки тоді, коли її не можна ужити безпосередньо до поширу підприємства в тій сфері продукції, де ту частину

зиску добувається. Це може поставати з двох причин. Або тому, що ця сфера насичена капіталом. Або тому, що нагромадження для того, щоб мати змогу функціонувати як капітал, мусить перше досягти певного обсягу, відповідно до кількісних пропорцій приміщення нового капіталу в цьому певному підприємстві. Отже, нагромадження передусім перетворюється на позичковий грошовий капітал і додається до поширу продукції в інших сферах. Коли припустити, що всі інші обставини однакові, то маса зиску, призначеного до зворотного перетворення в капітал, залежатиме від маси добутого зиску, отже й від поширу самого процесу репродукції. Коли ж це нове нагромадження наражається в своєму ужитку на труднощі, брак сфер приміщення, коли, отже, відбувається переповнення ділянок продукції позичковим капіталом та надмірне постачання його, то ця багатість (Plethora) позичкового грошового капіталу доводить тільки обмеженість *капіталістичної* продукції. Ажіотаж в кредитовій справі, що по тому приходить, доводить, що немає жодної позитивної перешкоди для ужитку цього надмірного капіталу. Але, щоправда, є перешкода, що виникає в наслідок законів зросту капітальної вартости, в наслідок тих меж, що в них вартість капіталу може зростати як капітал. Багатість грошового капіталу, як такого, не означає неминуче ані надмірної продукції, ані бодай лише браку сфер для вжитку капітала.

Нагромадження позичкового капіталу полягає просто в тому, що гроші осідають, як гроші призначені до позичання. Цей процес дуже відмінний від дійсного перетворення на капітал; це — тільки нагромадження грошей в такій формі, в якій вони можуть перетворюватись на капітал. Але це нагромадження, як уже доведено, може виражати моменти, дуже відмінні від дійсного нагромадження. При постійному поширі дійсного нагромадження це поширене нагромадження грошового капіталу може почасти бути його результатом, почасти — результатом моментів, що, відбуваючись одночасно з поширом дійсного нагромадження, проте цілком відмінні від нього, а почасти, насамкінець, навіть результатом спину дійсного нагромадження. Вже тому, що нагромадження позичкового капіталу незвичайно зростає з причини таких моментів, які від дійсного нагромадження незалежні, а проте відбуваються поряд нього, вже тому мусить в певні фази циклу раз-у-раз поставати багатість грошового капіталу і ця багатість мусить розвиватися з розвитком кредиту. Отже, разом з цією багатістю мусить одночасно розвиватися необхідність поширювати процес продукції поза його капіталістичні межі: звідси надмірна торгівля, надмірна продукція, надмірний кредит. Одночасно мусить це відбуватися завжди в формах, що викликають реакцію.

Щодо нагромадження грошового капіталу з земельної ренти, заробітної плати, і т. ін., то зайво на цьому тут спинятися. Слід підкреслити лише те, що справа дійсного заощадження та поздержливости (серед тих, що збирають

скарби), оскільки вона дає елементи нагромадження, з поступом капіталістичної продукції, через поділ праці, припадає тим, що одержують мінімум таких елементів та ще досить часто гублять своє заощаджене, як от робітники при банкрутствах банків. З одного боку, промисловий капіталіст не сам «заощаджує» свій капітал, але порядкує чужими заощадженнями пропорційально величині власного капіталу; з другого боку, грошовий капіталіст робить з чужих заощаджень свій капітал, а кредит, що його дають капіталісти репродукції одні одним, і кредит, що їм дає публіка, повертає він у джерело свого особистого збагачування. Так знищується до краю остання ілюзія капіталістичної системи, ніби капітал породжується власною працею та ошадженням. Не тільки зиск є присвоювання чужої праці, але й капітал, що ним пускається в рух та визискується чужу працю, складається з чужої власности, яку грошовий капіталіст дає до розпорядку промислового капіталістові та за це своєю чергою визискує його.

Ще треба дещо зауважити про кредитовий капітал.

Як часто та сама грошова монета може фігурувати як позичковий капітал, це цілком залежить, як уже розвинуто вище, від того:

1) як часто вона реалізує товарні вартості в продажі та платежі, отже, переносить капітал, і далі від того, як часто вона реалізує дохід. Тому, як часто вона переходить до інших рук як реалізована вартість — чи то капіталу або доходу, це залежить, очевидно, від обсягу та маси дійсних оборотів;

2) це залежить від економії на платежах та від розвитку й організації кредитової справи.

3) Насамкінець, від зв'язку кредиту між собою та швидкості руху кредитів, так що, коли в одному пункті вона осідає як вклад, в другому негайно виходить вона знову, як позика.

Навіть, коли припустити за форму, що в ній існує позичковий капітал, лише форму дійсних грошей, золота або срібла, товарів, що їхня речовина править за мірило вартостей, то велика частина цього грошового капіталу завжди неминуче є лише фіктивна, тобто лише титул на вартість, цілком так, як от знаки вартости. Оскільки гроші функціонують в кругообороті капіталу, являють вони, щоправда, в певний момент грошовий капітал; проте вони не перетворюються на позичковий грошовий капітал, а їх або вимінюють на елементи продуктивного капіталу, або ж виплачують як засіб циркуляції, реалізуючи дохід, отже й не можуть вони перетворитися на позичковий капітал для свого державця. Але оскільки вони перетворюються на позичковий капітал, і та ж сама сума грошей повторно представляє позичковий капітал, то очевидно, що вони лише на одному пункті існують як металеві гроші; на всіх інших пунктах вони існують лише в формі вимоги на капітал. Нагромадження цих вимог, згідно з припущенням, виникає з дійсного нагромадження, тобто з перетво-

рення вартости товарового капіталу і т. ін. на гроші; проте нагромадження цих вимог або титулів, як таке, є відмінне так від дійсного нагромадження, що з нього воно постав, як і від майбутнього нагромадження (нового процесу продукції), що обслуговується за посередництвом визичання грошей.

Prima facie позичковий капітал існує завжди у формі грошей⁴⁷, пізніше у формі вимоги на гроші, бо гроші, що в них він спочатку існує, існують тепер тільки в руках позикоемця у дійсній грошовій формі. Для позикодавця позичковий капітал перетворився у вимогу на гроші, у титул власности. Тому та сама маса дійсних грошей може становити дуже різні маси грошового капіталу. Просто гроші — чи становлять вони реалізований капітал, чи реалізований дохід, — стають позичковим капіталом за допомогою простого акту визичання, за допомогою перетворення їх у вклад, якщо розглядати загальну форму за розвинуті кредитової системи. Вклад є грошовий капітал для вкладника. Однак в руках банкіра він може бути тільки потенціальним грошовим капіталом, що лежить без діла в його касі, замість лежати в касі його власника⁴⁸.

Зі зростом матеріяльного багатства зростає кляса грошових капіталістів; з одного боку, більшає число й багатство капіталістів, що відходять від справ, —

⁴⁷ В. А. 1857. Свідчення банкіра Twells'a: «4516. Як банкір, чи ви робите операції із капіталом чи з грішми? — Ми провадимо операції з грішми. — 4517. В якій формі платять вклади в ваш банк? — Грішми. — 4518. Як виплачуєте ви її? — Грішми. — Чи можна отже сказати, що вони є дещо інше, ніж гроші? — Ні».

Оверстон (див. розд. XXVI) раз-у-раз плутається між «capital» та «money». Value of money означає в нього також і процент, але остільки, оскільки він визначається масою грошей; value of capital означає процент, оскільки він визначається попитом на продуктивний капітал та зиском, що його він дає. Він каже: «4140. Уживати слово капітал дуже небезпечно. — 4148. Вивіз золота з Англії становить зменшення кількості грошей в країні й він мусить, природна річ, взагалі викликати збільшений попит на грошовому ринку» [отже, за Оверстоном, не на ринку капіталу]. — «4112. В міру того, як гроші відходять з країни, меншає їхня кількість в країні. Це зменшення кількості грошей, що лишаються в країні, породжує зріст вартости грошей» [первісно за його теорією це означало піднесення вартости грошей як грошей проти вартостей товарів, піднесення, викликане скороченням циркуляції; при чому, отже, це піднесення вартости грошей = спадові вартости товарів. А що в проміжний час навіть для нього безперечно доведено, що маса грошей в циркуляції не визначає цін, то й має тепер зменшення грошей як засобів циркуляції підвищувати їхню вартість як капіталу, що дає процент, а разом з тим підвищувати й рівень проценту]. «І це піднесення вартости решти грошей затримує їхній вплив та триває далі доти, доки поверне воно назад стільки грошей, скільки треба, щоб знову відновити рівновагу». — Продовження про суперечності Оверстона буде далі.

⁴⁸ Тут постає плутанина, бо і те й це є «гроші», і вклад як вимога до банкіра на платіж, і складені гроші в руках банкіра. Банкір Twells наводить такий приклад перед банковою комісією 1857 року: «Я починаю своє підприємство з 10 000 £. На 5000 £ я купую товарів та беру їх до себе на склад. Другі 5000 £ я складаю в банкіра, щоб брати по потребі. Однак я розглядаю цілу суму все ще, як свій капітал, дарма що 5000 £ з неї перебувають у формі вкладу або грошей. (4528)». З цього розгортаються тепер такі цікаві дебати: «4531. Отже, ви дали комусь іншому свої 5000 £ в банкнотах? — Так. — 4532. Отож ця особа має тепер вклад в 5000 £ — Так. — 4533. І ви маєте вклад ...

рантє; з другого боку, складаються сприятливі обставини для розвитку кредитової системи, а разом з цим більше число банкірів, грошових позикодавців, фінансистів і т. ін. — З розвитком вільного грошового капіталу збільшується кількість процентодайних паперів, державних паперів, акцій тощо, як це ми вже раніше розвинули. Але одночасно з цим зростає попит на вільний грошовий капітал, при чому Jobbers (маклери), що спекулюють тими паперами, відіграють головну роль на грошовому ринку. Коли б усі купівлі та продажі цих паперів означали лише дійсне приміщення капіталу, то мали б рацію сказати, що вони не можуть впливати на попит позичкового капіталу, бо, коли *A* продає свій папір, він забирає саме стільки грошей, скільки *B* приміщує в той папір. Тимчасом навіть тоді, коли папір хоч і існує, але немає того капіталу (принаймні, як грошового капіталу), що його той папір первісно представляв, — навіть тоді він, цей папір, завжди породжує *pro tanto* попит на такий грошовий капітал. Але в усякому разі це — той грошовий капітал, що ним порядкував спочатку *B*, а тепер порядкує *A*.

В. А. 1857. № 4886: «Чи на вашу думку слушно зазначено причини, що визначають норму дисконту, коли я кажу, що її регулюється масою капіталу на ринку, уживаного для дисконту торговельних векселів, у відмінні від інших родів цінних паперів? — [Charman:] Ні; я тримаюсь тієї думки, що на рівень проценту впливають усі ті цінні папери, які легко перетворюються на гроші (all convertible securities of a current character); було б неслухно обмежувати це питання лише на дисконті векселів; бо, коли є великий попит на гроші під [заставу] консолів або навіть посвідок державної скарбниці — як це нещодавно дуже часто траплялося — та ще й за процент, куди вищий за торговельний процент, то було б абсурдом казати, що це не зачіпає нашого торговельного світу; це зачіпає його дуже й дуже. — 4890. Коли на ринку є добрі та ходові цінні папери, що їх банкіри визнають за такі, і коли власники хочуть узяти в

... в 5000 £? — Цілком слушно. — 4534. Вона має 5000 ф. ст; грішми, і ви маєте 5000 £ грішми? — Так. — 4535. Але ж кінець-кінцем це — не що інше як гроші? — Ні». Плутанина виникає почасти з такої причини: *A*, що склав вклад в 5000 £, може брати з неї собі частину, порядкує ними так само, як коли б він ще їх мав при собі. Остільки вони функціонують для нього як потенціальні гроші. Але в усіх випадках, коли він бере собі якусь частину, він нищить свій вклад *pro tanto*. Якщо він бере з банку дійсні гроші, — а його гроші вже визичено далі, — то йому платять не його власними грішми, а грішми, що їх склав хтось інший. Коли він платить *B* борг чеком на свого банкіра, і *B* складає цей чек вкладом у свого банкіра, а банкір того вкладника *A* має теж чек на банкіра вкладника *B*, так що обидва банкіри тільки вимінюють ці чеки, то гроші, складені *A*, двічі виконали грошову функцію; поперше, в руках того, хто одержав гроші, складені *A*; подруге, в руках самого *A*. В другій функції це є вирівнювання боргових вимог (боргова вимога *A* до свого банкіра та боргова вимога останнього до банкіра *B*) без посередництва грошей. Тут вклад діє двічі як гроші, а саме одного разу як дійсні гроші, а потім як вимога на гроші. Просто вимоги на гроші можуть заступати місце грошей лише через вирівнювання боргових вимог.

позику гроші під ці папери, то, звичайно, це матиме свій вплив на торговельні векселі; я не можу, напр., сподіватися, що якась особа дасть мені свої гроші під торговельний вексель за 5%, коли вона того самого часу може визичити їх за 6% під консолі і т. ін.; таким самим способом це впливатиме й на нас; ніхто не може від мене вимагати, щоб я дисконтував його векселі за 5½%, коли я маю змогу визичити свої гроші за 6% — 4892. Про людей, що на 2000 £, або на 5000 £, або ж на 10 000 £ купують цінні папери, вважаючи їх за добре приміщення капіталу, ми не кажемо, що вони значно впливають на грошовий ринок. Коли ви питаєте мене про рівень проценту під [заставу] консолів, то я кажу про людей, що роблять операції на сотні тисяч, про так званих Jobbers'ів, що підписують або купують на ринку громадські позики на великі суми, а потім мусять тримати ці папери, поки матимуть змогу збути їх з зиском; ці люди мусять позичати для цього гроші».

З розвитком кредитової справи утворюються великі концентровані грошові ринки, як от Лондон, що одночасно є головний центр торгівлі цими паперами. Банкіри дають банді цих торговців до розпорядку маси грошового капіталу публіки, і так зростає це кодро цих грачів. «На фондовій біржі гроші звичайно дешевші, ніж де-інде», каже в 1848 році тодішній управитель Англійського банку перед таємним комітетом лордів (С. D. 1848, printed 1857, № 219).

Розглядаючи капітал, що дає процент, ми виявили вже тоді, що пересічний процент для довшої низки років визначається — за інших незмінних обставин — пересічною нормою зиску; не підприємецького бариша, бо той бариш сам є не що інше, а тільки зиск мінус процент.

Те, що і для коливань торговельного проценту — того проценту, що в межах торговельного світу обраховується позикодавцями грошей для дисконтування та позик, — настає така фаза протягом промислового циклу, коли рівень проценту перевищує свій мінімум, досягаючи середньої пересічної висоти (що її він потім згодом перевищує), при чому цей рух є наслідок піднесення зиску, — і це вже згадано та згодом ще докладніше дослідиться.

Тимчасом тут треба зауважити дві речі:

Перше. Коли рівень проценту протягом довшого часу (ми кажемо тут про рівень проценту в даній країні, як от в Англії, де середній рівень проценту для довшого часу є даний і де він також виявляється і в проценті, що його платять за позики на довші реченці і що його можна назвати приватним процентом) тримається високо, то це є prima facie доказ того, що протягом цього часу норма зиску є висока, однак це не доводить неминуче, що норма підприємецького бариша висока. Ця остання різниця більш або менш відпадає для капіталістів, що працюють переважно своїм капіталом; вони реалізують високу норму зиску, бо вони процент платять самим собі. Можливість високого рівня проценту

протягом довшого часу — ми не кажемо тут про фазу дійсного пригнічення — дається високою нормою зиску. Однак можливо, що ця висока норма зиску, після відлічення високої норми проценту, лишить тільки низьку норму підприємницького бариша. Ця остання може зменшитися, тимчасом коли висока норма зиску існуватиме й далі. Це можливо тому, що підприємства, скоро вони вже почали працювати, мусять провадитися й далі. У цій фазі багато підприємців працюють самим лише кредитовим капіталом (чужим капіталом); і висока норма зиску може бути подекуди спекулятивна у сподіванці на добрі справи в майбутньому. Високу норму проценту можуть платити при високій нормі зиску, але при чимраз меншому підприємницькому бариші. Її можуть виплачувати — і це буває, почасти, за часів спекуляції — не з зиску, а з самого позиченого чужого капіталу, і це може тривати деякий час.

Подруге. Вираз, що попит на грошовий капітал, а тому й норма проценту зростають в наслідок того, що норма зиску висока, не є тотожній з тим, що попит на промисловий капітал зростає, а тому й норма проценту є висока.

Підчас кризи попит на позичковий капітал, а разом з ним і норма проценту досягають свого максимуму; норма зиску, а з нею і попит на промисловий капітал майже зовсім зникають. Тоді кожен позичає тільки на те, щоб платити, щоб ліквідувати свої попередні зобов'язання. Навпаки, підчас оживлення по кризі вимагають позичкового капіталу на те, щоб купувати та щоб перетворювати грошовий капітал в продуктивний, або комерційний капітал. І тоді вимагає його або промисловий капіталіст або купець. Промисловий капіталіст витрачає його на засоби продукції та на робочу силу.

Чимраз більший попит на робочу силу сам по собі ніколи не може бути основою для піднесення рівня проценту, оскільки останній визначається нормою зиску. Вища заробітна плата ніколи не є основа вищого зиску, хоч — якщо розглядати особні фази промислового циклу — вона й може бути одним з його наслідків.

Попит на робочу силу може більшати тому, що визиск праці відбувається серед особливих сприятливих обставин, але чимраз більший попит на робочу силу, а тому й на змінний капітал сам по собі не збільшує зиску, а зменшує його *pro tanto*. А проте попит на змінний капітал, отже й попит на грошовий капітал може разом з цим більшати, і це може підвищувати рівень проценту. Тоді ринкова ціна робочої сили підвищується понад свою пересічну величину, має працю число робітників більше за пересічне, й одночасно підноситься рівень проценту, бо разом з тими обставинами зростає попит на грошовий капітал. Чимраз більший попит на робочу силу удорожчує цей товар як і кожен інший товар, підносить його ціну, але не підносить зиску, який головню спирається на відносну дешевину саме цього товару. Але одночасно — за припущених умов — він підвищує норму проценту, тому що збільшує попит на грошовий капітал.

Коли б грошовий капіталіст, замість визичати гроші, перетворився на промишловця, то та обставина, що він має платити за працю дорожче, сама по собі не підвищила б його зиску, а зменшила б його *pro tanto*. Кон'юнктура обставин може бути така, що хоч його зиск зростає, але ніколи не від того, що він дорожче платить за працю. Однак останньої обставини, оскільки вона збільшує попит на грошовий капітал, є досить, щоб підвищити норму проценту. Коли б заробітна плата — серед інших несприятливих обставин — зросла з якихось причин, то піднесення заробітної плати знизило б норму зиску, але піднесло б норму проценту у тій мірі, в якій воно збільшило б попит на грошовий капітал.

Коли не вважати на працю, то те, що Оверстон зве «попитом на капітал», є лише попит на товари. Попит на товари підвищує їхню ціну, чи тому, що він зростає понад пересічний рівень, чи тому, що подання спадає нижче від пересічного рівня. Якщо промисловий капіталіст або купець має тепер платити, напр., 150 £ за ту саму масу товарів, що за неї він раніш платив 100 £, то мав би він позичити 150 £, коли він раніше позичав 100 £; і тому мав би він при 5% платити $7\frac{1}{2}$ £ процентів, коли раніше він платив 5 £. Маса процентів, що їх йому доводиться платити, зросла б, бо зросла маса позиченого капіталу.

Спроба пана Оверстона цілком сходить на те, щоб змалювати інтереси позичкового капіталу та капіталу промислового як тотожні, тимчасом коли його банковий акт розраховано саме на те, щоб визискувати різницю їхніх інтересів на користь грошового капіталу.

Можливо, що попит на товари, якщо їхнє подання спаде нижче від пересічного рівня, не поглине більше грошового капіталу, ніж раніше. Доводиться платити за сукупну вартість товарів ту саму, може бути й меншу, суму, але за цю суму одержують уже меншу кількість споживчих вартостей. В цьому разі попит на позичковий грошовий капітал лишиться той самий, отже рівень проценту не зросте, дарма що попит на товар проти їхнього подання зростає, а тому і ціна товару піднесеться. Рівень проценту може бути зачеплено лише тоді, коли зростає сукупний попит на позичковий капітал, а за вище наведеними припущеннями цього не буває.

Але подання певного товару може впасти нижче від пересічного рівня, як от при неврожаю збіжжя, бавовни і т. ін., а попит на позичковий капітал може зростати, бо спекулюють на те, щоб іще вище піднести ціни, а найближчий засіб до піднесення цін той, щоб певну частину того подання забрати на деякий час з ринку. Але на те, щоб оплатити куплені товари, не продаючи їх, гроші добувають за допомогою комерційних «вексельних операцій». В цьому разі попит на позичковий капітал зростає, та рівень проценту може підвестися в наслідок цієї спроби штучно утруднити довіз товару до ринку. Вищий рівень проценту тоді свідчить про штучно зменшене подання товарного капіталу.

З другого боку, попит на певний товар може зростати тому, що його подання зросло й ціна того товару нижча від його пересічної ціни.

В цьому разі попит на позичковий капітал може лишитися той самий або навіть впасти, бо за ту саму грошову суму можна мати більше товарів. Однак може постати й спекулятивне утворення запасів, почасти, щоб використати сприятливий момент в інтересах продукції, почасти, сподіваючись пізнішого піднесення цін. В цьому разі попит на позичковий капітал міг би зростати, а підвищений рівень проценту свідчив би про те, що капітал витрачається на утворення надмірних запасів елементів продуктивного капіталу. Тут ми розглядаємо тільки попит на позичковий капітал, оскільки на нього впливає попит та подання товарового капіталу. Вже раніше з'ясовано, як мінливий стан процесу репродукції впливає в поодиноких фазах промислового циклу на подання позичкового капіталу. Тривіальну тезу, що ринкову норму проценту визначається поданням та попитом (позичкового) капіталу, Оверстон хитро-мудро кидає до однієї купи з тим своїм власним припущенням, що за ним позичковий капітал є тотожний з капіталом взагалі й намагається тим способом перетворити лихваря в однісінького капіталіста, а його капітал — в однісінький капітал.

Підчас пригнічення попит на позичковий капітал є попит на платіжні засоби та й більш нічого; ніяк не попит на гроші, як купівний засіб. При цьому рівень проценту може дуже високо піднятися, однаково, чи маємо ми реально-го капіталу — продуктивного та товарового капіталу — понад міру, чи обмаль. Попит на платіжні засоби є просто попит на перетворність у гроші, оскільки купці та продуценти можуть подати добрі гарантії; оскільки ж цього не буває, оскільки, отже, авансування платіжних засобів дає їм не тільки *грошову форму*, а ще й той *еквівалент*, що його їм бракує, до платежа, однаково в якій формі той еквівалент має бути, — остільки той попит є попит на *грошовий капітал*. Це — той пункт, де обидві течії поширеної вульгарної теорії, розглядаючи кризи, мають рацію і одночасно не мають рації. Ті, хто каже, що існує лише недостача платіжних засобів, або мають на оці тільки державців гарантій *bona fide*⁴⁹, або ж вони такі дурні, що гадають начебто банк має обов'язок та силу папірцем перетворювати усіх збанкрутованих спекулянтів у виплатоздатних солідних капіталістів. Ті, хто каже, що є лише недостача капіталу, або просто крутять словами, бо саме за таких часів у наслідок надмірного довозу та надпродукції є маси капіталу *неперетворного в гроші*, або вони говорять тільки про тих лицарів кредиту, що в дійсності опинилися в таких умовах, коли вони, не одержуючи вже більше чужого капіталу для своїх операцій, вимагають отже, щоб банк не

⁴⁹ Лат. вислів — значить: з добрим довір'ям; тут стосується до гарантій і означає «надійні», «певні» гарантії. Ред.

тільки поміг їм виплатити втрачений капітал, а ще й дав їм змогу провадити далі спекулятивні операції.

Основою капіталістичної продукції є те, що гроші, як самостійна форма вартости, протистоять товарів, або що мінова вартість мусить одержати в грошах самостійну форму, а це можливо лише тоді, коли певний товар стає тим матеріалом, що в його вартості вимірюється всі інші товари, що цей товар саме тому стає загальним товаром, товаром *par excellence* протилежно до всіх інших товарів. Це мусить виявлятися у двох напрямках, особливо в капіталістично розвинутих націях, які до значної міри заміняють гроші, з одного боку, кредитовими операціями, з другого боку — кредитовими грішми. Підчас пригнічення, коли кредит скорочується або зовсім припиняється, гроші раптом стають абсолютно проти всіх товарів як єдиний платіжний засіб та справжня форма буття вартости. Відси загальне знецінювання товарів, трудність, навіть неможливість перетворення їх у гроші, тобто в їхню власну суто-фантастичну форму. Але, подруге: самі кредитові гроші лише остільки є гроші, оскільки вони заступають абсолютно дійсні гроші на суму їхньої номінальної вартости. З відпливом золота можливість перетворення їх у гроші стає проблематичною, тобто стає проблематичною їхня тотожність з дійсним золотом. Відси примусові заходи, підвищення рівня проценту і т. ін., щоб забезпечити умови цього перетворення. Це може бути доведено до більш-менш загостреного становища помилковим законодавством, заснованим на помилкових теоріях грошей, та накинутими нації інтересами торговців грішми, Оверстонів і компанії. Але основу цих кредитових грошей дано основою самого способу продукції. Знецінення кредитових грошей (зовсім не кажучи вже про втрату ними властивостей грошей, втрату, однак, лише уявлювану) розхитало б усі існуючі відносини. Тому вартість товарів віддається в жертву на те, щоб забезпечити фантастичне та самостійне існування цієї вартости в грошах. Як грошова вартість вона забезпечена взагалі тільки доти, доки гроші забезпечені. Отже задля кількох мільйонів грошей доводиться віддати в жертву багато мільйонів товарів. Це є річ неминуча за капіталістичної продукції та становить одну з її прикрас. За попередніх способів продукції цього не трапляється, бо при тій вузькій базі, що на ній вони рухаються, ані кредит, ані кредитові гроші не розвиваються. Поки *суспільний* характер праці виявляється як *грошова форма буття* товарів, а тому — як *річ* поза дійсною продукцією, доти неминучі грошові кризи, незалежно від дійсних криз або як загострення їх. З другого боку, очевидно, що, поки не розхитано кредит певного банку, цей банк в таких випадках, збільшуючи число кредитових грошей, зменшує паніку, а, зменшуючи кількість цих грошей, збільшує ту паніку. Вся історія новітньої промисловости свідчить, що, коли б продукція в країні була організована, то метал був би потрібен в дійсності тільки для вирівнювання розрахунків по міжнародній

торговлі, скоро рівновагу її за даної хвилини порушено. Що всередині країни вже тепер не потрібно металевих грошей, показує припинення платежів готівкою так званими національними банками, припинення, до якого як до одинокого порятунку удаються в усіх крайніх випадках.

Було б смішно сказати про двох індивідів, що вони у відносинах між собою мають один проти одного платіжний баянс. Якщо вони обоє навзаєм є винуватець і кредитор, то очевидно, що, коли їхні вимоги не компенсуються, лише один мусить бути щодо решти винуватцем другого. Щодо нації цього ніяк не буває. І те, що цього не буває, всі економісти визнають в тій тезі, що платіжний баянс може бути сприятливий або несприятливий для певної нації, дарма що її торговельний баянс, кінець-кінцем, мусить вирівнятися. Платіжний баянс відрізняється від торговельного баянсу тим, що він є той торговельний баянс, який треба в певний час вирівняти. Отож кризи діють так, що вони стискають різницю між платіжним баянсом та баянсом торговельним в певний короткий час; і ті певні обставини, що розвиваються в нації, де є криза, і де тому й настає тепер і реченець платежа, — ці обставини приносять уже самі по собі таке скорочення часу, що протягом його має відбутись вирівнювання платежів. Поперше, відправа благородних металів, потім розпродаж комісійних товарів по низьких цінах; експортування товарів, аби тільки їх збути, або ж добути під них грошову позику всередині країни; піднесення рівня проценту, відмова в кредиті, спад курсу цінних паперів, розпродаж чужих цінних паперів, притягування чужоземного капіталу до приміщення в цих знецінених цінних паперах, насамкінець, банкрутство, що ліквідує масу вимог. При цьому ще часто металь відправляють до тієї країни, де вибухла криза, бо векселі на ту країну непевні, отже, платіж в металі є найпевніший. До цього долучається ще та обставина, що проти Азії всі капіталістичні нації є, здебільша, одночасно, безпосередньо чи посередньо, її винуватці. Скоро ці різні обставини справлять свій повний вплив на другу причетну націю, то одразу й у неї починається експорт золота або срібла, коротко — надходить реченець платежів, і ті самі явища повторюються.

При комерційному кредиті процент, як різниця між ціною в кредит та ціною за готівку, ввіходить в ціну товарів лише остільки, оскільки векселі мають реченець, довший за звичайний. В іншому разі того не буває. І це пояснюється тим, що кожен однією рукою бере кредит, а другою його дає. [Це не погоджується з моїм досвідом. — Ф. Е.]. Але оскільки в цій формі сюди ввіходить дисконто (disconto), його регулюється не цим комерційним кредитом, а грошовим ринком.

Коли б попит та подання грошового капіталу, що визначають рівень проценту, були тотожні з попитом та поданням дійсного капіталу, як твердить Оверстон, то процент мусів би одночасно бути низьким та високим, відповідно

до того, чи розглядають різні товари, чи той самий, товар на різних стадіях (сировина, півфабрикат, готовий продукт). В 1844 році рівень проценту Англійського банку коливався між 4% (від січня до вересня) та $2\frac{1}{2}$ —3% від листопада до кінця року. В 1845 році він становив $2\frac{1}{2}$, $2\frac{3}{4}$, 3% від січня до жовтня, між 3 та 5% протягом останній місяців. Пересічна ціна чистої орлеанської бавовни була в 1844 році $6\frac{1}{4}$ п., а в 1845 році $4\frac{7}{8}$ п. З березня 1844 року запас бавовни в Ліверпулі становить 627 042 паки, а з березня 1845 року 773 800 паків. Якщо робити висновки з низької ціни бавовни, то рівень проценту в 1845 році мусів бути низький, що і було в дійсності протягом більшої частини цього часу. Коли ж робити висновки за ціною пряжі, то рівень проценту мусів би бути високий, бо ціни були відносно, а зиски абсолютно високі. З бавовни по 4 п. за фунт можна було в 1845 році при 4 п. видатків на прядіння випрясти пряжу (№ 40 добрий *secunda mule twist*), що отже коштувала б прядунові 8 п., а продати її прядун міг в вересні та жовтні 1845 року по $10\frac{1}{2}$ або $11\frac{1}{2}$ п. за фунт (Дивись нижче посвідчення Wylie).

Всю цю справу можна розв'язати таким способом:

Попит та подання позичкового капіталу були б тотожні з попитом та поданням капіталу взагалі (хоч ця остання фраза — абсурд; для промисловця або купця товар є форма його капіталу, а проте він ніколи не вимагає капіталу як такого, а завжди лише цей спеціальний товар як такий, він купує та оплачує його як товар, збіжжя або бавовну, незалежно він тієї ролі, що її товар має набути в кругообороті його капіталу), коли б не було грошових позикодавців, а замість них капіталісти-позикодавці володіли б машинами, сировиною і т. ін. та визичали б або віддавали їх в найми, так як от тепер наймають доми промисловим капіталістам, що самі є власники частини цих речей. В таких умовах подання позичкового капіталу було б тотожне з поданням елементів продукції для промислових капіталістів, — товарів для купців. Але очевидно, що тоді розподіл зиску між позикодавцем і позикоемцем передусім цілком залежав би від того відношення, у якому цей капітал визичено та у якому він є власність того, хто його вживає.

За паном Weguelin'ом (В. А. 1857) рівень проценту визначається «масою незайнятого капіталу» (252); є «лише покажчик маси незайнятого капіталу, що шукає приміщення» (271); пізніше він називає цей незайнятий капітал «floating capital» (485), а під останнім він розуміє «банкноти Англійського банку й інші засоби циркуляції в країні; напр., банкноти провінціальних банків та наявну в країні монету... я розумію під floating capital також і запаси банків» (502, 503), а пізніше він додає сюди й зливки золота (503). Так той самий Weguelin каже, що Англійський банк має великий вплив на рівень проценту в той час, «коли ми» (Англійський банк) «фактично маємо більшу частину незайнятого капіталу у своїх руках» (1198), тимчасом коли за вищенаведеними виказами пана

Оверстона Англійський банк — «не місце для капіталу». Далі Weguelin каже: «На мою думку норма дисконту регулюється кількістю незайнятого капіталу країні. Кількість незайнятого капіталу представлена запасом Англійського банку, що фактично є металевий запас. Отже, коли металевий скарб меншає, то це зменшує кількість незайнятого капіталу в країні, і таким чином підносять вартість наявної решти капіталу» (1258). Дж. Стюарт Міл каже (1102): «Для того щоб зберегти виплатоздатність (solvent) свого banking department^{*}, банк мусить робити все можливе для поповнення запасу цього відділу; отже, скоро він бачить, що настає відплив, він мусить забезпечити собі запас та або обмежити свої дисконтіві операції, або продавати цінні напери». — Запас, оскільки ми маємо на увазі лише banking department, є запас тільки для вкладів. За Оверстоном, banking department має діяти лише як банкір, не вважаючи на «автоматичне» видання банкнот. Але підчас дійсного пригнічення банк незалежно від того запасу banking department^{*}, що складається лише з банкнот, пильно стежить за металевим скарбом і мусить стежити, коли не хоче збанкрутувати. Бо в тій самій мірі, в якій зникає металевий скарб, зникає й запас банкнот, й ніхто цього не мав би знати краще, як пан Оверстон, що так премудро улаштував це саме своїм банковим актом 1844 року.

^{*} Банковий відділ. Ред..

Засоби циркуляції при кредитовій системі

«Великий регулятор швидкості циркуляції є кредит. Відси пояснюється, чому гостра скрута на грошовому ринку звичайно збігається з переповненою циркуляцією». (The Currency Question Reviewed, p. 65.). Це треба розуміти двояко. З одного боку, всі методи, що заощаджують засоби циркуляції, засновані на кредиті. Але, з другого боку візьмим, напр., банкноту в 500 £ А дає її сьогодні В на оплату векся; В складає її того самого дня у свого банкіра; останній ще того самого дня дисконтує цією сумою вексель С; С платить нею своєму банкові, банк дає її bill-broker'ові позикою і т. ін. Швидкість, з якою обертається тут ця банкнота, обслуговуючи купівлі або платежі, залежить від тієї швидкості, що з нею вона раз-у-раз вертається до когось у формі вкладу та знову переходить до когось іншого у формі позики. Просте економізування засобу циркуляції досягає найбільшого розвитку в Clearing House*, у простій виміні векселів, що їм надійшов реченець платежа, та в переважній функції грошей як платіжного засобу для вирівнювання самих лише лишків. Але саме існування цих векселів спирається знову ж на кредит, що його дають одні одним промисловці та купці. Якщо цей кредит меншає, то меншає й число векселів, особливо довготермінових, отже, меншає й чинність цієї методи вирівнювань. І ця економія, що є в усуненні грошей з оборотів та спирається цілком на функції грошей як платіжного засобу, функції, що своєю чергою спирається на кредит, — ця економія може (якщо не вважати на більш або менш розвинуту техніку концентрації цих платежів) бути лише двоякого роду: або взаємні боргові вимоги, представлені вексями чи чеками, вирівнюються в того самого банкіра, що тільки переписує вимогу з рахунку одного на рахунок іншого; або різні банкіри вирівнюють їх між

* Розрахункова палата. Ред.

собою⁵⁰. Концентрація 8–10 мільйонів векселів в руках одного bill-broker'a, як от, напр., фірми Overend, Gurney & Co, була одним з головних засобів місцево поширити масштаб цього вирівнювання. За допомогою цього економізування підвищується чинність засобів циркуляції, оскільки стає потрібною менша кількість цих засобів до простого вирівнювання балансу. З другого боку, швидкість руху грошей, що обертаються як засобі циркуляції, залежить (і це теж дає економію) цілком від потоку купівель та продажів або теж від зчеплювання платежів, оскільки вони відбуваються одні по одних у грошах. Але кредит обслуговує циркуляцію й тим підвищує її швидкість. Поодинокa монета може, напр., здійснити лише п'ять оборотів та — як простий засіб циркуляції без посередництва кредиту — довше лишається в кожних поодиноких руках, коли А, її первісний державець, купує в В, В в С, С в D, D в E, E в F, отже, коли її перехід з рук до рук відбувається лише за посередництвом дійсних купівель та продаж. Коли ж В гроші, одержані від А як платіж, складає у свого банкіра, а цей останній витрачає їх на дисконт векселя С, С купує в D, D складає гроші у свого банкіра, а останній позичає їх E, що купує в F, то сама швидкість руху грошей як простого засобу циркуляції (купівного засобу) обумовлюється декількома кредитовими операціями: В складає гроші у свого банкіра, а останній дисконтує вексель для С, D складає гроші у свого банкіра, а останній дисконтує вексель для E; отже за посередництвом чотирьох кредитових операцій. Без цих кредитових операцій та сама монета протягом даного часу не виконала б п'яти купівель однієї по одній. Що дана монета зм'яла руки — як вклад та в дисконті — без посередництва дійсних купівель та продажів, то і прискорила вона тут свій перехід з рук в руки в черзі дійсних операцій купівлі-продажу.

Вище виявилось, що одна й та сама банкнота може являти вклади в різних банкірів. Так само може вона являти різні вклади в того самого банкіра. Банкір дисконтує вексель В тією банкнотою, що її склав в нього А, В платить нею С, С складає ту саму банкноту в того самого банкіра, що її видав.

Вже при розгляді простої грошової циркуляції (Книга I, розд. III, 2) показано, що маса грошей, які дійсно є в циркуляції, якщо швидкість циркуляції

⁵⁰ Пересічне число днів, що протягом їх лишалася в циркуляції банкнота:

Рік	Банкнота в 5 £	10 £	20–100 £	200–500 £	1000 £
1798	?	236	209	31	22
1818	148	137	121	18	13
1846	79	71	34	12	8
1856	70	58	27	9	7

(Відомості, подані касиром Англійського банку, Маршалем, в Report on Bank Acts; 1857. II. Appendix p. 301–302.)

та економію на платежах припущено за дані, визначається цінами товарів та масою операцій. Той самий закон має чинність і в циркуляції банкнот.

В наступній таблиці подано для кожного року пересічну річну суму банкнот Англійського банку, оскільки вони були в руках публіки, а саме суми банкнот в 5 та 10 £, банкнот від 20 до 100 £ та суми банкнот вищих купюр від 200 до 1000 £; і так само подано кожну з цих рубрик у відсотках до всієї суми банкнот, що перебували в циркуляції. Суми подано в тисячах, чому три останні знаки закреслено.

Рік	Банкноти в 5–10 £	%	Банкноти в 20–100 £	%	Банкноти в 200–1000 £	%	Разом, £
1844	9 263	45,7	5 735	28,3	5 253	26,0	20 241
1845	9 698	46,9	6 082	29,3	4 942	28,6	20 723
1846	9 918	48,9	5 771	28,5	4 590	22,6	20 286
1847	9 591	50,1	5 498	28,7	4 066	21,2	19 155
1848	8 732	48,3	5 046	27,9	4 307	23,8	18 085
1849	8 692	47,2	5 234	28,5	4 777	24,3	18 403
1850	9 164	47,2	5 587	28,8	4 646	24,0	19 398
1851	9 362	48,8	5 554	28,5	4 557	23,4	19 473
1852	9 839	45,0	6 161	28,2	5 856	26,8	21 856
1853	10 699	47,3	6 393	28,2	5 541	24,5	22 653
1854	10 565	51,0	5 910	28,5	4 234	20,5	20 709
1855	10 628	53,6	5 706	28,9	3 459	17,5	19 793
1856	10 680	54,4	5 645	28,7	3 324	16,9	19 648
1857	10 659	54,7	5 567	28,6	3 241	16,7	19 467

(В. А. 1858, р. I, II). Отже, ціла сума банкнот, що були в циркуляції, протягом від 1844 до 1857 року позитивно зменшилася, хоч торговельний оборот, оскільки його виявив вивіз та довіз, більше як подвоївся. Дрібніші банкноти, в 5 та 10 £, як показує таблиця, збільшилися сумою від 9 263 000 £ в 1844 р. до 10 659 000 £ в 1857 р. І це одночасно з саме тоді значним збільшенням циркуляції золота. Зате зменшення банкнот вищої вартости (від 200 до 1000 £) від 5 865 000 £ в 1852 році до 3 241 000 £ в 1857 році. Отже, зменшення більше, ніж на 2½ міл. ф. ст. Це пояснюється так: «8 червня 1854 року приватні банкіри Лондону приєднали акційні банки до участі в організації Clearing House, і незабаром по тому було заведено остаточний розрахунок (clearing) в Англійському банку. Щоденні вирівнювання переводяться переписуванням на рахунках, що їх різні банки мають в Англійському банку. Через заведення цієї системи банкноти вищої вартости, що ними банки користувалися раніше для вирівнювання своїх

взаємних рахунків, стали зайвими (В. А. 1858, р. V).

Як значно зменшено ужиток грошей в гуртовій торгівлі до невеличкого мінімуму, про це свідчить таблиця, надрукована в книзі I, розд. III, що подана банківій комісії фірмою Morrison Dillon and C°, однією з тих найбільших лондонських фірм, де дрібний торговець може закупити весь свій запас товарів усякого роду.

За свідченням W. Newmarch'a перед банковою комісією 1857 р. № 1741, заощадженню засобів циркуляції сприяли ще й інші обставини: поштовий тариф в 1 п. (das Penny-Briefporto), залізниці, телеграфи, коротко — поліпшені засоби комунікації; так що Англія тепер має змогу при приблизно тій самій циркуляції банкнот робити у п'ятеро-шестеро більш операцій. Але до цього значно спричинилося теж виключення з циркуляції банкнот, більших за 10 £ 1 це здається йому природним поясненням того, що в Шотляндії та Ірляндії, де в циркуляції є навіть банкноти в 1 £, циркуляція банкнот зросла приблизно на 31% (1747). Вся сума банкнот, що є в циркуляції у Сполученому Королівстві, включаючи й банкноти в 1 £, становить, хай 39 мільйонів ф. ст. (1749). Сума золота в циркуляції — 70 мільйонів ф. ст. (1750). В Шотляндії в 1834 році було в циркуляції банкнот 3 120 000 £; в 1844 році — 3 020 000 £; в 1854 році — 4 050 000 £ (1752).

Вже з цього випливає, що збільшення числа банкнот в циркуляції ніяк не в волі банків, що видають банкноти, поки ці банкноти можна кожного часу розмінювати на грші (Goeld). [Про паперові гроші, що їх не можна розмінати, тут взагалі немає мови; нерозмінні банкноти можуть лише там правити за загальний засіб циркуляції, де їх фактично підпирає державний кредит, як от, напр., тепер в Росії. Отже вони підлягають уже розвинутим законам (книга I, розд. III, 2, с: монета, знак вартости) про нерозмінні державні паперові гроші. — Ф. Е.]

Число банкнот в циркуляції регулюється потребами обороту, й кожна зайва банкнота повертається негайно назад до того, хто її видав. Оскільки в Англії взагалі лише банкноти Англійського банку обертаються як законний платіжний засіб, то й можемо ми тут знехтувати незначною, а до того ще й лише місцевою циркуляцією банкнот провінціальних банків.

Пан Neave, управитель Англійського банку, дає таке свідчення перед банковою Комісією 1858 року: «№ 947. (Питання): Хоч і яких заходів ви раз-у-раз уживаєте, проте сума банкнот в руках публіки, як ви кажете, лишається однакою; тобто приблизно 20 міл. ф. ст.? — За звичайних часів, здається, потреби публіки вимагають приблизно 20 міл. В певні часи, що періодично повторюються протягом року, сума та підноситься на 1 або 1½ міл. Коли публіка потребує більше, вона може, як я сказав, завжди одержати потрібну кількість в Англійському банку. — 948. Ви сказали, що підчас паніки публіка не дозволяла вам зменшувати суму банкнот; чи не буде ваша ласка обґрунтувати цю вашу дум-

ку? — Під час паніки публіка, так мені здається, має повну змогу добувати собі банкноти; і, природно, поки банк має зобов'язання, публіка може, на основі цього зобов'язання, брати з банку банкноти. — 949. Отже, здається, що повсякчас потрібно банкнот Англійського банку приблизно на 20 мільйонів ф. ст.? — 20 мільйонів ф. ст. банкнотами в руках публіки; це число змінюється. Буває 18½, 19, 20 мільйонів і т. ін.; але пересічно ви можете сказати — 19–20 мільйонів».

Свідчення Тома Тука перед комісією лордів про Commercial Distress* (С. D. 1848/57); № 3094: «Банк не має сили своєвільно збільшувати суму банкнот в руках публіки; він має силу зменшувати суму банкнот в руках публіки; але лише за допомогою дуже гвалтовної операції».

I. С. Wright, банкір в Нотінгемі протягом останніх 30 років, з'ясувавши докладно неможливість того, щоб провінціальні банки могли коли-небудь зберігати в циркуляції більше банкнот, ніж того потребує та хоче публіка, каже про банкноти Англійського банку (С. D. 1848/57) № 2844: «Я не знаю ніяких меж» (щодо видання банкнот) «для Англійського банку, але всякий надмір циркуляції переходить у вклади й так прийматиме іншу форму».

Те саме має силу для Шотляндії, де циркулюють майже самі лише паперові гроші, бо там, як і в Ірландії, дозволено й однофунтівки, а також тому що, «the Scotch hate gold**». Кеннеді, директор одного шотландського банку, заявляє, що банки не спромоглися б навіть зменшити циркуляції своїх банкнот, та дотримується він «тієї думки, що, доки операції всередині країни для свого здійснення вимагають банкнот або золота, доти банкіри мусять постачати стільки засобів циркуляції, скільки того потребують ці операції, — чи на вимогу своїх вкладників, чи то якимось інакше... Шотландські банки можуть обмежити свої операції, але вони не можуть контролювати видання своїх банкнот» (ib. № 3446 — 48). Так само висловлюється Андерсон, директор Union Bank of Scotland, ib. № 3578: «Чи заважає система взаємного обміну банкнотами» [між шотландськими банками] «надмірному виданню банкнот з боку якогось поодинокого банку? — Так; але ми маємо більш дійсний засіб, ніж обмін банкнотами» [який в дійсності не має з цим нічого до діла, але, що правда, забезпечує здатність банкнот кожного банку обертатись по всій Шотляндії], «а саме — і це є загальний звичай в Шотляндії — мати рахунок в банку; кожен, хто має сякі-такі гроші, має й рахунок в якомусь банку й щодня складає до банку гроші, що їх він сам безпосередньо не потребує, так що наприкінці кожного операційного дня всі гроші є в банках oprich тих, що їх кожен має в кишені».

Так само і в Ірландії; див. свідчення управителя Ірландського банку, Mac Donnall'я, та директора провінціального банку Ірландії, Murray'я, перед тією самою комісією.

* Commercial Distress — торговельна криза. Ред.

** Шотляндець ненавидить золото. Ред.

Так само як циркуляція банкнот не залежить від волі Англійського банку, вона не залежить і від стану того золотого скарбу в коморах банку, що забезпечує розмінність цих банкнот. «18 вересня 1846 року циркуляція банкнот Англійського банку становила 20 900 000 £, а його металевий скарб — 16 273 000 £; 5 квітня 1847 р. циркуляція — 20 815 000 £, а металевий скарб — 10 246 000 £. Отже, не зважаючи на експорт 6 мільйонів ф. ст. благородного металю, не настало зменшення циркуляції». (I. G. Kinnear, *The Crisis and the Currency, Ltd.* 1847, p 5). Однак, само собою зрозуміла річ, що це мав силу тільки в тих умовах, що тепер панують в Англії, та й то лише остільки, оскільки законодавство не визначить якогось іншого відношення між виданням банкнот та металевим скарбом.

Отже, тільки потреби самої лише торгівлі (*des Geschäfts selbst*) мають вплив на кількість грошей — банкнот та золота — в циркуляції. Тут, насамперед, треба звернути увагу на періодичні коливання, що-повторюються кожного року, хоч і який був би загальний стан справ, так що протягом останніх 20 років «одного певного місяця циркуляція є висока, другого — низька, а третього певного місяця доходить ся середньої точки». (Newmarch, B. A. 1857, № 1650).

Напр., у серпні місяці кожного року кілька мільйонів, здебільша золотом, переходять з Англійського банку у внутрішню циркуляцію на оплату видатків в зв'язку з жнивими; що тут головна справа у виплаті заробітної плати, то в Англії в цій справі менше вживають банкнот. До кінця року ці гроші знову припливають до банку. В Шотландії замість золотих соверенів є майже самі лише банкноти однофунтівки; тому тут у відповідному випадку поширюється циркуляція банкнот, і то саме двічі на рік, у травні та листопаді, від 3 до 4 мільйонів; по 14 днях починається вже зворотний приплив, а за місяць він майже закінчується (Anderson, I., c; № 3595–3600).

Циркуляція банкнот Англійського банку щочверть року зазнає ще й тимчасових коливань, бо виплачується щочверть року «дивіденди», тобто проценти на державні борги, через що спочатку банкноти вилучаються з циркуляції, а по тому знову їх викидається проміж публіку, але вони дуже скоро припливають назад. Weguelin (B. A. 1857, № 38) подає суму викликаного цим коливання циркуляції банкнот в 2½ мільйони. Навпаки, пан Charman з відомої фірми Overend Gurney and Co обчислює суму порушення на грошовому ринку, викликану тим явищем, далеко вище. «Коли ви податками заберете з циркуляції 6 або 7 мільйонів, щоб ними виплатити дивіденди, то мусить же бути хтось, хто дав би цю суму до розпорядку на проміжний час». (B. A. 1857, № 5196).

Далеко значніші та тримаються довший час ті коливання суми засобів циркуляції, що відповідають різним фазам промислового циклу. Про це послухаймо іншого Associé^{*} тієї фірми шановного квакера Samuel Gurney'я (C. D.

* Спільник. Ред.

1848/57, № 2645): «Наприкінці жовтня (1847 р.) в руках публіки було банкнот на 20 800 000 £. Тоді на грошовому ринку було дуже тяжко одержувати банкноти. Це постало з загальної опаски, що в наслідок обмеження банковим актом 1844 не можна буде добувати банкноти. Тепер [березень 1848 року] сума банкнот в руках публіки становить... 17 700 000 £, але що тепер немає ніякої комерційної паніки, то і є ця сума далеко більша за ту, що потрібна. В Лондоні немає жодного банкіра або торговця грішми, що не мав би банкнот більше, ніж він може їх ужити. — 2650. Сума банкнот... опріч тих, що є на схові в Англійському банку, являє собою цілком недостатній показчик активного стану циркуляції, коли одночасно теж не взяти на увагу... стану торговельного світу та кредиту. — 2651. Почуття, що тепер при сучасній сумі циркуляції в руках публіки є надмір банкнот, постає в значній мірі з нашого сучасного становища, з великого застою в справах. За високих цін та жвавих справ ця кількість, 17 700 000 £, викликала б у нас почуття недостачі».

[Поки стан справ є такий, що зворотний приплив зроблених авансувань відбувається регулярно, отже й кредит лишається незахитаним, пошир та скорочення циркуляції регулюється просто потребами промисловців та купців. Що золото, принаймні в Англії, не має ваги для гуртової торгівлі, а циркуляцію золота — якщо не вважати на сезонні коливання — можна розглядати для довшого часу як досить сталу величину, то й становить циркуляція банкнот Англійського банку досить точне мірило ступеня цих змін. За тихих часів по кризі розмір циркуляції є найменший, з новим оживленням попиту постає й більша потреба на засоби циркуляції, ця потреба зростає з розвитком розцвіту; найвищої точки кількість засобів циркуляції доходить в період надмірного напруження та надмірної спекуляції, — тоді вибухає криза й за ніч зникають з ринку банкноти, що їх ще вчора було багато, а з ними зникають і дисконтери векселів, і ті хто дають гроші під цінні папери, і купці товарів. Англійський банк має допомагати, — але й його сили незабаром вичерпані, банковий акт 1844 року змушує його обмежувати циркуляції своїх банкнот саме тоді, коли весь світ криком вимагає банкнот, коли державці товарів не можуть їх продавати, а проте повинні платити та готові на всякі жертви, аби тільки одержати банкноти. «Підчас переляку», каже вищезгаданий банкір Wright (1. с. № 2930), «країна потребує удвоє більшої циркуляції, ніж за звичайних часів, бо банкіри й інші скупчують собі про запас засоби циркуляції».

Скоро вибухав криза, справа вже тільки в платіжних засобах. А що в надході цих платіжних засобів кожен залежить від іншого та ніхто не знає, чи той інший в стані буде платити в реченець, то й настає справжня гонитва за тими платіжними засобами, що є на ринку, тобто за банкнотами. Кожен скупчує тих банкнот як скарб, скільки тільки він їх може одержати, і таким чином банкноти зникають з циркуляції того самого дня, коли їх потребують найбільше. Samuel

Gurney (С. D. 1848/57, № 1116) визначає число банкнот, прихованих під замок в момент паніки, в жовтні 1847 р. на суму 4–5 мільйонів ф. ст. — Ф. Е.]

Щодо цього особливо цікаві свідчення перед банковою комісією 1857 року спільника Gurney'ового, вже згаданого Шарман'а. Я подаю тут головний зміст їх у зв'язному викладі, хоч в них розглядаються деякі пункти, що їх ми дослідимо тільки пізніше. Пан Шарман дає таке свідчення.

«4963. Я не вагаючися скажу, що я не вважаю за доладне, коли грошовий ринок має бути під владою будь-якого індивідуального капіталіста (а їх в Лондоні є досить), що в стані утворювати величезну недостачу грошей та скруту тоді, коли циркуляція є саме дуже низька... Це можливо... є не один капіталіст, що може витягти з циркуляції банкнот на 1 чи 2 міл. ф. ст., якщо він може тим досягти певної мети». 4995. Якийсь великий спекулянт може продати консолів на 1 чи 2 міл. й таким способом забрати гроші з ринку. Дещо подібне сталося зовсім недавно, «і це утворює незвичайно гостру скруту».

4967. Певна річ, банкноти тоді є непродуктивні. «Але нема чого тим журитися, якщо таким способом можна осягнути великої мети; його велика мета — збити ціни на фонди, утворити грошову скруту, а зробити це — цілком в його силі». Приклад: одного ранку був великий попит на гроші на фондовій біржі; ніхто не знав причини; хтось запропонував Шарман'ові, щоб останній позичив йому 50 000 £ з 7%. Шарман здивувався, бо в нього рівень проценту був значно нижчий; він згодився. Скоро по тому той чоловік прийшов знову, взяв знову 50 000 £ з 7½%, потім 100 000 £ з 8% і хотів взяти ще більшу суму з 8½%. Але тоді самого Шарман'а охопила тривога. Потім виявилось, що раптом забрано з ринку значну суму грошей. Однак, каже Шарман, «я проте визичив значну суму з 8%; йти далі я боявся; я не знав, що з того вийде».

Не треба ніколи забувати, що хоч 19–20 мільйонів банкнотами, як кажуть, перебуває в руках публіки досить стало, проте, та частина цих банкнот, що є дійсно в циркуляції, з одного боку, і та частина їх, що лежить в банках незайнята як запас, з другого боку, раз-у-раз та значно змінюються одна проти однієї. Якщо цей запас великий, отже, рівень дійсної циркуляції низький, то з погляду грошового ринку це значить, що сфера циркуляції є повна (the circulation is full, money is plentiful); коли запас малий, отже коли рівень дійсної циркуляції високий, то грошовий ринок зве його низьким (the circulation is low, money is scarce); саме та частина являє низьку суму, що представляє позичковий незайнятий капітал. Дійсний, від фаз промислового циклу незалежний, пошир або скорочення циркуляції — так що однак та сума, що її потребує публіка, лишається однаковою — буває лише з технічних причин, напр., коли настає реченець платежа податків або процентів на державний борг. При платежі податків банкноти та золото припливають до Англійського банку понад звичайну міру, фактично скорочуючи циркуляцію, не зважаючи на потреби останньої.

Навпаки буває, коли виплачується дивіденди на державний борг. В першому випадку роблять позики в банку на те, щоб добути засоби циркуляції. В останньому випадку спадає рівень проценту в приватних банках з причини тимчасового зросту їхніх резервів. Де не має нічого до діла з абсолютною масою засобів циркуляції, а тільки має до діла з тією банковою фірмою, що пускає ці засоби в циркуляцію і що з погляду її той процес видається вивласненням позичкового капіталу, що й дає їй тому змогу ховати собі до кишені зиск від того.

В одному випадку відбувається лише часове переміщення засобів циркуляції, що його Англійський банк вирівнює тим способом, що незадовго перед реченцем платежа чвертьрічних податків або виплати так само чвертьрічних дивідендів він видає короткотермінові позики за низькі проценти; отож ці отак понад міру видані банкноти спершу заповнюють ті прогалини, що їх викликав платіж податків, тимчасом як їх зворотний платіж до банку зараз же по тому усовує той надмір банкнот, що до його призводить виплата дивідендів публіці.

В другому випадку низький або високий рівень циркуляції завжди становить лише інший розподіл тієї самої маси засобів циркуляції на активну циркуляцію та вклади, тобто знаряддя позик.

З другого боку, коли, напр., через приплив золота до Англійського банку більшає число банкнот, виданих за те золото, то ці останні допомагають дисконтові поза банком та припливають назад на оплату позик, так що абсолютна маса банкнот в циркуляції збільшується лише на короткий час.

Якщо циркуляція повна з причини поширу справ (що можливе й при порівняно низьких цінах), то рівень проценту може бути, відносно високий з причини попиту на позичковий капітал, що зумовлюється зростом зиску та збільшенням змоги нових приміщень капіталу. Коли рівень циркуляції є низький в наслідок скорочення справ або й великої поточности кредиту, то рівень проценту може бути низький і при високих цінах (див. Hubbard).

Абсолютний розмір циркуляції впливає на рівень проценту, визначаючи його, тільки підчас пригнічення. Тут попит на поширену циркуляцію означає або лише попит на засоби до утворення скарбів (якщо не вважати на зменшену швидкість, з якою гроші обертаються та з якою ті ж самі монети раз-у-раз перетворюються на позичковий капітал) в наслідок відсутности кредиту, як от в 1847 році, коли припинення банкового акту не викликало жодного поширу циркуляції, але його вистачило, щоб нагромаджені скарбом банкноти знову витягти на світ денний та кинути їх до циркуляції. Або ж у певних обставинах дійсно може бути потрібно більше засобів циркуляції, як от в 1857 році, коли циркуляція по припиненні банкового акту дійсно зросла на деякий час.

В інших випадках абсолютний розмір циркуляції не впливає на рівень про-

центу, поперше, тому, що — припускаючи економію та швидкість циркуляції як сталі — той розмір циркуляції визначається цінами товарів та кількістю операцій (при чому, здебільша, один момент паралізує вплив другого) та, на-самкінець, станом кредиту, тимчасом коли навпаки сам той розмір ніяк не визначає цих факторів; і, подруге, тому, що товарів ціни та процент не мають між собою ніякого неминучого зв'язку.

За тих часів, коли мав силу Bank Restriction Act (1797–1820 р. р.), був надмір засобів циркуляції, рівень проценту був завжди далеко вищий, ніж тоді, коли відновили платежі готівкою. Він швидко впав пізніше, коли обмежили видання банкнот та підвищились вексельні курси. В 1822, 1823, 1832 роках загальний розмір циркуляції був низький, рівень проценту теж низький. В 1824, 1825, 1836 роках розмір циркуляції був високий, рівень проценту піднісся. Улітку 1830 року циркуляція була висока, рівень проценту низький. Від часу відкриття нових покладів золота розмір циркуляції грошей поширився по цілій Європі, рівень проценту підвищився. Отже рівень проценту не залежить від кількості грошей, що перебувають в циркуляції.

Ріжниця між випуском засобів циркуляції та визичанням капіталу найкраще виявляється в дійсному процесі репродукції. Розглядаючи його, ми бачили (Книга II, відділ III), як обмінюється різні складові частини продукції. Напр., змінний капітал речово складається з життьових засобів робітників, з частини їхнього власного продукту. Але його виплачують їм частинами у грошах. Ці гроші мусить авансувати капіталіст, і від організації кредитової справи дуже залежить, чи зможе він ближчого тижня знову виплатити новий змінний капітал старими грішми, що він їх платив минулого тижня. Те саме бачимо ми в актах обміну між різними складовими частинами сукупного суспільного капіталу, напр., між засобами спожитку та засобами продукції тих засобів спожитку. Гроші, як ми бачили, мусять для циркуляції авансуватися однією або обома особами, що обмінюються. Потім гроші лишаються в циркуляції, але по закінченні обміну вони раз-у-раз вертаються назад до того, хто їх авансував, бо він авансував їх зверх свого дійсно занятого промислового капіталу (див. Книга II, 20 розділ). За розвинутої кредитової справи, коли гроші концентруються в руках банків, ці останні, принаймні, номінально, являють ту установу, яка авансує гроші. Це авансування стосується тільки до тих грошей, що перебувають в циркуляції. Це — авансування засобів циркуляції, а не авансування капіталів, що їх циркуляція обумовлюється цим авансуванням.

Чарпан: «5062. Може надійти час, коли банкноти в руках публіки становитимуть дуже велику суму, а проте їх не можна добути». Гроші є й підчас паніки; але кожен стережеться перетворювати їх на позичковий капітал, на позичкові гроші; кожен міцно тримає їх для дійсної платіжної потреби.

«5099. Чи посилають банки сільських округ свої надміри вільних грошей

до вас та до інших лондонських фірм? — Так, — 5100. З другого боку, чи дисконтують у вас фабричні округи Ланкашайру та Йоркшайру векселі для своїх промислових цілей? — Так. — 5101. Отже, цим способом зайві гроші однієї частини країни стають позиточні для потреб другої частини країни? — Цілком слушно».

Шарман каже, що звичай банків уживати свій надмірний грошовий капітал на короткий час на купівлю консолів та посвідок державної скарбниці, цей звичай за останній час дуже обмежився від того часу, коли стало звичаєм визичати ці гроші at call (з дня на день, маючи змогу кожного часу вимагати їх назад). Сам він вважає купівлю таких паперів для свого підприємства за незвичайно недоцільну. Тому він приміщує гроші в добрі векселі, що для частини їх щодня надходить реченець, так що він завжди знає, на скільки вільних грошей вік має рахувати кожного дня. (5001—5005). Навіть зріст вивозу видається більш або менш для кожної країни, а найбільше для тієї країни, що дає кредит, чимраз більшим попитом на внутрішньому грошовому ринку, чимраз більшим попитом, що однак відчувається як такий лише підчас пригнічення. Коли вивіз більшає, британські фабриканти виставляють звичайно довготермінові векселі на купців-експортерів під відправлені на комісію британські фабрики. (5126) «5127. Чи не часто складаються такі угоди, щоб від часу до часу поновлювати ці векселі? — [Шарман], Це — така справа, яку вони тримають в таємниці від нас; ми б не прийняли такого векселя... Певне, це може траплятись, але про дещо подібне я не можу нічого сказати». [Безгріховний Шарман] — «5123. Якщо дуже збільшується вивіз, як от, напр., за останній тільки рік на 20 міл. ф. ст., то чи не приводить це само собою до великого попиту на капітал для дисконтування векселів, що представляють цей вивіз? — Безперечно. — 5130. Що Англія звичайно дає закордонові кредит на весь свій вивіз, то чи може це зумовити поглинення відповідного додаткового капіталу протягом того часу, коли той кредит триває? — Англія дає величезний кредит; але зате вона бере на кредит свої сирові матеріали. Америка завжди бере векселі на нас на 60 днів, а інші країни — на 90 днів. З другого боку, ми даємо кредит; коли ми відправляємо товари до Німеччини, то даємо 2 або 3 місяці кредиту».

Вілсон питає Шарман'а (5131), чи не виписують векселі на Англію під ці імпортові сирові матеріали та колоніяльні товари одночасно з їхнім навантаженням та чи не прибувають уже вони навіть одночасно з накладними? На думку Шарман'а це так, але він нічого не знає про ці «купецькі» операції, — треба, мовляв, спитати більш тямущих людей. — При експорті до Америки, каже Шарман, «товари символізувалися в транзиті»; ця нісенітниця має значити, що англійський купець-експортер виписує чотиримісячний вексель під товари на одну з великих американських банкових фірм в Лондоні, а ця банкова фірма одержує покриття з Америки.

«5136. Чи не провадять звичайно справ з далекими країнами через такого купця, що чекає на поворот свого капіталу, поки товари продано? — Може й є фірми, що, маючи значне приватне багатство, в стані витратити свій власний капітал на товари, не беручи позик під ці товари; однак, здебільша, ці товари перетворюються на позики за допомогою акцептів добре відомих фірм. — 5137. Ці фірми закладено... в Лондоні, Ліверпулі та де-інде. — 5138. Отже, немає ніякої різниці, чи фабрикантові доведеться витратити свої власні гроші, чи він знайде в Лондоні або Ліверпулі купця, що ті гроші визичить; це завжди є позика, що її зроблено в Англії? — Цілком слушно. Фабрикант має з цим дещо до діла лише в небагатьох випадках» (навпаки, в 1847 році майже в усіх випадках). «Торговець фабрикатами, напр., менчестерськими, купує товари та відправляє їх кораблями за посередництвом поважної лондонської фірми; скоро лондонська фірма пересвідчилася, що все навантажено на кораблі за умовою, торговець випишує шестимісячний вексель на лондонську фірму під ці товари, відправлені до Індії, Китаю або до якої іншої країни; тоді приходить банкова система, дисконтуєчи йому цей вексель; отже на той час, коли він має платити за ці товари, він має вже гроші напоготові в наслідок дисконтування тих векселів. — 5139. А коли він і має гроші, то банкір все таки мусить позичити їх йому? — *Банкір має вексель; банкір купив вексель*; він уживає свій банковий капітал у цій формі, а саме у формі дисконтування торгових векселів». [Отже й Шарпан розглядає дисконтування векселів не як позичку, а як купівлю товару. — Ф. Е.] — «5140. Але це являє проте завжди частину попиту на грошовому ринку Лондону? — Безперечно; в цьому головна робота грошового ринку й Англійського банку. Англійський банк так само, як і ми, радіє, одержуючи ці векселі; він знає, що вони є добре приміщення грошей. — 5141. Чи зростає також попит на грошовому ринку в тій самій мірі, в якій зростає експорт? — Оскільки зростає розцвіт країни, то і ми» [Шарпан'и] «причетні до нього. — 5142. Отже, коли ці різні ділянки приміщення капіталу раптом поширюються, то природний наслідок нього є піднесення рівня проценту? — В цьому немає жодного сумніву».

5143. Для Шарпан'а «не цілком зрозуміло те, що при нашому великому вивозі ми мали такий великий ужиток для золота».

5144. Шановний Wilson питає: «Чи не може бути так, що ми даємо більші кредити під наш вивіз, аніж беремо під наш довіз? — Я сам маю сумнів щодо цього пункту. Коли хтось акцептує вексель під свої менчестерські товари, відправлені до Індії, то ви не можете акцептувати його менше, ніж на 10 місяців. Ми маємо — і це цілком певна річ — платити Америці за її бавовну трохи раніше, ніж Індія заплатить нам за товари; але дослідити, як це впливає, є досить тяжка справа. — 5145. Коли б ми мали збільшення вивозу мануфактурних товарів, як це було в минулому році, на 20 міль. ф. ст., то раніше ми

все ж мусили мати дуже значне збільшення довозу сирових матеріалів «[і вже тому надмірний експорт є тотожний з надмірним імпортом, а надмірна продукція — з надмірною торгівлею]», щоб випродукувати цю збільшену кількість товарів? — Річ безперечна; ми мусили б оплатити дуже значний балянс; тобто протягом того часу балянс мусив бути несприятливий для нас, але вексельний курс в наших розрахунках з Америкою протягом довшого часу є сприятливий для нас і ми одержували протягом довшого часу чимало благородних металів з Америки».

5148. Wilson питає архіліхваря Шарман'а, чи не вважає він свої високі проценти за ознаку великого розцвіту та високого рівня зисків. Шарман, очевидно, здивований наївністю цього сикофанта, природно, відповідає на це питання позитивно, проте він досить щирий, щоб зробити таке застереження: «Є декотрі, що не можуть собі дати іншої ради; вони мають виконати певні зобов'язання й мусять їх виконати, чи матимуть від того зиск, чи ні; але коли він» [високий рівень проценту] «тримається довго, то це свідчило б про розцвіт». Обидва забувають, що такий процент може бути також ознакою того, що пройдисвіти кредиту — як то було в 1857 році — роблять стан країни непевним, та мають змогу платити високий процент, бо вони платять його з чужої кишені (при цьому однак вони сприяють усталенню такого рівня проценту для всіх), а тимчасом живуть розкішно за рахунок майбутніх зисків. Проте саме це може бути одночасно й для фабрикантів і т. ін. справою, що справді даватиме дуже добрі зиски. Зворотний приплив капіталів через систему позик стає цілком оманливим. Це пояснює й далі наведене, що проте відносно Англійського банку не потребує жодного пояснення, бо за високого рівня проценту він дисконтує за нижчий процент, ніж інші.

«5156. Я можу напевно сказати, каже Шарман, що в даний момент, після того як ми протягом такого довгого часу мали високий рівень проценту, суми нашого дисконту досягають свого максимуму». [Це сказав Шарман 21 липня 1857 року, кілька місяців перед крахом].

«5157. В 1852 році» [коли процент був низький] «вони були далеко не такі великі». Бо в дійсності в ті часи справи були далеко здоровіші.

«5159. Коли б на ринку був великий надмір грошей... а банковий дисконт був низький, ми мали б зменшення числа векселів... в 1852 році ми перебували в цілком іншій фазі. Вивіз та довіз країни були тоді ніщо проти того, що маємо за наших часів. — 5161. За цієї високої норми дисконту обсяг наших дисконтових операцій є такого ж розміру, як і року 1854». [Коли процент був $5-5\frac{1}{2}$].

Надзвичайно цікаве в свідченнях Шарман'а те, що ці люди дійсно вважають гроші публіки за свою власність і думають, що мають право на повсякчасний обмін дисконтованих ними векселів на гроші. Наївність в питаннях

та відповідях велика. Законодавство, мовляв, має обов'язок уможливити постійний обмін векселів, акцептованих великими фірмами, на гроші; подбати про те, щоб Англійський банк серед усяких обставин редисконтував ті векселі bill-brokers'ам. І це тоді, коли в 1857 році трое таких bill-brokers'ів збанкрутували приблизно на 8 мільйонів, маючи проти цих боргів мізерний власний капітал. — «5177. Чи хочете ви цим сказати, що, на вашу думку, їх (акцепти Baring'a або Loyd'a) малося б обов'язково дисконтувати, от як тепер банкноти Англійського банку мусять обов'язково замінити на золото? — Я тієї думки, що це була б дуже прикра справа, коли б їх не сила було дисконтувати; це було б незвичайне становище, коли б хтось мусів припинити платежі, тому, що він, маючи акцепти Smith, Payne and Co або Jones, Loyd and Co не має змоги їх дисконтувати. — 5178. Хіба акцепт Baring'a не є зобов'язання заплатити певну суму грошей, коли тому векселеві надійде реченець платєжа? — Де цілком слушно; але панове Baring'i. коли вони беруть на себе таке зобов'язання, як і кожен купець, що бере таке зобов'язання, і в сні не думають, що їм доведеться те зобов'язання оплатити соверенами; вони сподіваються, що вони його оплатять в розрахунковій палаті. — 5180. Чи думаєте ви, що треба вигадати механізм такого роду, щоб за його допомогою публіка мала право одержувати гроші за вексель перед реченцем його оплати таким способом, щоб хтось інший мусів би його дисконтувати? — Ні, цього не мусів би робити акцептант; але, коли ви маєте тут на думці, що нам не повинно давати змогу дисконтувати торговельні векселі, то мусимо ми змінити весь лад речей. — 5182. Отже, ви думаєте, що він [торговельний вексель] мусить мати змогу перетворюватись на гроші так само, як банкнота Англійського банку мусить мати змогу обмінюватись на золото? — Цілком слушно, в певних умовах 5184. Отже, ви тієї думки, що установи сургенсу треба так зорганізувати, щоб торговельний безперечної солідности вексель можна було повсякчас так само легко обмінювати на гроші, як і банкноту? — Я тієї думки. — 5185. Ви не йдете так далеко, щоб сказати, що Англійський банк, або когось іншого треба постановою закону примусити міняти вексель на гроші? — Звичайно, я йду досить далеко, щоб сказати, що, складаючи закон до регулювання сургенсу, ми маємо вжити заходів проти можливости такого стану речей, коли внутрішніх, безперечно солідних та законно складених, торговельних векселів не можна перетворити на гроші». — Де є розмін торговельного векселя поряд розміну банкноти.

«5189. Торговці грішми країни в дійсності репрезентують тільки публіку» — як сказав пан Charpman пізніше перед асизами в справі Davison'a. Дивись Great City Frauds.

«5196. Щочверть року» [коли виплачують дивідендні «нам... абсолютно потрібно вдаватись до Англійського банку. Коли ви заберете з циркуляції 6 або 7 мільйонів державних доходів, маючи платити дивіденди, то мусить бути хтось,

хто дав би цю суму до розпорядку на проміжний час». — [Отже, в цьому випадку мовиться про подання грошей, а не капіталу або позичкового капіталу].

«5169. Кожен, хто знає наш торговельний світ, мусить знати, що, коли ми опиняємося в такому стані, що посвідок державної скарбниці не сила продати, що облігації ост-індської компанії є цілком ні до чого, що найкращих торговельних векселів не можна дисконтувати, — кожен мусить знати, що за таких часів мусить панувати великий неспокій серед тих, кого справи доводять до такого становища, коли вони на просту вимогу мусять даної хвилини робити платежі звичайними в країні засобами циркуляції, а це трапляється з усіма банкірами. А наслідок цього той, що кожен подвоює свої запаси. Тепер уявіть собі, як це вплине на цілу країну, коли кожен провінціальний банкір — а їх є приблизно 500 — дасть своєму лондонському кореспондентові доручення переказати йому 5000 £ банкнотами. Навіть, коли ми візьмемо за пересічну отаку малу суму — а це вже цілком абсурдна річ, — матимемо ми 2½ міл. ф. ст., що їх треба забрати з циркуляції. Чим можна їх замінити?».

З другого боку, приватні капіталісти і т. ін., що мають гроші, не дають їх ні за які проценти, бо вони за Шарпан'ом кажуть: «5194. Краще зовсім не мати жодних процентів, аніж не знати напевно, чи ми одержимо гроші, коли вони будуть нам потрібні».

«5173. Наша система така: ми маємо на 300 міл. ф. ст. зобов'язань, що їхньої оплати звичайними в країні грішми можуть вимагати кожного даного моменту одразу; і цих грошей, коли ми уживемо їх усі на це, є на 23 міл. ф. ст. або щось біля того; чи це не такий стан, що кожної хвилини може кинути нас у конвульсію?» Відси підчас криз раптове перетворення кредитової системи на систему монетарну.

Коли не вважати на паніку всередині країни підчас криз, то мова про кількість грошей може бути лише остільки, оскільки це стосується металю, світових грошей. Та саме це вилучає Шарпан, він каже тільки про 23 міл. банкнотами.

Той самий Шарпан: «5218. Первісною причиною розладу на грошовому ринку» [квітень та пізніше жовтень 1847 року] «безперечно була маса грошей, що в наслідок значного довозу в цім році потрібні були на те, щоб регулювати вексельні курси».

Поперше, цей запас грошей світового ринку було тоді зведено до свого мінімуму. Подруге, він одночасно був за гарантію розмінності кредитових грошей, банкнот. Отже, він сполучав дві цілком відмінні функції, що однак обидві впливають з природи грошей, бо дійсні гроші завжди є гроші світового ринку, а кредитові гроші завжди спираються на гроші світового ринку.

В 1847 році, коли б не припинили чинности банкового акту 1844 року, «розрахункові палати не могли б провадити свої справи» (5221).

Проте Шарман мав певне передчуття близької кризи: «5236. Бувають певні ситуації на грошовому ринку (а сучасна не дуже далеко від того), коли з грішми тяжко, і доводиться удаватися до банку».

«5239. Щодо сум, взятих нами з банку в п'ятницю, суботу та понеділок, 19, 20 та 22-го жовтня 1847 року, то ближчої середі ми були б тільки найбільше вдячні, коли б спромоглися одержати векселі назад; гроші одразу ж почали припливати до нас, скоро минулася паніка». — У вівторок 23 жовтня саме припинили чинність банкового акту й тим перебороли кризу.

Шарман тієї думки, 5274, що сума всіх поточних векселів на Лондон становить на кожний момент 100–120 міл. ф. ст. Ця сума не охоплює місцевих векселів на провінціяльні пункти.

«5287. Хоч у жовтні 1856 року сума банкнот в руках публіки зросла до 21 155 000 £, проте незвичайно тяжко було діставати гроші; не зважаючи на те, що публіка мала стільки грошей в своїх руках, ми не мали змоги запопасти їх до своїх рук». І це саме в наслідок неспокою, породженого тим скрутним станом, що в ньому деякий час (березень 1856 року) перебував Eastern Bank.

5190–92. Скоро паніка минулася, «всі банкіри, що свій зиск добувають з проценту, одразу ж почали пускати свої гроші в діло».

5302. Шарман пояснює неспокій, зумовлений зменшенням банкового запасу, не страхом за вклади, а тим, що всі ті, хто може опинитися в такому стані, що їм доведеться платити раптом великі грошові суми, знають дуже добре, що підчас скрути на грошовому ринку вони можуть бути змушені вдатись до банку, як до останнього джерела допомоги; а «коли банк має дуже малий запас, він не радітиме цьому, а навпаки».

А втім, прегарна річ, як той запас зникає як фактична величина. Банкіри тримають почасти в себе, почасти в Англійському банку певний мінімум, потрібний їм для своїх поточних операцій. Bill-brokers'и тримають «вільні банкові гроші країни», не маючи запасу. І Англійський банк на забезпечення своїх боргів покладам мав тільки запаси банкірів та інших осіб, разом з public deposits і т. ін., доводячи їх до найнижчого рівня, напр., до 2 міл. Тому, опріч цих 2 міл. в паперах, підчас скрути (а вона зменшує запас, бо банкноти, що надходять замість металю, який відпливає, доводиться анулювати), все це крутість абсолютно не має ніякого резерву, опріч металевого скарбу, й тому кожне зменшення останнього в наслідок відпливу золота збільшує кризу.

«5306. Коли б не було грошей на те, щоб вирівнювати платежі в розрахунковій палаті, то, на мою думку, нам не лишилося б нічого іншого, як зійтись разом та проробити наші платежі прима-векселями, векселями на державну скарбницю, на фірми Smith, Payne and Co і т. ін. — 5307. Отже, коли б уряд не подбав постачити вам засоби циркуляції, то ви самі утворили б їх собі? — Що можемо ми зробити? Приходить публіка й забирає в нас з рук засіб циркуляції;

його не стало. — 5308. Отже ви ж зробили б в Лондоні тільки те, що роблять в Менчестері щодня? — Так».

Дуже добра відповідь Шарман'а на питання, що його поставив Cayley (Birmingham-man атвудівської школи) щодо оверстонівського уявлення про капітал: «5315. Перед комісією говорилось, що підчас скрути, такої, як от та, що була року 1847, шукають не грошей, а капіталу; яка ваша думка в цій справі? — Я не розумію вас; ми робимо операції тільки грішми; я не розумію, що ви маєте тут на думці. — 5316. Коли ви під цим» [комерційний капітал] «розумієте кількість належних певній людині грошей, що їх вона має в своєму підприємстві, — коли ви це звете капіталом, то та ж кількість грошей є лише дуже незначна частина тих грошей, що ними він порядкує у своїх операціях, користуючися з кредиту, що його дає йому публіка» — через посередництво Шарманів.

«5339. Чи бракує в нас багатства, коли ми припиняємо свої платежі готівкою? — Аж ніяк;... в нас не бракує багатства, але ми рухаємося в незвичайно штучній системі, і коли в нас постає величезний загрозливий [superincumbent] попит на наші засоби циркуляції, то можуть настати такі обставини, які заважатимуть нам добувати ці засоби циркуляції. Чи має з тієї причини спаралізуватися ціла комерційна промисловість країни? Чи маємо закрити всякі шляхи до зайняття? — 5338. Коли б перед нами мало постати питання, що маємо зберегти — платежі готівкою чи промисловість країни, то я вже знатиму, що з них мені пустити в занепад».

Про нагромодження банкнот «з наміром загострити скруту та добути користь від наслідків того» [5358] й він каже, що це може трапитися дуже легко. Для цього досить було б трьох великих банків. «5383. Чи не мусить бути відомо вам, як людині добре ознайомленій з великими підприємствами нашої столиці, що капіталісти використовують ці кризи на те, щоб добувати величезні зиски від руїни тих, що падають жертвою? — В цьому не може бути жодного сумніву». І тут мусимо ми йняти віру панові Шарман'ові, дарма що він кінець-кінцем, спробувавши «добути величезні зиски від руїни жертв», зламав собі шию, як комерсант. Бо коли його спільник Gurney каже, що кожна зміна в справах корисна для тямущої людини, то Шарман каже: «Одна частина суспільства не знає нічого про іншу; от, напр., фабрикант, що експортує до континенту або імпортує собі сировину, нічого не знає про іншого, що торгує зливками золота». (5046). І так саме трапилося, що одного дня сами Gurney та Шарман стали отими «нетямущими» та зробилися ганебними банкрутами.

Ми вже бачили вище, що видання банкнот не в усіх випадках означає позику капіталу. Нижче наведене свідчення Тука перед С. Д. комісією лордів в 1848 році доводить лише, що позика капіталу навіть тоді, коли банк переводить її, видаючи нові банкноти, не свідчить ще невідмінно про збільшення кількості

банкнот в циркуляції.

«3099. Чи думаєте ви, що, прим., Англійський банк міг би значно поширити свої позики, не збільшуючи видання банкнот? — Є понад міру фактів, що це доводять. Один з найяскравіших прикладів цього трапився в 1835 році, коли банк зужив вест-індські вклади та позику в ост-індської кампанії для збільшення позик публіці; в той самий час сума банкнот в руках публіки фактично трохи зменшилася... Деяко подібне було помітно в 1846 році за того періоду, коли залізничні вклади складалось до банку; цінні папери (дисконтовані та заставлені) піднеслися приблизно до 30 міль., однак це не мало помітного впливу на суму банкнот в руках публіки».

Але поряд банкнот гуртова торгівля має другий і для неї далеко важливіший засіб циркуляції: вексель. Пан Шарман показав нам, оскільки важливо для регулярного розвитку справ, щоб добрі векселі приймалось на оплату скрізь та серед усяких обставин: коли вже й це не має сили, так що має лихові зарадити, ох біда! Отож як відносяться ці два засоби циркуляції один до одного?

Про це каже Gilbart: «Обмеження суми банкнот в циркуляції регулярно збільшує суму векселів в ній. Векселі бувають двоякого роду — торговельні векселі та банкірські векселі... якщо грошей стає обмаль, то позикодавці грошей кажуть: «Виставляйте на нас вексель, а ми його акцептуємо», і коли якийсь провінціальний банкір дисконтує вексель, то він дає клієнтові не гроші готівкою, а свою власну трату на 21 день на свого лондонського агента. Ці векселі правлять за засіб циркуляції». (G. W. Gilbart, *An Inquiry into the Causes of the Pressure etc.* p. 31).

У трохи зміненій формі це потверджує Newmarch B. A. 1857, № 1426:

«Між коливаннями в сумі векселів, що перебувають в циркуляції, та коливаннями банкнот, що перебувають в циркуляції, немає жодного зв'язку... однісінький, більш менш рівномірний результат є той... що, скоро на грошовому ринку настає найменша скрута, оскільки її виявляє піднесення норми дисконту, обсяг циркуляції векселів значно збільшується й навпаки».

Однак, векселі, видані за таких часів, ніяк не є лише короткотермінові банкові векселі, що про них згадує Gilbart. Навпаки; це — здебільша акомодатійні векселі, що не представляють жодних дійсних операцій, або представляють тільки такі операції, які лише на те розпочато, щоб мати змогу виставити під них вексель; прикладів тих двох родів векселів ми подали досить. Тому то Economist (Wilson), порівнюючи забезпеченість таких векселів з забезпеченістю банкнот, каже: «Банкноти, що їх оплачують негайно пред'явникові, ніколи не можуть у надмірному числі лишатися поза банком, бо надмір їх раз-у-раз припливатиме назад до банку для розміну, тимчасом коли двомісячні векселі можна видавати дуже надмірно, бо немає засобу контролювати видання їх, поки надійде реченець їхньої оплати, а тоді може бути їх знову вже замінено

на інші векселі. Щоб нація визнавала забезпеченість векселів в циркуляції, що їх маєтсья оплатити у якийсь майбутній реченець, та мала б, навпаки, сумнів щодо циркуляції паперових грошей, розмінюваних пред'явникові негайно — це для нас цілком незрозуміло». (Economist, 1847 р., 572).

Таким чином, кількість векселів в циркуляції, як і кількість банкнот, визначається тільки потребами обороту; за п'ятидесятих років в звичайні часи у Сполученому Королівстві в циркуляції було поряд 39 мільйонів банкнот приблизно на 300 міль. векселів, з того на 100–120 міль. на самий лише Лондон. Обсяг вексельної циркуляції не має впливу на обсяг циркуляції банкнот, та зазнає впливу цієї останньої лише підчас нестачі грошей, коли кількість векселів більшає, а їхня якість гіршає. Насамкінець, підчас кризи вексельна циркуляція зовсім перестає функціонувати; нікому не потрібна обіцянка платежа, бо кожен хоче мати платежі лише готівкою; тільки банкнота зберігає, принаймні до цього часу в Англії, свою здатність до циркуляції, бо за Англійським банком стоїть нація з цілим своїм багатством.

Ми бачили, що навіть пан Шарпан, який в 1857 році й сам був магнатом на грошовому ринку, гірко скаржитьсь на те, що в Лондоні є кілька великих грошевих капіталістів, досить дужих до того, щоб в певний момент викликати нелад на цілому грошовому ринку та в такий найганебніший спосіб драти шкуру з дрібніших торговців грішми. Отже, є кілька таких великих акул, що мають змогу значно загострити скруту, продавши на 1–2 мільйони консолів та забравши тим способом з ринку на цю суму банкнот (а одночасно вільного позичкового капіталу). Для того, щоб таким способом перетворити скруту на паніку, вистачило б спільного чину трьох великих банків.

Найбільша сила капіталу в Лондоні є, природно, Англійський банк, але з причини свого становища напівдержавної установи він не має змоги виявляти своє панування таким брутальним способом. Проте й він знає досить засобів та шляхів — особливо від часу банкового акту 1844 року, — як йому виходити сухеньким з води.

Англійський банк має капіталу 14 553 000 £ та, крім того, є в нього до розпорядку щось коло 3 мільйонів ф. ст. «решти», тобто нерозподілених зисків, а так само й усі гроші, що, приходячи до урядової скарбниці від податків і т. ін., мусять складатись до Англійського банку, поки їх почнуть уживати. Коли додати до цього ще суму інших грошових вкладів (за звичайних часів коло 30 міль. ф. ст.) та банкнот, виданих без покриття, то ми визнаємо цінування Newmarch'a ще за доволі помірне, коли він (В. А. 1857, № 1889) каже: «я переконався, що загальну суму фондів, яка раз-у-раз є в операціях на (лондонському) грошовому ринку, можна визначити приблизно на 120 міль. ф. ст.; і з цих 120 мільйонів

Англійський банк порядкує дуже значною частиною, щось 15–20%».

Оскільки банк видає банкноти, які не покриті металевим запасом, що є в його коморах, він утворює знаки вартости, що являють для нього не тільки засіб циркуляції, але й додатковий — хоч і фіктивний — капітал на номінальну суму цих непокритих банкнот. І цей додатковий капітал дає йому додатковий зиск — В. А. 1857. Wilson питає Newmarch'a: «1563. Циркуляція власних банкнот якогось банку, тобто та сума їх, що пересічно лишається в руках публіки, являє додаток до чинного капіталу того банку, чи не так? — Цілком певно. — 1564. Отже, весь зиск, що його той банк добуває з цієї циркуляції, становить зиск, що походить від кредиту, а не від того капіталу, що його дійсно має банк? — Цілком певно».

Природно, те саме має силу й щодо приватних банків, що видають банкноти. У своїх відповідях №№ 1866–78 Newmarch розглядає дві третини всіх виданих приватними банками банкнот (для останньої третини ці банки мусять тримати металевий запас) як «утворення відповідної суми капіталу», бо на цю суму заощаджується металевих грошей. Зиск банкіра з цієї причини може бути і не більший за зиск інших капіталістів. Лишається той факт, що банкір добуває зиск від цього національного заощадження металевих грошей. Те, що національне заощадження металевих грошей становить приватний зиск, ані трохи не бентежить буржуазних економістів, бо зиск є взагалі присвоювання національної праці. Чи є щось іще безглуздіше, ніж, прим., Англійський банк 1797–1817 рр., що до його банкнот було довір'я лише дякуючи державі, та який змушував потім державу, тобто публіку, оплачувати в формі процентів за державні позики надану йому державою силу перетворювати ті банкноти з паперу на гроші й потім визичати їх державі?

Проте банки мають ще й інші засоби утворювати капітал. За тим самим Newmarch'ом провінціяльні банки, як уже вище згадано, мають звичай відправляти свої зайві фонди (тобто банкноти Англійського банку) лондонським *billbrokers'*ам, що шлють їм натомість дисконтовані векселі. Цими векселями банк обслуговує своїх клієнтів, бо він має за правило не видавати векселів, одержаних від своїх місцевих клієнтів, щоб комерційні операції цих клієнтів не стали відомі в їхній власній місцевості. Оці, одержані з Лондону, векселі служать не тільки до того, щоб видавати їх клієнтам, які мають робити платежі безпосередньо в Лондоні, якщо вони не вважатимуть за краще доручити банкові зробити власний переказ на Лондон; ці векселі служать ще й до сплочування платежів у провінції, бо передатний напис банкіра забезпечує їм місцевий кредит. Таким чином, напр., в Ланкашайрі, витиснули ті векселі з циркуляції всі власні банкноти місцевих банків та чималу частину банкнот Англійського банку (*ibidem*, 1568–74).

Отже, ми бачимо, як банки утворюють кредит та капітал: 1) виданням вла-

сних банкнот; 2) виданням переказів на Лондон реченцем до 21 дня, переказів, що їх однак в момент їхнього видання одразу оплачується банком готівкою; 3) платежем дисконтованими векселями, що їхня кредитоздібність перед усім та найголовніше, принаймні для відповідної місцевої округи, забезпечується передатним написом банку.

Сила Англійського банку виявляється в регулюванні ним ринкової норми рівня проценту. Підчас нормального перебігу справ може трапитися, що Англійському банку не сила буде припинити помірний вплив золота з свого металевого скарбу, підвищенням норми дисконту⁵¹, бо потребу на платіжні засоби задовольняють приватні й акційні банки та bill-brokers'и, що за останні тридцять років набули значної сили на полі капіталу. Тоді має він уживати інших засобів. Але для критичних моментів все ще має силу те, про що банкір Glyn (з фірми Glyn, Mills, Currie and Co) свідчив перед С. D. 1848/57: «1709. Підчас великої скрути в країні Англійський банк диктує рівень проценту — 1710. Підчас надзвичайної скрути..., коли приватні банкіри або brokers'и порівняно обмежують дисконтові операції, ці операції випадають Англійському банку, й тоді він має силу усталювати ринкову норму рівня проценту».

Звичайно, як офіційна установа, що має державну охорону та державні привилеї, не сміє банк використовувати немилосердно цю свою силу, так як можуть собі дозволити це приватні підприємства. Тому й Hubbard ось що каже перед банковою комісією В. А. 1857; «2844 [питання]: А хіба не правда, що коли норма дисконту є найвища, то Англійський банк обслуговує найдешевше, а коли вона найнижча, тоді brokers'и обслуговують найдешевше? — [Hubbard]: Так завжди буває, бо Англійський банк ніколи не знижує норми проценту так низько, як його конкуренти, а коли норма є найвища, ніколи не підносить її цілком так високо, як вони».

А проте серйозною подією в комерційному житті буває, коли банк підчас скрути починає — уживаючи ходячого вислову — наганяти рівень проценту, тобто ще вище підносити рівень проценту, що вже піднявся вище від пересічного. «Скоро Англійський банк починає наганяти рівень проценту, припиняються всі закупи для вивозу закордон... експортери чекають, поки спад цін дійде найнижчої точки й тільки тоді, а не раніше, починають вони закупати.

⁵¹ На загальних зборах акційний Union Bank of London 17 січня 1894 президент пан Ritchie оповідав, що Англійський банк підвищив в 1893 році дисконт від $2\frac{1}{2}$ (липень) до 3 та 4% в серпні, та, згубивши проте протягом чотирьох тижнів повних $4\frac{1}{2}$ міл. ф. ст. золотом, до 5%, після чого золото почало припливати назад і банкову норму дисконту знизили в вересні до 4%, а в жовтні до 3%. Але на ринку цю банкову норму не визнали. «Коли банкова норма була 5%, то ринкова норма була $3\frac{1}{2}$, а норма для грошей була $2\frac{1}{2}$ %; коли банкова норма впала до 4%, то норма дисконту була $2\frac{3}{8}$ %, а грошова норма $1\frac{3}{4}$ %; коли банкова норма була 3%, то норма дисконту була $1\frac{1}{2}$, а грошова норма трохи нижча». (Daily News 18 січня 1894 р.) — Ф. Е.

Але коли цієї точки досягнуто, курси вже знову урегульовано, — золото перестають вивозити раніше, ніж досягнуто найнижчої точки спаду цін. Закупи товарів для експорту, можливо, й повернуть назад частину відправленого за кордон золота, але вони з'являються занадто пізно для того, щоб стати на заваді тому відпливові» (G. W. Gilbart, *An Inquiry into the Causes of the Pressure on the Money Market*. London 1840, p. 37). «Інший вплив регулювання засобів циркуляції за допомогою закордонного вексельного курсу є в тому, що підчас скрути воно приводить до величезного рівня проценту». (І. с., р. 40). «Витрати, що постають з віднови вексельних курсів, падають на продуктивну промисловість країни, тимчасом коли протягом цього процесу зиск Англійського банку позитивно зростає тому, що він провадить далі свої операції, маючи менше благородного металю» (І. с., р. 52).

Але, каже наш приятель Samuel Gurney, «ці великі коливання рівня проценту корисні для банкірів і торговців грішми — всякі коливання в справах корисні для того, хто тямить у справах». І хоч панове Gurneys'и безсоромно збирають вершки, використовуючи скрутний стан справ, тимчасом як Англійський банк не може собі дозволити того так само вільно, як вони, проте й йому випадають гарненькі зиски — не кажучи вже про той приватний зиск, що сам собою падає до рук панів директорів в наслідок того, що вони мають незвичайну добру нагоду раз-у-раз знайомитися з загальним станом справ. За відомостями Комісії лордів з 1817 року ці зиски Англійського банку після того, як відновлено платежі готівкою, становили за цілий період 1797–1817 рр.:

Bonuses and increased dividends . . .	7 451 136
New stock divided among proprietors	7 276 500
Increased value of capital	14 553 000
Разом	29 280 636

на капітал 11 642 100 £ за 19 років (D. Hardcastle *Banks and Bankers*. 2-nd. ed. London 1843, p. 120). Цінуючи за тим самим принципом загальний бариш Ірландського банку, що теж припинив року 1797 платежі готівкою, ми одержим такий результат:

Dividends as by returns due 1821	4 736 085
Declared bonus	1 225 000
Increased assets	1 214 800
Increased value of capital	4 185 000
Разом	11 360 885

на капітал з 3 міл. ф. ст. (*ibidem*, p. 163).

А ще кажуть про централізацію! Кредитова система, яка має свій центральний пункт в так званих національних банках та в великих грошових позикодавцях і лихварях, що є навколо тих банків, становить величезну централізацію та дає цій клясі паразитів казкову силу не тільки періодично нищити промислових капіталістів, але й найнебезпечнішим способом втручатися до дійсної продукції — і ця банда не знає нічого в продукції та не має з нею нічого до діла. Акти 1844 та 1845 років — то докази чимраз більшої сили цих бандитів, до яких прилучаються фінансисти та *stock-jobbers*'и*.

Але коли хтось ще має сумнів щодо того, що ці шановні бандити визискують національну й інтернаціональну продукцію лише в інтересі самої продукції та самих визискуваних, то того навчить краще оцей малюнок високої моральної гідности, банкірів: «Банкові заклади — то установи релігійні й моральні. Як часто молодий купець відвертався від товариства галасливих гультьяїв-приятелів, боючися щоб його не побачило пильне та осудливе око його банкіра? З яким страхом дбає він про те, щоб його банкір мав добру думку про нього, щоб здаватись завжди вартим пошани! Насуплене чоло банкіра має на нього більший вплив, ніж моральні проповіді його приятелів; чи не тремтить він від думки бути запідозреним в тому, що він винен у шахрайстві або в найдрібнішому фалшивому посвідченні, боючися, що це може збудити підозри і в наслідок цього можуть або обмежити його банковий кредит, або й зовсім відмовити йому в кредиті! Порада банкіра є для нього важливіша, ніж порада попа». (G. M. Bell, директор одного шотландського банку, *The philosophy of Joint Stock Banking*. London 1840, p. 46, 47).

* Протилежно до звичайного *jobber*'а, біржового маклера в широкому розумінні, є біржовик, який грає на біржі, на цінних державних паперах, акціях тощо. *Ред.*

Currency principle і англійське банкове законодавство 1844 року

[В одному попередньому творі⁵² досліджено теорію Рікардо про вартість грошей у відношенні до цін товарів; отже ми можемо тут обмежитися на найпотрібнішому. За Рікардо, вартість грошей — металевих — визначається зречевленим у них робочим часом, але лише доти, доки кількість грошей є у правильному відношенні до кількості та ціни товарів, що їх мають обертати. Якщо кількість грошей підноситься понад це відношення, то їхня вартість знижується, товарні ціни підносяться; коли ця кількість спадає нижче від цього правильного відношення, то їхня вартість підноситься, а товарні ціни спадають — за всіх інших однакових умов. В першому випадку країна, де є цей надмір золота, вивозитиме золото, що впало нижче від своєї вартості, та довозитиме товари; в другому випадку золото припливатиме до країн, де його цінують вище від його вартості, тимчасом коли товари, ціновані нижче від вартості, пливтимуть звідти до інших ринків, де їх можна продати за нормальними цінами. Що серед цих передумов «само золото, чи то в монеті, чи в зливках, може стати знаком металевої вартості, більшої або меншої за його власну вартість, то само собою зрозуміло, що таку саму долю матимуть і розмінні банкноти, що є в циркуляції. Хоч банкноти й розмінні, отже й їхня реальна вартість відповідає їхній номінальній вартості, проте вся маса грошей в циркуляції, золота й банкнот (the aggregate currency consisting of metal and of convertible notes), може ціною піднятися або знизитися, як до того, чи їхня загальна кількість — з вище розвинутих причин — підноситься вище або спадає нижче від рівня, що його визначає мінова вартість товарів, що є в циркуляції, та металева вартість золота... Це знецінювання, не паперу проти золота, а золота й паперових грошей разом, або загальної маси засобів циркуляції певної

⁵² К. Marx, Zur Kritik der Politischen Ökonomie, Berlin 1859, s. 150 ff. (К. Маркс. До критики політичної економії, вид. II. ДВУ, 1926, ст. 179 і далі).

країни — є один з головних винаходів Рікардо, що його лорд Оверстон та К^о примусили служити собі та зробили фундаментальним принципом банкового законодавства сера Роберта Піля з років 1844 та 1845». (І. с., р. 155).

Нам не треба повторювати тут наведений на тому самому місці доказ хибності цієї теорії Рікардо. Нас цікавить лише той спосіб, що ним тези теорії Рікардо обробила школа банкових теоретиків, яка диктувала згадані банкові акти Піля.

«Торговельні кризи протягом XIX віку, особливо великі кризи 1825 та 1836 років, не викликали дальшого розвитку Рікардової теорії грошей, але, щоправда, породили новий ужиток її. Це були вже не поодинокі економічні явища, як от за часів Юма знецінення благородних металів в XVI і XVII віці, або як за часів Рікардо знецінення паперових грошей протягом XVIII та на початку XIX віку, а великі бурі на світовому ринку, що в них розраджується колізія усіх елементів буржуазного процесу продукції; бурі, що їхнє походження та усунення шукають в межах найповерховнішої та найабстрактнішої сфери цього процесу, в сфері грошової циркуляції. Власне теоретична передумова, що з неї виходить ця школа економічних ворожбитів години сходять в дійсності ні на що інше, а тільки на догму, що Рікардо відкрив закони суто-металевої циркуляції. Їм лишилося тільки підбити під ці закони кредитову циркуляцію та циркуляцію банкнот.

«Найзагальнішим та найнаочнішим явищем торговельних криз є рапто-вий загальний спад товарних цін, що настає по довшому загальному піднесенні їх. Загальний спад товарних цін можна визначити як піднесення відносної вартости грошей проти всіх товарів, а загальне піднесення цін, навпаки, як спад відносної вартости грошей. В обох способах вислову явище тільки констатується, а не пояснюється... Всіляка фразеологія лишає завдання так само незмінним, як це зробив би переклад його з німецької мови англійською. Тому грошова теорія Рікардо з'явилася дуже до речі, бо вона тавтології надає подобу причинного відношення. Від чого постає періодичний загальний спад цін? Від періодичного піднесення відносної вартости грошей. Навпаки, від чого постає періодичне загальне піднесення товарних цін? Від періодичного спаду відносної вартости грошей. Можна було б так само слушно сказати, що періодичне піднесення та спад цін постає від їхнього періодичного піднесення та спаду... Коли визнати перетвір тавтології на причинне відношення, то все інше легко пояснюється само собою. Піднесення товарних цін постає від спаду вартости грошей. А спад вартости грошей, як ми дізнаємося від Рікардо, постає від переповненої циркуляції, тобто від того, що маса грошей, що є в циркуляції, підноситься понад певний рівень, що його визначає їхня власна іманентна вартість та іманентні вартості товарів. А так само й навпаки, загальний спад товарних цін постає від піднесення вартости грошей понад їхню іманентну

вартість в наслідок неповної циркуляції. Отже, ціни підносяться та спадають періодично, бо періодично в циркуляції буває занадто багато або занадто мало грошей. І хоч би й було доведено, що піднесення цін збігається зі зменшенням грошової циркуляції, а спад цін зі збільшенням тієї циркуляції, проте можна б запевняти, що в наслідок деякого — хоч статистично цього ніяк не можна довести — зменшення або збільшення маси товарів, що обертаються, кількість грошей в циркуляції, хоч і не абсолютно, але відносно збільшилась або зменшилась. Ми бачили отже, що за Рікардо ці загальні коливання цін мусять відбуватися й за суто-металевої циркуляції, але тут вони вирівнюються таким чергуванням, що, напр., неповна циркуляція зумовлює спад товарних цін, вивіз товарів за кордон, але цей вивіз зумовлює довіз золота в країну, а цей доплив грошей знову зумовлює піднесення товарних цін. Навпаки буває при переповненій циркуляції, коли товари імпортують, а золото експортують. А що не зважаючи на ці загальні коливання цін, що постають з самої природи Рікардової металевої циркуляції, їхня інтенсивна та потужна форма, форма криз, належить до періодів розвинутої кредитової системи, то й цілком очевидно, що видання банкнот регулюється не достеменно за законами металевої циркуляції. Металева циркуляція має свій цілющий засіб в імпорті та експорті благородних металів, що, негайно ввіходячи в циркуляції як монета, своїм допливом та відпливом знижують або підносять товарні ціни. Той самий вплив на товарні ціни мусять тепер штучно справляти банки, наслідуючи закони металевої циркуляції. Коли гроші припливають з-за кордону, то це доказ того, що циркуляція неповна, вартість грошей занадто висока, а товарні ціни занадто низькі, отже, в циркуляцію доводиться кинути банкнот пропорціонально кількості новоімпортованого золота. Навпаки, їх доводиться забирати з циркуляції відповідно до того, як золото відпливає з країни. Інакше кажучи, видання банкнот мусить регулюватись імпортом та експортом благородних металів або вексельним курсом. Помилкове припущення Рікардо, ніби золото є тільки монета, що отже все імпортоване золото збільшує кількість грошей в циркуляції, а тому й підносить ціни, а все експортоване золото зменшує кількість монет, а тому й знижує ціни — це теоретичне припущення стає тут *практичною спробою лишати стільки монети в циркуляції, скільки є в наявності золота в кожний даний момент*. Лорд Оверстон (банк'єр Jones Loyd), полковник Torrens, Norman, Clay, Arbuthnot та деякі інші письменники, відомі в Англії під назвою школи «Currency Principle», не тільки проповідували цю доктрину, але й за допомогою банкових актів сера Піля з 1844 та 1845 рр. зробили її основою англійського та шотландського банкового законодавства. Її ганебне теоретичне й практичне фіяско після експериментів найбільшого національного масштабу ми зможемо розглянути лише в науці про кредит».

Критику цієї школи подали Томас Тук, Джемс Вілсон (в *Economist*'і 1844–47 рр.)

та Джон Фулартон. Але як хибно також і вони розуміли природу золота та як неясно було їм відношення між грішми та капіталом, це ми бачили не раз, а саме в розділі XXVIII цієї книги. Тут подамо ще деякі матеріали з дебатів комісії нижчої палати в 1857 році про банкові акти Піля. (В. С. 1857) — Ф. Е.]

I. G. Hubbard, колишній управитель Англійського банку, свідчить: «2400. — Вивіз золота... абсолютно не впливає на товарні ціни. Навпаки, він дуже значно впливає на ціни цінних паперів, бо в міру того, як змінюється рівень проценту, неминуче справляється незвичайний вплив на вартість товарів, що втілюють цей процент». Він подає про роки 1834–43 та 1844–56 дві таблиці, які доводять, що рух цін п'ятнадцятьох найзначніших торговельних речей був цілком незалежний від впливу та припливу золота й від рівня проценту. Але зате ці таблиці доводять щільний зв'язок між впливом та припливом золота, що дійсно «є представник нашого капіталу, який шукає приміщення», і рівнем проценту. — «В 1847 році дуже велику суму американських цінних паперів переслали назад до Америки, так само й російські цінні папери — до Росії, а інші континентальні папери — до тих країн, звідки ми імпортували збіжжя».

15 головних товарів, покладених в основу далі поданих таблиць Hubbard'a, є такі: бавовна, бавовняна пряжа, бавовняні тканини, вовна, сукно, льон, полотно, індиго, чавун, бляха, мідь, волове сало, цукор, кава, шовк.

I. 1834–1843

Час	Металева готівка банку, £	Ринкова норма дисконту, %	З 15 головних товарів		
			Піднеслися ціною	Впали	Без змін
1834, 1 березня	9 104 000	2 ³ / ₄	—	—	—
1835, 1	6 274 000	3 ³ / ₄	7	7	1
1836, 1	7 918 000	3 ¹ / ₄	11	3	1
1837, 1	4 079 000	5	5	9	1
1838, 1	10 471 000	2 ³ / ₄	4	11	—
1839, 1 вересня	2 684 000	6	8	5	2
1840, 1 червня	4 571 000	4 ³ / ₄	5	9	1
1840, 1 грудня	3 642 000	5 ³ / ₄	7	6	2
1841, 1	4 873 000	5	3	12	—
1842, 1	10 603 000	2 ¹ / ₂	2	13	—
1843, 1 червня	11 566 000	2 ¹ / ₄	1	14	—

II. 1844–1853

Час	Металева готівка банку, £	Ринкова норма дисконту, %	З 15 головних товарів		
			Піднеслися ціною	Впали	Без змін
1844, 1 березня	16 162 000	2¼	—	—	—
1845, 1 грудня	13 237 000	4½	11	4	—
1846, 1 вересня	16 366 000	3	7	8	—
1847, 1	9 140 000	6	6	6	3
1850, 1 березня	17 126 000	2½	5	9	1
1851, 1 червня	13 705 000	3	2	11	2
1852, 1 вересня	21 853 000	1¾	9	5	1
1853, 1 грудня	15 093 000	5	14	—	1

Hubbard додає до цього таке пояснення: «Як за 10 років, 1834–43, так і за 1844–53 роки поряд коливання кількості золота в банку в кожному випадку відбувалося збільшення або зменшення позичкової вартості грошей, що визначалися під дисконт; а з другого боку, зміни товарних цін в країні виявляють повну незалежність від розмірів циркуляції, оскільки ці останні виявляються в коливаннях кількості золота в Англійському банку». (Bank Acts Report, 1857, II., p. 290 та 291).

Що попит та подання товарів регулює їхні ринкові ціни, то очевидно, яка є помилкова Оверстонова ідентифікація попиту на позичковий грошовий капітал (або, радше, відхилів подання від попиту), оскільки цей попит виявляється в нормі дисконту, з попитом на дійсний «капітал». Твердження, що товарні ціни регулюються коливаннями в сумі сургенсу, ховається тепер за фразою, що коливання норми дисконту виявляють собою коливання попиту на дійсний речовий капітал, у відміну від грошового капіталу. Ми бачили, що й Норман, і Оверстон дійсно стверджували це перед тією самою комісією, та бачили, до яких нікчемних викрутів при цьому мусіли вони вдаватися, особливо останній, поки він, кінець-кінцем, таки добре впіймався. (Розділ XXVI). Де дійсно давня вигадка, ніби зміни в масі наявного золота, збільшуючи або зменшуючи кількість засобів циркуляції в країні, мусять піднести або знизити товарні ціни в межах цієї країни. Якщо золото вивозять, то за цією сургенсу-теорією ціни товарів мусять підноситися в тій країні, куди надходить золото, і разом з цим мусить підноситися вартість експорту країни, що вивозить золото, на ринку країни, що довозить золото; навпаки, вартість експорту останньої країни на ринку першої буде спадати, зростаючи в країні, звідки походить той експорт та куди прямує золото. Однак, в дійсності зменшення кількості золота підносить

лише рівень проценту, а зменшення тієї кількості знижує його, і коли б цих коливань рівня проценту не бралось на увагу при визначенні коштів продукції або при визначенні попиту та подання, то товарних цін вони, ті коливання, цілком не зачіпали б.

У тому самому звіті N. Alexander, шеф однієї значної фірми, що провадить справи в Індії, так висловлюється про великий вплив срібла до Індії та Китаю коло середини 50-х років почасти в наслідок китайської громадянської війни, що припинила збут англійських тканин в Китаю, почасти в наслідок тієї хвороби шовковика в Європі, що дуже обмежила італійське та французьке шовківництво.

«4337. Чи цей вплив іде до Китаю, чи до Індії? — Ви шлете срібло до Індії та на добру частину його купуєте опіум, що весь іде до Китаю на те, щоб утворити фонд для заupu шовку; і стан ринків в Індії такий (не вважаючи на нагромадження там срібла), що для купця вигідніше посилати туди срібло, ніж тканини або інші британські фабрикати. — 4338. Чи не було великого впливу з Франції, що в наслідок його ми одержували срібло? — Так, дуже значний вплив. — 4344. Замість вивозити шовк з Франції та Італії, ми відправляємо його туди великими партіями, так бенгальський, як і китайський».

Отож до Азії відправлялося срібло — грошовий метал цієї частини світу — замість товарів не тому, що ціни на ці товари піднеслися в країні, що їх продукує (Англія), а тому що впали — впали через надмірний імпорт — в тій країні, куди їх імпортують; дарма що це срібло Англія одержувала з Франції та почасти мусила його оплачувати золотом. За сurrency-теорією при такому імпорті ціни в Англії мусили б впасти, а в Індії та Китаю — піднятися.

Другий приклад. Перед комісією лордів (С. D. 1848–1857) Wylie, один з перших ліверпульських купців, свідчить так: «1994. Наприкінці 1845 року не було вигіднішої справи, що давала б такі великі зиски [як бавовнопрядіння]. Запас бавовни був великий, і добру придатну бавовну можна було мати по 4 п. за фунт, а з такої бавовни можна було випрядати гарний *secunda mule twist* № 40, що на нього теж мали витратити коло 4 п., отже разом витрат щось коло 8 п. у прядуна. Цю пряжу великими масами продавалося в вересні та жовтні 1845 року — і склалися так само великі контракти на постачання її — по 10½ та 11½ п. за фунт, і в деяких випадках прядуни реалізували зиск, рівний купівельній ціні бавовни. — 1996. Справа була вигідна до початку 1846 року. — 2000. З березня 1844 року запас бавовни [627 042 паки] становив подвійну кількість того, що він становить сьогодні [7 березня 1848 року, коли його було 301 070 паків], а проте ціна була на 1¼ п. за фунт вища». [6¼ п. проти 5 п.]. Одночасно пряжа — добрий *secunda mule twist* № 40 — впала від 11½–12 п. до 9½ п. в жовтні та до 7¾ п. наприкінці грудня 1847 року; пряжу продавалося за купівельну ціну бавовни, що з неї було її випрядено (ib, № 2021, 2023). Це виявляє

ту заінтересовану премудрість Оверстона, що гроші мають бути «дорогі», бо капітал «рідкий». 3-го березня 1844 року банковий рівень проценту був 3%; в жовтні та листопаді дійшов він до 8 та 9% й 7 березня 1848 року становив ще 4%. Ціни на бавовну — в наслідок цілковитого спину в збуті та в наслідок паніки з відповідним їй високим рівнем проценту — впали далеко нижче від тієї ціни на неї, що відповідала станіві подання. Наслідок цього було, з одного боку, величезне зменшення довозу в 1848 році, а з другого боку, зменшення продукції в Америці; відси новий зріст бавовняних цін в 1849 році.

За Оверстоном, товари були занадто дорогі тому, що занадто багато грошей було в країні.

«2002. Недавнє погіршення стану бавовняної промисловости завдячує не бракові сировини, бо ціна впала, дарма що запас бавовни-сировини значно зменшився». Але в Оверстона маємо приємне переплутування ціни, відповідно вартости товару, з вартістю грошей, власне з рівнем проценту. Відповідаючи на питання 2026, Wylie подає свій загальний погляд на сurrency-теорію, що на ній Cardwell та сер Charles Wood в травні 1847 року «заснували потребу перевести банковий акт 1844 року в усій повноті його змісту»: «Ці принципи, на мою думку, такі, що вони надаватимуть грошам штучну високу вартість, а всім товарам штучну руйнаційно низьку вартість». — Далі він каже про вплив цього банкового акту на загальний стан справ: «Що лише з великими втратами можна було дисконтувати чотиримісячні векселі, — які є звичайні трати фабричних міст на купців та банкірів за куплені товари, призначені для Сполучених Штатів, — то і виконання замовлень дуже гальмувалося аж до урядового листа з 25 жовтня» [припинення чинности банкового акту], «коли знову з'явилася змога дисконтувати ці чотиримісячні векселі». (2097). Отже, і в провінції припинення чинности банкового акту вплинуло, як визволення. — «2102. Минулого жовтня» [1847 року] «майже всі американські закупники, що купують тут товари, негайно обмежили, скільки змоги було, свої замовлення: а як звістка про подорожчання грошей дійшла до Америки, всі нові замовлення припинилися. — 2134. Збіжжя та цукор являли спеціальні випадки. На збіжжевий ринок вплинули сподіванки на урожай, а на цукор вплинули величезні запаси та довізи — 2163. Багато з наших платіжних зобов'язань до Америки... зліквідувалось примусовими продажами товарів, що їх відправлено на комісію, а багато, побоююсь, анульовано тутешніми банкрутствами. — 2196. Якщо я добре пригадую, на нашій фондовій біржі в жовтні 1847 платилося до 70%».

[Криза 1837 року з її довготривалими лихими наслідками, що до них року 1842 долучилося ще справжнє покриззя, та заінтересоване осліплення промисловців та купців, що ніяк не хотіли бачити надпродукції — аджеж за вульгарною політичною економією вона є безглуздя та неможливість! — кінець-кінцем породили ту плутанину в головах, що дозволила школі-currency пере-

творити свою догму на практику в національному масштабі. Банкове законодавство 1844–45 років було переведено.

Банковий акт 1844 року поділяє англійський банк на відділ видання банкнот і на відділ банковий. Перший одержує забезпечень — здебільша з паперів державного боргу — на 14 мільйонів та весь металевий скарб, що має складатися щонайбільше на $\frac{1}{4}$ з срібла, і видає банкноти на суму, рівну загальній сумі тих забезпечень і того скарбу. Оскільки ці банкноти не є в руках публіки, вони лежать в банковому відділі, являючи разом з невеликою кількістю монети (щось з мільйон), потрібної до щоденного вжитку, завжди готовий запас банку. Емісійний відділ видає публіці золото за банкноти та банкноти за золото; решту зносин з публікою обслуговує банковий відділ. Приватні банки, що в 1844 році мали право видавати власні банкноти в Англії та Велсі, зберігають це право, проте, видання ними банкнот обмежено певним контингентом; коли якийсь з цих банків перестає видавати власні банкноти, то Англійський банк може збільшити суму своїх непокритих банкнот на $\frac{2}{3}$ невикористованого тим банком контингенту; цим способом та сума протягом часу до 1892 року підвищилась від 14 до $16\frac{1}{2}$ мільйонів ф. ст. (точно — 16 450 000 £).

Отже, замість кожних п'ятьох фунтів золотом, що відпливають з банкового скарбу, до емісійного відділу вертається банкнота-п'ятифунтівка й її нищиться там; замість кожних п'ятьох соверенів, що надходять до скарбу, в циркуляцію йде п'ятифунтівка-банкнота. Таким способом здійснюється на практиці Оверстонова ідеальна паперова циркуляція, що регулюється точно за законами металевієї циркуляції, й тим, як стверджують теоретики currency, кризи на віки вічні унеможливлено.

Але в дійсності розділ банку на два незалежні відділи відібрав у дирекції змогу вільно порядкувати у рішучі моменти всіма вільними засобами, так що могли трапитися випадки, коли банковому відділові загрожувало банкрутство, в той час коли емісійний відділ мав незайманих кілька мільйонів золотом, та, крім того, ще отих своїх 14 мільйонів забезпечень. І це могло то легше статись, що майже в кожній кризі буває такий відтинок часу, коли постає великий вплив золота за кордон, а покривати його доводиться, переважно, металевим скарбом банку. А за кожні п'ять фунтів, що відпливають тоді за кордон, забирають з внутрішньої циркуляції країни п'ятифунтівку-банкноту, отже, кількість засобів циркуляції меншає саме тоді, коли їх найбільше уживається та є в них найбільша потреба. Отже, банковий акт 1844 року провокує весь торговельний світ безпосередньо до того, щоб на початку кризи своєчасно відкладати собі певний запасний фонд банкнот, отже, до того, щоб ту кризу прискорювати та загострювати; таким штучним піднесенням — що в рішучий момент стає дуже значне — попиту на грошовий кредит, тобто на платіжні засоби, при одночасному обмеженні їхнього подання, — він підносить рівень

проценту до нечуваної досі висоти; отже, замість усувати кризи, він, навпаки, підносить їх до тієї точки, коли мусить розбитися в шент або увесь промисловий світ або банковий акт. Двічі, 25 жовтня 1847 року та 12 листопада 1857 року, криза дійшла до такої висоти; тоді уряд звільнив банк від обмеження в справі видання банкнот, припинивши чинність акту 1844 року, й обидва рази цього було досить, щоб перебороти кризи. В 1847 році досить було певности, що тепер можна знову мати банкноти під першорядне забезпечення, для того щоб знову витягти на денне світло та пустити в циркуляцію 4–5 мільйонів нагромаджених банкнот; в 1857 році видано на неповний мільйон банкнот понад дозволена законом кількість, але тільки на цілком короткий час.

Треба ще згадати й про те, що законодавство 1844 року виявляє ще сліди спогаду про перші двадцять років віку, про час, коли банк спинив платежі готівкою та знецінились банкноти. Ще дуже помітний є страх, що банкноти можуть втратити довіря до себе; цілком зайвий страх, бо вже в 1825 році видання знайденого старого запасу однофунтівок-банкнот, що їх забрано було з циркуляції, переборолу кризи, довівши тим способом, що вже тоді навіть за часів найпоширенішого та найбільшого, недовір'я, все ж довір'я до банкнот лишилось непохитним. І це цілком зрозуміло; аджеж фактично ціла нація з її кредитом стоїть за цими знаками вартости — Ф. Е].

Послухайте ще кілька свідчень про вплив банкового акту. Дж. Ст. Міл гадає, що банковий акт 1844 року затримав надмірну спекуляцію. Цей премудрий чолов'яга, на щастя, свідчив 12 червня 1857 року. Чотири місяці по тому вибухла криза. Він буквально гратує «банкових директорів та комерційну публіку взагалі» з тим, що вони «розуміють тепер краще, ніж раніш, природу торговельної кризи й ту дуже велику шкоду, що її заподіюють вони самі собі та публіці, підтримуючи надмірну спекуляцію». (В. С. 1857, № 2031).

Премудрий Міл думає, що коли однофунтівки-банкноти видається «як позики фабрикантам та ін., що виплачують заробітні плати... то ці банкноти можуть дійти до рук інших людей, що витрачують їх з метою споживання, і в цьому випадку банкноти самі усталюють попит на товари й можуть тимчасово сприяти підвищенню цін». Отже, пан Міл припускає, що фабриканти будуть платити вищу заробітну плату, виплачуючи її в паперових грошах замість золота? Або може він гадає, що коли фабрикант одержить свою позику стофунтівками-банкнотами та змінє їх на золото, то ця заробітна плата становитиме менший попит, ніж тоді, коли її одразу виплатиться однофунтівками-банкнотами? Хіба він не знає того, що, напр., в певних гірничих округах заробітну плату платилось банкнотами місцевих банків, так що кілька робітників одержувало разом одну п'ятифунтівку-банкноту? Хіба це збільшує їхній попит? Або може банкіри дрібними банкнотами визичають фабрикантам легше та більші суми грошей, ніж великими?

[Цього дивного страху Міля перед однофунтівками-банкнотами не можна було б пояснити, коли б увесь його твір про політичну економію не виявляв еkleктизму, що не лякається жодних суперечностей. З одного боку, в багатьох речах він визнає рацію Тукові проти Оверстона, з другого боку, він гадає, що товарні ціни визначається кількістю наявних грошей. Отже, він ніяк не переконався того, що за кожну видану банкноту — припускаючи всі інші умови однакові — до скарбниці банку надходить один соверен; він боїться, що маса засобів циркуляції може збільшитися, а тому й знецінитися, тобто піднести товарні ціни. Оце те — та й більш нічого, — що ховається за вищенаведеними побоюваннями. — Ф. Е].

Про розділ банку на два відділи та про надмірне піклування в справі забезпечення розміну банкнот Тук висловлюється так перед С. D 1848/57:

Більші коливання рівня проценту в 1847 році проти років 1837 та 1839 завдячували лише розділові банку на два відділи. (3010). — Безпечености банкнот не було порушено ані в 1825, ані в 1837 та 1839 роках. (3015). — Попит на золото в 1825 році мав на меті тільки заповнити порожняву, що утворилася в наслідок цілковитого дискредитування однофунтівок-банкнот провінціальних банків; цю порожняву можна було заповнити тільки золотом, поки Англійський банк не почав теж видавати однофунтівки-банкноти. — (3022). В листопаді та грудні 1825 року не було ані найменшого попиту на золото для вивозу. (3023).

«Щодо дискредитування банку всередині країни та закордоном, то припинення виплати дивідендів та вкладів мало б куди тяжчі наслідки, ніж припинення оплати банкнот (3028)».

«3035. Чи не сказали б ви, що кожна обставина, яка, кінець-кінцем, загрожує небезпекою розмінові банкнот, могла б в момент комерційного пригнічення породити нові та серйозні труднощі? — Аж ніяк».

Протягом 1847 року «збільшене видання банкнот, може бути, допомогло б знову поповнити золотий скарб банку, як це сталося в 1825 році». (3058).

Newmarch свідчить перед В. А. 1857: «1357. Перший лихий вплив... цього відокремлення обох відділів [банку] та розділу золотого запасу на дві частини, розділу, що неминуче впливав з такого відокремлення, був той, що банкові операції Англійського банку, отже, цілу ту ділянку його операцій, що ставить його в безпосередній зв'язок з торгівлею країни, провадилось далі лише за допомогою половини суми попереднього запасу. В наслідок цього розділу запасу дійшло до того, що банк мусів підвищувати норму свого дисконту, скоро запас банкового відділу зменшувався хоч трохи. Тому цей зменшений запас зумовлював ряд раптових змін у нормі дисконту. — 1358. Таких змін, починаючи від 1844 року [до червня 1857 року], було, може, з 60, тимчасом коли протягом такого самого часу перед 1844 роком вони ледве чи становили тузін». Особливий інтерес має теж свідчення Palmer'a, що від 1811 року був директором, а деякий

час управителем англійського банку, перед С. Д. комісією лордів (1848–57).

«828. В грудні 1825 року банк ще зберіг приблизно 1 100 000 £ золота. Він мусів би тоді, безперечно, цілком збанкрутувати, коли б тоді був цей акт (1844 року). В грудні він видав, на мою думку, 5 або 6 мільйонів банкнот протягом одного тижня, й це значно полегшило тодішню паніку.

«825. Перший період [від 1 липня 1825 року], коли сучасне банкове законодавство збанкрутувало б, якщо банк спробував би довести до кінця вже розпочаті операції, був 28 лютого 1837 року; в ті часи в розпорядженні банку було 3 900 000 до 4 мільйонів ф. ст., і він зберіг би тоді лише 650 000 £ в запасі. Другий такий період був у 1839 році й тривав від 9 липня до 5 грудня. — 826. Яка була сума запасу в цьому випадку? — 5 вересня запас складався з дефіциту в цілому на суму 200 000 £ (the reserve was minus altogether 200 000 ф. ст.). На 5 листопада запас зріс приблизно до 1–1½ мільйонів. — 830. Акт 1844 року заважав би банкові підтримувати торгівлю з Америкою. — 831. Три головні американські фірми збанкрутували... Майже кожен фірму, що провадила американські операції, позбавлено кредиту, і коли б у ті часи банк не прийшов на поміч, то я не думаю, щоб більше, як 1 або 2 фірми, могли витримати, — 836. Скруту 1837 року не можна рівняти з скрутою 1847 року. В 1837 році вона обмежилася головне на американських операціях». — 838. (На початку червня 1837 року дирекція банку дискутувала питання, як зарадити тій скруті). «В цій справі декотрі з панів боронили думку... що найправильнішим принципом було б підвищити рівень проценту, через що товарів ціни впали б; коротко, зробити гроші дорожчими, а товари дешевшими, і тоді можна було б перевести закордонні платежі (by which the foreign payment would be accomplished). — 906. Штучне обмеження повноважень банку, заведене актом 1844 року, замість давньої та природної межі його повноважень, що визначалася дійсною сумою його металевого запасу, породжує штучні труднощі в справах, а разом з тим і такий вплив на товарів ціни, який без цього акту був би цілком непотрібен. — 968. За чинности акту 1844 року в звичайних умовах не можна зменшити металевий запас банку значно нижче від 9½ міл. Це справило б вплив на ціни та на кредит, що мусило б призвести до такої зміни в закордонних вексельних курсах, що довіз золота зріс би, збільшивши тим суму золота в емісійному відділі. — 996. При сучасному обмеженні ви» [банк] «не порядкуєте рухом срібла, що потрібно в ті часи, коли потребують срібла, щоб впливати на закордонний курс. — 999. Яку мету мав припис, який обмежує срібний запас банку на 1/5 його металевого запасу? — На це питання я не можу відповісти».

Мета була — удорожити гроші; цілком та сама, що її малося на оці — незалежно від сиргенсу-теорії, — відокремлюючи відділи та зобов'язуючи шотландські та ірландські банки тримати в резерві золото в тому випадку, коли вони видаватимуть банкноти понад певну норму. Оттак постала децентралізація

національного металевого скарбу, що зменшила його здатність виправляти несприятливі вексельні курси. На піднесення рівня проценту спрямовано всі дальші постанови, а саме: що Англійський банк не сміє видавати банкноти понад 14 міль., крім тих банкнот, що матимуть на покриття золотий запас; що банківський відділ має управлятися як звичайний банк, знижуючи рівень проценту під час надміру грошей та підносячи його під час скрути; обмеження срібного запасу, цього головного способу виправляти вексельний курс у стосунках з континентом та Азією; приписи щодо шотландських та ірландських банків, що ніколи не потребують золота для експорту, а тепер мусять тримати його з приводу сутоілюзорного розміну своїх банкнот. Факт той, що акт 1844 року вперше породив в 1857 році штурм на шотландські банки по золото. Нове банкове законодавство не робить теж ніякої різниці між впливом золота за кордон та впливом його з банку всередину країни, хоч їхні впливи, звичайно, цілком відмінні. Відси повсякчасні різкі коливання в ринковій нормі проценту. Щодо срібла, Palmer двічі, № 992 та № 994, каже, що банк може купувати срібло за банкноти тільки тоді, коли вексельний курс для Англії сприятливий, отже, коли срібло є зайве; бо, «1093. Однісінька мета, що задля неї можна тримати значну частину металевого скарбу в сріблі, є та, щоб полегшувати закордонні платежі протягом того часу, коли вексельні курси несприятливі для Англії. — 1008. Срібло — товар, що для цієї мети» [платіж закордон] «є... найзручніший товар, бо воно є гроші для решти цілого світу. Лише Сполучені Штати брали останніми часами виключно золото».

На його думку, під час скрути Англійському банкові не треба було підвищувати процент понад старий рівень, понад 5%, доки несприятливі вексельні курси не почнуть відтягати золото закордон. Коли б не було акту 1844 року, то банк міг би при цьому дисконтувати легко всі першорядні векселі (first class bills), що їх подавалось йому до дисконту. [1018–20]. Але при акті 1844 року, й при тому стані, що в ньому опинився банк у жовтні 1847 року, «не було такого рівня проценту, що його він не міг би вимагати від кредитоздатних фірм та що його ті фірми не платили б охоче, аби тільки переводити далі свої платежі». І цей високий рівень проценту був саме метою того акту.

«1029. Я мушу добре відрізнити вплив рівня проценту на закордонний попит» [на благородний метал] «та підвищення того рівня з метою загальмувати штурм на банк під час браку кредиту всередині країни. — 1023. Перед актом 1844 року, коли курси були сприятливі для Англії, а в країні панувало занепокоєння, навіть справжня паніка, не було поставлено жодної межі для видання банкнот, яке тільки й могло полегшити цей скрутний стан».

Так висловлюється людина, що протягом 39 років сиділа в дирекції Англійського банку. Послухаймо тепер приватного банкіра Twells'a, що, починаючи від 1801 року, є спільник в фірмі Spooner, Attwoods and Co. З-поміж усіх свід-

ків перед В. С. 1857 року він єдиний дає змогу виробити погляд на дійсний стан країни та бачить наближення кризи. Щодо решти його поглядів, то є він певний гатунок бірмінгемських Little-Shilling теоретиків, як і його спільники, брати Attwood'и, що ту школу заснували, (див. Zur Kritik der pol. Ök. стор. 59). Він каже: «4488. Як впливав, на вашу думку, акт 1844 року? — Коли б мав я відповідати як банкір, то я сказав би, що він мав цілком прегарний вплив, давши банкірам та [грошовим] капіталістам всякого роду багатий урожай. Але він мав дуже лихий вплив для чесного працюючого ділка, що йому потрібна була сталість норми дисконту, щоб він міг з певністю робити свої обрахунки... він, той акт, зробив з визичання грошей операцію, надзвичайно прибуткову, — 4489. Він [банковий акт] дає змогу лондонським акційним банкам виплачувати акційникам 20–22%? — Один банк нещодавно виплатив 18%; другий, думається мені, 20%; вони мають всяку підставу дуже рішуче боронити той акт, — 4490. Дрібні ділки та поважні купці, що не мають великого капіталу... їх він дуже тисне. Однісінький засіб, що його я маю, щоб дізнатися цього, той, що я бачу дивовижну масу їхніх неоплачених акцептів. Ці акцепти завжди невеликі, приблизно з 20–100 £, багато з них не оплачено та вертаються неоплачені назад в усі частини країни, а це завжди є ознака пригнічення серед... дрібних торговців», — 4494. Він заявляє, що тепер справи не прибуткові. Дальші його уваги є важливі, бо він бачив заховане існування кризи тоді, коли ще ніхто з решти не прочував її.

«4494. Ціни на Mincing Lane'ї тримаються ще досить добре, але нічого не продається, не можна ні за яку ціну продати; тримаються лише номінальні ціни». — 4495. Він оповідає про один випадок: якийсь француз послав маклерові на Mincing Lane'ї товарів на 3000 £ на продаж за певну ціну. Маклер не в стані одержати ту ціну, француз не в стані продати нижче від тієї ціни. Товар лежить, але французові треба грошей. Отже, маклер позичає йому 1000 £, так що француз виставляє на маклера тримісячний вексель на 1000 £ під забезпечення товарів. По трьох місяцях надходить тому векселеві реченець платежа, але товарів ще й досі не можна продати. Тоді маклерові доводиться оплатити той вексель, і хоч він має покриття на 3000 £, проте, він не може його перетворити на готівку та опиняється в скрутному стані. Оттак один тягне за собою другого до загину. — 4496. Щождо значного вивозу... коли справи всередині країни в пригніченому стані, то це неминуче викликає й міцний вивіз. — 4497. Чи, на вашу думку, внутрішнє споживання зменшилось? — *Дуже значно... цілком надзвичайно...* дрібні торговці тут найкращий авторитет. — 4498. А проте, довів дуже великий; чи не вказує це на велике споживання? — Так, *якщо ви маєте змогу продати*; але багато товарних складів повні девізного товару; в тому прикладі, що про нього я щойно оповідав, імпортовано було на 3000 £ товарів, і їх не можна було продати.

«4514. Якщо гроші дорогі, — то чи не скажете ви, що тоді капітал дешевий? — Так.» — Отже, ця людина зовсім не поділяє Оверстонової думки, що високий рівень проценту є те саме, що дорогий капітал.

Як тепер провадять справи: 4516... «Інші дуже хапаються, роблять величезні експортів та імпортові операції далеко понад ту міру, що їй дозволяє їхній капітал; про це не може бути ані найменшого сумніву. Цим людям може в тих справах пощастити; вони можуть через якусь щасливу пригоду надбати велике майно та все поплатити. Це до великої міри така система, що за нею в наші часи провадиться значну частину операцій. Такі люди охоче гублять 20, 30 та 40% на одній відправі товару кораблем; ближча операція може вернути їм ті втрати. Коли їм раз-по-раз не щастить, тоді вони гинуть; і саме такі випадки ми часто бачили останніми часами; торговельні фірми збанкрутували, не залишивши жодного шилінга в активі.

«4791. Нижчий рівень проценту [протягом останніх 10 років], звичайно, має для банкірів несприятливий вплив, але, не подаючи вам для огляду торговельних книг, мені було б дуже тяжко пояснити вам, оскільки теперішній зиск [його власний] вищий від попереднього. Коли рівень проценту низький у наслідок надмірного видання банкнот, то в нас є багато вкладів; коли рівень проценту високий, то це дає нам безпосередній бариш. — 4794. Коли гроші можна мати за помірний процент, то ми маємо більший попит на них; ми більше визичаємо; такий вплив має це [для нас, банкірів] у цьому випадку. Якщо він підноситься, то ми одержуємо за ті позики більше, ніж то годиться; ми одержуємо більше, ніж повинні б мати».

Ми бачили, що всі експерти вважають кредит банкнот Англійського банку за непохитний. А проте, банковий акт покладає цілком точно суму 9–10 мільйонів золотом для забезпечення розміну тих банкнот. Святість та непорушність цього скарбу здійснюється, отож, цілком інакше, ніж у давніх збирачів скарбів. W. Brown (Liverpool) свідчить перед С. D. 1847/58, 2311 так: «Щодо тієї користи, яку ці гроші [металевий скарб в емісійному відділі] давали в ті часи, так їх так само добре можна було б кинути в море; аджеж не можна було навіть найменшої частини їх ужити, не ламаючи того парламентського акту».

Підприємець — будівничий E. Carrps, що його ми вже раніше згадували, той самий, що з його свідчень узято характеристику сучасної лондонської системи будівництва (Книга II, розд. XII), так резюмує свій погляд на банковий акт 1844 року (B. A. 1857): «5508. Отже, ви взагалі тієї думки, що сучасна система [банкового законодавства] дуже зручна установа для того, щоб періодично кидати зиски промисловости до грошової торби лихваря? — Я такої думки. Я знаю, що в будівельній справі ця система мала такий вилив».

Як згадано, шотландські банки примушено банковим актом 1845 року до такої системи, що наближалась до англійської. На них поклали обов'язок три-

мати золото в запасі на покриття банкнот, що вони видаватимуть понад суму, усталену для кожного банку. Який вилив це мало, про це подаємо тут кілька свідчень перед В. С. 1857.

Kennedy, управитель одного шотландського банку: «3375. Чи перед введенням банкового акту 1845 було в Шотландії дещо таке, що можна було б назвати золотою циркуляцією? — Нічого подібного. — 3376. Чи від того часу збільшилась кількість золота в циркуляції? — Ані найменше; люди не хочуть мати золота (the people dislike gold)» — 3450. Ті приблизно 900 000 £ золота, що їх шотландські банки мусять тримати, починаючи від 1845 року, на його думку, тільки шкодять та «непожиточно поглинають рівну собі частину капіталу Шотландії».

Далі, Anderson, управитель Union Bank of Scotland: «3558. Єдиний значний попит на золото, що його Англійський банк мав з боку шотландських банків, був з нагоди закордонних вексельних курсів? — Це так; і цей попит не змінився від того, що ми тримаємо золото в Едінбурзі. — 3590. Поки ми тримаємо ту саму суму цінних паперів в Англійському банкові» [або в приватних банках Англії], «ми маємо ту саму силу, що й раніш, до того, щоб викликати відплив золота з Англійського банку».

Насамкінець, ще одна стаття з Economist'a (Wilson): «Шотландські банки тримають у своїх лондонських агентів вільні суми готівкою; останні тримають ті суми в англійському банкові. Це дає шотландським банкам змогу порядкувати металевим скарбом банку в межах цих сум, а той скарб є завжди тут, на тому місці, де його уживають, коли доводиться робити закордонні платежі». Цю систему порушив акт 1845 року: «В наслідок акту, виданого для Шотландії року 1845, останнім часом відбувся значний відплив золотих монет з Англійського банку, щоб попередити той лише можливий попит на них в Шотландії, що, може бути, й ніколи не постав би... Від цього часу одну значну суму регулярно закріплюють в Шотландії, а друга теж значна сума раз-у-раз мандрує туди та сюди між Лондоном та Шотландією. Якщо настає час, коли шотландський банкір чекає збільшеного попиту на свої банкноти, то відправляється туди скриньку з золотом з Лондону; а коли цей час минув, то та сама скринька, здебільша навіть не будши одкрита, вертається назад до Лондону». (Economist 23 жовтня 1847 р.).

[А що каже з приводу всього цього батько банкового акту, банкір Samuel Jones Loyd, alias лорд Оверстон?

Вже 1848 року він повторив перед С. Д. комісією лордів, що «грошову скруту та високий рівень проценту, викликані недостатньою кількістю капіталу, не можна полегшити збільшеним виданням банкнот» (1514), дарма що самого лише дозволу урядового листа з 25 жовтня 1847 року на збільшене видання банкнот було досить, щоб збити тій кризі вістря.

Він лишається при тій думці, що «висока норма рівня проценту та пригнічений стан фабричної промисловости були неминучим наслідком зменшення *матеріального* капіталу, що його можна було ужити для промислових та комерційних цілей». (1604). А проте, пригнічений стан фабричної промисловости протягом місяців був у тому, що матеріальний товарний капітал понад міру наповнював комори, але його просто не сила було продати, і саме тому матеріальний продуктивний капітал цілком або напів лежав без діла, щоб не продукувати ще більше того товарового капіталу, що його не сила було продати.

І перед банковою комісією 1857 року він каже: «Через гостре та ретельне додержування засад акту 1844 року все відбувалося регулярно та легко, грошова система певна та непохитна, розцвіт країни безперечний, громадське довір'я до акту 1844 року щодня зростає. Коли комісія бажає ще дальших практичних доказів тому, що ті принципи, на які спирається цей акт, здорові, та доказів тих благодійних наслідків, що їх він забезпечує, то на це ось правдива та достатня відповідь: подивіться навколо себе; погляньте на сучасний стан справ в нашій країні, погляньте на задоволення народу; погляньте на багатства та розцвіт всіх кляс суспільства, і тоді, побачивши все це, комісія буде в стані вирішити, чи схоче вона повстати проти дальшого існування акту, що ним досягнуто таких наслідків». (В. С. 1857, № 4189).

На цей дитирамб, що його Оверстон заспівав перед Комісією 14 липня, відповідь дано було 12 листопада того самого року, тим листом до дирекції банку, що ним уряд припиняв чинність чудотворного закону 1844 року, щоб врятувати бодай те, що можна ще було врятувати. — Ф. Е.]

Благородний метал та вексельний курс

1. Рух золотого скарбу

Щодо нагромадження банкнот підчас скрути треба зауважити, що тут повторюється те саме явище збирання скарбів у благородному металі, що в початковому періоді суспільного розвитку завжди бувало за неспокійних часів. Акт 1844 року в своїй чинності являє інтерес тому, що він воліє перетворити весь наявний у країні благородний метал на засоби циркуляції; він намагається вирівняти вплив золота скороченням, а прилив золота збільшенням засобів циркуляції. Але застосування цього акту довело на практиці саме протилежне. За єдиним винятком, що про нього ми зараз скажемо, маса банкнотів англійського банку, що були в циркуляції, після 1844 року ніколи не досягала того максимуму, що його має право випускати банк. І з другого боку криза 1857 року довела, що в певних умовах цього максимуму недосить. З 13 до 30 листопада 1857 року в циркуляції було банкнот пересічно щодня на 488 830 £ понад цей максимум. (В. А. 1858 р. XI). Законний максимум був тоді 14 475 000 £ плюс сума металевого скарбу в льохах банку.

Про вплив і приплив благородного металу треба зауважити ось що:

Поперше. Треба відрізнити, з одного боку, переміщення металу туди й сюди в межах країни, яка не продукує зовсім золота й срібла, а з другого боку течію золота і срібла від джерел їхньої продукції через різні інші країни та розподіл цього додаткового матеріалу між цими країнами.

З початку цього століття, — поки не почали впливати російські, каліфорнійські та австралійські золоті копальні, подання цих металів було досить лише для заміщення зношеної монети, для звичайного споживання металів як речей розкошів і для вивозу срібла в Азію.

Однак з того часу, разом з розвитком азійської торгівлі Америки та Європи, поперше надзвичайно збільшився вивіз срібла в Азію. Срібло, що його вивозилось з Європи, здебільша заміщувалось додатковим золотом. Далі, частину золота, що знову довозилось, вбирала внутрішня грошова циркуляція.

Вважають, що до 1875 року щось 30 мільйонів золотих додатково ввійшло у внутрішню циркуляцію Англії⁵³. Потім, після 1845 року пересічна кількість металевих запасів збільшилась по всіх центральних банках Європи та Північної Америки. Одночасно зріст внутрішньої грошової циркуляції привів до того, що по паніці, протягом періоду млявих справ, що настав по тій паніці, банковий запас зростав уже швидше внаслідок збільшення маси золотої монети, витиснутої внутрішньою циркуляцією та іммобілізованою. Нарешті, по відкритті нових покладів золота піднеслося споживання благородного металу для речей розкошів, бо зросло багатство.

Подруге. Благородний метал перебуває у невинному потоці, припливаючи від однієї до однієї між тими країнами, що не продукують золота та срібла; та сама країна раз-у-раз імпортує той метал та раз-у-раз експортує його. І тільки перевага руху в один або другий бік вирішує, що, кінець-кінцем, відбувається відплив або приплив, бо ті рухи, що відбуваються, як коливання, а часто й паралельно, здебільша, неутралізуються. Але з цієї причини, коли вважають лише на цей результат, недобачають також сталости та паралельного в цілому перебігу обох рухів. Справу завжди розуміють лише так, ніби додатковий довіз та додатковий вивіз благородного металу є тільки наслідок та вияв відношення між довозом та вивозом товарів, тимчасом коли це є одночасно і вияв відношення між незалежними від товарової торгівлі довозом та вивозом самого благородного металу.

Третє. Перевага довозу над вивозом та навпаки вимірюється в цілому збільшенням або зменшенням металевих запасів у центральних банках. Оскільки це мірило є більш або менш точне, це, природно, залежить перш за все від того, оскільки банкову справу взагалі централізовано. Бо від цього залежить, оскільки нагромаджений в, так званому, національному банку благородний метал являє взагалі національний металевий скарб. Але, коли припустити що це є так, все ж це мірило не є точне тому, що додатковий довіз серед певних обставин вбирається внутрішньою циркуляцією та чимраз більшим ужитком золота та срібла для речей розкошів; а крім того й тому,

⁵³ Як впливало це на грошовий ринок, показують такі свідчення W. Newmarch'a: «1509. Наприкінці 1853 року серед публіки постали значні побоювання; в вересні Англійський банк тричі раз за разом підвищив свій дисконтний процент... в перші дні жовтня... виявився значний неспокій та паніка серед публіки. Ці побоювання та цей неспокій, здебільша, усунулось перед кінцем, листопада, і майже цілком їх усунулось внаслідок прибуття 5 мільйонів благородного металу з Австралії. Те саме повторилося восени 1854 року, коли надійшло, в жовтні та листопаді, майже 6 мільйонів благородного металу. Те саме повторилося восени 1855 року — як відомо, це був час зворушення та непокою — коли надійшло 8 мільйонів благородного металу протягом місяців вересня, жовтня та листопада. Наприкінці 1856 р. ми бачимо те саме. Коротко, я міг би, цілком певно, апелювати до досвіду майже кожного члена комісії: хіба ми не звикли вже при всякій фінансовій скруті дивитися на прибуття корабля з золотом як на природний повний порятунок».

що без додаткового довозу втягувалось би золоту монету з банку до внутрішньої циркуляції, і таким чином золотий скарб міг би зменшуватися теж без одночасного збільшення вивозу.

Почетверте. Вивіз металу набирає форми відпливу (drain), коли рух його зменшення триває протягом довшого часу, так що це зменшення виявляється як тенденція руху, й знижує металевий запас банку значно нижче від його пересічної висоти, аж до рівня середнього мінімуму цього запасу. Цей останній усталюється більш або менш свавільно, оскільки законодавство про покриття банкнот і т. ін. металевою готівкою в кожному поодинокому випадку різно визначає той запас. Про кількісні межі, що їх може досягти такий відплив в Англії, Newmarch каже перед В. А. 1857, Evid. № 1494: «Коли керуватися до-свідом, то дуже неймовірна річ, щоб відплив металу в наслідок будь-якого коливання в закордонних операціях перевищив 3 або 4 мільйони ф. ст.». В 1847 році найнижчий рівень золотого запасу Англійського банку був 23 жовтня, на 5 198 156 £ менший проти 26 грудня 1846 року та на 6 453 748 £ менший проти найвищого рівня його в 1846 році (29 серпня).

Поп'яте. Призначення металевого запасу так, званого, національного банку, призначення, що однак само лише ніяк не регулює величини металевого скарбу, бо він може зростати з причини самого тільки припинення внутрішніх та зовнішніх операцій, — це призначення є трояке: 1) запасний фонд для міжнародних платежів, або коротше запасний фонд світових грошей. 2) Запасний фонд для внутрішньої металевої циркуляції, що, періодично, то ширшає, то вужчає. 3) Запасний фонд для сплати вкладів та розміну банкнот, який має зв'язок з банковою функцією та не має нічого до діла з функціями грошей, як просто грошей. Тому на запасний фонд можуть вилити ті умови, що зачіпають кожен поодиноким з цих трьох функцій; отже, як на інтернаціональний фонд на нього може вплинути платіжний баланс, хоч і якими причинами той баланс не визначався б і хоч яке не було б відношення того балансу до балансу торговельного; як на запасний фонд внутрішньої металевої циркуляції на нього може впливати пошир або скорочення тієї циркуляції. Третя функція його як функція гарантійного фонду, хоч і не визначає самостійного руху металевого запасу, впливає однак двояко. Коли видають банкноти, що мають замінити металеві гроші (отже, й срібні монети по країнах, де за мірило вартости є срібло) у внутрішній циркуляції, то функція запасного фонду означена вище під пунктом 2) відпадає. І певна частина благородного металу, що виконувала цю функцію, перейде на довгий час закордон. В цьому разі не витягується металевої монети з запасу банка для внутрішньої циркуляції й тому разом з тим відпадає потреба тимчасово посилювати металевий запас, імібілізуючи частину металевої монети, що є в циркуляції. Далі: коли треба серед усяких обставин тримати певний мінімум металевого скарбу для оплати вкладів та

для розміну банкнот, то це своєрідно позначається на наслідках відпливу або припливу золота; це впливає на ту частину скарбу, що її банк зобов'язаний тримати серед усяких обставин, або на ту частину, що її іншого часу банк силкується позбутися як некорисної. За суто металеві циркуляції та концентрації банкової справи банк мав би розглядати свій металевий скарб теж як гарантію для оплати вкладів в нього, й при відпливі металу могла б постати така сама паніка, як та, що була в Гамбурзі в 1857 році.

Пошосте. За винятком хіба 1837 року, дійсна криза завжди вибухала тільки по зміні вексельного курсу, тобто скоро довіз благородного металу знову переважав вивіз.

В 1825 році дійсний крах постав по тому, як вплив золота припинився. В 1839 році відбувся вплив золота, не викликавши краху в 1847 році вплив золота припинився в квітні, а крах стався в жовтні. В 1857 році вплив золота закордон припинився на початку листопада, а крах стався лише пізніше в листопаді. Особливо виразно виявляється це в кризі 1847 року, коли вплив золота спинився вже в квітні, викликавши відносно легку передкризу, а власне криза в справах вибухла потім тільки у жовтні.

Далі наведені свідчення складено перед Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1848; викази свідків (evidence) видруковано тільки в 1857 році (цитовано їх теж як: С. D. 1848/57).

Свідчення Тука. В квітні 1847 року постала скрута, що, власне кажучи, дорівнювала паніці, але триваючи порівняно недовго, не супроводилась жодними більш-менш значними комерційними банкрутствами. В жовтні, коли скрута була далеко інтенсивніша, ніж за будь-який період у квітні, сталося майже нечуване число комерційних банкрутств (2190). — В квітні вексельні курси, особливо в операціях з Америкою, змусили нас експортувати значну кількість золота для оплати незвичайно великого імпорту; тільки з незвичайно енергійним напруженням банк припинив вплив золота та підвищив курс. (2197) — В жовтні вексельні курси були сприятливі для Англії. (2198) — Зміна їх почалася на третім тижні квітня. (3000). — Вони коливались у липні та серпні; від початку серпня вони були увесь час сприятливі для Англії (3001). Вплив золота в серпні постав від попиту для внутрішньої циркуляції.

J. Morris, управитель Англійського банку: Хоч вексельний курс, починаючи від серпня 1847 р., став сприятливий для Англії і з тієї причини відбувався довіз золота, проте, металевий запас у банку меншав. «2 200 000 £ золотом пішли з банку в країну в наслідок внутрішнього попиту». (137). — Це пояснюється, з одного боку, збільшенням числа робітників, що мали працю коло будівництва залізниць, а з другого боку, «бажанням банкірів мати підчас кризи власний золотий запас» (147).

Palmer, колишній управитель, а від 1811 року директор Англійського банку:

«684. Протягом цілого періоду від середини квітня 1847 року аж до дня припинення чинності банкового акту 1844 року вексельні курси були сприятливі для Англії».

Отже, вплив металу, що в квітні 1847 року викликав лише саму грошову паніку, є тут, як і скрізь, тільки попередник кризи й перетворився на приплив металу раніше, ніж та криза вибухла. В 1839 році при значному пригніченні в справах відбувався дуже значний вплив металу — за збіжжя і т. ін., — але без кризи та грошової паніки.

Посьоме. Скоро загальні кризи закінчились, золото й срібло — коли не вважати на приплив нового благородного металу з країн його продукції — знову розподіляються в тих відношеннях, в яких вони, як особний скарб були в різних країнах за часів рівноваги. За всіх інших незмінних обставин відносна величина скарбу в кожній країні визначається ролюю її на світовому ринку. З країни, що має золота й срібла понад норму, вони відпливають, припливаючи до іншої; ці рухи припливу та відпливу відновлюють тільки первісний розподіл їх проміж скарбами різних націй. Проте, цей перерозподіл здійснюється під впливом різних обставин, що їх згадується при розгляді вексельного курсу. Скоро відновлено нормальний розподіл, то з цього моменту настає спочатку зростання, а потім знову настає вплив. [Ця остання теза має силу, звичайно, тільки для Англії, як осередку світового грошового ринку. — Ф. Е.]

Повосьме. Впливи металу, здебільша, є симптом зміни в стані закордонної торгівлі, а ця зміна, своєю чергою, є ознака того, що знову досягають умови для кризи⁵⁴.

Подев'яте. Платіжний баланс може бути сприятливий для Азії й несприятливий для Європи й Америки⁵⁵.

Довіз благородного металу відбувається переважно при двох моментах. З одного боку, за тієї першої фази низького рівня проценту, що настає по кризі та є вияв обмеження продукції; а потім за другої фази, коли рівень проценту підно-

⁵⁴ За Newmarch'ом вплив золота закордон може поставати з причин троякого роду, а саме: 1) від суто-комерційних причин, тобто тоді, коли довіз був більший, ніж вивіз, як то було між 1836 та 1844 роками та знову в 1847 році, коли був головне значний довіз збіжжя; 2) від того, що треба добувати засоби для приміщення англійського капіталу закордоном, як то було в 1857 році, коли будували залізниці в Індії; та 3) від того, що остаточно витрачається кошти закордоном, як от в 1853 та 1854 роках на військові справи на Сході.

⁵⁵ 1918. Newmarch «Якщо ви візьмете Індію та Китай разом, якщо ви візьмете на увагу обороти між Індією та Австралією та ще важливіші обороти між Китаєм та Сполученими Штатами — а в цих випадках торгівля є трибічна й вирівнюються рахунки за нашим посередництвом... тоді слушно, що торговельний баланс був несприятливий не тільки для Англії, але й для Франції та Сполучених Штатів». (В. А 1857).

ситься, але ще не досягнув своєї середньої висоти. Це — фаза, коли зворотні припливи капіталів відбуваються легко, комерційний кредит великий, а тому й попит на позичковий капітал зростає непропорційно поширові продукції. В обох фазах, коли позичкового капіталу є порівняно багато, надмірний приплив капіталу, що існує в формі золота та срібла, отже, в такій формі, в якій він насамперед може функціонувати лише як позичковий капітал, — мусить значно вилити на рівень проценту, а тому й на загальний розвиток справ.

З другого боку: відплив, невпинний значний вивіз благородного металу настає тоді, коли вже постають труднощі щодо зворотного припливу капіталів, коли ринки переповнені, а подоба розцвіту зберігається тільки за допомогою кредиту; отже, коли вже є дуже збільшений попит на позичковий капітал, а тому й рівень проценту вже досяг, принаймні, своєї середньої величини. Серед цих обставин, що відбиваються у відпливі саме благородного металу, значно більшає вплив невпинного витягування капіталу в такій формі, в якій він існує безпосередньо як грошовий позичковий капітал. Це мусить безпосередньо впливати на рівень проценту. Але замість обмежувати кредитові операції, це піднесення рівня проценту поширює їх та приводить до надмірного напруження всіх їхніх допоміжних засобів. Тому цей період передує крахові.

Newmarch'a питають (В. А. 1857): «1520. Отже, число векселів у циркуляції зростає разом з рівнем проценту? — Здається, так. — 1522. За спокійних звичайних часів головна книга є дійсне знаряддя обміну; але коли постають труднощі, коли, напр., серед таких обставин, що мною вище були наведені, підвищується норма банкового дисконту... тоді операції сходять цілком сами собою до виписування векселів; ці векселі не тільки придатніші до того, щоб бути за законний доказ зробленої справи, але вони й зручніші для дальших закупів і насамперед їх можна уживати, як засіб кредиту, щоб визичати капітал», — До цього долучається те, що, коли банк серед до певної міри загрозливих обставин підвищує свою норму дисконту, а в наслідок цього одночасно стає ймовірним, що банк обмежить реченець векселів, котрі йому доводиться дисконтувати, — постає загальне побоювання, що це буде розвиватися *crescendo*⁵⁶. Отже, кожен — а найперше лицарі кредиту — силкується дисконтувати майбутнє та мати до свого розпорядку стільки засобів кредиту, скільки він може добути в даний момент. Таким чином, щойно наведені причини сходять на те, що сама лише кількість — чи то доведеного, чи то вивезеного благородного металу, впливає не сама по собі, а вона впливає, поперше, специфічним характером благородного металу як капіталу в грошовій формі, а, подруге, вона впливає як те перо, що його — долучивши до тягара на терезах — вистачить, щоб остаточно схилити шальку, що коливається, на один бік; вона впливає тому, що

⁵⁶ Від лат. *cresco*, — росту, чим раз більшаючи, зростаючи. *Ред.*

постає серед обставин, коли справу вирішує будь-який надмір в той або в інший бік. Без цих причин аж ніяк не сила було б зрозуміти, як то міг би вплив золота, прим., в 5–8 міл. ф. ст. — а це є та межа, що її досі знає досвід — вчинити якийсь значний вплив; це невеличке збільшення або зменшення капіталу, що є незначним навіть проти 70 міл. ф. ст. золотом, які пересічно перебувають у циркуляції у Англії, становить, в дійсності, без краю малу величину в продукції такого обсягу, як англійська⁵⁷. Але саме розвиток кредитової та банкової системи, що, з одного боку, змушує весь грошовий капітал служити продукції (або — що сходиться на те саме — перетворювати усякий грошовий дохід на капітал), а з другого боку, на певній фазі циклу зводить металевий запас до такого мінімуму, коли той запас уже не може виконувати тих функцій, що йому випадають, — саме цей розвиток кредитової та банкової системи породжує таку надмірну чутливість усього цього організму. На менш розвинутих щаблях продукції зменшення або збільшення скарбу проти його пересічної міри є річ порівняно байдужа. Так само, з другого боку, навіть дуже значний вплив золота відносно не матиме впливу, якщо він постає не під час критичного періоду промислового циклу.

Даючи це пояснення, ми не вважали на ті випадки, коли вплив металу постає в наслідок неврожаїв і т. ін. Тут значне та раптове порушення рівноваги продукції, — що виявом його є вплив металу, — не потребує дальшого пояснення його впливу. Цей вплив є то більший, що більше таке порушення постає під час такого періоду, коли продукція працює під високим тиском.

Далі ми не вважали на функції металевого скарбу, як гарантії розмінності банкнот та як осі всієї кредитової системи. А металевий запас, своєю чергою, є вісь банку⁵⁸. Перетвір кредитової системи на систему монетарну є річ неминуча, як я це змалював вже в книзі I, розд. III, розглядаючи платіжний засіб. Що потрібні найбільші жертви реальним багатством для того, щоб в критичний момент зберегти металеву базу, — це визнали й Тук, і Лойд-Оверстон. Суперечка точиться лише коло деякого плюса або мінуса, та коло більш або менш

⁵⁷ Дивись, напр., сміху гідну відповідь Weguelin'a, коди він каже, що вплив 5 міл. золота є зменшення капіталу на таку саму суму, й коли він тим хоче пояснити явища, що не постають при безкраю більших піднесеннях цін, або знеціненнях, поширах та скороченнях дійсного промислового капіталу. З другого боку, не менш сміху гідна спроба пояснити ці явища, як безпосередні симптоми поширю або скорочення маси реального капіталу (розглядаючи його за його матеріальними елементами).

⁵⁸ Newmarch (В. А. 1857): «1364. Металевий резерв Англійського банку є справді... центральний резерв або центральний металевий скарб, що на його основі провадяться всі справи країни. Він є, сказати б, вісь, що навколо неї мають обертатись всі справи країни; всі інші банки країни розглядають Англійський банк, як центральний скарб або резервуар, звідки вони мають добувати свої запаси металевих грошей; і вплив закордонних вексельних курсів завжди позначається саме на цьому скарбі та цьому резервуарі».

раціонального поводження з цією неминучою річчю⁵⁹. Певну кількість металу, незначну проти цілої продукції, визнано за вісь тієї системи. Звідси — незалежно від жакливого унаочнення цього його характеру, як осі підчас криз — той прегарний теоретичний дуалізм. Поки освічена економія розглядає «капітал» *ex professo*⁶⁰, вона з найбільшою зневагою позирає на золото й срібло, як на таку форму капіталу, що в дійсності є найбайдужіша та найнепотрібніша. Скоро вона починає розглядати банкову справу, все це змінюється, і золото та срібло стають капіталом *par excellence*, що для його збереження треба жертвувати всяку іншу форму капіталу й праці. Чим же відрізняються золото й срібло від інших форм багатства? Не величиною вартості, бо ця остання визначається кількістю зреченої в них праці. А лише як самостійні втілення, як вияви *суспільного* характеру багатства. [Багатство суспільства існує лише як багатство поодиноких людей, що є його приватні власники. Воно зберігає свій суспільний характер лише тому, що ці поодинокі люди для задоволення своїх потреб обмінюють одні на одні споживчі вартості, відмінні якістю. За капіталістичної продукції вони можуть це робити лише за посередництвом грошей. Таким чином лише за посередництвом грошей багатство поодинокі людини здійснюється як суспільне багатство: в грошах, в цій речі, втілено суспільну природу цього багатства. — Ф. Е.]. Отже, це його суспільне буття виявляється, як щось потустороннє, як річ, як предмет, як товар поряд та поза межами дійсних елементів суспільного багатства. Поки продукція розвивається плавко, це забувають. Кредит, як теж суспільна форма багатства, витискує гроші та узурпує їхнє місце. Саме довір'я до суспільного характеру продукції призводить до того, що грошова форма продуктів виявляється як дещо лише минуле та ідеальне, як просте уявлення. Але скоро кредит розхитано — а ця фаза постає неминучо в циклі сучасної промисловости, — то тоді усе реальне багатство повинно дійсно та раптом перетворитись на гроші, на золото й срібло, — божевільне домагання, що, однак, неминуче виростає з самої системи. І усе золото й срібло, що має задовольнити ці величезні домагання, становить кілька мільйонів у льохах банку⁶¹. Отже, у впливах, зумовлених цим відпливом

⁵⁹ «Отже, на практиці обидва вони, Тук і Лойд, зустріли б надмірно великий попит на золото, задалегідь обмежуючи кредит, підвищуючи рівень проценту та зменшуючи визначення капіталу. Тільки Лойд своєю ілюзією спричинився б до тяжких і навіть небезпечних [законодатних] обмежень та приписів». *Economist*, 1847. р. 1417.

⁶⁰ Робити щось *ex professo* значить робити, як людина цілком обізнана з своїм предметом. В даному разі, точніше — з погляду власних засад. *Ред.*

⁶¹ «Ви цілком погоджуєтеся з тим, що для зміни попиту на золото немає жодного шляху, крім підвищення рівня проценту? — Charman [спільник великої *bill-broker*'івської фірми *Overend Gurney and Co*]: Це — мій погляд. Коли кількість нашого золота спадає до певної міри, то ми найкраще зробимо, якщо одразу задзвонимо на сполох та скажемо: ми занепадаємо, і хто відправляє золото закордон, мусить робити це на свій ризик». — В. А. 1857, *Evid.* № 5057.

золота яскраво виступає та обставина, що продукцію, як суспільну продукцію, в дійсності не підбито суспільному контролю, — виступає яскраво у тій формі, що суспільна форма багатства існує як *рiч* поза ним. В дійсності це явище є спільне капіталістичній системі і попереднім системам продукції, оскільки вони спирались на товарову торгівлю та приватний обмін. Але лише в капіталістичній системі воно виявляється найяскравіше та в найдивніший формі абсурдної суперечності та безглуздя, бо: 1) в капіталістичній системі найповніше усунено продукцію для безпосередньої споживчої вартості, продукцію для власного спожитку продуцентів, отже, багатство існує лише як суспільний процес, що виявляється, як сплетіння продукції й циркуляції; 2) бо з розвитком кредитової системи капіталістична продукція постійно намагається усунути цю металеву межу, цю одночасно речову та фантастичну межу багатства й його руху, але раз-у-раз розбиває собі голову об цю межу.

Підчас кризи постає домагання, щоб усі векселі, цінні папери, товари одразу одночасно перетворювались на банкові гроші, а ці банкові гроші знову на золото.

2. Вексельний курс

Як відомо, за барометр міжнародного руху грошових металів є вексельний курс. Коли Англія має платити Німеччині більше, ніж Німеччина Англії, то в Лондоні підноситься ціна марки, висловлена у стерлінгах, а в Гамбурзі й Берліні спадає ціна стерлінга, висловлена в марках. Якщо ця перевага платіжних зобов'язань Англії проти Німеччини знову не зрівноважується, напр., за допомогою переваги закупів Німеччини в Англії, то ціна у стерлінгах за вексель у марках на Німеччину мусить піднятися до тієї точки, поки не стане вигідніше посилати до Німеччини на оплату замість векселів метал — золоті гроші або зливки. Це — типовий перебіг справи.

Коли цей вивіз благородних металів набере більшого обсягу та триватиме довший час, то він вплине на запас Англійського банку й англійському грошовому ринкові, насамперед, Англійському банкові, доведеться ужити захисних заходів. Ці останні, як ми вже бачили, сходять, головним чином, на піднесення рівня проценту. При значному впливі золота, на грошовому ринку постає звичайно скрута, тобто попит на позичковий капітал у грошовій формі значно переважає подання, і вищий рівень проценту впливає відси цілком сам собою; норма дисконту, декретована Англійським банком, відповідає станові справ та здійснюється на ринку. Але трапляються теж випадки, коли вплив металу постає з інших причин, а не з звичайних операційних комбінацій (напр., з причин позик чужим державам, приміщення капіталу закордоном і т. ін.), ко-

ли стан лондонського грошового ринку, як такого, ніяк не виправдує значного підвищення норми проценту; тоді Англійському банку доводиться спочатку значними позиками на «одкритому ринку», «зробити гроші рідкими», як то кажуть, і тим способом штучно утворити стан, що виправдує або робить потрібним певне підвищення проценту; маневр, що стає для банку з кожним роком чимраз тяжчим. — Ф. Е.]. Як впливає це підвищення норми проценту на вексельний курс, показують такі свідчення про банкове законодавство 1857 р. перед комісією нижчої палати (цитовано як В. А. або В. С., 1857).

Джон Стюарт Міл: «2176. Коли стан справ стає тяжким... постає значний спад цін на цінні папери... чужинці купують залізничні акції тут в Англії, або англійські власники закордонних залізничних акцій продають їх закордоном... і відповідно усувається відправа золота закордон. — 2182. Велика та багата кляса банкірів та торговців цінними паперами, що за їх допомогою звичайно вирівнюється розмір проценту і стан комерційного барометра (pressure) між різними країнами... завжди позирає яких би то купити таких цінних паперів, що обіцяють підвищення ціни... за найкраще місце для закупу таких паперів буде їм країна, що відправляє золото закордон. — 2183. Ці приміщення капіталу відбувалися в 1847 році в значному масштабі, достатньому для того, щоб зменшити вплив золота».

I. G. Hubbard, колишній управитель, а з 1838 року один з директорів Англійського банку: «2545. Багато є європейських цінних паперів... що циркулюють по всіх різних європейських грошових ринках, і скоро ці папери впали ціною на одному ринку на 1 чи 2%, їх негайно скуповують для відправи до тих ринків, де їхня вартість ще тримається. — 2565 Чи чужоземні країни не заборгувалися дуже купцям в Англії?... — Дуже значно. — 2566. Отже, самого одержання цих боргів могло б вистачити, щоб пояснити дуже велике нагромадження капіталу в Англії? — В 1847 році ми, кінець-кінцем, здобули собі колишні позиції, викресливши кілька мільйонів, що їх були раніш винні Англії Америка та Росія». [Англія теж була винна саме цим країнам «кілька мільйонів» за збіжжя і, здебільша, не занедбала теж «викреслити» ці борги за допомогою банкрутств англійських довжників. Дивись вище звіт про банковий акт 1857 року, розд. 30, ст. 31] — «2572. В 1847 році курс між Англією та Петербургом був дуже високий. Коли було видано урядового листа, що уповноважував банк видавати банкноти, не додержуючись приписаної межі з 14 міл.» [понад золотий запас], «то поставили умову, що дисконт треба тримати на рівні 8%. В той час та притій нормі дисконту було вигідно відправляти золото з Петербургу до Лондону та визичати його там за 8%, аж до реченця тримісячних векселів, видаваних під те продане золото. — 2573. При всяких операціях з золотом, треба брати на увагу чимало пунктів; треба зважати на вексельний курс та на рівень проценту, що за нього можна примістити гроші аж до реченця [виданого під золото]

векселя».

а) Вексельний курс з Азією

Далі наведені пункти важливі, з одного боку, тому, що вони виявляють, як Англії — коли вона має несприятливий для себе вексельний курс з Азією — доводиться надолужувати на інших країнах, що їхній імпорт з Азії оплачується за посередництвом Англії. А з другого боку, тому, що пан Вілсон знову робить тут дурну спробу ідентифікувати вплив вивозу благородних металів на вексельний курс з впливом вивозу капіталу взагалі на цей курс; при чому в обох випадках справа йде про експорт не як платіжного або купівного засобу, а для приміщення капіталу. Передусім само собою зрозуміла річ, що хоч посилятимуться до Індії для приміщення в її залізницях стільки і стільки мільйонів ф. ст. благородним металом, хоч залізними шинами — і одне і друге становлять лише різну форму перенесення тієї самої капітальної суми з однієї країни до іншої; і то саме таке перенесення, що не увиходить в обрахунок звичайних торговельних операцій, перенесення, що при ньому країна, яка експортує, не сподівається ніякого іншого зворотного припливу, а тільки пізнішого річного доходу з виручки цих залізниць. Якщо цей експорт відбувається у формі благородного металу, то — саме тому, що це благородний метал і як такий безпосередньо позичковий грошовий капітал та база всієї грошової системи — він необов'язково в усяких обставинах, але тільки в раніше розвинутих безпосередньо впливатиме на грошовий ринок, отже, й на рівень проценту країни, що той благородний метал експортує. Так само безпосередньо впливатиме він на вексельний курс. Благородний метал відправляють саме лише тому й лише остільки, що й оскільки векселів, напр., на Індію, що їх постачають на лондонському грошовому ринку, не вистачає на те, щоб робити такі екстра-рімеси. Отже, постає такий попит на векселі на Індію, що переважає подання їх, і таким чином в даний момент курс обертається проти Англії не тому, що вона заборгувалась Індії, а тому, що має слати до Індії екстра-ординарні суми. Коли така відправа благородного металу до Індії триває протягом довгого часу, то вона мусить впливати в тому напрямі, що індійський попит на англійські товари більшатиме, бо ця відправа посередньо підносить споживчу здатність Індії до європейських товарів. А коли, навпаки, капітал відправляють у формі шин і т. ін., то це зовсім не може мати жодного впливу на вексельний курс, бо Індія не повинна нічого за ті шини платити. З тієї самої причини, можливо, що це не матиме жодного впливу на грошовий ринок. Вілсон силкується довести наявність такого впливу тим способом, що, мовляв, такі екстра-витрати зумовлюють надзвичайний попит на грошовий кредит і тому впливатимуть на рівень проценту. Це може траплятися; але запевняти, що це мусить відбуватися

в усяких обставинах, цілком помилково. Хоч і куди відправлятимуть ті шини, хоч і на яку колію їх кластимуть, чи то на англійській, чи на індійській землі, однаково вони становлять не що інше, як тільки певний пошир англійської продукції в певній сфері. Запевняти, що пошир продукції, навіть у дуже широких межах, не може відбутись без піднесення рівня проценту, — це дурниця. Грошові позики можуть зростати, тобто можуть більшати суми тих операцій, що в них увіходять кредитові операції; але ці останні операції можуть збільшуватися при даному незмінному рівні проценту. Це дійсно було в Англії 40-ми роками підчас залізничої манії. Рівень проценту не підвищився. І очевидно, що — оскільки братимемо на увагу дійсний капітал, тобто тут товари — вплив на грошовий ринок є той самий, все одно, чи ці товари призначено для закордону, чи для внутрішнього споживання. Ріжниця була б тільки тоді, коли б приміщення англійського капіталу закордоном впливали на комерційний експорт Англії, обмежуючи його, — експорт, що його доводиться оплачувати, що, отже, тягне за собою зворотний приплив капіталу, — або тільки тоді, коли б ці приміщення капіталу взагалі були вже симптомом надмірного напруження кредиту та початку спекулятивних операцій.

Далі питає Вілсон, а відповідає Newmarch.

«1786. Раніше ви казали про попит на срібло для Східної Азії, що, на вашу думку, вексельні курси з Індією сприятливі для Англії, дарма що до Східної Азії невпинно відправлялось чималі металеві скарби; маєте підстави до цього? — Звичайно... Я гадаю, що дійсна вартість вивозу Сполученого Королівства до Індії становила в 1851 році 7 420 000 £; до цього треба додати суму векселів India House, тобто суму тих фондів, що їх витягає Ост-індська компанія з Індії для покриття своїх власних видатків. Ці тратти становили в тім році 3 200 000 £; так що цілий вивіз Сполученого Королівства до Індії становив 10 620 000 £. В 1855 році дійсна вартість товарового експорту піднеслася до 10 350 000 £; тратти India House становили 3 700 000 £; отже, цілий вивіз 14 050 000 £. Для 1851 року, думається мені, в нас немає ніякого засобу визначити дійсну вартість довозу товарів з Індії до Англії; але для 1854 та 1855 років ми можемо це зробити. В 1855 році дійсна вартість цілого довозу товарів з Індії до Англії становила 12 670 000 £, і сума ця — коли її порівняти з отими 14 050 000 £, лишає сприятливий для Англії балянс в безпосередній торгівлі між обома країнами на 1 380 000 £».

На це Вілсон зауважує, що на вексельні курси впливає й посередня торгівля. Напр., вивіз з Індії до Австралії й Північної Америки покривається траттами на Лондон і тому він впливає на вексельний курс цілком так само, як коли б товари йшли безпосередньо з Індії до Англії. Далі, коли взяти Індію та Китай разом, то балянс буде несприятливий для Англії, бо Китай раз-у-раз має робити значні платежі Індії за опій, а Англія — Китаєві, й, таким чином, цим кружним

шляхом суми з Англії йдуть до Індії (1787, 88.).

1789. Тепер Вілсон запитує, чи не буде вплив на вексельний курс той самий, всеодно, чи капітал «йтиме закордон у формі залізничних шин та локомотивів, чи в формі металевих грошей». На це Newmarch відповів цілком слушно: 12 міл. ф. ст., останніми роками відправлені до Індії для будування залізниць, послужили для купівлі річної ренти, що її Індія має платити Англії у певні реченці. «Якщо мати на увазі безпосередній вплив на ринок благородного металу, то приміщення тих 12 міл. ф. ст. може чинити такий вплив лише остільки, оскільки доводилося відправляти метал для дійсного приміщення його у формі грошей».

1797. [Weguelin питає:] «Коли не відбувається жодного зворотного припливу за це залізо (шини), то як можна казати, що це впливає на вексельний курс? — Я не думаю, що частина витрати, відправлена закордон у формі товарів, впливала на стан вексельного курсу... на стан курсу між двома країнами, можна сказати, впливає виключно тільки кількість зобов'язань або векселів, що їх подають в одній країні, проти тієї кількості, що її подають у другій країні; така є раціональна теорія вексельного курсу. Щождо відправи тих 12 мільйонів, то їх передусім підписано тут; коли б ця операція була такого роду, що всі ці 12 міл. було б складено металевими грішми в Калькуті, Бомбеї та Мадрасі... то цей раптовий попит надзвичайно вплинув би на ціну срібла й на вексельний курс, цілком так само, як коли б Ост-індська компанія оповістила завтра, що вона свої тратти збільшить від 3 до 12 міл. Але половину цих 12 міл. витрачено... на закуп товарів в Англії... залізних шин та дерева й інших матеріалів... це — витрачання англійського капіталу в самій Англії на певний сорт товарів, що його відправляється до Індії, й на тому кінець справи. — 1798. [Weguelin:] Але продукція цих товарів з заліза та дерева, товарів, потрібних для залізниць, породжує значне споживання закордонних товарів, а це могло б всеж вилинути на вексельний курс? — Звичайно.

Вілсон гадає, що залізо представляє, здебільша, працю, а заробітна плата, виплачена за цю працю, представляє здебільша імпортовані товари (1799), й потім питає далі:

«1801. Але загалом кажучи: якщо товари, випродуковані через споживу цих імпортованих товарів, вивозиться так, що ми не одержуємо за них назад жодного еквіваленту, чи то продуктами, чи якимось інак, — то чи не впливатиме це на курс у несприятливому для нас напрямі? — Цей принцип точно висловлює те, що відбувалося в Англії підчас великого будування залізниць (1845). Протягом трьох або чотирьох, а то й п'ятьох послідованих років ви витратили на залізницю 30 міл. ф. ст. й майже всю цю суму на заробітну плату. Протягом трьох років, будуючи залізницю, локомотиви, вагони та станції, ви годували більше число люду, ніж по всіх фабричних округах разом. Ці люди... витрачали

свою заробітну плату на купівлю чаю, цукру, горілки та інших закордонних товарів; ці товари доводилось імпортувати; але безперечно, що протягом того часу, коли робилось ці великі витрати, вексельні курси між Англією та іншими країнами не дуже були порушені. Не було відпливу благородного металу, навпаки, радше був приплив його».

1802. Вілсон обстоює ту думку, що при рівновазі торговельного балансу та паритетному курсі між Англією та Індією надзвичайна відправа заліза та локомотивів «мусить впливати на вексельний курс з Індією». Newmarch не може цього зрозуміти, бо поки шини відправляють до Індії, як приміщення капіталу, Індія не має цього оплачувати в цій або тій формі; він додає до цього: «Я згоден з тим принципом, що жодна країна не може протягом довшого часу мати несприятливий вексельний курс з усіма тими країнами, з якими вона торгує; несприятливий вексельний курс з однією країною неминуче породжує сприятливий курс з якоюсь іншою». На це Вілсон відповідає йому такою тривіальністю: «1803. Хіба ж перенесення капіталу не буде однаковим, чи відправлено той капітал у тій або цій формі? — Так, оскільки мати на увазі боргове зобов'язання. — 1804. Отже, чи відправите ви благородний метал, чи товари, вплив залізничного будівництва в Індії на ринок капіталу тут у нас був би однаковий і підвищить вартість капіталу так само, як коли б усе відправлялося у формі благородного металу?»

Якщо ціни на залізо не піднялися, то це було в усякому разі доказом того, що «вартість» уміщеного в шинах «капіталу» не збільшилася. «Вартість», про яку тут мовиться, є вартість грошового капіталу — рівень проценту. Вілсон хотів би ототожнити грошовий капітал з капіталом взагалі. Тут передусім той простий факт, що в Англії було підписано 12 мільйонів на індійські залізниці. Це — справа, що безпосередньо не має нічого до діла з вексельними курсами, і призначення тих 12 мільйонів є теж річ байдужа для грошового ринку. Якщо грошовий ринок перебуває в сприятливому стані, то це може взагалі не породжувати жодного впливу на нього, так само як от підписки на англійські залізниці в 1844 та 1845 роках не справили впливу на грошовий ринок. Коли грошовий ринок перебуває вже до певної міри у скрутному стані, то така підписка, звичайно, могла вилинути на рівень проценту, але однак лише в напрямі піднесення, а це, за теорією Вілсона, мусило б вплинути на курс сприятливо для Англії, тобто загальмувати тенденцію до вивозу благородного металу, якщо не до Індії, так бодай куди інде. Пан Вілсон стрибає від однієї справи до іншої. В питанні 1802 він каже, що вексельні курси порушилось би; в № 1804 — що порушилось би «вартість капіталу» — дві дуже відмінні речі. Рівень проценту може впливати на вексельні курси, а курси можуть впливати на рівень проценту, але при змінних курсах може рівень проценту, а при змінному рівні проценту можуть курси бути сталими. Вілсон не хоче зрозуміти того, що при відправі

капіталу закордон сама лише форма, що в ній його відправлено, породжує таку різницю у впливі, тобто, що різниця форм капіталу має таку вагу, й то саме лише його грошова форма, що дуже вже суперечить теорії освіченої економії. Newmarch дає Вілсонові односторонню відповідь, оскільки зовсім не звертає його уваги на те, що він так раптом і безпідставно перескочив від вексельного курсу до рівня проценту Newmarch відповідає на питання № 1804 непевно та вагаючись: «Безперечно, коли треба добути 12 мільйонів, то — оскільки це стосується рівня проценту — немає істотного значіння, чи відправлять закордон ці 12 мільйонів у формі благородного металу, чи в формі матеріялів. Однак я думаю» [прегарне оце «однак» як перехід до того, щоб сказати прямо протилежне], «що це не так то вже не має істотного значіння» [це не має істотного значіння, але все ж це і не немає істотного значіння], «бо в одному випадку 6 мільйонів ф. ст. мали б негайно повернутися; в другому ж випадку вони повернулися б не так хутко. Тому деяку» [яка визначеність!] «різницю становитиме, чи ті 6 мільйонів витрачено тут в країні, чи їх цілком відправлено закордон». Що має значити те, що ті 6 мільйонів мають негайно повернутись? Оскільки ті 6 мільйонів ф. ст. витрачено в Англії, то вони існують у шинах, локомотивах і т. ін, що їх відправиться до Індії, звідки вони не вернуться, й їхня вартість вертатиметься через амортизацію, отже, дуже повільно, тимчасом коли 6 мільйонів благородного металу, можливо, дуже швидко повернуться *in natura*. Оскільки ті 6 мільйонів витрачено на заробітну плату, їх з'їли; але гроші, що в них ті 6 мільйонів авансовано, перебувають, як і раніше, в циркуляції країни або являють вони запас. Те саме має силу й щодо зиску продуцентів шин та щодо тієї частини тих 6 мільйонів, що повертає їхній сталий капітал. Отже, двозначну фразу про повертання капіталу Newmarch ужив тільки на те, щоб не сказати прямо: гроші лишилися в країні, й оскільки вони функціонують, як позичковий грошовий капітал, різниця для грошового ринку (коли не вважати на те, що, скажемо, циркуляція могла б поглинути більше металевих грошей) сходиться тільки на те, що їх витрачається за рахунок А, а не В. Приміщення такого роду, де капітал переноситься до чужих країн в товарах, а не в благородному металі, може впливати на вексельні курси (і то саме не з тією країною, де капітал приміщено) лише остільки, оскільки продукція цих експортованих товарів потребує додаткового імпорту інших чужоземних товарів. В такому разі ця продукція не в стані компенсувати цей додатковий імпорт. Але те саме відбувається при кожному експорті на кредит, однаково, чи той експорт призначено для приміщення капіталу, чи для звичайних торговельних цілей. Окрім того, цей додатковий імпорт, зворотно впливаючи, може викликати додатковий попит на англійські товари, напр., збоку колоній, або Сполучених Штатів.

* * *

Перед тим Newmarch казав, що в наслідок тратт Ост-індської компанії вивіз з Англії до Індії більший за довіз. Сер Charles Wood бере його щодо цього пункту у перехресний допит. Цей надмір англійського вивозу до Індії, понад довіз з Індії фактично здійснюється завдяки довозові з Індії, що за нього Англія не платить жодного еквіваленту: тратти Ост-індської компанії (тепер ост-індського уряду) сходять на данину, що її беруть з Індії. Напр., в 1855 році: довіз з Індії до Англії становив 12 670 000 £; англійський вивіз до Індії — 10 350 000 £. Баянс на користь Індії — 2 250 000 £ «Коли б справу тим вичерпувалось, довелося б ці 2 250 000 £ у якійсь формі відправити до Індії. Але тут надходять вимоги від India House. India House оповіщає, що може видати тратти на різні президентства в Індії на суму з 250 000 £ [Цю суму бралось на лондонські видатки ост-індської компанії та на виплату дивідентів акціонерам]. І це не тільки ліквідує баянс в 2 250 000 £, що постав у процесі торгівлі, а й ще дає мільйон надміру». (1917).

1922. [Wood:] «Отже, тоді вплив цих тратт India House не в тому, що вони збільшують вивіз до Індії, а в тому, що вони його pro tanto зменшують?» [Має означати, зменшування потреби покривати довіз з Індії вивозом туди на ту саму суму.] Пан Newmarch пояснює це тим, що англійці на ці 3 700 000 £ імпортують до Індії «добрий уряд». (1925). Wood, що як міністр у справах Індії дуже добре знав той імпортований англійцями сорт «доброго уряду», слушно й іронічно каже, 1926: «В такому разі вивіз, що його, як ви кажете, зумовлюють тратти India House, є вивіз доброго уряду, а не товарів». А що Англія «цим способом» багато експортує для «доброго уряду» й для приміщення капіталу по закордонних країнах, — отже одержує довіз, цілком незалежний від звичайного розвитку справ, данину, частиною за експортований «добрий уряд», частиною як дохід від капіталу, приміщеного в колоніях або де інде, данину, за яку вона не має платити жодного еквіваленту — то й очевидно, що вексельні курси не порушуються, коли Англія цю данину просто з'їдає без відповідного свого експорту; отже, очевидно, й те, що курси не порушуються, коли цю данину знову приміщується продуктивно або непродуктивно не в Англії, а закордоном, коли, напр., за неї посилається зброю до Криму. А до того, оскільки довіз з закордону ввіходить в дохід Англії — звичайно його доводиться оплачувати, або як данину, де не треба жодного еквіваленту, або обміном на цю неоплачену данину або ж звичайним у торгівлі способом, — Англія може або спожити той довіз, або знову примістити його як капітал. Ні те, ні це не порушує вексельних курсів, і цього недобачає премудрий Вілсон. Чи певну частину доходу являє тубільний, чи чужоземний продукт — а в цьому останньому випадку передумовою є лише обмін тубільних продуктів на закордонні, — споживання цього доходу, однаково продуктивне чи непродуктивне, нічого не змінює у вексельних курсах, хоч і робить зміни у продукції. Згідно з цим треба розглядати

нижченаведене.

1934 Wood питає його, як відправа військових, запасів до Криму мала б вплинути на вексельний курс з Турцією. Newmarch відповідає: «Я не розумію, чому проста відправа військових припасів мала б неминуче вплинути на вексельний курс, але відправа благородного металу напевно вплинула б на той курс». Отже, тут він відрізняє капітал у грошовій формі від іншого капіталу. Але ось Вілсон питає:

«1935. Коли ви організуєте експорт якогось товару в широкому масштабі, при чому не відбувається еквівалентного йому імпорту» [Пан Вілсон забуває, що відносно до Англії відбувається дуже значний імпорт, при чому ніколи не було відповідного йому експорту, хіба тільки в формі експорту «доброго уряду» або капіталу, раніше експортованого для приміщення; в усякому разі це не той імпорт, що входить у регулярний торговельний рух. Але цей імпорт знову обмінюється, напр., на американський продукт, а те, що американський продукт експортується без відповідного імпорту, нічого не змінє в тому, що вартість цього імпорту можна спожити без еквівалентного експорту закордон; його одержали без еквівалентного експорту, а тому він і може споживатись, не входячи в торговельний баланс], «то ви не оплачуєте закордонного боргу, що його ви зробили з причини свого довозу». [Але коли ви цей імпорт вже раніш оплатили, напр., закордонним кредитом, то ви таким способом не зробили ніякого боргу, й це питання нічогосінько не має до діла з міжнароднім балансом; воно сходить до продуктивного або непродуктивного витрачання продуктів, однаково, чи ті спожиті продукти становлять тубільний, чи закордонний виріб] «і тому цією операцією ви мусити порушити вексельний курс, бо закордонний борг не оплачено в наслідок того, що ваш експорт не має відповідного імпорту. — Це правило для всіх країн взагалі».

Лекція Вілсона сходить на те, що всякий експорт без відповідного імпорту становить одночасно імпорт без відповідного експорту; бо в продукцію товарів, що їх експортують, входить чужоземні, отже, імпортовані товари. Перед нами припущення, що всякий такий експорт ґрунтується на неоплаченому імпорті або породжує його, — отже, породжує борг закордонові, або ґрунтується на ньому. Це — помилкова річ, навіть, коли не вважати на ті дві обставини, що 1) Англія має даремний імпорт, не платячи за нього жодного еквівалента; напр., частину свого індійського імпорту. Індійський імпорт вона може обмінювати на американський імпорт, експортуючи останній без еквівалентного імпорту; щож до вартости, то в усякім разі Англія експортувала тільки те, що їй нічого не коштувало; 2) Англія може й оплатила імпорт, напр., американський, що утворює додатковий капітал; коли вона той імпорт споживає непродуктивно, напр., на військові припаси, то це не утворює боргу проти Америки та не впливає на вексельний курс з Америкою. Newmarch суперечить сам собі в

посвідченнях 1934 та 1935, й Wood звертає його увагу на це в 1938: «Коли жодна частина товарів, ужитих на виготовлення речей, що їх ми вивозимо без зворотного припливу» [військові видатки] «не походить з тієї країни, куди ці речі експортуються, то яким способом це впливатиме на вексельний курс з цією країною? Нехай торгівля з Турцією перебуває у звичайному стані рівноваги; яким способом вивіз військових припасів до Криму вплине на вексельний курс між Англією та Турцією?» — Тут Newmarch втрачає свою рівновагу, забуваючи, що саме на це просте питання він дав уже слушну відповідь під № 1934, він каже: «Ми вже, мені здається, вичерпали практичне питання, а тепер увіходимо в дуже високу ділянку метафізичної дискусії».

[Вілсон має ще й інше формулювання того свого твердження, що на вексельний курс впливає всяке перенесення капіталу з однієї країни до іншої, однаково, чи відбувається воно у формі благородного металу, чи у формі товарів. Вілсон, природно, знає, що на вексельний курс впливає рівень проценту, а саме, відношення чинних норм проценту в тих двох країнах, що їхній взаємний вексельний курс розглядається. Отже, коли він буде в стані довести, що надмір капіталу взагалі, отже, передусім надмір товарів всякого роду, втім і благородного металу, має разом з іншими обставинами вплив на рівень проценту, визначаючи його, то він буде уже на крок ближче до своєї мети; перенесення значної частини цього капіталу з однієї країни до іншої мусить змінити рівень проценту в обох країнах, і то саме в протилежному напрямку а тому другою чергою мусить воно змінити й вексельний курс між обома країнами. — Ф. Е.]

В Economist'і, що його він тоді редагував, за рік 1847, на стор. 475, він пише:

1) «Очевидно, що такий надмір капіталу, який виявляється у великих запасах всякого роду, втім і благородного металу, неминуче мусить привести не тільки до низьких цін на товари взагалі, але й до нижчого рівня проценту за ужиток капіталу.

2) Коли ми маємо запас товарів, достатній для того, щоб обслужити потреби країни протягом двох наступних років, то порядкування цими товарами протягом даного періоду можна здобути за далеко нижчу норму, ніж тоді, коли того запасу вистачить ледви чи на два місяці.

3) Всякі позики грошей, хоч і в якій формі їх робитиметься, являють лише передачу порядкування над товарами від однієї особи до іншої. Тому, коли товарів є понад міру, грошовий процент мусить бути низький, а коли товарів обмаль, він мусить бути високий. 4) Коли товарів припливає багато, то число продавців більшатиме проти числа покупців, та, в міру того як кількість товарів переважає потреби безпосереднього спожитку, доводиться чим раз більшу частину їх зберігати для пізнішого споживання. За цих обставин державець товарів продаватиме їх на умовах пізнішої оплати або в кредит на менш ви-

гідних для себе умовах, ніж тоді, коли б він мав певність, що весь його запас продасться протягом кількох тижнів.

До тези 1) треба зауважити, що сильний приплив благородного металу може відбуватися одночасно з обмеженням продукції, як це завжди буває безпосередньо по кризі. В дальшій фазі благородний метал може припливати з тих країн, що переважно продукують благородний метал; довіз інших товарів підчас цього періоду звичайно урівноважується вивозом. В цих обох фазах рівень проценту низький та підноситься лише поволі; чому це так, ми вже бачили. Цей низький рівень проценту в усіх випадках можна пояснити, не вдаючися до абиякого впливу абияких «великих запасів всякого роду».

І як має відбуватися такий вплив? Низька ціна, напр., бавовни, робить можливими високий зиск прядунів і т. ін. Чого ж рівень проценту низький? Звичайно, не тому, що зиск, який можна здобути з допомогою узятого в позику капіталу, є високий. Але тому й тільки тому, що серед наявних обставин попит на позичковий капітал не зростає пропорційно ростові цього зиску; отже, позичковий капітал має інший рух, ніж промисловий капітал. Що хоче довести Economist, так це саме протилежне: що рух позичкового капіталу ідентичний з рухом промислового капіталу.

Теза 2) — коли абсурдне припущення, що є запас на два роки наперед, ми обмежимо до того, щоб воно мало якийсь глузд, — має собі за передумову переповнення товарового ринку. Це спричинилося б до спаду цін. За пак бавовни треба було б платити менше. Відси ніяк не впливає, що гроші на купівлю бавовни, можна було б діставати в позику дешевше. Це залежить від стану грошового ринку. Якщо їх можна дістати в позику дешевше, то тільки тому, що комерційний кредит є в такому стані, що він мусить менше, ніж звичайно удаватися до банкового кредиту. Товари, що переповнюють ринок, це — життєві засоби або засоби продукції. Низька ціна обох підвищує зиск промислового капіталіста. Чому має він знижувати процент, якщо не з причини протилежності, — а не тотожності, — між багатістю промислового капіталу та попитом на грошові позики? Обставини складаються так, що купець і промисловець можуть легше давати кредит один одному; з причини такого полегшення комерційного кредиту промисловець і купець менше потребують банкового кредиту; тому рівень проценту може бути низький. Цей низький рівень проценту не має нічого до діла з припливом благородного металу, хоч і обидва можуть відбуватися один поряд одного, й ті самі причини, що породжують низькі ціни на довізні речі, можуть зумовити також надмір довізного благородного металу. Коли б імпортовий ринок дійсно був переповнений, то це доводило б зменшення попиту на імпортові товари, чого при низьких цінах не можна було б пояснити, хіба тільки тим, що це — наслідок обмеження тубільної промислової продукції; але цього знову не можна було б пояснити

при надмірно великому довозі за низькі ціни. Маємо чисте безглуздя, як наслідок довести, що спад цін = спадові рівня проценту. Обидва явища можуть одночасно існувати одне порядком одного. Але в такому разі існують вони, як вияв протилежності напрямків, що в них відбувається рух промислового капіталу та рух позичкового грошового капіталу, а не яв вияв ідентичности тих напрямків.

Чому — як це сказано в тезі 3) — грошовий процент має бути низький, коли товарів є понад міру, також не можна зрозуміти, і з нижченаведених дальших міркувань. Коли товари дешеві, то для того, щоб купити певну кількість їх, мені треба, скажемо, 1000 £ замість 2000 £, як то було раніше. Але, може бути, я й тепер витрачу 2000 £, куплю на них подвійну кількість товарів проти попередньої та поширю своє підприємство, авансуючи той самий капітал, що його, можливо, мені доведеться у когось позичити. Я купую тепер, як і раніше, на 2000 £. Отже, мій попит на грошовому ринку лишається однаковий, дарма що мій попит на товаровому ринку зі спадом цін зростає. Але коли цей останній спадає, тобто продукція — що перечило б всім законам Economist'a — не поширюється зі спадом товарових цін, то попит на позичковий грошовий капітал зменшився б, дарма що зиск збільшився б; але це збільшення зиску утворило б попит на позичковий капітал. Проте низькі товарів ціни можуть виникати з трьох причин Поперше, через брак попиту. В цьому разі рівень проценту низький тому, що продукція в занепаді, а не тому, що товари дешеві, бо ця дешевина — лише вияв того занепаду. Або низькі товарів ціни можуть, бути від того, що подання надмірно велике проти попиту. Це може статися в наслідок такого переповнення ринків і т. ін., що приводить до кризи, та підчас самої кризи може збігатися з високим рівнем проценту; або це може статися тому, що вартість товарів впала, отже, той самий попит можна задовольнити за нижчі ціни. Чого в останньому випадку рівень проценту має спадати? Тому що зиск зростає? Коли тому, що менше грошового капіталу треба на те, щоб одержати той самий продуктивний або товарний капітал, то це доводило б тільки те, що зиск та процент стоять один до одного у зворотному відношенні. В усякому випадку загальна теза Economist'a — помилкова. Низькі грошові ціни товарів та низький рівень проценту не неминуче збігаються. А інакше в найубогіших країнах, де грошові ціни продуктів найнижчі, мусив би й рівень проценту бути найнижчий, а в найбагатших країнах, де грошові ціни хліборобських продуктів найвищі, мусив би й рівень проценту бути найвищий. Загалом Economist визнає: коли вартість грошей спадає, то це не має жодного впливу на рівень проценту. 100 ф. ст, як і давніш, даватимуть 105 £; коли 100 £ варті менше, то менше варті й 5 £ проценту. На відношення не впливає піднесення вартости або знецінення первісної суми. Коли певну кількість товарів розглядати як вартість, то вона дорівнює певній сумі грошей. Коли

її вартість зростає, то і вона дорівнює більшій грошовій сумі; навпаки буває, коли її вартість спадає. Коли вона = 2000, то 5% = 100; коли вона = 1000, то 5% = 50. Але це нічого не змінює у нормі проценту. Правильне лише те, що потрібна більша грошова позика, коли треба 2000 £, щоб продати ту саму кількість товарів, ніж, тоді, коли треба тільки 1000 £. Але в даному разі це виявляє лише зворотне відношення між зиском і процентом. Бо зиск зростає, а процент спадає з дешевиною елементів сталого й змінного капіталу. Але може траплятися й навпаки, і це буває часто. Напр., бавовна може бути дешевою, бо нема жодного попиту на пряжу та тканини; вона може бути відносно дорогою, бо великий зиск у бавовняній промисловості породжує великий попит на неї. З другого боку, зиск промисловців може бути високий саме тому, що ціна на бавовну низька. Таблиця Hubbard'a доводить, що рівень проценту й товарні ціни мають рухи, цілком незалежні одні від одних, тимчасом як рухи рівня проценту точно відповідають рухам металевому скарбу та вексельних курсів.

«Отже, якщо товарів є понад міру, грошовий процент мусить бути низький», каже Economist. Саме протилежне відбувається підчас кризи; товарів є понад міру, їх не можна перетворити на гроші, й тому рівень проценту високий: підчас другої фази циклу панує великий попит на товари, а тому зворотний приплив капіталів відбувається легко, але одночасно підносяться товарні ціни та з причини легкості повороту капіталу рівень проценту є низький. «Коли їх [товарів] обмаль, він мусить бути високий». Знову таки протилежне буває підчас полегшення стану по кризі. Товарів обмаль, абсолютно кажучи, а не проти попиту; а рівень проценту низький.

Що — згідно з тезою 3) при переповненні ринку державець товарів збуватиме їх дешевше — якщо взагалі зможе продавати їх, — ніж при сподіванці на швидке вичерпанні наявних запасів, це досить зрозуміла річ. Але менш зрозуміло, чому з тієї причини має спадати рівень проценту.

Якщо ринок переповнено імпортованими товарами, то рівень проценту може підноситися в наслідок збільшеного попиту з боку власників, на позичковий капітал, щоб не довелось їм будь-щобудь викидати товари на ринок. Він може спадати, бо легкість добування комерційного кредиту тримає попит на банківський кредит ще на порівняно низькому рівні.

Economist згадує про швидкий вплив на курс 1847 року, викликаний підвищенням рівня проценту та іншим тисненням на грошовий ринок. Однак не треба забувати, що не зважаючи на зміну курсів, золото й далі відпливало до кінця квітня; зміна настала тут тільки на початку травня.

1 січня 1847 року металевий скарб банку становив 15 066 691 £; рівень проценту 3½%; тримісячний курс на Париж 25.75; на Гамбург 13.10; на Амстердам

12.3¹/₄ 5-го березня металевий скарб впав до 11 595 535 £; дисконт піднісся до 4%; вексельний курс впав на Париж до 25.67¹/₂, на Гамбург до 13.9¹/₄, на Амстердам до 12.2¹/₂. Відплив золота триває далі; див. нижченаведену таблицю.

1847 рік	Скарб благородного металу в Англ. банку, £	Грошовий ринок	Найвищий 3 місячний курс		
			Париж	Гамбург	Амстер.
20 березня	11 231 630	Банк. диск. 4%	25.67 ¹ / ₂	13.09 ³ / ₄	12.2 ¹ / ₂
3 квітня	10 246 410	5%	25.80	13.10	12.3 ¹ / ₂
10	9 867 053	Грошей дуже обмаль	25.90	13.10 ¹ / ₄	12.4 ¹ / ₂
17	9 329 941	Банк. диск. 5 ¹ / ₂ %	26.02 ¹ / ₂	13.10 ³ / ₄	12.5 ¹ / ₂
24	9 213 890	Пригнічення	26.05	13.13	12.6
1 травня	9 337 716	Висхідне пригнічення	26.15	13.12 ³ / ₄	12.6 ¹ / ₂
8	9 588 759	Найбільше	26.27 ¹ / ₂	13.15 ¹ / ₂	12.7 ³ / ₄

В 1847 році цілий експорт благородного металу з Англії становив 8 602 597 £.

З того пішло до Сполучених Штатів	3 226 411 £
Франції	2 479 892
Ганзейських міст	958 781
Голяндії	247 743

Не зважаючи на зміну курсів наприкінці березня вплив золота триває далі ще протягом цілого місяця: ймовірно, до Сполучених Штатів.

«Ми бачимо тут» [каже Economist 1847, р. 984], як швидко й різко піднесення рівня проценту й грошова скрута, що постала по тому піднесенні, виправили несприятливий курс та змінили потік золота, так що золото знову почало пливати до Англії. Цей вплив склався цілком незалежно від платіжного балансу. Вищий рівень проценту породив нижчу ціну на цінні папери, англійські й чужоземні, спонукавши до великих закупок тих паперів за закордонний рахунок. Це збільшило суму векселів, виданих Англією, тимчасом, з другого боку, за високого рівня проценту, трудність добувати гроші була така велика, що попит на ці векселі впав, хоча їхня сума зросла. З тієї самої причини сталося так, що замовлення на чужоземні товари анулювали, і англійські капітали, приміщенні в закордонних цінних паперах, зреалізували, а гроші відправили для приміщення в Англію. Напр., читаємо ми в Rio de Janeiro Prices Current з 10 травня: «Вексельний курс» [на Англію] «заснав нового спаду, викликаного, насамперед, тисненням на римесовий ринок виторгу від значних продажів [бразилійських] державних фондів за англійський рахунок». Англійський капітал, приміщений закордоном в різних цінних паперах, коли рівень проценту був дуже низький, забрали таким чином назад, коли рівень проценту піднісся.

б) Торговельний баянс Англії

Сама лише Індія має платити щось 5 міл. данини за «добрий уряд», проценти й дивіденди на британський капітал і т. ін., при чому тут ще зовсім не зарховано ті суми, що їх відправляють щороку для приміщення в Англії почасти урядовці, як заощадження з їхнього утримання, почасти купці, як частину їхнього зиску. З тих самих причин кожній англійській колонії доводиться раз-у-раз робити великі перекази грошей. Більшість банків в Австралії, Вест-Індії, Канаді засновано на британський капітал, дивіденди доводиться виплачувати в Англії. Так само Англія має багато чужоземних державних паперів, європейських, північно- та південно-американських, що від них має вона одержувати проценти. Далі, до цього долучається ще причетність Англії до закордонних залізниць, каналів, копалень і т. ін. з відповідними дивідендами. Римеси від усіх цих джерел робляться виключно майже тільки в продуктах, далеко понад суму англійського вивозу. З другого боку, те, що з Англії йде закордон державцям англійських цінних паперів та на споживання англійців закордоном, становить порівняно з вищезгаданим нікчемно малу суму.

Це питання, оскільки воно торкається торговельного баянсу та вексельних курсів, є «в кожен даний момент питання часу. Звичайно... Англія дає довготермінові кредити на свій вивіз, оплачуючи довіз готівкою. В певні моменти ця різниця звичаїв має значний вплив на курси. В ті часи, коли наш вивіз більшає дуже значно, як-от в 1850 р., приміщення британського капіталу мусять невинно зростати... отже, в 1850 році можна було б зробити римеси за товари, експортовані в 1840 році. Але коли вивіз 1850 року перевищував вивіз 1849 р. на 6 міл., то результатом цього на практиці мусило бути те, що поза межі країни відправили більше грошей, порівняно з тією сумою, що вернулася назад того самого року; і таким способом викликано вплив на курси та на рівень проценту. Навпаки, скоро наші справи опиняться в стані кризи, а наш вивіз дуже зменшиться, римеси за більший експорт попередніх років, римеси, що їм надійшов реченець, починають дуже значно перевищувати вартість нашого довозу; відповідно до цього курси обертаються на нашу користь, капітал швидко нагромаджується в країні й рівень проценту спадає». (Economist, 11 січня 1851).

Закордонний вексельний курс може змінитися:

1) в наслідок платіжного баянсу даної хвилини, хоч і якими причинами він визначається суто-торговими, приміщенням капіталу закордоном або ж державними видатками, підчас воєн і т. ін., скоро тільки при цьому платежі закордон робиться готівкою.

2) в наслідок знецінення грошей в країні, однаково, чи металевих, чи паперових грошей. В цьому випадку зміна курса суто-номінальна. Коли 1 £ ре-

презентує лише половину тих грошей, що він репрезентував раніше, його звичайно будуть рахувати за $12\frac{1}{2}$ фр., замість 25 фр.

3) Коли мовиться про курс між країнами, що з них одна як «гроші» уживає срібло, а друга золото, то вексельний курс залежить від коливань відносної вартости цих двох металів, бо ці коливання, очевидно, змінюють паритет між обома металами. За приклад цього були курси в 1850 році; вони були несприятливі для Англії, дарма, що її експорт незвичайно зріс; проте відпливу золота не відбувалось. Це було наслідком раптового піднесення вартости срібла проти вартости золота (Дивись Economist, 30 листопада 1857 р.).

Паритет вексельного курсу за 1 £ є: на Париж 25 фр. 20 сант.; на Гамбург 13 банкових марок $10\frac{1}{2}$ ш.; на Амстердам 11 флор. 97 центів. В міру того як вексельний курс на Париж підноситься понад 25.20, він стає сприятливіший для англійських довжників Франції, або для покупців французьких товарів. В обох випадках потрібно менше фунтів стерлінгів, щоб досягти своєї мети.

По віддаленіших країнах, де не легко добувати благородний метал а векселів обмаль та не вистачає для платежів, що мають робитися Англії, природний наслідок підвищення курсу є піднесення цін на ті продукти, що їх звичайно, відправляють до Англії, бо на ці продукти постає тепер більший попит для відправи їх до Англії замість векселів; це часто трапляється в Індії.

Несприятливий вексельний курс і навіть вплив золота може відбуватись тоді, коли в Англії панує дуже великий надмір грошей, низький рівень проценту, висока ціна на цінні папери.

Протягом 1848 року Англія одержала багато срібла з Індії, бо добрих векселів було обмаль, а середньої якости векселі неохоче брали в наслідок кризи 1847 року та великого підупаду кредиту в операціях з Індією. Усе це срібло, ледве прибувши, незабаром знаходило собі шлях до континенту, де революція зумовила утворення скарбів по всіх закутках. В 1850 році те саме срібло, здебільша, помандрувало назад до Індії, бо стан вексельного курсу тепер робив це вигідним.

Монетарна система є в своїй основі католицька, кредитова система — в своїй основі протестантська. «The Scotch hate gold»*. В паперових грошах грошове буття товарів є лише суспільне буття. Це — віра, що робить спасеним. Віра у грошову вартість, як іманентний дух товарів, віра в спосіб продукції та в його небом усталений лад, віра в поодиноких агентів продукції, як просту персоналіфікацію капіталу, що його вартість зростає сама собою. Але, як протестантизм не емансипувався від основ католицтва, так само й кредитова система не емансипувалася від бази монетарної системи.

* Шотландець ненавидить золото. Ред.

Передкапіталістичні відносини

Капітал, що дає процент або, як ми можемо означити його в його стародавній формі, лихварський капітал, разом зі своїм братом-близнюком, купецьким капіталом, належить до передпотопних форм капіталу, що йдуть поперед задовго до капіталістичного способу продукції та знаходяться в різноманітних суспільно-економічних формаціях.

Для існування лихварського капіталу не треба нічого, крім того, щоб, принаймні, частина продуктів перетворювалась на товари, й одночасно з товаровою торгівлею гроші розвинулися в своїх різних функціях.

Розвиток лихварського капіталу прилучається до розвитку купецького капіталу та зокрема до розвитку грошево-торговельного капіталу. В стародавньому Римі, починаючи від останніх часів республіки, коли мануфактура стояла далеко нижче від пересічного античного розвитку, купецький капітал, грошево-торговельний капітал та лихварський капітал розвинувся — в межах античних форм — до найвищої точки.

Ми бачили, як разом з грішми неминуче утворюються скарби. Однак професійний творець скарбів набуває ваги тільки тоді, коли він перетворюється на лихваря.

Купець бере в позику гроші на те, щоб добувати від грошей зиск, щоб уживати їх, як капітал, тобто, щоб витратити. Отже і в попередніх формах проти нього стоїть грошовий позикодавець, цілком так само, як і проти сучасного капіталіста. Це специфічне відношення відчували й католицькі університети. «Університети Алькаля, Салая, манки, Інгольштадта, Фрайбурга в Брай, ігау, Майнца, Кельна та Тріра, один по одному визнали законність процентів від торговельних позик. Перші п'ять цих визнань складено до архівів консулату міста Ліону та вдруковано в додатку до «Traite de l'usure et des intérêts, Lyon, Bruyset-Ponthus». (M. Angier, Le crédit public etc. Paris 1842, p. 206 i. В усіх тих формах, де невільницьке господарство (не патріархальне, а в тій формі, що в

ній воно існувало за пізніших грецьких та римських часів) існує, як засіб до збагачення, де, отже, гроші є засіб до присвоювання чужої праці за допомогою купівлі невільників, землі і т. ін., — в усіх таких формах гроші починають давати проценти саме тому, що їх можна приміщувати таким способом, можна уживати як капітал.

Однак ті характеристичні форми, що в них існує лихварський капітал за часів передкапіталістичного способу продукції, бувають двоякого роду. Я кажу характеристичні форми. Ці самі форми повторюються на базі капіталістичної продукції, але лише як підпорядковані форми. Тут вони — вже не ті форми, які визначають характер капіталу, що дає процент. Ці дві форми такі: *Перше*, лихварство за допомогою визичання грошей марнотратним вельможам, головно земельним власникам; *подруге*, лихварство за посередництвом визичання грошей дрібним продуцентам, що володіють своїми власними умовами праці, тим продуцентам, що до них належить ремесник, а особливо селянин, бо взагалі за передкапіталістичних обставин — оскільки вони допускають існування дрібних самостійних поодиноких продуцентів — селянська кляса мусить становити велику більшість тих продуцентів.

Обидві ці форми, як руйнування багатих земельних власників лихварством, так само і визискування ним дрібних продуцентів приводять до утворення та концентрації великих грошових капіталів. Але, до якої міри цей процес нищить старий спосіб продукції, як це було в новітній Європі, та чи ставить він на його місце капіталістичний спосіб продукції — це цілком залежить від щабля історичного розвитку та від даних тим розвитком обставин.

Лихварський капітал, як характеристична форма капіталу, що дає процент, відповідає пануванню дрібної продукції селян та дрібних ремесників-майстрів, що працюють самостійно. Там, де робітників — як от за розвинутого капіталістичного способу продукції — протистоять умови праці та продукт праці, як капітал, там робітник, як продуцент, не має потреби позичати грошей. Коли він позичає, то робиться це, як от в ломбарді, для особистих потреб. Навпаки, там, де робітник є власник — дійсний або номінальний — умов своєї праці та свого продукту, він як продуцент перебуває у певному відношенні до капіталу грошового позикодавця, що протистоїть йому, як лихварський капітал. Newman висловлює це цілком вульгарно, кажучи, що банкіра поважають, а лихваря ненавидять та зневажають, бо перший визичає багатим, а другий — убогим. (I. W. Newmann Lectures on Pol. Econ. London 1851, p. 44). Він недобачає того, що тут маємо різнпцю двох суспільних способів продукції та відповідних кожному з них суспільних ладів, і що протилежністю між багатством та убожеством того питання не розв'язати. На ділі ж лихвар, що висисає убогого дрібного продуцента, йде попліч того лихваря, що висисає багатих великих земельних власників. Коли лихварство римських патрициїв цілком зруйнувало

римських плебеїв, дрібних селян, то прийшов кінець цій формі визиску, і місце дрібно-селянського господарства заступило господарство суто-невільницьке.

В формі проценту лихвар може поглинути тут увесь надмір (що пізніше виявляється як зиск і земельна рента) понад найпотрібніші засоби існування продуцента (що пізніше-становить суму його заробітної плати), й тому надзвичайно безглуздо порівнювати висоту *цього* проценту там, де лихвар за винятком того, що припадає державі, присвоює собі *всю* додаткову вартість, з висотою новітнього рівня проценту, коли процент, принаймні, нормальний процент, є лише частина цієї додаткової вартості. При цьому забувають, що найманий робітник продукує й віддає капіталістові, який уживає його, зиск, процент і земельну ренту, коротко, цілу додаткову вартість. Кері робить таке безглузде порівняння, щоб тим показати, оскільки вигідний для робітників розвиток капіталу та спад рівня проценту, що відбувається поряд того розвитку. Далі, коли лихвар, не задовольняючись видушуванням додаткової праці з своєї жертви, поволі набуває собі титул власности на самі умови її праці, землю, хату і т. ін., та постійно її отак експропріює, то,значаючи це, знову забувають, що ця цілковита експропріація умов праці в робітника є не результат, до якого прагне капіталістичний спосіб продукції, а готова передумова, що з неї той спосіб виходить. Наймит-невільник так само, як і дійсний невольник з причини свого стану ніяк не може зробитися невольником позикодавця, принаймні, не може, як продуцент; він може стати ним хіба лише як споживач. Лихварський капітал в тій формі, що в ній він дійсно присвоює собі всю додаткову працю безпосередніх продуцентів, не змінюючи способу продукції; що в ній власність — або володіння — продуцентів на умови праці та відповідна тій формі розрізнена невелика продукція становлять головну його передумову; що в ній, отже, капітал не підбиває праці собі безпосередньо, а тому й не протистоїть їй як промисловий капітал, — цей лихварський капітал зубожує цей спосіб продукції, паралізує продуктивні сили замість розвивати їх, та одночасно увічніює ці мізерні відносини, що серед них суспільна продуктивність праці не розвивається коштом самої праці, як то є за капіталістичної продукції.

Отож, лихварство, з одного боку, впливає на античне й февдалне багатство та на античну й февдалну власність, підтинаючи та руйнуючи їх. З другого боку, воно підтинає та руйнує дрібно-селянську та дрібно-буржуазну продукцію, коротко — усі ті форми, що в них продуцент ще є власник своїх засобів продукції. За розвинутого капіталістичного способу продукції робітник не є власник своїх умов продукції, поля, що він його обробляє, сировини, що її він перероблює і т. ін. Але цьому відчуженню умов продукції від продуцента тут відповідає дійсний переворот в самому способі продукції. Роз'єднані робітники об'єднуються у великій робітні до хоч і різподіленої, але взаємно

переплетеної діяльності; знаряддя праці стає машиною. Сам спосіб продукції не дозволяє вже цього роздрібнення знарядь продукції, сполученого з дрібною власністю, а так само й ізолювання самого робітника. За капіталістичного способу продукції лихвар вже не в стані відокремити умови продукції від продуцента, бо вони вже відокремлені від нього.

Лихварство централізує грошове майно там, де засоби продукції роздрібнені. Воно не змінє способу продукції, але міцно присисається до нього, як паразит, цілком виснажуючи його. Воно висисає його, позбавляє його нервів та змушує репродукцію відбуватися серед чимраз наймізерніших умов. Звідси народна ненависть до лихваря, найбільша в античному світі, де власність продуцента на умови його продукції являла одночасно базу політичних відносин, самостійности громадянина.

Поки панує невільництво або поки додатковий продукт поїдає феодал та його почет, а рабовласник або феодал перебуває в залежності від лихваря, спосіб продукції лишається теж тим самим: тільки він стає тяжчим для робітника. Обтяжений боргами рабовласник або феодал висисає більше, бо з нього самого висисають більше. Або, кінець-кінцем, він відступає своє місце лихвареві, що сам стає земельним власником або рабовласником, як от верхівці у стародавньому Римі. Місце колишнього визискувача, що його експлуатація була більш або менш патріархальною, бо здебільша становила вона знаряддя політичної влади, заступає жорстокий, до грошей жадобливий вискочень. Але сам спосіб продукції не змінюється.

Лихварство впливає революційно за всяких передкапіталістичних способів продукції лише оскільки воно руйнує та нищить ті форми власности, що на їхній міцній базі та невпинній репродукції, яка відбувається в тій самій формі, спираються політичні відносини. За азійських форм лихварство може триматися довго, не викликаючи нічого іншого, окрім економічного занепаду та політичної розпусти. Тільки там і тоді, де й коли в наявності є решта умов капіталістичного способу продукції, лихварство є один з засобів до утворення нового способу продукції, руйнуючи феодалів та дрібну продукцію з одного боку, централізуючи умови праці в капітал з другого боку.

В середні віки в жодній країні не панував загальний рівень проценту. Церква взагалі забороняла всякі процентові операції. Закони й суди лише мало забезпечували стягання боргів. То вище бувала норма проценту в поодиноких випадках. Невеличка грошова циркуляція, потреба більшість платежів робити готівкою, змушували до грошових позик, і то більше, що менше була розвинута вексельна справа. Панувала значна різниця і в рівні проценту, і в понятті про лихварство. За часів Карла Великого вважалося за лихварство, коли хтось брав 100%. В Ліндаві, що коло Боденського озера, в 1348 році місцеві громадяни брали 216⅓%. В Цюриху рада визначила 43⅓% як законний процент.

В Італії часами доводилося платити 40%, дарма, що в 12–14 віці звичайна норма проценту не перевищувала 20%. Верона визначила 12½% як законний процент. Імператор Фрідріх II усталив 10%, але це тільки для євреїв. Про християн він не мав охоти говорити. В надрайнській Німеччині вже в 13 віці 10% становило звичайний процент. (Hülmann, Geschichte des Städtewesens. II. p. 55–57).

Лихварський капітал має властивий капіталові спосіб експлуатації без властивого йому способу продукції. Це відношення повторюється і в межах буржуазної економіки в відсталих ділянках промисловости або в таких, що чинять опір переходові до новітнього способу продукції. Коли ми захочемо порівняти, напр., англійський рівень проценту з індійським, то нам доведеться взяти не рівень проценту Англійського банку, а, напр., процент, що його беруть ті, хто визичають дрібні машини дрібним продуцентам домашньої промисловости.

Протилежно до багатства, що споживає, лихварство має історичну вагу, як процес самого поставання капіталу. Лихварський капітал та купецьке майно упосереднюють утворення незалежного від земельної власности грошового майна. Що менше розвинувся товаровий характер продукту, що менше мінова вартість підбила під себе продукцію в цілій її широті й глибині, то більше гроші видаються власне багатством, як таким, загальним багатством, протилежно до його обмеженого способу вияву у споживчих вартостях. На це спирається утворення скарбів. Коли абстрагуватись від грошей, як світових грошей та скарбу, то власне у формі платіжного засобу, вони виступають як абсолютна форма товару. І саме функція їх як платіжного засобу розвивас процент, а тому й грошовий капітал. Чого хоче марнотратне та коруптивне багатство, так це грошей як грошей, грошей як засобу, щоб усе купувати. (А також, щоб платити борги). На що потребує грошей дрібний продуцент, так це головним чином для платежа. (Перетвір натуральних відбутків і повинностей поміщикам і державі на грошову ренту та грошові податки відіграє тут чималу ролью). В обох випадках грошей потребують як грошей. В другого боку, утворення скарбів стає лише тепер реальним, здійснюючи свою мрію в лихварстві. Чого вимагає власник скарбів так це не капіталу, а грошей як грошей; але за допомогою проценту він перетворює цей грошовий скарб, як такий, на капітал, — на засіб, що за його допомогою він цілком або почасти захоплює додаткову працю, а так само й частину самих умов продукції, хоч номінально вони й далі протистоять йому як чужа власність. Лихварство живе наче в шпарах продукції, як боги Епікура в міжсвітових просторах. Гроші то тяжче мати, що менше товарова форма є загальна форма продукту. Тому лихвар не знає ніякісінських меж, окрім дієздатности або здатности до опору з боку тих, що потребують грошей. В дрібно-селянській та дрібно-буржуазній продукції грошей уживають, як купівного засобу переважно тоді, коли випадково або в наслідок

незвичайного зрушення робітник втрачає умови продукції (що їхніми власником він ще є переважно за цих способів продукції) або, принаймні, тоді, коли тих умов продукції не можна повернути у звичайному перебігу репродукції. Життєві засоби та сирові матеріали є головною частиною цих умов продукції. Подорожчання їх може унеможливити покриття їх з виручки за продукт, так само як прості неврожаї можуть заважати селянинові повернути своє насіння *in natura*. Ті самі війни, що ними римські патриції руйнували плебеїв, примушуючи їх до військової повинності, які заважали їм в репродукції умов їхньої праці, а тому й робили з них злидарів (а зубожіння, занепад або втрата умов репродукції є тут домінуючою формою), — ці самі війни наповнювали патриціям комори та льохи здобичею — міддю, грішми тих часів. Замість давати плебеям безпосередньо потрібні їм товари, збіжжя, коні, рогатизну, вони визичали їм цю самим їм непотрібну мідь та використовували цей стан, щоб видушувати величезні лихварські проценти, перетворюючи таким чином плебеїв на своїх довжників — рабів. За Карла Великого франкських селян теж зруйнували війни, так що їм не лишалося нічого іншого, як з довжників зробитися кріпаками. В Римській імперії, як відомо, дуже часто траплялося, що голод примушував вільних людей продавати своїх дітей та самих себе багатшим у невольництво. Оце взагалі щодо цього поворотного пункту. Коли ж розглядати поодинокі випадки, то збереження або втрата умов продукції дрібним продуцентом залежить від тисячі пригод, і кожна така пригода або втрата означає зубожіння, та стає тим пунктом, де може приміститися лихвар-паразит. Досить того, щоб у дрібного селянина здохла корова, і він стає вже нездатним знову розпочати свою репродукцію у колишньому масштабі. Оттак опиняється він в руках лихваря, а, опинившись в тих руках, він ніколи вже з них не визволиться.

Однак функція грошей, як платіжного засобу, становить притаманне, велике та своєрідне поле для лихварства. Всяка грошова, повинність, що для неї має надійти певний реченець, земельний чинш, данина, податок і т. ін., приносить з собою потребу платити гроші. Тому, починаючи від стародавніх римлян аж до новітніх часів, лихварство в широких розмірах прилучається до відкупників податків, *fermiers généraux*, *receveurs généraux*^{*}. Потім з розвитком торгівлі та з загальним поширенням товарної продукції розвивається відокремлення актів купівлі та платежа щодо часу. Гроші треба постачити у певний реченець. Як це може привести до такого стану, що навіть і досі грошовий капіталіст та лихвар зливаються в одне, це доводять новітні грошові кризи. Але те саме лихварство стає головним засобом, щоб далі розвивати потребу в грошах як платіжному засобі, чим раз дужче обтяжуючи продуцента боргами та знищуючи тим самим в нього звичайні платіжні засоби, так що тягар процентів робить для нього неможливою навіть його звичайну репродукцію. Тут лихварство виро-

* Великих фермерів, великих збирачів податку. *Ред.*

стає з грошей, як платіжного засобу, та поширює цю функцію грошей, — своє справжнє поле.

Розвиток кредитової справи постає як реакція проти лихварства. Але цього не треба розуміти хибно й ніяк не можна розуміти в душі античних письменників, батьків церкви, Лютера або давніших соціялістів. Це означає ані менше ані більше як тільки підпорядкування капіталу, що дає процент, умовам та потребам капіталістичного способу продукції.

Взагалі та в цілому капітал, що дає процент, за новітньої кредитової системи пристосовується до умов капіталістичної продукції. Лихварство, як таке, не тільки існує далі, але у народів розвинутої капіталістичної продукції визволяється із меж, поставлених йому всім давнім законодавством. Капітал, що дає процент, зберігає форму лихварського капіталу проти таких осіб та кляс або серед таких відносин, що серед них немає позик або не може бути позик в розумінні капіталістичного способу продукції; коли позичають з причини індивідуальної потреби, як от в льомбарді; коли позичається багатству, що споживає, для марнотратства; або коли продуцент є некапіталістичний продуцент, дрібний селянин, ремесник і т. ін. отже, як безпосередній продуцент, ще є власник своїх власних умов продукції; насамкінець, коли сам капіталістичний продуцент оперує в такому малому масштабі, що наближається до тих продуцентів, які працюють сами.

Те, чим капітал, що дає процент, — оскільки він становить істотний момент капіталістичного способу продукції — відрізняється від лихварського капіталу, ніяк не є в самій природі або в самому характері цього капіталу. Різницю становлять лише змінені умови, що серед них він функціонує, а тому й цілком перетворена постать довжника, що протистоїть грошовому позикодавцеві. Навіть тоді, коли як промисловець або як купець одержує кредит неможна особа, то це робиться в тій надії, що він, функціонуватиме як капіталіст, і за допомогою позиченого капіталу присвоюватиме неоплачену працю. Кредит дається йому як потенціальному капіталістові. І ця обставина, що їй так дуже радіють економісти апологети, а саме, що людина без майна, але з енергією, солідністю, здібністю та знанням справ може перетворитися таким способом на капіталіста — аджеж, взагалі, за капіталістичного способу продукції торговельну цінність кожного індивідуума оцінюється більш або менш правильно, — ця обставина, хоч і як вона раз-у-раз виводить на поле бою проти наявних поодиноких капіталістів, небажаний їм шерг нових шукачів щастя, зміцнює панування самого капіталу, поширює базу того панування, даючи йому змогу рекрутувати собі раз-у-раз нові сили з суспільної основи. Цілком так само, як та обставина, що католицька церква в середні віки творила свою гієрархію з найкращих голів народу, не вважаючи на стан, рід та майно, була головним засобом до зміцнення попів та пригнічення мирян. Що більше панівна кляса є

здібна вбирати в себе найвизначніших людей з кляс поневоленних, то міцніше та небезпечніше є її панування.

Тому ініціатори новітньої кредитової системи замість взагалі клясти капітал, що дає процент, виходять, навпаки, з його виразного визнання.

Ми не говоримо тут про реакцію проти лихварства, що силкувалася боронити від нього убогих, як от *Monts de piété** (в 1350 році в Сарлені у Франш-Конте, пізніше в Перуджії й Савоні в Італії, в роках 1400 та 1479). Вони гідні уваги лише тому, що виявляють ту іронію історію, яка побожні бажання обертає при реалізації їх у пряму протилежність. За помірним цінуванням англійська робітничка кляса платить 100% льомбардам, цим нащадкам тих *Monts-de-piété*⁶². Так само не говоримо ми про кредитові фантазії якогось доктора Hugh Chainperleyne або John Briscoe, що в останнє десятиріччя 17 віку силкувалися емансипувати англійську аристократію від лихварства за допомогою земельного банку з паперовими грішми які базувалися на земельній власності⁶³.

Кредитові асоціації, що утворилися в 12 та 14 віці в Венеції та Генуї, постали з потреби морської торгівлі та заснованої на ній гуртової торгівлі емансипуватися від панування старомодного лихварства та монополізаторів торгівлі грішми. Якщо справжні банки, засновані в цих міських республіках, були одночасно установи громадського кредиту, звідки держава одержувала позики під податки, що вона мала одержати, то не слід забувати, що купці, які утворювали ті асоціації, сами були тими першими людьми в тих державах та були зацікавлені в тому, щоб емансипувати від лихварства уряд, так само як і самих себе⁶⁴, а разом з цим таким способом більше та певніше підбити собі державу. Тому, коли малося заснувати Англійський банк, торі теж заперечували: «Банки, то — республіканські установи. Банки, що процвітають, є в Венеції, Генуї,

⁶² «Процент ломбардів стає таким надмірним через часті застави та викупи протягом того -самого місяця та заставу однієї речі, щоб забрати з ломбарду другу та одержати при цьому невеличку різницю грішми. В Лондоні є 240 дозволених установ, що визичають гроші під заставу, а в провінції є їх приблизно 1450. Капітал, що Його ті установи уживають, становить приблизно 1 міль. Він обертається, принаймні, тричі на рік, даючи кожного разу пересічно 33½%: так що нижчі кляси Англії платять приблизно 100% річно за часову позику одного мільйона, не рахуючи при цьому втрати заставлених речей з причини невикupu їх у певний реченець». (I. I. Tuckeett, *A History of the Past and Present State of the Labouring Population*. London 1846. I., p. 114).

⁶³ Навіть в назвах своїх праць вони подавали, як головну мету, «загальне благо земельних власників, велике піднесення вартости землеволодіння, звільнення шляхти та gentry і т. ін. від податків, збільшення їхнього річного доходу і т. ін.». Від цього, мовляв, втратили б тільки лихварі, ці найгірші вороги нації, що зробили більше шкоди шляхті та ylomanry, ніж це міг би зробити напад французького війська.

⁶⁴ «Напр., ще Карл II Англійський мав платити величезні лихварські проценти та промінне «золотарям» (попередникам банкірів), 20–30%. Така вигідна справа чимраз більше спонукала «золотарів» давати королеві позики, наперед антиципувати суми, що мали надходити від податків, ...

* Дослівно — «захисток милосердя», назва льомбардів у романських країнах. *Ред.*

Амстердамі та Гамбурзі. А чи чув хто колись про французький або еспанський банк».

Амстердамський банк (1609 р.), так само як і Гамбурзький банк (1619 р.) не визначає жодної епохи в розвитку новітньої кредитової системи. Це був чисто депозитний банк. Бони, видавані тим банком, в дійсності були лише досвідки про одержання складеного до банку карбованого й некарбованого благородного металу та циркулювали лише з передатним написом осіб, що їх одержували. Однак, в Голляндії разом з торгівлею та мануфактурою розвинулися комерційний кредит та торгівля грішми, а капітал, що дає процент, в процесі самого розвитку було підпорядковано промислового й торговельному капіталові. Це виявлялося вже в низькому рівні проценту. Але в 17 віці Голляндію вважалося за зразкову країну економічного розвитку, як от тепер Англія. Монополія старомодного лихварства, що базувалося на убозтві, знищилася там сама собою.

Протягом усього 18 віку чути крики — і законодавство діє в цьому ж напрямку, — які покликаючися на Голляндію, вимагають силоміць знизити рівень проценту, щоб підпорядкувати капітал який дає процент торговельному та промислового капіталові, а не навпаки. Головний виразник цього є сер Josiah Child, батько нормального англійського приватного банкірства. Він деклямує проти монополії лихварів цілком так, як велика фірма одягу, Moses and Son, реклямує себе як борця проти монополії «приватних кравців». Цей Josiah Child в одночасно й батько англійського Stockjobberei (маклерства в торгівлі процентовими паперами). Так він, цей самодержець Ост-індської компанії, боронить її монополію в ім'я вільної торгівлі. Проти Thomas Manley («Interest of Money mistaken») він каже: «Як оборонець боягузливої та полохливої банди лихварів ставить він свою головну батарею в тому пункті, що його я проголосив за найнедолужніший... він навіть відкидає те, що низький рівень проценту є причина багатства, запевнюючи, що він лише наслідок багатства». (Traité sur la Commerce etc. 1669. Trad. Amsterdam et Berlin, 1754). «Коли торгівля збагачує країну й коли зниження проценту збільшує торгівлю, то зниження проценту або обмеження лихварства, безперечна річ, є головна плодотворча причина багатства нації. Аж ніяк не безглуздо казати, що та сама річ одночасно серед певних обставин може бути причиною, а серед інших — наслідком». (I. c., p.

... забирати як забезпечення всяке асигнування парламентом грошей, скоро те асигнування було зроблено, а також наввипередки купувати та брати у заставу bills, , orders i tallies, так що у дійсності всі державні доходи йшли через їхні руки». (John Francis, History of the Bank of England. 1848. London I. p 31). «Заснування банку пропонувалося кілька разів уже й раніше. Насамкінець, воно стало потрібним». (I. c., p. 38). «Банк потрібен був вже бодай лише для того, щоб уряд, що його соки висисали лихварі, мав змогу одержувати гроші за людський рівень проценту під забезпечення парламентськими асигновками». I. c., p. 59, 60).

55.). «Яйце — причина курки, а курка — причина яйця. Зменшення проценту може викликати збільшення багатства, а збільшення багатства — ще більше зменшення проценту». (І. с., р. 156). «Я — оборонець промисловости, а мій супротивник боронить лінощі та гультайство» (р. 179).

Ця люта боротьба з лихварством, це домагання підпорядкувати капітал, що дає процент, промислового капіталові є лише предтеча органічних витворів, що породжують ці умови капіталістичної продукції у формі новітньої банкової справи, яка з одного боку, вириває в лихварського капіталу його монополію, концентруючи та кидаючи до грошового ринку всі мертві грошові запаси, а, з другого боку, обмежує саму монополію благородних металів, утворюючи кредитові гроші.

Так само, як тут у Child'a, здибуємо у всіх творах про банкову справу в Англії за останню третину 17 та на початку 18 віку ворожнечу до лихварства, домагання емансипувати торгівлю, промисловість та державу від лихварства. А одночасно й величезні ілюзії щодо чудотворного впливу кредиту, позбавлення благородних металів їхньої монополії, заміну їх паперовими грішми і т. ін. Шотландець William Patterson, фундатор Англійського банку та Шотландського банку, є, справді, Law Перший.

Проти Англійського банку «всі золотарі та позикодавці під заставу почали люто вити» (Macaulay, History of England, IV, р. 499). — «Протягом перших 10 років банк мав боротися з великими труднощами; велика ворожнеча зовні; його банкноти приймалось далеко нижче від номінальної вартости... золотарі (що в їхніх руках торгівля благородними металами була за базу для примітивної банкової справи) провадили значні інтриги проти банку, бо через нього зменшились їхні операції, знизився їхній процент дисконту, а їхні операції з урядом перейшли до рук цього їхнього супротивника». (J. Francis, I. с., р. 37).

Вже перед тим, як засновано Англійський банк, в 1683 році постав плян організації національного кредитового банку, що його мета між іншим була: «щоб ділові люди, коли вони мають значну кількість товарів, мали змогу за підтримкою цього банку покласти свої товари на склад, та одержати певний кредит під ці складені запаси, давати працю своїм службовцям та збільшувати своє підприємство, поки знайдуть добрий ринок, замість продавати з втратою». По довгій праці цей кредитовий банк відкрили в Devonschire House на Bishopsgate Street'i. Він давав позики промисловцям та купцям векселями під забезпечення товарами на складах, позичаючи $\frac{3}{4}$ вартости тих товарів. Щоб зробити ці векселі здатними до циркуляції в кожній ділянці підприємств певне число людей, об'єднувалося в товариство, що від нього кожен державець таких векселів мав одержувати за них товари так легко, наче він пропонував платіж готівкою Банк той не робив блискучих справ. Механізм був занадто складний, а ризик підчас знецінення товарів занадто великий.

Спиняючись над дійсним змістом тих творів, що теоретично склалися поряд формування новітньої банкової справи в Англії й тому формуванню сприяли, ми не знайдемо в ньому нічого, крім домагання підпорядкувати капіталістичному способу продукції, як одну з його умов, капітал, що дає процент, і взагалі засоби продукції, що їх можна визичати. Коли ж спинитися над самою тільки фразеологією, то схожість її аж до висловів з банковими та кредитовими ілюзіями сен-сімоністів часто може здивувати нас.

Цілком так, як у фізіократів «cultivateur» означає не дійсного хлібороба-селянина, а великого орендаря, у Сен Сімона та іноді — в його учнів «travailleur» (працівник) означає не робітника, а промислового та торговельного капіталіста. «Un travailleur a besoin d'aides, de seconds, d'ouvriers; il les cherche intelligents, habiles, dévoués,; il les met à l'oeuvre, et leurs travaux sont productifs»* (Religion saint-simonienne. Économie politique et Politique. Paris 1831 p. 104). Взагалі не треба забувати, що тільки в своєму останньому творі, «Nouveau Christianisme», Сен-Сімон виступає безпосередньо як оборонець робітничої класи та проголошує її емансипацію за кінцеву мету своїх намагань. Всі його попередні твори в дійсності є лише вихваляння новітнього буржуазного суспільства проти феодалного, або вихваляння промисловців та банкірів проти маршалів та юристів, що фабрикували закони за наполеонових часів. Яка ріжниця, коли порівняти ці його твори з одночасними творами Оуена!⁶⁵ І в його наступників, як уже показує оте цитоване місце, промисловий капіталіст лишається travailleur par excellence. Читаючи критично їхні твори, ми не дивуватимемося тому, що реалізацією їхніх кредитових та банкових мрій був crédit mobilier, заснований ех-сен-сімоністом Емілем Перейром, форма, що проте могла стати панівною тільки в такій країні, як Франція, де ані кредитова система, ані велика промисловість не розвинулись до новітньої висоти. В Англії та Америці щось подібне було б неможливе. — В дальших місцях «Doctrines de St. Simon. Exposition. Première année. 1828–29, 3-e éd. Paris 1831» міститься вже зародок crédit mobilier.

⁶⁵ Коли б Маркс мав змогу обробити манускрипт, він, безумовно, значно змінив би це місце. Воно інспіроване ролю ех-сен-сімоністів за другої імперії у Франції, де саме тоді, коли Маркс писав вищенаведене, кредитові фантазії цієї школи, які мали визволити світ, силою історичної іронії реалізувалися в формі спекуляції нечуваної досі сили. Пізніше Маркс говорив лише з здивованням про геній та енциклопедичну голову Сен-Сімона. Якщо останній в своїх раніших творах ігнорував протилежність між буржуазією та пролетаріатом, що саме вперше тоді народжувався у Франції, якщо він залічував частину буржуазії, зайнятої в продукції, до travailleurs, то це відповідає поглядові Фур'є, що хотів помирити капітал та працю, і пояснюється економічним і політичним станом тодішньої Франції. Коли Оуен в цьому мав ширший погляд, то тому, що жив в іншому оточенні, серед промислової революції та класових суперечностей, уже дуже загострених. — Ф. Е.

* «Travailleur має потребу в помічниках, заступниках, робітниках; він шукає людей розумних, вправних, відданих; він ставить їх на працю й їхня праця продуктивна» Ред.

Звичайно, банкір може давати позики дешевше, ніж капіталіст та приватний лихвар. Отже, ці банкіри «можуть постачати промисловцям знаряддя далеко дешевше, тобто за *нижчі проценти*, ніж то могли б зробити земельні власники та капіталісти, що легше можуть помилитися, вибираючи позикоемців». (р. 202). Але самі автори долучають в примітці: «Користь, що мусила б поставати з посередництва банкіра між неробами та *travailleurs* (працівниками), часто зрівноважується й навіть нищиться тому, що наше дезорганізоване суспільство дає нагоду егоїзмові виявляти себе в різних формах шахрайства та шарлатанства; часто банкіри втручаються між *travailleurs* і нероб, щоб визискувати і тих і цих на шкоду суспільству». *Travailleur* стоїть тут замість *capitaliste industriel*^{*} Проте, помилково було б розглядати ті засоби, що ними порядкує новітнє банкірство, як засоби гультяїв. Поперше, це — та частина капіталу, що її тримають промисловці та капіталісти в даний момент без діла у грошовій формі як грошовий запас або капітал, який лише мають примістити; отже, це — гулящий капітал, а не капітал гулящих багатіїв. Подруге, це — та частина всяких доходів та ощаджень, що назавжди або тимчасово призначена для нагромадження. І обидві ці частини істотні для характеру банкової системи.

Однак, ніколи не треба забувати, поперше, що гроші — в формі благородних металів — лишаяються основою, що від неї кредитова справа з природи своєї *ніколи* не може звільнитися. Подруге, що кредитова система має собі за передумову монополію приватних осіб на суспільні засоби продукції (в формі капіталу та земельної власності), що сама вона, з одного боку, є іманентна форма капіталістичного способу продукції, а з другого боку, рушійна сила його розвитку до його найвищої та останньої можливої форми.

Банкова система щодо форм організації та централізації, як то висловлено ще в 1697 році в творі «Some Thoughts of the Interest of England» є найбільш штучний та найбільш розвинутий продукт, що його взагалі може породити капіталістичний спосіб продукції. Відси величезна влада такої установи, як Англійський банк, над торгівлею та промисловістю, дарма що дійсний рух їх лишаяється поза його межами, та що він ставиться до того руху пасивно. Звичайно в банковій системі дано форму загального рахівництва та розподілу засобів продукції у суспільному масштабі, але тільки форму. Ми бачили, що пересічний зиск поодинокого капіталіста або кожного окремого капіталу визначається не додатковою працею, що його присвоює собі цей капітал безпосередньо, а кількістю усієї тієї додаткової праці, яку присвоює собі весь капітал, та з якої кожен окремий капітал одержує свій дивіденд лише пропорційно тій частині, що її він становить в усьому капіталі. Цей суспільний характер капіталу цілком здійснюється лише за посередництвом повного розвитку кредитової та банкової системи. З другого боку, ця система йде далі. Вона дає промисловим

* Промисловий капіталіст. Ред.

та торговельним капіталістам до розпорядку весь той вільний і навіть потенційний капітал суспільства, що не діє ще активно, так що ані позикодавець, ані уживач цього капіталу не є його власники або продуценти. Тим способом знищує вона приватний характер капіталу, і тому має в собі, але й тільки в собі, знищення самого капіталу. Банкова справа забирає з рук приватних капіталістів та лихварів розподіл капіталу, — осібну справу, — як суспільну функцію. Але з тієї причини банк та кредит одночасно стають і наймогутнішим засобом, що заганяє розвиток капіталістичної продукції поза її власні межі, і одним з найдужчих факторів криз та спекуляції.

Далі, замінюючи гроші різними формами кредитової циркуляції, банкова система показує, що гроші дійсно є не що інше, як тільки осібний вислів суспільного характеру праці та її продуктів, але вислів цей, як суперечний базі приватної продукції, кінець-кінцем, мусить завжди видаватися як річ, як осібний товар побіч інших товарів.

Насамкінець, немає жодного сумніву, що кредитова система служитиме за могутню підойму підчас переходу від капіталістичного способу до способу продукції асоційованої праці; однак лише як певний елемент у зв'язку з іншими великими органічними переворотами в самому способі продукції. Навпаки, ілюзії щодо чудотворної сили кредитової та банкової справи, ілюзії в соціалістичному розумінні, постають з повного нерозуміння капіталістичного способу продукції та кредитової справи, як однієї з його форм. Скоро засоби продукції перестали перетворюватись на капітал (а це включає і знищення приватної земельної власності), кредит як такий не має вже ніякого сенсу, що однак зрозуміли й самі сен-сімоністи. З другого боку, поки капіталістичний спосіб продукції існує далі, існує далі як одна з його форм і капітал, що дає процент, і дійсно являє базу його кредитової системи. Тільки той самий сенсаційний письменник, Прудон, що, лишаючи товарову продукцію, хотів знищити гроші⁶⁶, був здатен вимряти таке чудерство, як *crédit gratuit*^{*}, цю ніби реалізацію побожного бажання дрібно буржуазного погляду.

В «Religion Saint-simonienne, Economie et Politique», на стор. 45 сказано: «В суспільстві, де одні мають знаряддя промисловости, не маючи здібности або охоти уживати їх, а інші вправні промислові люди не мають жодного знаряддя праці, -там кредит має собі за мету перенести яко мога найлегшим способом ці знаряддя з рук перших їхніх власників до рук тих інших, що тямлять їх уживати. Зауважмо, що за цим визначенням кредит є наслідок того способу, що ним *ту власність* усталилось». Отже, кредит відпадає разом з оцим усталенням

⁶⁶ Karl Marx, Philosophie de la Misère, Bruxelles et Paris. 1847 — Karl Marx, Kritik der Polit. Ökonomie p. 64.

^{*} Безплатного кредиту. Ред.

власности. Далі на стор. 98, сказано: Сучасні банки «дивляться на себе, як на установи, призначені йти за тим рухом, що його породили підприємства, які діють поза їх межами, а що сами вони імпульсу до цього руху не повинні давати; інакше кажучи, банки виконують ролю капіталістів проти тих *travailleurs*, що їм вони позичають капітали». В тій думці, що сами банки мають взят на себе провід та відзначатися «кількістю та корисністю підприємств, що ними вони порядкують, і кількістю тих робіт, що переводиться за їх приводом» (р. 101), — в ній маємо заховану ідею *crédit mobilier*. Так само Charles Pécqueur вимагає, щоб банки (те, що сен-сімонисти звуть *Système général des banques*) «порядкували продукцією». Взагалі Pécquier є в основі сен-сімоніст, хоч і багато радикальніший. Він хоче, щоб «кредитова установа... управляла цілим рухом національної продукції». — «Спробуйте утворити національну кредитову устанovu, що позичала б засоби неможливу, який має талант та заслуги, не зв'язуючи тих довжників між собою примусовою взаємною солідарністю в продукції та споживанні, а навпаки позичала б ті засоби так, щоб довжники сами визначали акти свого обміну та продукції. Дим шляхом ви досягнете лише того, чого вже тепер досягають приватні банки, — анархії, диспропорції між продукцією та спожитком, раптової руїни одних та раптового збагачення інших; так що ваша установа ніколи не піде далі від того, щоб утворити для одних певну суму добробуту, рівну сумі лиха, що припадає іншим... найманим робітникам, яких ви підтримуєте позиками, ви тільки дасте засіб до тієї самої взаємної конкуренції, яку тепер одні одним роблять їхні капіталістичні хазяїни». (Ch. Pécqueur, *Théorie Nouvelle d'Econoіuіe Soc. et Pol.* Paris 1842 p. 434.).

Ми бачили, що купецький капітал та капітал, що дає процент, є найдавніші форми капіталу. Однак, з самої природи справи впливає те, що капітал, який дає процент, видається в народній уяві як форма капіталу *par excellence*. В купецькому капіталі маємо посередницьку діяльність, хоч і як її тлумачити, як шахрайство, чи як працю, чи якимось інак. Навпаки, в процентодайному капіталі виявляється у чистій формі характер капіталу, що сам себе репродукує, вартість, що сама собою зростає, продукція додаткової вартости, як певна таємна якість. Відси ж постає й те, що навіть частина політикоекономів, особливо в країнах, де, як от у Франції, промисловий капітал ще не цілком розвинувся, твердо вважають капітал, який дає процент, за основну форму капіталу, розуміючи, напр. земельну ренту лише як його іншу форму, бо і тут панує форма визичання. З цієї причини цілком не розуміють внутрішньої диференціації капіталістичного способу продукції, та цілком не розуміють того, що землю як і капітал визичають тільки капіталістам. Звичайно, замість грошей можна визичати засоби продукції *in natura*, як от машини, промислові будинки і т. ін. Але тоді вони становлять певну грошову суму, і те, що, крім проценту, платиться певну частку за зужиткування, впливає з споживчої вартости, з особливої натураль-

ної форми цих елементів капіталу. Справу вирішує тут знову те, чи визичають їх безпосереднім продуцентам, що має собі за передумову відсутність капіталістичного способу продукції, принаймні в тій сфері, де трапляється це; або чи визичають їх промисловим капіталістам, передумова, що може бути саме на базі капіталістичного способу продукції. Ще більш недоречно та іраціонально притягувати сюди визичання домів і т. ін. для індивідуального споживання. Що робітничу клясу обшахровують і в цій формі, та й ще страшенно обшахровують, це — відомий факт; але те саме робить і дрібний крамар, що постачає тій клясі життєві засоби. Це другоступневий визиск, який іде поряд первісного, що відбувається безпосередньо в самому процесі продукції. Ріжниця між продажем та визичанням є тут цілком байдужа й формальна річ, яка, як уже показано, тільки при певному нерозумінні дійсного зв'язку здається істотною.

Лихварство, як і торгівля, визискують даний спосіб продукції, не утворюючи його та ставлячись до нього зовнішнім способом. Лихварство силкується просто зберегти його, щоб мати змогу знову й знову визискувати його, воно консервативне й робить той спосіб тільки злиденнішим. Що менше елементи продукції виходять до процесу продукції, як товари, та виходять з нього, як товари, то більше добування їх з грошей видається осібним актом. Що значніша є роля, що її відіграє циркуляція в суспільній репродукції, то більше розцвітає лихварство.

Те, що грошове майно розвивається, як осібне майно, означає відносно лихварського капіталу, що він усі свої вимоги має в формі грошових вимог. Він розвивається в країні то більше, що більше продукція у своїй масі обмежується на натуральних відбутках і т. ін., отже, на продукції споживчої вартости.

Оскільки лихварство здійснює дві речі: поперше, взагалі утворює поряд купецтва самостійне грошове майно, подруге, присвоює собі умови праці, тобто руйнує власників колишніх умов праці, — остільки є воно могутня підойма до утворення передумов для промислового капіталу.

Процент у середні віки.

«В середні віки людність була суто хліборобська. А серед такої людности, як і за фєвдального режиму можуть бути лише невеликі торговельні зв'язки, а тому й лише невеликий зиск. Тому закони про лихварство в середні віки були цілком правні. Сюди долучається те, що у хліборобській країні рідко хто доходить такого стану, щоб позичати гроші, хіба тільки тоді, коли він опинився серед убозства та злиднів... Генріх VII обмежує процент на 10%, Яків I — на 8, Карл II — на 6. Анна — на 5%... Тоді позикодавці були, як що й неправні,

то все ж фактичні монополісти, і тому треба було обмежити їх, як і інших монополістів... В наші часи норма зиску регулює норму проценту, а тоді норма проценту регулювала норму зиску. Коли грошовий позикодавець накидав купцеві тягар високої норми проценту, купець мусив долучати вищу норму зиску до своїх товарів. Тому велику суму грошей бралось з кешень покупців, щоб перекласти їх до кешень грошових позикодавців». (Gilbart, and History Princ. of Banking, p. 164, 165).

«Мені кажуть, що тепер беруть на кожну ляйпцізьку марку 10 гульденів на рік, що становить 30 на 100; декотрі ще додають сюди наєнбурзьку марку, так що стає 40 на 100; тільки я не знаю, чи це так. Сором тобі, куди ж це до біса, кінець-кінцем, має довести?.. Хто має тепер в Ляйпцігу 100 флоринів, той щороку бере собі 40, це значить за один рік пожерти селянина або городянина. Якщо він має 1000 флоринів, то щороку він бере собі 400, — це значить за один рік пожерти лицаря або багатого дворянина. Коли він має 10 000, то бере собі щороку 4000; це значить за рік пожерти багатого графа. Коли він має 100 000 — як то мусить бути у великих торговців — то бере собі щороку 40 000: це значить за рік пожерти великого, багатого князя. Коли він має 1 000 000, то бере собі щороку 400 000, це значить за рік пожерти великого короля. І не зазнає він при тому жодної небезпеки, ані щодо життя свого, ані щодо своїх товарів, нічого не робить, сидить на печі та лузає насіння: і отакий тихенький розбійник, сидячи дома, міг би за десять років зжерти цілий світ. (Це з «Bücher von Kaufhandel und Wucher» з року 1524. Luther's Werke, Wittenberg 1589.6 Teil.)

«15 років тому я писав проти лихварства, бо воно вже так дуже зміцнилося, що я не мав надії на поліпшення. Від того часу воно так піднеслося, що не хоче вже ніде бути вадою, гріхом або соромом, але бундючно вихваляється чеснотою та честю, ніби воно має до людей велику любов та робить їм християнську послугу. Чим же маємо зарадити лихові, коли ганьба стала честю, а вада чеснотою» (An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen. Wittenberg 1540).

«Євреї, ломбардці, лихварі та кровопійці були наші перші банкіри, наші первісні банкові баришники, їхній характер можна було назвати майже безсоромним...

До них долучилися потім лондонські золотарі. Загалом... наші первісні банкіри були... дуже поганим товариством, вони були жадобливими лихварями, кам'яносердими кровососами». (I. Hardcastle, Bank and Bankers, 2-nd ed. London 1843, p. 19, 20)

«Отже, приклад, що його подала Венеція (утворення банку), швидко викликав наслідування; всі міста коло моря і взагалі міста, що здобули собі славу

своєю незалежністю та своєю торгівлею, заснували свої перші банки їхні кораблі часто примушували чекати на свій поворот і це неминучо приводило до звички кредитування, що її ще дужче зміцнили відкриття Америки та торгівля з нею». (Це головний пункт.) Перевіз товарів на кораблях змушував брати великі позики, що бувало вже в стародавні часи в Атенах та Греції. В 1380 році ганзейське місто, Брюгге, мало страхову палату». (M. Augier, I. c., p. 202, 203.)

Як значно в останній третині 17 віку, перед розвитком новітньої кредитової системи, переважало навіть в Англії визичання грошей земельним власникам, отже й взагалі багатству, що розкошує, це можна побачити між іншим з праці сэра Dudley North'a, не тільки одного з перших англійських купців, але й одного з найвидатніших теоретиків-економістів свого часу: «З тих грошей, що їх наш народ віддає на проценти, далеко менше від десятої частини віддається комерсантам, щоб вони на ті гроші могли провадити свої справи; здебільша, ті гроші визичається на купівлю речей розкошів та на видатки людей, що, хоч і є великі землевласники, але витрачають гроші швидше, ніж їх дає їм їхня земельна власність; а що вони бояться продавати свої маєтки, то й охотніше переобтяжують вони їх гіпотечними боргами». (Discourses upon Trade. London 1691. p. 6, 7.)

В XVIII віці в Польщі: «Варшава робила великі вексельні операції, що однак за свою основу та за мету мали користь варшавських лихварів банкірів. Щоб добути собі гроші, що їх вони могли визичати за 8 і більше процентів марнотратникам-вельможам, вони шукали й знаходили поза межами своєї країни бланковий вексельний кредит, тобто такий кредит, що собі за основу не мав ніякісінької товарової торгівлі; кредит, що його закордонні тра-сати терпляче акцептували доти, доки ще надходили римеси, утворені цим вексельовим шахрайством. За це вони дуже тяжкого лиха зазнали з причини банкрутства такого банкіра, як Тапер, та інших вельми поважних варшавських банкірів» (I. G. Büsch, Teoretisch-praktische Darstellung der Handlung etc 3. Auflage. Hamburg 1808. Band II, p. 232, 233.)

а) Користь для церкви від заборони проценту

«Проценти брати церква забороняла; але не забороняла продавати власність, щоб зарадити собі в нужді; навіть не забороняла віддавати цю власність на певний час, аж до оплати боргу, грошовому позикодавцеві, щоб він міг собі мати в тій власності забезпечення, і також, щоб протягом того часу, поки та власність перебуває в його руках, міг він користуючися мати винагородження за визичені гроші. Сама церква або приналежні до неї комуни й ріа соgroга* добували собі від того значну користь, особливо підчас хрестових походів. Та-

* Дослівно «благочестиві, побожні тіла», тобто вірні, в церковних громадах, об'єднані. Ред.

ким чином значна частина національного доходу опинилася з цієї причини в володінні так званої «мертвої руки», особливо тому, що єврей не міг лихварювати таким способом, бо володіння такою нерушною заставою не сила було затаїти... Без заборони проценту церкви й монастирі ніколи б не мали змоги стати такими багатими». (1. с., р. 55.)

Відділ шостий

**ПЕРЕТВОРЕННЯ
НАДЗИСКУ
НА ЗЕМЕЛЬНУ РЕНТУ**

Вступ

Аналіза земельної власності в її різних історичних формах лежить поза межами цієї праці. Ми спиняємось на ній лише остільки, оскільки частина додаткової вартости, випродукованої капіталом, припадає земельному власникові. Отже, ми припускаємо, що в хліборобстві, цілком так само, як в мануфактурі панує капіталістичний спосіб продукції, тобто що сільське господарство провадять капіталісти, які відрізняються від решти капіталістів передусім лише тим елементом, до якого прикладається їхній капітал та наймана праця, яку цей капітал пускає в рух. На наш погляд фермер продукує пшеницю і т. ін. так само, як фабрикант — пряжу або машини. Та передумова, що капіталістичний спосіб продукції опанував сільське господарство, має в собі й те, що цей спосіб продукції опановує всі сфери продукції й буржуазного суспільства, що, отже, є наявні і його цілком розвинуті умови, як от вільна конкуренція капіталів, змога переносити їх з однієї сфери продукції до іншої, однакова висота пересічного зиску і т. ін. Та форма земельної власности, що її ми розглядаємо, становить специфічно історичну її форму, *перетворену* — в наслідок впливу капіталу та капіталістичного способу продукції — форму або февдальної земельної власности, або дрібно-селянського хліборобства, що провадиться як ділянка для прохарчування, хліборобства, що в ньому *володіння* землею для безпосереднього продуцента є одна з умов продукції, а його, того продуцента *власність* на землю є найвигідніша умова розцвіту *його* способу продукції. Якщо капіталістичний спосіб продукції взагалі має собі за передумову експропріацію умов праці в робітників, то в хліборобстві він має собі за передумову експропріацію землі в сільських робітників та підпорядкування їх капіталістові, що провадить хліборобство за-для зиску. Отже, для нашої аналізи цілком байдуже, коли нам заперечуватимуть, нагадуючи, що були або ще й досі є й інші форми земельної власности та хліборобства. Це заперечення може вразити тільки тих економістів, що розглядають капіталістичний спосіб продукції в сільському

господарстві та відповідну йому форму земельної власності не як історичні, а як вічні категорії.

Для нас розгляд новітньої форми земельної власності потрібний тому, що взагалі справа йде про розгляд тих певних відносин продукції й обміну, що постають з приміщення капіталу в сільському господарстві. Без цього аналізу капіталу була б неповна. Отже, ми обмежуємося тільки на приміщенні капіталу у власне хліборобство, тобто в продукцію тієї головної рослинної речовини, що з неї живе людність. Ми можемо сказати — пшениці, бо вона становить головний харчовий засіб сучасних капіталістично розвинутих народів. (Або замість хліборобства, копальні, бо закони — ті самі).

Одна з найбільших заслуг А. Сміта в тому, що він з'ясував, як земельна рента капіталу, ужитого до продукції інших сільсько-господарських продуктів, напр., льону, фарбівних рослин, продуктів самостійного скотарства і т. ін., визначається тією земельною рентою, що її дає капітал, приміщений у продукції головного харчового засобу. Дійсно, по ньому в цьому напрямі не зроблено жодного поступу. Те, що ми мали б пригадати, обмежуючи або доповнюючи його аналізу, належить не сюди, а до самостійного розгляду земельної власності. Тому про земельну власність — оскільки вона не має відношення до землі, призначеної до продукції пшениці — ми не будемо говорити *ex professo*, але іноді будемо вертатися до неї лише для ілюстрації.

Для повноти треба зауважити, що під землею ми розуміємо тут і воду і т. ін., наскільки вона має власника, є приналежність землі.

Земельна власність має собі за передумову монополію певних осіб щодо порядкування певними частинами земної кулі, як сферами лише їхньої приватної волі, з вилученням всіх інших¹. Коли взяти це за передумову, то справа в

¹ Нічого не може бути комічнішого за гегелівську теорію приватної земельної власності. Людина як особа мусить здійснити свою волю, як душу зовнішньої природи, і тому мусить взяти цю природу в володіння, як свою приватну власність. Коли це є означення «особи», людини, як особи, то відси виходило б, що кожна людина мусить бути земельним власником для того, щоб здійснити себе, як особу. Вільна приватна власність на землю — продукт новішого розвитку за Гегелем є не певне суспільне відношення, а відношення людини, як особи, до «природи», абсолютне право людини на присвоювання всіх речей (Hegel, Philosophie des Rechts. Berlin 1840, ст. 79). Але передусім ясно, що поодинокі особа не може закріпити за собою власність на землю своєю «волею» проти чужої волі, що так само хоче втілитися на тому самому клптиковій земній кулі. До цього потрібні цілком інші речі, ніж добра воля. Далі абсолютно не можна зрозуміти, де «особа» має покласти межу здійсненню своєї волі, чи реалізується буття її волі в цілій країні, чи їй для цього потрібна ціла купа країн, щоб присвоєнням їх «маніфестувати величчя моєї волі проти речі». Тут же Гегель і зайшов цілком у безвихідь. «Заволодіння чимось — має цілком поодинокий характер; я беру у своє володіння не більше від того, чого я можу доторкнутися своїм тілом; але подруге ясно, що зовнішні речі мають більший пошир, ніж я можу охопити. Отож, коли я щось маю в своєму володінні, то з ним у зв'язку перебуває щось інше. Я здійснюю акт заволодіння за допомогою руки, але обсяг його можна поширити» (р. 90). Але з ...

тому, щоб з'ясувати економічну вартість, тобто реалізацію вартості цієї монополії на базі капіталістичної продукції. Юридичною владою тих осіб уживати чи зловживати частинами земної кулі справи ані трохи не розв'язано. Уживання тих частин залежить цілком від економічних умов, незалежних від волі цих осіб. Сама юридична уява не означає нічого більше, як тільки те, що земельний власник може робити з землею те саме, що й кожен власник товарів зі своїм товаром; і ця уява — юридична уява вільної приватної земельної власності — постає в стародавньому світі лише за часів розкладу органічного суспільного ладу, а в новому світі лише з розвитком капіталістичної продукції. В Азію її лише подекуди імпортували європейці. У відділі про первісне нагромадження (Книга I, розд. XXIV) ми бачили, що цей спосіб продукції має собі за передмову, з одного боку, визволення безпосереднього продуцента з стану простої приналежності до землі (в формі підвладного, кріпака, невільника і т. ін.) а, з другого боку, експропріацію землі в маси народу.

В цьому розумінні монополія на земельну власність є історична передумова й лишається постійною основою капіталістичного способу продукції, як і всіх попередніх способів продукції, що спираються на визиск мас в тій або іншій формі. Але та форма земельної власності, що її знаходить капіталістичний спосіб продукції на початку свого розвитку, не відповідає йому. Форму, що йому відповідає, утворює лише він сам, підпорядковуючи хліборобство капіталові: а тому й фєвдальна земельна власність, власність клану, або дрібна селянська власність з громадою марки, хоч і які різні їхні юридичні форми, перетворюються на економічну форму, що відповідає цьому способу продукції. Одним з великих результатів капіталістичного способу продукції є те, що, з одного боку, він перетворює хліборобство з простої емпіричної та механічної традиційної методи найнерозвинутішої частини суспільства на свідомий науковий ужиток агрономії, оскільки це взагалі можливо серед умов, даних приватною власністю²; що, з одного боку, він цілком звільняє земельну власність від відносин панування та підлеглості, а з другого боку, цілком відлучає

... цим іншим є знову дещо інше в зв'язку й оттак зникає та межа, що має визначити, як далеко має розлитись моя воля, як душа, по землі. «Коли я дечим володію, то розум зараз переходить до того, що не тільки те, чим я безпосередньо володію, але й те, що є з ним у зв'язку, належить мені. Тут мусить зробити свої постанови позитивне право, бо з поняття нічого більше не можна вивести». (р. 91). Це — незвичайно наївне визнання з боку «поняття», і доводить, що поняття, яке з самого початку робить помилку, вважаючи цілком визначену та властиву буржуазному суспільству юридичну уяву про земельну власність за абсолютну, «нічого» не розуміє у дійсних формах цієї земельної власності. Одночасно тут є й визнання того, що зі зміною потреб суспільного, тобто економічного розвитку, «позитивне право» може й мусить змінити свої постанови.

² Цілком консервативні агрикультурні хеміки, як от, напр., В. Johnston, визнають, що дійсно раціональне хліборобство скрізь надібує непереможні межі в приватній власності. Те саме визнають письменники, оборонці ex professe монополії приватної власності на землю, як от ...

землю як умову праці від земельної власності та земельного власника, для якого та земля не становить нічого більше, крім певного грошового податку, що його він бере від промислового капіталіста фермера за посередництвом своєї монополії: остільки рве цей зв'язок земельного власника з землею, що земельний власник цілий свій вік може прожити в Костянтинополі, дарма що його земельна власність буде в Шотландії. Оттак земельна власність одержує свою суто-економічну форму, скидаючи з себе всі свої попередні політичні й соціальні лямівки та зв'язки, коротко — всі ті традиційні додатки, що їх, як ми пізніше побачимо, сами капіталісти й їхні теоретичні проводирі в запалі своєї боротьби з земельною власністю проголосили некорисною та безглуздою надмірністю. З одного боку, раціоналізація хліборобства, що вперше дає змогу провадити його на суспільних основах, з другого боку, доведення земельної власності до абсурду, — це великі заслуги капіталістичного способу продукції. Як і всі свої інші історичні кроки поступу, так само й ці, купив він передусім ціною повного зубожіння безпосередніх продуцентів.

Раніше, ніж перейти до самої теми, треба зробити ще кілька попередніх уваг, щоб уникнути непорозумінь.

Отже, передумова капіталістичного способу продукції така: дійсні хлібороби — то наймані робітники, що мають працю від капіталіста, фермера, який провадить сільське господарство, тільки як осібне поле експлуатації капіталу, як приміщення свого капіталу в осібній сфері продукції. Цей фермер-капіталіст у певні реченці, напр., щороку, платить земельному власникові, власникові визискуваної ним землі, певну, контрактом усталену грошову суму (цілком так, як позикоємець грошового капіталу платить певний процент) за дозвіл уживати свій капітал на цьому осібному полі продукції. Ця грошова

... напр., пан Charles Comte у двотомній праці, що має собі за спеціальну мету боронити приватну власність. «Народ» — каже він — «не може досягнути того ступеня добробуту та сили, що визнається його природою, якщо кожна частина тієї землі, що його годує, не одержить призначення, найбільш згідного з загальним інтересом. Щоб значно розвинути свої багатства, мусила б по змозі єдина та передусім освічена воля взяти до своїх рук розпорядок над кожним окремим кавалком своєї території та кожний кавалок зуживати так, щоб тим допомагати поспіхові всіх інших. Але існування такої волі... не сила було б погодити з поділом землі на приватні земельні ділянки... та з даною кожному власникові змогою майже абсолютно порядкувати своїм майном». — Johnston, Comte і т. д., розглядаючи суперечність між власністю та раціональною агрономією, мають на оці тільки потребу обробляти землю певної країни як одну цілість. Але залежність культури окремих продуктів землі від коливань ринкових цін, та невинна зміна цієї культури разом з тими коливаннями цін, увесь дух капіталістичної продукції, що простує до безпосереднього найближчого грошового зиску, — це все стоїть у суперечності до хліборобства, що йому доводиться господарювати серед сукупних постійних життєвих умов послідовних різних людських генерацій. Яскравий приклад цього є ліси, що ними іноді господарюють до певної міри в душі громадських інтересів тільки там, де ті ліси не становлять приватної власності, а підлягають державному управлінню.

сума зветься земельною рентою, все одно, чи платиться її від орної землі, будівельної ділянки, копалень, рибальства, лісів і т. ін. Її платиться протягом всього часу, що на нього земельний власник за контрактом визичив, винайняв землю орендареві. Отже, земельна рента становить тут ту економічну форму, що в ній земельна власність економічно реалізується, даючи вартість. Далі, ми маємо тут усі три класи — найманого робітника, промислового капіталіста, земельного власника, — що всі разом та одна проти однієї являють кістяк новітнього суспільства.

Капітал може бути зафіксований в землі, долучений до неї, почасти більше тимчасово, як от при поліпшеннях хемічної натури, удобреннях і т. ін., почасти більше постійно, як от при дренажі, зрошувальних спорудах, нівелюваннях, господарчих будівлях і т. ін. В іншому місці я назвав капітал, що отак долучається до землі, *la terre-capital*³. Він належить до категорії основного капіталу. Процент за долучений до землі капітал та за поліпшення, що їх вона тим способом одержує, як знаряддя продукції, може становити частину тієї ренти, що її платить фермер земельному власникові⁴, однак ця частина не являє собою власне земельної ренти, що її платиться за користування землею як такою, однаково, чи перебуває та земля в природному стані, — чи її культивується. Коли б ми систематично — що до нашого плану не належить — розглядали земельну власність, то треба було б докладно з'ясувати цю частину доходу земельного власника. Тут досить буде сказати кілька слів про це. Капіталовкладання більш тимчасового характеру, що їх викликають звичайні процеси продукції в хліборобстві, всі без винятку переводить фермер. Ці вкладання, як і простий обробіток землі взагалі, коли його проводять до певної міри раціонально, отже коли він не сходить до брутального виснажування ґрунту, як от, напр., в колишніх американських рабовласників, — проти чого однак панове земельні власники забезпечують себе в контракті, — ці вкладання поліпшують ґрунт⁵, збільшують кількість продуктів землі та перетворюють землю з простої матерії на землю — капітал. Оброблене поле більш варте, ніж необроблене тієї самої природної якості. І основні капітали, що долучені до землі на довший час, зужитковуються протягом довгого часу, витрачає, здебільшого, фермер, а в деяких сферах іноді тільки сам фермер. Коли ж усталений в договорі час

³ *Misère de la Philosophie* p. 165. Там я розрізняю *terre-matière* і *terre-capital*. «Досить лише примістити до ділянок землі, вже перетворених на засоби продукції, нові суми капіталу, — і ми збільшуємо *la terre-capital*, ані трохи не збільшуючи *la terre-matière*, тобто простору землі... *La terre-capital* так само не є вічний, як і всякий інший капітал. т. *La terre-capital* є основний капітал, але основний капітал зужитковується так само, яві оборотні капітали».

⁴ Я кажу «може», бо в певних обставинах цей процент регулюється законом земельної ренти, а тому як от при конкуренції нових земель, що мають велику природну родючість, може зникнути.

⁵ Дивись *James Anderson* і *Carey*.

оренди мине — і це одна з причин, чому з розвитком капіталістичного способу продукції земельний власник силкується по змозі дужче скоротити час оренди, — то пороблені в землі поліпшення як приналежність невідійманна від субстанції, від землі, припадають як власність власникові тієї землі. Роблячи новий орендний контракт, земельний власник додає до власне земельної ренти процент на капітал, долучений до землі; однаково, чи винаймає він землю тому фермерові, що ті поліпшення поробив, — чи якомусь іншому фермерові. Таким чином його рента бубнявіє; або, коли він хоче продати землю — ми далі побачимо, як визначається її ціну, — її вартість тепер уже стала вища. Він продає не тільки землю, але поліпшену землю, долучений до землі капітал, що йому нічого не коштував. Це одна з таємниць — цілком не вважаючи на рух власне земельної ренти — чимраз більшого збагачування земельних власників, невинного бубнявіння їхніх рент та зросту грошової вартости їхніх земель з поступом економічного розвитку. Так земельні власники ховають до своєї кешені цей результат суспільного розвитку, що склався без їхньої допомоги, — *fruges consumere nati**. Але одночасно це є одна з найбільших перешкод для раціонального хліборобства, бо фермер уникає всяких поліпшень та витрат, що їхнього повного повороту не можна сподіватися протягом часу його оренди; і ми бачимо, що цю обставину чим далі більш проголошують за таку перешкоду так само в минулому віці James Anderson, що власне винайшов новітню теорію ренти, та одночасно був практиком-фермером і видатним для свого часу агрономом, як в наші дні противники сучасної побудови земельної власности в Англії.

A. A. Walton в «History of the Landed Tenures of Great Britain and Ireland» 1865, на стор. 96, 97 говорить про це так: «Всі намагання численних сільсько-господарських установ нашої країни не в стані дати дуже значних або дійсно помітних результатів щодо дійсного поступу поліпшеного обробітку землі, поки такі поліпшення збільшують вартість земельної власности та висоту ренти земельного власника до далеко вищого ступеня, ніж поліпшують стан фермера або сільського робітника. Загалом кажучи, фермери точнісінько так само, як і земельний власник, або його скарбник-управитель або навіть сам президент сільсько-господарського товариства, знають, що добрий дренаж, добре угноєння та добре господарювання, разом з збільшеним ужитком праці для ґрунтового очищення й оброблення землі, даватимуть дивовижні результати як щодо поліпшення ґрунту, так і щодо піднесення продукції. Але все це потребує значних витрат, а фермери так само добре знають, що хоч і як вони поліпшуватимуть землю та підвищуватимуть її вартість, однаково головну користь від цього пізніше пожнуть земельні власники в формі підвищеної ренти та збільшеної вартости землі... Вони досить мудрі, щоб примітити те,

* Спороджені, щоб споживати плоди. *Ред.*

що ті промовці [землевласники та їхні управителі на сільськогосподарських бенкетах] надиво завжди забувають їм сказати, а власне, що левова пайка від усіх пороблених фармером поліпшень завжди мусить іти, кінець-кінцем, до кешені земельного власника... Хоч і як попередній фармер поліпшив орендовану землю, його наступник завжди бачитиме, що земельний власник підвищить ренту відповідно до піднесеної попередніми поліпшеннями вартости землі».

У власне хліборобстві цей процес виявляється ще не так ясно, як от при використуванні землі для будівництва. Переважну частину землі, що її продають в Англії для будівельних цілей, а не як freehold* земельні власники винаймають на 99 років або, коли можна, на коротший час. Коли мине цей час, будівлі з самою землею дістаються земельному власникові. «Вони [орендарі] зобов'язуються по закінченні контракту наймів — по тому, як вони аж до цього моменту платили прибільшену земельну ренту — передати дім великому земельному власникові в доброму для житла стані. Ледве закінчився цей контракт, як от приходить агент або інспектор того земельного власника, оглядає ваш дім, дбаючи про те, щоб ви довели його до доброго стану, потім забирає його у володіння землевласника, анексуючи його до земель останнього. Факт той, що, коли ця система в своїй повній силі лишиться ще протягом довшого часу; то вся домовласність в королівстві, тав само як і сільська землевласність, буде в руках великих землевласників. Увесь Вестенд Лондону, на північ та на південь від Temple Bar, належить майже виключно приблизно півтузіневі великих землевласників, які винаймають його за величезну орендну плату, і якщо контракти ще подекуди не закінчились, то реченці хутко надходять їм одному по одному. Те саме має силу більш або менш і для кожного міста в королівстві. Але навіть на цьому ця жадоблива система виключности та монополії ще не спиняється. Майже всі докові споруди наших приморських міст в наслідок такого самого процесу узурпації перебувають у руках великих землевласників-левітанів» (1. с., р. 93). В таких обставинах ясно, що хоч перепис 1861 року для Англії та Велзу при загальній цифрі людности в 20 066 224 визначає число домовласників в 36 032, проте, відношення числа власників до числа будинків та цифри людности набуло б цілком іншого вигляду, коли б великих власників показати окремо від дрібних.

Цей приклад власности на будівлі важливий тим, 1) що він ясно показує різницю між власне земельною рентою і процентом на долучений до землі основний капітал, процентом, що може становити додаток до земельної ренти. Поки триває строк орендного договору, процент на будівлі, а так само і на капітал, вкладений у хліборобстві орендарем у землю, дістається промисловому капіталістові, — будівельному спекулянтові або орендареві — і сам по собі не має нічого спільного з земельною рентою, яку щороку в певні терміни

* Білий маєток, тобто вільний від залежности. *Ред.*

доводиться виплачувати за користування землею; 2) що він показує, як разом з землею, кінець-кінцем, дістається землевласникові долучений до неї чужий капітал, і що процент з нього збільшує ренту.

Деякі письменники, почасти як оборонці земельної власності проти нападів буржуазних економістів, почасти, намагаючись перетворити капіталістичну систему продукції з системи суперечностей в систему «гармонії», як, наприклад, Кері, намагалися виставити, ніби земельна рента, специфічний економічний вираз земельної власності, ідентична з процентом. Цим була б заглажена суперечність між земельними власниками і капіталістами. Зворотню методу вживано при початку капіталістичної продукції. Тоді для звичайного уявлення земельна власність була ще примітивною і поважною формою приватної власності, тимчасом як процент на капітал ганьблено як лихварство. Тому Dudley North, Locke та інші змальовували процент на капітал як форму аналогічну земельній ренті, — цілком так само як Тюрго виводив виправдання проценту з існування земельної ренти. — Згадані новітні письменники — цілком залишаючи осторонь той факт, що земельна рента може існувати й існує в чистому вигляді, без усякого додатку проценту на долучений до землі капітал, — забувають, що земельний власник одержує таким чином не тільки процент на чужий капітал, який йому нічого не коштував, але, крім того, одержує ще даром і чужий капітал. Виправдання земельної власності, як і всяких інших форм власності, відповідних певному способу продукції, є в тому, що самий спосіб продукції, а, отже, і відносини продукції та обміну, що впливають з нього, являють собою історичну минущу кінечність. Правда, як ми побачимо опісля, земельна власність відрізняється від інших видів власності тим, що на певному рівні розвитку навіть з погляду капіталістичного способу продукції, вона виявляється зайвою і шкідливою.

Земельна рента може сплутуватися з процентом ще в одній формі, і таким чином її специфічний характер може лишитися незрозумілим. Земельна рента визначається в певній сумі грошей, що її земельний власник щорічно здобуває від здачі на оренду певної ділянки землі. Ми бачили, як відбувається капіталізація всякого певного грошового доходу, тобто, яким чином цей грошовий дохід можна розглядати як процент на уявлюваний капітал. Коли, наприклад, пересічний розмір проценту 5%, то й річна земельна рента в 200 £ може розглядатися як процент на капітал в 4000 £. Капіталізована таким чином земельна рента і становить купувальну ціну або вартість землі, категорія, що *prima facie*, так само як і ціна праці є іраціональна, бо земля не є продукт праці, отже, не має жодної вартости. Але, з другого боку, за цією іраціональною формою ховається дійсне продукційне відношення. Коли капіталіст купує землю, що дає річну ренту в 200 £ за 4000 £, то він одержує пересічний річний процент в 5% з 4000 £ — цілком так само, якби він вклав цей капітал у процентні папери,

або безпосередньо віддав його в позику з 5%. Це зростання вартости капіталу в 4000 £ на 5%. При такому припущенні він повернув би собі за 20 років купівельну ціну свого маєтку доходами з нього. Тому в Англії купівельна ціна землі обчислюється за певним числом *years' purchase*^{*}, що є лише іншим виразом капіталізування земельної ренти. На ділі, це купівельна ціна, — не землі, а тієї земельної ренти, яву вона дає, — обчислена відповідно до звичайного розміру проценту. Але ця капіталізація ренти має своєю передумовою ренту, тимчасом як ренти не можна вивести й пояснити в зворотному порядку з її власної капіталізації. Її існування, незалежно від продажу, є тут передумовою, вихідним пунктом.

З цього випливає, що, припускаючи земельну ренту незмінною щодо величини, ціна землі може підвищуватись або падати в зворотному напрямку з підвищенням і падінням розміру проценту. Коли б звичайний розмір проценту знизився з 5 до 4%, то річна земельна рента в 200 £ становила б річне зростання вартости з капіталу вже не в 4000 £ а в 5000 £ і таким чином ціна тієї самої ділянки землі підвищилась би з 4000 до 5000 £ або з 20 *years' purchase* до 25. Зворотне в зворотному випадку. Це незалежний від руху самої земельної ренти і регульований лише розміром проценту рух земельної ціни. А що ми бачили, що з поступом суспільного розвитку норма зиску, а тому і розмір проценту, оскільки він регулюється нормою зиску, має тенденцію знижуватися; що, далі, навіть лишаячи осторонь норму зиску, розмір проценту має тенденцію знижуватися в наслідок зросту позичкового грошового капіталу, то з цього випливає, що ціна землі має тенденцію підвищуватись і незалежно від руху земельної ренти та ціни земельних продуктів, частину якої становить рента.

Сплутування самої земельної ренти з тією процентною формою, яку вона набуває для покупця землі — сплутування, що ґрунтується на цілковитій непізнанності природи земельної ренти, — мусить привести до найдивовижніших помилкових висновків. Але що земельну власність у всіх старих країнах вважається за особливо почесну форму власности, а купівлю земельної власности — за особливо певне приміщення капіталу, то розмір проценту, з якого обчислюється купувальна ціна земельної ренти, є звичайно нижчий, ніж його розмір при інших способах приміщення капіталу, розрахованих на порівняно довший час, так що, наприклад, покупець землі одержує на купівельну ціну її лише 4%, тимчасом як він одержав би на той самий капітал при іншому способі приміщення 5%; або, що сходить на те саме, він платить за земельну ренту більше капіталу, ніж довелося б йому заплатити за такий самий річний грошовий дохід в інших сферах приміщення капіталу. Пан Тьер у своїй взагалі цілком кепській праці про *La Propriété* (відбитку його промови проти Прудона, проголошеної 1849 р. на французьких Національних Зборах) робить той висновок,

* Роки, що протягом їх оплачується купівельну ціну. *Ред.*

що земельна рента низька, тимчасом як це тільки доводить, що купувальна ціна її висока.

Та обставина, що капіталізована земельна рента видається ціною або вартістю землі, і що земля, таким чином, продається і купується, як усякий інший товар, є для деяких апологетів ґрунтом для виправдання земельної власности, бо покупець платив за неї, як за всякий інший товар, еквівалент, і більша частина земельної власности перейшла, таким чином, з рук у руки. Але в такому випадку це міркування виправдувало б і рабство, бо для рабовласника, що заплатив за раба готівкою, здобуток від рабської праці становить лише процент на капітал, витрачений на його купівлю. Висновувати з купівлі і продажу земельної ренти виправдання її існування — це значить взагалі виправдувати її існування її існуванням.

Хоч як важливо для наукової аналізи земельної ренти, — тобто самостійної, специфічної економічної форми земельної власности на основі капіталістичного способу продукції, — хоч як важливо вивчити її в чистому вигляді вільною від усіх домішок, що фальсифікують і затушовують її, не менш важливо, з другого боку, для розуміння практичних наслідків земельної власности і навіть для теоретичного пізнання маси фактів, які суперечать поняттю і природі земельної ренти і проте є формами існування земельної ренти, — не менш важливо обізнатись з елементами, що призводять до цих затемнень теорії.

Практично земельною рентою видається все, що орендар платить земельному власникові в формі орендних грошей за дозвіл обробляти землю. Хоч би з яких складових частин складалася ця дань, хоч би з яких джерел вона походила, для неї з власне земельною рентою спільне є те, що монополія на ділянці землі дає так званому земельному власникові силу брати дань, накладати контрибуцію. Для неї з власне земельною рентою спільне є те, що вона визначає земельну ціну, котра, як показано вище, є не що інше, як капіталізований дохід від здачі землі в оренду.

Ми вже бачили, що процент на долучений до землі капітал може являти таку чужородну складову частину земельної ренти, складову частину, що з поступом економічного розвитку завжди мусить становити дедалі більший додаток до загальної суми рент даної країни. Але навіть лишаючи цей процент осторонь, можливо, що частина орендних грошей, а в певних випадках орендні гроші цілком — отже, за цілковитої відсутности власне земельної ренти, а тому за умов, коли земля дійсно не має вартости, — становлять відрахування або з пересічного зиску, або з нормальної заробітної плати, або з того й тієї одночасно. Ця частина чи то зиску, чи то заробітної плати — видається тут як земельна рента, бо вона не потрапляє, як це буває звичайно, до промислового капіталіста, або найманого робітника, а виплачується в формі орендних грошей земельному власникові. В економічному розумінні слова ні та ні дру-

га частина не являє собою земельної ренти, але практично вона являє дохід земельного власника, економічне використання його монополії, цілком так само, як справжня земельна рента, і цілком так само як остання впливає вона на земельну ціну, визначаючи її.

Ми не говоримо тут про такі відносини, коли земельна рента, що є відповідна капіталістичному способу продукції форма реалізації земельної власності, формально існує, але коли немає самого капіталістичного способу продукції, коли сам орендар не є промисловий капіталіст, або характер його господарювання не є капіталістичний. Таке *становище*, наприклад, в Ірландії. Орендар тут пересічно дрібний селянин. Те, що він виплачує, як орендну плату, земельному власникові, часто поглинає не тільки частину його зиску, тобто його власної додаткової праці, на яку він має право, як власник своїх власних знарядь праці, але і частину тієї нормальної заробітної плати, яку він одержував би в інших умовах за таку саму кількість праці. Крім того, земельний власник, який тут анічогісінько не робить для поліпшення ґрунту, експропріює у нього його маленький капітал, що його він долучає до землі здебільша власною працею — експропріює його так само, як це зробив би лихвар в аналогічних умовах. Ріжниця тільки та, що лихвар ризикує в таких операціях, принаймні, своїм власним капіталом. Таке постійне пограбування становить об'єкт боротьби за ірландське земельне законодавство, яке пропонують звести до того, щоб примусити земельного власника, який відмовляє орендареві, винагородити його за зроблені ним поліпшення ґрунту або за долучений до землі капітал. Пальмерстон звичайно давав на це цинічну відповідь: «Палата громад — палата земельних власників».

Ми не говоримо також про ті виключні відносини, коли навіть в країнах капіталістичної продукції земельний власник може вичавлювати високу орендну плату, що аніяк не відповідає продуктові землі, як наприклад здача в оренду в англійських промислових округах дрібних клаптиків землі фабричним робітникам чи то під малесенькі садочки чи то для аматорського обробітку землі на дозвіллі (Reports of Inspectors of Factories).

Ми говоримо про хліборобську ренту в країнах розвиненої капіталістичної продукції. Наприклад, серед англійських орендарів є певна кількість дрібних капіталістів, які вихованням, освітою, традиціями, конкуренцією та іншими обставинами призначені й примушені до того, щоб вкладати свій капітал у хліборобство, як орендарі. Вони примушені задовольнятися зиском меншим, ніж пересічний і віддавати частину його у формі ренти землевласникові. Це — однісінька умова, за якої їм тільки й може бути дозволено вкладати свій капітал у ґрунт, у хліборобство. А що земельні власники всюди мають значний, в Англії навіть переважний, вплив на законодавство, то й можуть вони використати цей вплив для того, щоб ошукувати цілу клясу орендарів. Наприклад,

хлібні закони 1816 року — податок на хліб, як відомо, накладений на країну з тією метою, щоб забезпечити для неробів землевласників дальше існування збільшених рент, що надзвичайно зросли підчас анти-якобінської війни — за винятком окремих виключно урожайних років, впливали правда так, що тримали ціну сільсько-господарських продуктів вище від того рівня, до якого вони упали б при вільному довозі хліба. Проте, вони не мали таких наслідків, щоб утримати хлібні ціни на такій висоті, яку землевласники-законодавці декретували, як свого роду нормальну ціну, так щоб вони становили законну межу довозу закордонного збіжжя, але орендні договори складалося під вражінням цих нормальних цін. Коли ілюзії зникли, складено новий закон з новими нормальними цінами, які, проте, були так само простим безсилим виразом загребущої землевласницької фантазії, як і старі. Таким способом орендарів ошукували від 1815 до 30-х р. р. Звідси *agricultural distress** як постійна тема протягом усього цього часу. Звідси — протягом цього періоду експропріяція і руйнування цілого покоління орендарів, заміщення їх новою клясою капіталістів⁶.

Але далеко загальніший і важливий факт являє собою пониження заробітної плати власне хліборобських робітників нижче за її нормальний пересічний рівень, так що частина заробітної плати віднімається у робітника, становить собою складову частину орендної плати і таким чином під маскою земельної ренти дістається землевласникові замість робітника. Наприклад, в Англії і Шотландії, за винятком небагатьох графств, що перебувають у сприятливій становищі, це — загальне явище. Праці уряджених перед запровадженням хлібних законів в Англії парламентських слідчих комісій про висоту заробітної плати — до цього часу найцінніші і майже цілком невикористані матеріали з історії заробітної плати XIX століття і одночасно ганебний пам'ятник, поставлений англійською аристократією і буржуазією самим собі, — з очевидністю, поза всяким сумнівом доводять, що високі ренти і відповідний їм зріст земельних цін підчас антиякобінської війни завдячують почасти тільки вирахуванню з заробітної плати і її пониженню навіть нижче від фізичного рівня; тобто завдячують виплаті частини нормальної заробітної плати земельному власникові. Різні обставини, між іншим, знецінення грошей, спосіб додержування законів про бідних у хліборобських округах і т. ін. уможливили цю операцію в той самий час, коли доходи орендарів колосально зростали і

⁶ Див. *Anti-Corn-Law Prize-Essays*. Тимчасом хлібні закони все-таки тримали ціни на штучно підвищеному рівні. Це сприяло кращим орендарям. Вони вигравали від інертності, до якої охоронні мита схилили переважну масу орендарів, що поклались — підставно чи ні, — на виключну пересічну ціну.

* Пригнічений стан хліборобства *Red*.

землевласники казково збагачувались. А втім, одним з головних аргументів так орендарів, як і землевласників на користь запровадження хлібних мит був той, що фізично неможливо ще більше знизити заробітну плату сільських поденників. Це становище по суті не змінилось, і в Англії, як в усіх європейських країнах, частина нормальної заробітної плати по-старому входить до складу земельної ренти. Коли граф Shaftesbury, в той час лорд Ashley, один з філантропів-аристократів, був так надзвичайно зворушений становищем англійських фабричних робітників і виступив їхнім парламентським оборонцем в справі агітації за десятигодинний день — на помсту за це оборонці промисловців опублікували статистичні дані про заробітну плату сільських поденників у належних йому селах (див. книга I, розділ XXIII, 5, е: британський хліборобський пролетаріят), які ясно показали, що частина земельної ренти цього філантропа постає просто з грабунку, що за нього чинять його орендарі над заробітною платою хліборобських робітників. Ця публікація ще й тим цікава, що наведені в ній факти можуть сміливо стати поряд з усім найгіршим, що розкрили комісії 1814 і 1815 рр. Скоро тільки обставини примушують до тимчасового підвищення заробітної плати хліборобських робітників, так орендарі починають кричати, що підвищення заробітної плати до нормального рівня, якого вона досягає в інших галузях промисловости, є річ неможлива, яка неминуче зруйнує їх, коли одночасно не знизити земельної ренти. Отже, тут робиться визнання, що під ім'ям земельної ренти орендарі роблять вирахування з заробітної плати і виплачують його землевласникові. Наприклад, 1849–1859 р. заробітна плата хліборобських робітників в Англії підвищилась в наслідок збігу потужних обставин як от: еміграція з Ірландії, що припинила приплив звідти хліборобських робітників; надзвичайне вбирання хліборобської людности фабричною промисловістю; попит на салдатів для війни; надзвичайна еміграція в Австралію і Сполучені Штати (в Каліфорнію) та інші причини, на яких тут не доводиться спинятися докладніше. Одночасно за цей період, за винятком 1854–1856 рр., років з кепськими урожаєми, пересічні ціни збіжжя понизились більше, ніж на 16%. Орендарі волали про пониження рент. В окремих випадках вони досягли цього. Взагалі ж вони з цією вимогою зазнали поразки. Вони вдалися до пониження витрат продукції, між іншим засобом масового вживання парових локомотивів і нових машин, які почасти замінили й витиснули з господарства коней, а почасти, звільняючи хліборобських робітників, зумовили штучне перелюднення, а тому і нове зниження заробітної плати. І це відбувалось, не зважаючи на загальне відносне зменшення хліборобської людности за це десятиліття, порівняно з ростом усїєї людности, і не зважаючи на абсолютне зменшення хліборобської людности в деяких суто-

хліборобських округах⁷. Так само, 12 жовтня 1865 року Fowcett, тоді професор політичної економії у Кембріджі, що вмер 1884 року генерал-почтмайстером, говорив на Social Science Congress: хліборобські поденники починають емігрувати, і орендарі починають скаржитись, що вони не зможуть платити таких високих рент, як звичайно платили, бо в наслідок еміграції праця дорожчає». Отже, тут висока земельна рента прямо ототожнюється з низькою заробітною платою. І оскільки висота земельної ціни зумовлюється цією обставиною, яка підвищує ренту, остільки підвищення вартости землі тотожне із знеціненням праці, високий рівень земельної ціни — з низьким рівнем ціни праці.

Те саме і у Франції. «Орендна плата підвищується, бо на однім боці підвищується ціна хліба, вина, м'яса, городини і овочів, а на другім боці ціна праці лишається незмінна. Коли б старі люди порівняли рахунки їхніх батьків, — що відсунуло б нас назад майже на 100 років, — вони побачили б, що тоді ціна робочого дня у сільській Франції була достоту така, як і тепер. Ціна м'яса від того часу збільшилась утрое... Хто жертва цього перевороту? Чи багатий, що є власник здаваної в оренду землі, чи бідняк, що її обробляє?.. Зріст орендних цін є доказ суспільного лиха». (*Du Mécanisme de la Société en France et en Angleterre*. Par 1. Rubichon, 2-me édit. Paris 1837, p. 101).

Приклади ренти, як наслідку вирахування, з одного боку, з пересічного зиску, з другого — з пересічної заробітної плати:

Цитований вище Мортон, сільський агент і сільсько-господарський інженер, каже, що в багатьох місцевостях зроблено спостереження, що рента за великі оренди нижча, ніж за дрібні, бо «конкуренція за останні, звичайно, більша, ніж за перші, і тому що дрібні орендарі, які рідко мають можливість узятись до якогось іншого діла, крім хліборобства, вимушені пекучою потребою знайти підхоже діло, часто погоджуються платити таку ренту, про яку вони сами знають, що вона надто висока». (*John C. Morton, The Resources of Estates*. London 1885. p. 116).

Проте, на його думку, в Англії ця різниця поступово згладжується, чому, як він вважає, дуже сприяє еміграція кляси саме дрібних орендарів Той самий Мортон наводить приклад, коли в земельну ренту безперечно входить вирахування з заробітної плати самого орендаря, а тому ще безперечніше і з заробітної плати робітників, які в нього працюють. А саме, коли орендні ділянки менші, ніж 70–80 акрів (30–34 гектари), при яких неможливо держати парокінний плуг. «Коли орендар не працює своїми власними руками так само дбало, як будь-який робітник, він не може існувати від своєї оренди. Коли

⁷ John C. Morton, *The Forces used in Agriculture*. Доповідь у Лондонському Society of Arts 1860 року, оснований на автентичних документах, зібраних безпосередньо приблизно у 100 орендарів в 12 шотландських і 35 англійських графствах.

він виконання роботи покладе на своїх людей, а сам обмежиться виключно наглядом за ними, то він, найімовірніше, дуже скоро виявить, що не зможе виплачувати орендної плати» (1. с., р 118). З цього Мортон висновує, що коли орендарі в краю не дуже бідні, то розміри віддаваних на оренду ділянок не повинні бути менші за 70 акрів, щоб орендар міг держати двох або трьох коней.

Надзвичайна мудрість пана Léonce de Lavergne, Membre de l'Institut et de la Société Centrale d'Agriculture. У своїй *Economie Rurale de l'Angleterre* (цитовано з англійського перекладу, London 1855), він робить таке порівняння річних вигід від рогатої худоби, яку у Франції вживається для роботи, а в Англії не вживається, бо її замінюють коні (р. 42):

	Франція, міл. £	Англія, міл. £
молоко	4	16
м'ясо	16	20
робота	8	—
	28	36

Але вищий продукт для Англії тут виходить лише тому, що згідно з його власними даними молоко в Англії коштує удвоє дорожче, ніж у Франції, тимчасом як для м'яса він припускає однакові ціни в обох країнах (р. 35); отже, молочний продукт Англії сходить на 8 міл. ф. ст., а весь продукт — на 28 міл. ф. ст., як у Франції. Справді це трохи надто сильно, коли п. Лавернь, вводить у своє обчислення одночасно і кількість продукту і різницю цін, так що, коли Англія продукує певні речі дорожче, ніж Франція, — що визначає тільки більший зиск для орендарів і земельних власників, — то це виступає як перевага англійського хліборобства.

Що п. Лавернь не тільки обізнаний з економічними наслідками англійського сільського господарства, але і поділяє забобони англійських орендарів і землевласників, це він показує на стор. 48: «Велика шкода звичайно поєднана з зерновими рослинами... вони виснажують ґрунт, на якому ростуть». Пан Лавернь не тільки гадає, що інші рослини цього не роблять; він гадає також, що кормові рослини і корінняки збагачують ґрунт: «Кормові рослини беруть головні елементи свого росту з атмосфери, тимчасом як ґрунтові вони повертають більше, ніж беруть з нього. Таким чином, вони подвійним способом — так безпосередньо як і в наслідок їхнього перетворення на тваринний гній — сприяють покриттю шкоди, спричиненої зерновими рослинами та іншими виснажними культурами; тому слід взяти за правило, щоб вони, принаймні, чергувалися з цими культурами; у цьому і полягає сівозміна Норфолку» (р. 50, 51).

Не дивно, що п. Лавернь, котрий вірить цим казкам англійської сільської благодущности, вірить їй і в тому, що після скасування хлібних мит заробітна плата англійських поденників ніби втратила свій колишній ненормальний характер. Дивись, що ми говорили про це давніш, книга I, розд. XXIII, 5. Проте, послухаймо ще промови п. Джона Брайта, проголошеної в Бірмінгемі 14 грудня 1865 року. Поговоривши про 5 мільйонів родин, зовсім не репрезентованих у нарляменті, він каже далі: «З них 1 мільйон, або, радше, понад 1 мільйон у Сполученому Королівстві припадає на записаних у зловісні списки павперів. Потім ще один мільйон, які все ще тримаються вище рівня павперизму, але яким постійно загрожує небезпека теж зробитися павперами. Їхнє становище й їхні перспективи не кращі. Подивіться ж, нарешті, на темні, низькі верстви цієї частини суспільства. Подивіться на їхнє становище покинутих, їхню бідність, їхні муки, їхню цілковиту безнадійність. Навіть у Сполучених Штатах, навіть у Південних штатах за панування рабства, кожен негр мав надію, що й йому колись буде воля. Але для цих людей, для цієї маси нижчих верств в нашій країні не існує — я можу тут прямо сказати це — ні надії на якесь поліпшення, ні навіть потягу до цього. Чи читали ви недавно в газетах замітку про Джона Кросса, хліборобського робітника в Дорсетшайрі? Він працював по 6 день на тиждень, мав дуже добре посвідчення від свого господаря, на якого він працював 24 роки, одержуючи тижнево по 8 ш. Джон Кросс на цю заробітну плату мав утримувати у своїй хатині родину з 7 дітей. Щоб зігріти свою хвору жінку та її немовлятко, він узяв — висловлюючись язиком закону, можу сказати, украв, — дерев'яний тин вартістю 6 п. За цей вчинок мирові судді присудили його до 14 або 20 днів ув'язнення. Я можу вам сказати, що в цілій країні можна знайти багато тисяч таких випадків, як з Джоном Кроссом, особливо на півдні, і що становище цих людей таке, що до цього часу найуважніший дослідник не в силі викрити таємниці, як у них душа в тілі тримається. А тепер подивіться на всю країну і погляньте на ці 5 мільйонів родин і на одчайдушне становище цієї верстви. Чи не можна справді сказати, що маса нації, позбавлена виборчого права, мучиться над роботою, вічно мучиться над роботою і майже ніколи не знає відпочинку? Порівняйте її з владушою клясою — але, коли я це зроблю, то мене обвинуватять у комунізмі... але порівняйте цю велику націю, що побивається над працею і позбавлена виборчого права, з тією частиною, в якій можна бачити владуші кляси. Подивіться на їхнє багатство, їхню пишність, їхні розкоші, подивіться на їхню утому — бо й серед них помічається утома, але це утома переситу — і подивіться, як вони квапляться з місця на місце, ніби все сходить на те, щоб знайти нове задоволення» (Morning Star, 15 грудня 1865 року).

Далі показано, як додаткова праця, а тому і додатковий продукт взагалі сплутується з земельною рентою, цією частиною додаткового продукту, яка —

принаймні на базі капіталістичного способу продукції — є специфічно визначена і кількісно і якісно. За природну базу додаткової праці взагалі, тобто за природну умову, без якої вона неможлива, є те, що природа при витраті робочого часу, що не поглинає всього робочого дня, дає потрібні засоби існування чи в продуктах землі, рослинних або тваринних, чи в продуктах рибальства тощо. Ця природна продуктивність хліборобської праці (сюди належить і праця простого збирання, ловів, рибальства, скотарства) є базою всякої додаткової праці, бо вся праця 'насамперед первісно спрямована на привласнення і продукцію їжі. (Але тварина дає одночасно хутро, що зберігає тепло в холодному підсонні; крім того печерні житла тощо).

Таке саме сплутування додаткового продукту і земельної ренти, тільки інакше висловлене, трапляється в п. Dove. Первісно хліборобська праця і промислова праця не відділені одна від однієї: друга приєднується до першої. Додаткова праця і додатковий продукт хліборобського плем'я, домової громади або родини має в собі так хліборобську, як і промислову працю. Обидві ідуть пліч-о-пліч. Полювання, рибальство, хліборобство неможливі без відповідних знарядь. Ткацтво, прядіння тощо спочатку ведуться, як допоміжні при хліборобстві роботи.

Давніш ми показали, що так само як праця окремого робітника розпадається на потрібну і додаткову працю, так само і всю працю робітничої кляси можна поділити так, що та частина, яка продукує сукупні засоби існування для робітничої кляси (включаючи сюди і потрібні для цього засоби продукції), виконує потрібну працю для всього суспільства. Працю, виконувану всією іншою частиною робітничої кляси, можна розглядати як додаткову працю. Але потрібна праця має в собі не тільки хліборобську працю, але також і ту працю, яка продукує всі інші продукти, що доконечно входять в пересічне споживання робітника. Крім того, з суспільного погляду одні виконують тільки потрібну працю лише тому, що інші виконують тільки додаткову працю, і навпаки. Це — лише поділ праці між ними. Так само стоїть справа і з поділом праці між хліборобськими і промисловими робітниками взагалі. Суто-промислому характерові праці на одному боці відповідає суто-хліборобський на другому. Ця сутохліборобська праця аж ніяк не дана природою, але вона є сама продукт суспільного розвитку, до того ж продукт дуже новий, геть не всюди досягнений, і відповідає цілком певному ступеневі в розвитку продукції. Так само, як частина хліборобської праці зрічевлюється в продуктах, які або служать тільки розкошам, або становлять сировий матеріал для промисловости, але ніяк не входять в харч, не говорячи вже про харч мас, — так з другого боку частина промислової праці зрічевлюється в продуктах, які правлять за потрібні засоби споживання так хліборобських, як і нехліборобських робітників. Було б помилково цю промислову працю — з суспільного погляду — розгля-

дати як додаткову працю. Вона в певній частині така ж потрібна праця, як потрібна частина хліборобської праці. Вона теж є тільки усамостійнена форма певної частини тієї промислової праці, як давніш природно була з'єднана з хліборобською працею, потрібне взаємне доповнення відокремленої тепер від неї суто-хліборобської праці. (Розглядаючи справу з суто-матеріального боку, наприклад, 500 ткачів за механічними варстатами продукують в незрівняно більшій мірі додаткову тканину, тобто продукують більше, ніж потрібно для їхнього власного одягу)

Нарешті, розглядаючи форми прояву земельної ренти, тобто орендні гроші, що їх виплачується під титулом земельної ренти власникові землі за використання ґрунту чи то з метою виробництва чи то споживання, треба пам'ятати, що ціна речей, які самі по собі не мають вартости, тобто не є продукти праці, як земля, або, принаймні, не можуть бути відтворені працею, як старовинні речі, художні вироби певних майстрів тощо, може визначатися дуже випадковими комбінаціями.

Щоб продати річ, для цього не треба нічого іншого, як тільки того, щоб вона могла зробитись об'єктом монополії і відчуження.

Є три головні помилки, що їх при розгляді земельної ренти треба уникати й що затемнюють аналізу.

1) Сплутування різних форм ренти, відповідних різним ступеням розвитку суспільного процесу продукції.

Хоч би яка була специфічна форма ренти, всім її типам є спільне те, що привласнення ренти є економічна форма, що в ній реалізується земельна власність і що земельна рента в свою чергу має за свою передумову земельну власність, власність певних індивідуумів на певні ділянки землі, чи власником буде особа, що репрезентує громаду як в Азії, Єгипті тощо, чи ця земельна власність буде привхідною обставиною власности певних осіб на особи безпосередніх продуцентів, як за системи рабства або кріпацтва, чи ж земельна власність буде суто приватною власністю непродуцентів на природу, простим титулом власности на землю, чи, нарешті, це буде таке відношення до землі, що як от у колоністів і дрібносельянських землевласників, за ізольованої і соціально-нерозвиненої праці, виступає, як відношення безпосередньо дане привласненням і виробництвом продуктів на певних ділянках землі безпосередніми продуцентами.

Ця *спільність* різних форм ренти — те, що вона являє собою економічну реалізацію земельної власности, юридичної фікції, в силу якої різним індивідуумам належить виключне володіння певними ділянками землі, — призводить до того, що різниці форм не помічаються.

2) Всяка земельна рента є додаткова вартість, продукт додаткової праці. У своїй нерозвиненій формі, у формі натуральної ренти, вона ще є безпосередньо додатковий продукт. Звідси та помилка, ніби та рента, що відповідає капіталістичному способу продукції і яка завжди становить надлишок над зиском, тобто над тією частиною вартости товару, що сама складається з додаткової вартости (додаткової праці), — ніби ця особлива і специфічна складова частина додаткової вартости буде пояснена тим, що будуть пояснені загальні умови існування додаткової вартости і зиску взагалі. Ці умови такі: безпосередні продуценти мусять працювати понад той час, який потрібен для репродукції їхньої власної робочої сили, для репродукції їх самих. Вони взагалі мусять виконувати додаткову працю. Це — суб'єктивна умова. А об'єктивна є в тому, щоб у них була і *можливість* виконувати додаткову працю; щоб природні умови були такі, щоб лише деякої частини робочого часу, яким вони порядкують, було досить для їхньої репродукції і самозбереження як продуцентів; щоб продукція потрібних засобів їхнього існування не забирала всієї їхньої робочої сили. Родючість природи становить тут одну межу, один вихідний пункт, одну основу. З другого боку, розвиток суспільної продуктивної сили праці становить тут другу межу. Розглядаючи справу ще ближче, можна сказати: тому що продукція харчових засобів є найперша умова життя продуцентів і всякої продукції взагалі, — праця застосована до цієї продукції, отже, хліборобська праця в найширшому економічному розумінні мусить бути остільки продуктивна, щоб продукцією харчових засобів для безпосередніх продуцентів забирався не весь робочий час, що вони ним порядкують, отже, щоб була можлива хліборобська додаткова праця, а тому і хліборобський додатковий продукт. Розвиваючи далі: треба, щоб уся хліборобська праця — потрібна й додаткова праця — деякої частини суспільства була достатня для того, щоб продукувати потрібні харчові засоби для всього суспільства, тобто і для нехліборобських робітників; отже, щоб був можливий цей великий поділ праці між хліборобами і промисловцями, а також між тими з хліборобів, що продукують харч, і тими, що продукують сирові матеріали. Хоч праця безпосередніх продуцентів харчу щодо них самих поділяється на потрібну і додаткову працю, проте, щодо суспільства вона становить лише потрібну працю, яка потрібна для продукції харчових засобів. А втім, це саме має силу і щодо всякого поділу праці всередині всього суспільства, на відміну від поділу праці всередині окремої майстерні. Це — праця, що потрібна для продукування особливих речей, для задоволення особливої потреби суспільства в особливих речах. Коли цей поділ праці пропорційний, то продукти різних груп продаються по їхніх вартостях (при дальшому розгляді по цінах їхньої продукції) або ж по цінах, які, визначувані загальними законами, становлять модифікації цих вартостей, — у відповідних випадках цін продукції. Це справді, є закон вартости, як він виявляється не у відношенні

до окремих товарів, або речей, а у відношенні до кожноразового сукупного продукту окремих суспільних сфер продукції, які в наслідок поділу праці стали самостійними; отже, не тільки так, що на кожен окремий товар вжито лише потрібний робочий час, але й так, що з усього суспільного робочого часу на різні групи вжито лише кінцеву пропорційну кількість. Бо умовою лишається споживна вартість. Але коли споживна вартість окремого товару залежить від того, що він сам по собі задовольняє будь-яку потребу, то споживна вартість суспільної маси продуктів залежить від того, що ця маса адекватна кількісна певній суспільній потребі в продукті кожного особного роду, а тому і від того, що працю розподілено пропорційно між різними сферами продукції відповідно до цих суспільних потреб, що кількісно визначені. (На цей пункт звернути увагу в зв'язку з розподілом капіталу між різними сферами виробництва). Суспільна потреба, тобто споживна вартість у суспільній потенції, вступає тут визначально для кількостей всього суспільного робочого часу, що припадають на різні окремі сфери продукції. Але це — лише той самий закон, який виявляється уже у відношенні до окремого товару, а саме, що споживна вартість товару є передумова його мінової вартости, а тому і його вартости. Цей пункт має лише ту дотичність до відношення між потрібного і додатковою працею, що при порушенні цієї пропорції не може бути реалізована вартість товару, а тому й додаткова вартість, що міститься в ній. Хай, наприклад, бавовняних тканин випродуковано пропорційно забагато, хоч у всьому цьому продукті, в цих тканинах реалізовано лише потрібний для цього в даних умовах робочий час. Але взагалі на цю особну галузь витрачено надто багато суспільної праці; тобто частина продукту некорисна. Тому весь продукт продається лише так, як коли б він був випродукований в потрібній пропорції. Ця кількісна межа тих кількостей суспільного робочого часу, які можна витратити на різні особні сфери продукції, є лише далі розвинений вираз закону вартости взагалі; хоч потрібний робочий час набуває тут іншого сенсу. Для задоволення певної суспільної потреби треба стільки от робочого часу. Обмеження тут настає через споживну вартість. Суспільство в даних умовах продукції на такий от продукт певного роду може витратити лише стільки й стільки з усього свого робочого часу. Але суб'єктивні й об'єктивні умови додаткової праці і додаткової вартости взагалі не мають ніякого чинення до певної форми так зиску, як і ренти. Вони мають силу для додаткової вартости як такої, хоч би яких особливих форм вона набувала. Тому вони не пояснюють земельної ренти.

3) Якраз при економічній реалізації земельної власности, в розвитку земельної ренти, виявляється дуже своєрідним те, що її величина визначається зовсім не за допомогою її одержувача, а розвитком суспільної праці, що є незалежний від його допомоги, і в якому він зовсім не бере участі. Тому легко вважати за специфічну особливість ренти (і взагалі хліборобського продукту)

те, що на основі товарової продукції — і точніше капіталістичної продукції, яка в усьому обсязі своєму є товарова продукція — в дійсності є спільне всім галузям продукції і всім їхнім продуктам.

З поступом суспільного розвитку величина земельної ренти (і разом з нею і вартість землі) розвивається як наслідок усієї суспільної праці. Поруч з цим зростає, з одного боку, ринок і попит на продукти землі, з другого боку — попит безпосередньо на саму землю, як конкурентну умову продукції для всеможливих, також і нехліборобських галузей підприємств. Точніше — рента, коли мова йде лише про власне хліборобську ренту, а разом з нею і вартість землі, розвивається рівнобіжно з ринком для продукту землі, а тому з ростом нехліборобської людности; з її потребами і попитом почасти на харчові засоби, почасти на сирові матеріали. В природі капіталістичного способу продукції лежить те явище, що він постійно скорочує хліборобську людність проти нехліборобської, бо в промисловості (у вузькому розумінні) зростання сталого капіталу проти змінного зв'язане з абсолютним зростом — хоч відносним зменшенням — змінного капіталу; тимчасом як у хліборобстві змінний капітал, потрібний для експлуатації певної ділянки землі, зменшується абсолютно; отже, може зростати лише остільки, оскільки оброблюється нова земля, а це знову таки має за свою передумову ще більший зріст нехліборобської людности.

В дійсності тут немає явища специфічно своєрідного для хліборобства та його продуктів. На основі товарової продукції і її абсолютної форми, капіталістичної продукції, це явище ще більше має силу щодо всіх інших галузей продукції та продуктів.

Ці продукти є товари, споживні вартості, що мають мінову вартість, і саме мінову вартість, яку можна реалізувати, перетворити на гроші, лише в тій мірі, в якій інші товари становлять еквівалент їх, в якій інші товари проти-стоять їм, як товари і як вартості; отже, в тій мірі, в якій вони продукуються не як безпосередні засоби існування самих їхніх продуцентів, а як товари, як продукти, що стають споживними вартостями лише через перетворення їх на мінову вартість (гроші), через їх відчуження. Ринок для цих товарів розвивається за посередництвом суспільного поділу праці; відокремлення продуктивних робіт перетворює їх відповідні продукти взаємно на товари, на еквіваленти у відношенні один до одного, заставляє їх взаємно відігравати роль ринку один для одного. Тут немає нічого специфічно своєрідного для хліборобських продуктів.

Рента може розвинути як грошова рента лише на основі товарової продукції, точніше — капіталістичної продукції, і вона розвивається в тій самій мірі, в якій хліборобська продукція стає товарною продукцією; отже, в тій самій мірі, в якій нехліборобська продукція розвивається як самостійна щодо

неї продукція, бо в тій самій мірі хліборобський продукт стає товаром, міною вартістю і вартістю. В тій самій мірі, як з капіталістичною продукцією розвивається товарова продукція, а тому продукція вартости, — розвивається продукція додаткової вартости і додаткового продукту. Але в тій самій мірі, як розвивається остання, розвивається і здібність земельної власности, користуючись своєю монополією на землю, захоплювати чим раз більшу частину цієї додаткової вартости, а тому й підвищувати вартість своєї ренти, і ціну самої землі. В розвитку цієї додаткової вартости і додаткового продукту капіталіст є ще самодіяльний агент. Щодо землевласника, то він має лише захоплювати ростучу таким чином без його участі частину додаткового продукту і додаткової вартости. Ось у чому є специфічна особливість його становища, а не в тому, що вартість продуктів землі, а тому і землі, дедалі більше зростає в тій мірі, в якій поширюється ринок для них, зростає попит, а разом з ним і світ товарів, що протистоїть продуктові землі, отже, іншими словами, в тій мірі, в якій зростає маса нехліборобських товаропродуцентів і нехліборобської товарної продукції. Але тому що це відбувається без його участі, то і видається як якась його специфічна особливість, те, що маса вартости, маса додаткової вартости і перетворення частини цієї додаткової вартости на земельну ренту залежить від суспільного процесу продукції, від розвитку товарної продукції взагалі. Тому Dove наприклад, хоче звідси вивести ренту. Він говорить, що рента залежить не від маси хліборобського продукту, а від його вартости; а ця вартість залежить від маси і продуктивности нехліборобської людности. Але ж і для всякого іншого продукту справедливо, що він як товар розвивається поруч з тим, як розвивається почасти маса, почасти різноманітність ряду інших товарів, що становлять у відношенні до нього еквіваленти. Це вже було показано при загальному викладі вартости. З одного боку, здібність до обміну певного продукту взагалі залежить від різноманітности товарів, що існують крім нього. З другого боку від цього ж залежить особливо та кількість, в якій саме цей продукт можна виробити як товар.

Жоден продуцент, — ні промисловий, ні хліборобський, — розглядуваний ізольовано, не продукує вартости або товару. Його продукт стає вартістю і товаром лише в певних суспільних відносинах. Поперше, — оскільки він є вираз суспільної праці, отже, оскільки власний робочий час даного продуцента є частина суспільного робочого часу взагалі; подруге, в грошовому характері продукту і в його загальній здібності до обміну, визначуваній ціною, цей суспільний характер праці продуцента виступає як наданий (*aufgepräger*) його продуктові суспільний характер.

Отже, коли пояснення ренти заміняють, з одного боку, поясненням додаткової вартости або, при ще обмеженішому розумінні, поясненням додаткового продукту взагалі, то тут, з другого боку, роблять ту помилку, що характер,

властивий усім продуктам як товарам і вартостям, приписують виключно хліборобським продуктам. Пояснення це стає ще більш вульгарним, коли від загального визначення вартости переходять до *реалізації* певної товарової вартости. Усякий товар може реалізувати свою вартість лише в процесі циркуляції, а чи реалізує він її та в якій мірі реалізує, це кожного разу залежить від умов ринку.

Отже, своєрідна особливість земельної ренти є не в тому, що хліборобські продукти розвиваються в вартості і як вартості, тобто не в тому, що вони як товари протистоять іншим товарам, і нехліборобські продукти протистоять їм як товари, або що вони розвиваються як особливі вирази суспільної праці. Своєрідна особливість є в тому, що разом з умовами, в яких хліборобські продукти розвиваються як вартості (товари), і разом з умовами реалізації їхніх вартостей розвивається і сила земельної власности привлашувати собі чим раз більшу частину цих створюваних без її участі вартостей, в тому, що чим раз більша частина додаткової вартости перетворюється на земельну ренту.

Диференційна рента. Загальні уваги

Аналізуючи земельну ренту, ми спочатку виходитимемо з припущення, що продукти, з яких виплачується таку ренту, що в них частина додаткової вартості, а тому і частина всієї ціни зводиться до ренти — для нашої цілі досить мати на увазі хліборобські продукти або також продукти копалень, — отже, що продукти ґрунту або копалень, як усі інші товари продаються по цінах їхньої продукції. Тобто їхні продажні ціни дорівнюють елементам витрат їхньої продукції (вартості спожитого сталого і змінного капіталу) плюс зиск, визначений загальною нормою зиску, обчислений на весь авансований капітал, спожитий і неспожитий. Отже, ми припускаємо, що пересічні продажні ціни цих продуктів дорівнюють їхнім цінам продукції. Тоді постає питання як за такого припущення може розвинутиися земельна рента, тобто яким чином частина зиску може перетворитись на земельну ренту, а тому частина ціни товару — дістатися земельному власникові.

Щоб показати загальний характер цієї форми земельної ренти, припустімо, що переважна більшість фабрик в якійсь країні рухається паровими машинами, а певна меншість — природними водоспадами. Припустімо, що ціна продукції у тих галузях промисловости становить 115 за таку масу товарів, на яку капіталу споживається 100. Ці 15% зиску обчислюються не тільки на спожитий капітал в 100, але на весь капітал, вкладений у продукцію цієї товарової вартості. Цей процес продукції, як показано давніш, визначається не індивідуальними витратами продукції кожного окремого промислового продуцента, а тими витратами продукції, яких товар коштує пересічно за пересічних умов для всього капіталу певної сфери продукції. Це в дійсності ринкова ціна продукції; пересічна ринкова ціна на відміну від її коливань. Природа вартості товарів, визначення вартості не тим індивідуальним робочим часом, який потрібен для продукції певної кількості товарів або окремих товарів певному поодинокому продуценту, а суспільно потрібним робочим часом,

тим робочим часом, який в даних пересічних суспільних умовах продукції потрібен для того, щоб випродувати всю суспільно-потрібну кількість різних товарів, що є на ринку, — ця природа вартости, цей спосіб її визначення, взагалі знаходить собі вираз у вигляді ринкової ціни і, далі, у вигляді регуляційної ринкової ціни, або ринкової ціни продукції.

А що тут цілком байдуже, які певні числові відношення ми візьмемо, то ми припустимо далі, що витрати продукції на фабриках, що їх рухає сила води, становлять лише 90 замість 100. А що ціна продукції маси цих товарів, яка регулює ринок, дорівнює 115, з зиском в 15%, то фабриканти, що рухають свої машини силою води, теж продаватимуть по 115, тобто по пересічній ціні, що регулює ринкову ціну. Тому їхній зиск становив би 25 замість 15; регуляційна ціна продукції дозволила б їм одержувати надзиск в 10% — не тому, що вони продають свої товари дорожче за ціни продукції, а тому, що вони продають їх по ціні продукції, тому, що їхні товари продукуються, або що їхній капітал функціонує у виключно сприятливих умовах, в умовах, що стоять вище від пересічного рівня, який панує у цій сфері.

Зараз же виявляються двоякі обставини.

Поперше. Надзиск продуцентів, що вживають природний водоспад, як рушійну силу, спочатку має такий самий характер, як усякий надзиск (а ми вже з'ясували цю категорію, коли досліджували ціни продукції), що не є випадковим наслідком операцій в процесі циркуляції, випадкових коливань ринкових цін. Отже, цей надзиск також дорівнює різниці між індивідуальною ціною продукції цих продуцентів, поставлених в сприятливі умови, і загальною суспільною ціною продукції, що регулює ринок усієї цієї сфери продукції. Ця різниця дорівнює надмірові загальної ціни продукції товару над його індивідуальною ціною продукції. Цей надмір регулюють дві межі: індивідуальні витрати продукції, а тому індивідуальна ціна продукції, з одного боку; загальна ціна продукції, з другого. — Вартість товару, продукованого з допомогою водоспаду, менша тому, що для його продукції потрібно меншої загальної кількості праці, саме менше праці, яка входить у продукцію в зрічвленій формі, як частина сталого капіталу. Застосована тут праця продуктивніша, її індивідуальна продуктивна сила більша, ніж продуктивна сила праці, застосованої в масі фабрик такого самого роду. Її більша продуктивна сила виявляється в тому, що для продукції тієї самої маси товарів потрібно меншої кількості сталого капіталу, меншої кількості зрічвленої праці, ніж іншим; та крім того, меншої кількості і живої праці, бо опалювати водяне колесо не доводиться. Ця більша індивідуальна продуктивна сила застосовуваної праці зменшує вартість, а також витрати продукції, а тим самим ціну продукції товару. Для промисловця справа стоїть так, що для нього витрати продукції товару менші. Йому доводиться менше платити за зрічвлену працю, а також менше платити заробітної

плати за живу робочу силу, якої у нього застосовується менше. А що витрати продукції його товару менші, то й його індивідуальна ціна продукції менша. Витрати продукції становлять для нього 90 замість 100. Отже, його індивідуальна ціна продукції була б замість 115 лише $103\frac{1}{2}$ ($100 : 115 = 90 : 103\frac{1}{2}$). Різниця між його індивідуальною ціною продукції і загальною обмежена різницею між його індивідуальними витратами продукції і загальними. Це — одна з величин, що становлять межі його надпродукту⁸. Друга — це є величина загальної ціни продукції, в якій бере участь загальна норма зиску, як один з регуляційних чинників. Коли б вугілля подешевшало, то різниця між його індивідуальними і загальними витратами продукції зменшилася б, а тому зменшився б і його надзиск. Коли б він мусив продавати товар по його індивідуальній вартості, або по ціні продукції, визначуваній його індивідуальною вартістю, то різниця відпала б. Вона є наслідок, з одного боку, того, що товар продається по своїй загальній ринковій ціні, по ціні, в яку конкуренція вирівнює індивідуальні ціни, а з другого боку — того, що більша індивідуальна продуктивна сила праці, приведеної ним в рух, іде на користь не робітникам, а як взагалі всяка продуктивна сила праці, тому, хто їх застосовує; що вона виступає як продуктивна сила капіталу.

А що однією межею цього надзиску є висота загальної ціни продукції, а висота загальної норми зиску є один з її чинників, то цей надзиск може виникнути лише з різниці між загальною і індивідуальною ціною продукції, отже, з різниці між індивідуальною і загальною нормою зиску. Надмір над цією різницею має за свою передумову продаж продуктів дорожче, а не по ціні продукції, регульованій ринком.

Подруге. До цього часу надзиск фабриканта, що вживає як рушійну силу природний водоспад замість пари, аж ніяк не відрізняється від усякого іншого надзиску. Всякий нормальний надзиск, тобто такий, що виникає не від випадкових операцій продажу або від коливань ринкової ціни, визначається різницею між індивідуальною ціною продукції товарів цього окремого капіталу і загальною ціною продукції, яка регулює ринкові ціни товарів капіталу цієї сфери продукції взагалі, або що регулює ринкові ціни товарів усього капіталу, вкладеного в цю сферу продукції.

Але звідси починається різниця.

Якій обставині завдячує фабрикант в даному разі своїм надзиском, тим надміром, що його дає йому особисто ціна продукції, регульована загальною нормою зиску?

⁸ Терміни *Surplusprodukt* (надпродукт) і *Mehrprodukt* (додатковий продукт) Маркс взагалі вживає, як тотожні. Про специфічне значення терміну «надпродукт» тут і далі, коли йдеться про рентодайний капітал, див. кінець розд. 41. *Ред.*

Насамперед — природній силі, рушійній силі водоспаду, який є даний природою і який сам не є продукт праці, а тому не має вартости, як от вугілля, що перетворює воду в пару і яке само є продукт праці, тому має вартість, та мусить бути оплачене еквівалентом, потребує витрат. Водоспад — такий природний агент продукції, що на створення його не треба жодної праці.

Але це не все. Фабрикант, що працює з паровою машиною, теж вживає природні сили, які нічого не коштують йому, але роблять працю продуктивнішою і — оскільки вони таким чином здешевлюють виготовлення засобів існування, потрібних для робітників, — збільшують додаткову вартість, а тому і зиск; які, отже, цілком так само монополізуються капіталом, як суспільні природні сили праці, що постають з кооперації, поділу праці тощо. Фабрикант оплачує вугілля, а не здібність води змінювати свій агрегатний стан, переходити в пару, не еластичність пари тощо. Ця монополізація сил природи, тобто спричиненого ними підвищення робочої сили, спільна всякому капіталові, що працює з паровими машинами. Вона може збільшити ту частину продукту праці, яка становить додаткову вартість, проти тієї частини, що перетворюється в заробітну плату. Оскільки вона це робить, вона підвищує загальну норму зиску, але вона не утворює надзиску, бо цей надзиск зводиться саме до надміру індивідуального зиску над пересічним зиском. Те, що застосування певної природної сили — водоспаду — утворює тут надзиск, не може, отже, постати з того лише факту, що підвищення продуктивної сили праці завдячує тут застосуванню природної сили. Для цього мусять постати дальші модифікаційні обставини.

Навпаки. Звичайне застосування сил природи в промисловості може вплинути на висоту загальної норми зиску, бо воно впливає на масу праці, яку треба зужити на продукцію потрібних засобів існування. Але воно само по собі не створює жодного відхилення від загальної норми зиску, а тут справа саме йде про такий відхил. Далі: надзиск, що його взагалі реалізує індивідуальний капітал в якійсь окремій сфері продукції, — бо відхили норм зиску між окремими сферами продукції непинно вирівнюються в пересічну норму зиску, — постає, коли лишити остронь випадкові відхили, від зменшення витрат продукції, отже, видатків на продукцію; а це зменшення в свою чергу завдячує або тій обставині, що капітал застосовується в більших масах ніж пересічно і тому *faux frais** продукції зменшуються, тимчасом як загальні причини підвищення продуктивної сили праці (кооперація, поділ праці тощо), можуть діяти в підвищеній мірі, з більшою інтенсивністю, бо вони діють на ширшому полі праці; або ж зменшення витрат продукції завдячує тій обставині, що — коли лишити остронь той розмір, в якому функціонує капітал — вживається кращих методів праці, нових винаходів, удосконалених машин, хемічних таємниць

* Французький термін, що значить «фалшиві» витрати, тобто непродуктивні. *Ред.*

фабрикації тощо, коротко, нових удосконалених, вищих за пересічний рівень засобів продукції і методів продукції. Зменшення витрат продукції і надзиск, що впливає з цього, постають тут з того способу, що ним застосовується капітал, що функціонує. Вони постають або в наслідок того, що капітал виключно великими масами концентрується в одних руках, — обставина, яка відпадає, скоро тільки вживаються пересічно рівновеликі маси капіталу, — або з того, що капітал певної величини функціонує особливо продуктивним способом, — обставина, яка відпадає, скоро тільки виключний спосіб продукції набуває загального поширення або випереджується ще розвиненішим способом.

Отже, причина надзиску постає тут з самого капіталу (залічуючи до нього і пущену ним у рух працю); чи з різниць в розмірі застосованого капіталу, чи з доцільнішого способу його застосування; само по собі ніщо не перешкоджає тому, щоб увесь капітал в певній сфері продукції застосувався однаковим способом. Конкуренція між капіталами намагається навпаки дедалі більше зрівнювати ці різниці; визначення вартости суспільно потрібним робочим часом здійснюється у здешевленні товарів і в спонукуванні продукувати товари в однаково сприятливих умовах. Але з надзиском фабриканта, що застосовує водоспад, справа стоїть інакше. Підвищена продуктивна сила застосовуваної ним праці постає ані з самого капіталу і праці, ані з простого застосування природної сили, відмінної від капіталу і праці, та долученої до капіталу. Вона постає з більшої природної продуктивної сили праці, в зв'язку з використанням природної сили, але не такої природної сили, що її може мати всякий капітал в даній сфері продукції, як наприклад, еластичність пари; отже, не такої природної сили, що її застосування розуміється само собою, скоро тільки капітал взагалі застосовується в цій сфері. А такої монополізованої природної сили, якою, як-от водоспадом, можуть порядкувати лише ті, що порядкують окремими ділянками землі, разом з їхніми належностями. Від капіталу ніяк не залежить покликати до життя цю природну умову підвищеної продуктивної сили праці, в такий спосіб як кожен капітал може воду перетворити в пару. Ця природна умова трапляється в природі лише місцями, і там, де її немає, її неможливо створити певною витратою капіталу. Вона зв'язана не з продуктами, створюваними працею, як машини, вугілля тощо, а з певними природними відносинами певної частини землі. Та частина фабрикантів, що їм належать водоспади, усувають ту частину фабрикантів, у яких немає водоспадів, від застосування цієї природної сили, бо земля — і тим паче земля, що має водну силу, — обмежена. Це не виключає того, що хоч кількість природних водоспадів у певній країні обмежена, кількість водяної сили, яку може використовувати промисловість, може бути збільшена. Водоспад можна штучно відвести, щоб цілком використати його рушійну силу; коли вже є водоспад, водяне колесо можна удосконалити, щоб більше використати силу води; там,

де для подачі води звичайне колесо непридатне, можна застосувати турбіни і т. ін. Посідання цією природною силою становить монополію в руках її посідача, таку умову високої продуктивної сили вкладеного капіталу, яку не можна створити продукційним процесом самого капіталу⁹; ця природна сила, яка може бути так монополізована, завжди зв'язана з землею. Така природна сила не належить ні до числа загальних умов згаданої сфери продукції, ні до числа таких її умов, що їх можна створити як загальні умови.

Тепер, коли ми собі уявимо що водоспади разом з прилежною до них землею перебувають в руках осіб, які вважаються власниками цих частин землі, землевласниками, то ми побачимо, що вони не дозволяють прикладати капітал до водоспаду, використовувати його з допомогою капіталу. Вони можуть дозволити і не дозволити використання водоспаду. Але капітал не може створити водоспад із себе. Тому надзиск, що постає з цього використання водоспаду, постає не з капіталу, а з застосування капіталом цієї природної сили, яку монополізувати можна і яка монополізована. В таких обставинах надзиск перетворюється на земельну ренту, тобто він дістається власникові водоспаду. Коли фабрикант виплачує йому за його водоспад 10 £ на рік, то його зиск становить 15 £; 15% на ті 100 £, що їх тепер досягають його витрати продукції; і він опиняється тепер цілком в такому самому становищі, може в кращому, ніж усі інші капіталісти його сфери продукції, що працюють з допомогою пари. Справа ані трохи не відмінилась би від того, коли б капіталіст сам був власником водоспаду. Він, як і раніш, одержував би надзиск в 10 £ не як капіталіст, а як власник водоспаду, і саме тому, що цей надмір постає не з його капіталу, як такого, а з порядкування такою природною силою, що її можна відділити від його капіталу, що її можна монополізувати, та яка обмежена в своїх розмірах, — саме тому, цей надмір переворюється на земельну ренту.

Перше: Ясно, що ця рента завжди становить диференційну ренту, бо вона не входить визначально в загальну ціну продукції товару, а навпаки, має її за передумову. Вона завжди виникає з різниці між індивідуальною ціною продукції, для окремого капіталу, який порядкує монополізованою природною силою, і загальною ціною продукції для капіталу, взагалі вкладеного у згадану сферу продукції.

Друге: Ця земельна рента постає не з абсолютного підвищення продуктивної сили застосованого капіталу — згідно привласненої ним праці, — що взагалі могло б призвести лише до зменшення вартости товарів; а з більшої відносної продуктивності певних окремих капіталів, приміщених в певну сферу продукції, порівняно з тими приміщеннями капіталу, які усунені від цих виключних, створених природою сприятливих умов підвищення продуктивної сили.

⁹ Див. про надзиск «Inquiry» (проти Мальтуса).

Коли б, наприклад, не зважаючи на те, що вугілля має вартість, а сила води не має вартости, користання парою все ж давало б рішучі переваги, недсяжні при використанні сили води, і коли б ці переваги більше ніж компенсували силу води, то сила води не мала б застосування і не могла б породити жодного надзиску, а, отже, і ренти.

Третє: Сила природи не є джерело надзиску, а лише його природна база, бо це є природна база виключно підвищеної продуктивної сили праці. Так взагалі споживна вартість є носій мінової вартости, а не причина її. Коли б ту саму споживну вартість можна було створювати без праці, вона б не мала жодної мінової вартости, але як і давніш, мала б свою природну корисність як споживна вартість. Але, з другого боку, без споживної вартости, отже, без такого природного носія праці, річ не має жодної мінової вартости. Коли б різні вартості не вирівнювались у ціни продукції і різні індивідуальні ціни продукції не вирівнювались би в загальну ціну продукції, яка регулює ринок, то звичайне підвищення продуктивної сили праці в наслідок використання водоспаду, лише знизило б ціну товарів, продуктованих з допомогою водоспаду, але не підвищило б тієї частини зиску, що міститься в цих товарах; так само, як, з другого боку, ця підвищена продуктивна сила праці взагалі не перетворювалась би на додаткову вартість, коли б капітал продуктивну силу вживаної ним праці, природну і суспільну, не привлащував би як свою власну.

Четверте: Земельна власність на водоспад сама по собі не має ніякого чинення до створення цієї частини додаткової вартости (зиску), а тому і взагалі ціни товару, який продукується з допомогою водоспаду. Цей надзиск існував би і тоді коли б не існувало земельної власности, коли б, наприклад, земля, до якої належить водоспад, використовувалась фабрикантом, як безгосподарна земля. Отже, земельна власність не створює тієї частини вартости, яка перетворюється в надзиск, а лише дає земельному власникові, власникові водоспаду, можливість перекласти цей надзиск з кишені фабриканта у свою власну. Земельна власність є причина не створення цього надзиску, а його перетворення у форму земельної ренти, отже, привласнення цієї частини зиску, зглядно ціни товару, власником землі або водоспаду.

П'яте: Ясно, що ціна водоспаду, отже, ціна, яку одержав би земельний власник, коли б він продав його третій особі, або самому фабрикантові, спочатку не входить у ціну продукції товарів, хоч входить в індивідуальні витрати продукції даного фабриканта; бо рента виникає тут з ціни продукції товарів того самого роду, продуктованих з допомогою парових машин, з ціни продукції, що регулюється незалежно від водоспаду. Але, далі, ця ціна водоспаду взагалі є іраціональний вираз, що за ним ховається реальне економічне відношення. Водоспад, як земля взагалі, як усі сили природи, не має жодної вартости, бо в ньому не зречвлено жодної праці, а тому не має він жодної ціни, яка нормаль-

но є не що інше, як виражена в грошах вартість. Де немає вартости, там ео ipso* нічого виражати в грошах. Ця ціна є не що інше, як капіталізована рента. Земельна власність дає власникові можливість захоплювати різницю між індивідуальним зиском і пересічним зиском, захоплюваний в такий спосіб зиск, що відновляється щорічно, може бути капіталізований і тоді виступає як ціна самої сили природи. Коли надзиск, що його дає фабрикантові використання водоспаду, становить 10 £ на рік, а пересічний процент 5%, то ці 10 £ на рік становлять проценти з капіталу в 200 £ і ця капіталізація річних 10 £, що водоспад дає змогу власникові його захоплювати їх у фабриканта, виступає тоді, як капітальна вартість самого водоспаду. Те, що водоспад не має вартости і що ціна його є звичайний відбиток захоплюваного надзиску, капіталістично обчисленого, це одразу виявляється в тому, що ціна в 200 £ становить лише продукт надзиску в 10 £ на 20 років, тимчасом як цей самий водоспад в інших однакових умовах дає власникові можливість щорічно захоплювати ці 10 £ протягом невизначеного часу, 30, 100, х років, і тимчасом як з другого боку, коли нова метода продукції, що її не можна застосувати до водяної сили, знизить витрати продукції товарів, вироблюваних з допомогою парової машини з 100 до 90 £, то зникне надзиск, а разом з ним і рента, а разом з нею і ціна водоспаду.

Встановивши таким чином загальне поняття диференційної ренти, ми переходимо тепер до розгляду її власне у хліборобстві. Що буде сказано про нього, взагалі стосується і до гірництва.

* Тим самим. Ред.

Перша форма диференційної ренти (диференційна рента I)

Рікардо цілком має слушність в таких засадах:

«Рента» [тобто диференційна рента; він гадає, що взагалі не існує якоїсь іншої ренти, крім диференційної] «завжди становить різницю між продуктом, одержаним в наслідок рівновеликих витрат капіталу і праці» (Principles p. 59). «На однакових величиною земельних ділянках» треба було б йому додати, оскільки справа йде про земельну ренту, а не про надзиск взагалі.

Іншими словами: надзиск, коли він створюється нормально, а не в наслідок випадкових обставин в процесі циркуляції, завжди продукується як різниця між продуктом двох однакових кількостей капіталу і праці, і цей надзиск перетворюється на земельну ренту, коли дві однакові кількості капіталу і праці з неоднаковими наслідками зайняті на однакових величиною земельних ділянках. Проте, немає безумовної доконечности в тому, щоб цей надзиск виникав з неоднакових наслідків однакових кількостей зайнятого капіталу. В різних підприємствах можуть бути зайняті і різної величини капітали; здебільша справа навіть так і стоїть; але рівні пропорційні частини, отже, наприклад, 100 £ кожного капіталу, дають неоднакові наслідки; тобто норма зиску різна. Це — загальна передумова існування надзиску в усякій сфері приміщення капіталу взагалі. Друга — є перетворення цього надзиску на форму земельної ренти (взагалі ренти, як форми відмінної від зиску); в усякому разі треба дослідити, коли, як і в яких обставинах відбувається це перетворення.

Далі Рікардо, висловлюючи таку засаду, має слушність, лише оскільки вона обмежується диференційною рентою:

«Усе, що зменшує різницю в продукті, одержаному з тієї самої або з нової землі, має тенденцію зменшити ренту; а все, що збільшує цю різницю, неодмінно призводить до протилежного ефекту і має тенденцію її збільшити».

До числа цих причин належать не тільки загальні (родючість і положення), але й 1) розподіл податків залежно від того, чи впливають вони рівномірно,

чи ні; останнє завжди буває, коли вони не централізовані, як наприклад, в Англії, і коли податок береться з землі, а не з ренти; 2) різниці, що походять з неоднакового розвитку хліборобства в різних частинах країни, а ця галузь промисловости, за своїм традиційним характером, важче нівелюється, ніж мануфактура і 3) нерівномірний розподіл капіталу між орендарями. А що завойовання хліборобства капіталістичним способом продукції, перетворення селянина з самостійного господаря в найманого робітника є в дійсності останнім завойованням цього способу продукції взагалі, то ці різниці тут більші, ніж в будь-якій іншій галузі промисловости.

Після цих попередніх зауважень я хочу коротко подати особливості мого дослідження в відміну від Рікардо та ін.

Ми розглянемо спочатку неоднакові наслідки, що їх дають однакові маси капіталу, застосовані на різних земельних ділянках однакової величини: або, при земельних ділянках неоднакової величини, наслідки, обчислені щодо однакової земельної площі.

Дві незалежні від капіталу загальні причини цієї неоднаковости наслідків є: 1) *Родючість*. (До цього пункту (1) слід вяснити, що взагалі і які різні моменти розуміються під природною родючістю земель). 2) *Положення* земельних ділянок. Остання причина є вирішальна для колоній, і взагалі — для послідовности, в якій можуть іти під обробіток земельні ділянки одна по одній. Далі ясно, що ці дві різні основи диференційної ренти, родючість і положення, можуть впливати в протилежному напрямку. Земля може бути добре розташована і мало родюча, і навпаки.

Ця обставина є важлива, бо вона пояснює нам, чому, обробляючи землі даної країни, можна поступово переходити від кращої землі до гіршої, так само, як і навпаки. Нарешті ясно, що прогрес суспільної продукції взагалі, з одного боку, нівелює вплив положення, як основу диференційної ренти, бо він створює місцеві ринки і, створюючи засоби сполучення й транспорту, змінює умови положення; з другого боку, цей прогрес збільшує різниці в місцевому положенні земельних ділянок, відокремлюючи хліборобство від мануфактури і створюючи великі промислові центри, з одного боку, і відносно відокремлення села, з другого.

Але спочатку ми залишимо цей пункт, положення, не будемо звертати на нього уваги і розглянемо лише природну родючість. Лишаючи осторонь кліматичні та інші моменти, різниця у природній родючості сходиться на різницю хемічного складу верхнього шару ґрунту, тобто на різницю в кількості потрібних для виростання рослин поживних речовин, що містяться в ньому. Проте, коли припустити дві земельні ділянки з однаковим хемічним складом

грунту і в цьому розумінні однакової природної родючості, то дійсна ефективна родючість буде різною залежно від тієї форми, в якій перебувають ці поживні речовини і в якій вони більш-менш засвоюються, більш або менш безпосередньо йдуть на живлення рослин. Отже, почасти від розвитку хліборобської хемії, почасти від розвитку хліборобської механіки залежить те, якою мірою на земельних ділянках однакової природної родючості можна дійсно використати цю природну родючість. Отже, хоч родючість і є об'єктивна властивість ґрунту, проте, економічно вона постійно має в собі певне відношення, відношення до даного рівня розвитку хліборобської хемії і механіки, і змінюється разом з цим рівнем розвитку. Як з допомогою хемічних засобів (наприклад, застосуванням певного текучого гною на щільнім глинястім ґрунті, або ж обпалюванням важкого глинястого ґрунту), так і з допомогою механічних засобів (наприклад, особливих плугів для важких ґрунтів) можна усунути перешкоди, що робили такі самі родючі ґрунти фактично менше родючими (сюди ж належить і дренажування ґрунту). Це може змінити і саму послідовність в обробітку різних родів землі, як це було, наприклад, щодо легкого піщаного і важкого глинястого ґрунтів за одного з періодів розвитку англійського хліборобства. Це знов таки показує, яким чином історично — в послідовному перебізі обробітку — перехід може однаково відбуватися так від родючіших земель до менш родючих, як і навпаки. Те саме може статись і в умовах штучно переведених поліпшень у складі ґрунту, або в умовах простої зміни в методах хліборобства. Нарешті, такий самий результат може постати з зміни в ієрархії щодо родів ґрунту в наслідок різних умов підґрунтя, скоро тільки підґрунтя теж починає оброблятися й перетворюється на зорану землю. Це зумовлюється почасти застосуванням нових хліборобських методів (кормові трави), почасти механічними засобами, які перетворюють підґрунтя в верхній шар ґрунту, або змішують його з ним, або обробляють підґрунтя, не переміщуючи його на поверхню.

Всі ці впливи на диференційну родючість різних земель сходять на те, що для економічної родючості стан продуктивної сили праці, в даному разі здібність хліборобства одразу використовувати природну родючість ґрунту, — здібність, яка різною на різних ступенях розвитку, — становить так само момент так званої природної родючості ґрунту, як і його хемічний склад і інші природні властивості.

Отже, ми припускаємо певний ступінь розвитку хліборобства. Ми припускаємо далі, що ієрархія щодо родів ґрунту відповідає цьому ступеневі розвитку, як це звичайно завжди буває щодо одночасних приміщень капіталу на різних землях. В такому разі диференційна рента може бути представлена у висхідній або низхідній послідовності, бо, хоч певна послідовність дана для всієї сукупності дійсно оброблюваних земель, проте завжди відбувається послідовний

рух, в якому складалась ця послідовність.

Припустімо землю чотирьох родів: *A*, *B*, *C*, *D*. Припустімо далі, що ціна квартера пшениці = 3 £ або 60 ш. А що рента є просто диференційна рента, то ця ціна в 60 ш. за квартал з найгіршої землі дорівнює ціні продукції, тобто дорівнює капіталові плюс пересічний зиск.

Хай *A* буде ця найгірша земля, що на 50 ш. витрат дає 1 квартал = 60 ш.; отже, 10 ш. зиску, або 20%.

Хай *B* при цій самій витраті дає 2 кварт. = 120 ш. Це дало б 70 ш. зиску, або 60 ш. надзиску.

Хай *C* при такій самій витраті дає 3 кварт — 180 ш.; загальний зиск = 130 ш.; надзиск = 120 ш.

Хай *D* дає 4 кварт. = 240 ш. = 180 ш. надзиску.

Ми мали б тоді тоді таку послідовність:

Відповідні ренти були б для *D* = 190 — 10 шил. або різниця між *D* та *A*; для *C* = 130 — 10 шил. або різниця між *C* та *A*; для *B* = 70 — 10 шил. або різниця між *B* та *A*; а загальна рента для *B*, *C*, *D* = 6 кв. = 360 ш., дорівнювала б сумі різниць між *D* і *A*, *C* і *A*, *B* та *A*.

Таблиця I

Рід землі	Продукт		Авансований капітал	Зиск		Рента	
	кварт.	ш.		кварт.	ш.	кварт.	ш.
A	1	60	50	1/6	10	—	—
B	2	120	50	1 1/6	70	1	60
C	3	180	50	2 1/6	130	2	120
D	4	240	50	3 1/6	190	3	180
Разом	10	600				6	360

Ця послідовність, що становить за даних умов даний продукт, коли справу розглядати абстрактно (а ми вже показали ті причини, що в наслідок їх така послідовність може бути і в дійсності), може бути і в низхідному порядку (низхідному від *D* до *A*, від родючої землі до менш і менш родючої (так само як і в висхідному порядку (висхідному від *A* до *D*, від відносно неродючої до чимраз родючішої землі) і, нарешті, перемінно, то в низхідному, то в висхідному порядку, наприклад, від *D* до *C*, від *C* до *A*, від *A* до *B*.

Процес, що відбувався при низхідній послідовності, був такий: ціна квартера поступово підвищується, скажемо, з 15 ш. до 60. Скоро виявилось, що випродукованих на *D* 4 кв. (під ними можна розуміти мільйони) уже не досить, так ціна пшениці почала підноситись доти, поки *C* не набуло змоги покрити недостачу подання. Тобто ціна мусила підвестись до 20 ш. за квартал. Скоро

тільки ціна пшениці піднеслась до 30 ш. за квартал, як в число оброблюваних земель могла б увійти земля *B*. а якби вона піднеслась до 60 ш., до числа оброблюваних земель могла б увійти й земля *A*, це не призвело б до того, що на застосований тут капітал довелось би задовольнитися нормою зиску, нижчою за 20%. Таким чином, для *D* створилась би рента спочатку в 5 ш. з квартера = 20 ш. з 4 кв., що тут продукується, а потім в 45 ш. з квартера = 180 ш. з 4 кварталів.

Коли норма зиску з *D* спочатку також була = 20%, то і загальний зиск з 4 кв. був також лише 10 ш., що проте, при ціні збіжжя в 15 ш., становило більшу кількість збіжжя, ніж при ціні в 60 ш. А що збіжжя входить у репродукцію робочої сили і частина кожного квартера мусить покривати заробітну плату, а друга — сталий капітал, то за такого припущення додаткова вартість була вища, а тому, за інших незмінних умов, вища була і норма зиску. (Справу про норму зиску треба ще дослідити осібно і детальніше).

Коли, навпаки, послідовність була зворотна, коли процес починався з *A*, то, — якщо довелось б ввести в обробіток нові лани, — ціна квартера спочатку піднеслась би вище за 60 ш.; але тому, що потрібне подання в 2 кварт. постачало б *B*, то ціна знову понизилась би до 60 ш.; хоч *B* і продукує квартал за 30 ш., проте, продається він за 60, бо його подання вистачало б якраз тільки для того, щоб покрити попит. Так створилася б рента спочатку в 60 ш. для *B*, і таким самим способом для *C* і *D*, припускаючи завжди, що ринкова ціна залишається 60 ш., хоч дійсна вартість, по якій *C* і *D* дають квартал пшениці, дорівнює 20 і 15 ш.; бо як і давніш потрібно подання одного квартера, що його постачає *A*, для задоволення загальної потреби. В цьому випадку підвищення попиту понад ту потребу, яку спочатку задовольняло *A*, потім *A* і *B*, могло б привести не до послідовного обробітку *B*, *C* і *D*, а до поширення площі обробітку взагалі і можливо, що родючіші землі входили б в обробіток лише пізніше.

В першому ряді із збільшенням ціни рента стала б підвищуватись, а норма зиску зменшуватись. Це зменшення могло б цілком або почасти паралізуватись протидіючими обставинами; на цьому пункті згодом спинимося докладніше. Не слід забувати, що загальна норма зиску визначається не додатковою вартістю в усіх сферах продукції рівномірно. Не хліборобський зиск визначає промисловий, а навпаки. Але про це далі.

У другому ряді норма зиску на витрачений капітал лишилась би та сама; маса зиску визначилась би в меншій кількості збіжжя; але відносна ціна його проти інших товарів підвищилась би. Але збільшення зиску, там де воно відбувається, відокремлюється в формі ренти від зиску, замість того, щоб потрапити до кишені промислових орендарів і визначитися як зиск, що зростає. А ціна хліба за такого припущення лишилась би незмінною.

Розвиток і зріст диференційної ренти залишаються однакові так за незмін-

них цін, як і за таких, що підвищуються, і так само за безперервного поступу від гірших земель до кращих, як і за безперервного регресу від крайніх до гірших земель.

До цього часу ми вважали: 1) що ціна при одній послідовності підвищується, при другій — лишається незмінна, і 2) що постійно відбувається перехід від кращих земель до гірших або навпаки — від гірших до кращих.

Але припустимо, що потреба в хлібі піднялась з первісних 10 до 17 кв.; далі, що найгірша земля A витиснута другою землею A , яка при ціні продукції в 60 ш. (50 ш. витрат, плюс 10 ш., що становлять 20% зиску) дає $1\frac{1}{3}$ кварт., так що ціна продукції одного квартера = 45 ш.; або ж припустимо, що перша земля A поліпшилась в наслідок постійного раціонального обробітку, або що вона при незмінності витрат стала продуктивніше оброблятися, наприклад, в наслідок заведення конюшини тощо, так що її продукт, за незмінної величини авансованого капіталу, збільшився до $1\frac{1}{3}$ кварт. Припустимо далі, що землі B , C , D , як і давніш, дають ту саму кількість продукту, але що почали оброблятися нові землі A' пересічної між A і B родючости, далі B' , B'' , що містяться своєю родючістю між B і C ; в цьому випадку постали б такі явища:

Перше: ціна продукції квартера пшениці, або її регуляційна ринкова ціна, зменшилась би з 60 до 45 ш., або на 25%.

Друге: відбувся б одночасний перехід від родючішої землі до менш родючої, і від менш родючої землі до родючішої. Земля A' родючіша, ніж A , але менш родюча, ніж B , C , D , що оброблялись до цього часу; а B' , B'' родючіші, ніж A , A' і B , але менш родючі, ніж C і D . Отже, перехід від однієї землі до другої відбувався б у всіх напрямках; відбувся б перехід не до абсолютно менш родючої землі проти A тощо, а до відносно менш родючої, порівняно з землями C і D , які до цього часу були найродючіші; з другого боку, перехід відбувався б не до абсолютно родючішої землі, а до відносно родючішої проти земель A , — або A і B , — які до цього часу були найменш родючі.

Третє: Рента з B знизилася б; а також рента з C і D ; але загальна сума ренти, визначена в збіжжі, піднеслась би з 6 до $7\frac{2}{3}$ кв.; маса землі, що обробляється і дає ренту, збільшилась б, а також збільшилась б і маса продукту з 10 до 17 квар. Зиск, хоч він і лишився без перемін для A , визначений у збіжжі, підвищився б; але можливо, що навіть норма зиску підвищилася б, бо підвищилася б відносна додаткова вартість. В цьому випадку в наслідок здешевлення засобів існування зменшилась б заробітна плата, отже, витрата на змінний капітал, отже, і загальні витрати. Вся сума ренти, визначена в грошах, знизилася би з 360 до 345 ш.

Подаємо нову послідовність переходу.

Таблиця II

Рід землі	Продукт		Витрата капіталу	Зиск		Рента		Ціна продукції квартера, ш.
	кварт.	ш.		кварт.	ш.	кварт.	ш.	
A	1 $\frac{1}{3}$	60	50	2 $\frac{1}{9}$	10	—	—	45
A'	1 $\frac{2}{3}$	75	50	5 $\frac{1}{9}$	25	1 $\frac{1}{3}$	15	36
B	2	90	50	8 $\frac{1}{9}$	40	2 $\frac{1}{3}$	30	30
B'	2 $\frac{1}{2}$	105	50	12 $\frac{1}{9}$	55	1	45	25 $\frac{1}{7}$
B''	2 $\frac{2}{3}$	120	50	15 $\frac{1}{9}$	70	1 $\frac{1}{3}$	60	22 $\frac{1}{2}$
C	3	135	50	18 $\frac{1}{9}$	85	1 $\frac{2}{3}$	75	20
D	4	180	50	28 $\frac{1}{9}$	130	2 $\frac{2}{3}$	120	15
Разом	17					7 $\frac{2}{3}$	345	

Нарешті, коли б, як і давніш, оброблялись тільки землі A, B, C, D, але продуктивність їхня зростає остільки, що земля A замість 1 квартера давала б 2, B замість 2 кварталів — 4, C замість 3 кварталів — 7 і D замість 4 кварталів — 10, отже, коли б ті самі причини по-різному вплинули б на різні землі, то вся продукція підвищилася б з 10 до 23 кварталів. Припустімо, що попит в наслідок приросту людности і пониження ціни поглинув би ці 23 квартали, в такому разі ми мали б такий результат.

Таблиця III

Рід землі	Продукт		Витрата капіталу	Зиск		Рента		Ціна продукції квартера, ш.
	кварт.	ш.		кварт.	ш.	кварт.	ш.	
A	2	60	50	1 $\frac{1}{3}$	10	0	0	30
B	4	120	50	2 $\frac{1}{3}$	70	2	60	15
C	7	210	50	5 $\frac{1}{3}$	160	5	150	8 $\frac{1}{7}$
D	10	300	50	8 $\frac{1}{3}$	250	8	240	6
Разом	23					15	450	

Числові відношення тут, як і в попередніх таблицях, довільні, але припущення цілком раціональні.

Перше і головне припущення є, що поліпшення в хліборобстві нерівномірно впливає на землі різних родів, і тут воно більше впливає на кращі землі C і D, ніж на A і B. Досвід довів, що, звичайно, справа так і стоїть, хоч може статись і зворотне. Коли б поліпшення більше впливало на гірші землі, ніж на кращі, то рента з останніх понизилася б замість підвищитись. — Але з абсолютним зростом родючости всіх родів землі у таблиці одночасно припускається зріст вищої відносної родючости кращих родів землі C і D, а тому зріст ріжниць в

продукті за однакової величини застосованого капіталу, а тому і зріст диференційної ренти. Друге припущення є в тому, що з зростанням всього продукту відповідно зростає і загальна потреба в ньому. *Поперше*, не слід уявляти собі це зростання раптовим; воно відбувається поступово, доти, доки не встановиться ряд III. *Подруге*, невірно, нібито споживання потрібних засобів існування не зростає разом з їхнім здешевленням. Скасування хлібних законів в Англії (дивись Newman) довело зворотне, і протилежне уявлення постало лише тому, що великі і раптові ріжниці в урожаєх, які пояснюються тільки погодою, спричиняють то неспіврозмірне пониження, то неспіврозмірне підвищення цін збіжжя. Коли в цьому разі раптове і скороминуще здешевлення не встигає справити повного впливу на поширення споживання, то зворотне явище спостерігається в тому випадку, коли здешевлення впливає із зменшення самої регуляційної ціни продукції, отже, коли воно має тривалий характер. *Потрете*, частина збіжжя може бути спожита у вигляді горілки або пива. А зростаюче споживання обох цих продуктів ніяк не обмежено вузькими межами. *Почетверте*, тут справа залежить почасти від приросту людности, почасти від експорту збіжжя в тих країнах, що вивозять збіжжя — як от Англія, до і пізніше половини XVIII століття, і де тому потребу регулюється межами не самого тільки національного споживання. *Нарешті*, збільшення і здешевлення продукції пшениці може мати своїм наслідком, що замість жита або вівса за головний засіб харчування маси народу стане пшениця, так що вже в наслідок самого цього ринок для неї зросте подібно до того, як при зменшенні кількості продукту і збільшенні його ціни може постати зворотне явище. — При цих припущеннях, отже, і при взятих числових відношеннях, ряд III дає той наслідок, що ціна знижується з 60 до 30 шил. за квартал, отже на 50%; що продукція проти ряду I зростає з 10 до 23 кварталів, отже, на 130%; що рента з землі B лишається незмінною, рента з землі C подвоюється, а з D більше, ніж подвоюється, і що загальна сума ренти підвищується з 18 до 22 £, отже, на 22 $\frac{1}{9}$ %.

З порівняння цих трьох таблиць (при чому ряд I треба брати подвійно: у висхідному напрямку від A до D і в низхідному від D до A), що їх можна розглядати або як дані ступені хліборобства, за даного стану суспільства, наприклад, один поряд одного в трьох різних країнах або як такі, що йдуть одна по одній в різних періодах розвитку тієї самої країни, — з цього порівняння випливає:

1) Що ряд у своєму закінченному вигляді, — хоч би який завжди був перебіг процесу його складання, — завжди виступає як низхідний; бо при розгляді ренти завжди виходять спочатку від землі, яка дає максимум ренти/і лише нарешті переходять до тієї, що не дає жодної ренти.

2) Ціна продукції на найгіршій землі, що не дає ренти, завжди становить регуляційну ринкову ціну, хоч ціна ця в таблиці 1, коли вона склалася у ви-

східному порядку, тільки через те лишається незмінна, що всю кращу землю оброблено. В цьому випадку ціна збіжжя, випродукованого на кращій землі, є регуляційною остільки, оскільки від кількості продукту, випродукованого на ній, залежить, в якій мірі земля *A* лишається регуляційною. Коли б на землях *B*, *C*, *D* продукувалось понад потребу, то земля *A* перестала б бути регуляційною. Це й штовхнуло Шторха на те, що він за регуляційні визнав найкращі землі. В цьому розумінні англійські ціни хліба регулюються американськими.

3) Диференційна рента постає з різниці в природній родючості різного ґрунту (тут положення землі ще не береться на увагу), — різниці даної для кожного даного ступеня розвитку культури, отже, з обмежености кількості кращих земель, і з тієї обставини, що однакові капітали доводиться вкладати в неоднакові землі, які, отже, при витраті однакового капіталу дають неоднакову кількість продукту.

4) Диференційна рента і градація диференційної ренти можуть однаково виникнути так у низхідному порядку в наслідок переходу від кращої землі до гіршої, як і навпаки, від гіршої до кращої, або в наслідок переходу впереміжку в усіх напрямках. (Ряд I може скластися в наслідок переходу так від I) до *A*, як і від *A* до *D*. Ряд II охоплює обидва види руху).

5) Залежно від способу виникнення, диференційна рента може постати за сталої, висхідної і низхідної ціни хліборобського продукту. За низхідної ціни загальна продукція і загальна сума ренти може підвищитись, і земельні ділянки, що не давали до цього часу ренти, можуть почати давати ренту, не зважаючи на те, що гірша земля *A* витиснена кращою або сама поліпшилась, і що рента з інших кращих і навіть найкращих земель понижується (таблиця II); цей процес може бути також зв'язаний з пониженням загальної суми ренти (в грошах). Нарешті, за низхідних цін, зумовлених загальним поліпшенням обробітку, в зв'язку з чим кількість і ціна продукту з найгіршої землі понижується, — рента з частини кращих земель може лишитись незмінною або понизитися, але рента з найліпших земель може зрости. Коли різниця мас продукту дана, то диференційна рента з усякої землі проти найгіршої землі без сумніву залежить від ціни, наприклад, квартера пшениці. Але коли ціна є дана, то диференційна рента залежить від розміру різниці між масами продукту, і коли з підвищенням абсолютної родючости всіх земель родючість земель відносно більше підвищується, ніж родючість гірших, то разом з цим зростає і величина цієї різниці. Так (таблиця I) при ціні в 60 ш. рента з *B* визначається різницею в продукті проти *A*, тобто, надміром в 3 квартали; тому рента = $3 \times 60 = 180$ шил. Але в таблиці III, де ціна = 30 ш., вона визначається масою надмірного продукту з землі *D* порівняно з *A* = 8 кварт.; але $8 \times 30 = 240$ шил.

Разом з тим відпадає та перша фалшива передумова диференційної ренти, — яка ще панує в Веста, Мальтуса, Рікардо, нібито диференційна рента

неодмінно має за передумову перехід до земель дедалі гіршої якості, або постійно зменшувану родючість ґрунту. Як ми вже бачили, диференційна рента може постати при переході до земель дедалі ліпшої якості; вона може постати, коли нижчий ступінь займе краща земля, замість колишньої гіршої; вона може постати в зв'язку з ростучим поступом хліборобства. Умовою її виникнення є лише неоднаковість родів землі. Оскільки береться на увагу розвиток продуктивності, умова її виникнення є в тому, що підвищення абсолютної родючості всієї земельної площі не знищує тієї неоднаковості, але збільшує її, або залишає без зміни, або ж лише зменшує.

Від початку і до половини XVIII століття панувало в Англії, не зважаючи на пониження ціни золота і срібла, безперервне падіння цін збіжжя одночасно (коли розглядати весь період) з ростом ренти, загальної суми ренти, розміру оброблюваної земельної площі, хліборобської продукції і людності. Це відповідає таблиці I, комбінованій з таблицею II, у висхідному напрямку, але так, що гірша земля А або поліпшується або виключається з числа земель, оброблюваних під збіжжя; це, звичайно, не значить, що вона не буде використана для інших сільськогосподарських або промислових цілей.

Від початку XIX століття (треба точніше подати час) до 1815 року безперервне підвищення цін збіжжя одночасно з постійним зростом ренти, загальної суми ренти, розміру оброблюваної земельної площі, хліборобської продукції і людності. Це відповідає таблиці I у низхідному напрямку. (Тут слід навести цитату щодо обробітку гірших земель за того часу).

За доби Петті і Давенанта скарги сільської людності і земельних власників на поліпшення і поширення обробітку; пониження ренти на кращих землях, підвищення загальної суми ренти в наслідок поширення площі землі, що дає ренту.

(До цих трьох пунктів навести потім дальші цитати; також щодо різниці у родючості різних частин обробленої землі в країні).

Щодо диференційної ренти слід взагалі зауважити, що ринкова вартість завжди перевищує загальну ціну продукції даної маси продуктів. Для прикладу візьмімо таблицю I. 10 кватерів всього продукту продаються за 600 ш., бо ринкова ціна визначається ціною продукції на А, яка становить 60 ш. за квартал. Але дійсна ціна продукції є:

A	1 кварт. = 60 ш.	1 кварт. = 60 ш.
B	2 кварт. = 60 ш.	1 кварт. = 30 ш.
C	3 кварт. = 60 ш.	1 кварт. = 20 ш.
D	4 кварт. = 60 ш.	1 кварт. = 15 ш.
10 квартал. = 240 ш.		пересічно 1 квартал. = 24 ш.

Дійсна ціна продукції 10 кварталів є 240 ш.; вони продаються за 600, тобто на 250% дорожче. Дійсна пересічна ціна 1 квартера є 24 ш.: ринкова ціна — 60 ш., тобто теж на 250% дорожча.

Тут маємо визначення за посередництвом ринкової вартости в тому її вигляді, як вона на базі капіталістичного способу продукції пробивається за посередництвом конкуренції; ця остання породжує фалшиву соціяльну вартість. Це постає з закону ринкової вартости, якому підпорядковані продукти хліборобства. Визначення ринкової вартости продуктів, отже, і хліборобських продуктів, є суспільний акт, хоч і акт суспільно несвідомий і ненавмисний, акт, що неминуче ґрунтується на міновій вартості продукту, а не на землі і ріжницях її родючості. Коли уявити собі, що капіталістична форма суспільства знищена і суспільство організоване як свідома і плянова асоціація, то ці 10 кварталів являтимуть собою кількість самостійного робочого часу, рівну тому, що міститься в 240 ш. Отже, суспільство не купувало б цього хліборобського продукту за таку кількість робочого часу, яка в $2\frac{1}{2}$, рази більша за робочий час, який дійсно міститься в цьому продукті. Тим самим відпала б база класу власників землі. Це впливало б цілком так само, як здешевлення продукту на таку суму в наслідок чужоземного довозу. Тому, оскільки справедливо було б сказати, що — в умовах збереження сучасного способу продукції, але припускаючи, що диференційна рента діставатиметься державі — ціни земельних продуктів, за інших незмінних умов, залишились би тими самими, так само помилково було б казати, що вартість продуктів залишилась би та сама в умовах заміни капіталістичної продукції асоціацією. Тотожність ринкової ціни однорідних товарів є спосіб, у який, на базі капіталістичного способу продукції і взагалі продукції, що ґрунтується на обміні товарів між поодинокими продуцентами, пробивається суспільний характер вартости. Те, що суспільство, розглядуване як споживач, переплачує за хліборобські продукти, і що становить мінус у реалізації його робочого часу в хліборобській продукції, це становить тепер плюс для однієї частини суспільства, для земельних власників.

Друга обставина, важлива для того, про що говориться в дальшому розділі під рубрикою II, така:

Справа не тільки в ренті з акра або з гектара, взагалі не тільки в ріжниці між ціною продукції і ринковою ціною, або між індивідуальною й загальною ціною продукції з акра, але також і в тому, скільки акрів кожного роду землі обробляється. Тут важлива безпосередньо лише величина загальної суми ренти, тобто сукупної ренти з усієї оброблюваної площі; але це дає нам одночасно можливість перейти до з'ясування того, як підвищується норма ренти, хоч ціни не збільшуються, і хоч за низхідних цін не збільшуються ріжниці у відносній родючості різних родів землі. Вище ми мали:

Таблиця І

Рід землі	Акри	Ціна продукції, £	Продукт, кварт.	Рента в збіжжі, кварт.	Грошова рента, £
A	1	3	1	0	0
B	1	3	2	1	3
C	1	3	3	2	6
D	1	3	4	3	9
Сума	4	—	10	6	18

Припустімо тепер, що число оброблюваних акрів кожного розряду подвоїлося. В такому разі ми матимемо:

Таблиця Іа

Рід землі	Акри	Ціна продукції, £	Продукт, кварт.	Рента в збіжжі, кварт.	Грошова рента, £
A	2	6	2	0	0
B	2	6	4	2	6
C	2	6	6	4	12
D	2	6	8	6	18
Сума	8	—	20	12	36

Ми припустимо ще 2 випадки; перший, коли продукція розширюється на обох гірших родах землі. Отже, тоді матимемо:

Таблиця Ів

Рід землі	Акри	Ціна продукції, £		Продукт	Рента в збіжжі, кварт.	Грошова рента, £
		на акр.	в сумі			
A	4	3	12	4	0	0
B	4	3	12	8	4	12
C	2	3	6	6	4	12
D	2	3	6	8	6	18
Сума	12	—	36	26	14	42

І, нарешті, коли маємо неоднакове поширення продукції і оброблюваної площі в чотирьох розрядах:

Таблиця Іс

Рід землі	Акри	Ціна продукції, £		Продукт	Рента в збіжжі, кварт.	Грошова рента, £
		на акр.	в сумі			
A	1	3	3	1	0	0
B	2	3	6	4	2	6
C	5	3	15	15	10	30
D	4	3	12	16	12	36
Сума	12	—	36	36	24	72

Насамперед, в усіх цих випадках I, Ia, Ib, Ic рента з одного акра лишається та сама; бо в дійсності продукт однакової маси капіталу на кожному акрі землі того самого роду лишився незмінний; припущено тільки, — і це кожного даного моменту відбувається в усякій країні, — що землі різних родів перебувають у певному відношенні до всієї оброблюваної землі; і що відношення, — а це постійно відбувається в двох країнах при порівнянні їх одна з однією, або в тій самій країні за різних часів, — в якому вся оброблювана земельна площа розподіляється між різними родами землі, змінюється.

Порівнюючи Ia з I, ми бачимо, що коли площа оброблюваних земель усіх чотирьох розрядів зростає в однакової пропорції, то з подвоєнням кількості оброблюваних акрів подвоюється вся продукція, а також рента в збіжжі і грошах.

Але порівнюючи послідовно Ib з Ic, ми знайдемо, що в обох випадках площа оброблюваної землі збільшується утрое. В обох випадках вона збільшується з 4 до 12 акрів, але найбільше збільшення в Ib відбувається в розрядах *a* і *b*, в яких *a* не дає жодної ренти, а *b* дає найменшу диференційну ренту, а саме з 8 новооброблюваних акрів на землю *a* і *b* припадає по 3, разом 6, тимчасом, як на *c* і *d* припадає лише по 1 акрові, разом 2. Іншими словами: $\frac{3}{4}$ приросту припадають на *a* і *b* і лише $\frac{1}{4}$ на *c* і *d*. Коли таке припустити, то в Ib порівняно з I, потроєному збільшенню площі обробленої землі не відповідає таке саме потроєне збільшення продукту, бо кількість його збільшилась з 10 не до 30, а лише до 26. З другого боку, тому, що значна частина усього приросту постала на землі A, що не дає ренти, а більша частина приросту на кращих землях постала на розряді B, то рента в збіжжі збільшується лише з 6 до 14 кварт., а грошова рента — з 18 до 42 £.

Коли ми, навпаки, порівняємо Ic з I, де земля, яка не дає ренти, зовсім не збільшується в розмірі, а земля, що дає мінімальну ренту, збільшується лише незначно, тоді як найбільший приріст припадає на C і D, то ми побачимо, що при потроєному збільшенні обробленої землі продукція зросла з 10 до 36

квартирів, тобто більш, ніж у три рази; рента в збіжжі збільшилася з 6 до 24 квартирів, або в чотири рази; і так само збільшилась грошова рента з 18 до 72 £.

В усіх цих випадках по самій суті справи ціна хліборобського продукту лишається незмінною; в усіх випадках загальна сума ренти зростає з поширенням культури, оскільки воно відбувається не виключно на гіршій землі, що не дає жодної ренти. Але зріст цей різний. В тій самій мірі, в якій поширення відбувається на кращих землях і в якій, отже, маса продукту зростає не тільки пропорційно поширенню земельної площі, але швидше, — зростає і рента в збіжжі і в грошах. В тій самій мірі, в якій поширення відбувається переважно на найгіршій землі і на близьких до неї родах землі (при чому припускається, що розряд найгіршої землі лишається той самий), в цій самій мірі загальна сума ренти збільшується непропорційно поширенню культивованої площі. Отже, в двох країнах, де земля А, що не дає ренти, однаковою якістю, сума ренти буде перебувати у зворотному відношенні до тієї відповідної частини, яку в загальній площі обробленої землі становлять найгірші і менш родючі землі, а тому і в зворотному відношенні до маси продукту, що його дають за однакової величини вкладеного капіталу рівновеликі загальні площі землі. Отже, відношення між кількістю найгіршої оброблюваної землі і кількістю найліпшої, в межах усієї земельної площі країни справляє на загальну суму ренти вплив зворотний тому, що його справляє відношення між якістю найгіршої з оброблюваних земель і якістю ліпшої і найліпшої на ренту з акра і, тому, за інших рівних умов і на суму ренти. Сплутування цих двох моментів дало привід до всеможливих безглузких заперечень проти диференційної ренти.

Отже, загальна сума ренти зростає в наслідок простого поширення культури і сполученого з ним збільшеного застосування капіталу і праці до землі.

Але найважливіший пункт є такий: хоч згідно з припущенням відношення рент з різних родів землі, обчислених на акр, не змінюється, а тому не змінюється і норма ренти щодо капіталу, вкладеного в кожен акр, проте виявляється таке: коли ми порівнюємо Іа з І — тим випадком, коли число оброблюваних акрів і вкладений в них капітал збільшились пропорційно, — то ми знайдемо, що так само як загальна продукція зросла пропорційно збільшеній площі обробленої землі, тобто обидві подвоїлись, так само зросла і загальна сума ренти. Вона збільшилась з 18 до 36 £, цілком так само, як число акрів, що збільшилося з 4 до 8.

Коли ми візьмемо загальну площу в 4 акри, то загальна сума ренти з них становитиме 18 £, отже, пересічна рента, враховуючи землю, яка не дає ренти, становитиме $4\frac{1}{2}$ £. Таке обчислення міг зробити б, наприклад, якийсь земельний власник, котрому належали б усі 4 акри; і таким самим чином обчислюється статистично пересічна рента усієї країни. Загальна сума ренти в 18 £

постає при застосуванні капіталу в 10 £. Відношення між обома цими числами ми називаємо нормою ренти: отже, тут 180%

Та сама норма ренти постає з *Ia*, де замість 4 акрів обробляється 8, але де землі всіх родів збільшилися в однаковому відношенні. Загальна сума ренти в 36 £ дає при 8 акрах і 20 £ застосованого капіталу пересічну ренту в $4\frac{1}{2}$ £ з акра і норму ренти в 180%.

Якщо ми, навпаки, розглянемо *Ib*, де приріст відбувся переважно на обох гірших родах землі, то ми матимемо ренту в 42 £ з 12 акрів, тобто пересічну ренту в $3\frac{1}{2}$ £ з акра. Всього витрачений капітал є 30 £, отже, норма ренти = 140%. Отже, пересічна рента з акра зменшилась на 1 £, а норма ренти упала з 180 до 140%. Отже, тут поруч з зростанням загальної суми ренти з 18 £ до 42 £ відбувається зниження пересічної ренти, обчислюваної так на акр, як і на капітал; зниження рівнобіжне, але не пропорційне зростанню продукції. Це відбувається, не зважаючи на те, що рента з усіх родів землі, обчислена так на акр, як і на витрачений капітал, лишається та сама. Це відбувається тому, що $\frac{3}{4}$ приросту припадає на землю А, яка не дає ренти, і на землю В, яка дає лише мінімальну ренту.

Коли б у випадку *Ib* все поширення сталось лише на землі А, то ми дали б 9 акрів на А, 1 на В, 1 на С і 1 на D. Загальна сума ренти, як і давніш, була б 18 £, отже, пересічна рента з акра на цих 12 акрах була б $1\frac{1}{2}$ £; 18 £ ренти на 30 £ витраченого капіталу становили б норму ренти в 60%. Середня рента, обчислена так на акр, як і на застосований капітал, дуже зменшилась б, тоді як загальна сума ренти не зросла б.

Порівняймо, нарешті, *Ic* з *I* і *Ib*. В порівнянні з *I* земельна площа збільшилась утричі і так само збільшився витрачений капітал. Загальна сума ренти становить 72 £ з 12 акрів, отже, 6 £ з акра, проти $4\frac{1}{2}$ £ в випадку *I*. Норма ренти на витрачений капітал ($72 \text{ £} : 30 \text{ £}$) становить 240% замість 180%. Увесь продукт збільшився з 10 до 36 кварталів.

Порівняно з *Ib*, де загальне число оброблених акрів, застосований капітал і різниці між обробленими родами землі лишилися ті самі, але розподіл їх інший, продукт становить 36 кварталів замість 26 кварт., пересічна рента з акра становить 6 £ замість $3\frac{1}{2}$ і норма ренти щодо всього авансового капіталу тієї самої величини — 240% замість 140%.

Хоч як би ми стали розглядати різні становища, подані в таблицях *Ia*, *Ib*, *Ic*, чи як становища, що одночасно існують одно біля одного в різних країнах, чи як послідовні становища в тій самій країні, — однаково, виявиться таке: за сталої ціни збіжжя, сталої тому, що продукт з найгіршої землі, яка не дає ренти, лишається той самий; за незмінної різниці у родючості різних розрядів оброблюваної землі; при відносно однаковій кількості продукту, а, отже, при однаковій витраті капіталу на відповідно однакові частини (акри) земельної

площі, оброблюваної в кожному розряді; при сталому в наслідок цього відношенні між рентами з акра кожного роду землі і при однаковій нормі ренти на капітал, вкладений у кожную ділянку землі того самого роду — виявиться, *поперше*, що сума ренти завжди зростає, разом з поширенням оброблюваної площі, а тому із збільшенням витрати капіталу, за винятком того випадку, коли весь приріст припав би на землю, що не дає ренти. *Подруге*, так пересічна рента на акр (загальна сума ренти, поділена на все число оброблюваних акрів), як і пересічна норма ренти (загальна сума ренти, поділена на весь витрачений капітал) можуть значно варіювати, і хоч обидві в одному напрямку, але в різних пропорціях у відношенні одна до однієї. Якщо не брати на увагу того випадку, коли приріст відбувається лише на землі кг яка не дає ренти, то виявляється, що пересічна рента на акр і пересічна норма ренти на капітал, вкладений у хліборобство, залежить від того, які пропорційні частини всієї оброблюваної землі становлять землі різних розрядів; або, що схопів на те саме, від розподілу всього застосованого капіталу між землями різної родючості. Чи багато, чи мало землі обробляється і тому (за винятком того випадку, коли приріст припадає лише на А) чи більша, чи менша є загальна сума ренти, пересічна рента на акр або пересічна рента на застосований капітал лишається та сама, доки відношення різних родів оброблюваної землі до всієї її площі лишається те саме. Дарма, що з поширенням культури і збільшенням застосованого капіталу відбувається підвищення і навіть значне підвищення загальної суми ренти, пересічна рента на акр і пересічна норма ренти на капітал понижується, коли поширення земельних ділянок, що не дають ренти, або дають лише незначну диференційну ренту, зростає швидше, ніж поширення кращих земельних ділянок, що дають більшу ренту. Навпаки, пересічна рента на акр і пересічна норма ренти на капітал підвищується в міру того, як кращі землі починають становити відносно більшу частину всієї площі, і тому на них припадає відносно більше застосованого капіталу.

Таким чином, коли розглядати пересічну ренту на акр або гектар усієї оброблюваної землі, як це звичайно робиться в статистичних працях при порівнянні різних країн за тієї самої доби, або різних діб у тій самій країні, та виявляється, що пересічна висота ренти на акр, а тому і загальна сума ренти в певних пропорціях (хоч зовсім не в тих самих, а в швидше ростучих) відповідає не відносній, а абсолютній родючості хліборобства в країні, тобто відповідає, масі продуктів, одержуваній пересічно з однакової земельної площі. Бо що більшу частину із загальної площі становлять кращі землі, то більша маса продуктів, одержувана з земельної площі однакової величини за однакової величини застосованого капіталу, і то більша пересічна рента на акр. Зворотне в зворотному випадку. Тому здається, що рента визначається не відношенням диференційної родючості, а абсолютною родючістю, і що таким чином закон

диференційної ренти знищується. Тому деякі явища заперечуються, або їх намагаються пояснити несущими різницями пересічних цін хліба і ріжницями диференційної родючості оброблюваних ділянок землі, тимчасом, як ці явища ґрунтуються просто на тому, що відношення загальної суми ренти так до всієї площі оброблюваної землі, як і до всього капіталу, вкладеного в землю, за однакової родючості землі, що не дає ренти, а тому і за однакових цін продукції і за однакової ріжниці між землями різних родів визначаються не тільки рентою на акр, або нормою ренти на капітал, але в такій же мірі відношенням числа акрів кожного роду до загального числа оброблюваних акрів; або, що сходиться на те саме, розподілом усього застосованого капіталу між різними родами землі. До цього часу на цю обставину, дивовижно, зовсім не звертали уваги. В усякому разі виявляється, і це є важливе для нашого дальшого дослідження, що відносна висота пересічної ренти на акр і пересічна норма ренти, або відношення загальної суми ренти до всього вкладеного в землю капіталу, може збільшуватися або зменшуватися просто в наслідок екстенсивного поширення культури, за незмінних цін, незмінної ріжниці в родючості оброблюваних ділянок землі і незмінної ренти з акра, або норми ренти на капітал, вкладений в акр кожного розряду землі, що дійсно дає ренту, або на весь капітал, що дійсно дає ренту.

Треба зробити ще такі доповнення щодо тієї форми диференційної ренти, яка досліджена в нас під рубрикою I, і що почасти мають також значіння і для диференційної ренти II.

Перше: Ми бачили, як пересічна рента з акра або пересічна норма ренти на капітал може підвищитися з поширенням культури, за сталих цін і незмінної ріжниці в родючості оброблюваних земельних ділянок. Скоро вся земля в будь-якій країні буде привласнена, вкладення капіталу в землю, культура і людність досягнуть певної висоти — обставини, наявність яких доводиться припускати, скоро капіталістичний спосіб продукції став панівним і упіддлевлив собі і хліборобство, — ціна необроблюваної землі різної якості (просто припускаючи існування диференційної ренти) визначається ціною оброблюваних ділянок землі однакової якості і рівноцінного положення. Ціна є така сама — за вирахуванням витрат на обробіток, що приєднується до неї — хоч ця земля і не дає ренти. Ціна землі, звичайно, є не що інше, як капіталізована рента. Але і в ціні оброблених земельних ділянок оплачуються лише майбутні ренти, наприклад, одним заходом виплачується наперед ренти за 20 років, коли міродайний розмір проценту є 5%. Коли продається земля, вона продається як така, що дає ренту, і перспективний характер ренти (яку розглядається тут як витвір землі, чим вона є тільки з видимості) призводить до того, що

необроблювана земля не відрізняється від оброблюваної. Ціна необроблюваних ділянок землі, як і рента з них, — а ціна становить лише зосереджену формулу ренти — має суто ілюзорний характер, поки ці ділянки не будуть дійсно використані. Але вона, таким чином, визначається а priori і реалізується, скоро знаходяться покупці. Тому, коли дійсна пересічна рента в певній країні визначається дійсною пересічною річною сумою ренти і відношенням цієї останньої до всієї оброблюваної площі, то ціна необроблюваної частини земельної площі визначається ціною оброблюваної і є тому лише відбиток вкладення капіталу та його наслідків на оброблюваних земельних ділянках. А що за винятком найгіршої землі, землі усіх родів дають ренту (а ця рента, як ми побачимо в рубриці II, зростає з масою капіталу а з відповідною до цієї маси інтенсивністю культури), то і створюється таким чином номінальна ціна для необроблюваних земель, таким чином вони стають товаром, джерелом багатства для своїх власників. Цим самим пояснюється, чому зростає ціна землі всього краю, включаючи сюди і необроблювану землю (Opdyke). Земельна спекуляція, наприклад, у Сполучених Штатах, ґрунтується лишена цьому відбитому впливові, що його капітал і праця справляють на необроблювану землю.

Друге. Поступ в поширенні оброблюваної землі взагалі відбувається або в напрямку до гіршої землі, або на різних даних родах землі в різних пропорціях, залежно від того, що є зручного в наявності. Перехід до гіршої землі звичайно ніколи не відбувається з доброї волі, а може статися лише — припускаючи капіталістичний спосіб продукції — в наслідок підвищення цін, а в умовах всякого способу продукції — лише в наслідок доконечности. Але це не має безумовного значіння. Гіршій землі дається перевагу над відносно кращою землею в наслідок її положення, яке має переважне значіння за всякого поширення культури в молодих країнах; далі і тому, що, хоч земля якогось краю взагалі родючіша, проте місцями землі кращої й гіршої якості можуть примхливо чергуватися, і гіршу землю доводиться обробляти вже через те, що вона має зв'язок з кращою. Коли гірша земля вклинюється в кращу, то це дає їй перевагу положення над землею родючішою, але не зв'язаною з уже оброблюваною або такою, що має оброблятися.

Так штат Мічиген серед західних штатів один з перших почав вивозити хліб. В цілому ґрунт його убогий. Але сусідство його з штатом Нью-Йорком і водне сполучення з допомогою озер і канала Ірі від самого початку давало йому перевагу над родючішими з природи штатами, що лежать далі на захід. Приклад цього штату порівняно з штатом Нью-Йорком показує нам також перехід від кращої землі до гіршої. Ґрунт штату Нью-Йорку, особливо західна частина, незрівняно родючіший і особливо для сіяння пшениці. Хижацьким обробітком цей родючий ґрунт перетворено на неродючий, і ґрунт Мічигену

став тепер родючіший.

«1836 року пшеничне борошно з Буффало вивозили на Захід водою, переважно з пшеничної округи Нью-Йорку й Верхньої Канади. Тепер, лише через 12 років, величезні запаси пшениці й борошна привозять озером Ірі і каналом Ірі з Заходу в Буффало й сумежну гавань Блекрок для вивозу водою на Схід. Експорт пшениці й борошна особливо посилюється через голод в Європі 1847 року. Через це пшениця в західній частині Нью-Йорку подешевшала, і сїяти її стало менш вигідно; це спонукало нью-йоркських фермерів узятися більше до скотарства, молочарства, садівництва тощо, до галузей, в яких, на, їхню думку, північно-захід не зуміє безпосередньо конкурувати з ними» (F. W. Johnston, Notes on North America, London 1851. I, p. 222).

Третє. Неправильно припускали, що ґрунт колоній і взагалі молодих країн, які можуть вивозити збіжжя за дешевшу ціну, неодмінно має тому більшу природну родючість. Збіжжя продається в даному разі не тільки нижче його вартості, але й нижче його ціни продукції, а саме нижче ціни продукції, визначуваної в старіших країнах пересічною нормою зиску.

Коли ми, як говорить Johnston (стор. 223), «з цими новими штатами, з яких щороку в Буффало йде такий великий довіз пшениці, звикли поєднувати уяву про велику природну родючість і безкраї простори багатій землі», то це залежить насамперед від економічних умов. Уся людність такої країни, як, наприклад, Мічіген, працювала спочатку майже виключно в хліборобстві, а саме, виробляла хліборобські продукти масового споживання, бо тільки їх можна було вимінювати на промислові товари й тропічні продукти. Весь його надмірний продукт з'являється тому в вигляді збіжжя. Це вже від самого початку відрізняє колоніальні держави, засновані на базі сучасного світового ринку, від колишніх і особливо від колоній античного часу. Вони одержують через світовий ринок в готовому вигляді ті продукти, от-як одіж, знаряддя тощо, які в інших обставинах їм довелося б виробляти самим. Тільки на такій базі південні штати Союзу і могли зробити бавовну своїм головним продуктом. Поділ праці на світовому ринку дає їм цю можливість. Коли тому здається, що вони, беручи на увагу їхню молодість і відносну нечисленність людности, продукують дуже великий надмірний продукт, то це не в наслідок родючости їхнього ґрунту і не в наслідок продуктивности їхньої праці, а однієї форми їхньої праці, отже, і того надмірного продукту, в якому ця праця виявляється.

Але далі, відносно менш родюча орна земля, що почала оброблятися уперше і ще не була зачеплена будь-якою культурою, за більш-менш сприятливих кліматичних умов має, принаймні у верхніх шарах, так багато легко розчинюваних речовин, живних для рослин, що вона довгий час дає урожай, без будь-якого добрива, до того ж при найповерховішій обробітці. Щодо західних

прерій, то сюди приєднується ще те, що на їх обробіток майже не треба підготовчих витрат, бо вони придатні для оброблення вже з природи¹⁰. В менш родючих краях цього роду надмір походить не з високої родючости ґрунту, тобто не з високого продукту на акр, а з великої кількості акрів, які можуть бути поверхово оброблені, бо сама ця земля або нічого не коштує хліборобові, або проти старих країн коштує надзвичайно мало. Наприклад, там, де існує відчастинна (*Métairie*) оренда, як в декотрих частинах Нью-Йорку, Мічігену, Канади, тощо. Одна родина поверхово обробляє, скажімо, 100 акрів, і хоч кількість продукту, що дає акр, невелика, з 100 акрів це дає значний надмір для продажу. До цього приєднується ще майже дарове утримання худоби на природних пасовиськах, без штучних лук. Переважне значіння має тут не якість, а кількість землі. Можливість такого поверхового обробітку, природно, більш або менш швидко вичерпується, в зворотному відношенні до родючости нової землі і в прямому відношенні до вивозу її продукту. «А проте така земля дає чудові перші врожаї, навіть пшениці; той, хто бере перший взяток з землі, може послати на ринок великий надмір пшениці» (1. с, р. 224). В країнах старої культури відносини власности, ціна необроблюваної землі, визначувана ціною оброблюваної тощо, унеможливають таке екстенсивне господарство.

Але, що — всупереч думці Рікардо — ця земля не повинна неодмінно бути дуже родюча, а також не має потреби в тому, щоб оброблювались лише землі, однакові своєю родючістю, це видно з такого: в штаті Мічігені 1848 року засіяно пшеницею 463 900 акрів і випродуковано 4 739 300 бушелів, або пересічно по 10 $\frac{1}{5}$ бушеля на акр; по вирахуванні насіння це дає менш за 9 бушелів на акр. З 29 округ штату 2 продукували пересічно 7 бушелів, 3–8, 2–9, 7–10, 6–11, 3–12, 4–13 бушелів, і лише одна округа — 16 бушелів і ще одна — 18 бушелів на акр (1. с., р. 226).

Для хліборобської практики більша родючість ґрунту збігається з можливістю більшого негайного використання цієї родючости. Можливість ця може бути більша щодо бідного з природи ґрунту, ніж щодо ґрунту з природи багатого; але це той сорт землі, що до нього колоніст візьметься насамперед і за браком капіталу мусить до нього взятись.

Нарешті, поширення культури на більші площі — лишаючи осторонь щойно розглянений випадок, коли доводиться звертатися до землі гіршої якости,

¹⁰ [Саме швидкий зріст оброблення таких прерій і степових місцевостей за останнього часу і звів до рівня дитячого жарту славнозвісну засаду Мальтуса: «Людність тисне на засоби існування», і в протилежність цьому породив скарги аграріїв на те, що хліборобство, а разом з ним і Німеччина загинуть, коли насильницькими заходами не усунути засобів існування, що тиснуть на людність. Але обробіток цих степів, прерій, пампасів і льяносів тощо ще тільки починається; тому його революціонізаційний вплив на європейське сільське господарство згодом дасться в знаки цілком інакше, ніж до цього часу. — Ф. Е.]

ніж та, яка оброблялася до того часу, — на різних родах землі, починаючи з A і до D , отже, наприклад, обробіток більших площ B і C , зовсім не має за свою передумову попереднього підвищення цін хліба, подібно до того, як щорічне поширення, наприклад, бавовнопрядіння не потребує постійного підвищення цін пряджі. Хоч значне підвищення або пониження ринкових цін впливає на розмір продукції, проте, залишаючи це осторонь, і при пересічних цінах, що своїм рівнем не справляють на продукцію ні пригнобного, ні особливо оживного впливу, у хліборобстві (як і в усіх інших галузях продукції, проваджених капіталістично) постійно відбувається та відносна перепродукція, яка сама по собі тотожна з акумуляцією і яка, за інших способів продукції, безпосередньо спричинюється зростом людности, а в колоніях — постійною іміграцією. Попит постійно зростає, і передбачаючи це, постійно вкладають в нові землі все нові й нові капітали; хоч, залежно від обставин, капітали вкладають на створення різних хліборобських продуктів. До цього само по собі призводить наростання нових капіталів. Щодо окремого капіталіста, то розміри своєї продукції він припасовує до розміру капіталу, що він ним порядкує, оскільки сам він може ще його контролювати. Він прагне лише того, щоб захопити якомога більше місця на ринку. Коли настає перепродукція, то він обвинувачує в цьому не себе, а своїх конкурентів. Окремий капіталіст може розширювати свою продукцію так привласнюючи собі порівняно більшу відповідну частину даного ринку, як і розширюючи самий ринок.

Друга форма диференційної ренти (диференційна рента II)

До цього часу ми розглядали диференційну ренту лише як наслідок різної продуктивності однакових капіталовкладень на однакових площах землі з різною родючістю, так що диференційна рента визначалась різницею між продуктом капіталу, вкладеного в найгіршу землю, що не дає ренти, і продуктом капіталу, вкладеного в кращу землю. При цьому ми мали одночасне приміщення капіталів в різні ділянки землі, так що кожному новому приміщенню капіталу відповідало поширення обробітку землі, збільшення оброблюваної площі. Але, кінець-кінцем, диференційна рента по суті справи була лише наслідком різної продуктивності рівних капіталів, вкладених в землю. Чи буде будь-яка різниця, коли капітали різної продуктивності вкладаються один після одного в ту саму ділянку землі, і коли вони вкладаються один поряд одного в різні ділянки землі — чи буде якась різниця, коли тільки припустити, що наслідки ті самі?

Насамперед, не можна заперечувати, що, оскільки справа йде про створення надзиску, цілком байдуже, чи дадуть 3 £ ціни продукції, вкладені в акр землі *A*, продукт в 1 квартал, так що 3 £ будуть ціною продукції і регуляційною ринковою ціною одного квартера, тоді як 3 £ ціни продукції на акрі землі *B* дадуть 2 квартали і, таким чином, надзиск в 3 £, а 3 £ ціни продукції на акрі землі *C* дадуть 3 квартали і 6 £ надзиску і, нарешті, 3 £ ціни продукції на акрі землі *D* дадуть 4 квартали і 9 £ надзиску; чи такий самий наслідок буде досягнутий тим, що ці 12 £ ціни продукції, або 10 £, капіталу будуть вкладені з таким самим успіхом, в такій самій послідовності, в один і той самий акр. І в тому, і в тому випадку це капітал в 10 £ що частини його вартості, послідовно вкладені по $2\frac{1}{2}$ £, — однаково, чи вкладаються вони один поряд одного на 4 акрах землі різної родючості, чи послідовно на тому самому акрі, — в наслідок того, що продукт їхній різний, однією своєю частиною не дають надзиску, тимчасом як їхні інші частини дають надзиск, відповідний різниці між їхнім продуктом і

продуктом того вкладення, що не дає ренти.

Надзиски і різні норми надзиску з різних частин вартости капіталу створюються в обох випадках рівномірно. А рента є не що інше, як форма цього надзиску, який становить її субстанцію. Але в усякому разі другий спосіб являє собою труднощі щодо перетворення надзиску в ренту, цієї зміни форми, яка містить в собі перенесення надзиску від капіталістичного орендаря до земельного власника. Звідси упертий опір офіційній хліборобській статистиці з боку англійських орендарів. Звідси боротьба між ними й землевласниками за встановлення дійсних наслідків приміщення їхніх капіталів (Morton). Рента встановлюється саме при оренді земель, і після цього надзиски, що постають з послідовного приміщення капіталу, потрапляють в кишеню орендаря весь час, поки триває орендний договір. Звідси боротьба орендарів за тривалі орендні договори і навпаки, в наслідок переваги сили лендлордів, збільшення числа контрактів, які можна щороку скасовувати (tenancies at will).

Тому ясно з самого початку: хоч для закону створення надзиску нічого не змінюється від того, чи вкладено рівні капітали з різними наслідками один поряд одного в рівновеликі земельні ділянки, чи вкладено їх послідовно один за одним в ту саму ділянку землі, — проте, це становить значну різницю для перетворення надзиску в земельну ренту. Останній спосіб замикає це перетворення, з одного боку, у вузчі, з другого — у мінливіші межі. Тому в країнах інтенсивної культури (а економічно під інтенсивною культурою ми розуміємо не що інше, як концентрацію капіталу на тій самій земельній площі, замість розподілу його між земельними ділянками, що лежать одна біля однієї) праця такатора, як це зазначає Morton у своїх «Resources of States», стає дуже важливою, складною і важкою професією. При триваліших поліпшеннях землі, коли минає термін орендного договору, штучно підвищена диференційна родючість землі збігається з її природною, а тому і оцінка розміру ренти збігається з оцінкою розміру ренти від земель різної родючости взагалі. Навпаки, оскільки створення надзиску визначається висотою капіталу, вкладеного в продукцію, висота ренти, одержуваної при певній величині цього капіталу, приєднується до пересічної ренти країни і тому дбають про те, щоб новий орендар порядкував капіталом, достатнім для продовження культури з колишнім ступенем інтенсивности.

При розгляді диференційної ренти II треба відзначити ще такі пункти:

Перше: Її база і вихідний пункт, не тільки історично, але й оскільки справа йде про рух за всякого даною моменту, є диференційна рента I, тобто одночасний обробіток розміщених одна поряд однієї земельних ділянок, різних своєю родючістю і положенням; отже одночасне вживання одної поряд однієї

різних складових частин усього хліборобського капіталу на земельних ділянках різної якості.

Історично це само собою зрозуміло. В колоніях колоністам доводиться прикладати лише незначний капітал; за головних агентів продукції є праця і земля. Кожен окремий голова родини намагається добитися для себе і своїх самостійного поля дії, поряд з товаришами-колоністами. У власне хліборобстві це взагалі мусило так відбуватися вже за докапіталістичних способів продукції. При вівчарстві і взагалі скотарстві як самостійних галузях продукції земля експлуатується більш або менш спільно, і з самого початку експлуатація має екстенсивний характер. Капіталістичний спосіб продукції походить з давніших способів продукції, за яких засоби продукції, фактично або юридично, становлять власність самого обробника, словом, з ремісничої продукції в хліборобстві. По суті справи з ремісничої продукції лише поступово розвивається концентрація засобів продукції і перетворення їх на капітал, що протистоїть безпосереднім продуцентам, перетвореним в найманих робітників. Оскільки капіталістичний спосіб продукції виступає тут з своїми характеристичними особливостями, відбувається це спочатку поперше і особливо в галузі вівчарства і скотарства; але далі це виявляється не в концентрації капіталу на відносно невеликій площі землі, а в продукції в більшому масштабі, що дає заощадження на утриманні коней і інших витратах продукції; але в дійсності тут немає вживання більшого капіталу на тій самій землі. Далі, в природних законах хліборобства є те, що за певної висоти культури і відповідного їй виснаження ґрунту, капітал, що його тут розуміється також, як уже вироблені засоби продукції, стає вирішальним елементом хліборобства. Поки оброблювана земля становить відносно невелику площу проти необробленої, і сила землі ще не виснажена, (а таке становище маємо при перевазі скотарства і м'ясної їжі за періоду, що переує періодові переваги власне хліборобства і рослинної їжі) народжуваний новий спосіб продукції протистоїть селянській продукції саме розміром земельної площі, що обробляється коштом одного капіталіста, отже, знов таки екстенсивним вживанням капіталу на земельній площі більшого простору. Таким чином, від самого початку слід установити, що диференційна рента I є тією історичною основою, яка править за вихідний пункт. З другого боку, рух диференційної ренти II для кожного даного моменту починається лише в такій царині, яка сама знову-таки становить мозаїкову основу для диференційної ренти I.

Подруге. При диференційній ренті в формі II то різниці родючості приєднуються різниці в розподілі капіталу (і кредитоспроможности) між орендарями. У власне мануфактурі для кожної галузі продукції швидко створюється особливий мінімум розміру підприємства і відповідно до цього мінімум капіталу, без якого не можна успішно провадити окремі підприємства. Так само в кожній

галузі продукції створюється нормальний пересічний розмір капіталу, який перевищує цей мінімум і яким мусять порядкувати і порядкують більшість продуцентів. Капітал більший понад цей розмір може дати надзиск; менший — не дає і пересічного зиску. Капіталістичний спосіб продукції лише повільно і нерівномірно охоплює сільське господарство, як це можна спостерігати в Англії, клясичній країні капіталістичного способу продукції в хліборобстві. Коли немає вільного довозу збіжжя, або його дія лише обмежена, бо розмір довозу обмежений, то ринкову ціну визначають продуценти, що працюють на гіршій землі, отже, в умовах продукції несприятливіших, ніж пересічні. Більша частина загальної маси капіталу, який вживається в хліборобстві і яким воно взагалі порядкує, перебуває в їхніх руках.

Вірно, що селянин, наприклад, витрачає багато праці на свою маленьку парцелю. Але праці ізольованої і позбавленої об'єктивних, так суспільних, як і матеріальних умов продуктивності, — праці від цих умов відлученої.

Ця обставина призводить до того, що справжні капіталістичні орендарі мають змогу привласнювати собі частину надзиску; це відпало б, принаймні, оскільки справа торкається цього пункту, тоді, коли капіталістичний спосіб продукції був би так само рівномірно розвинений у сільському господарстві, як у мануфактурі.

Розгляньмо насамперед створення надзиску при диференційній ренті II, не торкаючись умов, за яких може відбутися перетворення цього надзиску в земельну ренту.

Тоді ясно, що диференційна рента II є лише інший вираз диференційної ренти I, а по суті збігається з нею. Різна родючість різних земель впливає при створенні диференційної ренти. I лише остільки, оскільки вона призводить до того, що вкладений в землю капітал дає неоднакові наслідки, неоднакову кількість продуктів на капітали однакової величини, або пропорційно до їхньої відносної величини. Чи постає ця нерівність для різних капіталів, вкладуваних один по одному на тій самій ділянці землі, чи для капіталів, що застосовуються до декількох ділянок різнорідної землі, — це нічого не може змінити в ріжничі родючості або в кількості її продукту, а тому і в створенні диференційної ренти з частин капіталу, вкладених з більшою родючістю. За рівних капіталовкладень різну родючість, як і давніш, виявляє земля, але тут та ж сама земля, за послідовних вкладень різних частин капіталу, дає те, що при диференційній ренті I дають різні роди землі при вкладенні в них різних частин суспільною капіталу однакової величини.

Коли той самий капітал в 10 £, що в таблиці I вкладається різними орендарями у вигляді самостійних капіталів по $2\frac{1}{2}$ £ в кожен акр чотирьох родів землі A, B, C і D, замість цього вкладався б послідовно у той самий акр D, так що перше вкладення дало б 4 квартири, друге — 3, третє — 2 і останнє — 1 квар-

тер (або ж у зворотній послідовності), то ціна одного квартера, одержуваного від найменш дохідної частини капіталу, рівна 3 £ , не давала б диференційної ренти, але визначала б ціну продукції до того часу, поки зберігається потреба в довозі пшениці, ціна продукції якої є 3 £ . А що згідно з припущенням продукція провадиться капіталістично і, отже, ціна в 3 £ має в собі пересічний зиск, що його взагалі дає капітал в $2\frac{1}{2} \text{ £}$, то три інші частини по $2\frac{1}{2} \text{ £}$ даватимуть надзиски залежно від різниці в кількості продукту, бо цей продукт продається не по його ціні продукції, а по ціні продукції найменш дохідного вкладення капіталу в $2\frac{1}{2} \text{ £}$, вкладення, яке не дає ренти і ціна продукту якого регулюється за загальними законами цін продукції. Створення надзиску було б таке саме, як у таблиці I.

Тут знову виявляється, що диференційна рента II має за свою передумову диференційну ренту I. Мінімум продукту, що дає капітал в $2\frac{1}{2} \text{ £}$, тобто капітал, вкладений в найгіршу землю, ми взяли тут в 1 квартал. Отже, ми припускаємо, що орендар землі *D*, крім тих $2\frac{1}{2} \text{ £}$, які дають йому 4 квартали, за що він виплачує 3 квартали диференційної ренти, вживає на тій самій землі $2\frac{1}{2} \text{ £}$, що дають йому лише 1 квартал, як це дав би той самий капітал на найгіршій землі *A*. В такому випадку це було б таке приміщення капіталу, що не дає ренти, бо воно дало б орендареві тільки пересічний зиск. Тут не було б жодного надзиску, щоб перетворитись на ренту. Але, з другого боку, це зменшення продукту від другого вкладення капіталу в *D* не зробило б жодного впливу на норму зиску. Це було б те саме, як коли б $2\frac{1}{2} \text{ £}$ були знову вкладені в якийсь новий акр землі сорту *A*, — обставина, яка жодним способом не зачіпає надзиску, а, отже, і диференційної ренти з земель *A*, *B*, *C*, *D*. Але для орендаря це додаткове вкладення $2\frac{1}{2} \text{ £}$ у *D* було б вигідно в такій самій мірі, як, згідно з нашим припущенням, вкладення первісних $2\frac{1}{2} \text{ £}$ у акр землі *D*, хоч вона дає 4 квартали. Коли б далі два наступні вкладення капіталу по $2\frac{1}{2} \text{ £}$ кожне дали йому: перше 3, а друге 2 квартали додаткової продукції, то тут знову відбулося б зменшення продукту порівняно з продуктом від першого вкладення в $2\frac{1}{2} \text{ £}$ у *D*, яке дало 4 квартали, а тому 3 квартали надзиску. Але це було б лише зменшенням величини надзиску і не зачепило б ні пересічного зиску, ні регуляційної ціни продукції. Останнє могло б статися лише в тому випадку, коли б додаткова продукція, яка дає понижений надзиск, зробила б зайвою продукцію з *A* і таким чином виключила б *A* з числа оброблюваних земель. В цьому випадку з пониженням родючості додаткового вкладення капіталу в акр землі *D* було б зв'язане падіння ціни продукції, наприклад, з 3 £ до $1\frac{1}{2} \text{ £}$, коли б акр землі *B* зробився землею, що не дає ренти, отже, регулює ринкову ціну.

Продукт з *D* був би тепер $4 + 1 + 3 + 2 = 10$ квартерам, тимчасом як раніш він дорівнював 4 квартерам. Але ціна квартера, регульована *B*, впала б до $1\frac{1}{2} \text{ £}$. Різниця між *D* і *B* була б $10 - 2 = 8$ кварталів, що по $1\frac{1}{2} \text{ £}$ за квартал

становило б 12 £, тимчасом як грошова рента з D давніш дорівнювала 9 £. Це слід відзначити. Коли зробити розрахунок на акр, то висота ренти піднеслась би на $33\frac{1}{3}\%$, не зважаючи на зменшування норми надзиску з 2 додаткових капіталів по $2\frac{1}{2}$ £ кожен.

Звідси видно, до яких надзвичайно складних комбінацій призводить диференційна рента взагалі, і особливо в її формі II в зв'язку з формою I, тимчасом як Рікардо, наприклад, трактує її цілком однобічно і як річ просту. Буває, наприклад, як вище наведено, падіння регуляційної ринкової ціни і одночасно зріст ренти на родючих землях, так що зростає як абсолютний продукт, так і абсолютний надпродукт. (При диференційній ренті I по низхідній лінії може зростати відносний надпродукт, а тому й рента з акра, хоч абсолютний надпродукт з акра лишається той самий або навіть зменшується). Але одночасно зменшується продуктивність капіталовкладень, що їх роблять одне по одному на тій самій землі, хоч значна частина їх і припадає на родючіші землі. Коли дивитися з одного погляду — з погляду кількості продукту і цін продукції — продуктивність праці зростає. Але з другого погляду вона зменшилась, бо норма надзиску і надпродукт на акр для різних капіталовкладень на тій самій землі зменшились.

Диференційна рента II за зменшеної продуктивності послідовних приміщень капіталу тільки тоді була б неодмінно зв'язана з подорожчанням ціни продукції і абсолютним зменшенням продуктивності, коли б ці приміщення капіталу могли бути зроблені виключно на гіршій землі A. Коли акр землі A, що при вкладенні капіталу в $2\frac{1}{2}$ £ давав 1 кварталер по ціні продукції в 3 £, при дальшому вкладенні в $2\frac{1}{2}$ £, тобто при загальному вкладенні в 5 £, дає сукупно лише $1\frac{1}{2}$ кварталера, то ціна продукції цих $1\frac{1}{2}$ кварталерів = 6 £, а тому 1 кварталера = 4 £. Всяке пониження продуктивності при ростучому вкладенні капіталу було б тут відносним зменшенням продукту з акра, тимчасом як на землі кращих сортів воно є лише зменшення надмірного надпродукту.

Але сама природа справи призводить до того, що з розвитком інтенсивної культури, тобто послідовних вкладень капіталу в ту саму землю, ці вкладення відбуваються переважно або в більшій мірі на землях кращих родів. (Ми не говоримо тут про ті тривалі поліпшення, за допомогою яких землі, що були непридатні, перетворюються в придатні). Зменшувана продуктивність послідовних витрат капіталу мусить, отже, діяти переважно вищезазначеним чином. Найкращу землю вибирається тут тому, що вона дає найбільшу надію на рентабельність від застосованого на ній капіталу, бо має в собі найбільшу кількість природних елементів родючості, що їх треба лише використати.

Коли після скасування хлібних законів культура в Англії зробилась ще інтенсивніша, масу земель, на яких до того сіяли пшеницю, було використано з іншою метою, а саме, як пасовиська; навпаки, родючі простори землі, найпри-

датніші для сіяння пшениці, були дреновані та іншим способом поліпшені. Таким чином капітал, що вживався у виробленні пшениці, був сконцентрований на меншій ділянці.

В цьому випадку — а всі можливі додаткові норми, що містяться між найбільшою кількістю надпродукту з кращої землі і кількістю продукту землі A , що не дає ренти, відповідають тут не відносному, а абсолютному збільшенню надпродукту на акр — новоутворений надзиск (евентуальна рента) становить не перетворену на ренту частину колишнього пересічного зиску (частина продукту, в якій раніше виявлявся пересічний зиск), а додатковий надзиск, який з цієї форми перетворився на ренту.

Навпаки, тільки в тому випадку, коли попит на збіжжя збільшився так, що ринкова ціна перевищила б ціну продукції на землі A , і тому надпродукт з земель A, B або якогось іншого розряду можна було б одержати лише по вищій ціні, ніж z , — тільки в цьому випадку зі зменшенням продукту від додаткової витрати капіталу на якийсь з розрядів A, B, C, D було б зв'язане підвищення ціни продукції і регуляційної ринкової ціни. Коли б це усталилось на тривалий час і не спричинило б оброблення додаткової землі A (принаймні, якості A) і взагалі ніякі інші впливи не призвели б до дешевшого подання, то, за інших незмінних умов, заробітна плата підвищилася б в наслідок подорожчання хліба і відповідно до цього знизилася би норма зиску. В цьому випадку було б байдуже, чи задовольнявся б підвищений попит втягненими до обробітку гіршої, ніж A , землі, чи додатковим приміщенням капіталу у будь-яку з чотирьох родів землі. Диференційна рента підвищилася б в зв'язку з пониженням норми зиску.

Цей випадок, коли низхідна продуктивність додаткових капіталів, вкладуваних в землі, що вже перебувають під культурою, може призвести до підвищення ціни продукції, пониження норми зиску і створення вищої диференційної ренти, — бо ця остання за даних умов підвищилася б на всіх родах землі цілком так само, як коли б гірша, ніж A , земля стала тепер регулювати ринкову ціну, — цей випадок Рікардо перетворює в єдиний випадок, в нормальний випадок, до якого він зводить все створення диференційної ренти II.

Так воно і було б, коли б оброблювалось лише рід землі A і коли б послідовні вкладення капіталу на ній не були зв'язані з пропорційним приростом продукту.

Отже, тут у випадку з диференційною рентою II цілком губиться з пам'яті диференційна рента I.

За винятком цього випадку, коли або подання з оброблюваних земель недостатнє, і тому ринкова ціна довгочасно перевищує ціну продукції, поки не почнеться оброблення нових додаткових земель гіршої якості, або поки весь продукт додаткового капіталу, вкладеного в землю різних розрядів, не

буде можливості збувати по вищій ціні продукції, ніж суцзя до того часу, — за винятком цього випадку пропорційне зменшення продуктивності додаткових капіталів не зачіпає регуляційної ціни продукції і норми зиску. А втім, можливі ще три такі випадки:

а) Коли додатковий капітал, вкладений у землю якогось роду *A, B, C, D*, дає лише норму зиску, визначувану ціною продукції на *A*, то через це не створюється жодного надзиску, отже, і жодної можливої (евентуальної) ренти; так само, як коли б почала оброблятися додаткова земля *A*.

в) Коли додатковий капітал дасть більшу кількість продукту, то, як само собою зрозуміло, створюється новий надзиск (потенціально рента), якщо регуляційна ціна лишається колишня. Останнє не завжди так буває, саме не буває тоді, коли ця додаткова продукція виключає землю *A* з числа оброблюваних, а разом з тим з числа конкурентних родів землі. В цьому випадку регуляційна ціна продукції знижується. Норма зиску підвищилась би, коли б з цим було зв'язане зниження заробітної плати, або коли б дешевший продукт увійшов елементом в сталий капітал. Коли б додаткові капітали дали вищу продуктивність на землях кращих родів *C* і *D*, то тільки від ступеня підвищення продуктивності і від маси нововкладених капіталів залежало б, наскільки створення збільшеного надзиску (отже, і збільшеної ренти) сполучалося б з пониженням ціни і підвищенням норми зиску. Ця остання може підвищуватися і без пониження заробітної плати, в наслідок здешевлення елементів сталого капіталу.

с) Якщо додаткове приміщення капіталу відбувається за зменшуваного надзиску, але все-ж так, що його продукт дає надмір проти продукту такого ж самого капіталу на землі *A*, то, якщо тільки збільшене подання не виключить землі *A* з числа оброблюваних земель, за всяких умов відбудеться створення нового надзиску, при чому воно може відбутися одночасно на землях *D, C, B, A*. Коли ж, навпаки, з обробітку буде витиснута гірша земля *A*, то регуляційна ціна продукції понизиться, і від відношення між зменшеною ціною одного квартера і збільшеним числом кварталів, що створюють надзиск, залежить, чи підвищується чи понижується визначений в грошах надзиск, а отже, і диференційна рента. Але в усякому разі тут виявляється та варта уваги обставина, що за зменшуваних надзисків з послідовних капіталовкладень, ціна продукції може зменшуватися замість підвищуватися, як це здається на перший погляд.

Ці додаткові приміщення капіталу з зменшуваними додатковими здобутками цілком відповідають тому випадкові, коли в землі, що за своєю родючістю містяться між *A* і *B*, *B* і *C*, *C* і *D*, було б, наприклад, вкладено чотири нові самостійні капітали по $2\frac{1}{2}$ £, які давали б відповідно $1\frac{1}{2}$ квартали, $2\frac{2}{3}$, $2\frac{2}{3}$ і 3 квартали. Для всіх цих чотирьох додаткових капіталів на всіх цих родах землі створились би надзиски, потенціально ренти, хоч норма надзиску порівняно з

тією, що дає таке саме капіталовкладення на щоразу кращій землі, і зменшилася б. Та цілком байдуже було б, чи вкладено ці чотири капітали в землю D і т. ін., чи розподілені вони між D і A .

Ми підходимо тепер до присутньої різниці між обома формами диференційної ренти.

Коли справа йде про диференційну ренту I , то за незмінної ціни продукції і незмінних різниць, разом з загальною сумою ренти може підвищитись пересічна рента на акр, або пересічна норма ренти на капітал; але пересічність є лише абстракція. Дійсний рівень ренти, обчислений на акр або на капітал, тут лишається той самий.

Навпаки, розмір ренти обчислений на акр в тих самих обставинах, може підвищитись, хоч норма ренти, обчислена на витрачений капітал, лишається та сама.

Припустімо, що продукція подвоюється в наслідок того, що в землі A , B , C , D вкладалося б по 5 £ капіталу замість $2\frac{1}{2}$ £, тобто в цілому 20 £ замість 10 £, з незмінною відносною родючістю. Це було б цілком те саме, як коли б замість одного акра кожного з цих родів землі оброблялося 2 акри, а витрати лишалися б ті самі. Норма зиску залишалася б та сама, так само як і її відношення до надзиску або ренти. Але, коли б земля A почала давати тепер 2 квартаери, B — 4 , C — 6 , D — 8 , то ціна продукції, як і давніш, дорівнювала б 3 £ за кварталер, бо цей приріст завдячував би своїм походженням не подвоєній родючості за незмінного розміру капіталу, а незмінній відносній родючості за подвоєного розміру капіталу. Ці два квартаери з A коштували б тепер 6 £, як давніш 1 кварталер коштував 3 £. Зиск на всіх чотирьох родах землі подвоївся б, але тільки тому, що подвоївся б витрачений капітал. Але в тому самому відношенні подвоїлася б рента, вона дорівнювала б 2 квартаерам для B замість 1 квартаера, 4 квартаерам для C замість 2 і 6 квартаерам для D замість 3 , і відповідно до цього грошова рента для B , C , D дорівнювала б відповідно 6 £, 12 £, 18 £. Так само як продукт з акра, подвоїлася б і грошова рента з акра, отже, і ціна землі, що в ній капіталізується ця грошова рента. За таким розрахунком підвищується рівень збіжжевої і грошової ренти, а тому і ціна землі, бо масштаб, що ним вимірюється ця ціна, акр, є земельна площа сталої величини. Навпаки, у пропорційній висоті ренти не сталося жодної зміни, коли обчислювати її як норму ренти щодо витраченого капіталу. Загальна сума ренти в 36 стосується до витраченого капіталу в 20 , як загальна сума ренти в 18 до витраченого капіталу в 10 . Це саме має силу і для відношення грошової ренти з земель кожного роду до вкладеного в них капіталу; так, наприклад, 12 £ ренти з землі C стосуються до 5 £ капіталу, як давніш 6 £ ренти до $2\frac{1}{2}$ £ капіталу. Тут не виникає нових різниць між витраченими капіталами, але виникають нові надзиски тільки тому, що додатковий капітал вкладається в якусь з земель, що дають ренту, або в усі землі, даючи

при цьому пропорційно своїй величині той самий продукт. Коли б подвійна витрата капіталу була зроблена, наприклад, лише на *C*, то диференційна рента між *C*, *B* і *D*, обчислена на капітал, залишалася б та сама; бо хоч її маса з *C* і подвоїлася б, але подвоївся б і вкладений капітал.

Звідси видно, що за незмінної ціни продукції, незмінної норми зиску і незмінних різниць (а тому і за незмінної норми надзиску або ренти, обчислених на капітал), висота ренти, визначеної в продукті і в грошах, може підвищитись з акра, а тому може підвищитись і ціна землі.

Те саме може статися при зменшуваних нормах надзиску, отже, і ренти, тобто при зменшуваній продуктивності додаткових вкладень капіталу, що все ще дають ренту. Коли б другі вкладення капіталу в $2\frac{1}{2}$ £ не дали подвоєного продукту, а дали б на *B* лише $3\frac{1}{2}$ квартири, на *C* — 5 і на *D* — 6 кварталів, то диференційна рента на *B* для другого вкладення капіталу в $2\frac{1}{2}$ £ була б лише $\frac{1}{2}$ квартера замість 1, на *C* — 1 замість 2 і на *D* — 2 замість 3 кварталів. Відношення між рентою і капіталом для обох послідовних витрат було б таке:

	Перша витрата		Друга витрата	
<i>B</i> :	Рента 3 £, капітал $2\frac{1}{2}$ £		Рента $1\frac{1}{2}$ £, капітал $2\frac{1}{2}$ £	
<i>C</i> :	6	$2\frac{1}{2}$	3	$2\frac{1}{2}$
<i>D</i> :	9	$2\frac{1}{2}$	6	$2\frac{1}{2}$

Не зважаючи на таку понижену норму відносної продуктивності капіталу, а тому і надзиску, обчисленого на капітал, збіжжева і грошова рента підвищилася б для *B* з 1 до $1\frac{1}{2}$ кварталів (з 3 до $4\frac{1}{2}$ £), для *C* з 2 до 3 кварталів (з 6 до 9 £) і для *D* з 3 до 5 кварталів (з 9 до 15 £) В цьому випадку різниці для додаткових капіталів порівняно з капіталом, вкладеним в *A*, зменшилися б, ціна продукції лишилася б та сама, але рента на акр, а тому і ціна землі на акр підвищилася б.

Щодо комбінацій диференційної ренти II, що має за свою передумову, як свою базу диференційну ренту I, то вони такі.

Диференційна рента II. Перший випадок: стала ціна продукції

Таке припущення включає й те, що ринкова ціна, як і давніше, регулюється капіталом, вкладеним в найгіршу землю А.

I. Коли додатковий капітал, вкладений в якусь із земель В, С, D, що дають ренту, продукує лише стільки, скільки продукує такий самий капітал на землі А, тобто коли при регуляційній ціні продукції він дає лише пересічний зиск, не даючи, отже, жодного надзиску, то вплив справлений ним на ренту, дорівнює нулеві. Все лишається, як було давніш. Це те саме, як коли б перше-ліпше число акрів якості А, найгіршої землі, було приєднано до вже оброблюваної площі.

II. Додаткові капітали дають на землях усіх родів додаткові продукти в кількості, пропорційній величині цих капіталів; тобто — величина продукції зростає, залежно від специфічної родючості землі кожного типу, пропорційно величині додаткового капіталу. В XXXIX розділі ми виходили з такої таблиці I:

Таблиця I

Рід землі	акри	Капітал	Зиск	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
		£	£	£	кв.	£		£	кв.	
A	1	2½	½	3	1	3	3	0	0	0
B	1	2½	½	3	2	3	6	1	3	120
C	1	2½	½	3	3	3	9	2	6	240
D	1	2½	½	3	4	3	12	3	9	360
Разом	4	10		12	10		30	6	18	

Тепер ця таблиця перетворюється на:

Таблиця II

Рід землі	акри	Капітал		Зиск	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
		£	£						£	кв.	
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	2	3	6	0	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	4	3	12	2	6	120	120
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	6	3	18	4	12	240	240
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	8	3	25	6	18	360	360
Разом	4	20			20		60	12	36		

Тут немає потреби в тому, щоб капітал вкладати у кожний з типів землі в подвоєному розмірі, як це є в таблиці. Закон лишається той самий, скоро тільки на якийсь один або декілька родів землі, що дають ренту, вжито додатковий капітал, хоч би в якому розмірі. Треба лише, щоб продукція на землях кожного роду збільшувалася в тому самому відношенні, в якому збільшується капітал. Рента підвищується тут виключно в наслідок збільшення вкладеного в землю капіталу і відповідно до цього збільшення капіталу. Це збільшення продукту і ренти, в наслідок збільшення вкладеного капіталу і пропорційно йому, є, щодо кількості продукту і ренти, цілком таке саме, як у тому випадку, коли оброблювана площа рівних за якістю ділянок землі, що дають ренту, збільшилася б, оброблюється з такою самою витратою капіталу, з якою давніш оброблялись земельні ділянки тієї самої якості. В випадку, поданому в таблиці II, наприклад, наслідок був би той самий, коли б додатковий капітал, в $2\frac{1}{2}$ £ на акр було вкладено в другі акри земель B, C і D.

Цей випадок не припускає далі жодного продуктивнішого застосування капіталу, а лише застосування більшого капіталу до тієї самої площі і з тими самими наслідками, як і до того часу.

Усі відносні величини тут лишаються ті самі. Звичайно, коли розглядати не відносні різниці, а суто арифметичні, то диференційна рента з різних земель може змінитися. Припустімо, наприклад, що додатковий капітал вкладено лише в B і D. Тоді різниця між D і A = 7 кварталам, давніш вона = 3; різниця між B і A = 3 кварт., давніш вона = 1; різниця між C і B = -1, давніш вона = +1 і т. ін. Але ця арифметична різниця, вирішальна щодо диференційної ренти I, оскільки в ній виражається різниця в продуктивності за однакового розміру вкладеного капіталу, тут цілком не має ваги, бо вона є лише наслідок того, чи вкладено, чи ні різні додаткові капітали, за незмінної різниці для кожної рівної частини капіталу на різних ділянках.

ІІІ. Додаткові капітали дають надмірний продукт і створюють тому надзиски, але при понижуваній нормі, не пропорційно їхньому збільшенню.

Таблиця ІІІ

Рід землі	Капітал	Зиск		Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
		акри	£					£	кв.	
A	1	2½	½	3	1	3	3	0	0	0
B	1	2½ + 2½ = 5	1	6	2 + 1½ = 3½	3	10½	1½	4½	90
C	1	2½ + 2½ = 5	1	6	3 + 2 = 5	3	15	3	9	180
D	1	2½ + 2½ = 5	1	6	4 + 3½ = 7½	3	22½	5½	16½	330
Разом		17½	3½	21	17		51	10	30	

При цьому третьому припущенні знов таки байдуже, чи повторні додаткові капітали вкладаються рівномірно або нерівномірно на землі різних родів або ні в однакових чи неоднакових відношеннях відбувається зменшення продукції надзиску; чи всі додаткові капітали вкладаються в той самий сорт землі, що дає ренту, чи розподіляються вони рівномірно або нерівномірно, між землями різної якості, що дають ренту. Всі ці обставини байдужі для закону, що його тут розвиваємо. Єдине наше припущення є в тому, що додатковий капітал, вкладений в будь-який сорт землі, що дає ренту, дає надзиск, але в зменшуваній пропорції проти розміру збільшення капіталу. Межі цього зменшення коливаються в прикладах вищенаведеної таблиці, між 4 квартерами = 12 £, продуктом першого капіталовкладення на найкращій землі B і 1 кварталом = 3 £, продуктом такого самого вкладення капіталу на найгіршій землі A. Продукт з найкращої землі при витраті капіталу і становить максимальну межу, а продукт з найгіршої землі A, що не дає ні ренти, ні надзиску, становить, за однакового вкладення капіталу, мінімальну межу продукту, який дають послідовні вкладення капіталу на будь-якого роду землях, що дають надзиск за зменшуваною продуктивністю послідовних вкладень капіталу. Як припущення ІІ відповідає тому, що нові однакові якості ділянки землі кращих родів приєднується до оброблюваної площі, так що кількість якогось роду обробленої землі збільшується, так припущення ІІІ відповідає тому, що оброблюються додаткові земельні ділянки, що їх різні ступені родючості розподіляються між D і A, між родючістю кращої і гіршої землі. Коли послідовні вкладення капіталу відбуваються виключно на землі D, то вони можуть включати ріжниць, що існують між D і A, далі ріжниць між D і C так само як і ріжниць між D і B. Коли ж усі вони відбуваються на землі C, то лише ріжниць між C і A або B; коли

на B — то лише різниці між B і A .

Але закон такий: рента на землях усіх цих родів абсолютно зростає, хоч і не пропорційно додатково вкладеному капіталові.

Норма надзиску зменшується так у відношенні до додаткового капіталу, як і у відношенні до всього вкладеного в землю капіталу; але абсолютна величина надзиску збільшується; цілком так само як зменшення норми надзиску на капітал взагалі здебільша зв'язане зі збільшенням абсолютної маси зиску. Так, пересічний надзиск з капіталу вкладеного в $B = 90\%$ на капітал, тимчасом як при першому вкладенні капіталу він $= 120\%$. Але загальний надзиск збільшується з 1 квартера до $1\frac{1}{2}$ кв. і з 3 £ до $4\frac{1}{2}$. Вся рента, розглядувана сама по собі, — а не в відношенні до подвоєного розміру авансованого капіталу — абсолютно зростає. Різниці між рентами різних родів землі і їхнє відношення одна до однієї можуть тут змінюватися; але ця зміна різниці, є тут наслідок, а не причина збільшення рент однієї проти однієї.

IV. Випадок, коли додаткові вкладення капіталу на кращих землях породжують більшу кількість продукту, ніж первісні не потребує дальшої аналізу. Само собою зрозуміло, що за такого припущення ренти з кожного акра підвищуються і при тому в більшій пропорції, ніж додатковий капітал, хоч би в який рід землі він був вкладений. В цьому випадку додаткове капіталовкладення зв'язано з поліпшенням. Де буває тоді, коли додаткове вкладення меншого капіталу впливає так само або більш продуктивно, ніж зроблене давніш додаткове вкладення більшого капіталу. Випадок цей не зовсім тотожний з давнішим, і різниця між ними має важливе значення при всіх вкладеннях капіталу. Коли, наприклад, 100 дають зиску 10, а 200 при певній формі вживання — зиск в 40, то зиск збільшується з 10% до 20%, і остільки це є те саме, як коли б 50, при ефективнішій формі вживання, дали зиск в 10 замість 5. Ми припускаємо тут, що зиск є зв'язаний з відповідним збільшенням продукту. Але різниця є в тому, що в одному випадку я мушу подвоїти капітал, тоді як в другому досягаю подвоєного ефекту при колишньому капіталі. Зовсім не є те саме, чи продукую я: 1) колиши й продукт, витрачаючи половину колишньої кількості живої й зрічвленої праці, чи 2) подвоєний продукт за колишньої кількості праці, чи 3) почвірний продукт за подвійної кількості праці. В першому випадку праця — в живій або зрічвленій формі — стає вільна і може бути вжита якось інакше; зростає можливість порядкувати працею і капіталом. Звільнення капіталу (і праці) само по собі є збільшення багатства; воно впливає цілком так само, як коли б цей додатковий капітал був здобутий з допомогою акумуляції, але воно заощаджує працю акумуляції.

Припустімо, що капітал в 100 випродукував продукт в 10 метрів. В 100 є так сталий капітал, як жива праця й зиск. Таким чином, метр коштує 10. Коли я тепер з таким самим капіталом в 100 можу випродукувати 20 метрів, то метр

коштуватиме 5. Коли навпаки, я можу з капіталом в 50 випродувати 10 метрів, то метр також коштуватиме 5, але в цьому випадку звільняється капітал в 50, якщо колишнє подання товару достатнє. Коли я мушу вкласти капітал в 200, щоб випродувати 40 метрів, то метр також коштуватиме 5. Визначення вартості або також ціни так само мало дозволяє помітити тут будь-яку різницю, як і маса продукту, що є пропорційна авансованому капіталові. Але в першому випадку звільняється капітал; у другому — заощаджується додатковий капітал, коли б треба було приблизно подвоїти продукцію; в третьому випадку збільшений продукт можна одержати лише тоді, коли зростає авансований капітал, хоч не в такому самому відношенні, яке потрібне було б, коли б більшу кількість продукту довелося виготовляти за колишньої продуктивної сили. (Стосується до відділу І).

З погляду капіталістичної продукції, у відношенні не до збільшення додаткової вартості, а до зменшення витрат продукції, — а заощадження витрат навіть на елемент, що створює додаткову вартість, на працю, робить капіталістові цю послугу і створює для нього зиск, доки регуляційна ціна продукції лишається та сама, — вживання сталого капіталу завжди дешевше, ніж вживання змінного. Справді це має за свою передумову відповідний капіталістичному способу продукції розвиток кредиту і багатість позикового капіталу. З одного боку, я вживаю 100 £ додаткового сталого капіталу, коли 100 £ становлять продукт, випродукований 5 робітниками протягом року; з другого боку — 100 £ як змінний капітал. Коли норма додаткової вартості = 100%, то вартість випродукована 5 робітниками = 200 £; навпаки, вартість 100 £ сталого капіталу = 100 £, а як капіталу, можливо, = 105 £, коли рівень проценту = 5%. Ті самі грошові суми, залежно від того чи авансовано їх для продукції як вартісні величини сталого, чи змінного капіталу, виражають, розглядувані в їхньому продукті, дуже неоднакові вартості. Далі, щодо витрат продукції товарів, з погляду капіталіста, то різниця є ще в тому, що з цих 100 £ сталого капіталу, оскільки вони вкладені в основний капітал, в вартість товару входить лише спрацьовування, тоді як ці 100 £, витрачені на заробітну плату, мусять бути цілком репродуковані у вартості товару.

У колоністів і взагалі самостійних дрібних продуцентів, які зовсім не порядкують капіталом, або можуть ним порядкувати тільки за високі проценти, частина продукту, відповідна заробітній платі, становить їхній дохід, тоді як для капіталістів вона є авансування капіталу. Тому перший дивиться на цю витрату праці як на доконечну передумову трудового продукту, про який насамперед і йдеться. Щодо надмірної праці, витраченої ним понад цю потрібну працю, то вона в усякому разі реалізується в надмірному продукті; і оскільки він може продати або сам застосувати його, цей продукт розглядає він як щось, що йому нічого не коштувало, бо він не коштував зреченої праці. Тільки ви-

трата такої праці має для нього значіння відчуження багатства. Звичайно, він намагається продавати якомога дорожче; але навіть продаж нижче вартості і нижче капіталістичної ціни продукції все ще має для нього значіння зиску, оскільки цей зиск не антиципований заборгованістю, гіпотеками тощо. Навпаки, для капіталістів витрата так змінного капіталу, як і сталого, однаково є авансування капіталу. Відносно більше авансування сталого капіталу зменшує за інших незмінних обставин витрати продукції, а також в дійсності і вартість товарів. Тому, хоч зиск походить лише з додаткової праці, отже, лише з вживання змінного капіталу, проте поодинокому капіталістові може здаватися, що жива праця є найдорожчий елемент витрат продукції, який найбільш слід звести до мінімуму. Це лише капіталістично перекручена форма тієї істини, що відносно більше вживання зрічвленої праці порівняно з живою, свідчить про підвищення продуктивності суспільної праці і збільшення суспільного багатства. От в якому фалшивому вигляді, яким поставленим шкереберть здається все з погляду конкуренції.

Коли припустити незмінні ціни продукції, то додаткові капітали можуть вкладатися з незмінною, висхідною або низхідною продуктивністю на кращих землях, тобто на всіх землях, починаючи з *B* і вище. На самій *A* це було б можливо при нашому припущенні або тільки за незмінної продуктивності, за якої земля, як і давніш, не дає ренти, або ж і тоді, коли продуктивність зростає; одна частина вкладеного в землю *A* капіталу давала б тоді ренту, друга — ні. Але це було б неможливо, коли припустити, що продуктивна сила на *A* зменшується, бо в такому разі ціна продукції не лишилася б сталою, а підвищилась би. Але в усіх цих обставинах, тобто, чи буде, надпродукт, що його дають додаткові капітали, пропорційний їхній величині, чи буде він вищий чи нижчий від цієї пропорції, — чи лишається, отже, норма надзиску на капітал, з його зростом, незмінною, чи підвищується вона чи понижується, — надпродукт і відповідний йому надзиск з акра зростає, отже, зростає і евентуальна рента, у збіжжі і в грошах. Зростання просто маси надзиску зглядно ренти, обчислених на акр, тобто збільшення маси, обчисленої на будь-яку постійну одиницю, отже, в даному разі, на будь-яку певну кількість землі, акр або гектар, виражається тут, як ростуча пропорція. Тому висота ренти, обчисленої з акра, вростає за цих умов просто в наслідок збільшення капіталу, вкладеного в землю. І до того ж це відбувається за незмінних цін продукції, і навпаки при цьому не має ваги, чи лишається продуктивність додаткового капіталу незмінною, чи зменшується вона, чи збільшується. Ці останні обставини модифікують розмір, в якому зростає висота ренти на акр, але нічого не змінюють у факті цього зросту. Це є явище, що властиве диференційній ренті *II* і яке відрізняв її від диференційної ренти *I*. Коли б додаткові капітали вкладалося не один по одному послідовно в часі на тій самій землі, а послідовно в просторі один поряд одного на нових

додаткових землях відповідної якості, то збільшилася б загальна маса ренти і також, як це показано давніш, пересічна рента з усієї оброблюваної площі, але не висота ренти з акра. За незмінних наслідків щодо маси вартості усієї продукції і додаткового продукту, концентрація капіталу на земельній площі меншого розміру підвищує розмір ренти з акра там, де за тих самих обставин, його розпорошення на більшій земельній площі, за інших незмінних умов, не справляє такого впливу. Але що більше розвивається капіталістичний спосіб продукції, то більше концентрується капітал на тій самій земельній площі, то більше, отже, підвищується рента, обчислена на акр. Тому в двох країнах, де ціни продукції були б тотожні, різниці між різними родами землі тотожні, і де вкладено було б однакову масу капіталу, але в одній країні переважно у формі послідовних вкладень на обмеженій земельній площі, в другій переважно у формі координованих вкладень на ширшій площі, — рента з акра, а тому і ціна землі, була б вища в першій і нижча в другій країні, хоч маса ренти в обох країнах була б та сама. Отже, різницю в висоті ренти можна було б пояснити тут не різницею природної родючості різних земель і не кількістю вжитої праці, а виключно різним способом вкладення капіталу.

Кажучи тут про надпродукт, ми завжди маємо на увазі відповідну частину продукту, в якій репрезентовано надзиск. Взагалі-ж, під додатковим продуктом або надпродуктом ми розуміємо ту частину продукту, яка становить всю додаткову вартість, а в поодиноких випадках ту частину продукту, в якій репрезентовано пересічний зиск. Специфічне значіння, надаване цьому слову, коли мова йде про капітал, що дає ренту, є за привід до непорозумінь, як це зазначено давніш.

Диференційна рента II. Другий випадок: низхідна ціна продукції

Ціна продукції може падати, коли додаткові капіталовкладення відбуваються за незмінної, низхідної або висхідної норми продуктивності.

1. За незмінної продуктивності додаткових капіталовкладень

Отже, це означає, що на різних землях відповідно до їхньої відносної якості, продукт зростає в тій самій мірі, в якій зростає вкладений в них капітал. Це включає, за незмінних різниць між родами землі, зріст надпродукту, пропорційний зростові вкладеного капіталу. Отже, випадок цей виключає всяку додаткову витрату на землю *A*, яка вплинула б на диференційну ренту. На цій землі норма надзиску = 0; отже, вона лишається = 0, бо ми припустили, що продуктивна сила додаткового капіталу, а тому і норма надзиску лишаються сталими.

Але регуляційна ціна продукції може за цих умов лише знизитися, бо замість ціни продукції з *A* регуляційною стає ціна продукції ближчої якостю землі *B* або взагалі з будь-якої землі, кращої, ніж *A*; отже, коли б ціна продукції на землі *C* зробилась регуляційною, то капітал був би вилучений з *A*, або навіть з *A* і *B*, і таким чином всі землі, гірші, ніж *C*, випали б з конкуренції земель, на яких сіють пшеницю. Умова, потрібна для цього за даних припущень, є в тому, щоб надпродукт з додаткових капіталовкладень задовольняв потребам, і щоб тому продукція на гіршій землі *A* тощо зробилася зайвою для поновлення подання.

Отже, візьмімо, наприклад, таблицю II, але змінимо її так, щоб замість 20 кварталів, потребу задовольняли 18 кварталів. Земля *A* відпала б; *D*, а разом з нею ціна продукції в 30 ш. за кв. стала б регуляційною. Диференційна рента набуває тоді такої форми:

Таблиця IV

Рід землі	Капітал		Зиск	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
	акри	£						£	£	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120
Разом	3	15	3	18	18		27	6	9	

Отже, вся рента порівняно з таблицею II знизилась би з 36 £ до 9, а в збіжжі з 12 кварт, до 6; вся продукція знизилася б лише на 2 квартали, з 20 до 18. Норма надзиску, обчислена у відношенні до капіталу, знизилася б наполовину, з 180 до 90%*. Отже, пониженню ціни продукції тут відповідає зменшення збіжжевої і грошової ренти.

Порівняно з таблицею I, відбувається лише зменшення грошової ренти; збіжжева рента в обох випадках дорівнює 6 квартерам; але тільки в одному випадку вона = 18 £, а в другому = 9 £. Для земель C і D збіжжева рента проти таблиці I лишилась та сама**. В дійсності, в наслідок того, що додаткова продукція, досягнена з допомогою додаткового капіталу рівної продуктивності, витиснула з ринку продукт A і разом з тим усунула землю A з числа конкурентних агентів продукції — в наслідок цього в дійсності створилася нова диференційна рента I, в якій краща земля B від грає ту саму роль, яку давніш відігравала гірша земля A. В наслідок цього, з одного боку, відпадає рента з B; з другого боку, згідно з припущенням, вкладення додаткового капіталу нічого не змінило в ріжницях між B, C і D. Тому частина продукту, що перетворюється на ренту, зменшується.

Коли б вищенаведений наслідок — задоволення попиту при виключенні землі A — був спричинений тич, що більше, ніж подвійна кількість капіталу вкладалася б в землю C або D або в обидві разом, то справа набула б іншого вигляду. Наприклад, коли б третє вкладення капіталу було зроблено на C:

* До 60%, тобто знизилася б втриє, бо в таблиці II вона = $\frac{36}{20} \times 100 = 180\%$, а в таблиці IV вона = $\frac{9}{15} \times 100 = 60\%$. *Ред.*

** Те, що сказано тут, правильне лише для землі C, але неправильне для землі D, бо в табл. I земля D дає 3 кв. ренти, а в табл. IV земля D дає 4 кв. ренти. Те, що тут сказано, було б правильне, коли взяти загальну ренту з земель B, C і D. *Ред.*

Таблиця IVa

Рід землі	акри	Капітал	Зиск	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
		£	£	£	кв.	£	£	кв.	£	%
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	7½	1½	9	9	1½	13½	3	4½	60
D	1	5	1	6	8	1½	12	4	6	120
Разом	3	17½	3½	21	21		30½	7	10½	

Продукт з C збільшився тут проти таблиці IV з 6 кватерів до 9, надпродукт — з 2 кватерів до 3, грошова рента зросла з 3 £ до 4½ £. Проти таблиці II, де грошова рента була 12 £ і таблиці I, де вона була 6 £, вона навпаки зменшилась. Загальна сума ренти визначена в збіжжі = 7 кватерів, зменшилась проти таблиці II (12 кватерів), збільшилась проти таблиці I (6 кватерів); визначена в грошах (10½ £) зменшилась проти обох (18 £ і 36 £).

Коли б у землю B було вкладено третій капітал в 2½ £, то хоч це й змінило б масу продукції, але не зачепило б ренти, бо згідно з припущенням послідовні вкладення капіталу не вносять жодної різниці в землю того самого роду, а земля B ренти не дає. Навпаки, коли ми припустимо, що третій капітал вкладається в землю D, замість C, то ми матимемо:

Таблиця IVb

Рід землі	акри	Капітал	Зиск	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
		£	£	£	кв.	£	£	кв.	£	%
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60
D	1	7½	1½	9	12	1½	18	6	9	120
Разом	3	17½	3½	21	22		33	8	12	

Тут загальна кількість продукту = 22 кварт., більша ніж удвоє проти загальної кількості продукту таблиці I, хоч авансований капітал є лише 17½ £ проти 10 £, отже, не подвоївся. Далі, загальна кількість продукту на 2 кватерн більша, ніж загальна кількість продукту у таблиці II, хоч в останній авансований капітал більший, а саме 20 £.

На землі *D* збіжжева рента проти таблиці I зросла з 3 кварталів до 6 тимчасом як грошова рента лишилася, як і давніш, 9 £. Проти таблиці II збіжжева рента з *D* лишилася колишня, 6 кварталів, але грошова рента знизилась з 18 £ до 9 £.

Коли розглядати загальні суми ренти, то збіжжева рента таблиці IVb = 8 кварталам, більша, ніж рента в таблиці I, що дорівнює 6 кварталам, і більша, ніж рента в таблиці IVa, що дорівнює 7 кварталам; і навпаки, вона менша, ніж рента в таблиці II = 12 кварт. Грошова рента в таблиці IVb = 12 £, більша, ніж грошова рента в таблиці IVa = 10½ £, і менша від грошової ренти таблиці I = 18 £ і таблиці II = 36 £.

Щоб по відпаданні ренти з *B* в умовах таблиці IVb загальна сума ренти дорівнювала такій у таблиці I, ми мусимо одержати ще на 6 £ надпродукту, тобто 4 квартири по 1½ £, що є новою ціною продукції. Тоді ми знову маємо загальну суму ренти в 18 £, як у таблиці I. Величина потрібного на це додаткового капіталу буде різна залежно від того, чи вкладаємо ми його в *C* або *D*, чи розподілимо його між обома родами землі.

На *C* капітал в 5 £ дає 2 квартири надпродукту, отже, 10 £ додаткового капіталу дадуть 4 квартири додаткового надпродукту. На *D* було б досить додаткової витрати в 5 £, щоб випродувати 4 квартири додаткової збіжжевої ренти при зробленому тут основному припущенні, що продуктивність додаткових капіталовкладень лишається та сама. Тому здобуваємо такі наслідки.

Таблиця IVc

Рід землі	Капітал		Зиск	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
	акри	£						£	£	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	15	3	18	18	1½	27	6	9	60
D	1	7½	1½	9	12	1½	18	6	9	120
Разом	3	27½	5½	33	34		51	12	18	

Таблиця IVd

Рід землі	Капітал		Зиск	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надлиску
	акри	£						£	£	
B	1	5	1	6	4	1½	6	0	0	0
C	1	5	1	6	6	1½	9	2	3	60
D	1	12½	2½	15	20	1½	30	10	15	120
Разом	3	22½	4½	27	30		45	12	18	

Загальна сума грошової ренти становила б якраз половину того, що було в таблиці II, де додаткові капітали були вкладені за незмінних цін продукції.

Найважливіше є порівняти вищенаведені таблиці з таблицею I.

Ми бачимо, що з пониженням ціни продукції на половину, з 60 ш. до 30 ш. за квартал, загальна сума грошової ренти залишилась та сама = 18 £ і відповідно до цього збіжжева рента подвоїлась, саме зросла з 6 кварт. до 12 кварт. Рента з B відпала; з C грошова рента в IVc збільшилась на половину, але на половину зменшилась в IVc; з D вона лишилась та сама = 9 £ у таблиці IVc, і піднеслась з 9 £ до 15 £ у таблиці IVd. Продукція піднеслась з 10 кварталів до 34 в IVc, і до 30 кварталів в IVd; зиск підвищився з 2 £ до 5½ в IVc і до 4½ в IVd. Загальна сума вкладеного капіталу зросла в одному випадку з 10 £ до 27½ £, в другому — з 10 до 22½ £; отже, обидва рази більше, ніж удвоє. Норма ренти, рента, обчислена у відношенні до авансованого капіталу, в усіх таблицях від IV до IVd для кожного роду землі всюди та сама, що вже було дано тим припущенням, що норма продуктивності обох послідовних витрат капіталу на землях усіх родів не змінюється. Проти таблиці I вона, проте, понизилась пересічно щодо всіх родів землі і для кожного окремого роду землі. В таблиці I вона = 180% пересічно, в таблиці IVc вона = $\frac{18}{27\frac{1}{2}} \times 100 = 65\frac{5}{11}\%$ і IVd = $\frac{18}{22\frac{1}{2}} \times 100 = 80\%$. Пересічна грошова рента з акра підвищилась. Її пересічна величина давніш в таблиці I була 4½ £ з акра для всіх 4 акрів, а тепер у таблицях IVc і d вона дорівнює 6 £ з акра для 3 акрів. Її пересічна величина для землі, що дає ренту, була раніш 6 £, а тепер зона дорівнює 9 £ з акра. Отже, грошова вартість ренти з акра підвищилась і репрезентує тепер удвоє більше продукту в збіжжі, ніж давніш, але 12 кварталів збіжжевої ренти тепер становлять менше, ніж половину всього продукту в 34, згідно 30 кварталів, тимчасом як у таблиці I 6 кварталів становлять $\frac{3}{5}$ усього продукту в 10 кварталів. Отже, хоч рента, коли розглядати її як відповідну частину всього продукту, а також коли обчислити її у відношенні до витраченого капіталу, і знизилась, однак її грошова вартість,

обчислена на акр. збільшилась, а її вартість в продукті, збільшилась ще дужче. Коли ми візьмемо землю *D* в таблиці *IVd*, то ціна продукції тут дорівнює 15 £, що з них витрачений капітал = 12½ £. Грошова рента = 15 £. У таблиці *I* на тій самій землі *D* ціна продукції була 3 £, витрачений капітал = 2½ £, грошова рента = 9 £, отже, остання утрое більша за ціну продукції й майже у чотири рази більша за витрачений капітал. У таблиці *IVd* для *D* грошова рента в 15 £ якраз дорівнює ціні продукції і лише на ⅕ більша за витрачений капітал. А все ж грошова рента з акра на ⅓ більша, 15 £ замість 9 £. В таблиці *I* збіжжева рента в 3 квартали = ¾ усього продукту, що становить 4 квартали, в таблиці *IVd* вона = 10 кварталам, половині всього продукту (20 кварталів) з акра землі *D*. Це показує, що грошова і збіжжева рента з акра може зрости, хоч вона і становить відносно меншу частину всього здобутку і знизилась у відношенні до авансованого капіталу.

Вартість всього продукту в таблиці *I* = 30 £; рента = 18 £ більше від половини цієї вартості. Вартість усього продукту в таблиці *IV* = 45 £, що з них 18 £, менш від половини, становлять ренту.

Причина ж того, що не зважаючи на пониження ціни на 1½ £ за квартал, отже на 50%, і не зважаючи на зменшення площі конкурентної землі з 4 до 3 акрів, загальна сума грошової ренти лишається та сама, а збіжжева рента подвоюється, тимчасом як збіжжева й грошова рента, обчислена на акр, підвищується, — причина цього в тому, що вироблено більше кварталів надпродукту. Ціна збіжжя знижується на 50%, надпродукт зростає на 100%. Але для досягнення такого наслідку вся продукція, згідно з нашими умовами, мусить збільшитись утрое, а капітал, вкладений у кращу землю, мусить більше ніж подвоїтись. В якому відношенні він мусить збільшуватись, залежить насамперед від того, як розподіляється додаткові вкладення капіталу між кращими та найкращими землями, припускаючи завжди, що продуктивність капіталу на кожній категорії землі зростає пропорційно його величині.

Коли б пониження ціни продукції було менш значне, то потрібно було б менше додаткового капіталу, щоб випродувати ту саму грошову ренту. Коли б подання збіжжя потрібне для того, щоб вилучити *A* з числа оброблюваних земель, — а це залежить не тільки від кількості продукту з акра землі *A*, але також і від того, яку частину всієї оброблюваної земельної площі становить *A*, — отже, коли б потрібне для цього подання було більше, отже, коли б також потрібно було і більшої маси додаткового капіталу на кращій, ніж *A* землі, то, за інших незмінних відношень грошова і збіжжева ренти зросли б ще більше, не зважаючи на те, що земля *B* перестала б давати грошову і збіжжеву ренту.

Коли б капітал, що перестав функціонувати на землі *A*, дорівнював 5 £, то для цього випадку треба було б взяти для порівняння обидві таблиці: *II* і *IVd*. Весь продукт збільшився б з 20 до 30 кварталів. Грошова рента зменшилася б

удвоє, вона дорівнювала б 18 £ замість 36 £, збіжжева рента залишилась би та сама = 12 кварталів.

Коли б можна було випродувати на землі *D* 44 квартири загального продукту = 66 £, вкладаючи капітал в 27½ £, — що відповідало б колишньому припущенню для *D*: 4 квартири на 2½ £ капіталу, — то загальна сума* ренти знову досягла б тієї висоти, яку вона мала в таблиці II, і таблиця набула б такого вигляду:

Рід землі	Капітал, £	Продукт, кв.	Збіжжева рента, кв.	Грошова рента, £
B	5	4	0	0
C	5	6	2	3
D	27½	44	22	33
Разом	37½	54	24	36

Уся продукція була б 54 квартири проти 20 кварталів у таблиці II, грошова рента була б та сама = 36 £. Але весь капітал був би 37½ £, тимчасом як у таблиці II він був = 20 £. Весь авансований капітал майже подвоївся б, тимчасом як продукція майже потроїлася б; збіжжева рента збільшилася б удвоє, грошова рента залишилася б та сама. Отже, коли ціна, за незмінної продуктивності, знижується в наслідок приміщення додаткового грошового капіталу у кращі землі, що дають ренту, отже в усі землі кращі від *A*, то весь капітал має тенденцію зростати не в такій самій пропорції, як продукція і збіжжева рента; так що зростання збіжжевої ренти може урівноважити падіння грошової ренти, яке постає в наслідок пониження ціни. Той самий закон виявляється і в тому, що авансований капітал мусить бути більший відповідно до того, як його вживається більше на землі *C*, ніж на *D*, — на землі, що дає менше ренти, ніж на тій, яка дає більше ренти. Це визначає лише ось що: щоб грошова рента лишилась та сама або підвищилась, мусить бути випродувана певна додаткова кількість надпродукту, а для цього треба то менш капіталу, що більша родючість земель; які дають надпродукт. Коли б різниця між *B* і *C*, *C* і *D* була ще більша, то потрібно було б ще менш додаткового капіталу. Певне відношення залежить: 1) від відношення, в якому понижується ціна, отже, від різниці між землею *B*, що тепер не дає ренти, і *A*, яка давніш не давала ренти; 2) від відношення різниць між кращими, ніж *B* землями; 3) від маси нововкладуваного додаткового капіталу і 4) від його розподілу між землями різної якості.

В дійсності бачимо, що закон не виражає нічого іншого, як те, що вже було розвинено при дослідженні першого випадку: саме, що, коли ціна продукції є дана, хоч би яка була її величина, рента може підвищуватися в наслідок

* Тут очевидно справа йде про загальну грошову ренту. *Ред.*

додаткового вкладення капіталу. Бо в наслідок вилучення A тепер дана нова диференційна рента I , за якої земля B є тепер найгірша земля, і $1\frac{1}{2}$ £ за квартал становлять нову ціну продукції. Це однаково має силу так щодо таблиці IV , як і щодо таблиці II . Це той самий закон, але за вихідний пункт береться землю B замість A , і ціну продукції в $1\frac{1}{2}$ £ замість. 3 £.

Справа важлива тут лише от чим: оскільки така кількість додаткового капіталу потрібна була для того, щоб капітал з A відтягти від землі, і обслуговувати постачання без його участі, то й виявляється, що це може супроводитись незмінною, висхідною або низхідною рентою з акра, якщо не на всіх землях, то принаймні на деяких, і пересічно для всіх оброблюваних земель. Ми бачили, що збіжжева рента і грошова рента не співрозмірні. Тільки за традицією збіжжева рента все ще продовжує відігравати роль в економії. З однаковим успіхом можна було б довести, що, наприклад, фабрикант на свій зиск в 5 £ може купити геть більшу кількість своєї власної пряжі, ніж давніше на зиск в 10 £. Але в усякому разі це доводить, що панове земельні власники, коли вони одночасно власники або учасники мануфактур, цукроварень, гуралень то що, з пониженням грошової ренти все таки можуть дуже значно вигравати, як продуценти свого власного сирового матеріалу¹¹.

2. За низхідної норми продуктивності додаткових капіталів

Це не викликає нічого нового остільки, оскільки ціна продукції і тут, як в щойно розгляненому випадку може лише понизитись, коли в наслідок додаткових вкладень капіталу на землях кращої якості, ніж A , продукт з A зробиться зайвий і тому капітал буде вилучений з A , або земля A буде застосована до вироблення іншого продукту. Випадок цей ми вже вичерпно дослідили. Ми показали, що збіжжева і грошова ренти з акра можуть при цьому випадку зрости, зменшитися або лишитися без зміни.

Для зручності порівняння поновимо насамперед таку таблицю:

¹¹ У вищенаведених таблицях від IVa до IVb треба було б виправити в розрахунку помилку, що проходить через них. Хоч це не зачіпає теоретичних засад, виведених з даних таблиць, але іноді приводить до неймовірних числових відношень продукції з акра. Але й це по суті не має значіння. У всіх мапах, що змальовують рельєф і висоту профілю місцевості, беруть значно більший масштаб для вертикалей, ніж для горизонталей. А хто все таки почуватиме себе ображеним у своїх аграрних почуттях, тому дається на волю помножити число акрів на перше-ліпше число. Можна також у таблиці I замінити 1, 2, 3, 4 квартали з акра 10, 12, 15, 16 бушелями (8 бушелів = 1 квартал), з тим розрахунком, щоб виведені з цього числа інших таблиць не виходили з меж імовірності; тоді виявиться, що наслідок — відношення підвищення ренти до збільшення капіталу — зводиться цілком до того самого. Це й зроблено в тих таблицях, що їх редактор додає до найближчого розділу. — Ф. Е.

Таблиця I

Земля	Капітал		Зиск	Ціна продукції	Продукт	Рента		Норма надлиску
	акри	£				£	кв.	
A	1	2½	½	3	1	0	0	0
B	1	2½	½	1½	2	1	3	120
C	1	2½	½	1	3	2	6	240
D	1	2½	½	¾	4	3	9	360
Разом	4	10			10	6	18	180 пересічно

Коли ми тепер припустимо, що цифра 16 кварталів, що їх даватимуть землі B, C, D за низхідної норми продуктивності, достатня для того, щоб вилучити A з числа оброблюваних земель, то таблиця III перетворюється на таку:

Таблиця V

Земля	Вкладення капіталу		Зиск	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надлиску
	акри	£					£	кв.	
B	1	2½ + 2½	1	2 + 1½ = 3½	1½/7	6	0	0	0
C	1	2½ + 2½	1	3 + 2 = 5	1½/7	8¼/7	1½	2¼/7	51½/5
D	1	2½ + 2½	1	4 + 3½ = 7½	1½/7	12¾/7	4	6¾/7	137½/5
Разом	3	15		16		27¾/7	5½	9¾/7	94¾/10 пересічно*

Тут за низхідної норми продуктивності додаткових капіталів і за різного ступеня цього зменшення на різних землях, регуляційна ціна продукції знизилася з 3 £ до 1½/7 £. Вкладення капіталу збільшилося наполовину з 10 £ до 15 £. Грошова рента зменшилася майже удвоє, з 18 до 9¾/7 £, але збіжжева рента лише на ½, з 6 кварталів до 5½. Весь продукт збільшився з 10 до 16, або на 60%. Збіжжева рента становить небагато більше від третини всього продукту. Авансований капітал відноситься до грошової ренти як 15 : 9¾/7, тимчасом як давніш це відношення було 10 : 18.

* Тут пересічну норму надлиску обчислено не до всього вкладеного капіталу, а тільки до капіталу, вкладеного в рентодайні ділянки C і D. *Ред.*

3. За висхідної норми продуктивності додаткових капіталів.

Цей випадок відрізняється від варіанту I, наведеного на початку цього розділу, де ціна продукції за незмінної норми продуктивності знижується, тільки тим, що коли потрібна додаткова кількість продукту для того, щоб вилучити землю A, то це відбувається тут швидше.

Так за низхідної, як і за висхідної продуктивності додаткових вкладень капіталу може це різно впливати, залежно від того, як ці вкладення розподіляються між різними родами землі. В міру того, як цей різний вплив буде вирівнювати або загострювати різниці, диференційна рента з кращих земель, а разом з тим і загальна сума ренти знизиться або підвищиться, як це було вже в випадку з диференційною рентою I. В решті, це залежить від величини земельної площі й капіталу, вилучених разом з A, і від відносного розміру авансованого капіталу, потрібного за висхідної продуктивності для того, щоб дати додаткову кількість продукту для покриття попиту.

Єдиний пункт, на дослідженні якого тут варто спинитися, і який взагалі вертає нас до дослідження того, як цей диференційний зиск перетворюється на диференційну ренту, є такий:

У першому випадку, коли ціна продукції лишається та сама, додатковий капітал, вкладений в землю A, не справляє впливу на диференційну ренту, як таку, бо земля A, як і давніш, не дає ренти, ціна її продукту лишається та сама, і продовжує регулювати ринок.

У другому випадку, варіант I, коли ціна продукції за незмінної норми продуктивності понижується, земля A неодмінно відпадає, і ще в більшій мірі це відбувається у варіанті II (низхідна ціна продукції за низхідної норми продуктивності), бо в протилежному разі додатковий капітал, вкладений у землю A, мусив би підвищити ціну продукції. Але тут, у варіанті III другого випадку, коли ціна продукції понижується, бо продуктивність додаткового капіталу підвищується, цей додатковий капітал за певних умов може бути вкладений так в землю A, як і в землі кращої якості.

Припустімо, що додатковий капітал в $2\frac{1}{2}$ £, вкладений в землю A, продукує $1\frac{1}{5}$ кварт. замість 1 квартера.

Таблиця VI

Рід землі	акри	Капітал		Зиск	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надлиску
		£	£						£	кв.	
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + 1\frac{1}{5} = 2\frac{1}{5}$	$2\frac{8}{11}$	6	0	0	0	
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 2\frac{2}{5} = 4\frac{2}{5}$	$2\frac{8}{11}$	12	$2\frac{1}{5}$	6	120	
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + 3\frac{3}{5} = 6\frac{3}{5}$	$2\frac{8}{11}$	18	$4\frac{2}{5}$	12	240	
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 4\frac{4}{5} = 8\frac{4}{5}$	$2\frac{8}{11}$	24	$6\frac{3}{5}$	18	360	
Разом	4	20	4	24	22		60	$13\frac{1}{5}$	36	240*	

Цю таблицю слід порівняти, крім основної таблиці I, і з таблицею II, в якій подвоєне вкладення капіталу сполучається з сталою продуктивністю, пропорційною капіталовкладенню.

Згідно з припущенням, регуляційна ціна продукції знижується. Коли б вона залишалася сталою, 3 £, то найгірша земля А, що давніш, при капіталовкладенні лише в $2\frac{1}{2}$ £, не давала ренти, тепер почала б давати ренту, хоч ніякої нової найгіршої землі не було б притягнуто до оброблення; це сталося б саме в наслідок того, що продуктивність на ній збільшилася б, але лише для частини капіталу, а не для первісно вкладеного капіталу. Перші 3 £ ціни продукції дають 1 квартал; другі — $1\frac{1}{5}$ квартера; але весь продукт в $2\frac{1}{5}$ квартали продається тепер по його пересічній ціні. А що норма продуктивності зростає з додатковим капіталовкладенням, то це включає й поліпшення. Воно може бути в тому, що на акр взагалі вживається більше капіталу (більше добрива, більше механічної праці тощо) або також в тому, що взагалі лише додатковий капітал дає змогу перевести відзначну, якісною стороною продуктивнішу, витрату капіталу. В обох випадках при витраті 5 £ на акр одержується продукт в $2\frac{1}{2}$ квартали, тоді як при витраті половини цього капіталу, $2\frac{1}{2}$ £, одержується продукт лише в один квартал. Продукт землі А, залишаючи осторонь минуці ринкові відносини, можна було б і далі продавати по вищій ціні продукції, замість продавати його по новій пересічній ціні, лише доти, доки значна площа земель розряду А і далі оброблялася б з капіталом лише в $2\frac{1}{2}$ £ на акр. Але скоро нове відношення в 5 £ капіталу на акр, а разом з тим, поліпшене господарство набудуть загального поширення, регуляційна ціна продукції мусить понизитися до $2\frac{8}{11}$ £. Різниця між обома частинами капіталу зникла б, і тоді дійсно акр землі А. оброблюваний лише з капіталом в $2\frac{1}{2}$ £, оброблявся б ненормально, невідповідно до

* Тут пересічну норму надлиску обчислено не до всього вкладеного капіталу, а тільки до капіталу, вкладеного в рентодайні ділянки B, C і D. *Ред.*

нових умов продукції. Це вже було б різницею не між здобутком від різних частин капіталу, вкладених у той самий акр, а між достатньою й недостатньою загальною витратою капіталу на акр. Звідси видно, *поперше*, що недостатність капіталу в руках більшості орендарів (це мусить бути більшість, бо коли б це була меншість, їй довелося б лише продавати нижче від своєї ціни продукції) впливає цілком так само, як диференціювання самих земель в низхідному порядку. Гірший спосіб обробітку на гіршій землі збільшує ренту з кращої землі; він може навіть створити ренту з краще оброблюваної землі такої самої кепської якості, яка взагалі ренти не дає. Звідси видно, *подруге*, що диференційна рента, оскільки вона виникає з послідовного капіталовкладення на тій самій земельній площі, в дійсності перетворюється на пересічну величину, в якій уже не можна розпізнати і відрізнити вплив різних капіталовкладень, і які тому не породжують ренти на найгіршій землі, а 1) пересічну ціну всього продукту, скажімо з одного акра *A*, перетворюють на нову регуляційну ціну і 2) виявляються, як зміна загальної кількості капіталу на акр, що в нових умовах потрібна для задовільного обробітку землі, і в якій так окремі послідовні капіталовкладення, як і їхні відповідні впливи так поєднані, що їх не можна відрізнити. Так само стоїть справа з поодинокими диференційними рентами кращих земель. Вони визначаються в кожному випадку різницею пересічного продукту відповідного роду землі порівняно з продуктом найгіршої землі за підвищеної витрати капіталу, що тепер стала нормальною.

Жодна земля не дає будь-якого продукту без витрати капіталу. Отже, навіть при звичайній диференційній ренті, при диференційній ренті *I*; коли говорять, що 1 акр землі *A*, що регулює ціну продукції, дає стільки й стільки продукту, по такій-от ціні, і що кращі землі *B*, *C*, *D* дають стільки й стільки диференційного продукту, а тому за даної регуляційної ціни стільки от грошової ренти, то тут завжди припускається, що вжито певний капітал, який в даних умовах продукції вважається за нормальний. Цілком так само, як у промисловості для кожної галузі підприємств потрібен певний мінімум капіталу для того, щоб можна було виготовляти товари по їхній ціні продукції.

Якщо цей мінімум змінюється в наслідок сполучених з поліпшеннями послідовних капіталовкладень на тій самій землі, то це відбувається поступово. Поки в певну кількість акрів, наприклад, землі *A* не буде вкладено такого додаткового капіталу, доти рента з краще оброблюваних акрів землі *A* породжуватиметься ціною продукції, яка лишилася незмінною, а рента з усіх кращих родів землі *B*, *C*, *D*, підвищиться. Проте, скоро новий спосіб продукції так пошириться, що зробиться нормальним, — ціна продукції понизиться; рента з найкращих діляниць землі знову понизиться, і та частина землі *A*, в яку капітал вкладено в розмірі, меншій від того, що став тепер пересічним, муситиме

продавати продукти нижче від своєї індивідуальної ціни продукції, отже, з зиском нижчим за пересічний.

Це саме відбувається і за низхідної ціни продукції, навіть за низхідної продуктивності додаткового капіталу, скоро лише в наслідок збільшеної витрати капіталу весь потрібний продукт постачатимуть кращі землі, і, отже, застосований капітал буде вилучений, наприклад, з землі А, так що А перестав конкурувати в продукції цього певного продукту, наприклад, пшениці. Та кількість капіталу, яка тепер пересічно вживається на кращій землі В, що зробилася регуляційною землею, стає тепер нормальною; і коли говориться про різну родючість земельних ділянок, то припускається, що на акр вживається така нова нормальна кількість капіталу.

З другого боку ясно, що цей пересічний розмір вкладуваного капіталу, як, наприклад, в Англії 8 £ на акр до 1848 року і 12 £ після 1848 року, — становить масштаб при складанні орендних договорів. Для орендаря, що витрачає більше, надзиск, поки триває орендний договір, не перетворюється на ренту. Чи станеться це по закінченні орендного договору, залежатиме від конкуренції орендарів, які можуть робити таке саме надзвичайне авансування. При цьому не мається на увазі перманентних поліпшень ґрунту, що за однакової або навіть зменшеної витрати капіталу продовжують забезпечувати збільшений продукт. Ці поліпшення, хоч вони і є продуктом капіталу, проте, діють цілком так само, як різниця в природних якостях землі.

Отже, ми бачимо, що при диференційній ренті II значення має такий момент, який при диференційній ренті I як такий не виявляється, бо остання може і далі існувати незалежно від будь-якої зміни нормальної витрати капіталу на акр. Це є, з одного боку, згладжування наслідків різних витрат капіталу на регуляційній землі А, що продукт з неї виступає тепер просто як нормальний пересічний продукт з акра. З другого боку, це зміна в нормальному мінімумі або пересічній величині витрати капіталу на акр, так що ця зміна виступає як властивість землі. Нарешті, це — різниця способу перетворення надзиску на форму ренти.

Далі таблиця VI порівняно з таблицею I і II показує, що збіжжева рента проти I більше ніж подвоїлась, проти II збільшилась на $\frac{1}{5}$ квартера; тимчасом як грошова рента проти I подвоїлась, а проти II не змінилась. Вона значно зросла б, коли б (за інших рівних умов) більша частина додаткового капіталу припала на землю кращих родів, або коли б з, другого боку, дія додаткового капіталу на А була б менш значна і, отже, регуляційна пересічна ціна квартера з А була б вища.

Коли б збільшення родючості, що відбувається в наслідок додаткової витрати капіталу, різно впливало на різних родах землі, то це призвело б до зміни диференційних рент з цих земель.

В усякому разі доведено, що коли нижчає ціна продукції, в наслідок підвищення норми продуктивності додаткової витрати капіталу, — отже, коли ця продуктивність зростає у більшому відношенні, ніж авансований капітал, — рента з акра, наприклад, при подвоєній витрати капіталу може не тільки подвоїтись, але й більше, ніж подвоїтись. Але вона може і знизитись, коли в наслідок швидкого зростання продуктивності землі А ціна продукції зменшиться ще в значно більшій мірі.

Коли б ми припустили, що додаткові витрати капіталу, наприклад, на землях В і С збільшили продуктивність не в такій мірі, як на землі А, так що для земель В і С відносні ріжниць зменшуються і приріст продукту не компенсує пониження ціни, то проти таблиці II рента на D підвищилася б, на В і С знизилася б.

Таблиця VIa

Земля	Капітал		Зиск	Продукт з акра	Продажна ціна	Здобуток	Рента	
	акри	£					£	кв.
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$1 + 3 = 4$	$1\frac{1}{2}$	6	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$2 + 2\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$6\frac{3}{4}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{3}{4}$
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$3 + 5 = 8$	$1\frac{1}{2}$	12	4	6
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	$4 + 12 = 16$	$1\frac{1}{2}$	24	12	18
Разом	4	20		$32\frac{1}{2}$			$16\frac{1}{2}$	$24\frac{3}{4}$

Нарешті, грошова рента підвищилася б, коли б у кращі земельні ділянки, при тому самому відносному підвищенні родючості, вкладено було більше додаткового капіталу, ніж у землю А, або коли б додаткові вкладання капіталу в кращі земельні ділянки впливали, підвищуючи норму продуктивності. В обох випадках ріжниць зростали б.

Грошова рента понижується, коли поліпшення, що сталося в наслідок додаткової витрати капіталу, зменшує всі ріжниць, або частину їх, впливаючи більше на А, ніж на В і С. Вона понижується то більше, що незначніше підвищення продуктивності кращих земельних ділянок. Від відносної неоднаковості впливу залежить, чи підвищиться збіжжева рента, чи понизиться або залишиться без зміни.

Грошова рента підвищується, а також і збіжжева рента, або тоді, коли за незмінної відносної ріжниць в додатковій родючості різних земель більше вкладається додаткового капіталу в землю, що дає ренту, ніж у землю А, що не дає ренти, і більше у землю, що дає вищу, ніж у землю, що дає нижчу рен-

ту; або ж тоді, коли родючість, при однаковому додатковому капіталі, більше зростає на кращій і найкращій землі, ніж на землі А, причому грошова і збіжжева рента підвищується саме у такому відношенні, в якому це збільшення родючости на вищих розрядах землі вище, ніж на нижчих.

Але за всяких обставин рента відносно підвищується, коли підвищена продуктивність є наслідок додаткової витрати капіталу, а не просто наслідок збільшеної родючости за незмінної витрати капіталу. Це є абсолютний погляд, який показує, що тут, як і в усіх давніших випадках, рента і збільшена рента з акра (подібно до того, як при диференційній ренті I висота середньої ренти на всю оброблювану площу) є наслідок збільшеної витрати капіталу на землю, при чому байдуже, чи функціонує ця витрата з сталою нормою продуктивности за сталих або понижених цін, чи з низхідною нормою продуктивности за сталих або за понижених цін, чи з висхідною нормою продуктивности за понижених цін. Бо наше припущення: стала ціна за сталої, низхідної або висхідної норми продуктивности додаткового капіталу, і низхідна ціна, за сталої, низхідної і висхідної норми продуктивности, зводиться ось до чого: стала норма продуктивности додаткового капіталу при сталій або низхідній ціні, низхідна норма продуктивности при сталій або низхідній ціні, висхідна норма продуктивности за сталої і низхідної ціни. Хоч в усіх цих випадках рента може залишитися без зміни і може понизитись, вона понизилася б значніше, коли б додаткове вживання капіталу, за інших незмінних обставин не зумовлювало збільшення родючости. Додаткове вкладення капіталу тоді завжди є за причину відносної висоти ренти, хоча б абсолютно вона й понизилася.

Диференційна рента II. Третій випадок: висхідна ціна продукції

[Підвищення ціни продукції має за свою передумову, що продуктивність землі найгіршої якості, що не дає ренти, зменшується. Ціна продукції, взята нами за регуляційну, може піднятися вище від 3 £ за кв., лише тоді, коли $2\frac{1}{2}$ £, витрачені на А, продукуватимуть менш за 1 квартал, або 5 £ менш за 2 квартали, або коли б довелося обробляти землю ще гіршої якості, ніж А.

За незмінної або навіть висхідної продуктивності другого вкладення капіталу це було б можливе лише тоді, коли б продуктивність першого вкладення в $2\frac{1}{2}$ £ зменшилась. Цей випадок трапляється досить часто. Наприклад, коли виснажений при поверховій оранці зверхній шар ґрунту дає при старій системі обробітку дедалі менші врожаї, то витягнений на поверхню з допомогою глибшої оранки нижній шар за раціонального обробітку починає давати вищі урожаї, ніж давніш. Але цей спеціальний випадок, точно кажучи, сюди не стосується. Пониження продуктивності першої витрати капіталу в $2\frac{1}{2}$ £ зумовлює для кращих земель, навіть коли там припустити аналогічні відношення, пониження диференційної ренти I; проте тут ми розглядаємо лише диференційну ренту II. Але тому, що даний спеціальний випадок не може статися, коли не припускається існування диференційної ренти II і тому, що він в дійсності становить відбитий вплив модифікації диференційної ренти I на диференційну ренту II, то ми наведемо приклад цього випадку.

Таблиця VII

Рід землі	акри	Капітал		Зиск	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма ренти
		£	£						£	кв.	
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$\frac{1}{2} + 1\frac{1}{4} = 1\frac{3}{4}$	$3\frac{3}{7}$	6	0	0	0	
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + 2\frac{1}{2} = 3\frac{1}{2}$	$3\frac{3}{7}$	12	$1\frac{3}{4}$	6	120	
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1\frac{1}{2} + 3\frac{3}{4} = 5\frac{1}{4}$	$3\frac{3}{7}$	18	$3\frac{1}{2}$	12	240	
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 5 = 7$	$3\frac{3}{7}$	24	$5\frac{1}{4}$	18	360	
Разом		20			$17\frac{1}{2}$		60	$10\frac{1}{2}$	36	240*	

Грошова рента, як і грошовий добуток, лишаються ті самі, що і в таблиці II. Підвищена регуляційна ціна продукції точнісінько покриває те, що втрачено на кількості продукту; а що ця ціна продукції і кількість продукту змінюються в зворотному відношенні, то само собою зрозуміло, що добуток їх лишається той самий.

У вищенаведеному випадку ми припускали, що продуктивна сила другого капіталовкладення вища, ніж первісна продуктивність першого вкладення. Справа не зміниться, коли ми припустимо для другого капіталовкладення лише таку саму продуктивність, що її мала первісна продуктивність першого вкладення, як от у таблиці VIII.

Таблиця VIII

Рід землі	акри	Капітал		Зиск	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
		£	£						£	кв.	
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$\frac{1}{2} + 1 = 1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0	
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + 2 = 3$	4	12	$1\frac{1}{2}$	6	120	
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1\frac{1}{2} + 3 = 4\frac{1}{4}$	4	18	3	12	240	
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 4 = 6$	4	24	$4\frac{1}{2}$	18	360	
Разом		20			15		60	9	36	240	

І тут ціна продукції, яка підвищується в тому самому відношенні, зумовлює те, що зменшення продуктивності цілком урівноважується так щодо здобутку,

* Тут, як і далі в таблицях VIII, IX, і X пересічну норму ренти обчислено не до всього вкладеного ...

як і щодо грошової ренти.

У своєму чистому вигляді третій випадок виступає лише за низхідної продуктивності другого капіталовкладення, тимчасом як продуктивність першого вкладення, як це всюди припускалось для першого і другого випадків, лишається сталою. Диференційна рента I тут не зачіпається, зміна відбувається лише з тією частиною, що походить з диференційної ренти II. Ми подаємо два приклади: в першому продуктивність другого капіталовкладення зводиться до $\frac{1}{2}$, у другому — до $\frac{1}{4}$ продуктивності першого вкладення.

Таблиця IX

Рід землі	Капітал		Зиск		Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
	акри	£	£	£				кв.	£	
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + \frac{1}{2} = 1\frac{1}{2}$	4	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + 1 = 3$	4	12	$1\frac{1}{2}$	6	120
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + 1\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$	4	18	3	12	240
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 2 = 6$	4	24	$4\frac{1}{2}$	18	360
Разом		20			15		60	9	36	240

Таблиця IX та сама, що й таблиця VIII, тільки в таблиці VIII зменшення продуктивності припадає на перше, в таблиці IX — на друге капіталовкладення.

Таблиця X

Рід землі	Капітал		Зиск		Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Норма надзиску
	акри	£	£	£				кв.	£	
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$1 + \frac{1}{4} = 1\frac{1}{4}$	$4\frac{4}{5}$	6	0	0	0
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$2 + \frac{1}{2} = 2\frac{1}{2}$	$4\frac{4}{5}$	12	$1\frac{1}{4}$	6	120
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$3 + \frac{3}{4} = 3\frac{3}{4}$	$4\frac{4}{5}$	18	$2\frac{1}{2}$	12	240
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2} = 5$	1	6	$4 + 1 = 5$	$4\frac{4}{5}$	24	$3\frac{3}{4}$	18	360
Разом		20		24	$12\frac{1}{2}$		60	$7\frac{1}{2}$	36	240

В цій таблиці загальний добуток, сума грошової ренти і норма ренти теж лишаються такі самі, як у таблицях, II, VII і VIII, бо продукт і продажна ціна знов таки змінились у зворотному відношенні, а капіталовкладення лишилось

те саме.

Але як стоїть справа в іншому випадку, можливого за висхідної ціни продукції, а саме в тому випадку, коли гірша земля, яку до цього часу не варто було обробляти, тепер починає оброблятись.

Припустімо, що така земля, яку ми позначимо *a*, вступає в конкуренцію. Тоді земля А, що не давала до цього часу ренти, почала б давати ренту, і вище-наведені таблиці VII, VIII і X набули б такого вигляду:

Таблиця VIIa

Рід землі	Капітал		Зиск	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Підвищення
	акри	£						£	£	
a	1	5	1	6	1½	4	6	0	0	0
A	1	2½ + 2½	1	6	½ + 1¼ = 1¾	4	7	¼	1	1
B	1	2½ + 2½	1	6	1 + 2½ = 3½	4	14	2	8	1 + 7
C	1	2½ + 2½	1	6	1½ + 3¾ = 5¼	4	21	3¾	15	1 + 2 × 7
D	1	2½ + 2½	1	6	2 + 5 = 7	4	28	5½	22	1 + 3 × 7
Разом				30	19		76	11½	46	

Таблиця VIIIa

Рід землі	Капітал		Зиск	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Підвищення
	акри	£						£	£	
a	1	5	1	6	1¼	4½	6	0	0	0
A	1	2½ + 2½	1	6	½ + 1 = 1½	4½	7½	¼	1½	1½
B	1	2½ + 2½	1	6	1 + 2 = 3	4½	14½	1	8½	1½ + 7½
C	1	2½ + 2½	1	6	1½ + 3 = 4½	4½	21¾	2¼	15¾	1½ + 2 × 7½
D	1	2½ + 2½	1	6	2 + 4 = 6	4½	28½	4¾	22½	1½ + 3 × 7½
Разом	5			30	16¼		78	9	48	

... капіталу, а тільки до капіталу, вкладеного в рентодайні ділянки. Ред.

Таблиця Ха

Рід землі	Капітал		Зиск	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента		Підвищення
	акри	£						£	£	
a	1	5	1	6	$1\frac{1}{8}$	$5\frac{1}{3}$	6	0	0	0
A	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$1 + \frac{1}{4} = 1\frac{1}{4}$	$5\frac{1}{3}$	$6\frac{2}{3}$	$\frac{1}{8}$	$\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3}$
B	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$2 + \frac{1}{2} = 2\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{3}$	$13\frac{1}{3}$	$1\frac{3}{8}$	$7\frac{1}{3}$	$\frac{2}{3} + 6\frac{2}{3}$
C	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$3 + \frac{3}{4} = 3\frac{3}{4}$	$5\frac{1}{3}$	20	$2\frac{5}{8}$	14	$\frac{2}{3} + 2 \times 6\frac{2}{3}$
D	1	$2\frac{1}{2} + 2\frac{1}{2}$	1	6	$4 + 1 = 5$	$5\frac{1}{3}$	$26\frac{2}{3}$	$3\frac{7}{8}$	$20\frac{2}{3}$	$\frac{2}{3} + 3 \times 6\frac{2}{3}$
Разом				30		$13\frac{5}{8}$	$72\frac{2}{3}$	8	$42\frac{2}{3}$	

Приєднанням землі *a* породжується нову диференційну ренту I; на цій новій основі розвивається потім диференційна рента II теж у зміненому вигляді. Земля *a* має в кожній з трьох вищенаведених таблиць ріжну родючість; ряд відповідно висхідних ступенів родючости починається лише з A. Відповідно до цього розміщується і ряд висхідних рент. Рента з найгіршої рентадайної землі, що раніш ренти не давала, становить постійну величину, яка просто приєднується до всіх вищих рент; лише за вирахуванням цієї сталой величини ясно виступає при порівнянні вищих рент ряд різниць і його паралелізм з рядом, що визначає родючість різних земель. У всіх таблицях різні ступені родючости, починаючи з A до D, стосуються один до одного, як 1 : 2 : 3 : 4, і відповідно до цього ренти стосуються одна до однієї:

$$\begin{aligned} & \text{в VIIa, як } 1 : 1 + 7 : 1 + 2 \times 7 : 1 + 3 \times 7, \\ & \text{в VIIIa, як } 1\frac{1}{5} : 1\frac{1}{5} + 7\frac{1}{5} : 1\frac{1}{5} + 2 \times 7\frac{1}{5} : 1\frac{1}{5} + 3 \times 7\frac{1}{5}, \\ & \text{в Ха, як } \frac{2}{3} : \frac{2}{3} + 6\frac{2}{3} : \frac{2}{3} + 2 \times 6\frac{2}{3} : \frac{2}{3} + 3 \times 6\frac{2}{3}. \end{aligned}$$

Коротко: коли рента з A = *n*, а рента з землі безпосередньо вищої родючости = *n* + *t*, то ряд буде такий: *n* : *n* + *t* : *n* + 2*t* : *n* + 3*t* і т. д. — Ф. Е.]

[А що вищенаведений третій випадок в рукопису не був опрацьований — там є лише його заголовок, — то завдання редактора було по змозі доповнити це, як зроблено вище. Але йому лишається ще зробити загальні висновки, що впливають з усього попереднього дослідження диференційної ренти II в її трьох головних випадках і дев'ятох похідних випадках. Але для цієї мети наведені в рукопису випадки надаються лише дуже мало. Поперше, в них порівнюються ділянки землі, що з них здобутки для площ однакової вели-

чини стосуються як $1 : 2 : 3 : 4$; отже, беруться ріжниці, що вже від самого початку дуже перебільшені, і які в дальшому розвитку зроблених на цій основі припущень і обчислень призводять до цілком насильницьких числових відношень. Але подруге, вони спричинюють зовсім фалшиве уявлення. Коли для ступенів родючости, що стосуються один до одного, як $1 : 2 : 3 : 4$ тощо, виникають ренти ряду $0 : 1 : 2 : 3$ тощо, то зараз же постає спокуса вивести другий ряд з першого і пояснити подвоєння, потроєння тощо рент, подвоєнням потроєнням тощо всього здобутку. Але це було б цілком помилково. Ренти стосуються як $0 : 1 : 2 : 3 : 4$ навіть тоді, коли ступені родючости стосуються як $n : n + 1 : n + 2 : n + 3 : n + 4$; ренти стосуються одна до однієї, не як ступені родючости, а як ріжниці родючости, виходячи з землі, що не дає ренти, як нулевої точки.

Таблиці оригіналу потрібно було навести для пояснення тексту. Але щоб здобути наочну основу для наведених нижче наслідків дослідження, я далі даю новий ряд таблиць, що в них здобуток показано в бушелях ($\frac{1}{8}$ квартера, або 36, 35 літра) і шилінгах (= марці).

Перша таблиця (XI) відповідає давнішій таблиці I. Вона дає здобутки і ренти для земель п'ятьох якостей $A - E$, при першій витраті капіталу в 50 ш., що разом з 10 ш. зиску = 60 ш. усієї ціни продукції на акр. Здобутки збіжжя взято низькі: 10, 12, 14, 16, 18 бушелів з акра. Регуляційна ціна продукції, яка тут складається, є 6 ш. за бушель.

Дальші 13 таблиць відповідають трьом випадкам диференційної ренти II, розгляненим в цьому і в обох попередніх розділах, при чому припускається, що додаткова витрата капіталу на тій самій землі рівна 50 ш. на акр за сталої, низхідної і висхідної ціни продукції. Кожен з цих випадків знову таки подається так, як він складається 1) за сталої, 2) за низхідної, 3) за висхідної продуктивности другої витрати капіталу проти першої. При цьому постають ще деякі особливо наочні варіанти.

В випадку I: стала ціна продукції, ми маємо:

Варіант 1: незмінна продуктивність другої витрати капіталу (таблиця XII).

Варіант 2: низхідна продуктивність. Це може статися лише тоді, коли на землі A не робиться жодної другої витрати. А саме або:

а) так, що земля B теж не дає ренти (таблиця XIII), або

б) так, що земля B не стає землею, що зовсім не дає ренти (таблиця XIV).

Варіант 3: висхідна продуктивність (таблиця XV). І цей випадок виключає другу витрату капіталу на землю A .

В випадку II: низхідна ціна продукції, ми маємо:

Варіант 1: незмінна продуктивність другої витрати (таблиця XVI).

Варіант 2: низхідна продуктивність (таблиця XVII). Обидва варіанти призводять до того, що земля A вилучається з числа конкурентних земель, земля B

перестає давати ренту і регулює ціну продукції.

Варіант 3: висхідна продуктивність (таблиця XVIII). Тут земля А лишається регуляційною.

У випадку III: висхідна ціна продукції, можливі дві видозміни: земля А може лишитися землею, що не дає ренти і яка регулює ціни, або ж в конкуренцію вступає земля гіршої якості, ніж А, і починає регулювати ціну, так що А тоді дає ренту.

Перша видозміна: земля А залишається регуляційною.

Варіант 1: незмінна продуктивність другої витрати (таблиця XIX). Це припустиме лише за тієї передумови, що продуктивність першої витрати зменшується.

Варіант 2: низхідна продуктивність другої витрати (таблиця XX); це не виключає того, що продуктивність першої витрати не зміниться.

Варіант III: Висхідна продуктивність другої витрати (таблиця XXI); це знов таки зумовлює низхідну продуктивність першої витрати.

Друга видозміна: земля гіршої якості, (позначувана: літерою а) вступає в конкуренцію; земля А дає ренту.

Варіант 1: Незмінна продуктивність другої витрати (таблиця XXII).

Варіант 2: Низхідна продуктивність (таблиця XXIII).

Варіант 3: Висхідна продуктивність (таблиця XXIV).

Ці три варіанти відповідають загальним умовам проблеми і не дають приводу до будь-яких зауважень.

Тепер ми наведемо таблиці:

Таблиця XI

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента	Підвищення ренти
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.	
A	60	10	6	60	0	0
B	60	12	6	72	12	12
C	60	14	6	84	24	2 × 12
D	60	16	6	96	36	3 × 12
E	60	18	6	108	48	4 × 12
					120	10 × 12

За другої витрати капіталу на тій самій землі.

Перший випадок: за незмінної ціни продукції.

Варіант 1: за незмінної продуктивності другої витрати капіталу.

Таблиця XII

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здо-буток	Рента	Підвищення ренти
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.	
A	$60 + 60 = 120$	$10 + 10 = 20$	6	120	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 12 = 24$	6	144	24	24
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 14 = 28$	6	168	48	2×24
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 16 = 32$	6	192	72	3×24
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 18 = 36$	6	216	96	4×24
					240	10×24

Варіант 2: за низхідної продуктивності другої витрати капіталу: на землі А не зроблено другої витрати.

1) Коли земля В стає землею, що не дає ренти.

Таблиця XIII

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здо-буток	Рента	Підвищення ренти
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.	
A	60	10	6	60	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 8 = 20$	6	120	0	0
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 9\frac{1}{3} = 23\frac{1}{3}$	6	140	20	20
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 10\frac{2}{3} = 26\frac{2}{3}$	6	160	40	2×20
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 12 = 30$	6	180	60	3×20
					120	6×20

2) Коли земля В не стає землею, що зовсім не дає ренти.

Таблиця XIV

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здо-буток	Рента	Підвищення ренти
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.	
A	60	10	6	60	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 9 = 21$	6	126	6	6
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 10\frac{1}{2} = 24\frac{1}{2}$	6	147	27	$6 + 21$
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 12 = 28$	6	168	48	$6 + 2 \times 21$
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 13\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	6	189	69	$6 + 3 \times 21$
					150	$4 \times 6 + 6 \times 21$

Варіант 3: за висхідної продуктивності другої витрати капіталу; на землі А тут теж не робиться другої витрати.

Таблиця XV

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента	Підвищення ренти
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.	
A	60	10	6	60	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 15 = 27$	6	162	42	42
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 17\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	6	189	69	$42 + 27$
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 20 = 36$	6	216	96	$42 + 2 \times 27$
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 22\frac{1}{2} = 40\frac{1}{2}$	6	243	123	$42 + 3 \times 27$
					330	$4 \times 42 + 6 \times 27$

Другий випадок за низхідної ціни продукції.

Варіант 1: за незмінної продуктивності другої витрати капіталу: земля А випадає з конкуренції, земля В стає землею, що не дає ренти.

Таблиця XVI

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента	Підвищення ренти
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.	
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 12 = 24$	5	120	0	0
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 14 = 28$	5	140	20	20
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 16 = 32$	5	160	40	2×20
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 18 = 36$	5	180	60	3×20
					120	6×20

Варіант 2: за низхідної продуктивності другої витрати капіталу; земля А випадає з конкуренції, земля В стає землею, що не дає ренти.

Таблиця XVII

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здо-буток	Рента	Підвищення ренти
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.	
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 9 = 21$	$5\frac{2}{7}$	120	0	0
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 10\frac{1}{2} = 24\frac{1}{2}$	$5\frac{2}{7}$	140	20	20
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 12 = 28$	$5\frac{2}{7}$	160	40	2×20
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 13\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	$5\frac{2}{7}$	180	60	3×20
					120	6×20

Варіант 3: за висхідної продуктивності другої витрати капіталу; земля A залишається конкурентною. Земля B дає ренту.

Таблиця XVIII

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здо-буток	Рента	Підвищення ренти
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.	
A	$60 + 60 = 120$	$10 + 15 = 25$	$4\frac{2}{5}$	120	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 18 = 30$	$4\frac{2}{5}$	144	24	24
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 21 = 35$	$4\frac{2}{5}$	168	48	2×24
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 24 = 40$	$4\frac{2}{5}$	192	72	3×24
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 27 = 45$	$4\frac{2}{5}$	216	96	4×24
					240	10×24

Третій випадок: За висхідної ціни продукції.

A. Коли земля A не дає ренти й продовжує регулювати ціну.

Варіант 1: За незмінної продуктивності другої витрати капіталу, що зумовлює низхідну продуктивність першої витрати.

Таблиця XIX

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здо- буток	Рента	Підвищення ренти
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.	
A	$60 + 60 = 120$	$7\frac{1}{2} + 10 = 17\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	120	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$9 + 12 = 21$	$6\frac{6}{7}$	144	24	24
C	$60 + 60 = 120$	$10\frac{1}{2} + 14 = 24\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	168	48	2×24
D	$60 + 60 = 120$	$12 + 16 = 28$	$6\frac{6}{7}$	192	72	3×24
E	$60 + 60 = 120$	$13\frac{1}{2} + 18 = 31\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	216	96	4×24
					240	10×24

Варіант 2: За низхідної продуктивності другої витрати капіталу, що не виключає незмінюваної продуктивності першої витрати.

Таблиця XX

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здо- буток	Рента	Підвищення ренти
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.	
A	$60 + 60 = 120$	$10 + 5 = 15$	8	120	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$12 + 6 = 18$	8	144	24	24
C	$60 + 60 = 120$	$14 + 7 = 21$	8	168	48	2×24
D	$60 + 60 = 120$	$16 + 8 = 24$	8	192	72	3×24
E	$60 + 60 = 120$	$18 + 9 = 27$	8	216	96	4×24
					240	10×24

Варіант 3: За висхідної продуктивності другої витрати капіталу, що, за даних припущень, обумовлює низхідну продуктивність першої витрати.

Таблиця XXI

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здо- буток	Рента	Підвищення ренти
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.	
A	$60 + 60 = 120$	$5 + 12\frac{1}{2} = 17\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	120	0	0
B	$60 + 60 = 120$	$6 + 15 = 21$	$6\frac{6}{7}$	144	24	24
C	$60 + 60 = 120$	$7 + 17\frac{1}{2} = 24\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	168	48	2×24
D	$60 + 60 = 120$	$8 + 20 = 28$	$6\frac{6}{7}$	192	72	3×24
E	$60 + 60 = 120$	$9 + 22\frac{1}{2} = 31\frac{1}{2}$	$6\frac{6}{7}$	216	96	4×24
					240	10×24

В. Коли гірша (позначувана літерою а) земля стає землею, яка регулює ціну і через те А починає давати ренту. Де не виключає можливості незмінюваної продуктивності другої витрати для всіх варіантів.

Варіант 1: Незмінювана продуктивність другої витрати капіталу.

Таблиця XXII

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здо-буток	Рента	Підвищення ренти
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.	
а	120	16	7½	120	0	0
А	60 + 60 = 120	10 + 10 = 20	7½	150	30	30
В	60 + 60 = 120	12 + 12 = 24	7½	180	60	2 × 30
С	60 + 60 = 120	14 + 14 = 28	7½	210	90	3 × 30
Д	60 + 60 = 120	16 + 16 = 32	7½	240	120	4 × 30
Е	60 + 60 = 120	18 + 18 = 36	7½	270	150	5 × 30
					450	15 × 30

Варіант 2: Низхідна продуктивність другої витрати капіталу.

Таблиця XXIII

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здо-буток	Рента	Підвищення ренти
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.	
а	120	15	8	120	0	0
А	60 + 60 = 120	10 + 7½ = 17½	8	140	20	20
В	60 + 60 = 120	12 + 9 = 21	8	168	48	20 + 28
С	60 + 60 = 120	14 + 10½ = 24½	8	194	76	20 + 2 × 28
Д	60 + 60 = 120	16 + 12 = 28	8	224	104	20 + 3 × 28
Е	60 + 60 = 120	18 + 13½ = 31½	8	252	132	20 + 4 × 28
					380	5 × 20 + 10 × 28

Варіант 3: Висхідна продуктивність другої витрати капіталу.

Таблиця XXIV

Рід землі	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Здобуток	Рента	Підвищення ренти	
	ш.	бушелі	ш.	ш.	ш.		
a	120	16	7½	120	0	0	
A	60 + 60 = 120	10 + 12½ = 22½	7½	168¾	48¾	15 +	33¾
B	60 + 60 = 120	12 + 15 = 27	7½	202½	82½	15 + 2 ×	33¾
C	60 + 60 = 120	14 + 17½ = 31½	7½	236¼	116¼	15 + 3 ×	33¾
D	60 + 60 = 120	16 + 20 = 36	7½	270	150	15 + 4 ×	33¾
E	60 + 60 = 120	18 + 22½ = 40½	7½	303¾	183¾	15 + 5 ×	33¾
					581¾	5 × 15 + 15 × 33¾	

Отож з цих таблиць випливає таке.

Насамперед, що у ряду рент відношення точно такі самі, як у ряду ріжниць родючости, виходячи з регуляційної землі, що не дає ренти, як нулевого пункту. Рента визначається не абсолютним здобутком, а лише ріжницями здобутку. Чи дають різного роду землі 1, 2, 3, 4, 5 бушелів, чи 11, 12, 13, 14, 15 бушелів здобутку з акра, ренти в обох випадках становлять ряд: 0, 1, 2, 3, 4 бушелі, або відповідний цьому грошовий здобуток.

Але куди важливіший наслідок є у відношенні до загальної суми, ренти при повторній витраті капіталу на тій самій землі.

В п'ятьох випадках з досліджених тринадцятьох *подвоюється* разом з витратою капіталу і загальна сума ренти; замість 10 × 12 ш. вона стає 10 × 24 ш. = 240 ш. Випадки ці такі:

Випадок I, стала ціна, варіант I: незмінне підвищення продукції (таблиця XII).

Випадок II, низхідна ціна, варіант III: ростуче підвищення продукції (таблиця XVIII).

Випадок III, висхідна ціна, перша видозміна, коли земля A залишається регуляційною у всіх трьох варіантах (таблиці XIX, XX, XXI).

У чотирьох випадках рента підвищується *більш, ніж удвоє*, а саме:

Випадок I, варіант III: стала ціна, але ростуче підвищення продукції (таблиця XV). Сума ренти підвищується до 330 ш.

Випадок III, друга видозміна, коли земля A дає ренту в усіх трьох варіантах (таблиця XXII, рента = 15 × 30 = 450 ш.; таблиця XXIII, рента = 5 × 20 + 10 × 28 = 380 шил.; таблиця XXIV, рента = 5 × 15 + 15 × 33¾ = 581¼ ш.).

В одному випадку вона *підвищується*, але не до подвійної суми проти ренти, одержуваної при першій витраті капіталу.

Випадок I, стала ціна, варіант II: низхідна продуктивність другої витрати

за умов, коли *B* не стає землею, що зовсім не дає ренти (таблиця XIV, рента $= 4 \times 6 + 6 \times 21 = 150$ ш.).

Нарешті, тільки в трьох випадках загальна рента при другій витраті капіталу, для всіх родів землі разом, лишається в тому самому становищі, як при першій витраті (таблиця XI); це ті випадки, коли земля *A* перестає брати участь у конкуренції, а земля *B* стає регуляційною, і тому землею, що не дає ренти. Отже, рента відпадає не тільки з *B*, але вона зменшується в кожному наступному члені ряду рент; цим зумовлюється наслідок. Випадки ці такі:

Випадок I, варіант II, коли умови такі, що земля *A* випадає (таблиця XIII). Сума рент дорівнює 6×20 , отже $10 \times 12 = 120$, як у таблиці XI.

Випадок II, варіант I і II. Тут, згідно з припущеннями, неодмінно випадає земля *A* (таблиці XVI і XVII), і сума ренти є знову $6 \times 20 = 10 \times 12 = 120$ ш.

Таким чином це значить: в переважній більшості всіх можливих випадків в наслідок збільшеного приміщення капіталу в землю рента підвищується як з акра землі, що дає ренту, так і в її загальній сумі. Лише в трьох випадках з досліджених тринадцятих загальна сума її лишається без зміни. Це ті випадки, коли найгіршої якості земля, що до того часу не давала ренти й відіграла роль регуляційної землі, перестає брати участь у конкуренції, і земля безпосередньо краща якістю стає на її місце, отже, перестає давати ренту. Але і в цих випадках ренти з кращих земель підвищуються проти тих рент, які завдячують своїм походженням першій витраті капіталу; коли рента з *C* понижується з 24 до 20, то для *D* і *E* вона підвищується з 36 і 48 до 40 і 60 ш.

Пониження загальної суми рент нижче від того рівня, що вона мала за першої витрати капіталу (таблиця XI) було б можливе лише тоді, коли б, крім землі *A*, перестала брати участь у конкуренції і земля *B*, і земля *C* зробилася б регуляційною землею, що не дає ренти.

Отже, що більше капіталу вживається на землі, що вищого розвитку досягли у країні хліборобство і цивілізація взагалі, то вище підносяться ренти з акра, так само як і загальна сума рент, то колосальніший стає податок, що його виплачує суспільство великим земельним власникам у вигляді надзисків, — доки всі роди землі, що вже підлягли обробленню, зберігають здатність до конкуренції.

Цей закон пояснює дивовижну живучість кляси великих землевласників. Жодна інша кляса суспільства не живе так марнотратно, як ця; жодна інша не заявляє такої претенсії на звичну «відповідну станови» розкіш, хоч би звідки одержувано для цього гроші; жодна інша кляса не нагромаджує з таким легким серцем боргів за боргами. А проте, вона завжди хоч і вскочить, а вискочить — завдяки капіталові, що його інші люди вклали в землю і що дає їй ренти по-завсяким співвідношенням з зисками, що їх одержує з нього капіталіст. Але той самий закон пояснює також, чому ця живучість великого землевласника

поволі вичерпується.

Коли 1846 року скасовано було в Англії збіжжеві мита, англійські фабриканти думали, що цим вони перетворили землевласницьку аристократію на павперів. Замість цього вона забагатіла більше, ніж будь-коли раніш. Яким чином це сталося? Дуже просто. Поперше, від цього часу до орендарів почали ставити закріплену контрактом вимогу, за якою вони зобов'язувалися витрачати щорічно по 12 £ замість 8 £ на акр, і по-друге, землевласники, що мали і в нижній палаті дуже численних представників, асигнували собі велику державну допомогу для дренажу та інших перманентних поліпшень своїх земель. А що цілковитого витиснення найгіршої землі не сталося, а відбулося, щонайбільше, застосування її для іншої мети, та й то здебільша тимчасове, то ренти підвищились відповідно до підвищеної витрати капіталу, і земельна аристократія виграла від цього більше, ніж будь-коли раніш.

Але все минає. Трансатлантийські пароплави, а також північно південноамериканські та індійські залізниці дали змогу цілком особливим країнам конкурувати на європейських збіжжєвих ринках. Це були, з одного боку, північноамериканські прерії, аргентинські пампаси, степи вже від природи придатні для обробітки плугом, незайманий ґрунт, що багато років давав багаті врожаї навіть за примітивної культури і без добрива. Далі це були землі російських та індійських комуністичних громад, які мусили продавати частину свого продукту, до того ж дедалі більшу, щоб одержати гроші для виплати податків, що їх виплачувати примушував, досить часто з допомогою катування, нещадний деспотизм держави. Ці продукти продавалося безвідносно до цін продукції, продавалося за ціну, яку пропонував торговець, бо селянин на строк виплати мусив мати гроші хоч би за яку ціну. І з цією конкуренцією, — незайманої степової землі, а також російських та індійських селян, що знемагають під податковим пресом, — європейський орендар і селянин не міг упоратись при старих рентах. Частина землі в Європі остаточно стала щодо продукції збіжжя, конкурентно неспроможною, ренти всюди занепали; другий наш випадок, варіант II: низхідна ціна і низхідна продуктивність додаткових витрат капіталу зробився загальним правилом для Європи, звідси лемент аграріїв від Шотландії до Італії, від Південної Франції до Східної Пруссії. На щастя, ще геть не всі степові землі оброблено; їх ще надто досить для того, щоб зруйнувати все європейське велике землеволодіння та крім того і дрібне. — Ф. Е.]

Рубрики, під якими треба дослідити ренту, такі:

А. Диференційна рента.

1) Поняття диференційної ренти. Ілюстрація силою води. Перехід до власне хліборобської ренти.

2) Диференційна рента I, що походить з різниці в родючості різних земельних ділянок.

3) Диференційна рента II, що походить з послідовної витрати капіталу на тій самій землі. Диференційна рента II підлягає дослідженню:

- a) при сталій,
- b) при низхідній,
- c) при висхідній ціні продукції.

I далі:

- d) перетворення надзиску в ренту.
- 4) Вплив цієї ренти на норму зиску.
- V. Абсолютна рента.
- C. Ціна землі.
- D. Кінцеві зауваження про земельну ренту.

Як загальний наслідок розгляду диференційної ренти, виходить таке:

Перше: Створення надзиску може відбуватися різними шляхами. З одного боку, на базі диференційної ренти I, тобто на базі витрати всього хліборобського капіталу на земельній площі, що складається з земель різної родючості. Далі, як диференційна рента II, на базі різної диференційної продуктивності послідовних витрат капіталу на тій самій землі, тобто на базі більшої продуктивності, визначеної, наприклад, у квартерах пшениці, ніж та, що постає при тій самій витраті капіталу на найгіршій землі, що не дає ренти, але регулює ціну продукції. Але хоч би як виникали ці надзиски, перетворення їх у ренту, отже, їх перехід від орендаря до землевласника, завжди припускав як попередню умову, що різні дійсні індивідуальні ціни продукції (тобто незалежно від загальної ціни продукції, що регулює ринок) окремих продуктів, окремих послідовних витрат капіталу попередньо вирівнюються в індивідуальну пересічну ціну продукції. Надмір загальної регуляційної ціни продукції продукту з акра над цією його індивідуальною пересічною ціною продукції становить і визначає величину ренти на акр. При диференційній ренті I диференційні наслідки розпізнаються сами по собі, бо вони постають на різних ділянках землі, що лежать одна поза однією і одна біля однієї, — за такої витрати капіталу на акр, яку береться за нормальну, і при відповідному до цієї витрати нормальному обробленні. При диференційній ренті II їх спершу треба зробити розрізнюваними; справді, вони мусять бути перетворені зворотно у диференційну ренту I, а це можна зробити лише зазначеним способом. Візьмімо, наприклад, таблицю III, ст. 149.

Земля B дає в наслідок першої витрати капіталу в $2\frac{1}{2}$ £ 2 квартали з акра, а в наслідок другої витрати, однакової розміром, — $1\frac{1}{2}$ квартали; разом $3\frac{1}{2}$

квартири з того самого акра. За цими $3\frac{1}{2}$ квартирами, що вирости на тій самій землі, не можна побачити, яка частина з них є продуктом витрати капіталу I і яка витрати капіталу II. Вони в дійсності становлять продукт усього капіталу в 5 £; і дійсний факт є лише в тому, що капітал в $2\frac{1}{2}$ £ дав 2 квартири, а капітал в 5 £ — не 4, а $3\frac{1}{2}$ квартири. Справа ані трохи не змінилася б, якби ці 5 £ дали 4 квартири, так що продукти обох витрат капіталу були б однакові, або навіть 5 квартирів, так що друга витрата капіталу дала б надмір в 1 квартал. Ціна продукції перших двох квартирів дорівнює $1\frac{1}{2}$ £ за квартал, ціна продукції других $1\frac{1}{2}$ квартирів є 2 £ за квартал. Ці $3\frac{1}{2}$ квартири разом коштують тому 6 £. Це є індивідуальна ціна продукції всього продукту, а пересічно вона становить 1 £ $14\frac{2}{7}$ ш. за квартал, округло, скажімо, $1\frac{3}{4}$ £. За загальної ціни продукції в 3 £, що визначається землею А, це дає надзиск в $1\frac{1}{4}$ £ на квартал і, отже, для $3\frac{1}{2}$ квартирів разом. — $4\frac{3}{8}$ £. За пересічної ціни продукції з землі В це становить округло $1\frac{1}{2}$ квартера. Надзиск з В визначається, отже, у відповідній частині продукту з В, в цих $1\frac{1}{2}$ квартерах, які становлять ренту, визначену в збіжжі, і які продаються по загальній ціні продукції за $4\frac{1}{2}$ £. Але, навпаки, надмірний продукт з акра землі В, надмірний проти продукту з акра землі А, не можна просто вважати за надзиск, а тому й за надпродукт. Згідно з припущенням акр землі В продукує $3\frac{1}{2}$ квартири, акр землі А лише 1 квартал. Надмірний продукт з землі В є, отже, $2\frac{1}{2}$ квартири, але надпродукт є лише $1\frac{1}{2}$ квартири; бо в землю В вкладено удвоє більший капітал, ніж у землю А, і тому вся ціна продукції тут удвоє більша. Коли б у землю А також було вкладено 5 £ і норма продуктивності лишилася б без зміни, то продукт становив би 2 квартири замість одного, і таким чином виявилось б, що дійсний надпродукт можна знайти порівнянням не $3\frac{1}{2}$ і 1, а $3\frac{1}{2}$ і 2; що, отже, він дорівнює не $2\frac{1}{2}$, а лише $1\frac{1}{2}$ квартирам. Але далі, якби в землю В було вкладено третю порцію капіталу в $2\frac{1}{2}$ £, що дала б лише 1 квартал, так що він коштував би 3 £, як на землі А, то його продажна ціна в 3 £ покрила б тільки ціну продукції, дала б лише пересічний зиск, але не дала б надзиску, а отже і нічого, що могло б перетворитися на ренту. Продукт з акра будь-якого роду землі, порівняно з продуктом з акра землі А, не показує ані того, чи є він продукт однакової або більшої витрати капіталу, ані того, чи надмірний продукт покриває тільки ціну продукції, чи завдячує він своїм виникненням вищій продуктивності додаткового капіталу.

Друге: З щойно викладеного випливає, що при низхідній нормі продуктивності додаткових витрат капіталу, за межу котрих, — оскільки мова йде про створення нового надзиску, — є така витрата капіталу, що покриває лише ціну продукції, тобто що продукує квартал так само дорого, як рівна витрата капіталу на землі А, отже, згідно з припущенням, за 3 £, — випливає, що за межу, на якій загальна витрата капіталу на акр землі В перестала б давати ренту, є та, коли індивідуальна пересічна ціна продукції продукту з акра землі

В підвищилася б до рівня ціни продукції з акра землі А.

Коли на В робляться лише такі додаткові витрати капіталу, що оплачують ціну продукції і, отже, не створюють надзиску, а тому й нової ренти, то хоч це й підвищує індивідуальну пересічну ціну продукції квартера, проте, не зачіпає надзиску, що створився від попередніх витрат капіталу, евентуально ренти. Бо пересічна ціна продукції завжди лишається нижча від ціни продукції на А, а коли надмір ціни з квартера і зменшується, то кількість кварталів збільшується у тому самому відношенні, так що загальний надмір ціни лишається без зміни.

В наведеному випадку дві перші витрати капіталу в 5 £ на землі В продукують $3\frac{1}{2}$ квартали, отже, згідно з припущенням, $1\frac{1}{2}$ квартали ренти = $4\frac{1}{2}$ £. Коли сюди прилучиться третя витрата капіталу в $2\frac{1}{2}$ £, що продукує лише 1 додатковий квартал, то вся ціна продукції (включаючи 20% зиску) $4\frac{1}{2}$ кварталів = 9 £; отже, пересічна ціна за квартал = 2 £. Отже, пересічна ціна продукції за квартал на землі В піднеслась з $1\frac{5}{7}$ £ до 2 £, надзиск з квартера порівняно з регуляційною ціною А упав з $1\frac{2}{7}$ £ до 1 £. Але $1 \times 4\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ £, цілком так само, як раніш $1\frac{2}{7} \times 3\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ £.

Коли ми припустимо, що на В було б зроблено ще четверту і п'яту додаткові витрати капіталу по $2\frac{1}{2}$ £, які продукують квартал лише по його загальній ціні продукції, то весь продукт з акра становив би тепер $6\frac{1}{2}$ кварталів, а ціна його продукції була б 15 £. Пересічна ціна продукції квартера для В знову підвищилась би з 2 до $2\frac{4}{13}$ £, а надзиск з квартера порівняно з регуляційною ціною продукції на землі А знову зменшився б з 1 £, до $\frac{9}{13}$ £. Але ці $\frac{9}{13}$ £ тут слід помножити на $6\frac{1}{2}$ кварталів замість колишніх $4\frac{1}{2}$ А $\frac{9}{13} \times 6\frac{1}{2} = 1 \times 4\frac{1}{2} = 4\frac{1}{2}$ £.

Звідси насамперед випливає, що за цих обставин не потрібно жодного підвищення регуляційної ціни продукції для того, щоб уможливити додаткові витрати капіталу на рентодайних землях, навіть в такому розмірі, що додатковий капітал зовсім перестає давати надзиск і дає ще лише пересічний зиск. З цього випливає далі, що тут сума надзиску на акр лишається без зміни, хоч би як дуже зменшувався надзиск з квартера; це зменшення завжди урівноважується відповідним збільшенням кварталів, продукуваних на акрі. Для того, щоб пересічна ціна продукції піднеслась до рівня загальної ціни продукції (отже, тут досягла б 3 £ на землі В), мусять бути зроблені такі додаткові витрати капіталу, продукт яких мав би вищу ціну продукції, ніж регуляційна ціна в 3 £. Але ми побачимо, що тільки цього ще не досить, щоб підвищити пересічну ціну продукції квартера на землі В до рівня загальної ціни продукції в 3 £.

Припустімо, що на землі В було випродуковано:

1) $3\frac{1}{2}$ квартали, що їхня ціна продукції, як і давніш, 6 £; отже, дві витрати капіталу по $2\frac{1}{2}$ £ кожна, при чому обидві дають надзиски, але низхідної висоти.

2) 1 квартал за 3 £; витрата капіталу, при якій індивідуальна ціна продукції дорівнювала б регуляційній ціні продукції.

3) 1 квартал за 4 £; витрата капіталу, при якій індивідуальна ціна продукції на 25% вища за регуляційну ціну.

Ми мали б тоді $5\frac{1}{2}$ кварталів з акра за 13 £ при витраті капіталу в 10 £; первісна витрата капіталу зросла б учетверо, але продукт першої витрати капіталу не збільшився б і втроє.

$5\frac{1}{2}$ кварталів за 13 £ дають пересічну ціну продукції в $2\frac{4}{11}$ £ за квартал, отже, за регуляційної ціни продукції в 3 £ надмір в $\frac{7}{11}$ £ з квартера, який може перетворитися на ренту. $5\frac{1}{2}$ кварталів, продані по регуляційній ціні в 3 £ дають $16\frac{1}{2}$ £. За вирахуванням ціни продукції в 13 £ залишається $3\frac{1}{2}$ £ надзиску, або ренти, так що ці $3\frac{1}{2}$ £, рахуючи по теперішній пересічній ціні продукції квартера з землі *B*, тобто по $2\frac{4}{11}$ £ за квартал, репрезентують $1^{25/52}$ квартера. Грошова рента понизилася б на 1 £, збіжжева рента приблизно на $\frac{1}{2}$ квартера, але, не зважаючи на те, що четверта додаткова витрата капіталу на *B* не тільки не створює надзиску, але дає менше, ніж пересічний зиск, — як і давніш, існує надзиск і рента. Коли ми припустимо, що, крім витрати капіталу 3), і витрата 2) продукує по ціні, що перебільшує регуляційну ціну продукції, то вся продукція становитиме: $3\frac{1}{2}$ квартали за 6 £ + 2 квартали за 8 £, разом $5\frac{1}{2}$ кварталів за 14 £ ціни продукції. Пересічна ціна продукції квартера була б $2\frac{6}{11}$ £, що давало б надмір в $\frac{5}{11}$ £. Ці $5\frac{1}{2}$ квартали, продані по 3 £, дають $16\frac{1}{2}$ £; за вирахуванням 14 £ ціни продукції, лишається $2\frac{1}{2}$ £ на ренту. За теперішньої пересічної ціни продукції на землі *B* це становило б $5\frac{5}{56}$ квартера. Отже, рента все ще одержується, хоч і в меншому розмірі, ніж давніш.

В усякому разі це показує, що на кращих земельних ділянках при додаткових витратах капіталу, що їхній продукт коштує дорожче, ніж регуляційна ціна продукції, рента, принаймні в межах допустимих практикою, мусить не зникнути, а лише зменшитися, і саме відповідно до того, з одного боку, яку частку всього витраченого капіталу становить цей менш продуктивний капітал, а з другого боку, відповідно до зменшення його продуктивності. Пересічна ціна продукту цього менш продуктивного капіталу все ще була б нижча від регуляційної ціни, і тому все ще лишався б надзиск, який міг би перетворитися на ренту.

Припустимо тепер, що пересічна ціна квартера з землі *B* збігається з загальною ціною продукції, в наслідок чотирьох послідовних витрат капіталу ($2\frac{1}{2}$, $2\frac{1}{2}$, 5 і 5 £) з низхідною продуктивністю:

	Капітал	Зиск	Здобуток	Ціна продукції		Продажна ціна	Здобуток	Додаток для ренти	
	£	£	кв.	за кв., £	разом, £	£	£	кв.	£
1)	2½	½	2	1½	3	3	6	1	3
2)	2½	½	1½	2	3	3	4½	½	1½
3)	5	1	1½	4	6	3	4½	— ½	—1½
4)	5	1	1	6	6	3	3	—1	—3
	15	3	6		18		18	0	0

Тут орендар продає кожен квартал по його індивідуальній ціні продукції, і тому все число кварталів продає він по їхній пересічній ціні продукції квартала, яка збігається з регуляційною ціною в 3 £. Він одержує тому на свій капітал в 15 £, як і давніш, 20% зиску = 3 £. Але рента зникла. Куди ж дівся надмір при цьому вирівнянні індивідуальних цін продукції кожного квартала з загальною ціною продукції?

Надзиск з перших 2½ £ був 3 £; з других 2½ £ він був 1½ £; разом надзиск на ⅓ авансованого капіталу, тобто на 5 £ = 4½ £ = 90%.

При витраті капіталу 3) 5 £ не тільки не дають надзиску, але продукт їхній в 1½ квартала, проданий по загальній ціні продукції, дає мінус в 1½ £. Нарешті, при витраті капіталу 4) теж в 5 £, продукт їхній в 1 кв., проданий по загальній ціні продукції, дає мінус в 3 £. Отже, обидві витрати капіталу, взяті разом, дають мінус в 4½ £, рівний надзискові в 4½ £, який постав від витрат капіталу 1) і 2).

Надзиск і мінус-зиск урівноважуються. Тому рента зникає. Але в дійсності це можливе тому, що елементи додаткової вартости, які раніш становили надзиск або ренти, входять тепер в створення пересічного зиску. Орендар одержує цей пересічний зиск в розмірі 3 £ на 15 £, або в розмірі 20% коштом ренти.

Вирівняння індивідуальної пересічної ціни продукції з землі В з загальною ціною продукції А, яка регулює ринкову ціну, має за передумову, що різниця, на яку індивідуальна ціна продукту перших витрат капіталу нижча, ніж регуляційна ціна, дедалі більше зрівноважується і нарешті знищується різницею, на яку продукт пізніших витрат капіталу починає перебільшувати регуляційну ціну. Те, що являє собою надзиск, поки продукт перших витрат капіталу продається сам по собі, в такий спосіб поступово стає частиною їхньої пересічної ціни продукції, і разом з тим входить в створення пересічного зиску, аж поки, нарешті, не буде зовсім поглинуте цим пересічним зиском.

Коли б замість вкладати в землю В 15 £ капіталу, в неї було вкладено лише 5 £ і додаткові 2½ квартали останньої таблиці були випродуковані в такий спосіб, що 2½ акри землі А були б оброблені наново з витратою капіталу в 2½ £ на акр, то витрачений додатковий капітал становив би лише 6¼ £, отже, вся витрата на А і В для продукції цих 6 кварталів становила б лише 11¼ £ замість 15 £, і вся

їхня ціна продукції, включаючи й зиск, становила б $13\frac{1}{2}$ £. Ці 6 кварталів, як і давніш, разом продавалося б за 18 £, але витрата капіталу зменшилася б на $3\frac{3}{4}$ £, і рента з *B* становила б, як і давніше, $4\frac{1}{2}$ £ на акр. Інакше стояла б справа, коли б для продукції додаткових $2\frac{1}{2}$ кварталів довелося вжити гіршої, ніж *A*, землі, A_{-1} , A_{-2} ; так що ціна продукції квартера для $1\frac{1}{2}$ квартера на землі $A_{-1} = 4$ £, а для останнього квартера на землі $A_{-2} = 6$ £. В цьому випадку 6 £ зробилися б регуляційною ціною продукції квартера. $3\frac{1}{2}$ квартали з землі *B* були б продані за 21 £ замість $10\frac{1}{2}$ £, що дало б ренту в 15 £ замість $4\frac{1}{2}$ £, а в збіжжі ренту в $2\frac{1}{2}$ кв. замість $1\frac{1}{2}$ квартера. Так само квартал з землі *A* тепер репрезентував би ренту в 3 £ = $\frac{1}{2}$ квартера.

Перше, ніж дослідити цей пункт далі, зробимо ще одне зауваження.

Пересічна ціна квартера з *B* вирівнюється, збігається з загальною ціною продукції в 3 £ з квартера, регульованою землею *A*, скоро частина всього капіталу, що продукує надмірні $1\frac{1}{2}$ квартера зрівноважиться тією частиною всього капіталу, яка недопродукує $1\frac{1}{2}$ квартера. Як скоро вирівнюються ці ціни, або скільки для цього треба витратити на *B* капіталу з недостатньою продуктивною силою, — це залежить, коли припустити додаткову продуктивність перших витрат капіталу за дану, від відносно недостатньої продуктивності наступних витрат капіталу проти продуктивності рівновеликої витрати капіталу на найгіршій регуляційній землі *A*, або від індивідуальної ціни продукції їхнього продукту порівняно з регуляційною ціною.

З попереднього насамперед випливає:

Перше. Доти, доки додаткові капітали витрачаються на тій самій землі з додатковою продуктивністю, хоча б і низхідною, абсолютно рента з акра так збіжжева, як і грошова, зростає, хоч відносно проти авансованого капіталу (отже, норма надзиску або ренти) вона зменшується. За межу тут є той додатковий капітал, що дає лише пересічний зиск, або для продукту якого індивідуальна ціна продукції збігається з загальною ціною продукції. Ціна продукції за цих умов залишається та сама, коли тільки продукція на гірших землях не стає зайвою в наслідок збільшеного подання. Навіть за низхідних цін ці додаткові капітали можуть у певних межах все ще продукувати надзиск, хоч і менш значний.

Друге. Витрата додаткового капіталу, що продукує тільки пересічний зиск і додаткова продуктивність якого, отже = 0, нічого не змінює у висоті створеного надзиску, а тому і ренти. Індивідуальна пересічна ціна квартера на кращих землях в наслідок цього зростає. Надмір з квартера зменшується, але число кварталів, що дають такий зменшений надмір, збільшується, так що здобуток лишається той самий.

Третє. Додаткові витрати капіталу, які дають продукт, що його індивідуальна ціна продукції перевищує регуляційну ціну, отже, додаткова продуктивність яких не тільки $= 0$, але менша нуля, деякий мінус, тобто нижча, ніж продуктивність рівної витрати капіталу на регуляційній землі A , дедалі більше наближають індивідуальну пересічну ціну всього продукту з кращих земель до загальної ціни продукції, отже, дедалі більше зменшують різницю між обома, ту різницю, яка створює надзиск, зглядно ренти. Дедалі більша частина того, що раніше становило надзиск або ренти, входить в створення пересічного зиску. А проте, весь капітал, витрачений на акр землі B , продовжує давати надзиск, хоч він зменшується разом з збільшенням маси капіталу недостатньої продуктивності і з збільшенням ступеня цієї недостатньої продуктивності. За ростучого капіталу і збільшуваної продукції, рента з акра зменшується тут абсолютно, а не тільки відносно проти ростучого розміру вкладеного капіталу, як у другому випадку.

Зничитись рента може тільки тоді, коли індивідуальна пересічна ціна продукції всього продукту на кращій землі B збігається з регуляційною ціною, коли весь надзиск перших продуктивніших витрат капіталу піде на створення пересічного зиску.

За крайню межу зменшення ренти з акра є той пункт, на якому вона зникає. Але цей пункт настає не безпосередньо після того, як додаткові витрати капіталу починають продукувати з недостатньою продуктивністю, а по тому, як додаткова витрата частини капіталу з недостатньою продуктивністю набуває таких розмірів, що її вплив знищує надмірну продуктивність перших витрат капіталу, і продуктивність усього вкладеного капіталу стає рівною продуктивності капіталу на A , а тому індивідуальна пересічна ціна квартера з B — рівною індивідуальній пересічній ціні квартера з A .

І в цьому випадку регуляційна ціна продукції в 3 £ з квартера лишилася б та сама, хоч рента і зникла б. Тільки за цим пунктом ціна продукції мусила б підвищитись в наслідок збільшення чи то ступеня недостатньої продуктивності додаткового капіталу, чи то величини самого додаткового капіталу тієї самої недостатньої продуктивності. Коли б, наприклад, вище, в таблиці на стор. 179, на тій самій землі продукувалось замість $1\frac{1}{2}$ квартера $2\frac{1}{2}$ квартера по 4 £ за квартал, то ми мали б в цілому 7 кварталів, вся ціна продукції яких дорівнювала б 22 £ . Квартер коштував би $3\frac{1}{7} \text{ £}$, тобто він коштував би на $\frac{1}{7}$ вище за загальну ціну продукції, і остання мусила б підвищитись.

Отже, ще довгий час можна було б вживати додатковий капітал з недостатньою продуктивністю і навіть з дедалі більшою недостатньою продуктивністю, поки індивідуальна пересічна ціна квартера на кращих земельних ділянках не стане рівна загальній ціні продукції, поки не зникне цілком надмір останньої над першою, а разом з тим і надзиск і рента.

Навіть і в цьому випадку з зникненням ренти з кращих земель індивідуальна пересічна ціна їхнього продукту тільки збіглася б з загальною ціною продукції, отже, все ще не потрібне було б підвищення цієї останньої.

У вищенаведеному прикладі на кращій землі *B*, що має, проте останнє місце в ряді кращих земель, або таких, що дають ренту, $3\frac{1}{2}$ квартири продукуються капіталом в 5 £, який має додаткову продуктивність, і $2\frac{1}{2}$ квартири продукуються капіталом в 10 £, що має недостатню продуктивність, разом 6 кварталів, отже $\frac{5}{12}$ цієї кількості, продукується цими останніми частинами капіталу, витраченими з недостатньою продуктивністю. І тільки в цьому пункті індивідуальна пересічна ціна продукції 6 кварталів підвищується до 3 £ за квартал, отже, збігається з загальною ціною продукції.

Але за законом власности на землю, останні $2\frac{1}{2}$ квартири не могли б бути випродуковані в такий спосіб по 3 £ за квартал, за винятком того випадку, коли вони могли б бути випродуковані на нових $2\frac{1}{2}$ акрах землі *A*. Випадок, коли додатковий капітал продукує вже тільки по загальній ціні продукції, був би за межу. За нею мусили б припинитись додаткові витрати, капіталу на тій самій землі.

Скоро лише орендареві довелося за дві перші витрати капіталу заплатити $4\frac{1}{2}$ £ ренти, то він мусить продовжувати її виплачувати, і кожна витрата капіталу, яка продукувала б квартал дорожче за 3 £, призвела б до скорочення його зиску. Це, за недостатньої продуктивности, перешкоджає вирівнюванню індивідуальної пересічної ціни.

Візьмімо цей випадок у колишньому прикладі, коли ціна продукції на землі *A* в 3 £ за квартал регулює ціну для землі *B*.

Капітал	Зиск	Ціна продукції	Здобуток	Ціна продукції	Продажна ціна	Надзиск	Витрата	
£	£	£	кв.	за кв., £	кв., £ разом, £	£	£	
$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	2	$1\frac{1}{2}$	3	6	3	—
$2\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	3	$1\frac{1}{2}$	2	3	$4\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	—
5	1	6	$1\frac{1}{2}$	4	3	$4\frac{1}{2}$	—	$1\frac{1}{2}$
5	1	6	1	6	3	3	—	3
15	3	18				18	$4\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$

Ціна продукції $3\frac{1}{2}$ кварталів з перших двох витрат капіталу так само становить для орендаря 3 £ за квартал, бо йому доводиться виплачувати ренту в $4\frac{1}{2}$ £, при чому різниця між його індивідуальною ціною продукції і загальною ціною продукції іде, таким чином, не в його кишеню. Отже, надмір ціни продукту перших двох витрат не може йому покрити дефіциту в продуктах третьої і четвертої витрати капіталу.

1½ квартера від витрати капіталу 3) коштують орендареві, включаючи і зиск, 6 £; але за регуляційної ціни в 3 £ за квартал він може продати їх лише за 4½ £. Отже, він втратив би не тільки весь зиск, але й понад нього ½ £ або 10% вкладеного капіталу в 5 £. Його втрата з зиску і капіталу при витраті капіталу 3) дорівнювала б 1½ £, а при витраті капіталу 4) — 3 £, разом 4½ £, якраз стільки, скільки становить рента від продуктивніших витрат капіталу, що їхня індивідуальна ціна продукції саме тому не може справити вирівнювального впливу на індивідуальну пересічну ціну продукції всього продукту землі В, що надмір його доводиться виплатити як ренту третій особі.

Коли б для задоволення попиту довелося випродувати додаткові 1½ квартири з допомогою третьої витрати капіталу, то регуляційна ринкова ціна мусила б піднятися до 4 £ за квартал. В наслідок цього підвищення регуляційної ринкової ціни рента на землі В для першої і другої витрати капіталу підвищилась би, а на землі А створилася б рента.

Отже, хоч диференційна рента є лише формальне перетворення надзиску в ренту, і хоч власність на землю дає тут власникові лише можливість перемістити надзиск з рук орендаря в свої, проте виявляється, що послідовна витрата капіталу на ту саму земельну площу або, що сходить на те саме, збільшення капіталу, витраченого на тій самій земельній площі, за низхідної норми продуктивності капіталу і незмінної регуляційної ціни геть швидше доходить до своєї межі, отже, досягає в дійсності більш або менш штучної межі, в наслідок просто формального перетворення надзиску в земельну ренту, що є наслідком земельної власності. Отже підвищення загальної ціни продукції, яке стає тут доконечним за вужчих меж, ніж в інших умовах, є тут не тільки за причину підвищення диференційної ренти, але саме існування диференційної ренти як ренти є разом з тим причина ранішого й швидшого підвищення загальної ціни продукції, щоб таким чином забезпечити збільшене подання продукту, яке стало доконечним.

Треба зауважити далі таке:

Через додаткове капіталовкладення в землю В не могла б підвищитися регуляційна ціна до 4 £, як це наведено вище, коли б земля А, в наслідок другої витрати капіталу, давала додаткову продукцію дешевше від 4 £, або коли б вступила в конкуренцію нова гірша, ніж А, земля, що на ній ціна продукції була б хоч і вища 3, але нижча 4 £. Таким чином, ми бачимо, як диференційна рента I і диференційна рента II, тимчасом як перша є за базу для другої, одночасно правлять одна для однієї за межу, що спричинює то послідовні витрати капіталу на тій самій земельній ділянці, то витрати капіталу одну біля однієї на новій додатковій землі. Так само вони обмежують одна одну і в інших випадках, коли, наприклад, черга доходить до кращих земель.

Диференційна рента і з найгіршої з оброблюваних земель

Припустімо, що попит на збіжжя підвищується, і що подання може бути задоволене лише через послідовні витрати капіталу з недостатньою продуктивністю на землях, що дають ренту, або через додаткову витрату капіталу теж з низхідною продуктивністю на землі A , або через витрату капіталу на нових землях гіршої якості, ніж A .

Візьмімо землю B як представницю земель, що дають ренту.

Щоб уможливити додаткову продукцію 1 квартера на землі B (який тут може становити 1 мільйон кварталів, як кожен акр — мільйон акрів), додаткове капіталовкладення вимагає підвищення ринкової ціни понад 3 £ за квартал, що були до цього часу за регуляційну ціну. На землях C і D і т. ін. родах землі з найвищою рентою, теж може бути випродуковано додатковий продукт, але лише з низхідною додатковою продуктивною силою; проте, припускається, що 1 квартал землі B потрібен для задоволення попиту. Коли цей один квартал можна дешевше випродукувати з допомогою додаткового капіталу на B , ніж з допомогою рівної витрати додаткового капіталу на A , або спускаючись до землі A_{-1} , яка може випродукувати квартал, наприклад, лише за 4 £, тимчасом як додатковий капітал на A міг би випродукувати квартал уже за $3\frac{3}{4}$ £, то додатковий капітал, витрачений на B , почав би регулювати ринкову ціну.

Земля A , як і давніш, випродукувала 1 квартал за 3 £ B теж, як і давніш, випродукувала в цілому $3\frac{1}{2}$ квартера, що їхня індивідуальна ціна продукції становить разом 6 £. Тепер, коли б на землі B потрібно було додаткової витрати в 4 £ ціни продукції (включаючи і зиск), щоб випродукувати ще 1 квартал, тимчасом як на A його можна випродукувати за $3\frac{3}{4}$ £, то, зрозуміла річ, він був би випродукований на A , а не на B . Отже, припустімо, що він може бути випродукований на B з $3\frac{1}{2}$ £ додаткової ціни продукції. В цьому випадку $3\frac{1}{2}$ £ були б регуляційною ціною для всієї продукції. Тоді B продав би свій теперішній продукт в $4\frac{1}{2}$ квартали за $15\frac{3}{4}$ £. З цього на ціну продукції перших $3\frac{1}{2}$ кварталів

припадає 6 £ і на останній квартал $3\frac{1}{2}$ £, разом $9\frac{1}{2}$ £. Лишається надзиск, для ренти = $6\frac{1}{4}$ £, проти лише $4\frac{1}{2}$ £ колишніх. В цьому випадку акр землі А також дав би ренту в $\frac{1}{2}$ £; але ціну продукції в $3\frac{1}{2}$ £ регулювала б не найгірша земля А, а краща земля В. Звичайно, при цьому припускається, що нова земля якості А такого ж зручного положення, як оброблювана до цього часу, є неприступна, і що довелось би зробити другу витрату капіталу на вже оброблюваній ділянці А, але з більшою ціною продукції, або довелось би притягнути до обробітку ще гіршу землю A_{-1} . Коли в наслідок послідовних витрат капіталу починає діяти диференційна рента II, то може статися, що межі підвищеної ціни продукції регулюватимуться кращою землею і гірша земля, база диференційної ренти I, тоді теж може давати ренту. Таким чином, при наявності самої лише диференційної ренти всі оброблювані землі почали б тоді давати ренту. Ми мали б тоді такі дві таблиці, в яких під ціною продукції розуміється суму авансованого капіталу плюс 20% зиску, отже на кожні $2\frac{1}{2}$ £ капіталу по $\frac{1}{2}$ £ зиску, разом 3 £

Рід землі	акри	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Грошовий ціна	Збіжжева рента	Грошова рента
		£	кв.	£	£	£	£
A	1	3	1	3	3	0	0
B	1	6	$3\frac{1}{2}$	3	$10\frac{1}{2}$	$1\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$
C	1	6	$5\frac{1}{2}$	3	$16\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$10\frac{1}{2}$
D	1	6	$7\frac{1}{2}$	3	$22\frac{1}{2}$	$5\frac{1}{2}$	$16\frac{1}{2}$
Разом	4	21	$17\frac{1}{2}$		$52\frac{1}{2}$	$10\frac{1}{2}$	$31\frac{1}{2}$

Таке становище речей перед новою витратою капіталу в $3\frac{1}{2}$ £ на В, що дає тільки 1 квартал. Після цієї витрати капіталу справа стоїть так:

Рід землі	акри	Ціна продукції	Продукт	Продажна ціна	Грошовий ціна	Збіжжева рента	Грошова рента
		£	кв.	£	£	£	£
A	1	3	1	$3\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$
B	1	$9\frac{1}{2}$	$4\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$15\frac{3}{4}$	$11\frac{1}{4}$	$6\frac{1}{4}$
C	1	6	$5\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$19\frac{1}{4}$	$31\frac{1}{4}$	$13\frac{1}{4}$
D	1	6	$7\frac{1}{2}$	$3\frac{1}{2}$	$26\frac{1}{4}$	$51\frac{1}{4}$	$20\frac{1}{4}$
Разом	4	$24\frac{1}{2}$	$18\frac{1}{2}$		$64\frac{3}{4}$	$11\frac{1}{2}$	$40\frac{1}{4}$

[Це знов не зовсім вірно обчислено. Орендареві В продукція цих $4\frac{1}{2}$ квар-

терів коштує, по-перше, $9\frac{1}{2}$ £ ціни продукції і, по-друге, $4\frac{1}{2}$ £ ренти, разом 14 £; пересічно за кварталер $3\frac{1}{9}$ £. Ця пересічна ціна всієї його продукції стає через це за регуляційну ринкову ціну. Тому рента на А становила б $\frac{1}{9}$ £ замість $\frac{1}{2}$ £, а рента на В лишалася б, як і давніш, $4\frac{1}{2}$ £: $4\frac{1}{2}$ кварталерн по $3\frac{1}{2}$ £ = 14 £, звідси вирахувати $9\frac{1}{2}$ £ ціни продукції, лишається надзиск в $4\frac{1}{2}$ £. Бачимо: не зважаючи на змінені числа, приклад показує, як з допомогою диференційної ренти II краща земля, що вже дає ренту, може стати за регуляційну щодо ціни, і через це вся земля, також і та, що до того часу не давала ренти, може перетворитися в рентодайну. — Ф. Е.]

Збіжжева рента мусить підвищитись, скоро підвищується регуляційна ціна продукції збіжжя, отже, скоро підвищується ціна продукції кварталера збіжжя на регуляційній землі, або регуляційна витрата капіталу на одному з родів землі. Це все одно, як коли б усі роди землі стали менш плодючі і продукували б, наприклад, на кожні $2\frac{1}{2}$ £ нових витрат капіталу лише по $\frac{1}{7}$ кварталера замість 1 кварталера. Весь надмір збіжжя, що його вони продукують з тією самою витратою капіталу, перетворюється на надпродукт, який репрезентує надзиск, а тому й ренту. Коли припустити, що норма зиску лишається та сама, то орендар міг би купити на свій зиск меншу кількість збіжжя. Норма зиску може лишитись та сама, коли заробітна плата не підвищиться, або тому, що її понижено до фізичного мінімуму, отже, нижче нормальної вартости робочої сили; або тому, що інші речі споживання робітників, давані мануфактурою, стали порівняно дешевші; або тому, що робочий день став довший або зробився інтенсивніший, і тому норма зиску в нехліборобських галузях продукції, яка проте, регулює хліборобський зиск, лишилась незмінна, якщо тільки не підвищилась; або ж тому, що хоч у хліборобстві й витрачається такий самий капітал, але більш сталого і менше змінного.

Ми тут розглянули перший спосіб, у який може постати рента на землі А, що до цього часу була найгірша, без того, щоб притягалось до оброблення ще гіршу землю; а саме, коли вона постає в наслідок різниці індивідуальної ціни продукції на цій землі, — ціни продукції, що до цього часу була за регуляційну проти тієї нової, вищої ціни продукції, по якій останній додатковий капітал, витрачений з недостатною продуктивною силою на кращій землі, дав потрібну додаткову кількість продукту.

Коли додаткова продукція мусила б постачатись землею A_{-1} , яка може дати кварталер лише за 4 £, то рента з акра на А підвищилася б до 1 £. Але в цьому випадку земля A_{-1} пересунулася б на місце А, як найгірша з культивованих земель, а земля А вступила б як нижчий член в ряд родів землі, що дають ренту. Диференційна рента І змінилася б. Отже, цей випадок лежить поза аналізою диференційної ренти II, яка виникає з різної продуктивности послідовних витрат капіталу на тій самій ділянці землі.

Але, крім того, диференційна рента на землі А, може постати ще двояким способом:

Коли за незмінної ціни, — будь-якої ціни, хоч би вона і була знижена проти колишньої, — додаткова витрата капіталу породжує додаткову продуктивність, що рента фасіе до певної межі завжди мусить статися якраз на найгіршій землі.

Подруге, тоді, коли навпаки, продуктивність послідовних витрат капіталу на землі А понижується.

В обох випадках припускається, що стан попиту потребує збільшення продукції.

Але, з погляду диференційної ренти, тут виступає специфічна трудність в зв'язку з раніш викладеним законом, що за ним визначальною для всієї продукції (або для всієї витрати капіталу) завжди є індивідуальна пересічна ціна продукції одного квартера. Але для землі А, у протилежність кращим родам землі, ціна продукції, яка обмежує для нових витрат капіталу вирівняння індивідуальної з загальною ціною продукції, дана не поза нею. Бо індивідуальна ціна продукції на А і є та сама загальна ціна продукції, що регулює ринкову ціну.

Припустімо:

1) За висхідної продуктивної сили послідовних витрат капіталу на одному акрі землі А, з авансованим капіталом в 5 £, відповідно 6 £ ціни продукції, можна випродувати замість 2 кварталів 3 квартали. Перша витрата капіталу в $2\frac{1}{2}$ £ дає 1 квартал, друга — 2 квартали. В цьому випадку 6 £ ціни продукції дають 3 квартали, отже, квартал коштуватиме пересічно 2 £; отже, коли 3 квартали будуть продані по 2 £, то А, як і давніш, не дасть ренти, але зміниться лише основа диференційної ренти II; за регуляційну ціну продукції стали 2 £ замість 3 £; на найгіршій землі капітал в $2\frac{1}{2}$ £ продукує тепер пересічно $1\frac{1}{2}$ замість 1 квартала, і це тепер офіційна родючість для всіх кращих земель при витраті в $2\frac{1}{2}$ £. Частина їхнього колишнього надпродукту входить тепер в створення їхнього потрібного продукту, так само, як частина їхнього колишнього надзиску — в створення пересічного зиску.

Коли, навпаки, обчислити так само, як на кращих землях, де пересічне обчислення нічого не змінює в абсолютній величині надпродукту, зглядно надзиску, бо для них межа витрати капіталу дана загальною ціною продукції, то квартал від першої витрати капіталу коштує 3 £, а 2 квартали від кожної другої витрати лише по $1\frac{1}{2}$ £. Отже, на А постала б збіжжева рента в 1 квартал і грошова рента в 3 £, але ці 3 квартали продавалися б по старій ціні, разом за 9 £. Коли б сталася третя витрата капіталу в $2\frac{1}{2}$ £ з такою самою продуктивністю, як друга, то були б випродувані тепер разом 5 кварталів за 9 £ ціни продукції. Коли б індивідуальна пересічна ціна продукції на А лишилась регуляційною, то квартал довелося б тепер продавати за $1\frac{4}{5}$ £. Пересічна ціна знову понизилася

б не в наслідок нового підвищення продуктивності третьої витрати капіталу, а лише в наслідок нової додаткової витрати капіталу з такою самою додатковою продуктивністю як друга. Замість підвищити ренту, як це було б на землях, що дають ренту, послідовні витрати капіталу вищої, але відносно незмінної продуктивності на землі А, відповідно понизили б ціну продукції, а разом з тим, в інших рівних умовах, і диференційну ренту на всіх інших родах землі. Навпаки, коли б перша витрата капіталу, яка продукує 1 квартал за 3 £ ціни продукції, залишилася сама по собі міродайною, то 5 кварталів були б продані за 15 £, і диференційна рента від пізніших витрат капіталу на землі А становила б 6 £. Приєднання додаткового капіталу до акра землі А, хоч би в якій формі відбулося воно, було б тут поліпшенням, і додатковий капітал зробив би продуктивнішою і первісну частину капіталу. Було б безглуздя сказати, що $\frac{1}{3}$ капіталу випродувала 1 квартал, а інші $\frac{2}{3}$ випродували 4 квартали. 9 £ на акр завжди продукували б 5 кварталів, тимчасом як 3 £ продукували б тільки 1 квартал. Чи постала б тут рента, надзиск, чи ні, це цілком залежало б від обставин. Нормально, регуляційна ціна продукції мусула б понизитись. Так буде в тому випадку, коли це поліпшене, а тому сполучене із збільшеними витратами оброблення відбувається на землі А лише тому, що воно також відбувається і на кращих родах землі, що, отже, відбувається загальна революція в хліборобстві; так що тепер, коли мова йде про природну родючість землі А, то припускається, що на неї витрачено 6, згідно 9 £ замість 3 £. Це особливо мало б силу тоді, коли більшість оброблених акрів землі А, які постачають головну масу подання в даній країні, підпали б цій новій методи. Але коли б поліпшення охопило спочатку лише невелику частку площі А, то ця краще оброблювана частка давала б надзиск, що його землевласник швидко подбав би перетворити цілком або почасти на ренту і фіксувати як ренту. Таким чином, коли б попит розвивався рівнобіжно з ростучим поданням, то поступово, в міру того, як земля А в усій своїй площі помалу підпадала б під нову методи обробітку, могла б створитися рента на всій землі якості А, і додаткова продуктивність цілком або почасти, залежно від умов ринку, була б конфіскована. Таким чином, вирівнюванню ціни продукції з землі А у пересічну ціну її продукту, одержуваного з неї при збільшеній витраті капіталу, могло б перешкодити фіксування надзиску від цієї збільшеної витрати капіталу у формі ренти. В цьому випадку це знову було б, як ми бачили це давніш на кращих землях за низхідної продуктивної сили додаткових капіталів, перетворення надзиску в земельну ренту, тобто втручання земельної власности, яке підвищило б ціну продукції, замість того, щоб диференційна рента була просто наслідком різниць між індивідуальною і загальною ціною продукції. Це перешкодило б для землі А збігові обох цін, бо перешкодило б регулюванню ціни продукції пересічною ціною продукції з А; отже, це тримало б ціну продукції на вищому рівні, ніж це потрібно, і таким

чином створило б ренти. Навіть при вільному довозі хліба з-за кордону такий результат міг би скластись або триматись, бо орендарі вимушені були б для землі, яка при зовні визначеній ціні продукції могла б конкурувати у продукції збіжжя, не даючи ренти, дати інше призначення, наприклад, призначити її під пасовисько, і таким чином лише рентодайні землі були б зайняті під збіжжя, тобто лише землі, на яких індивідуальна пересічна ціна продукції за квартал була б нижча від ціни продукції, визначуваної зовні. В цілому можна визнати, що в даному випадку ціна продукції понизиться, але не до рівня пересічної ціни, і буде стояти вище від неї, але нижче ціни продукції на гірше оброблюваній землі А, так що конкуренцію нової землі А буде обмежено.

2) *За низхідної продуктивної сили додаткових капіталів*

Припустімо, що земля A_{-1} могла б випродукувати додатковий квартал лише за 4 £, а земля А за $3\frac{3}{4}$, отже дешевше ніж A_{-1} але на $\frac{3}{4}$ £ дорожче, ніж квартал, випродукований першою витратою капіталу на А. В цьому випадку вся ціна двох випродукованих на А кварталів була б $= 6\frac{3}{4}$ £; отже, пересічна ціна за квартал $= 3\frac{3}{8}$ £. Ціна продукції підвищилася б, але лише на $\frac{3}{8}$ £, тимчасом як коли б додатковий капітал був витрачений на новій землі, яка продукує квартал за $3\frac{3}{4}$ £, вона підвищилася б на дальші $\frac{3}{8}$ £ до $3\frac{3}{4}$ £, і цим було б спричинене відповідне підвищення усіх інших диференційних рент.

Ціна продукції в $3\frac{3}{8}$ £ за квартал на землі А таким чином вирівнялася б за пересічною ціною продукції на тій самій землі за збільшеної витрати капіталу і стала б регуляційною; отже, вона не дала б ренти, бо не було б надзиску.

Але коли б цей квартал, випродукований другою витратою капіталу, був проданий за $3\frac{3}{4}$ £, то земля А дала б тепер ренти в $\frac{3}{4}$ £, дала б її також і на всі акри А, на яких не зроблено додаткової витрати і які, отже, як і давніш, продукують квартал за 3 £. Поки існують ще необроблені ділянки землі А, ціна могла б лише тимчасове підвищитись до $3\frac{3}{4}$ £. Конкуренція нових ділянок А підтримувала б ціну продукції на 3 £, поки не були б вичерпані всі землі А, що їхнє сприятливе положення дає їм можливість продукувати квартал дешевше, ніж за $3\frac{3}{4}$ £. Отже, доводиться припустити це, хоч власник землі, коли один акр землі дає ренти, не відступить орендареві другого акра без ренти.

Чи вирівняється ціна продукції відповідно до пересічної ціни, чи зарегуляційну зробиться індивідуальна ціна продукції другої витрати капіталу в $3\frac{3}{4}$ £, це залежить знов таки від того, більшого чи меншого загального поширення набула друга витрата капіталу на наявній землі А. За регуляційну ціну стає $3\frac{3}{4}$ £ тільки в тому випадку, коли у землевласника є досить часу для того, щоб фіксувати як ренти той надзиск, який одержувано б при ціні в $3\frac{3}{4}$ £ за квартал, поки не задовольниться попиту.

* * *

Щодо низхідної продуктивності землі за послідовних витрат капіталу, слід подивитися Лібіха. Ми бачили, що послідовне зменшення додаткової продуктивної сили витрат капіталу постійно збільшує ренту з акра, коли ціна продукції не змінюється, і що воно може призвести до цього навіть за низхідної ціни продукції.

Але взагалі треба відзначити таке:

З погляду капіталістичного способу продукції відносно подорожчання продукту відбувається завжди, коли для одержання того самого продукту доводиться зробити певну витрату, коли доводиться оплатити щось, що давніше не оплачувалося. Бо під покриттям капіталу, зужиткованого в продукції, слід розуміти покриття тільки вартостей, що являють собою певні засоби продукції, Елементи природи, що входять як агенти, у продукцію, без жодних витрат, хоч би яку роль вони завжди відігравали в продукції, входять в неї не як складові частини капіталу, а як дарова природна сила капіталу, тобто як дарова природна продуктивна сила праці, яка на базі капіталістичного способу продукції виступає, подібно до всякої продуктивної сили, як продуктивна сила капіталу. Отже, коли в продукції бере участь така природна сила, яка первісно нічого не коштує, то вона не входить в розрахунок при визначенні ціни, поки продукт, вгтовлюваний з її допомогою, достатній для задоволення потреби. Але коли в перебізі розвитку потрібно більше продукту, ніж можна виготовити з допомогою цієї природної сили, тобто коли доведеться випродукувати цей додатковий продукт без допомоги цієї природної сили, або з допомогою людини, людської праці, то в капітал ввійде новий додатковий елемент. Отже, для одержання колишнього продукту потрібно буде відносно більшої витрати капіталу. За інших рівних умов відбудеться подорожчання продукції.

(З зошиту «Початого в половині лютого 1876 року»).

Диференційна рента і рента як просто процент на капітал, долучений до землі.

Так звані сталі меліорації, — які змінюють фізичні, почасті й хемічні властивості ґрунту через операції, що коштують витрат капіталу, і що можуть розглядатися, як долучення капіталу до землі, — майже всі сходять на те, щоб певній ділянці землі, ґрунтові в певному обмеженому місці надати таких властивостей, що їх інший ґрунт в другому місці, часто зовсім близько, має з природи. Одна земля нівельована з природи, іншу ще доводиться нівелювати: одна має природні водозбіги, інша потребує штучного дренажу; одна з природи має глибокий орний шар, на іншій його треба поглибити штучно; один глинястий ґрунт з природи змішаний з належною кількістю піску, у іншого ще треба штучно створити це відношення, одна лука зрошується з природи, або вкривається шаром намулу, на іншій цього доводиться досягати працею,

або, кажучи мовою буржуазної економії, капіталом.

Справді чудна теорія, за якою тут на одній землі, що її відносні вигоди придбані, рента є процент, а на іншій землі, яка має ці вигоди з природи, не є процент. (На ділі, при застосуванні цієї теорії, справа перекручується так, що в наслідок того, що в одному випадку рента дійсно збігається з процентом, її і в інших випадках, коли фактично цього немає, мусять називати процентом, перебріхують в процент). Але після того, як зроблено витрату капіталу, земля дає ренту не тому, що в неї вкладено капітал, а тому, що витрата капіталу зробила землю продуктивнішою ділянкою приміщення капіталу проти давнішого. Припустімо, що вся земля певної країни потребує такої витрати капіталу; в такому разі кожна дільниця землі, на якій вона ще не була зроблена, муситиме пройти цю стадію і рента (процент, який в даному випадку дає земля), що її дає земля, на якій вже було зроблено таку витрату капіталу, так само становить диференційну ренту, як коли б ця земля з природи мала цю перевагу, а інша земля мусила б її набувати лише штучним шляхом.

І ця зводжувана до проценту рента стає чистою диференційною рентою, скоро витрачений капітал буде амортизовано. Інакше той самий капітал як капітал мусив би існувати подвійно.

Одно з найкумедніших явищ є в тому, що всі противники Рікардо, які заперечують визначення вартости виключно працею, в справі з диференційною рентою, що впливає з ріжниць землі, надають ваги тому, що тут вартість визначається природою, а не працею; і одночасно приписують це визначення положенню, або, і ще більше, процентів на капітал, вкладений в землю при обробітку. Та сама праця дає однакоvu вартість для продукту, створеного протягом даного часу; але величина або кількість цього продукту, отже, і та частина вартости, яка припадає на відповідну частину цього продукту за даної кількості праці, залежить єдино від кількості продукту, а це знову від продуктивности даної кількості праці, не від величини цієї кількості. Чи завдячує ця продуктивність своїм походженням природі, чи суспільству — цілком байдуже. Тільки в тому разі, коли вона сама коштує праці, отже, капіталу, вона збільшує ціну продукції новою складовою частиною, чого природа сама по собі не робить.

Абсолютна земельна рента

Аналізуючи диференційну ренту, ми виходили з припущення, що найгірша земля не виплачує земельної ренти, або, висловлюючись загальніше, що земельну ренту виплачує тільки така земля, для продукту якої індивідуальна ціна продукції нижча від ціни продукції, що регулює ринок, так що в такий спосіб виникає надзиск, що перетворюється на ренту. Потрібно насамперед зауважити, що закон диференційної ренти, як диференційної ренти, зовсім не залежить від правильності чи неправильності того припущення.

Коли загальну ціну продукції, що регулює ринок, ми назвемо P , то P для продукту найгіршого роду землі A збігається з індивідуальною ціною продукції на цій землі; тобто вона оплачує зужиткований у продукції сталий і змінний капітал плюс пересічний зиск (= підприємницькому баришеві плюс процент).

Рента тут дорівнює нулеві. Індивідуальна ціна продукції найближчого кращого роду землі $B = P'$, і $P > P'$; тобто P оплачує більше, ніж дійсну ціну продукції продукту на клясі землі B . Хай тепер $P - P' = d$; тому d , надмір P над P' , є той надзиск, що його добуває орендар з цієї кляси B . Це d перетворюється на ренту, яку доводиться виплачувати власникові землі. Хай для третьої кляси землі C за дійсну ціну продукції буде P'' , і хай $P - P'' = 2d$; отже, ці $2d$ перетворюються на ренту; так само для четвертої кляси D індивідуальна ціна продукції хай буде P''' , а $P - P''' = 3d$, які перетворюються на земельну ренту і т. д. Даймо тепер, що припущення, ніби для кляси землі A рента = 0, а тому ціна її продукту = $P + 0$, помилкове. Хай, навпаки, і вона дає ренту = r . В цьому випадку маємо двоякі наслідки.

Поперше: ціна продукту землі кляси A не регулювалася б ціною продукції на цій землі, а мала б деякий надмір над цією ціною, вона була б $= P - r$. Бо, коли припускається, нормальний перебіг капіталістичного способу продукції, отже, коли припускається, що надмір r , виплачуваний від орендаря земельному власникові, не становить вирахування ані з заробітної плати, ані з пересічного

зиску на капітал, то орендар може виплачувати його лише тому, що його продукт продається понад ціну продукції, що він, отже, дав би йому надзиск, коли б не доводилося відступати цей надмір у формі ренти земельному власникові. Регуляційна ринкова ціна всього наявного на ринку продукту всіх родів землі була б тоді не та ціна продукції, яку дає капітал взагалі у всіх сферах продукції, тобто не ціна рівна витратам плюс пересічний зиск, а була б ціною продукції плюс рента, $P + r$, не P . Бо ціна продукту кляси A визначає взагалі межу регуляційної загальної ринкової ціни, тієї ціни, по якій може бути приставлено весь продукт, і в цьому розумінні вона регулює ціну цього всього продукту.

Проте, *подруге*, хоч у цьому випадку загальна ціна продукту землі істотно модифікувалася б, цим зовсім не був би скасований закон диференційної ренти. Бо коли ціна продукту кляси A , а разом з тим і загальна ринкова ціна $= P + r$, то ціна кляс B, C, D і т. ін. теж була б $= P + r$. А що $P - P'$ для кляси $B = d$, то $(P + r) - (P' + r)$ теж було б $= d$, а для $C P - P'' = (P + r) - (P'' + r)$ було б $= 2d$, як для D , нарешті, $P - P''' = (P + r) - (P''' + r) = 3d$ і т. д. Отже, диференційна рента лишилася б та сама, що давніш і регулювалася б тим самим законом, хоч рента мала б у собі елемент незалежний від цього закону, і хоч вона взагалі підвищилася би одночасно з ціною продукту землі. Звідси випливає: хоч би як завжди стояла справа з рентою з найменш родючих родів землі, закон диференційної ренти від цього не тільки не залежить, але навіть єдиний спосіб зрозуміти саму диференційну ренту відповідно до її характеру є в тому, що рента кляси землі A припускається рівною нулевій. Чи вона дійсно $= 0$, чи > 0 , це байдуже, оскільки справа йде про диференційну ренту, і насправді не береться на увагу.

Отже, закон диференційної ренти, не залежить від наслідку дальшого дослідження.

Тепер, коли ставити далі питання про підставу того припущення, що продукт землі найгіршого роду A не дає ренти, то відповідь неминуче така: коли ринкова ціна продукту землі, скажімо, збіжжя, досягає такої висоти, що додатково авансований капітал, укладений в землю кляси A , оплачує звичайну ціну продукції, тобто дає капіталові звичайний пересічний зиск, то цієї умови досить для приміщення додаткового капіталу в землю кляси A . Тобто, капіталістові досить цієї умови для того, щоб укласти новий капітал з звичайним зиском і використовувати його нормальним способом.

Тут слід зауважити, що і в цьому випадку ринкова ціна мусить стояти вище, ніж ціна продукції на A . Бо скоро створюється додаткове подання, відношення попиту і подання очевидно зміниться. Давніш подання було недостатнє, тепер воно достатнє. Отже, ціна мусить понизитись. Але для того, щоб вона могла понизитись, вона давніш мусила стояти на вищому рівні, ніж ціна продукції на A . Але те, що кляса A , яка наново вступає в обробіток, менш родюча, при-

зводить до того, що ціна не впаде знову до такого низького рівня, як в той час, коли ринок регулювала ціна продукції кляси В. Ціна продукції на А становить межу не для тимчасового, а для відносно перманентного підвищення ринкової ціни. — Навпаки, коли новооброблювана земля родючіша, ніж кляса А, яка до того часу була за регуляційну, і проте, її досить лише для покриття додаткового попиту, то ринкова ціна залишається без зміни. Але дослідження того, чи дає ренту нижча кляса землі, і в цьому випадку збігається з тим, яким ми зайняті тепер, бо і тут припущення, що кляса землі А не дає ренти, з'ясувалося б тим, що капіталістичному орендареві досить ринкової ціни, щоб нею точно покрити зужиткований капітал плюс пересічний зиск; коротко кажучи, тим, що ринкова ціна дає йому ціну продукції його товару.

В усякому разі капіталістичний орендар, може за цих відношень обробляти землю кляси А, оскільки він вирішує справи як капіталіст. Умова для нормального збільшення вартости капіталу на землі роду А є тепер в наявності. Але з тієї передумови, що орендар міг би вкладати тепер капітал у землі роду А, за умов відповідних пересічним відношенням зростання вартости капіталу, хоч він і не мав би можливоє платити ренту, — зовсім не впливає висновок, що ця земля, належна до кляси А, так і буде без дальших околичностей віддана орендареві. Та обставина, що орендар міг би використати свій капітал з звичайним зиском, коли йому не доводиться платити ренти, для земельного власника зовсім не підстава для того, щоб даром передати свою землю до розпорядження орендареві і, виявши філантропічне ставлення до цього в справах приятеля, запровадити *crédit gratuit**. Таке припущення має в собі абстрагування від земельної власности, знищення земельної власности, що її існування саме і ставить межу для приміщення капіталу і вільного використання його на землі, — межу, яка зовсім не відпадає від самого міркування орендаря, що стан збіжжєвих цін дозволив би йому здобути з свого капіталу з допомогою експлуатації землі роду А звичайний зиск, коли б йому не довелося виплачувати ренти, тобто коли б він міг на практиці ставитись до земельної власности так, наче б її не існувало. Але монополію земельної власности, земельну власність як межу капіталу припускається диференційною рентою, бо без цього надзиск не перетворився б на земельну ренту, і не дістався б земельному власникові замість орендареві. І земельна власність як межа, продовжує існувати і там, де рента як диференційна рента відпадає, тобто на землі А. Якщо ми розглянемо випадки, коли в країні капіталістичної продукції капітал може вкладатися в землю без виплати ренти, то ми знайдемо, що всі вони включають хоч і не юридичне, то фактичне знищення власности на землю, знищення, яке, проте, може статися лише за цілком певних і своєю природою випадкових обставин.

* Безплатний кредит. Ред.

Перше. Коли земельний власник сам є капіталіст, або капіталіст сам є земельний власник. Коли ринкова ціна піднеслась так високо, що на тому, що є тепер землею роду А, можна здобути ціну продукції, тобто покриття капіталу плюс пересічний зиск, то він може в цьому випадку *сам господарювати* на своїй дільниці землі. Але чому? Тому, що у відношенні до нього земельна власність не створює будь-якої межі для приміщення його капіталу. Він може обробляти землю як простий елемент природи і тому він може керуватися виключно міркуваннями про використання свого капіталу, капіталістичними міркуваннями. Такі випадки трапляються на практиці, але тільки як винятки. Так само як капіталістичне оброблення землі має за передумову роз'єднання капіталу, що функціонує, і земельної власності, цілком так само воно виключає як загальне правило провадження господарства самим земельним власником. Одразу видно, що таке провадження господарства самим земельним власником є цілком випадкове. Коли збільшений попит на збіжжя потребує оброблення більшої кількості землі А, ніж її є у власників, які сами провадять господарство, коли, отже, частина її мусить бути віддана в оренду для того, щоб вона могла взагалі оброблятися, тоді зараз же відпадає ця гіпотетичність погляду на межу, яку земельна власність створює для приміщення капіталу. Постає недоладне протиривство, коли виходять з відповідного капіталістичному способу продукції відокремлення між землею і капіталом, орендарем і земельним власником, а потім, навпаки, припускають, що господарство провадять, як загальне правило, самі земельні власники до такого обсягу і повсюди, де капітал, коли б незалежно від нього не існувало жодної земельної власності, не здобував би з оброблення землі жодної ренти. (Див. у А. Сміта місце про ренту з копалень, цитоване значно далі). Це знищення земельної власності є випадкове. Воно може статись або не статись.

Друге. В складі орендованих земель можуть бути такі окремі дільниці землі, що за даного ріння ринкових цін не дають ренти, отже, на ділі здаються даром, але земельний власник не вважає їх за такі, бо він бачить загальну суму ренти з землі, віддай її в оренду, а не особні ренти з окремих складових дільниць його землі. В цьому випадку для орендаря, — оскільки справа йде про нерентодайні орендовані дільниці, — земельна власність як межа приміщення капіталу відпадає, і саме через договір з самим земельним власником. Але він не платить ренти за ці дільниці тільки тому, що він платить ренту за землю, до якої вони належать. Тут припускається якраз така комбінація, коли доводиться звернуть до гіршого роду землі А не як до самостійного нового поля продукції, яке покрито б недостатнє подання, а як до такого, що становить лише неподільну смугу в кращій землі. А випадок, який ми маємо дослідити, є якраз той, коли доводиться самостійно провадити господарство на дільницях землі роду А, отже, коли вони мусять за наявности загальних передумов капіталістичного

способу продукції здаватися в оренду як самостійні ділянки.

Третє: Орендар може вкласти додатковий капітал у ту саму орендовану ділянку, хоч за суцільних ринкових цін одержувана в такий спосіб додаткова продукція дає йому лише ціну продукції, звичайний зиск, але не дає йому змоги платити додаткову ренту. Таким чином, на одну частину капіталу, вкладеного в землю, він виплачує земельну ренту, на другу — ні. Як мало це припущення розв'язує проблему, видно ось з чого: коли ринкова ціна (і разом з цим родючість землі) дає йому можливість на додатковий капітал одержувати додатковий здобуток, який подібно до старого капіталу дає йому, крім ціни продукції, певний надзиск, то він бо скінчення терміну орендного договору залишає його в себе. Але чому? Тому, що поки триває термін орендного договору, відпадає та межа для примінення його капіталу у землю, яку створює земельна власність. Проте, та звичайна обставина, що для забезпечення йому цього надзиску мусить розпочатися самостійний обробіток додаткової гіршої землі і її самостійне заорендування, незаперечно доводить, що приміщення додаткового капіталу у стару землю не досить для створення потрібного підвищеного подання. Одно припущення виключає друге. Правда, тепер можна було б сказати: сама рента з найгіршого роду землі A є диференційна рента, чи то порівняно з землею, яка обробляється самим власником (проте, це трапляється у чистому вигляді лише як випадковий виняток), чи то порівняно з додатковим приміщенням капіталу на тих старих заорендованих ділянках землі, що не дають ренти. Але це була б 1) така диференційна рента, що виникла б не з різниці родючости різних родів землі, а тому не мала б за свою передумову того, що земля роду A не дає ренти, і що продукти її продаються по ціні продукції; і 2) та обставина, чи дають ренту додаткові приміщення капіталу на тій самій заорендованій ділянці, чи ні, цілком також байдуже щодо того, чи виплачує ренту новооброблювана земля класу A , чи ні, так само як наприклад, для заснування нового самостійного фабричного підприємства байдуже, чи вкляде інший фабрикант тієї самої галузі підприємств у процентні папери частину свого капіталу, не будучи в стані її цілком використати у своєму підприємстві, чи він зробить ряд таких окремих розширень, що не дають йому повного зиску, а проте дають більше за процент. Це для нього справа другорядна. Навпаки, додаткові нові підприємства мусять давати пересічний зиск і споруджуються в надії на пересічний зиск. В усякому разі, додаткові приміщення капіталу на старих заорендованих ділянках землі і додаткове оброблення нової землі роду A становлять межі одні для одного. Межа, до якої в ту саму заорендовану ділянку може вкладатись додатковий капітал за менш сприятливих умов продукції, визначається конкурентними новими приміщеннями у землю класу A ; з другого боку, рента, яку може давати земля цієї класу, обмежується конкурентними додатковими приміщеннями капіталу на

старих заоренованих землях.

Проте, всі ці фалшиві викрути не розв'язують проблеми, яка в простій поставі така: припустімо, що ринкова ціна збіжжя (яке в цьому дослідженні є для нас за представника всякого продукту землі) достатня для того, щоб можна було почати оброблення частин землі кляси А, і щоб капітал, вкладений у ці нові лани, здобув ціну продукції продукту, тобто покриття капіталу плюс пересічний зиск. Отже, припустімо, що в наявності є умови для нормального використання капіталу на землі кляси А. Чи досить цього? Чи дійсно можна буде тоді вкласти цей капітал? Чи, може, ринкова ціна мусить підвищитись до такого ступеня, щоб ренти давала й найгірша земля А? Чи покладає, отже, монополія земельного власника приміщенню капіталу таку межу, якої не було б з суто-капіталістичного погляду без існування цієї монополії? Вже з умов поставленого питання випливає, що коли, наприклад, на старих заоренованих ділянках вкладено додаткові капітали, які при даній ринковій ціні не дають жодної ренти, а дають лише пересічний зиск, то ця обставина ніяк не розв'язує того питання, чи можна тепер в дійсності вкласти капітал у землю кляси А, яка теж стала б давати пересічний зиск, але жодної ренти. В цьому якраз і є питання. Що додаткові вкладання капіталу, які не дають ренти, не задовольняють попиту, — це доводиться доконечністю притягнення нової землі кляси А. Якщо додаткове оброблення землі А відбувається тільки тоді, коли вона дає ренти, отже, більше, ніж ціну продукції, то можливі тільки два випадки. Або ринкова ціна мусить стояти на такому рівні, щоб навіть останні додаткові вкладання капіталу на старих заоренованих ділянках давали надзиск, чи потрапляє він в кишеню орендаря, чи власника. Це підвищення ціни і цей надзиск від останніх додаткових вкладень капіталу були б тоді наслідком того, що земля А не може бути оброблювана, коли вона не дає ренти. Бо якби для оброблення було б досить ціни продукції, тобто одержувати просто пересічний зиск, то ціна не підвищилася б до такої міри, і конкуренція нових ділянок землі вже почалася б, скоро вони стали б давати тільки ці ціни продукції. З додатковими приміщеннями капіталу на старих заоренованих ділянках, що не дають ренти, тоді почали б конкурувати приміщення капіталу на землі А, що так само не дають ренти. — Або ж останні приміщення капіталу на старих заоренованих ділянках не дають ренти, але ринкова ціна піднеслась однак досить високо для того, щоб земля А почала оброблятися і давати ренти. В цьому випадку додаткове вкладання капіталу, що не дає ренти, було можливе лише тому, що земля А не може оброблятися, поки ринкова ціна не дозволить їй давати ренти. Без цієї умови культура її почалася б уже при нижчому рівні ціни; і ті пізніші вкладання капіталу на старих заоренованих ділянках, які для того, щоб давати звичайний зиск без ренти, потребують високої ринкової ціни, не могли б статись. Адже і при високій ринковій ціні вони дають лише пересічний зиск

Отже при нижчій ціні, яка при культурі землі А стала б регуляційною, як ціна продукції на ній, вони не давали б цього зиску, отже, прицьому припущенні вони взагалі не могли б статись. Щоправда, рента з землі А була б таким чином диференційною рентою порівняно з цими приміщеннями капіталу на старих заорентованих ділянках, що не дають ренти. Але що ділянки землі А створюють таку диференційну ренту, це є лише наслідок того, що вони взагалі неприступні для оброблення, хіба тільки тоді коли даватимуть ренту; отже, наслідок того, що виникає доконечність цієї ренти, яка сама по собі не зумовлюється хоч би якою різницею між родами землі, і яка створює межу для можливого приміщення додаткових капіталів на старих заорентованих ділянках. В обох випадках рента з землі А була б не звичайним наслідком підвищення ціни збіжжя, а навпаки: та обставина, що найгірша земля мусить давати ренту для того, щоб її взагалі дозволили обробляти, була б за причину підвищення ціни збіжжя до такого пункту, на якому постане змога здійснити цю умову.

Диференційна рента має ту особливість, що земельна власність тут лише уловлює той надзиск, що його інакше захопив би орендар, і за певних обставин, поки не скінчиться термін його орендного договору, дійсно захоплює. Земельна власність є тут лише за причину перенесення певної, виниклої без її допомоги (радше, в наслідок визначення конкуренцією ціни продукції, яка регулює ринкову ціну) частини ціни товару, яка зводиться до надзиску, — за причину перенесення цієї частини ціни від однієї особи до іншої, від капіталіста до земельного власника. Але земельна власність тут не є причина, яка *створює* цю складову частину ціни, або те підвищення ціни, яке є передумовою цієї частини ціни. Навпаки, коли найгірша земля класу А не може оброблятися, — хоч оброблення її дало б ціну продукції, — поки вона не дає надміру над цією ціною продукції, ренти, то земельна власність є творчою основою цього підвищення ціни. *Сама земельна власність створила ренту*. Це анітрохи не зміниться від того, що, як у другому розгляненому випадку, рента, виплачувана тепер з землі А, становить диференційну ренту порівняно з тими останніми додатковими приміщеннями капіталу на старих заорентованих ділянках, які виплачують лише ціну продукції. Бо та обставина, що оброблення землі А не може початися, поки регуляційна ринкова ціна не підійметься остільки високо, що земля А зможе давати ренту, — тільки ця обставина є тут причиною того, що ринкова ціна підвищується до такого пункту, на якому вона для останніх приміщень капіталу на старих заорентованих ділянках виплачує, правда, лише їхню ціну продукції, але таку ціну продукції, яка одночасно дає ренту для землі А. Та обставина, що остання взагалі мусить виплачувати ренту, є тут причиною створення диференційної ренти між землею А і останніми приміщеннями капіталу на старих заорентованих ділянках.

Коли ми взагалі кажемо, що — припускаючи регулювання збіжжевої ціни ціною продукції — земля кляси А не виплачує ренти, то ми маємо на увазі ренту в категоричному значінні слова. Коли орендар виплачує орендну плату, яка становить вирахування або з нормальної заробітної плати його робітників, або з його власного нормального пересічного зиску, то він не виплачує жодної ренти, жодної самостійної складової частини ціни його товару, яка відрізнялася б від заробітної плати і зиску. Вже давніш ми відзначали, що на практиці це завжди трапляється. Коли заробітну плату хліборобських робітників у певній країні взагалі знижують поза нормальний пересічний рівень заробітної плати, і тому вирахування з заробітної плати, частина заробітної плати, входить, як загальне правило, до складу ренти, то це не становить жодного винятку для орендаря найгіршої землі. В тій самій ціні продукції, яка уможлиблює оброблення найгіршої землі, вже ураховується, як складова стаття, ця низька заробітна плата, і тому продаж продукту по ціні продукції не дає змоги орендареві цієї землі виплачувати ренту. Земельний власник може також здати свою землю в оренду робітникові, який буде готовий усе те, або більшу частину того, що продажна ціна залишає йому поверх заробітної плати, виплатити у формі ренти другій особі. Проте, в усіх цих випадках зовсім не виплачується дійсної ренти, хоч виплачується орендна плата. Але там, де існують відносини, відповідні капіталістичному способу продукції, рента і орендна плата мусили б збігатися. Отут ми й повинні дослідити якраз це нормальне відношення.

Якщо навіть розглянути вище випадки, коли за капіталістичного способу продукції дійсно можуть вкладатися у землю капітали, не даючи при цьому ренти, — якщо навіть ці випадки нічого не дають для розв'язання нашої проблеми, то ще значно менше дасть посилення на колоніальні відносини. Що робить колонію колонією, — ми говоримо тут лише про власне хліборобські колонії, — так це не тільки маса родючих земель, що перебувають у природному стані. Ні, колоніями робить їх радше та обставина, що ці землі не привласнені, не підлеглі земельній власності. Саме це і зумовлює таку колосальну різницю між старими землями і колоніями, оскільки справа йде про землю: юридична або фактична відсутність земельної власності, як слушно відзначив Wakefield¹² і вже задовго до нього відкрили фізіократ Мірабо-батько та інші старі економісти. Тут цілком байдуже, чи привласнюють колоністи собі землю просто, чи вони під виглядом номінальної ціпи землі в дійсності виплачують державі лише податок за правний юридичний титул на землю. Байдуже також і те, що вже осілі колоністи є юридичні власники землі. Фактично земельна власність не становить тут межі для приміщення капіталу або також праці без капіталу; захоплення частини землі вже осілими колоністами не виключає

¹² Wakefeld: England and America. London 1833. Попів, також книгу 1, розд. XXV.

для нових прихідців можливості зробити нову землю сферою приміщення їхнього капіталу або їхньої праці. Тому тоді, коли доводиться досліджувати як земельна власність впливає на ціни продуктів землі і на ренту там, де ця власність обмежує землю як сферу приміщення капіталу, було б в найбільшій мірі недоладним посылатися на вільні буржуазні колонії, де немає ані капіталістичного способу продукції в хліборобстві, ані відповідної йому форми земельної власності, і де остання взагалі фактично не існує. Так робить, наприклад, Рікардо, в розділі про земельну ренту. Спочатку він говорить, що хоче дослідити вплив привласнення землі на вартість продуктів землі і безпосередньо після цього бере, як ілюстрацію, колонії, при чому припускає, що земля існує там в порівняно первісних умовах і експлуатація її не обмежується монополією земельної власності.

Сама юридична власність на землю не створює земельної ренти для власника. Але дає йому, певно, силу усувати свою землю від експлуатації доти, доки економічні відносини дозволять таке використання її, яке дасть йому певний надмір, при чому байдуже, чи застосовуватиметься земля для власне хліборобства, чи для інших продукційних цілей, як будівлі тощо. Він не може збільшити або зменшити абсолютного розміру цієї сфери підприємств, але, певна річ, може зробити це щодо тієї кількості її, яка перебуває на ринку. Звідси, як відзначив уже Фур'є, той характеристичний факт, що в усіх цивілізованих країнах порівняно значна частина землі завжди усунена від оброблення.

Отже, припускаючи такий випадок, що попит потребує обробітку нових земель, скажімо, менш родючих, ніж оброблювані до того часу, то чи стане тоді земельний власник здавати ці землі в оренду даром, тому що ринкова ціна продукту землі піднеслась досить високо, так що приміщення капіталу в ту землю дає орендареві ціну продукції, а тому й звичайний зиск? Ні в якому разі. Вкладання капіталу мусить дати йому ренту. Він здає в оренду лише тоді, коли йому може бути виплачена орендна плата. Отже, щоб можна було виплачувати земельному власникові ренту, ринкова ціна мусить підвестись вище ціни продукції, до $P + r$. А що, згідно з припущенням, земельна власність без здачі в оренду нічого не дає, економічно є безвартісна, то невеликого підвищення ринкової ціни над ціною продукції досить для того, щоб дати на ринок нову землю найгіршого роду.

Тепер постає таке питання: чи впливає з земельної ренти з найгіршої землі, ренти, яка не може бути виведена з різниці родючости, те, що ціна продукту землі неминуче є монопольною ціною в звичайному значінні, або ціною, до складу якої рента входить в такій самій формі, як податок, з тією тільки різницею, що цей податок стягає земельний власник замість держави? Що такий податок має свої певні економічні межі, це зрозуміло само собою. Він обмежується додатковими приміщеннями капіталу на старих заорендова-

них дільницях, конкуренцією закордонних продуктів землі — припускаючи вільний довіз їх — конкуренцією земельних власників між собою, нарешті, потребою і платоспроможністю споживачів. Але тут мова йде не про те. Мова йде про те, чи входить рента, виплачувана найгіршою землею, в ціну її продукту, яка згідно з припущенням, регулює загальну ринкову ціну, чи входить вона таким самим чином, як податок в ціну товару, оподаткованого ним, тобто як елемент, незалежний від вартості цього товару.

Це аж ніяк не впливає доконечно, а робили такий висновок лише тому, що до цього часу не розуміли різниці між вартістю товарів і їхньою ціною продукції. Ми бачили, що ціна продукції певного товару зовсім не тотожня з його вартістю, хоч ціни продукції товарів, розглядувані в цілому, регулюються тільки їхньою загальною вартістю, і хоч рух цін продукції різних сортів товарів, припускаючи всі інші умови незмінними, визначається виключно рухом їхніх вартостей. Ми показали, що ціна продукції певного товару може бути вища або нижча його вартості і лише як виняток збігається з його вартістю. Тому, той факт, що продукти землі продаються вище їхньої ціни продукції, зовсім ще не доводить, що вони також продаються вище їхньої вартості; як той факт, що промислові продукти пересічно продаються по їхній ціні продукції зовсім не доводить, що вони продаються по їхній вартості. Можливо, що хліборобські продукти продаються вище від їхньої ціни продукції і нижче від їхньої вартості, як з другого боку багато промислових продуктів дають ціну продукції тільки тому, що вони продаються вище від їхньої вартості.

Відношення ціни продукції певного товару до його вартості визначається виключно тим відношенням, в якому змінна частина капіталу, що випродукував товар, стоїть до його сталої частини, або органічним складом капіталу, яким випродуковано товар. Коли склад капіталу у певній сфері продукції нижчий, ніж склад пересічного суспільного капіталу, тобто коли відношення його змінної складової частини, витраченої на заробітну плату, до його сталої складової частини, витраченої на речові умови праці, вище, ніж в суспільному пересічному капіталі, то вартість його продукту мусить стояти вище за його ціну продукції. Тобто такий капітал тому, що він вживає відносно більше живої праці, продукує при рівній експлуатації праці більше додаткової вартості, отже, більше зиску, ніж рівновелика відповідна частина пересічного суспільного капіталу. Тому вартість його продукту буде вища за ціну його продукції, бо ця ціна продукції рівна покриттю капіталу плюс пересічний зиск, а пересічний зиск нижчий, ніж зиск створений у цьому товарі. Додаткова вартість, створена пересічним суспільним капіталом, менша за додаткову вартість, створену капіталом цього низького складу. Зворотне буває тоді, коли капітал, вкладений у певну сферу продукції, є вищого складу, ніж пересічний суспільний капітал. Вартість випродукованих ним товарів нижча за їхню ціну продукції, що стано-

вить загальне явище для продуктів найрозвиненіших галузей промисловости.

Коли капітал у певній сфері продукції має нижчий склад, ніж пересічний суспільний капітал, то це насамперед є лише інший вираз того, що продуктивна сила суспільної праці в цій окремій сфері продукції нижча від пересічного рівня; бо досягнений ступінь продуктивної сили набуває собі виразу у відносній перевазі сталої частини капіталу над змінною, або в постійному зменшенні тієї складової частини даного капіталу, яку витрачається на заробітну плату. Коли навпаки, капітал у певній сфері продукції має вищий склад, то це є вираз такого розвитку продуктивної сили, що перевищує пересічний рівень.

А втім, не говорячи про власне художні роботи, що їх розгляд по суті справи не стосується до нашої теми, само собою зрозуміло, що різні сфери продукції потребують, за їхніми технічними особливостями, різного відношення між сталим і змінним капіталом, і що жива праця мусить займати в одних сферах більше місця, в інших менше. Наприклад, у видобувній промисловості, яку слід пильно відрізнити від хліборобства, сировий матеріал як елемент сталого капіталу цілком відпадає, та й допоміжний матеріал лише де-не-де відіграє значну роль. Однак, в гірничій промисловості друга частина сталого капіталу, основний капітал, відіграє значну роль. Проте, і тут перебіг розвитку може вимірятися відносним зростом сталого капіталу порівняно з змінним.

Коли склад капіталу у власне хліборобстві нижчий, ніж склад пересічного суспільного капіталу, то це *prima facie* було б виразом того, що в країнах розвинутої продукції хліборобство не досягло такого ступеня розвитку, як обробна промисловість. Такий факт, залишаючи осторонь всі інші і до того ж почасти вирішені економічні обставини, мав би для себе пояснення вже в давнішому і швидшому розвитку механічних наук і особливо в їхньому застосуванні порівняно з пізнішим і почасти зовсім недавнім розвитком хімії, геології, фізіології і особливо знов таки в їхньому застосуванні до хліборобства. Проте, це безперечний і давно відомий¹³ факт, що прогрес самого хліборобства постійно визначається у відносному зрості сталої частини капіталу проти змінної. Чи в певній країні капіталістичної продукції, наприклад, в Англії, склад хліборобського капіталу є нижчий, ніж склад пересічного суспільного капіталу, — це питання, що його можна розв'язати лише статистично, і яке детально розглядати було б зайвим з огляду на нашу мету. В усякому разі теоретично усталено, що тільки при цьому припущенні вартість хліборобських продуктів може бути вища від їхньої ціни продукції; тобто, що додаткова вартість, породжувана в хліборобстві капіталом певної величини, або, що сходить на те саме, додаткова праця (отже, і вжита жива праця взагалі), пущена ним в рух і упідлеглена йому, більша, ніж при рівновеликому капіталі пересічного суспільного складу.

¹³ Див. Dombasle і R. Jones

Отже, для форми ренти, що її ми досліджуємо тут, і яка може постати лише при цьому припущенні, досить, коли ми зробимо це припущення. Де ця гіпотеза відпадає, там відпадає і відповідна їй форма ренти.

Проте, простий факт надміру вартости хліборобських продуктів над їхньою ціною продукції сам по собі ні в якому разі недостатній для того, щоб пояснити існування земельної ренти, незалежної від різниці у родючості різних родів землі, або послідовних приміщень капіталу на тій самій землі, коротко, такої ренти, яка в понятті відмінна від диференційної ренти і яку ми можемо тому позначити як *абсолютну ренту*. Цілий ряд мануфактурних продуктів має ту властивість, що їхня вартість вища від їхньої ціни продукції і, не зважаючи на це, вони не дають такого надміру над пересічним зиском або такого надзиску, що міг би перетворитись на ренту. Навпаки. Існування і поняття ціни продукції і загальної норми зиску, яку вона включає, ґрунтуються на тому, що окремі товари продаються не по їхній вартості. Ціни продукції виникають з вирівнювання товарових вартостей, яке по покритті відповідних капітальних вартостей, зжиткованих в різних сферах продукції, розподіляє всю додаткову вартість не в тій пропорції, що в ній її створено в окремих сферах продукції, і скільки її тому є в продуктах останніх, а пропорційно величині авансованих капіталів. Тільки таким чином виникає пересічний зиск і ціна продукції товарів, для якої пересічний зиск є характеристичним елементом. Це є постійна тенденція капіталів, через конкуренцію здійснювати це вирівнювання в розподілі додаткової вартости, створеної усім капіталом, і перемагати всі перешкоди цьому вирівнюванню. Звідси і тенденція їхня допускати тільки такі надзиски, як вони виникають за всяких обставин, не з різниці між вартостями і цінами продукції товарів, а радше, з різниці між загальною ціною продукції, що регулює ринок, і відмінними від неї індивідуальними цінами продукції; такі надзиски, які тому, постають не з різниці між двома різними сферами продукції, а в межах кожної сфери продукції, які, отже, не зачіпають загальних цін продукції різних сфер, тобто, загальної норми зиску, а радше мають своєю передумовою перетворення вартостей на ціни продукції і загальну норму зиску. Проте, як з'ясовано давніше, ця передумова ґрунтується на раз-у-раз змінюваному пропорційному розподілі всього суспільного капіталу між різними сферами продукції, на невпинній іміграції і еміграції капіталів, на можливості переносити їх з одної сфери в іншу, коротко на вільному русі їх між цими різними сферами продукції, як між відповідними вільними царинами для приміщення самостійних частин усього суспільного капіталу. При цьому припускається, що жодне — за винятком хіба лише випадкового і тимчасового — обмеження не перешкоджає конкуренції капіталів зводити вартість до розміру ціни продукції, напр., у такій сфері продукції, в якій вартість товарів вища від їхньої ціни продукції, або в якій створена додаткова вартість

більша, ніж пересічний зиск, зводить тут вартість до розмірів ціни продукції і тим самим розподіляти над мірну додаткову вартість цієї сфери продукції пропорційно між усіма сферами, що їх експлуатує капітал. Але коли настає протилежне цьому, коли капітал наражається на чужу силу, яку він зовсім не може подолати, або може подолати лише почасти, і яка обмежує його вкладення в окремих сферах продукції, допускає його лише на умовах, що цілком або почасти виключають згадане загальне вирівнювання додаткової вартості на пересічний зиск, то очевидно, що в таких сферах продукції через надмір товарої вартості над ціною продукції їхніх товарів постав би надзиск, який міг би перетворитися на ренту, а вона як така, могла б усамостійнитися проти зиску. Але як така чужа сила і обмеження при приміщенні у землю капіталові протистоїть земельна власність, або капіталістові — земельний власник.

Земельна власність є тут за бар'єр, що не дозволяє вкладати нових капіталів у необроблену до того часу або не здану в оренду землю, не стягуючи при цьому мита, тобто не вимагаючи ренти, хоч ця новоприятннена до обробітку земля належить до такого роду, який не дає диференційної ренти, і який, коли б не існувало земельної власності, міг би оброблятися вже при такому незначному підвищенні ринкової ціни, коли регуляційна ринкова ціна виплачувала б обробникові цієї найгіршої землі лише ціну продукції. Проте, в наслідок межі, що її ставить земельна власність, ринкова ціна мусить підвищитися до такого пункту, коли земля може виплачувати надмірну понад ціну продукції, тобто ренту. А що, згідно з припущенням, вартість товарів, продукованих хліборобським капіталом, вища від їхньої ціни продукції, то ця рента (за винятком того випадку, який буде зараз досліджено), становить надмір вартості над ціною продукції, або частину цього надміру. Чи рівна рента всій різниці між вартістю і ціною продукції, чи тільки більшій або меншій частині цієї різниці, це цілком залежить від стану попиту та подання і від розміру площі, новоприятнненої до обробітку. Доки рента не дорівнює надмірної вартості хліборобських продуктів над їхньою ціною продукції, частина цього надміру завжди братиме участь у загальному вирівнюванні і пропорційному розподілі всієї додаткової вартості між різними поодинокими капіталами. Скоро б рента стала рівною надмірові вартості над ціною продукції, то вся ця частина додаткової вартості, що становить залишок над пересічним зиском, була б відтягнена від цього вирівнювання. Але чи дорівнює ця абсолютна рента всьому надмірові вартості над ціною продукції, чи дорівнює лише частині його, все одно, хліборобські продукти продавалося б по монопольній ціні не тому, що їхня ціна вища, ніж їхня вартість, а тому, що вона дорівнює їхній вартості, або тому, що вона нижча, ніж їхня вартість, але вища, ніж їхня ціна продукції, їхнє монопольне становище було б у тому, що вони у протилежність іншим промисловим продуктам, вартість яких вища від загальної ціни продукції, не нівелювались би на ціну

продукції. А що частина вартости, як і ціни продукції, є фактично дана стала величина, а саме, витрати продукції, зужиткований у продукції капітал = k , то різниця їхня є в другій, змінній частині, в додатковій вартості, що в ціні продукції = p , зискові, тобто дорівнює всій додатковій вартості, обчисленій на суспільний капітал і на кожен окремий капітал, як на пропорційну частину суспільного капіталу; але у вартості товару вона дорівнює дійсній додатковій вартості, породженій цим окремим капіталом, та становить інтегральну частину породжених ним товарових вартостей. Коли вартість товару вища за його ціну продукції, то ціна продукції = $k + p$, вартість = $k + p + d$, так що $p + d$ = додатковій вартості, що міститься в ньому. Отже, різниця між вартістю і ціною продукції = d , надмірові додатковій вартості, продукованої цим капіталом понад ту, яка припадає йому відповідно до загальної норми зиску. З цього випливає, що ціна хліборобських продуктів може бути вища від їхньої ціни продукції, хоч вона не досягатиме їхньої вартости. З цього випливає далі, що до певного пункту може відбуватися тривале підвищення ціни хліборобських продуктів, перше ніж їхня ціна досягне їхньої вартости. З цього випливає також, що тільки в наслідок монополії земельної власности надмір вартости хліборобських продуктів над їхньою ціною продукції може стати моментом, що визначає їхню загальну ринкову ціну. З цього випливає, нарешті, що в цьому випадку не подорожчання продукту є причина ренти, а рента є причиною подорожчання продукту. Коли ціна продукту з одиниці площі найгіршої землі = $P + r$, то всі диференційні ренти збільшуються відповідними кратними r , бо, згідно з припущенням, за регуляційну ринкову ціну стає $P + r$.

Коли б пересічний склад нехліборобського суспільного капіталу = $85c + 15v$ і норма додаткової вартости = 100%, то ціна продукції дорівнювала б 115. Коли б склад хліборобського капіталу = $75c + 25v$, то вартість продукту, при тій самій нормі додаткової вартости, і регуляційна ринкова вартість дорівнювала б 125. Коли б хліборобський продукт вирівнявся з нехліборобським до пересічної ціни (для короткості ми припускаємо, що в обох галузях продукції загальна кількість капіталу однакова), то вся додаткова вартість дорівнювала б 40, тобто 20% на капітал в 200. Продукт так одного, як і другого продавалось би за 120. Отже, при вирівнянні за цінами продукції пересічні ринкові ціни нехліборобського продукту стояли б вище, а хліборобського продукту нижче від їхньої вартости. Коли б хліборобські продукти продавалось по їхній повній вартості, то вони були б на 5 вище, а промислові продукти на 5 нижче, ніж по вирівнянні. Коли ринкові відносини не дозволяють продавати хліборобські продукти по їхній повній вартості, виторговувати весь надмір над ціною продукції, то це призводить до середнього між обома крайніми пунктами стану; промислові продукти будуть продаватися трохи вище від їхньої вартости, а хліборобські продукти трохи вище від їхньої ціни продукції.

Хоч земельна власність може нагнати ціну хліборобських продуктів вище від їхньої ціни продукції, проте не від земельної власності, а від загального стану ринку залежить, в якій мірі ринкова ціна, піднявшись над ціною продукції, наближається до вартости, і, отже, в якій мірі додаткова вартість, створена в хліборобстві понад даний пересічний зиск, перетворюється на ренту, або ж бере участь у загальному вирівнюванні додаткової вартости в пересічний зиск. В усякому випадку ця абсолютна рента, що виникає з надміру вартости над ціною продукції, становить просто частину хліборобської додаткової вартости, перетворення цієї додаткової вартости на ренту, захоплення цієї додаткової вартости земельним власником; цілком так само, як диференційна рента виникає з перетворення надзиску в ренту, захоплення його земельною власністю, при загальній регуляційній ціні продукції. Ці обидві форми ренти є єдино нормальні. Рента, крім цих форм, може ґрунтуватися лише на власне монопольній ціні, яку не визначається ані ціною продукції, ані вартістю товарів, а потребою і виплатоспроможністю покупців, і розгляд якої стосується до вчення про конкуренцію, де досліджується справжній рух ринкових цін.

Коли б уся земля певної країни, придатна для хліборобства, була вже здана в оренду, — при чому припускається, як загальне явище, капіталістичний спосіб продукції і нормальні відносини, — то не було б такої землі, яка не давала б ренти, але могли б існувати такі приміщення капіталу, окремі частини капіталу вкладеного в землю, які не давали б ренти; бо, скоро земля здана в оренду, земельна власність перестає діяти, як абсолютна межа потрібного вкладення капіталу. Як відносна межа, вона продовжує ще діяти і після цього в такій мірі, в якій перехід до земельного власника долученого до землі капіталу ставить тут перед орендарем дуже визначені межі. Тільки в цьому випадку вся рента перетворилася б на диференційну ренту, на диференційну ренту, яка визначається не різницями в якості землі, а різницями між надзисками, що постають від останніх приміщень капіталу на певній землі, і рентою, яка виплачувалася б за оренду землі найгіршої кляси. Як межа земельна власність діє абсолютно лише остільки, оскільки допущення до землі взагалі, як до сфери приміщення капіталу, зумовлює данину земельному власникові. Коли це допущення сталося, останній уже не може протиставити ніяких абсолютних меж кількісному розмірові приміщення капіталу на даній ділянці землі. Будуванню будинків взагалі кладеться межу земельною власністю третьої особи на ту ділянку землі, на якій мається збудувати будинок. Але скоро лише ця земля орендована під будівлю будинків, то вже від орендаря залежить, чи бажає він збудувати на ній високий чи низький будинок.

Коли б пересічний склад хліборобського капіталу був такий самий або вищий, ніж пересічний склад суспільного капіталу, то абсолютна рента, знов таки в щойно дослідженому розумінні, відпала б; тобто відпала б рента, яка

відрізняється так від диференційної ренти, як і від ренти, що ґрунтується на власне монопольній ціні. Тоді вартість хліборобського продукту не була б вища від його ціни продукції, і хліборобський капітал пускав би в рух не більшу кількість праці, отже, реалізував би також не більшу кількість додаткової праці, ніж нехліборобський капітал. Те саме сталося б тоді, коли б з прогресом культури склад хліборобського капіталу зрівнявся із пересічним складом суспільного капіталу.

На перший погляд здається за суперечність припускати, що, з одного боку, склад хліборобського капіталу підвищується, отже, зростає його стала частина проти змінної, а з другого боку, що ціна хліборобського продукту має піднятися остільки високо, щоб нова і гірша, ніж колишня, земля могла виплачувати ренту, яка в цьому випадку могла б виникнути лише з надміру ринкової ціни над вартістю і ціною продукції, коротко, лише з монопольної ціни продукту.

Тут треба відрізнити таке.

Розглядаючи створення норм зиску, ми, насамперед, бачили, що капітали які, технологічно розглядувані, складені однаково, тобто порівняно з кількістю машин і сирового матеріалу пускають в рух однакову кількість праці, можуть, проте, бути різного складу в наслідок того, що сталі частини цих капіталів мають різну вартість. Сировий матеріал або машини можуть бути в одному випадку дорожчі, ніж у другому. Щоб пустити в рух таку саму масу праці (а це, згідно з припущенням, було б потрібне для перероблення такої ж самої маси сирового матеріалу), в одному випадку довелося б авансувати більший капітал, ніж у другому, тому що, наприклад, з капіталом 100 я не можу пустити в рух однакової кількості праці, коли сировий матеріал, який теж доводиться оплачувати з цих 100, в одному випадку коштує 40, в другому 20. Але те, що технологічно ці капітали все ж складені однаково, негайно виявилось б, скоро ціна дорожчого сирового матеріалу знизилася б до рівня дешевого. Відношення вартості змінного і сталого капіталу тоді стали б однакові, хоч у технічному відношенні між ужитою живою працею та масою і природою застосованих умов праці не сталося жодної зміни. З другого боку, коли розглядати справу виключно з погляду складу за вартістю, капітал порівняно низького органічного складу в наслідок простого підвищення вартостей його сталих частин міг би справити таке враження, ніби він піднісся на один ступінь з капіталом вищого органічного складу. Хай дано капітал = $60c + 40v$, тому що він застосовує багато машин і сирового матеріалу, порівняно з живою працею, і другий капітал = $40c + 60v$, тому що він вживав багато живої праці (60%), мало машин (скажімо, 10%) і відносно до робочої сили мало, до того ж ще і дешевого, сирового матеріалу (скажімо, 30%); таким чином в наслідок простого підвищення вартості сирових і допоміжних матеріалів з 30 до 80, склад міг би зрівнятися так, що в другому капіталі на 10 в машинах припадало б 80 в сиро-

вому матеріалі і 60 робочої сили, тобто $90c + 60v$, що, визначене в процентах, теж дорівнювало б $60c + 40v$, при чому не сталося б жодної зміни в технічному складі. Отже, капітали однакового органічного складу можуть мати різний вартісний склад, і капітали однакового процентного вартісного складу можуть стояти на різних ступенях органічного складу отже, виражати різні ступені розвитку суспільної продуктивної сили праці. Отже, сама лише обставина, що за вартісним складом хліборобський капітал стояв би на загальному рівні, ще не доводила б того, що суспільна продуктивна сила праці досягла у нього такого самого рівня. Вона могла б лише показувати, що власний продукт цього капіталу, який знову таки становить частину умов його продукції, є дорожчий, або що допоміжні матеріали, от як добриво, котрі давніш були просто під руками, тепер доводиться довозити здалека тощо.

Але, залишаючи це осторонь, треба взяти на увагу своєрідний характер хліборобства.

Припустімо, що вживання в хліборобстві машин, які зберігають працю, хемічних допоміжних засобів тощо, набирають тут ширшого розміру, отже, що сталий капітал технічно зростає не тільки щодо вартости, але й щодо маси, порівняно я масою ужитої робочої сили; в такому разі в хліборобстві (як і в гірничій промисловості) справа йде не тільки про суспільну, але і про природну продуктивність праці, яка залежить від природних умов праці. Можливо, що збільшення суспільної продуктивної сили в хліборобстві лише компенсує, або навіть не зовсім компенсує зменшення природної сили — ця компенсація завжди може впливати лише протягом деякого часу, — так що, не зважаючи на технічний розвиток, продукт не здешевлюється, а лише гальмується його ще більше подорожчання. Можливо також, що при висхідній ціні збіжжя абсолютна маса продукту зменшується, тимчасом як відносний надпродукт зростає; це можливо саме при відносному збільшенні сталого капіталу, що складається переважно я машин або худоби, при чому доводиться покривати тільки його зношування, і при відповідному зменшенні змінної частини капіталу, яка витрачається на заробітну плату, що її постійно доводиться покривати з продукту цілком.

Але можливо також, що з поступом хліборобства потрібно буде лише помірно підвищення ринкової ціни над пересічною для того, щоб могла оброблятися і одночасно давати ренту така земля гіршої якості, яка при нижчому рівні технічних допоміжних засобів потребувала б вищого підвищення ринкової ціни.

Може здатися, що та обставина, що, наприклад, у скотарстві, коли воно провадиться в великих розмірах, маса вжитої робочої сили дуже мала проти сталого капіталу, який є в самій худобі, може здатися, що ця обставина цілком суперечить тому, що хліборобський капітал, обчислений у процентах, пускає в

рух робочої сили більше, ніж нехліборобський пересічний суспільний капітал. Але тут слід відзначити, що при розгляді ренти ми виходимо, як з вирішної, з тієї частини хліборобського капіталу, яка продукує основний рослинний засіб харчування, отже, для цивілізованих народів взагалі головний засіб існування. Вже А. Сміт показав, — і це одна з його заслуг, — що в скотарстві і взагалі пересічно в усіх капіталах, вкладених в землю не для продукції головних засобів існування, наприклад, збіжжя, ціну визначається зовсім інакше. Саме її визначається тут таким чином, що ціна продукту землі, яку, скажімо, як штучні луки використовується для скотарства, але яку з такою самою зручністю можна було б повернути на орну землю певної гідності, — що ціна продукту такої землі мусить, підвищитись остільки, щоб давала вона таку саму ренту, як орна земля такої самої якості; отже, рента з орної землі бере тут участь у визначенні ціни худоби, чому Рамзей слушно відзначив, що ціна худоби в такий спосіб штучно підвищується рентою, економічним виразом земельної власності, отже, земельною власністю.

«В наслідок поширення культури, необроблюваних пустирів уже не вистає для того, щоб поповнити подання худоби, яка йде на заріз. Значну частину оброблюваних земель доводиться повертати під розведення та відгодовування худоби, що ціна її тому мусить бути така висока, щоб оплатити не тільки вжиту на це працю, але й ренту, яку міг би здобувати землевласник, і зиск, який міг би здобувати орендар з цієї землі, коли б вона була оброблена як орна земля. Худоба вигодована на найнепридатніших до оброблення торфовищах, буде продана, відповідно до ваги і якості, по тій самій ціні, поякій на тому самому ринку продається худоба, вигодовану на землі якнайкраще культивованій. Власники цих торфовищ виграють від цього і підвищують ренту своїх земель відповідно до цін худоби». (А. Smith, Book 1, chap. XI, part. I). Отже, і тут на відміну від збіжжевої ренти диференційна рента йде на користь гіршій землі.

Абсолютна рента пояснює деякі явища, які з першого погляду справляють таке вражіння, ніби рента є наслідок просто монопольної ціни. Щоб почати з прикладу А. Сміта, уявімо, наприклад, власника ростучого без усякої людської допомоги лісу, отже, такого лісу, що існує не як продукт лісництва, наприклад, в Норвегії. Коли ренту виплачує йому капіталіст, що займається рубанням лісу, бо на нього є попит в Англії, або коли власник сам як капіталіст теж береться до рубання, то в дереві йому, крім зиску на авансований капітал, виплачується більшу або меншу ренту. У відношенні до цього чисто природного продукту це видається чисто монопольною надвишкою. Але в дійсності капітал складається тут майже тільки з змінного капіталу, витрачаного на працю, і тому він пускає в рух більшу кількість додаткової праці, ніж інший капітал рівної величини. Отже, у вартості дерева міститься більший надмір неоплаченої праці або додаткової вартості, ніж у продукті капіталів вищого складу. Тому з

дерева може виплачуватись пересічний зиск, і значний надмір у формі ренти може припадати власникові лісу. Навпаки, доводиться визнати, що при тій легкості, з якою може поширюватися рубання лісу, тобто при тій швидкості, з якою може збільшуватися ця продукція, треба дуже значного збільшення попиту для того, щоб ціна дерева зрівнялась з його вартістю, і щоб тому весь надмір неоплаченої праці (над тією її частиною, яка дістається капіталістові як пересічний зиск) дістався б власникові у формі ренти.

Ми припускали, що новопритягнена до обробітку земля своєю якістю ще гірша, ніж та найгірша, що оброблялась останнього часу. Коли вона краща, то вона дає диференційну ренту. Але тут ми досліджуємо саме той випадок, коли рента являє собою не диференційну ренту. Тут можливі тільки два випадки. Або новопритягнена до обробітку земля гірша, або ж вона такої самої якості, як остання з оброблюваних земель. Коли вона гірша, то цей випадок ми вже дослідили. Отже, лишається дослідити ще тільки той випадок, коли вона такої самої якості.

З поступом культури до нового оброблення може притягатись, — як ми це вже покатали, досліджуючи диференційну ренту — землю такої самої і навіть кращої якості, так само як і землю гіршої якості.

Поперше, тому, що при диференційній ренті (і при ренті взагалі, бо навіть при не диференційній ренті завжди постає питання, чи дозволяє, з одного боку, родючість землі взагалі, а з другого її положення, обробляти її, одержуючи при регуляційній ринковій ціні зиск і ренту), діють в зворотному напрямі дві умови, які то взаємно паралізують одна одну, то беруть перевагу одна над однією. Підвищення ринкової ціни — припускаючи, що витрати продукції потрібні для оброблення не понизились, іншими словами, що не завоювання технічного характеру становлять новий момент, який зумовлює нове оброблення, — може призвести до оброблення родючішої землі, яка давніш через своє положення виключалась з числа конкурентних земель. Або ж для менш родючої землі це може остільки підвищити вигоди положення, що ними вирівнюється меншу родючість. Або, і без підвищення ринкової ціни, в наслідок поліпшення засобів комунікації, положення може змінитись так, що кращі землі ввійдуть у конкуренцію, що спостерігається у великому масштабі в степових штатах Північної Америки. Та і в країнах старої цивілізації це відбувається постійно, хоч і не в такому самому масштабі, як у колоніях, де, як справедливо відзначив Wakefield, вирішна роля належить положенню. Отже, поперше, протилежні дії положення і родючости, і змінливість чинника положення, який постійно вирівнюється, постійно проробляє прогресивні зміни, що спрямовуються до вирівнювання, — це призводить до того, що в конкуренцію з уже оброблюваними землями наперемінку вступають ділянки землі однакової, кращої й гіршої якості.

Друге. З розвитком природничих наук і агрономії змінюється і родючість землі, бо змінюються засоби, що з допомогою їх уможлиблюється негайне використання елементів ґрунту. Таким чином, у Франції і східніх графствах Англії легкі ґрунти, які раніш вважалися за кепські, ще зовсім недавно були перетворені в першорядні (див. Passy). З другого боку, земля, що її за хемічним складом не вважалось за погану, але яка лише ставила певні механічнофізичні перешкоди обробітці, перетворюється на добру землю, скоро знаходять засоби для того, щоб подолати ці перешкоди.

Третє. У всіх країнах старої цивілізації старі історичні і традиційні відносини, наприклад, у формі державних земель, громадських земель тощо, цілком випадково відволікли великі ділянки землі від обробітки, до якого їх притягають лише поступово. Порядок, в якому їх притягається до оброблення, не залежить ані від їхньої якості, ані від їхнього положення, а лише від цілком зовнішніх обставин. Коли простежити історію англійських громадських земель, простежити, як вони законами про обгороджування (Enclosure Bills) поступово перетворювалися на приватну власність і оброблялися, то виявилось б, що не може бути нічого безглуздішого за те фантастичне припущення, ніби вибором цього порядку керував якийсь сучасний хліборобський хемік, наприклад, Лібіх, призначаючи певні лани через їхні хемічні якості під культуру та виключаючи інші. Тут, радше, переважне значіння відіграла нагода, яка робить з людини злодія; більш або менш зовнішньо пристойні юридичні зачіпки для привласнення, що їх могли використати великі лендлорди.

Четверте. Залишаючи осторонь той факт, що досягнутий в кожний певний момент ступінь розвитку в зрості людності і капіталу кладе поширенню хліборобської культури певну, хоча б і еластичну межу; залишаючи осторонь діяння таких випадковостей, які справляють тимчасовий вплив на ринкову ціну, от як ряд сприятливих або несприятливих діб року, — просторове поширення хліборобської культури залежить від загального стану ринку капіталів і становища справ у країні. Для того, щоб додатковий капітал спрямувати до хліборобства, за періодів скрути не досить того, що необроблений ґрунт може дати орендареві пересічний зиск, — чи виплачує він ренту, чи ні. В інші періоди, періоди достатку (der Plethora) капіталу він прямує до оброблення землі, навіть без підвищення ринкової ціни, аби тільки взагалі були в наявності нормальні умови. Тоді краща земля, ніж оброблювана до того часу, в дійсності могла б бути виключена з конкуренції тільки або моментом її положення, або все ще непоборними межами її винятковості, або випадковістю. Тому ми можемо зайнятися тільки тими родами землі, що якістю однакові з останніми з оброблених земель. Але між новою землею і останньою з оброблених все ще лишається різниця витрат на оброблення нової землі, і від стану ринкових цін і відносин кредиту залежить, чи будуть вони зроблені чи ні. Потім, скоро лише

ця земля дійсно візьме участь у конкуренції, ринкова ціна за інших незмінних відносин знову понизиться до свого колишнього рівня, при чому новооброблювана земля буде давати таку саму ренту, як відповідна їй стара. Засаду, що вона не даватиме ренти, прихильники цієї засади доводять припущенням того, що треба ще довести, а саме: що остання земля не дала ренти. Таким самим способом можна було б довести, що останні з побудованих будинків, крім власне плати за наймання (Miethzins)^{*} будівель, не дають жодної ренти, хоч і винаймається їх. Але факт такий, що коли вони протягом довгого часу лишаються незайняті, вони дають ренту, ще до того, як починають давати плату за наймання (Miethzins). Подібно до того, як послідовні приміщення капіталу на певній ділянці землі можуть давати відповідний додатковий здобуток, а тому і таку саму ренту, як перші, — цілком так само лани такої якості, як останні з оброблених, можуть при рівних витратах давати рівний здобуток. Інакше взагалі було б незрозуміло, яким чином можна було б лани однакової якості брати під оброблення послідовно, а не всі разом або, радше, не брати жодного, щоб не викликати конкуренції всіх, інших. Земельний власник завжди готовий здобувати ренту, тобто одержувати щось даром; але щоб задовольнити його бажання, капітал потребує певних умов. Тому взаємна конкуренція між землями залежить не від того, що землевласник хоче їхньої конкуренції, але від того, чи знайдеться капітал, який схоче на нових ланах конкурувати з іншими.

Оскільки власне хліборобська рента є просто наслідок монопольної ціни, вона може бути лише незначна, як і абсолютна рента може бути тут за нормальних умов лише незначною, хоч би який був надмір вартості продукту над його ціною продукції. Отже, суть абсолютної ренти є ось у чому: рівновеликі капітали в різних сферах продукції, при рівній нормі додаткової вартості або рівній експлуатації праці, продукують, залежно від їхнього різного пересічного складу, різні маси додаткової вартості. В промисловості ці різні маси додаткової вартості вирівнюються в пересічний зиск і рівномірно розподіляються між окремими капіталами, як між відповідними частинами суспільного капіталу. Земельна власність, коли для продукції потрібна земля чи то для хліборобства, чи то для здобування сирових матеріалів, перешкоджає цьому вирівнюванню для капіталів, приміщених у землю, і уловлює певну частину додаткової вартості, яка інакше взяла б участь у вирівнюванні на загальну норму зиску. Отож, рента становить частину вартості, точніше додаткової вартості товарів, алеж тільки таку, що замість дістатися клясі капіталістів, яка здобула її з робітників, дістається земельним власникам, які здобувають її з капіталістів. При цьому припускається, що хліборобський капітал пускає в рух більше праці, ніж рівновелика частина нехліборобського капіталу. До якої міри велике це

^{*} Звичайно плата за наймання чогось тут — комірна плата, як процент та амортизація вкладеного ...

розходження, або чи існує воно взагалі, це залежить від відносного розвитку хліборобства проти промисловости. З самої природи справи ця різниця з поступом хліборобства мусить зменшуватись, коли пропорція, в якій змінна частина капіталу зменшується проти сталої, не буде для промислового капіталу ще більша, ніж для хліборобського.

Ця абсолютна рента відіграє ще значнішу роль у власне видобувній промисловості, де один елемент сталого капіталу, сировий матеріал, цілком відпадає, і де, — за винятком галузей, в яких частина, що складається з машин і іншого основного капіталу, дуже значна, — безумовно переважає найнижчий склад капіталу. Якраз тут, де видається, що рента завдячує своїм походженням виключно монопольній ціні, потрібні екстраординарно сприятливі ринкові відносини, щоб можна було продавати товари по їхній вартості, або щоб рента зробилася рівна всьому надмірові додаткової вартости товару над його ціною продукції. Так стоїть справа наприклад, з рентою з придатних до рибальства вод, каменярень, дико ростучих лісів тощо¹⁴.

¹⁴ Рікардо розправляєється з цим дуже поверхово. Дивись місце, спрямоване проти А. Сміта про ренту з лісів у Норвегії, *Principles*, ch. II, на самому початку.
... у будівлю капіталу, на відміну від власне ренти. *Ред.*

Рента з будівельних діляниць. Рента з рудень. Ціна землі

Диференційна рента з'являється і підлягає тим самим законам, що й хліборобська диференційна рента, всюди, де взагалі існує рента. Всюди, де природні сили можуть бути монополізовані і забезпечують промисловцеві, що застосує їх, певний надзиск, — чи то буде водоспад, чи багата копальня, чи багата на рибу вода, чи доброго положення будівельне місце, — особа, визнана через свій титул на частину землі власником цих речей природи, уловлює з капіталу, що функціонує, цей надзиск у формі ренти. Щодо землі, призначеної для будівельних цілей, то А. Сміт показав, яким чином рента з цієї землі, як і рента з усіх нехліборобських діляниць, регулюється в своїй основі власне хліборобською рентою (Book I, chap. XI, 2 і 3). Ця рента характеризується поперше, тим переважним впливом, що його тут справляє на диференційну ренту положення (дуже важливе, наприклад, при обробленні винограду і для будівельних діляниць по великих містах); подруге, очевидністю цілковитої пасивності власника, що його активність є (особливо щодо копалень) просто в експлуатації поступу суспільного розвитку, до якого він нічого не додає від себе і в якому він нічим не ризикує, — хоча б так, як це все-таки робить промисловий капіталіст; і нарешті, перевагою монопольної ціни в багатьох випадках, особливо у випадках найбезсоромнішої експлуатації убогства (бо убогство є багатше джерело для домової ренти, ніж яким будьколи були копальні Потози для Іспанії¹⁵, і потворна могутність, яку дає ця земельна власність, коли вона, сполучаючись з промисловим капіталом в одних руках, уможливорює собі у боротьбі з робітниками за заробітну плату практично усувати їх з землі, як з їхнього житла¹⁶. Одна частина суспільства вимагає тут від другої дані за право жити на землі,

¹⁵ Laing, Newmann.

¹⁶ Crowlington Strike. Engels, Lage der arbeitenden Klasse in England, S. 307 (Видання 1892 року, ст. 259).

як і взагалі в земельну власність включається право власників визискувати земну кулю, надра землі, повітря, а разом з тим усе потрібне для збереження і розвитку життя. Будівельну ренту доконечно підвищує не тільки зріст людности і ростуча разом з цим потреба в житлах, але й розвиток основного капіталу, який або долучається до землі, або укорінюється в ній, спирається на ній, як усі промислові будівлі, залізниці, товарові склепи, фабричні будівлі, доки тощо. Сплутування комірної плати, оскільки вона становить процент та амортизацію капіталу, вкладеного в будинок, з рентою просто за землю, неможливе тут навіть при всій добрій волі, як у Кері, особливо тоді коли, як в Англії, земельний власник і будівельний спекулянт є цілком різні особи. Тут береться на увагу два елементи: з одного боку, експлуатація землі з метою репродукції або видобувної промисловости; з другого, — простір, який потрібен як елемент усякої продукції й усякої людської діяльності. І за те і за друге земельна власність вимагає своєї дані. Попит на будівельні дільниці підвищує вартість землі як простору і основи, тимчасом як через це і разом з цим зростає попит на елементи землі, що правлять за будівельний матеріал¹⁷.

У книзі II, розд. XII в свідченнях Едварда Каппа, великого лондонського будівельного спекулянта, перед банковою комісією 1857 року, ми бачили приклад того, яким чином в швидко ростучих містах, особливо коли будівлю провадиться, як у Лондоні, фабричним способом, за головний об'єкт будівельної спекуляції є власне не будинок, а земельна рента. Він говорить там № 5435:

«Я вважаю, що людина, яка бажає поступувати на світі, навряд чи може розраховувати, що вона буде поступувати, провадячи тільки солідну справу (fair trade)... вона неминуче мусить, крім того, будувати з метою спекуляції і до того ж у великому масштабі; бо підприємець здобуває дуже мало зиску з самих будівель, свій головний зиск він здобуває з підвищених земельних рент. Припустімо, що він орендує дільницю землі і виплачує за неї 300 £ на рік; коли він, дбало опрацювавши будівельний плян, збудує на цій дільниці будинки належного розряду, то йому може пощастити здобути за це 400 або 450 £ на рік, і його зиск у багатому більшій мірі був би у збільшеній земельній ренті на 100 або 150 £ на рік, ніж у зиску від будівель, який він у багатьох випадках взагалі навряд чи бере на увагу». До того не слід забувати, що по закінченні договору про винаймаання, який найчастіше складається на 99 років, земля з усіма будівлями на ній і з земельною рентою, яка за цей час здебільша підвищується більше, ніж у два-три рази, знову повертається від будівельного спекулянта або його правонаступника до первісного останнього земельного власника.

¹⁷ «Забрукування лондонських вулиць дало можливість власникам деяких голих скель на шотландському березі здобувати ренту з абсолютно некорисного до того часу кам'янистого ґрунту». A. Smith, Book I, chap. XI. 2.

Власне рента з копалень визначається цілком так само, як хліборобська рента. «Бувають такі копальні, що їхній продукт навряд чи достатній для того, щоб оплатити працю і покрити вкладений туди капітал разом з звичайним зиском. Вони дають деякий зиск підприємцеві, але жодної ренти для земельного власника. Їх міг би з вигодою обробляти тільки земельний власник, який сам, будиши підприємцем, здобуває звичайний зиск на свій вкладений капітал. Багато вугільних шахт у Шотландії розробляються в такий спосіб, і не могли б розроблятися якимось інакше. Земельний власник нікому не дозволяє розробляти їх, коли йому не виплачують ренти, але ніхто не може виплачувати за них ренти». (A. Smith, Book I, chap. XI, 2).

Треба відрізнати, чи впливає рента з монопольної ціни тому, що існує незалежна від неї монопольна ціна продуктів або самої землі, або ж чи продаються продукти по монопольній ціні тому, що існує рента. Коли ми говоримо про монопольну ціну, ми взагалі маємо на думці таку ціну, яка визначається тільки прагненням купити і платоспроможністю покупців, незалежно так від тієї ціни, що визначається загальною ціною продукції, як і від тієї, що визначається вартістю продукту. Виноградник, що продукує вино цілком виключної якості, вино, яке взагалі може продукуватися лише в порівняно невеликій кількості, має монопольну ціну. В наслідок цієї монопольної ціни, надмір якої над вартістю продукту визначається тільки багатством і смаком вельможних споживачів вина, винороб реалізував значний надзиск. Цей надзиск, який тут впливає з монопольної ціни, перетворюється на ренту і дістається в цій формі земельному власникові, в наслідок його титулу на цю ділянку землі, що має особливі властивості. Отже, ренту тут створює монопольна ціна. Навпаки, рента створила б монопольну ціну, коли б в наслідок тієї межі, яку покладає земельна власність нерентодайному приміщенню капіталу на необробленій землі, коли б, у наслідок цієї межі, збіжжя продавалось не тільки вище його ціни продукції, але й вище його вартості. Що самий тільки титул власності певного числа осіб на земну кулю дає їм можливість привласнювати собі частину додаткової праці суспільства, як дань, до того ж привласнювати її собі з розвитком продукції в постійно ростучому масштабі, — це затушковується тією обставиною, що капіталізована рента, отже, саме ця капіталізована дань виступає, як ціна землі, і тому земля може продаватись, як усякий інший об'єкт торгівлі. Тому покупцеві здається, що він одержав своє домагання на ренту не даром, і не даром одержав до розпорядку працю, ризик і підприємецький дух капіталу, а заплатив за це відповідний еквівалент. Рента, як відзначено вже давніш, здається йому тільки процентом на капітал, за який він купив землю, а тому і домагання на ренту. Цілком так само рабовласникові, що купив негра, здається, що він придбав свою власність на негра не через інститут рабства як такий, а через купівлю та продаж товарів. Але ж самий титул актом про-

дажу не породжується, а лише переноситься. Титул мусить існувати до того, як його можна продати, і продаж, так само як і ряд продажів і їхнє постійне повторення, не можуть створити цього титулу. Що взагалі створило його, так це продукційні відносини. Скоро вони досягають такого пункту, де вони мусять змінити свою шкуру, відпадає матеріальне джерело титулу, економічно та історично виправданого й виниклого з процесу суспільної продукції життя, а разом з ним відпадають і засновані на ньому операції. З погляду вищої економічної формації суспільства, приватна власність окремих індивідуумів на земну кулю буде здаватись цілком такою самою безглуздою, як приватна власність однієї людини на іншу людину. Навіть ціле суспільство, нація і навіть усі одночасно суцї суспільства, узяті разом, не є власники землі. Вони є лише її посідачі, лише користувачі з неї і як *boni patres familias** вони мусять залишити її наступним поколінням поліпшеною.

В дальшому дослідженні ціни землі ми залишаємо осторонь усі коливання конкуренції, всяку спекуляцію землею, а також дрібну земельну власність, за якої земля становить головне знаряддя продуцентів, бо вони вимушені купувати її за всяку ціну.

I. Ціна землі може підвищитись, хоч рента її не підвищується; саме:

- 1) в наслідок просто пониження розміру проценту, яке впливає так, що ренту продається дорожче, а тому капіталізована рента, ціна землі зростає;
- 2) тому що зростає процент на долучений до землі капітал.

II. Ціна землі може підвищитися тому, що зростає рента.

Рента може зростати тому, що підвищується ціна продукту землі; в цьому випадку завжди підвищується норма диференційної ренти, незалежно від того, чи буде рента з найгіршої з оброблюваних земель велика, мала, чи її зовсім не буде. Під нормою ми розуміємо відношення тієї частини додаткової вартости, яка перетворюється на ренту, до авансованого капіталу, який продукує продукт землі. Це відношення відрізняється від відношення додаткового продукту до всього продукту, бо весь продукт має в собі не весь авансований капітал, саме не має в собі основного капіталу, який продовжує існувати поряд з продуктом. Навпаки, воно припускає, що на тих родах землі, які дають диференційну ренту, дедалі рстуча частина продукту перетворюється в надмірний надпродукт. На найгіршій землі підвищення ціни хліборобського продукту вперше створює ренту, а тому і ціну землі.

Але рента може зростати і без підвищення ціни хліборобського продукту. Остання може лишитися сталою або навіть понизитися.

Коли вона лишається сталою, то рента може зрости або тільки тому (за-

* У римлян — голова родини; поняття це ширше, ніж в українській мові — бо «родина» у рим- ...

лишаючи осторонь монополні ціни), що при колишньому розмірі капіталу, вкладеного у старі землі, починають оброблятися нові землі кращої якості, але їх лише вистачає на те, щоб покрити вирослий попит, так що регуляційна ринкова ціна залишається без зміни. В цьому випадку ціна старих земель не підвищується, але для землі, наново взятої під оброблення, ціна підвищується понад рівень ціни старої землі.

Або ж рента підвищується тому, що при незмінній відносній продуктивності і незмінній ринковій ціні зростає маса капіталу, що експлуатує землю. Тому, хоч рента у відношенні до авансованого капіталу лишається та сама, її маса, наприклад, подвоюється, бо сам капітал подвоївся. А щоб не сталося пониження ціни, то друге приміщення капіталу дає, так само як і перше, надзиск, який по закінченні терміну оренди теж перетворюється на ренту. Маса ренти тут збільшується тому, що збільшується маса капіталу, який створює ренту. Твердження, що різні послідовні приміщення капіталу на тій самій ділянці землі можуть створити ренту лише тоді, коли продукт їхній неоднаковий і тому постає диференційна рента, сходять на твердження, що, коли два капітали по 1000 £, вкладено в два лани однакової продуктивності, то лише один з них може дати ренту, хоч обидва ці лани належать до кращої класи землі, яка дає диференційну ренту. (Отже, загальна маса ренти, вся рента певної країни, збільшується з масою вкладеного капіталу, при чому необов'язково, щоб тут зростала ціна одиниці земельної площі, або норма ренти, або навіть маса ренти на одиницю площі; в цьому випадку маса всієї ренти зростає з просторовим поширенням культури. Це може навіть бути поєднане з падінням ренти на окремих володіннях). Інакше це твердження звелось б до другого твердження, а саме, що приміщення капіталу одне поряд одного у дві різні ділянки землі підлягає іншим законам, ніж послідовне приміщення капіталу на тій самій ділянці землі, тимчасом як в дійсності диференційну ренту висновують саме з тотожності закону в обох випадках, з приросту продуктивності приміщення капіталу на тім самім лані, як і на різних ланах. Єдина модифікація, що існує тут, і якої не помічають, є в тому, що послідовні приміщення капіталів, коли їх вживають до просторово різних земель, наражаються на таку межу, як земельна власність, тимчасом як при послідовних приміщеннях капіталу в ту саму землю цього не буває. Звідси і та протилежна дія, в наслідок якої ці різні форми приміщення капіталу на практиці взаємно обмежують одна одну. Тут ніколи не постає різниці з самого капіталу. Коли склад капіталу лишається той самий, так само, як норма додаткової вартости, то норма зиску лишається незмінна, так що при подвоєнні капіталу маса зиску подвоюється. Так само за припущених відношень норма ренти лишається та сама. Коли капітал в 1000 £ дає ренту в x , то капітал в 2000 £ за припущених обставин дає ренту в $2x$. Але,

... лян складалась з членів власне сем'ї, родини разом з усією челяддю, рабами тощо. *Vonni patres ...*

коли обчислити ренту у відношенні до земельної площі, яка лишилася без зміни, бо, згідно з припущенням, подвоєний капітал працює на тому самому лані, то виявиться, що в наслідок збільшення маси ренти підвищився і її рівень. Той самий акр, що давав 2 £ ренти, дає тепер 4 £¹⁸.

Відношення певної частини додаткової вартости, грошової ренти, — бо гроші є самостійний вираз вартости, — до землі само по собі є безглузде й іраціональне; бо це не співмірні величини, що тут вимірюються одна одною, певна споживна вартість, дільниця землі на стільки-от квадратних футів з одного боку, і вартість, точніше, додаткова вартість — з другого. В дійсності це не виражає нічого іншого, а тільки те, що в даних відносинах власність на стільки-от квадратних футів землі дає земельному власникові можливість уловлювати певну кількість неоплаченої праці, реалізованої капіталом, який риється на цих квадратних футах, як свиня у картоплі (в рукопису тут стоїть в дужках, але закреслене: Лібіх). Але prima facie цей вираз є те саме, як коли б ми здумали говорити про відношення п'ятифунтової банкноти до діаметра землі. Однак, до посередництва тих іраціональних форм, в яких виступають і на практиці режуються певні економічні відносини, практичним носіям цих відносин у їхньому житті-бутті немає жодного діла; а що вони привикли рухатися в цих посередницьких відносинах, то їхній розум ані трохи не спотикається на них. Цілковита суперечність для них не має рішуче нічого таємничого. У формах проявлення, відчужених від внутрішнього зв'язку і безглуздих, коли їх узяти самих по собі, вони почувають себе так само вдома, як риба у воді. Тут справедливе те, що Гегель сказав про відомі математичні формули: те, що звичайний людський розум вважає за і раціональне, є раціональне, а раціональне для нього є сама і раціональність.

Отже, коли розглядати справу у відношенні до самої площі землі, то підвищення маси ренти виражається цілком так само, як підвищення норми ренти; а звідси труднощі, що постають, коли умови, які пояснювали б один випадок, відсутні в іншому випадку.

¹⁸ Одна з заслуг Родбертуса, що до його важливої праці про ренту ми вернемося в книзі IV, є в тому, що він розвинув цей пункт. Але, поперше, він помиляється, припускаючи, ніби для капіталу зріст зиску завжди виявляється як і зріст капіталу, так що при збільшенні маси зиску відношення лишається те саме. А проте, це невірно, бо коли склад капіталу змінюється, норма зиску, не зважаючи на незмінну експлуатацію праці, може підвищитись саме тому, що відносна вартість сталої частини капіталу проти змінної знизилася. — Подруге, він помиляється, трактуючи це відношення грошової ренти до кількісно певної дільниці землі, наприклад, до одного акра, як щось таке, що взагалі припускає тисячна економія в її дослідженнях про підвищення або пониження ренти. Це знов невірно. Вона постійно розглядає норму ренти у відношенні до продукту, — оскільки вона розглядає ренту в її натуральній формі, — і у відношенні до авансованого капіталу, — оскільки вона розглядає ренту як грошову ренту, — бо це в дійсності є раціональні вирази. ... familias — порядні голови родин. *Ред.*

Але ціна землі може підвищитись навіть тоді, коли ціна продукту землі зменшується.

В цьому випадку в наслідок дальшого диференціювання може збільшитися диференційна рента, а тому й ціна кращих земель. Або ж коли цього немає, то при збільшеній продуктивній силі праці ціна хліборобського продукту може понизитись, але так, що це буде більш, ніж урівноважено збільшенням продукції. Припустімо, що квартал коштував 60 ш. Коли на тім самім акрі при тому самому капіталі будуть випродуковані 2 квартали замість одного, і квартал понизиться до 40 шил, то 2 квартали дадуть 80 шил, так що вартість продукту того самого капіталу на тому самому акрі підвищиться на одну третину, хоч ціна акра понизилась на одну третину. Як це можливо без того, щоб продукт продавався вище його ціни продукції або вартости, було показано при дослідженні диференційної ренти. В дійсності це можливо тільки в два способи. Або гіршу землю вилучається з конкуренції, але ціна кращої землі зростає, коли диференційна рента зростає, отже, коли загальне поліпшення діє нерівномірно на різні роди землі. Або ж на найгіршій землі та сама ціна продукції (і та сама вартість, коли виплачується абсолютну ренту) в наслідок підвищення продуктивності праці виражається у збільшеній масі продукту. Продукт становить тепер ту саму вартість, що й давніш, але ціна його складових частин понизилась, тимчасом, як число цих частин збільшилося. Коли вживається той самий капітал, це неможливе, бо в цьому випадку та сама вартість виражається в якій завгодно масі продукту. Але це можливе, коли витрачено додатковий капітал на гіпс, гуано тощо, коротко кажучи, на такі поліпшення, що вплив їхній триває багато років. Умова цього є в тому, щоб ціна одного квартала хоч і знизилась, але не в такому самому відношенні, як зростає число кварталів.

III. Ці різні умови підвищення ренти, а тому і ціни землі взагалі або окремих родів землі, можуть почасти конкурувати між собою, почасти вони виключають одна одну і можуть діяти лише наперемінки. Але з вище розвинутого, впливає, що з підвищення ціни землі не можна без дальших околичностей робити висновку, що рента підвищилась, і з підвищення ренти, яке завжди спричинює підвищення ціни землі, не можна без дальших околичностей робити висновку, що продукт землі збільшився¹⁹.

Замість звернутися до дійсних природних причин виснаження ґрунту, які, проте, в наслідок стану хліборобської хемії в той час були невідомі усім економістам, що писали про диференційну ренту, — по допомогу звернулися до того поверхового погляду, що в просторово обмежений лан не можна вкласти

¹⁹ Про падіння земельних цін при підвищенні ренти як про факт дивись Passy.

необмежену масу капіталу; паприклад, Westminster Review заперечує Річардові Джонсові, що не можливо було б прогодувати цілу Англію обробітком Soho Square. Хоч це вважається за особливу невигоду хліборобства, але справедливе як раз зворотне. У хліборобстві можна продуктивно провадити послідовні приміщення капіталу тому, що сама земля діє як знаряддя продукції, тимчасом як цього зовсім немає, або є лише в дуже вузьких межах у випадку з фабрикою, де земля функціонує лише як фундамент, як місце, як просторова операційна база. Правда, можна — так і робить велика промисловість — саме на відносно невеликім, проти парцельованого ремесла, просторі концентрувати велику продукційну споруду. Але за даного ступеня розвитку продуктивної сили завжди потрібен певний простір, і будування в висоту теж має свої певні практичні межі. Поширення продукції за ці межі потребує і поширення простору землі. Основний капітал, вкладений у машини тощо, не поліпшується споживанням, а навпаки, зношується. Внаслідок нових винаходів і тут можуть статися окремі поліпшення, але, припускаючи даний ступінь розвитку продуктивної сили, машина при споживанні може лише погіршуватись. При швидкому розвитку продуктивної сили всю сукупність старих машин доводиться замінити вигіднішими, отже, вони гинуть. Навпаки, земля, коли вона правильно обробляється, дедалі поліпшується. Та перевага землі, що послідовні приміщення капіталу можуть дати вигоду без втрати колишніх, одночасно має в собі можливість різної продуктивності цих послідовних приміщень капіталу.

Гене́за капіталістичної земельної ренти

1. Вступ

Треба з'ясувати собі, в чому власне є труднощі трактування земельної ренти з погляду сучасної економії, як теоретичного виразу капіталістичного способу продукції. Цього ще не розуміє навіть величезне число новітніх письменників, про що свідчить всяка нова спроба з'ясувати земельну ренту «по новому». Новіша тут майже завжди є в повороті до давно вже побороного погляду. Трудність не в тому, щоб взагалі з'ясувати створений хліборобським капіталом додатковий продукт і відповідну до нього додаткову вартість. Це питання, радше, є вже розв'язане аналізою додаткової вартости, створюваної всяким продуктивним капіталом, хоч би в яку сферу він був вкладений. Трудність є в тому, що треба показати, звідки після того, як додаткова вартість вирівнялась між різними капіталами на пересічній зиск, на відповідну до їхніх відносних величин пропорційну частину всієї додаткової вартости, створеної всім суспільним капіталом у всіх сферах продукції, — звідки після цього вирівняння, після того як розподіл усєї додаткової вартости, яка взагалі може бути розподілена, вже очевидно стався — звідки ж тут після цього береться ще й та надмірна частина цієї додаткової вартости, яку капітал, вкладений в землю, виплачує в формі земельної ренти земельному власникові. Цілком лишаяючи осторонь практичні мотиви, які спонукали сучасних економістів як оборонців промислового капіталу проти земельної власности досліджувати це питання, — мотиви, які ми накреслимо ближче в розділі про історію земельної ренти, — це питання становило для них, як для теоретиків, переважний інтерес. Визнати, що появлення ренти на капітал, вкладений в хліборобство, завдячує особливій дії самої сфери приміщення, властивостям, належним земній корі, як такій, це значило б відмовитись від самого поняття вартости, отже, відмовитися від усякої можливости наукового пізнання в цій галузі. Саме звичайне спостереження, що ренту виплачується з ціни продукту землі, а це так і є навіть в тому випадку, коли її виплачується в натуральній формі, скоро тільки орендар

здобуває свою ціну продукції, — показує, оскільки безглуздо надмір цієї ціни над звичайною ціною продукції, отже, відносну дорожнечу хліборобського продукту, пояснювати надміром природної продуктивності хліборобської промисловости над продуктивністю інших галузей промисловости; бо, навпаки, що продуктивніша праця, то дешевша кожна складова частина її продукту, тому що тим більша маса споживних вартостей, в якій репрезентована та сама кількість праці, отже, та сама вартість.

Отже, при аналізі ренти вся трудність була в тому, що треба було пояснити надмір хліборобського зиску над пересічним зиском, з'ясувати не додаткову вартість, а властиву цій сфері продукції надмірну додаткову вартість, отже, знов таки не «чистий продукт», а надмір цього чистого продукту над чистим продуктом інших галузей промисловости. Сам пересічний зиск є продукт, витвір процесу соціального життя, що відбувається в цілком певних історичних продукційних відносинах, продукт, що має своєю передумовою, як ми бачили, дуже широкосяжні посередницькі ланки. Для того, щоб взагалі можна було говорити про надмір над пересічним зиском, сам цей пересічний зиск мусить взагалі скластися як масштаб і — як це відбувається за капіталістичного способу продукції, — як регулятор продукції. Отже, в таких суспільних формах, де ще немає капіталу, який виконує ту функцію, що вимушує всю додаткову працю і привласнює в першу чергу собі всю додаткову вартість, отже, де капітал ще не упідлеглив собі суспільної праці, або упідлеглив її лише місцями, — взагалі не може бути мови про ренту в сучасному значенні, про ренту як надмір над пересічним зиском, тобто над пропорційною частиною всякого індивідуального капіталу в додатковій вартості, спродукованій усім суспільним капіталом. Те що, наприклад, пан Passy (дивись далі) говорить вже про ренту в первісному стані як про надмір над зиском, як про надмір над історично-певною суспільною формою додаткової вартости, так що за п. Passy ця форма могла б, мабуть, існувати і без суспільства, — свідчить лише про його наївність.

Для колишніх економістів, які взагалі лише починали аналізу капіталістичного способу продукції, ще нерозвиненого за їхнього часу, аналіза ренти або взагалі не становила жодних труднощів, або становила лише труднощі цілком іншого характеру. Петті, Кантільйон, взагалі письменники, що ближче стоять до доби фєвдалізму, беруть земельну ренту як нормальну форму додаткової вартости взагалі, тимчасом як зиск для них ще не визначився і поєднується з заробітною платою, або, щонайбільше, виступає як та частина цієї додаткової вартости, що її капіталіст витискує з земельного власника. Отже, вони виходять з такого стану, коли, поперше, хліборобська людність становить ще рішучу переважну частину нації, і коли, подруге, земельний власник ще є тією особою, яка, користуючись монополією земельної власности, у першу чергу привласнює надмірну працю непосредних продуцентів, коли, отже, земельна

власність все ще є головна умова продукції. Для них ще не могло існувати такої постави питання, що, навпаки, з погляду капіталістичного способу продукції, намагається дослідити, яким чином земельна власність досягає того, що віднімає від капіталу частину спродукованої ним (тобто вичавленої з безпосередніх продуцентів) і в першу чергу привласненої вже ним додаткової вартості.

У *фізіократів* труднощі вже іншого характеру. Як дійсно перші систематичні тлумачі капіталу, вони намагалися аналізувати природу додаткової вартості взагалі. Для них ця аналіза збігається з аналізою ренти, однісінької форми, в якій для них існує додаткова вартість. Капітал, що дає ренту, або хліборобський капітал, є для них однісінький капітал, що продукує додаткову вартість, і пущена ним в рух хліборобська праця є однісінька, що створює додаткову вартість, отже, з капіталістичного погляду цілком послідовно однісінька продуктивна праця. Продукцію додаткової вартості вони цілком слушно вважають за визначальний момент. Їм, залишаючи осторонь інші заслуги, про які мова буде в книзі IV, належить насамперед та велика заслуга, що від торговельного капіталу, який функціонує тільки в сфері циркуляції, вони звернулись до продуктивного капіталу, протилежно до меркантильної системи, яка за своїм грубим реалізмом була справжньою вульгарною економією тієї доби, що її практичними інтересами було відсунуто цілком на задній плян початки наукової аналізи у Петті та його послідовників. Між іншим, тут, при критиці меркантильної системи, мова йде лише про її погляди на капітал та додаткову вартість. Вже давніш ми відзначали, що продукцію на світовий ринок і перетворення продукту на товар, а тому і на гроші, монетарна система справедливо проголосила за передумову і умову капіталістичної продукції. В її продовженні, в меркантильній системі, переважну роль відіграє вже не перетворення товарової вартості на гроші, а створення додаткової вартості, але розглядається воно з іраціонального погляду сфери циркуляції, до того ж так, що ця додаткова вартість виступає в формі додаткових грошей, в надмірі торговельного балансу. Разом з тим справді характеристичне для заінтересованих купців і фабрикантів того часу і адекватне тому періодові капіталістичного розвитку, який вони репрезентують, є те, що при перетворенні хліборобських фєвдальних громад на промислові, і при відповідній промисловій боротьбі націй на світовому ринку, справа залежить від прискореного розвитку капіталу, що досягається не так званим природним шляхом, а примусовими заходами. Величезна різниця є в тому, чи перетворюється національний капітал на промисловий поступово і повільно, чи це перетворення прискорюється в часі, в наслідок податків, що ними вони в формі охоронних мит оподатковували переважно земельних власників, середніх і дрібних селян і ремесло, в наслідок прискореної експропріації самостійних безпосередній продуцентів, в наслідок насильницької прискореної акумуляції і концентрації капіталів, коротко, в наслідок приско-

реного створення умов капіталістичного способу продукції. Разом з тим це становить величезну різницю в капіталістичній і промисловій експлуатації природної національної продуктивної сили. Тому національний характер меркантильної системи в устах її оборонців є не просто фраза. З тієї притоки, що їх ніби цікавить тільки багатство нації та допоміжні ресурси держави, вони в дійсності проголошують інтереси класи капіталістів і збагачення взагалі за коначну мету держави і прокламують буржуазне суспільство протилежно старій надземній державі. Але разом з цим виявляється свідомість того, що розвиток інтересів капіталу і класи капіталістів, капіталістичної продукції, зробився за базу національної сили і національної переваги в сучасному суспільстві.

Далі, у фізіократів справедливе те, що на ділі вся продукція додаткової вартості, отже, і весь розвиток капіталу, розглядуваний з боку природної бази, ґрунтується на продуктивності хліборобської праці. Коли б люди взагалі не могли продукувати протягом одного робочого дня більше засобів існування, отже, в вузькому розумінні, більше хліборобських продуктів, ніж потрібно кожному робітникові для його власної репродукції, — коли б денної витрати всієї його робочої сили було досить лише для того, щоб випродувати засоби існування, потрібні для його особистого споживання, то взагалі не могло б бути мови ані про додатковий продукт, ані про додаткову вартість. Продуктивність хліборобської праці, що перебільшує індивідуальну потребу робітника, є база всякого суспільства, і насамперед база капіталістичної продукції, яка дедалі більшу частину суспільства відриває від продукції безпосередніх засобів існування і перетворює її, за висловом Стюарта, в *free heads*^{*}, дає можливість користатися нею в інших сферах.

Але, що сказати про тих новіших письменників-економістів, котрі як Daire, Passy та інші, на схилі життя всієї класичної економії, навіть на її смертельній постелі, повторюють найпервісніші уявлення про природні умови додаткової праці, і, отже, додаткової вартості взагалі, і гадають, ніби вони цим дають щось нове і переконливе про земельну ренту після того як цю земельну ренту вже давно описано як осібну форму і специфічну частину додаткової вартості? Саме для вульгарної економії характеристичне таке: те, що на певнім пережитім ступені розвитку було нове, оригінальне, глибоке і слушне, вона повторює в такий час, коли воно є тривіальне, відстале і фалшиве. Вона визнає таким чином, що в неї не має навіть передчуття про проблеми, які цікавили класичну економію. Вона сплутує їх з питаннями, що могли ставитись лише на нижчому ступені розвитку буржуазного суспільства. Так само стоїть справа з її безнастанним та самозадоволеним переживанням фізіократичних засад про вільну торгівлю. Ці засади давно втратили всякий теоретичний інтерес, хоч би як практично вони цікавили ту або іншу державу.

^{*} Дослівно вільні голови, тобто вільні робочі руки. Ред.

У власне натуральному господарстві, де хліборобський продукт зовсім не вступає в процес циркуляції, або вступає в нього лише дуже незначна частина цього продукту, і навіть лише порівняно незначна частка тієї частини продукту, яка становить дохід земельного власника, — як наприклад, в багатьох староримських лятифундіях, в віллах Карла Великого, а також (дивись Vincard, Histoire du travail) в більшій чи меншій мірі протягом усього середньовіччя, — продукт і додатковий продукт великих маєтків зовсім не складається тільки з продуктів хліборобської праці. Він охоплює також і продукти промислової праці. Домашня ремісничя і мануфактурна праця, як допоміжна продукція при хліборобстві, що становить базу, є умова того способу продукції, на якому ґрунтується це натуральне господарство так у давній і середньовічній Європі, якще до нашого часу — і в індійській громаді, де її традиційна організація ще не зруйнована. Капіталістичний спосіб продукції цілком знищує це сполучення: процес, який у великому масштабі можна вивчити особливо на прикладі Англії за останню третину XVIII століття. Голови, що виростили у більшій чи менш напівфеудальних суспільствах, Гереншванд, наприклад, ще в кінці XVIII століття вбачають у цьому відокремленні хліборобства від мануфактури одчайдушно сміливий суспільний експеримент, незрозуміло ризикований спосіб існування. І навіть в тих хліборобських господарствах старовини, в яких виявляється найбільша аналогія з капіталістичним сільським господарством, у Картагені та Римі, навіть в них більше схожості з господарством плянтацій, ніж з формою, відповідною до дійсного капіталістичного способу експлуатації²⁰. Формальної аналогії, — яка однак в усіх істотних пунктах виступає цілком облудною для того, хто зрозумів капіталістичний спосіб продукції і хто не відкриває, як пан Момзен²¹ капіталістичного способу продукції вже в усякому грошовому господарстві — ми взагалі не знайдемо в старовину в континентальній Італії, хіба тільки в Сіцилії, бо остання існувала як хліборобська країна, що виплачувала дань Римові, і де тому хліборобство по суті провадилось на експорт. Тут трапляються орендарі в сучасному розумінні.

Неправильне розуміння природи ренти ґрунтується на тій обставині, що рента в натуральній формі з натурального господарства середньовіччя, і в цілковитій суперечності умовам капіталістичного способу продукції, перейшла в

²⁰ А. Сміт показує, до якої міри за його часу (та й для нашого часу це має силу щодо плантаторського господарства в тропічних та субтропічних країнах) рента й зиск ще не відокремились, бо земельний власник є одночасно і капіталіст, як був, наприклад, Катон у своїх маєтках. Але таке відокремлення є саме передумова капіталістичного способу продукції, що його поняттю до того ж взагалі суперечить така база, як рабство.

²¹ У своїй римській історії п. Момзен бере слово капіталіст зовсім не в розумінні сучасної економії і сучасного суспільства, а в дусі популярної уяви, яка все ще розповсюджується не в Англії або в Америці, а на континенті, яв старовинна традиція зниклих відносин.

новітній час почасти у вигляді церковної десятини, почасти як дивовижність, увічнена старовинними договорами. Через це здається, що рента виникає не з ціни хліборобського продукту, а з маси продукту, тобто не з суспільних відносин, а з землі. Вже давніш ми показали, що хоч додаткова вартість втілюється у надпродукті, проте додатковий продукт в розумінні звичайного збільшення маси продукту не втілює, навпаки, додаткової вартості. Він може являти собою мінус вартості. Інакше бавовняна промисловість 1860 року проти 1840 мусила б втілювати величезну додаткову вартість, тимчасом як ціна пряжі, навпаки, понизилась. В наслідок ряду неврожайних років рента може зрости надзвичайно, бо ціна збіжжя підвищується, хоч ця додаткова вартість втілюється в абсолютно зменшеній масі подорожалої пшениці. Навпаки, в наслідок ряду урожайних років рента може понизитись, бо ціна падає, хоч зменшена рента втілюється в більшій масі порівняно дешевої пшениці. Тепер щодо ренти продуктами слід насамперед зазначити, що вона являє собою просто традицію, перетягнуту з віджилого способу продукції, що скніє як руїна останнього, і суперечність цієї традиції з капіталістичним способом продукції виявляється в тому, що вона сама собою зникає з приватних договорів, і що там, де могло втрутитися законодавство, як у випадку з церковними десятинами в Англії, вона була гвалтовно знесена як безглуздя. Але, подруге, там, де вона на базі капіталістичного способу продукції і далі існує, вона була й могла бути не чим іншим, як середньовічно замаскованим виразом грошової ренти. Хай, наприклад кварталер пшениці доходить до 40 ш. Частина цього квартера мусить покрити заробітну плату, що міститься в ньому, та мусить бути продана, щоб можна було знову його витратити; друга частина квартера мусить бути продана для того, щоб виплатити частину податків, яка припадає на нього. Там, де капіталістичний спосіб продукції розвинений, а з ним і поділ суспільної праці, насіння і навіть частина добрива входять у репродукцію, як товари, отже, мусять бути куплені для покриття; щоб здобути грошей на це, знов таки частина квартера мусить бути продана. Оскільки ж їх в дійсності не доводиться купувати як товари, а можуть бути взяті вони з самого продукту *in natura*, щоб знову ввійти як умови продукції в його репродукцію, — як це трапляється не тільки в хліборобстві, але і в багатьох галузях продукції, що продукують сталий капітал, — то вони входять в рахунок, виражені як рахункові гроші, і віднімаються як складові частини витрат продукції. Зношування машин і взагалі основного капіталу доводиться покривати грішми. Нарешті, маємо зиск, який обчислюється на суму цих витрат, що виражені в дійсних грошах або в рахункових. Цей зиск втілюється в певній частині гуртового продукту, яка визначається його ціною. А та частина, що залишається після цього, становить ренту. Коли рента продуктами, встановлена контрактом, більша за цю визначену ціною рештку, то це вже буде не рента, а вирахування з зиску. Вже в

наслідок самої цієї можливості рента продуктами, що не відповідає ціні продукту, що, отже, може становити і більше і менше, ніж дійсна рента і яка тому може становити вирахування не тільки з зиску, але і з тих складових елементів, що ними покривається капітал, — вже з самої цієї можливості вона становить архаїчну форму. В дійсності ця рента продуктами, оскільки вона є рента не тільки з назви, але й по суті, визначається виключно надміром ціни продукту над його ціною продукції. Річ тільки в тому, що ця змінна величина припускається нею як стала. Але ж це є таке узятє з минулого уявлення, що продукту *in natura*, поперше, досить для того, щоб прохарчувати робітників, далі, дати капіталістичному орендареві більше їжі, ніж йому потрібно, і що надмір над цим становить природну ренту. Цілком так само, як коли фабрикант фабрикує 200 000 ліктів ситцю. Цих ліктів досить для того, щоб не тільки одягти його робітників, але й більше, ніж одягти його дружину і всіх його нащадків і його самого, залишити крім того ситець на продаж і, нарешті, виплачувати ситцем величезну ренту. Така собі звичайна річ! Досить тільки з 200 000 ліктів ситцю вирахувати ціну їхньої продукції, і тоді мусить залишитися надмір ситцю, що становить ренту. Наприклад, з 200 000 ліктів ситцю вирахувати ціну їхньої продукції в 10 000 £, не знаючи продажної ціни ситцю, з ситцю вирахувати гроші, з споживної вартості як такої, вирахувати мінову вартість, і потім визначити надмір ліктів ситцю над фунтами стерлінгів, — це дійсно наївна уява. Це гірше, ніж квадратура круга, в основі якої принаймні лежить уява про межі, що в них зливаються пряма лінія і крива. Але саме такий є рецепт п. Passy. Вирахуйте гроші з ситцю, перше ніж у голові або в дійсності ситець перетворився на гроші! Надмір становить ренту, але вона має стати обмацальною *naturaliter** (див. напр. Карла Арнда), а не через «софістичну» чортівню! До цього безглуздя, до вирахування ціни продукції з стількох-от шефелів пшениці, до вирахування грошової суми з міри об'єму зводиться вся реставрація натуральної ренти.

2. Відробітна рента

Коли розглядати земельну ренту в її найпростішій формі, у формі *відробітної ренти*, коли безпосередній продуцент частину тижня обробляє фактично належну йому землю знаряддями праці (плуг, худоба, тощо), що фактично або юридично належать йому ж, а інші дні тижня працює в маєтку землевласника, для землевласника, задурно, то тут справа ще цілком ясна, рента і додаткова вартість тут тотожні. Рента, а не зиск, — ось та форма, що в ній тут виражається неоплачена додаткова праця. В якій мірі робітник (*self sustaining serf*)** може одержати тут надмір над доконечними засобами свого існування, тобто надмір

* Лат., з самої своєї природи, природно. *Ред.*

** Англ. раб, що сам себе утримує. *Ред.*

понад те, що при капіталістичному способі продукції ми назвали б заробітною платою, це залежить за інших незмінних умов від того відношення, в якому його робочий час ділиться на робочий час для нього самого і панщизняний робочий час для землевласника. Отже, цей надмір над найпотрібнішими засобами існування, зародок того, що за капіталістичного способу продукції з'являється як зиск, тут цілком визначається висотою земельної ренти, яка тут не тільки є безпосередньо неоплачена додаткова праця, але й виступає як така; неоплачена додаткова праця для «власника» умов продукції, які тут тотожні з землею, а коли й відмінні від неї, то вважаються лише її належністю. Що продукту панщинина тут мусить вистачати для того, щоб крім засобів його існування покрити його умови праці, це є така обставина, що лишається однаковою для всіх способів продукції, бо це не є наслідок специфічної форми останніх, а природна умова усякої безперервної і репродуктивної праці взагалі, всякої тривалої продукції, яка завжди є одночасно і репродукцією, отже, також репродукцією умов свого власного функціонування. Далі ясно, що в усіх формах, при яких безпосередній робітник є «посідач» засобів продукції і умов праці, потрібних для продукування засобів його власного існування, відношення власності мусить одночасно виступати як безпосереднє відношення панування і упідлеглення, а безпосередній продуцент — як невільний; неволя, яка від кріпацтва з панщинною працею може пом'якшуватись до звичайного оброчного зобов'язання. Згідно з припущенням безпосередній продуцент посідає тут свої власні засоби продукції, речові умови праці, потрібні для реалізації його праці і для продукування засобів його існування: він самостійно провадить своє хліборобство, як і зв'язану з ним сільсько-домашню промисловість. Ця самостійність не знищується тим, що, як наприклад в Індії, дрібні селяни з'єднуються поміж себе в більш або менш природно вирослу продукційну громаду, бо тут мова йде тільки про самостійність проти номінального землевласника. В таких умовах з них додаткову працю для номінального земельного власника можна вичавити тільки поза економічним примусом, хоч би якої форми набував він²². Дана форма відрізняється від рабського або плантаторського господарства саме тим, що раб тут працює з допомогою чужих умов продукції і не самостійно. Отже, потрібні відносини особистої залежності, особиста неволя, хоч би в якій мірі; і прикріплення до землі, як придатка до неї, належність в справжньому розумінні. Коли не приватні земельні власники, а держава безпосередньо протистоїть їм як земельний власник і разом з цим суверен, як-от в Азії, то рента і податок збігаються, або радше тоді не існує жодного податку, що був би відмінний від цієї форми земельної ренти. За

²² По завоюванні країни за найближче завдання для завойовників завжди буди привласнення також і людей. Пор. Linguet. Див. також Möser.

таких обставин відносини залежності політично і економічно не потребують суворішої форми, ніж та, що є спільна усім підданцям у їхніх відносинах до цієї держави. Держава тут верховний власник землі. Суверенітет тут — земельна власність, концентрована в національному масштабі. Але зате тут не існує жодної приватної земельної власності, хоч існує так приватне, як і громадське посідання й користування землею.

Та специфічна економічна форма, що в ній неоплачену додаткову працю висисається з безпосередніх продуцентів, визначає відносини панування й упідгнення, якими вони виростають безпосередньо з самої продукції, і з свого боку визначально справляють на неї зворотний вплив. Але на цьому заснована вся структура економічної громади, що виростає з самих відносин продукції, а разом з тим і її специфічна політична структура. Безпосереднє відношення власників умов продукції до безпосередніх продуцентів, — відношення, що всяка його дана форма завжди природно відповідає певному ступеневі розвитку способу праці, а тому й суспільній продуктивній силі останньої, — ось в чому ми завжди розкриваємо внутрішню таємницю, приховану основу всього суспільного ладу, а тому й політичної форми відносин суверенітету й залежності, коротко, всякої даної специфічної форми держави. Це не перешкоджає тому, що та сама економічна база — та сама з боку головних умов — в наслідок безконечно різних емпіричних обставин, природних умов, расових відносин, історичних впливів, що діють зовні тощо, може показувати у своєму вияві безконечні варіації і градації, що їх зрозуміти можливо лише з допомогою аналізу цих емпірично даних обставин.

Щодо відробітної ренти, найпростішої і найпервісної форми ренти, то очевидно таке: рента є тут первісною формою додаткової вартості й збігається з нею. Але збіг додаткової вартості з неоплаченою чужою працею не потребує тут дальшої аналізу, тому що вона існує тут ще в своїй очевидній, обмацальній формі, бо праця безпосереднього продуцента на самого себе тут ще відокремлена в просторі і часі від його праці на земельного власника, а остання виступає безпосередньо в грубій формі примусової праці на другу особу. Так само «властивість» землі давати ренту сходить тут до обмацально розкритої таємниці, бо до природи, що дає ренту, належить також прикріплена до землі людська робоча сила, і відносини власності, які примушують власника робочої сили напружувати і витратити її поза межами того, що потрібно було б для задоволення його власних доконечних потреб. Рента становить безпосереднє привласнення земельним власником цієї надмірної витрати робочої сили, бо крім цього безпосередній продуцент не виплачує йому жодної ренти. Тут, де не тільки тотожні додаткова вартість і рента, але додаткова вартість ще обмацально має форму додаткової праці, цілком ясно виступають і природні умови або межі ренти, бо це є природні умови і межі додаткової

праці взагалі. Безпосередній продуцент мусить 1) мати достатню робочу силу і 2) природні умови його праці, отже, в першу чергу оброблюваної землі, мусять бути досить сприятливі, одним словом, природна продуктивність його праці мусить бути досить велика для того, щоб у нього лишалася можливість витратити надмірну працю понад працю потрібну для задоволення його власних доконечних потреб. Ця можливість не створює ренти, її створює лише примус, що перетворює можливість на дійсність. Але сама можливість зв'язана з суб'єктивними й об'єктивними природними умовами. В цьому теж немає рішуче нічого таємничого. Коли робоча сила незначна і природні умови праці мізерні, то додаткова праця незначна, але в такому випадку незначні, з одного боку, потреби продуцентів, з другого боку, відносна кількість визискувачів додаткової праці, і, нарешті, незначний додатковий продукт, що в ньому реалізується ця мало продуктивна додаткова праця для цього відносно незначного числа визискувачів-власників.

Нарешті, при відробітній ренті ясно само собою, що, за інших незмінних умов, від відносних розмірів додаткової або панщинної праці цілком залежить, в якій мірі в безпосереднього продуцента з'явиться можливість поліпшувати своє власне становище, збагачуватися, продукувати певний надмір понад доконечні засоби існування, або, коли ми антиципуємо капіталістичний спосіб виразу, чи з'явиться у нього і в якій мірі можливість продукувати хоч би якийсь зиск для себе самого, тобто надмір над його заробітною платою, продукувану ним самим. Рента тут нормальна, всежеруща, так би мовити, законна форма додаткової праці: вона далека від того, щоб становити надмір над зиском, тобто далека від того, щоб бути тут за надмір над якимось іншим надміром понад заробітну плату; тут не тільки розмір такого зиску, але й саме його існування залежить, за інших незмінних умов, від розміру ренти, тобто додаткової праці, примусово виконуваної для власника.

Деякі історики висловили своє здивування перед тим, що хоч безпосередній продуцент не є власник, а лише посідач, і вся його додаткова праця *de jure* дійсно належить земельному власникові, — що за цих умов взагалі може відбуватись самостійний розвиток майна і, кажучи відносно, багатства у зобов'язаних панщиною або крепаків. Тимчасом ясно, що при тому примітивному і нерозвиненому стані, на якому ґрунтується це суспільне продукційне відношення і відповідний йому спосіб продукції, традиція мусить відігравати переважну роль. Далі ясно, що тут, як і всюди, переважна частина суспільства заінтересована в тому, щоб усвячувати суще, як закон, і ті його межі, які дано звичаєм і традицією, фіксувати як законні. Проте, лишаяючи все інше осторонь, це стається само собою, скоро постійна репродукція бази сущого стану, відношення, що лежить в його основі, набуває з перебігом часу урегульованої і упорядкованої форми; і ця урегульованість і цей порядок сами є доконечний

момент всякого способу продукції, коли він має набути суспільної сталости і незалежності від звичайного випадку або сваволі. Урегульованість і порядок є саме форма суспільного зміцнення даного способу продукції, і тому його відносної емансипації від просто сваволі і звичайного випадку. Він досягає цієї форми при застійному стані так процесу продукції, як і відповідних до нього суспільних відносин через просту повторну репродукцію їх самих. Коли ця форма проіснувала протягом певного часу, вона зміцнюється, як звичай і традиція, і нарешті усвячується як виразний закон. А що форма цієї додаткової праці, панщинна праця, ґрунтується на нерозвиненості всіх суспільних продуктивних сил праці, на примітивності самого способу праці, то і мусить вона природно відніматися у безпосереднього продуцента незрівняно меншу відповідну частину всієї праці, ніж за розвинених способів продукції й особливо за капіталістичної продукції. Припустімо, наприклад, що панщинна праця на земельного власника первісно становила два дні на тиждень. Ці два дні панщинної праці на тиждень таким чином усталились, вони є стала величина, законно урегульована звичаєвим або писаним правом. Але продуктивність решти днів тижня, що ними може порядкувати сам безпосередній продуцент, є величина змінна, яка мусить розвиватися в процесі його досвіду, — цілком так само, як нові потреби, з якими він знайомиться, цілком так само як поширення ринку для його продукту, ростуча забезпеченість порядкування для самого себе цією частиною своєї робочої сили, підганятиме його до підвищеного напруження робочої сили, при чому не слід забувати, що вживання цієї робочої сили зовсім не обмежується хліборобством, але охоплює й сільську домашню промисловість. Тут дана можливість певного економічного розвитку, зрозуміла річ, залежно від більш або менш сприятливих обставин, від природженого расового характеру тощо.

3. Рента продуктами

Перетворення відробітної ренти на ренту продуктами, економічною мовою висловлюючись, нічого не змінює в суті земельної ренти. Суть земельної ренти при таких умовах, які ми розглядаємо тут, в тому, що земельна рента є однісінька панівна і нормальна форма додаткової вартости, або додаткової праці; а це в свою чергу виражається в тому, що вона становить однісіньку додаткову працю або однісінький додатковий продукт, що його безпосередній продуцент, який *посідає* умови праці, що потрібні для його власної репродукції, повинен дати *власникові* такої умови праці, яка в цьому стані охоплює все, тобто власникові землі; і що з другого боку тільки земля і протистоїть йому, як умова праці, що перебуває в чужій власності, відокремлена проти нього і персоніфікована у

земельному власникові. Коли рента продуктами становить панівну і найрозвиненішу форму земельної ренти, вона все ж постійно в більшій або меншій мірі супроводиться рештками попередньої форми, тобто ренти, що її виплачується безпосередньо працею, отже, панщинною працею, і це однаково, чи є земельним власником приватна особа чи держава. Рента продуктами має своєю передумовою вищий культурний рівень безпосереднього продуцента, отже вищий ступінь розвитку його праці і суспільства взагалі; і відрізняється вона від попередньої форми тим, що додаткову працю доводиться виконувати вже не в її натуральному вигляді, а тому вже не під безпосереднім наглядом і примусом земельного власника, або його представника; навпаки, безпосередній продуцент повинен виконувати її на свою власну відповідальність, примушований силою відносин замість безпосереднього примусу, і постановою закону замість нагая. Додаткова продукція, в розумінні продукції понад доконечні потреби безпосереднього продуцента, і продукція на фактично йому самому належному полі продукції, ним самим експлуатованій землі, замість продукції в панському маєтку біля і поза своїм, як було давніш, стали тут уже само собою зрозумілим правилом. При цих відносинах безпосередній продуцент більш або менш порядкує застосуванням усього свого робочого часу, хоч частина цього робочого часу, первісно майже вся надмірна частина його, як і давніш даром належить земельному власникові; ріжниця тільки в тому, що останній уже не одержує його безпосередньо в його власній і натуральній формі, а одержує в натуральній формі того продукту, в якому цей час реалізується. Обтяжливі і залежно від регулювання панщинної праці більш або менш перешкідні перерви, зумовлені працею на земельного власника (порівн. книга перша, розд. VIII, 2, фабрикант і маґнат) відпадають, коли рента продуктами є в чистому вигляді або зводиться, принаймні, до нечисленних коротких перерв протягом року, коли поряд з рентою продуктами й далі тривають певні панщини. Праця продуцента на самого себе і його праця на земельного власника обмацально вже більше не відокремлюються в часі і просторі. Ця рента продуктами в її чистому вигляді, хоч її уламки можуть доходити до розвиненіших способів продукції і продукційних відносин, як і давніш, має своєю передумовою натуральне господарство, тобто припускає, що умови господарювання цілком або в переважній частині продукуються в самому господарстві, покриваються і репродукуються безпосередньо з його гуртового продукту. Далі, вона має своєю передумовою сполучення сільської домашньої промисловости з хліборобством; додатковий продукт, що створює ренту, є продукт цієї об'єднаної хліборобсько-промислової родинної праці, однаково, чи має в собі рента продуктами в більшій або меншій мірі промислові продукти, як це часто було за середньовіччя, чи вона виплачується лише в формі власне хліборобського продукту. При цій формі ренти, рента продуктами, що в ній втілюється дода-

ткова праця, ніяк не потребує того, щоб вичерпувалось всю надмірну працю сільської родини. Навпаки, продуцентів дається тут, порівняно з відробітною рентою, більшу волю для того, щоб здобути час для надмірної праці, продукт якої належить йому самому, цілком так само, як продукт його праці, що задовольняє його доконечні потреби. Так само разом з цією формою постають більші різниці в економічному становищі окремих безпосередніх продуцентів. Принаймні, є можливість для цього, а також та можливість, що цей безпосередній продуцент здобуде засоби для того, щоб і собі безпосередньо визискувати чужу працю. Проте, тут, де ми розглядаємо чисту форму ренти продуктами, це нас не стосується; як і взагалі ми не можемо розглядати безконечно різних комбінацій, в яких різні форми ренти можуть сполучатися, фалшуватися і з'єднуватися. Через те, що ця форма ренти, рента продуктами, зв'язана з певним характером продукту і самої продукції, через доконечне для неї сполучення сільського господарства і домашньої промисловости, через те, що з нею сільська родина набуває майже цілком самодостатнього характеру, через її незалежність від ринку, від продукційного і історичного руху частини суспільства, що стоїть поза нею, коротко кажучи, через характер натурального господарства взагалі, ця форма цілком придатна для того, щоб бути за базу застійних станів суспільства, як це ми спостерігаємо, наприклад, в Азії. Тут, як і при найдавнішій формі відробітної ренти, земельна рента є нормальною формою додаткової вартости, а тому і додаткової праці, тобто всієї надмірної праці, яку безпосередній продуцент мусить даром, отже, на ділі примусово, виконувати на власника найістотнішої умови його праці, на власника землі, — хоч цей примус уже не протистоїть йому в старій брутальній формі. Зиск, — коли ми, фалшиво антиципуючи, назвемо так той дріб надміру його праці над потрібного працюю, що він його привласнює самому собі, — до такої міри не має визначального впливу на ренту продуктами, що радше можна було б сказати, що він виростає за спиною останньої і має свою природну межу в розмірі ренти продуктами. Остання може досягати такого розміру, що є поважною загрозою репродукції умов праці, самих засобів продукції, більш або менш унеможлиблює поширення продукції і знижує задоволення потреб безпосереднього продуцента до фізичного мінімуму засобів існування. Так буває саме в тому випадку, коли цю форму знаходить готового і починає експлуатувати торговельна нація-завойовник, як, наприклад, англійці в Індії.

4. Грошова рента

Під грошовою рентою ми розуміємо тут — на відзнаку від промислової або комерційної земельної ренти, що ґрунтується на капіталістичному способі

продукції і становить лише надмір над пересічним зиском, — земельну ренту, що виникає з простого перетворення форми ренти продуктами, так само, як ця остання сама була лише перетвореною відробітною рентою. Замість продукту безпосередній продуцент має тут виплачувати власникові землі (чи то буде держава, чи приватна особа) ціну продукту. Отже, надміру продукту в його натуральній формі вже не досить, його мусять перетворити з цієї натуральної форми на грошову форму. Хоч безпосередній продуцент, як і давніш, продовжує продукувати сам, принаймні, більшу частину своїх засобів існування, проте, частина його продукту мусить тепер бути перетворена на товар, продукуватися як товар. Отже, характер всього способу продукції більш або менш змінюється. Він втрачає свою незалежність, свою відокремленість від зв'язку з суспільством. Відношення витрат продукції, в які тепер входять в більшій чи меншій мірі і грошові витрати, стає за вирішальне; в усякому разі стає вирішальним надмір тієї частини гуртового продукту, що її треба перетворити на гроші над тією частиною, яка, з одного боку, мусить стати знову засобом репродукції і, з другого боку, безпосереднім засобом існування. А проте, база цього роду ренти, хоч і наближається до свого розпаду, все ще лишається та сама, що і при ренті продуктами, яка становить вихідний пункт. Безпосередній продуцент є, як і давніш, спадковий або інакше традиційний посідач землі, який повинен виплачувати земельному власникові, як власникові цієї найістотнішої умови його продукції, надмірну примусову працю, тобто неоплачену, виконувану без еквівалента працю, в формі додаткового продукту, перетвореного на гроші. Власність на умови праці, відмінні від землі, хліборобське знаряддя та інше рухоме майно спочатку фактично, а потім й юридично, перетворюється на власність безпосередніх продуцентів вже за попередніх форм, і ще більше доводиться припускати це для такої форми, як грошова рента. Спочатку спорадичне, потім відбуваючись більш або менш у національному масштабі, перетворення ренти продуктами на грошову ренту, має своєю передумовою вже порівняно значний розвиток торгівлі, міської промисловости товарової продукції взагалі, а разом з тим і грошової циркуляції. Далі воно має своєю передумовою ринкову ціну продуктів, і те, що вони продаються більш або менш близько до своєї вартости, чого може і не бути за колишніх форм. На Сході Європи ми можемо почасти ще на власні очі спостерігати процес цього перетворення. Як мало може здійснитися це перетворення без певного розвитку суспільної продуктивної сили праці, свідчать різні невдалі спроби цього перетворення, зроблені за римських імператорів, і повернення до натуральної ренти після того як пробували перетворити на грошову ренту принаймні усю ту частину цієї ренти, яка існувала у вигляді державного податку. Про таку саму трудність переходу свідчить, наприклад, перед революцією у Франції з'єднання і фалшування грошової ренти рештками її давніших форм.

Грошова рента, як перетворена форма ренти продуктами і, протилежно до неї, є остання форма і одночасно форма розпаду того роду земельної ренти, який ми розглядали до цього часу, саме земельної ренти як нормальної форми додаткової вартості і неоплаченої додаткової праці, яку доводиться віддавати власникові умов продукції. У своїй чистій формі ця рента, як і відробітна рента і рента продуктами, не являє якогось надміру над зиском. За своїм поняттям вона поглинає зиск. Оскільки зиск фактично виникає поряд з рентою як особлива частина надмірної праці, грошова рента, як і рента в її давніших формах, все ще лишається нормальною межею цього ембріонального зиску, який може розвиватись лише в міру того, як розвивається можливість експлуатації чи то власної надмірної, чи то чужої праці, яка лишається по виконанні додаткової праці, втіленої в грошовій ренті. Коли дійсно виникає зиск поряд з цією рентою, то тоді не зиск є межа ренти, а навпаки, рента є межа зиску. Але, як уже сказано, грошова рента є одночасно форма розпаду розглядуваної до цього часу земельної ренти, що ріma facie збігається з додатковою вартістю і додатковою працею, земельної ренти як нормальної і панівної форми додаткової вартості.

У своєму дальшому розвитку грошова рента мусить призвести, — лишаючи осторонь всі проміжні форми, як, наприклад, форму дрібноселянських орендарів, — або до перетворення землі на вільну селянську власність або до форми капіталістичного способу продукції, до ренти, виплачуваної капіталістичним орендарем.

При грошовій ренті традиційні звичаєві-правні відносини між підлеглим продуцентом, що посідає і обробляє частину землі, і між земельним власником доконечно перетворюються на договірні, визначувані точними нормами позитивного закону, чисті грошові відносини. Тому обробник-посідач по суті справи стає звичайним орендарем. Це перетворення за інших сприятливих загальних відносин продукції, з одного боку, використовувалось для того, щоб поступово експропріювати старих селян-посідачів, і на їхнє місце посадити капіталістичного орендаря; з другого боку, воно призводить до того, що колишній посідач викупує своє зобов'язання виплачувати ренту і перетворюється на незалежного селянина з цілковитою власністю на оброблювану ним землю. Далі перетворення натуральної ренти на грошову ренту не тільки доконечно супроводиться, але навіть антиципується створенням кляси поденників, що нічого не мають і наймаються за гроші. Тому в період виникнення цієї нової кляси, коли вона виступає ще лише спорадично, у зобов'язаних до виплати ренти селян, які перебувають в кращому становищі, доконечно розвивається звичай визискувати сільських найманих робітників власним коштом, — цілком так само, як за доби фєвдалізму заможніші підлеглі селяни і собі держали підлеглих. Таким чином, для них поступово розвивається можливість зібрати певне майно і самим перетворитись на майбутніх капіталістів. Так навіть

серед старих посідачів землі, що працюють сами, виникає розсадник капіталістичних орендарів, що їх розвиток зумовлюється загальним розвитком капіталістичної продукції поза сільським господарством, і які розцвітають з особливою швидкістю, коли на допомогу їм приходять, як в XVI столітті в Англії, особливо сприятливі обставини, подібно до тодішнього прогресивного знецінення грошей, що збагачувало їх при звичайних для того часу довготермінових орендних договорах коштом земельних власників.

Далі: скоро рента набуває форму грошової ренти, і разом з тим відносини, між селянином, що виплачує ренту, і земельним власником набувають форму договірних відносин — перетворення, що взагалі можливе лише при вже даному відносно високому рівні розвитку світового ринку, торгівлі й мануфактури, — неминуче починається і здача землі в оренду капіталістам, які до того часу стояли за межами села, і які тепер переносять в село і в сільське господарство придбаний в містах капітал і розвинений вже в містах капіталістичний спосіб господарювання, створення продукту як лише товару і як просто засобу для привласнення додаткової вартості. Загальним правилом ця форма може стати лише в тих країнах, які за переходу з фєвдального в капіталістичний спосіб продукції, панували на світовому ринку. З втручанням капіталістичного орендаря між земельним власником і дійсно зайнятим хліборобом розриваються всі відносини, що виникли з старого сільського способу продукції. Орендар стає дійсним розпорядником цих хліборобських робітників і дійсним визискувачем їхньої додаткової праці, тимчасом як земельний власник стоїть тепер у безпосередніх відносинах, саме просто в грошових і договірних відносинах лише до цього капіталістичного орендаря. Тим самим перетворюється і природа ренти, не тільки фактично і випадково, як почасти було вже за давніших форм, а нормально в її визнаній і панівній формі. Від нормальної форми додаткової вартості і додаткової праці вона знижується до надміру цієї додаткової праці над тією її частиною, яка привласнюється у формі зиску капіталістом-визискувачем; так само, як уся додаткова праця, зиск і надмір над зиском тепер здобувається безпосередньо капіталістом-визискувачем, забирається в формі всього додаткового продукту і перетворюється на гроші. Як ренту капіталіст-визискувач віддає земельному власникові тепер тільки надмірну частину цієї додаткової вартості, яку він, в силу свого капіталу, здобув через безпосередній визиск сільських робітників. Скільки саме він віддає земельному власникові, це визначається пересічно, як межею, тим пересічним зиском, який капітал дає в нехліборобських сферах продукції, і нехліборобськими цінами продукції, що ним регулюються. Отже, з нормальної форми додаткової вартості і додаткової праці рента тепер перетворилась на характеристичний для цієї окремої сфери продукції, — для хліборобської сфери, — надмір над тією частиною додаткової праці, яку капітал забирає як частину, що безпосередньо й нормально

належить йому. Замість ренти тепер зиск став нормальною формою додаткової вартости, і ренту вважається тепер лише усамостійненою за особних обставин формою не додаткової вартости взагалі, а певного її відростку, надзиску. Немає потреби далі спинятись на тому, що цьому перетворенню відповідає поступове перетворення в самому способі продукції. Це видно вже з того, що нормальною для цього капіталістичного орендаря є продукція хліборобського продукту як товару, і що тимчасом, як давніш, на товар перетворювався лише надмір над його засобами існування, тепер лише відносно дуже незначна частина цих товарів безпосередньо перетворюється на засоби існування для нього. Вже не земля, а капітал безпосередньо упідлеглоє тепер собі і своїй продуктивності хліборобську працю.

Пересічний зиск і регульована ним ціна продукції створюється поза відносинами сільського господарства, у сфері міської торгівлі й мануфактури. Зиск селянина, що виплачує ренту, не бере участі у вирівнянні в пересічний зиск, бо його відносини до земельного власника не є капіталістичні відносини. Оскільки він одержує зиск, тобто реалізує — чи то власного працею, чи визиском чужої праці — надмір над потрібними засобами свого існування, це відбувається поза нормальними відносинами і, за інших рівних умов, не висота цього зиску визначав ренту, а навпаки, сам він визначається рентою як своєю межею. Висока норма зиску за середньовіччя завдячує своєю висотою не тільки низькому складові капіталу, що в ньому переважає змінний, витрачуваний на заробітну плату елемент. Вона завдячує своєю висотою гнобленню села, привласненню частини ренти земельного власника і доходу його підлеглих. Коли за середньовіччя село визискує місто політично, всюди де феодалізм не був зламаний виключним розвитком міст, як в Італії, то місто всюди і без винятків визискує село економічно своїми монопольними цінами, своєю системою податків, своїм цеховим ладом, своїм безпосереднім купецьким обманом і своїм лихварством.

Можна було б думати, що проста поява капіталістичного орендаря в сільсько-господарській продукції дає доказ того, що ціна хліборобських продуктів, які здавна в тій чи іншій формі виплачували ренту, мусить стояти вище, ніж ціни продукції мануфактури, принаймні, за доби цієї появи; чи тому, що вона досягла рівня монопольної ціни, чи тому, що вона підвищилась до рівня вартости хліборобських продуктів, а їхня вартість в дійсності вища за ціну продукції, регульовану пересічним зиском. Бо, коли б цього не було, то капіталістичний орендар за наявних цін хліборобських продуктів не міг би спочатку реалізувати з ціни цих продуктів пересічний зиск, а потім з цієї самої ціни ще виплатити в формі ренти надмір над цим зиском. З цього можна було б зробити той висновок, що загальна норма зиску, яка характеризує капіталістичного орендаря в його контракті з земельним власником, створилась без долучення ренти і

тому вона, починаючи відігравати регуляційну роль в сільському господарстві, знаходить цей надмір готовим і виплачує його земельному власникові. Таким традиційним способом пояснює собі справу, наприклад, п. Родбертус. Але:

Поперше. Цей вступ капіталу як самостійної і керівної сили в хліборобство відбувається не разом і не всюди, а поступово і в окремих галузях продукції. Він захоплює спочатку не власне хліборобство, а такі галузі продукції, як скотарство, особливо вівчарство, що його головний продукт, вовна, з піднесенням промисловости дає спочатку сталий надмір ринкової ціни над ціною продукції, причому ці ціни лише згодом вирівнюються. Так було в Англії протягом XVI століття.

Подруге. Тому що ця капіталістична продукція спочатку постає лише спорадично, то нічого не можна заперечити проти припущення, що вона спочатку опановує лише такі комплекси земель, які в наслідок своєї специфічної родючости, або в наслідок особливо сприятливого положення, в цілому можуть виплачувати диференційну ренту.

Потретє. Припустимо навіть, що ціни хліборобського продукту при появі цього способу продукції, — що в дійсності припускає зріст значіння міського попиту, — були вищі, ніж ціна продукції, як це без усякого сумніву було, наприклад, за останньої третини XVII століття в Англії, то тоді, — скоро цей спосіб продукції до певної міри виб'ється з простого упідлеглення хліборобства капіталові, і скоро постане доконечне зв'язане з його розвитком поліпшення в хліборобстві і пониження витрат продукції, — відбудеться процес вирівнювання в наслідок реакції, певного пониження ціни хліборобських продуктів, як це було в першій половині XVIII століття в Англії.

Отже, цим традиційним способом не можна пояснити ренту, як надмір над пересічним зиском. Хоч би в яких історично даних умовах рента з'явилась спочатку, — скоро тільки вона пустила коріння, — вона може існувати вже лише в вище викладених сучасних умовах.

На закінчення, щодо перетворення ренти продуктами на грошову ренту, слід ще зауважити, що разом з цим стає істотним моментом капіталізована рента, ціна землі, а тому і її відчужуваність і відчуження, і що тому не тільки колишні зобов'язані до виплати ренти можуть перетворитись на незалежних селян-власників, але й міські і інші посідачі грошей можуть купувати дільниці землі для того, щоб здавати їх в оренду або селянам або капіталістам і користуватись рентою як формою проценту на свій в такий спосіб приміщений капітал; отже, що і ця обставина сприяє перетворенню колишнього способу експлуатації, відносин між власником і дійсним обробником, а також самої ренти.

5. Відчастинне (*métairie*)* господарство і селянська парцелярна власність

Тут ми підійшли до кінця нашого ряду розвитку форм земельної ренти.

В усіх цих формах земельної ренти: відробітної ренти, ренти продуктами, грошової ренти (як просто перетвореної форми ренти продуктами) дійсним обробником і посідачем землі завжди припускається виплатник ренти, що його неоплачена додаткова праця безпосередньо йде власникові землі. Це не тільки можливо, але воно дійсно так і є, навіть при останній формі, при грошовій ренті, — оскільки вона є в чистому вигляді, тобто як просто перетворена форма ренти продуктами.

Як переходову форму від первісної форми ренти до капіталістичної ренти можна розглядати *métairie système*, або систему відчастинного господарства, за якого обробник (орендар) крім своєї праці (власної або чужої) дає частину капіталу для господарювання, а земельний власник дає крім землі іншу частину потрібного для господарювання капіталу (напр., худобу), і продукт ділиться в певних, різних для різних країн пропорціях поміж орендарем та земельним власником. З одного боку, в орендаря тут немає достатнього капіталу для цілковитого капіталістичного господарювання. З другого боку, та частина, яку одержує тут земельний власник, не є чиста форма ренти. В дійсності в ній може бути процент на авансований земельним власником капітал і надмірна рента. Вона може в дійсності також поглинути всю додаткову працю орендаря, або лишити йому більшу або меншу частину цієї додаткової праці. Але істотне є в тому, що рента тут уже більш не виступає, як нормальна форма додаткової вартости взагалі. На одному боці орендар, чи вживає він тільки власної, чи також і чужої праці, має домагання на певну частину продукту не тому, що він робітник, а тому, що він посідач частини знарядь праці, капіталіст сам собі. На другому боці земельний власник домагається своєї частини, ґрунтуючись не виключно на своїй власності на землю, але як і позикодавець капіталу²³.

Рештки старовинної громадської власности на землю, що збереглись після переходу до самостійного селянського господарства, наприклад, у Польщі та Румунії, були там за привід для того, щоб здійснити перехід до нижчих форм земельної ренти. Частина землі належить поодиноким селянам і вони обробляють її самостійно. Друга частина обробляється спільно і створює додатковий продукт, який придається почасти для покриття витрат громади, почасти як резерв на випадок неврожаїв тощо. Ці дві останні частини додатко-

²³ Порівн. Buret, Tocqueville, Sismondi.

* Фр. основне значіння — маєток, хутір, фарма, в даному разі мовиться про відчастинне господарство. *Red.*

вого продукту, а кінець-кінцем і весь додатковий продукт, разом з землею, на якій він виростає, помалу узурпується державними урядовцями і приватними особами, і первісно вільні селяни-землевласники, що для них зберігається повинність спільного обробітку цієї землі, перетворюються таким чином на панщанних, або зобов'язаних до виплати ренти продуктами, тимчасом як узурпатори громадської землі перетворюються на власників не тільки узурпованої ними громадської землі, але й самих селянських ділянок.

Тут нам немає потреби докладніше спинятись на власне рабовласницькому господарстві (яке теж проходить ряд ступенів від патріархальної системи, розрахованої переважно на власне споживання, до власне плантаторської системи, що працює на світовий ринок) і на поміщицькому господарстві, в якому земельний власник провадить обробіток власним коштом, посідає всі знаряддя продукції і визискує працю наймитів, невільних чи вільних, оплачуваних натурою чи грішми. Земельний власник і власник знарядь продукції, а тому й безпосередній визискувач робітників, що належать до числа цих елементів продукції, тут збігаються. Так само збігаються рента і зиск, поділу різних форм додаткової вартости не відбувається. Всю додаткову працю, яка тут втілюється в додатковому продукті, безпосередньо здобуває з робітників власник усіх знарядь продукції, до яких належить земля, а при первісній формі рабства і сами безпосередні продуценти. Там, де панує капіталістичний спосіб уявлення, як на американських плянтаціях, всю цю додаткову вартість розглядається як зиск; там, де не існує самого капіталістичного способу продукції і куди ще не перенесено відповідного йому способу уявлення з капіталістичних країн, вона виступає як рента. В усякому разі, ця форма не являє жодних труднощів. Дохід земельного власника, хоч би яку назву давали йому, привласнюваний ним додатковий продукт, що ним можна порядкувати, є тут тією нормальною і панівною формою, в якій безпосередньо привласнюється всю неоплачену додаткову працю, і земельна власність створює базу цього привласнення.

Далі, *парцелярна власність*. Селянин є тут одночасно і вільний власник своєї землі, яка є головним знаряддям його продукції, конче потрібним полем для застосування його праці та його капіталу. При цій формі не виплачується жодної орендної плати: отже, рента не виступає як відокремлена форма додаткової вартости, хоч в країнах, де в інших сферах розвинувся капіталістичний спосіб продукції, вона, порівняно з іншими галузями продукції, виступає як надзиск, але як такий надзиск, що припадає селянинові, як і взагалі весь здобуток від його праці.

Ця форма земельної власности має своєю передумовою, що, як і при її давніших старих формах, сільська людність має величезну чисельну перевагу над міською, що, отже, хоч капіталістичний спосіб продукції взагалі й панує, але відносно він лише мало розвинений, а тому і в інших галузях продукції

концентрація капіталів рухається в вузьких межах, переважає розпорощення капіталів. По суті справи переважна частина сільсько-господарського продукту тут мусить споживатись самими продуцентами його, селянами, як беспосередній засіб існування, і лише надмір над цим може як товар брати участь у торгівлі з містами. Хоч би як регулювалась тут пересічна ринкова ціна хліборобського продукту, диференційна рента, надмірна частина ціни товарів з кращих або краще розташованих земель очевидно мусить тут існувати так само, як за капіталістичного способу продукції. Навіть тоді, коли ця форма існує за таких становищ суспільства, коли ще взагалі не розвинулась загальна ринкова ціна, існує ця диференційна рента; вона виступає тоді у вигляді надмірного додаткового продукту. Але потрапляє вона до кишені того селянина, що його праця реалізується в сприятливіших природних умовах. Якраз за цієї форми, де ціна землі для селянина входить як елемент в фактичні витрати продукції, чи тому, що з дальшим розвитком цієї форми земля при поділі спадщини дістається замість певної грошової вартості, чи тому, що при постійних переходах з рук у руки всієї власності або її складових елементів, сам обробник купує землю, причому гроші він здобуває здебільша під гіпотечку; де, отже, ціна землі є не що інше, як капіталізована рента, наперед узятий елемент, і де тому здається, що рента існує, незалежно від будь-яких ріжниць у родючості і положенні землі, — якраз тут, у пересічному доводиться припускати, що абсолютної ренти не існує, і що, отже, найгірша земля не дає жодної ренти; бо абсолютна рента має своєю передумовою або реалізований надмір вартості продукту над його ціною продукції, або надмірну монопольну ціну, що перевищує вартість продукту. А що сільське господарство провадиться тут переважно як хліборобство за-для безпосередніх засобів існування, і що земля становить для більшости людности конче потрібне поле для застосування її праці і капіталу, то регуляційна ринкова ціна продукту лише за виключних обставин досягне розмірів його вартості; а вартість ця, в наслідок переваги елементу живої праці, буде, взагалі кажучи, стояти вище, ніж ціна продукції, хоч цей надмір вартості над ціною продукції в свою чергу буде обмежуватись тим, що в країнах парцелярного господарства і нехліборобський капітал має низький склад. За межу експлуатації для парцелярного селянина, з одного боку, не є пересічний зиск на капітал, оскільки сам він є дрібний капіталіст, ані доконечність ренти, з другого боку, оскільки він сам є земельний власник. За абсолютну межу для нього, як для дрібного капіталіста, є лише заробітна плата, яку він виплачує сам собі по вирахуванні власне витрат. Поки ціна продукту покриває заробітну плату для нього, він оброблятиме свою землю, при чому він часто спускається до фізичного мінімуму заробітної плати. Щодо нього як земельного власника, то для нього відпадає межа, яку кладе власність, бо вона може виявитись лише в протилежність відокремленому від неї капіталові

(включаючи і працю), ставлячи перешкоду для застосування його. Певна річ, що процент на ціну землі, який до того ж здебільша доводиться виплачувати третій особі, гіпотечному кредиторіві, становить межу. Але цей процент може виплачуватися саме з тієї частини додаткової праці, яка за капіталістичних відносин становила б зиск. Отже, рента, антиципована в земельній ціні і в виплачуваному на неї проценті, не може бути чимось іншим, як лише частиною капіталізованої додаткової праці селянина, понад працею, потрібною для його існування, причому ця додаткова праця не реалізується в частині вартості товару, рівній усьому пересічному зискові, і тим паче вона не реалізується в надмірі над додатковою працею, в пересічному зиску реалізованому, тобто в надзиску. Рента може становити вирахування з пересічного зиску, або навіть однісіньку частину його, яка тільки й реалізується. Отже, для того, щоб парцелярний селянин міг обробляти свою землю, або купити землю для оброблення, немає потреби, як за нормального капіталістичного способу продукції, в тому, щоб ринкова ціна хліборобського продукту піднеслась так високо, щоб давати йому пересічний зиск, а тим паче надмір над цим пересічним зиском, фіксований у формі ренти. Отже, немає потреби в тому, щоб ринкова ціна підвищилась, або до рівня вартості, або до рівня ціни продукції продукту селянина. Це є одна з причин, що пояснює, чому в країнах, де панує парцелярна власність, ціна збіжжя стоїть нижче, ніж у країнах капіталістичного способу продукції. Частину додаткової праці селян, що працюють в найнесприятливіших умовах, даром дається суспільству і не бере вона участі в регулюванні цін продукції або в створенні вартості взагалі. Отже, ця порівняно низька ціна є наслідок убозтва продуцентів, але ніяк не продуктивності їхньої праці.

Ця форма вільної парцелярної власності селян, що сами господарюють, як панівна, нормальна форма створює, з одного боку, економічну основу суспільства за найкращих часів класичної давнини, а, з другого боку, ми подибуємо її в сучасних народів як одну з форм, що постають з розпаду фєвдално, земельної власності. Такі *yeomanry** в Англії, селянський стан у Швеції французькі й західно-німецькі селяни. Про колонії ми тут не говоримо, бо незалежний селянин розвивається там в інших умовах.

Вільна власність селянина, який сам господарює, очевидно, є найнормальніша форма земельної власності для дрібної продукції; тобто для такого способу продукції, за якого посідання землі є умова власності робітника на продукт його власної праці, і за якого, чи буде хлібороб вільним власником, чи підлеглим, він в усякому разі завжди повинен сам, самостійно являючи відокремленого робітника, разом з своєю родиною, продукувати засоби свого існування. Власність на землю так само потрібна для цілковитого розвитку цього способу продукції, як власність на знаряддя для вільного розвитку ремісничої проду-

* Селяни-землевласники. *Ред.*

кції. Вона становить тут базу для розвитку особистої самостійності. Вона є доконечний переходовий пункт для розвитку самого хліборобства. Причини, з яких вона гине, показують, які є її межі. Вони такі: знищення сільської хатньої промисловости, що становить нормальне доповнення до неї, в наслідок розвитку великої промисловости; поступове зубожіння і виснаження землі, що підлягає цій культурі; узурпація великими земельними власниками громадської власности, яка всюди являє собою друге доповнення парцелярного господарства і тільки й дає йому можливість держати худобу; конкуренція великого господарства, чи провадиться його як плянтаторське господарство, чи капіталістично. Поліпшення в хліборобстві, які призводять, з одного боку, до пониження цін хліборобських продуктів, і, з другого боку, потребують збільшення витрат і достатніших речових умов продукції, також сприяють загибелі цієї власности на землю, як це було, наприклад, за першої половини XVIII століття в Англії.

Парцелярна власність за своєю природою виключає: розвиток суспільних продуктивних сил праці, суспільні форми праці, суспільну концентрацію капіталів, скотарство в великому масштабі, прогресивне застосування науки.

Лихварство і податкова система всюди мусять її зубожувати. Витрата капіталу на купівлю землі відтягає цей капітал від культури. Безконечне розпорошення засобів продукції і відокремлення самих продуцентів. Величезне марнотратство людської сили. Прогресивне погіршення умов продукції і подорожчання засобів продукції — доконечний закон парцелярної власности. Урожайні роки для цього способу продукції є нещастям²⁴.

Одно з специфічних лих дрібного хліборобства, коли воно зв'язане з вільною власністю на землю, постає з того, що обробник витрачає капітал на купівлю землі. (Те саме має силу і щодо переходової форми, коли великий поміщик витрачає капітал, поперше, на купівлю землі і, подруге, на те, щоб як свій власний орендар господарювати на ній). При тій рухливості, якої набуває тут земля як простий товар, зростає число перемін у володінні нею²⁵, так що для кожного нового покоління з кожним поділом спадщини, земля, з погляду селянина, знову виступає у вигляді витрати капіталу, тобто стає купленою ним землею. Ціна землі становить тут переважний елемент індивідуальних фалшивих витрат продукції, або витрат продукції продукту для поодиноких продуцентів.

Ціна землі є не що інше, як капіталізована і тому антиципована рента. Коли хліборобство провадиться капіталістично, так що земельний власник одержує тільки ренту, а орендар нічого не платить за землю, крім цієї щорічної

²⁴ Див. тронну промову французького короля у Туке.

²⁵ Див. Meunier та Rubichon.

ренти, то ясно, що хоч витрата капіталу самим земельним власником на купівлю землі є для нього процентодайним приміщенням капіталу, проте капітал цей, не має ніякого чинення до капіталу приміщеного у саме хліборобство. Він не являє собою ані частини основного капіталу, що тут функціонує, ані частини оборотного капіталу²⁶; навпаки, він тільки дає покупцеві титул на одержання щорічної ренти, але до створення цієї ренти абсолютно не має жодного чинення. Адже покупець землі виплачує капітал саме тому, хто продає землю, і продавець за це відмовляється від своєї власности на землю. Отже, як капітал покупця цей капітал уже не існує; у покупця його вже немає; отже, він не належить до того капіталу, який тим або іншим способом покупець міг би вкласти в саму землю. Дорого чи дешево покупець купив землю, чи одержав її даром, це нічого не змінює в капіталі, що його вкладає орендар в господарювання, і це нічого не змінює в ренті, але змінює лише те, чи здаватиметься йому рента процентом чи ні, згідно високим чи низьким процентом.

Візьмімо, наприклад, рабовласницьке господарство. Ціна, виплачена тут за раба, є не що інше, як антиципована і капіталізована додаткова вартість, або зиск, що має бути вичавлений з нього. Але капітал, виплачений при купівлі раба, не належить до того капіталу, з допомогою якого з раба добувається зиск, додаткову працю. Навпаки. Це є капітал, що його рабовласник позбувся, вираховання з того капіталу, що ним він порякує в дійсній продукції. Він перестав існувати для рабовласника, цілком так само, як капітал, витрачений на купівлю землі, перестав існувати для хліборобства. Це найкраще доводиться тим, що він знову почне існувати для рабовласника або для власника землі лише тоді, коли він знову продасть раба або землю. Але тоді в такому самому становищі опиниться покупець. Та обставина, що він купив раба, не дає ще йому без дальших околичностей можливости визискувати раба. Цю можливість дасть йому лише дальший капітал, що його він приміщує в саме рабовласницьке господарство.

Той самий капітал не існує двічі — одного разу в руках продавця і другого разу в руках покупця землі. З рук покупця він переходить в руки продавця, і цим справа закінчується. У покупця тепер немає капіталу, але в нього натомість

²⁶ Пан д-р Н. Марон (Extensiv oder Intensiv?) [точніше ця брошура не позначена] виходить з фалшивого припущення тих, з ким він бореться. Він припускає, що капітал, витрачаний на купівлю землі є Anlagekapital, і потім починає сперечатися про відповідні поняття Anlagekapital і Betriebskapital, тобто основний капітал і оборотний капітал. Його цілком школярські уявлення про капітал взагалі, між іншим в наслідок стану німецької «науки про народне господарство» простими для не економіста, — заховують від нього, що цей капітал не є ані Anlagekapital (основний) ані Betriebskapital (оборотний капітал) точнісінько так само, як капітал, що його хтось приміщує на біржі на купівлю акцій або державних фондів, і що для нього особисто становить вкладання капіталу, в дійсності не «вкладається» ні в яку галузь продукції.

є дільниця землі. Та обставина, що ренту, одержувану від дійсного приміщення капіталу в цю дільницю землі, новий земельний власник вважає тепер за процент на капітал, який він не вклав у землю, а витратив на придбання землі, нічого не змінює в економічній природі чинника-землі, — так само як та обставина, що хтось заплатив 1000 £ за трипроцентові консолі, не має ніякого чинення до того капіталу, з доходу якого виплачуються проценти на державну позику.

В дійсності гроші, витрачені на купівлю землі, цілком так само як і гроші, витрачені на купівлю державних паперів, є капітал лише в собі, як всяка сума вартости на базі капіталістичного способу продукції є капітал в собі, потенційний капітал. За землю виплачується, як і за державні фонди, як і за інші куповані товари, певну суму грошей. Вона є капітал в собі, бо вона може бути перетворена на капітал. Від того способу, в який продавець споживає одержані ним гроші, залежить, чи перетворяться вони дійсно на капітал, чи ні. Для покупця вони вже ніколи не можуть функціонувати як капітал, — подібно до всяких інших грошей, які він остаточно витратив. В його розрахунках вони фігурують для нього як капітал, що дає процент, бо дохід, одержуваний як рента з землі, або як процент на державну позику, обчислюється ним як процент на гроші, що їх коштувала йому купівля титулу на цей дохід. Як капітал він може реалізувати їх тільки через перепродаж. Але тоді інший, новий покупець, потрапляє в таке саме становище, в якому був перший, і жодними переміщеннями з рук в руки витрачені в такий спосіб гроші не можуть перетворитись на дійсний капітал для того, хто їх витратив.

При дрібній земельній власності ще дужче зміцнюється та ілюзія, ніби сама земля має вартість і тому, як капітал, входить в ціну продукції продукту, цілком так само як машина або сировий матеріал. Але ми бачили, що тільки в двох випадках рента, а тому і капіталізована рента, ціна землі, може ввійти визначально в ціну хліборобського продукту. Поперше, коли в наслідок складу хліборобського капіталу, — капіталу, який не має нічого спільного з капіталом, витраченим на купівлю землі, — вартість хліборобського продукту стоїть вище за його ціну продукції, і ринкові відносини дають можливість земельному власникові використати цю різницю. Подруге, коли є монопольна ціна. І те і те найрідше трапляється при парцелярному господарстві і дрібній земельній власності, бо саме тут продукція в дуже великій частині своїй задовольняє власні потреби, і відбувається незалежно від регулювання загальною нормою зиску. Навіть там, де парцелярне господарство провадиться на орендованій землі, орендна плата в незрівняно більшій мірі, ніж за будь-яких інших відносин, має в собі частину зиску і навіть вирахування з заробітної плати; в такому випадку це є рента лише номінально, а не рента як самостійна категорія протилежно до заробітної плати і зиску.

Отже, витрата грошового капіталу на купівлю землі не є приміщення хліборобського капіталу. Вона є *pro tanto* скорочення того капіталу, що ним могли б порядкувати дрібні селяни в сфері самої продукції. Вона зменшує *pro tanto* розмір їхніх засобів продукції і тому звужує економічну базу репродукції. Вона упідгляє дрібного селянина лихвареві, бо в цій сфері власне кредит взагалі трапляється рідше. Вона є за гальмо для хліборобства, навіть тоді, коли цю купівлю роблять великі поміщицькі господарства. Вона дійсно суперечить капіталістичному способу продукції, що йому взагалі байдужа заборгованість земельного власника, — байдуже те, чи одержав він свій маєток в спадщину, чи купив. Чи сам він забирає ренти, чи мусить і він її віддати гіпотечному кредиторіві, — це само по собі нічого не змінює в господарюванні на орендованому маєтку.

Ми бачили, що за даної земельної ренти ціна землі регулюється розміром проценту. Коли процент низький, то ціна землі висока, і навпаки. Отже, нормально висока ціна землі і низький розмір проценту мусили б іти поруч, так, що коли б селянин в наслідок низького розміру проценту дорого заплатив за землю, то цей самий низький, розмір проценту мусив би призвести до того, що він на сприятливих умовах здобув би в кредит капітал для господарювання. В дійсності при пануванні парцелярної власності справа стоїть інакше. Насамперед, до селян не стосуються загальні закони кредиту, бо вони мають за свою передумову, що продуцент є капіталіст. Подруге, там, де панує парцелярна власність, — про колонії тут немає мови — і парцелярний селянин являє собою головний стовбур нації, створення капіталу, тобто суспільна репродукція, є порівняно мала, і ще менше створення позикового грошового капіталу в раніш викладеному розумінні. Воно має своєю передумовою концентрацію і наявність кляси багатих нероб капіталістів (Massie). Потрете, тут, де власність на землю становить життєву умову для більшої частини продуцентів і неодмінну сферу для приміщення їхнього капіталу, ціна землі підвищується, незалежно від розміру проценту і часто в зворотному відношенні до нього, в наслідок переваги попиту на земельну власність над поданням. Земля, продавана парцелями часто дає тут геть вищі ціни, ніж при продажу великими масами, бо тут число дрібних покупців велике, а число великих покупців мале (Bandes Noires, Rubichon; Newmann). З усіх цих причин тут ціна землі підвищується при відносно високому розмірі проценту. Відносно низькому процентіві, що його селянин добуває тут з капіталу, витраченого на купівлю землі (Mounier), на протилежному боці тут відповідає високий лихварський розмір проценту, що його сам селянин повинен виплачувати гіпотечному кредиторіві. Ірландська система показує те саме, тільки в іншій формі.

Тому ціна землі, цей елемент, що є чужий продукції самій по собі, може тут підвищитись до такої висоти, що продукція стає неможлива (Dombasle).

Що ціна землі відіграє тут таку роль, що купівля і продаж землі, циркуляція землі як товару, розвивається до такого розміру, це практично є наслідок розвитку капіталістичного способу продукції, оскільки за цього способу продукції товар стає загальною формою усіх продуктів і всіх знарядь продукції. З другого боку, циркуляція землі як товару розвивається тільки там, де капіталістичний спосіб продукції набув лише обмеженого розвитку і не розгорнув усіх своїх особливостей, бо розвиток циркуляції землі як товару ґрунтується саме на тому, що хліборобство вже не упідлеглене, або ще не упідлеглене капіталістичному способові продукції, а упідлеглене способові продукції, перейшлому від загинутих форм суспільства. Отже, вади капіталістичного способу продукції з його залежністю продуцента від грошової ціни його продукту збігаються тут з вадами, що впливають з недостатнього розвитку капіталістичного способу продукції. Селянин стає купцем і промисловцем, не маючи умов, при яких він може продукувати свій продукт як товар.

Конфлікт між ціною землі, як елементом витрат продукції для продуцента, і неелементом ціни продукції продукту (навіть коли рента входить визначально в ціну хліборобського продукту, капіталізована рента, що авансується на 20 і більше років, ні в якому разі не входить визначально в його ціну) є лише одна з форм, що в них взагалі виявляється суперечність приватної власності на землю з раціональним хліборобством, з нормальним суспільним користуванням землею. Але з другого боку, приватна власність на землю, отже, експропріація землі у безпосередніх продуцентів — приватна власність одних, яка має за передумову, що немає землі в інших, — є основа капіталістичного способу продукції.

Тут, при дрібній культурі, ціна землі, форма і наслідок приватної власності на землю, виступає як межа самої продукції. При великому хліборобстві і при великій земельній власності, яка ґрунтується на капіталістичному способі провадження господарства, власність теж виступає як межа, бо вона обмежує орендаря в продуктивному приміщенні капіталу, яке кінець-кінцем іде на користь не йому, а земельному власникові. При обох формах, замість свідомого раціонального оброблення землі, як спільної довічної власності, невідчужуваної умови існування і репродукції для ланцюга послідовних людських поколінь, виступає визиск і марнотратство сил землі (не кажучи вже про те, що визиск ставлять в залежність не від досягненого суспільством рівня розвитку, а від випадкових, неоднакових обставин окремих продуцентів). При дрібній власності це відбувається в наслідок браку засобів і знань, потрібних для застосування суспільної продуктивної сили праці. При великій власності — в наслідок визиску цих засобів для можливо швидшого збагачення орендарів і власників. І в тому, і в тому разі — в наслідок залежності від ринкової ціни.

Вся критика дрібної земельної власності кінець-кінцем зводиться до кри-

тики приватної власності, як межі і перешкоди для хліборобства. Так само вся протилежна критика великої земельної власності. Звичайно ми тут для обох випадків залишаємо осторонь побічні політичні міркування. Ця межа і перешкода, що її всяка приватна власність на землю протиставить хліборобській продукції і раціональному обробленню, збереженню і поліпшенню самого ґрунту, розвиваються і в тому і в тому разі, тільки в різних формах, і в суперечках про ці специфічні форми лиха забувається його останню причину.

Дрібна земельна власність має за свою передумову, що рішуче переважна більшість людности є сільська, і що за панівну форму праці є не суспільна, а ізольована праця; що, отже, в таких умовах виключається можливість багатства й розвитку репродукції, так само його матеріяльних, як і інтелектуальних умов, — а тому і умов раціональної культури. З другого боку, велика земельна власність скорочує хліборобську людність до постійно знижуваного мінімуму, і протиставляє їй дедалі більш рстучу, концентровану в великих містах промислову людність; цим самим вона породжує умови, що спричинюють непоправну шкоду в процесі суспільного обміну речовин, диктованого природними законами життя, в наслідок чого сила ґрунту марнотратиться, а торгівля виводить це марнотратство далеко за межі власної країни (Лібіх).

Коли дрібна земельна власність створює клясу варварів, яка наполовину стоїть поза суспільством, яка сполучає в собі всю брутальність первісних суспільних форм з усіма муками і всіма злиднями цивілізованих країн, то велика земельна власність підтинає робочу силу в тій останній галузі, куди ховається її примітивна енергія, і в якій вона зберігається як резервний фонд для відродження життєвої сили націй, — в самому селі. Велика промисловість і промислово проваджене велике хліборобство діють поруч. Коли первісно вони відрізняються тим, що перша виснажає і руйнує більше робочу силу, отже, природну силу людини, тимчасом як останнє більше безпосередньо природну силу землі, то пізніше, з перебігом розвитку вони подають руку одне одному, так що промислова система і в селі виснажає робітника, а промисловість і торгівля з свого боку створюють для хліборобства засоби виснаження ґрунту.

Відділ сьомий

ДОХОДИ ТА ЇХНІ ДЖЕРЕЛА

Триєдина формула

I.

Капітал¹— зиск (підприємницький бариш плюс процент), земля — земельна рента, праця — заробітна плата, це триєдина форма, яка охоплює всі таємниці суспільного процесу продукції.

А що далі, як це показано раніш, процент виступає як специфічний, характеристичний продукт капіталу, а підприємницький бариш протилежно до цього як незалежна від капіталу заробітна плата, то зазначена триєдина форма найближче зводиться до такої:

Капітал — процент, земля — земельна рента, праця — заробітна плата, де зиск, ця форма додаткової вартости, що специфічно характеризує капіталістичний спосіб продукції, щасливо усувається.

При ближчому розгляді цієї економічної триєдиности ми відкриваємо таке:

Поперше, позірні джерела багатства, що ним можна щороку порядкувати, належать до цілком різних сфер і не мають найменшої схожости між собою. Взаємне відношення між ними приблизно таке, як наприклад, між нотаріальними платежами, червоними буряками і музикою.

Капітал, земля, праця! Але капітал — це не річ, а певне, суспільне, належне певній історичній формації суспільства продукційне відношення, яке виявляється в речі і надає цій речі специфічного суспільного характеру. Капітал не є сума матеріальних і випродукованих засобів продукції. Капітал, це — перетворені на капітал засоби продукції, які сами по собі так само не є капітал, як золото або срібло сами по собі не є гроші. Це є монополізовані певною частиною суспільства засоби продукції, усамостійнені проти живої робочої

¹ Дальші три уривки містяться в різних місцях рукопису відділу VI. — Ф. Е.

сили продукти й умови діяльності самої цієї робочої сили, які в наслідок цієї протилежності персоніфікуються в капіталі. Це не тільки продукти робітників, перетворені на самостійні сили, продукти як поневільники і покупці своїх продуцентів, але також і суспільні сили і майбутня... [? незрозуміло] форма цієї праці, — сили, що протистоять робітникам, являючи властивості їхнього продукту. Отже, ми маємо тут певну, на перший погляд дуже містичну, суспільну форму одного з чинників певного історично створеного суспільного процесу продукції.

А тепер, поряд з цим земля, неорганічна природа як така, *rudis indigestaque moles** у всій її перевисній дикості. Вартість є праця. Тому додаткова вартість не може бути землею. Абсолютна родючість землі не призводить ні до чого іншого, як тільки до того, що певна кількість праці дає певний, зумовлений природною родючістю землі, продукт. Різниця в родючості землі призводить до того, що ті самі кількості праці й капіталу, отже, та сама вартість, виражається в різних кількостях хліборобських продуктів; отже, що ці продукти мають різні індивідуальні вартості. Вирівнювання цих індивідуальних вартостей за ринковими вартостями призводить до того, що «*advantages of fertile over inferior soil... are transferred from the cultivator or consumer to the landlord*» (Ricardo, Principles, p. 6)**.

І, нарешті, як третій в цій спілці простий привид, — праця «взагалі», яка є не що інше, як абстракція і взята сама по собі взагалі не існує, або, коли ми... (незрозуміло) візьмемо, продуктивна діяльність людини взагалі, з допомогою якої людина упосереджує обмін речовин з природою, не тільки оголена від усякої суспільної форми і характеристичної визначеності, але навіть і просто в її природному бутті, незалежно від суспільства, абстраговано від хоч би яких суспільств, і як вияв життя та процес життя, спільна ще несупільній людині взагалі з людиною, що має будь-яке суспільне визначення.

II.

Капітал — процент; земельна власність, приватна власть на землю, до того ж сучасна, відповідна капіталістичному способу продукції, — рента; наймана праця — заробітна плата. Отже, в цій формі повинен бути зв'язок між джерелами доходу. Як капітал, так само й наймана праця і земельна власність є історично визначені суспільні форми; одна — праці, друга — монополізованої землі, і до того обидві є форми, відповідні капіталові і належні тій самій економічній формації суспільства.

Перше, що впадає на очі в цій формулі, є те, що поряд з капіталом, по-

* Лат. груба, необроблена груда. Ред.

** «Вигоди, одержувані від родючішого ґрунту проти гіршого... переносяться від обробника або ...

ряд з цією формою одного елементу продукції, належного певному способу продукції, певній історичній структурі суспільного процесу продукції, поряд з елементом продукції, що поєднався з певною соціальною формою і репрезентований цією соціальною формою, без дальших околичностей, ставляться: земля на одному боці, праця — на другому, два елементи реального процесу праці, які в цій речовій формі спільні всім способам продукції, є речові елементи всякого процесу продукції, і не мають ніякого чинення до його суспільної форми.

Подруге. У формулі: капітал — процент, земля — земельна рента, праця — заробітна плата, капітал, земля, праця виступають відповідно як джерела проценту (замість зиску), земельної ренти і заробітної плати як своїх продуктів, витворів; перші — основа, другі — наслідок, перші — причина, другі — дія; і до того ж таким чином, що кожне окреме джерело стоїть до свого продукту в такому відношенні, як до чогось від нього відштовхнутого і ним спродукованого. Усі три доходи, процент (замість зиску), рента, заробітна плата, є три частини вартости продукту, отже, взагалі частини вартости, або в грошовому виразі певні частини грошей, частини ціни. Хоч формула: капітал — процент і є найраціональніша формула капіталу, а проте це — його формула. Але яким чином земля може створити вартість, тобто суспільно визначену кількість праці і навіть ту особливу частину вартости її власних продуктів, яка становить ренту. Земля діє, наприклад, як агенг продукції при створенні певної споживної вартости, певного матеріального продукту, пшениці. Але вона не має ніякого чинення до продукції *вартости пшениці*. Оскільки вартість втілюється у пшеницю, пшениця розглядається лише як певна кількість зрічвленої суспільної праці, цілком байдуже до тієї особливої речовини, в якій втілюється ця праця або до особливої споживної вартости цієї речовини. Це не суперечить тому, що 1) в інших рівних умовах дешева або дорожня пшениця залежать від продуктивности землі. Продуктивність хліборобської праці зв'язана з природними умовами, і залежно від продуктивности останніх та сама кількість праці втілюється в більший або менший кількості продукту, споживних вартостей. Наскільки велика кількість праці, втілена в одному шефелі, це залежить від того, яку кількість шефелів дає дана кількість праці. Від продуктивности землі тут залежить, в якій кількості продукту втілюється вартість; але цю вартість дано незалежно від такого поділу. Вартість втілюється у споживній вартості; а споживна вартість є умова створення вартости; але було б безглуздя створювати таке протиставлення, де на однім боці ставиться споживну вартість, землю, а на другому боці — вартість, і до того ще особливу частину вартости.

2) [Тут рукопис уривається]

... споживача до лендлорда».

III.

Вульгарна економія в дійсності не робить нічого іншого, як тільки подоктринерському тлумачить, систематизує і виправдує уявлення агентів буржуазної продукції, захоплених відносинами цієї продукції. Отже, нас не повинно дивувати те, що якраз у формі виявлення економічних відносин, яка відчужена від них, і в якій вони *prima facie* набувають вульгарного і цілком суперечливого характеру, — а всяка наука була б зайва, коли б форма виявлення й суть речей безпосередньо збігалися, — що якраз тут вульгарна економія почуває себе цілком вдома, і що ці відносини здаються їй то самоочевиднішими, що більше захований в них внутрішній зв'язок і що звичайнішими здаються вони для буденної уяви. Тому в неї немає ніякого передчуття того, що триєдність, з якої вона виходить: земля — рента, капітал — процент, праця — заробітна плата або ціна праці, є три *prima facie* неможливі сполучення. Насамперед перед нами споживна вартість, земля, яка не має вартости, і мінова вартість, *рента*, таким чином соціальне відношення, взяте як річ, є поставлене в певне відношення до природи; отже, дві неспівмірні величини ставляться в певне відношення одна до однієї. Потім *капітал* — *процент*. Коли під капіталом розуміти певну суму вартости, самостійно визначену в грошах, то *prima facie* є безглуздя, ніби вартість має більшу вартість, ніж вона варта. Саме у формі: капітал — процент відпадає всяке посередництво, і капітал зводиться до своєї найзагальнішої, але тому й нез'ясуванної з себе самої та абсурдної формули. Саме тому вульгарний економіст і дає перевагу формулі: капітал — процент, з таємничою властивістю вартости бути нерівною самій собі, над формулою: капітал — зиск, бо ця вже ближче підходить до дійсного капіталістичного відношення. А потім, турботно відчуваючи, що $4 \neq 5$, і тому 100 талерів не можуть бути 110 талерами, вульгарний економіст від капіталу як вартости вдається до речової субстанції капіталу, до його споживної вартости як умови продукції для праці, до машин, сирового матеріалу тощо. Таким чином, знову щастить, замість незрозумілого першого відношення, за яким $4 = 5$, створити цілком неспівмірне відношення між споживною вартістю, річчю, на одному боці, і певним суспільним продукційним відношенням, додатковою вартістю на другому боці, як у випадку з земельною власністю. Скоро вульгарний економіст доходить і до цієї неспівмірности, йому все стане ясним, він уже не почуває потреби міркувати далі. Бо він дійшов саме до «раціонального» для буржуазного уявлення. Нарешті, *праця* — *заробітна плата*, ціна праці, як показано в книзі I, є вираз, що *prima facie* суперечить поняттю вартости, а також і поняттю ціни, яка взагалі є лише певний вираз вартости; і «ціна праці» є так само іраціональна, як жовтий логаритм. Але саме тут вульгарний економіст лише найбільше і заспокоюється, бо він тут дійшов до глибокого погляду буржуа, який вважає, що він платить

гроші за працю, і що саме суперечність формули поняттю вартости усуває для нього обов'язок зрозуміти останню.

Ми² бачили, що капіталістичний процес продукції є історично певна форма суспільного процесу продукції взагалі. Цей останній є і процес продукції матеріальних умов людського життя, і процес, що відбувається в специфічних історико-економічних відносинах продукції, що продукує і репродукує сами ці відносини продукції, а разом з тим і носіїв цього процесу, матеріальні умови їхнього існування і їхні взаємні відносини, тобто певні суспільно-економічні форми останніх. Бо сукупність цих відносин, що в них носії цієї продукції перебувають до природи і один до одного, відносин, що в них вони продукують, ця сукупність саме і є суспільство, розглядуване з погляду його економічної структури. Подібно до всіх його попередників капіталістичний процес продукції відбувається в певних матеріальних умовах, що є одночасно за носіїв певних суспільних відносин, в які вступають індивідууми в процесі репродукції свого життя. Як ті умови, так і ці відносини, є, з одного боку, передумови, з другого — наслідки і витвори капіталістичного процесу продукції; вони ним продукуються й репродукуються. Далі ми бачили: капітал, — а капіталіст є лише персоніфікований капітал, функціонує в процесі продукції лише як носій капіталу — отже, капітал висмоктує у відповідному йому суспільному процесі продукції певну кількість додаткової праці з безпосередніх продуцентів або робітників, додаткову працю, що він її одержує без еквіваленту, і яка за своєю суттю завжди лишається примусовою працею, хоча б вона і здавалася наслідком вільної договірної угоди. Ця додаткова праця втілюється у додатковій вартості, і ця додаткова вартість існує у додатковому продукті. Додаткова праця взагалі, як праця понад міру даної кількості потреб, мусить завжди існувати. Але в капіталістичній, як і в рабській системі тощо вона має лише антагоністичну форму і доповнюється цілковитим неробством певної частини суспільства. Певна кількість додаткової праці потрібна як страхування проти випадковостей, в наслідок доконечного, відповідного розвитку потреб і поступові людности, прогресивного поширення процесу репродукції, що з капіталістичного погляду називається нагромадженням. Одна з цивілізаторських сторін капіталу є в тому, що він вимушує цю додаткову працю таким способом і в таких умовах, які для розвитку продуктивних сил, суспільних відносин і створення елементів вищої нової формації є вигідніші, ніж за колишніх форм рабства, крпацтва тощо. Він приводить, таким чином, з одного боку, до ступеня, на якому відпадає примус і монополізація суспільного розвитку (включаючи сюди його

² Початок розділу XLVIII за рукописом.

матеріальні й інтелектуальні вигоди) однією частиною суспільства за рахунок іншої; з другого боку, він створює матеріальні засоби і зародок для відносин, які в вищій формі суспільства дадуть можливість сполучити цю додаткову працю з значнішим обмеженням часу, присвяченого матеріальній праці взагалі. Бо додаткова праця, залежно від розвитку продуктивної сили праці, може бути велика при малій загальній довжині робочого дня і відносно мала при великій загальній довжині робочого дня. Коли потрібний робочий час = 3 і додаткова праця = 3, то весь робочий день = 6, і норма додаткової праці = 100%. Коли потрібна праця = 9 і додаткова праця = 3, то весь робочий день = 12, і норма додаткової праці = лише 33⅓%. Але далі від продуктивності праці залежить, яка кількість споживної вартости продукується протягом певного часу, отже, і протягом певного додаткового робочого часу. Отже, дійсне багатство суспільства і можливість постійно поширювати процес його репродукції залежить не від протяжності додаткової праці, а від її продуктивності і від більшого або меншого достатку тих умов продукції, за яких вона відбувається. Царство волі починається в дійсності лише там, де припиняється праця, викликана потребою і зовнішньою доцільністю, отже, з природи речей воно лежить по той бік сфери власне матеріальної продукції. Як дикун, щоб задовольняти свої потреби, щоб зберегти і репродукувати своє життя, мусить боротися з природою, так мусить боротися і цивілізований, і він мусить так боротися в усіх суспільних формах і при всіх можливих способах продукції. З його розвитком поширюється це царство природної доконечности, бо його потреби поширюються; але одночасно поширюються і продуктивні сили, які служать для їхнього задоволення. Воля в цій царині може бути лише в тому, що соціалізована людина, асоційовані продуценти раціонально регулюють цей свій обмін речовин з природою, становлять його під свій громадський контроль, замість того, щоб він як сліпа сила панував над ними; — лише в тому, що вони провадять його з найменшою витратою сили і в найгідніших і найадекватніших їхній людській природі умовах. Але це все ж таки лишається царством доконечности. По той бік його починається розвиток людської сили, що є самоціль, справжнє царство волі, яке, проте, може розцвісти лише на цьому царстві доконечности як на своїй базі. Скорочення робочого дня — основна умова.

Ця додаткова вартість або цей додатковий продукт розподіляється в капіталістичному суспільстві між капіталістами, — коли ми лишимо осторонь випадкові коливання розподілу і розглядатимемо його регуляційний закон, його нормівні межі, — як дивіденд пропорційно тій частині, що належить кожному в суспільному капіталі. В цьому вигляді додаткова вартість виступає як пересічний зиск, що дістається капіталові, пересічний зиск, який в свою чергу розпадається на підприємницький бариш і процент, і який в кожній з цих двох категорій може дістатися різного роду капіталістам. Це присвоюван-

ня і розподіл додаткової вартости, зглядно додаткового продукту, капіталом, має, проте, свою межу в земельній власності. Як капіталіст, що функціонує, висмоктує з робітника додаткову працю, а тим самим висмоктує він у формі зиску додаткову вартість і додатковий продукт, так земельний власник і собі висмоктує з капіталіста частину цієї додаткової вартости або додаткового продукту у формі ренти, згідно з раніш викладеними законами.

Отже, коли ми говоримо тут про зиск як про частину додаткової вартости, що припадає капіталові, то ми маємо на увазі пересічний зиск (дорівнює підприємницькому баришеві плюс процент), який уже обмежений вирахуванням ренти з усього зиску (зиску, що у своїй масі тотожний з усією додатковою вартістю); тобто припускається вирахування ренти. Отже, зиск з капіталу (підприємницький бариш плюс процент) і земельна рента є не що інше, як окремі складові частини додаткової вартости, категорії, що в них остання стає різна, залежно від того, чи дістається вона капіталові, чи земельній власності, рублики, які проте нічого не змінюють в її суті. Складені одна з однією, вони становлять суму суспільної додаткової вартости. Капітал висмоктує додаткову працю, втілену в додатковій вартості і додатковому продукті, безпосередньо з робітників. Отже, в цьому розумінні його можна розглядати як продуцента додаткової вартости. Земельна властність не має жодного чинення до дійсного процесу продукції. Її роля обмежується тим, що вона переміщує частину випродукованої додаткової вартости з кишені капіталіста у свою власну. А проте, земельний власник відіграє певну роль в капіталістичному процесі продукції не тільки в наслідок тиснення, яке він справляє на капітал, і не просто в наслідок того, що велика земельна власність є передумова і умова капіталістичного способу продукції, бо вона є передумова і умова експропріяції умов праці у робітників, — але особливо й тому, що земельний власник виступає як персоналіфікація однієї з істотних умов продукції.

Нарешті, робітник, як власник і продавець своєї особистої робочої сили, під ім'ям заробітної плати одержує частину продукту, в якій втілюється та частина його праці, яку ми називаємо потрібною працею, тобто працею, потрібною для збереження і репродукції цієї робочої сили, хоч би які були умови цього збереження і репродукції, бідніші чи багатіші. сприятливіші чи несприятливіші.

Хоч би як по-різному виступали взагалі ці відносини, у всіх них є одно спільне: капітал рік-у-рік дає капіталістові зиск, земля — земельному власникові земельну ренту, і робоча сила — при нормальних відносинах і поки вона лишається придатною робочою силою — робітникові заробітну плату. Ці три частини вартости щороку продукованої сукупної вартости, і відповідні їм частини щороку продукованого сукупного продукту можуть бути, — акумуляцію ми тут покищо залишаємо осторонь, — щорічно спожиті їхніми відповідни-

ми посідачами, при чому джерело їхньої репродукції не вичерпується. Вони являють собою ніби призначені для щорічного споживання овочі багатолітнього дерева, або радше трьох дерев; вони становлять річний дохід трьох клас, капіталіста, земельного власника і робітника, доходи, що їх розподіляє капіталіст, який функціонує, бо він безпосередньо висмоктує додаткову працю і застосовує працю взагалі. Таким чином, для капіталіста його капітал, для земельного власника його земля і для робітника його робоча сила, або радше сама його праця (бо він дійсно продає тільки вияв своєї робочої сили, і ціна робочої сили, як показано раніш, на базі капіталістичного способу продукції неминуче здається йому ціною праці) виступають як три різні джерела їхніх специфічних доходів: зиску, земельної ренти і заробітної плати. Вони й дійсно є такі в тому розумінні, що капітал для капіталіста є багатолітня машина для висмоктування додаткової праці, земля для земельного власника — багатолітній магнет для притягнення частини тієї додаткової вартости, яку висмоктає капітал, і нарешті, праця є постійно самовідновна умова і постійно самовідновний засіб для того, щоб під титулом заробітної плати добувати частину створеної робітником вартости, а тому й вимірювану цією частиною вартости частину суспільного продукту, потрібні засоби існування. Вони є такими далі в тому розумінні, що капітал фіксує частину вартости, а тому і продукту річної праці в формі зиску, земельна власність — другу частину в формі ренти, і наймана праця — третю частину в формі заробітної плати, і саме через це перетворення, ці частини стають доходами капіталіста, земельного власника і робітника, що, проте, не має ніякого чинення до створення самої субстанції, яка перетворюється в ці різні категорії. Навпаки, розподіл має за свою передумову наявність цієї субстанції, а саме сукупну вартість річного продукту, що є не що інше, як зрічевлена суспільна праця. Проте, агентам продукції, носіям різних функцій процесу продукції, справа уявляється не в цій, а навпаки, в перекрученій формі. Чому це так стається, ми розвинемо в перебізі досліду. Цим агентам продукції капітал, земельна власність і праця уявляються трьома різними, незалежними джерелами, що з них, як таких, походять три різні складові частини щорічно продукованої вартости, а тому й продукту, в якому вона існує; що з них, отже, походять не тільки різні форми цієї вартости як доходи, що дістаються окремим чиникам суспільного процесу продукції, але й сама ця вартість, а тим самим і субстанція цих форм доходу.

[Тут у рукопису не вистачає одного аркуша in folio]

... Диференційна рента зв'язана з відносною родючістю земель, отже, з властивостями, що виникають з ґрунту як такого. Але, оскільки вона, поперше, ґрунтується на різних індивідуальних вартостях продукту різних родів землі, де буде лише щойно згадане визначення; оскільки вона, подруге, ґрунтується на відмінній від цих індивідуальних вартостей регуляційній загальній

ринковій вартості, це буде суспільний, здійснюваний за посередництвом конкуренції закон, який не має ніякого чинення ні до землі, ні до різних ступенів її родючості.

Могло б здаватися, що, принаймні, в формулі: «праця — заробітна плата» висловлено раціональне відношення. Але цього тут немає так само, як у формулі: «земля — земельна рента». Оскільки праця створює вартість і втілюється в вартості товарів, вона не має ніякого чинення до розподілу цієї вартості між різними категоріями. Оскільки ж вона має специфічно суспільний характер найманої праці, вона не створює вартості. Взагалі, вже раніш показано, що заробітна плата або ціна праці є лише іраціональний вираз вартості, або ціни робочої сили; і певні суспільні умови, в яких продається ця робоча сила, не мають жодного чинення до праці як загального агента продукції. Праця зрічевлюється і в тій складовій частині вартості товару, яка в вигляді заробітної плати становить ціну робочої сили; вона створює цю частину цілком так само як інші частини продукту; але вона зрічевлюється в цій частині не більше і не інакше, ніж у частинах, які становлять ренту або зиск. І взагалі, коли ми фіксуємо працю в її властивості створювати вартість, то ми розглядаємо її не в її конкретній формі, яку вона має як умова продукції, а в її суспільній визначеності, яка відрізняється від визначеності її як найманої праці.

Навіть вираз: «капітал — зиск» тут є неправильний. Коли капітал береться в тому однісінькому відношенні, в якому він продукує додаткову вартість, саме в його відношенні до робітника, що в ньому він витискує додаткову працю примусом, який він справляє на робочу силу, тобто на найманого робітника, то ця додаткова вартість має в собі крім зиску (підприємницький бариш плюс процент) і ренту, коротко, всю ще неподілену додаткову вартість. Навпаки тут капітал як джерело доходу ставиться в відношення тільки до тієї частини, яка дістається капіталістові. А це ж не додаткова вартість, яку він взагалі здобуває, а лише та її частина, яку він здобуває для капіталіста. Всякий внутрішній зв'язок відпадає ще більше, коли ця формула перетворюється на таку: «капітал — процент».

Коли ми, поперше, розглядали те, що ділить три джерела, то тепер, подруге, бачимо, що їхні продукти, їхні витвори, доходи, навпаки, належать до тієї самої сфери, до сфери вартості. Проте, це знищується тим (це є відношення не тільки між неспівмірними величинами, але й між такими речами, що не мають жодної загальної міри, жодного відношення одна до однієї, і які є непорівнюванні), що капітал, подібно до землі й праці, на ділі розглядають просто за його речевою субстанцією, отже, просто як випродукований засіб продукції, причому абстрагуються від нього, як від відношення до робітника, і так само абстрагуються від нього як вартості.

Потрете. Отже, в цьому розумінні формула: капітал — процент (зиск), земля — рента, праця — заробітна плата являє однаковою в усіх частинах і симетричну невідповідність. Дійсно, якщо наймана праця уявляється не як суспільно визначена форма праці, але всяка праця з своєї природи уявляється найманою працею (так уявляється справа заплутаному капіталістичними відносинами продукції), то й певні специфічні суспільні форми, що їх набувають речові умови праці — випродуковані засоби продукції і земля — проти найманої праці (так само як вони навпаки, з свого боку, мають передумовою заробітну плату) прямо збігаються з речевим буттям цих умов праці, або з тим виглядом, який вони взагалі мають у дійсному процесі праці, незалежно від його всякої історично-визначеної суспільної форми, і навіть незалежно від усякої його суспільної форми. Таким чином, форма умов праці, що має характер відчуженості й самостійності проти праці, отже, та перетворена форма умов праці, що в ній випродуковані засоби продукції перетворюються на капітал, а земля на монополізовану землю, на земельну власність, — ця належна певному історичному періодові форма збігається, отже, з буттям і функцією випродукованих засобів продукції і землі в процесі продукції взагалі. Ці засоби продукції є капіталом сами по собі, з природи; капітал є не що інше, як просто «економічний термін» для цих засобів продукції; і оттак земля є сама по собі, з природи, землею, монополізованою певного кількості земельних власників. Як у капіталі і в капіталістові, — який на ділі є не що інше, як персоніфікований капітал, — продукти стають самостійною силою проти продуцентів, так і в земельному власникові персоніфікується земля, яка теж стає дибки, і як самостійна сила вимагає своєї частини у випродукованому з її допомогою продукті; так що не земля одержує належну їй частину продукту для відновлення і підвищення продуктивності, а замість неї земельний власник одержує частину цього продукту на прогулювання і марнотратство. Ясно, що капітал має своєю передумовою працю як найману працю. Але так само ясно, що коли виходити з праці як найманої праці, так що тотожність праці взагалі з найманою працею уявляється самоочевидною, то тоді капітал і монополізована земля в свою чергу мусять уявлятися природною формою умов праці проти праці взагалі. Бути капіталом, — це уявляється тепер природною формою засобів праці, а тому й як їх суто-речовий характер, що виникає з їхньої функції в процесі праці взагалі. Таким чином, капітал і випродукований засіб продукції стають тотожними виразами. Так само земля і монополізована приватною власністю земля стають тотожними виразами. Тому за джерело зиску стають засоби праці як такі, як капітал з природи, так само як за джерело ренти стає земля як така.

Працю як таку, в її простій визначеності доцільної продуктивної діяльності, ставиться в відношення до засобів продукції, взятим не в їхній суспільній визначеності форми, а в їхній речевій субстанції як матеріалу і засобів праці,

що відрізняються між собою теж лише речево, як споживні вартості: земля — як невипродукований засіб праці, інші — як випродуковані засоби праці. Отже, коли праця збігається з найманою працею, то та певна суспільна форма, в якій умови праці протистоять тепер праці, також збігається з їхнім речевим буттям. Тоді засоби праці як такі є капітал, і земля як така є земельна власність. Тоді формальне усамостійнення цих умов праці, проти праці і та особлива форма цього усамостійнення, яку вони мають проти найманої праці, видається властивістю невідійманною від них як від речей, як від матеріальних умов продукції, видається властивістю, що неодмінно належить та іманентно зрослася з ними як з елементами продукції. Їхній визначуваний певною історичною епохою певний соціальний характер в капіталістичному процесі продукції видається їхнім речовим характером, природно і так би мовити споконвіку природженим їм, як елементам процесу продукції. Тому відповідна участь, яку земля як первісна сфера діяльності праці, як царство природних сил, як наявний арсенал усіх речей праці, і та друга відповідна участь, яку випродуковані засоби продукції (знаряддя, сирові матеріали тощо) беруть у процесі продукції взагалі — мусять тоді здаватись участю, що знаходить собі вираз у відповідних частинах, які в формі зиску (проценту) і ренти дістаються їм як капіталові і земельній власності, тобто їхнім соціальним представникам, як для робітника мусить здаватись, що та участь, яку його праця бере в процесі продукції, виражається в заробітній платі. Таким чином, здається, що рента, зиск, заробітна плата породжуються тією ролею, яку земля, випродуковані засоби продукції й праця відіграють у простому процесі праці, навіть і тоді, коли б ми розглядали цей процес праці як процес просто між людиною й природою і абстрагувались від усякої історичної його визначеності. Ми маємо знову те саме тільки в іншій формі, коли кажуть: продукт, в якому втілюється праця найманого робітника на себе самого, як його здобуток, його дохід, це лише заробітна плата, та частина вартості (а тому й суспільного продукту, вимірюваного цією вартістю), яка становить його заробітну плату. Отже, коли наймана праця збігається з працею взагалі, то й заробітна плата збігається з продуктом праці, і та частина вартості, яка репрезентована заробітною платою, збігається з вартістю, взагалі створеною працею. Але в наслідок цього і інші частини вартості, зиск і рента, так само самостійно протиставляться заробітній платі, і їх доводиться виводити з власних джерел, специфічно відмінних і незалежних від праці; їх доводиться виводити з співдіючих елементів продукції, що посідачам їх вони припадають, отже, зиск доводиться виводити з засобів продукції, речевих елементів капіталу, а ренту з землі або природи, репрезентованої земельним власником (Рошер).

Тому земельна власність, капітал і наймана праця з джерел доходу в тому розумінні, що капітал притягає в формі зиску до капіталіста ту частину

додаткової вартости, яку він здобуває з праці, монополія на землю притягає до земельного власника іншу частину в формі ренти, а праця дає робітникові в формі заробітної плати останню ще вільну частину вартости, з джерел доходу, що за їх посередництвом одна частина вартости перетворюється на форму зиску, друга на форму ренти і третя на форму заробітної плати, — перетворюються на дійсні джерела, що з них виникають ці частини вартости і ті відповідні частини продукту, що в них вони існують або на які вони можуть бути обмінені — на джерела, з яких кінець-кінцем виникає сама вартість продукту³.

Розглядаючи простіші категорії капіталістичного способу продукції, і навіть товарої продукції, товар і гроші, ми вже зазначали той містифікаційний характер, що перетворює суспільні відносини, що для них при продукції речеві елементи багатства правлять за носіїв, на властивості самих цих речей (товари) і ще яскравіше, саме продукційне відношення — на річ (гроші). Всі форми суспільства, оскільки вони призводять до товарої продукції і грошової циркуляції, беруть участь у цьому перекрученні. Але за капіталістичного способу продукції й за капіталу, який є його панівною категорією, його визначальним відношенням продукції, цей зачарований і перекручений світ розвивається геть більше. Коли розглядати капітал, насамперед в безпосередньому процесі продукції, — як висмоктувана додаткової праці, — то це відношення ще дуже просте; і дійсний внутрішній зв'язок ще нав'язується носіям цього процесу, самим капіталістам і ще усвідомлюється ними. Це переконливо доводиться упертою боротьбою за межі робочого дня. Але навіть всередині цієї неускладненої сфери, сфери безпосереднього процесу між працею й капіталом, справа не лишається така проста. З розвитком відносної додаткової вартости за власне специфічного капіталістичного способу продукції, в наслідок чого розвиваються і суспільні продуктивні сили праці, — ці продуктивні сили і суспільні відносини праці виступають у безпосередньому процесі праці в такому вигляді, як ніби з праці вони перенесені в капітал. Тим самим капітал стає дуже таємничою істотою, бо всі суспільні продуктивні сили праці виступають у такому вигляді, ніби вони належать йому, а не праці як такій, і як такі сили, що народжуються в його власних надрах. А потім втручається процес циркуляції, що в його обмін речовин і зміну форм втягується всі частини капіталу, навіть хліборобського капіталу, в тій самій мірі, в якій розвивається специфічно капіталістичний спосіб продукції. Це є така сфера, в якій відносини первісної продукції вартости відступають цілком на задній плян. Вже в безпосередньому

³ «Заробітна плата, зиск і рента є три первісні джерела всякого доходу, так само як і всієї мінової вартости» (A. Smith). «Таким чином, причини матеріальної продукції є одночасно джерела всіх суцхих основних доходів» (Storch, I, p. 259).

процесі продукції капіталіст діє одночасно як товаропродуцент, як керівник товарової продукції. Тому цей процес продукції зовсім не уявляється йому просто процесом продукції додаткової вартості. Але хоч би яка була та додаткова вартість, яку капітал у безпосередньому процесі продукції висмоктував і втілював в товари, вартість і додаткова вартість, що міститься в товарах, мусить реалізуватись лише в процесі циркуляції. І справа набуває такого вигляду, ніби вартість, яка покриває вартості, авансовані на продукцію, і особливо додаткова вартість, що міститься в товарах, не просто реалізуються в циркуляції, але виникають з неї; цю ілюзію особливо зміцнюють дві обставини: поперше, зиск, одержуваний при відчуженні, залежить від обману, хитрощів, знання справи, спритності й тисячі ринкових кон'юнктур; а подруге, та обставина, що тут поряд з робочим часом виступає другий визначальний елемент, час циркуляції. Хоч він функціонує тільки як негативна межа створення вартості і додаткової вартості, але має таку подобу, ніби він є так само позитивна причина їх створення, як сама праця, і ніби він додає незалежне від праці визначення, що походить з природи капіталу. У книзі II нам, природно, довелося подати цю сферу циркуляції лише в її відношенні до визначень форм, які вона породжує, показати дальший розвиток структури капіталу, який відбувається в цій сфері. Але в дійсності ця сфера є сфера конкуренції, над якою, коли розглядати кожен окремий випадок, панує випадковість; отже, сфера, в якій внутрішній закон, що пробивається серед цих випадковостей і регулює їх, стає видимим лише тоді, коли сполучити ці випадковості в велику масу, в якій, отже, він лишається невидимим і незрозумілим для самих окремих агентів продукції. Але далі: дійсний процес продукції, як єдність безпосереднього процесу продукції і процесу циркуляції, породжує нові витвори, в яких дедалі більше втрачається нитка внутрішнього зв'язку, відносини продукції взаємно усамостійнюються, і складові частини вартості костеніють у самостійних одна проти однієї формах.

Як ми бачили, перетворення додаткової вартості на зиск визначається так процесом циркуляції, як і процесом продукції. Додаткова вартість, у формі зиску, відноситься вже не до витраченої на працю частини капіталу, з якої вона виникає, а до всього капіталу. Норма зиску регулюється власними законами, що допускають і навіть зумовлюють її зміну за незмінної норми додаткової вартості. Все це дедалі більше затушковує справжню природу додаткової вартості, а тому й дійсний механізм капіталу. Ще в більшій мірі стається це в наслідок перетворення зиску на пересічний зиск і вартостей на ціни продукції, на регуляційні пересічні ринкових цін. Тут втручається складний суспільний процес, процес вирівнювання капіталів, який відриває відносні пересічні ціни товарів від їхніх вартостей, і пересічні зиски в різних сферах продукції (залишаючи цілком осторонь індивідуальні вкладання капіталу в кожній окремій

сфері продукції) від дійсної експлуатації праці окремими капіталами. Тут не тільки так здається, але й дійсно пересічна ціна товарів відмінна від їхньої вартості, отже, від реалізованої в них праці, і пересічний зиск окремого капіталу відмінний від додаткової вартості, яку цей капітал здобув з зайнятих ним робітників. Вартість товарів виявляється безпосередньо лише в тому впливі, що його справляють зміни продуктивної сили праці на пониження та підвищення цін продукції, на їхній рух, а не на їхні кінцеві межі. Зиск, як здається, визначається безпосередньою експлуатацією праці лише випадково, лише остільки, оскільки ця експлуатація дає капіталістові можливість за наявності регуляційних ринкових цін, які видаються незалежними від цієї експлуатації, реалізувати зиск, що відхиляється від пересічного зиску. Щодо самих нормальних пересічних зисків, то вони здаються іманентними капіталові, незалежно від експлуатації; ненормальна експлуатація, а також пересічна експлуатація за сприятливих виключних умов, як здається, зумовлює лише відхили від пересічного зиску, а не самий зиск. Розпад зисків на підприємницький бариш і процент (не кажучи вже про втручання комерційного зиску і зиску від торгівлі грішми, що, як здається, ґрунтуються на циркуляції і цілком виникають з неї, а не з процесу самої продукції) завершує усамостійнення форми додаткової вартості, скостеніння її форми проти її субстанції, її істоти. Одна частина зиску, протилежно до другої, цілком відривається від капіталістичного відношення як такого, і має такий вигляд, ніби вона виникає не з функції експлуатації найманої праці, а з найманої праці самого капіталіста. У протилежність цьому процент має такий вигляд, ніби він виникає, незалежно так від найманої праці робітника, як і від власної праці капіталіста, а з капіталу як свого власного, незалежного джерела. Коли первісно, на поверхні циркуляції, капітал здавався капіталом-фетишем, вартістю, що породжує вартість, то тепер він знову виступає в вигляді капіталу, що дає процент як у своїй найдальшій від дійсних відносин і найсвоєріднішій формі. А тому форма: «капітал-процент» як третій член до «земля-рента» і «праця-заробітна плата», геть послідовніший, ніж «капітал-зиск», бо в зиску все ще зберігається спогад про його походження, який у проценті не тільки згладжений, але й фіксований у формі, протилежній цьому походженню.

Нарешті, поряд з капіталом, як самостійне джерело додаткової вартості, виступає земельна власність, яка обмежує пересічний зиск і передає частину додаткової вартості такій клясі, що сама ані працює, ані безпосередньо визискує робітників, і що не може, як процентодайний капітал, вдаватися в морально-напутливі втішні міркування, наприклад, про ризик і жертви при позиченні капіталу. А що тут частина додаткової вартості, як здається, зв'язана безпосередньо не з суспільними відносинами, а з природним елементом — землею, то цим завершується форма відчуження і скостеніння різних частин

додаткової вартости однієї проти однієї, внутрішній зв'язок остаточно розривається, і її джерела цілком закриваються саме усамостійненням відносин продукції одних проти одних, що їх тепер зв'язується з різними речевими елементами процесу продукції.

В формулі: капітал-зиск, або, ще краще, капітал-процент, земля-земельна рента, праця-заробітна плата, в цій економічній триєдиності як зв'язку складових частин вартости і багатства взагалі з його джерелами, завершується містифікація капіталістичного способу продукції, зрічвлення суспільних відносин, безпосереднє зрощення речевих відносин продукції з їхньою історично-суспільною визначеністю: заворожений, перекручений і на голову поставлений світ, в якому *monsieur le Capital* та *madame la Terre** як соціальні характери і одночасно безпосередньо як просто речі зчиняють свій шабаш. Велика заслуга клясичної економії є в тому, що вона зруйнувала цю фалшиву видимість та ілюзію, це усамостійнення і скостеніння різних суспільних елементів багатства одного проти одного, цю персоніфікацію речей і зрічвлення відносин продукції, цю релігію повсякденного життя, — зруйнувала тим, що вона звела процент до частини зиску і ренту до надміру над пересічним зиском, так що обидві сполучаються в додатковій вартості; тим, що вона подала процес циркуляції як просту метаморфозу форм і, нарешті, в безпосередньому процесі продукції звела вартість і додаткову вартість товарів до праці. Проте, навіть найкращі з її представників, — та інакше воно й бути не може за буржуазного погляду, — в більшій чи меншій мірі лишаються захоплені тим світом позірної видимости, що його вони критично розв'язали, і тому всі вони в більшій або меншій мірі впадають у непослідовність, половинчатість і нерозв'язні суперечності. Не менш природно, з другого боку, що дійсні агенти продукції почувають себе цілком як вдома серед цих відокремлених від дійсних відносин та іраціональних форм: капітал-процент, земля-рента, праця-заробітна плата, бо це є саме ті форми ілюзії, що в них вони живуть і з якими щодня мають справу. Тому так само природно те, що вульгарна економія, яка є не що інше, як дидактичний, більш або менш доктринерський переклад повсякденних уявлень дійсних агентів продукції, і яка лише вносить певний розумний порядок в ці уявлення, що вона саме в цій триєдиності, в якій згладжено всякий внутрішній зв'язок, знаходить природну, безперечну базу для свого безпідставного пишання. Одночасно ця формула відповідає інтересам владущих кляс, бо вона проклямує і підносить до догми природну доконечність і вічне виправдання джерел їхнього доходу.

Коли ми описуємо зречевлювання відносин продукції і їх усамостійнення проти агентів продукції, ми не спиняємося на тому, яким чином, в наслідок явищ світового ринку, його кон'юнктури, руху ринкових цін, періодів кредиту,

* *Monsieur, le Capital et madame la Terre* — (франц.) пан Капітал та пані Земля. *Ред.*

циклів промисловости і торгівлі, чергування розцвіту й кризи — яким чином, в наслідок цих явищ внутрішні зв'язки видаються діячам продукції як непоборні, стихійно владущі над ними закони природи, і виявляються проти них як сліпа доконечність. Не спиняємось тому, що дійсний рух конкуренції лежить поза нашим пляном і тому, що ми тепер повинні описувати тільки внутрішню організацію капіталістичного способу продукції, його, так би мовити, ідеальну пересічну.

В колишніх суспільних формах ця економічна містифікація виступає лише переважно щодо грошей і капіталу, що дає процент. З самої природи справи вона виключена, поперше, там, де переважає продукція ради споживної вартости, ради безпосереднього власного споживання; подруге, там, де, як за античної доби і середньовіччя, рабство або кріпацтво становить широку основу суспільної продукції: панування умов продукції над продуцентами замасковується тут відносинами панування і упідглення, які виявляються і помічаються як безпосередні рушійні пружини продукційного процесу. В первісних громадах, в яких панує примітивний комунізм, і навіть в античних міських громадах, сама ця громада з її умовами являє собою базу продукції так само, як репродукція цієї бази є її остаточна мета. Навіть у середньовічних цехах ані праця, ані капітал не являються незв'язаними, навпаки, їхні взаємовідносини визначаються корпоративним ладом і відносинами, що стоять в зв'язку з останнім та відповідними до них уявленнями про професійний обов'язок, становище майстра тощо. Тільки за капіталістичного способу продукції...

До аналізу процесу продукції

Для дальшого ось дослідження, ми можемо лишити осторонь різницю між ціною продукції і вартістю, бо різниця ця взагалі відпадає, коли, як ми це робимо тут, будемо розглядати вартість сукупного річного продукту праці, отже, продукту сукупного суспільного капіталу.

Зиск (підприємницький бариш плюс процент) і рента є не що інше, як своєрідні форми, що їх набувають окремі частини додаткової вартости товарів. Величина додаткової вартости є межа суми величин частин, на які додаткова вартість може розпадатися. Пересічний зиск плюс рента дорівнюють тому додатковій вартості. Можливо, що частина додаткової праці, яка міститься в товарах, а тому й додаткової вартости, не входять безпосередньо у вирівнювання зиску на пересічний зиск, так що частина товарої вартости взагалі не реалізується в ціні відповідного товару. Але, поперше, це компенсується або тим, що норма зиску зростає, коли товар, проданий нижче від його вартости, становить елемент сталого капіталу, або тим, що зиск і рента втілюються в більшій кількості продукту, коли товар, проданий нижче від його вартости, входить як річ особистого споживання в частину вартости, споживану як дохід. А подруге, це знищується в пересічних коливаннях. В усякому разі, коли навіть частина додаткової вартости, яка не реалізувалася в ціні товару, не бере участі в створенні ціни, — сума пересічного зиску плюс рента в її нормальній формі ніколи не може бути більша за всю додаткову вартість, хоч і може бути менша за неї.

Її нормальна форма має своєю передумовою заробітну плату, відповідну до вартости робочої сили. Навіть монопольна рента, оскільки вона не є вирахування із заробітної плати, отже, не являє собою осібної категорії, посередньо мусить завжди становити частину додаткової вартости: коли вона і не являє собою частини надміру ціни над ціною продукції того самого товару, що вона є його складова частина (як за диференційної ренти), або коли вона і не

являє собою надмірної частини додаткової вартости того самого товару, що вона є його складова частина, над частиною його власної додаткової вартости, вимірюваної пересічним зиском (як за абсолютної ренти), то все таки вона становить частину додаткової вартости інших товарів, тобто товарів, обмінюваних на цей товар, що має монопольну ціну. — Сума пересічного зиску плюс земельна рента ніколи не можуть перебільшувати величини, що частинами її є ці зиски і рента, і що її вже дано до цього поділу. Тому для нашого дослідження байдуже, чи реалізується в ціні товарів уся додаткова вартість товарів, тобто вся додаткова праця, що міститься в товарах, чи ні. Додаткова праця вже тому не реалізується цілком, що при постійній зміні кількості праці, суспільно потрібної для продукції даного товару, що виникає з постійної зміни продуктивної сили праці, частину товарів завжди продукується в ненормальних умовах, а тому їх доводиться продавати нижче від їхньої індивідуальної вартости. В усякому разі зиск плюс рента дорівнюють усій реалізованій додатковій вартості (додатковій праці) і для дослідження, про яке тут іде мова, реалізовану додаткову вартість можна вважати за рівну всій додатковій вартості, бо зиск і рента є реалізована додаткова вартість, отже, взагалі та додаткова вартість, що входить в ціни товарів, отже, практично вся та додаткова вартість, яка є складова частина цієї ціни.

З другого боку, заробітна плата, що становить третю своєрідну форму доходу, завжди дорівнює змінній складовій частині капіталу, тобто тій складовій частині, яку витрачається не на засоби праці, а на купівлю живої робочої сили, на виплату робітникам. (Працю, оплачувану при витрачанні доходу, оплачується з заробітної плати, зиску або ренти і тому вона не становить частини вартости товарів, що ними її оплачується. Таким чином, її не береться на увагу при аналізі вартости товарів і складових частин, на які вона розпадається). Вартість змінного капіталу, отже, і ціна праці репродукується в певній частині усього зрічевленого робочого дня робітників, в тій частині товарої вартости, в якій робітник репродукує вартість своєї власної робочої сили або ціну своєї праці. Весь робочий день робітника розпадається на дві частини. Одна частина та, підчас якої він виконує кількість праці, потрібну для репродукції вартости його власних засобів існування: оплачена частина всієї його праці, та частина його праці, що потрібна для його власного збереження і репродукції. Вся решта робочого дня, вся надмірна кількість праці, яку він виконує понад працю, реалізовану в вартості його заробітної плати, є додаткова праця, неоплачена праця, що втілюється в додатковій вартості усіх випродукованих ним товарів (і тому в надмірній кількості товару), в додатковій вартості, яка їй собі розпадається на частини з різними назвами, на зиск (підприємницький бариш плюс процент) та ренту.

Отже, вся частина вартости товарів, в якій реалізується вся праця робі-

тників, приєднувана протягом одного дня або одного року, сукупна вартість річного продукту, яку створює ця праця, розпадається на вартість заробітної плати, зиск і ренти. Бо вся ця праця розпадається на потрібну працю, що нею робітник створює ту частину вартости продукту, якою він сам оплачується, тобто заробітну плату, і на неоплачену додаткову працю, що нею він створює ту частину вартости продукту, яка становить додаткову вартість, і опісля розпадається на зиск і ренти. Крім цієї праці, робітник не виконує жодної іншої праці, і крім усієї вартости продукту, яка набуває форми заробітної плати, зиску, ренти, він не створює жодної вартости. Вартість річного продукту, що в ній втілюється праця, новоприлучена ним протягом року, дорівнює заробітній платі або вартості змінного капіталу плюс додаткова вартість, яка й собі розпадається на форми зиску і ренти.

Отже, вся частина вартости річного продукту, створювана робітником протягом року, виражається в річній сумі вартости трьох доходів: вартости заробітної плати, зиску і ренти. Тому, очевидно, що в створюваній за рік вартості продукту, вартість сталої частини капіталу не репродукується, бо заробітна плата дорівнює лише вартості змінної частини капіталу, авансованої на продукцію, а рента та зиск дорівнюють лише додатковій вартості, створеному надмірові вартости над усією вартістю авансованого капіталу, що дорівнює вартості сталої частини капіталу плюс вартість змінного капіталу.

Для тих труднощів, які треба тут розв'язати, цілком байдуже, що частину додаткової вартости, перетвореної на форми зиску і ренти, не споживається як дохід, а служить вона для акумуляції. Та її частина, яка зберігається як фонд акумуляції, служить для створення нового, додаткового капіталу, але не для покриття старої складової частини колишнього капіталу, витраченої чи то на робочу силу, чи то на засоби праці. Отже заради спрощення тут можна вважати, що доходи цілком пішли на особисте споживання. Труднощі є подвійні. З одного боку: вартість річного продукту, що в ньому споживаються ці доходи, — заробітна плата, зиск, рента, — містить у собі певну частину вартости, рівну частині вартости сталої частини капіталу, що ввійшла в нього. Вона містить в собі цю частину вартости, крім частини вартости, яка зводиться до заробітної плати, і крім тієї частини вартости, яка розпадається на зиск і ренти. Отже, вартість річного продукту = заробітній платі + зиск + рента + С, при чому останнє становить сталу частину його вартости. Яким же чином випродукована за рік вартість, яка дорівнює лише заробітній платі + зиск + рента, може купити продукт, що його вартість = (заробітна плата + зиск + рента) + С? Яким чином випродукована за рік вартість може купити продукт, що має більшу вартість, ніж вона сама?

З другого боку: коли ми лишимо осторонь ту частину сталої частини капіталу, що не ввійшла в продукт, і яка тому, хоч і зі зменшеною вартістю, існує далі і

після річної продукції товарів, як і до неї; отже, коли ми на час абстрагуємося від застосованого у продукції, але не зужиткованого основного капіталу, то виявиться, що стала частина авансованого капіталу в формі сирових і допоміжних матеріалів цілком увійшла в новий продукт, тимчасом як частина засобів продукції цілком зужиткована, а друга — лише почасти використана, так що тільки частину її вартости зужитковано у продукції. Вся ця зужиткована у продукції частина сталого капіталу мусить бути покрита *in natura*. Припускаючи, що всі інші умови, особливо продуктивна сила праці, не змінились, для її покриття потрібна буде та сама кількість праці, як і давніш, тобто вона мусить бути покрита еквівалентом вартости. Коли ж цього не станеться, то сама репродукція не може відбуватись у колишньому масштабі. Але хто повинен провадити ці праці і хто їх провадить?

Щодо першої трудности: хто повинен оплатити вміщену в продукті сталу частину вартости і чим? — то припускається, що вартість сталого капіталу, зужиткованого у продукції, знову з'являється як частина вартости продукту. Це не суперечить засновкам другої трудности. Бо вже в книзі I, розділ V (процес праці і процес зростання вартости) показано, яким чином в наслідок простого долучення нової праці, хоч вона і не репродукує старої вартости, а створює лише додаток до неї, створює лише додаткову вартість, все таки разом з тим зберігається у продукті стара вартість; але одночасно показано, що це відбувається як наслідок праці не остільки, оскільки вона є вартостетворча, тобто праця взагалі, а в її функції як певної продуктивної праці. Таким чином, не треба жодної новодолучуваної праці для того, щоб зберегти вартість сталої частини в тому продукті, на який витрачається дохід, тобто вся створена протягом року вартість. Але, зрозуміла річ, потрібна новодолучувана праця для того, щоб покрити вартість і споживну вартість сталого капіталу, зужиткованого протягом минулого року. Без такого покриття репродукція взагалі неможлива.

Вся новодолучена праця втілюється у новоствореній протягом року вартості, яка і собі цілком сходить на три види доходу: заробітну плату, зиск і ренту. — Отже, з одного боку, не лишається надмірної суспільної праці для покриття зужиткованого сталого капіталу, що підлягає відновленню почасти *in natura* і в його вартості, почасти тільки в його вартості (оскільки справа йде просто про зношування основного капіталу). З другого боку, вартість, що створена річною працею і розпадається на форми заробітної плати, зиску і ренти, і яка в цьому вигляді підлягає витрачання, є недостатня для того, щоб оплатити або купити сталу частину капіталу, яка теж мусить міститися в продукті, крім новоствореної вартости.

Ми бачимо, що поставлену тут проблему вже розв'язано при дослідженні репродукції сукупного суспільного капіталу, книга II, відділ III. Тут ми вертає-

мось до цього насамперед тому, що там додаткова вартість ще не була розгорнута в тих її формах, яких вона набуває як дохід: зиск (підприємницький бариш плюс процент) і рента, а тому і не могла бути досліджена в цих формах; потім також і тому, що якраз з формою заробітної плати, зиску і ренти сполучається неймовірний прогріх в аналізі, який проходить через усю політичну економію, починаючи від А. Сміта.

Ми поділили там увесь капітал на дві великі кляси: кляса I, що створює засоби продукції, кляса II, що продукує засоби індивідуального споживання. Та обставина, що деякі продукти можуть так само правити за речі особистого користування, як і засоби продукції (кінь, збіжжя тощо) зовсім не знищує абсолютної правдивості цього поділу. Справді, він не гіпотеза, а лише вираз факту. Візьмімо річний продукт якоїсь країни. Частина продукту, хоч яка б була здатність його правити за засіб продукції, входить в індивідуальне споживання. Це — продукт, на який витрачається заробітну плату, зиск і ренту. Продукт цей становить продукт певного підрозділу суспільного капіталу. Можливо, що цей самий капітал продукує також і продукти, що належать до кляси I. Оскільки це так, продуктивно спожиті продукти, належні до кляси I, постачаються не тією частиною цього капіталу, що зужиткована на продукт кляси II, на продукт, який дійсно дістається індивідуальному споживанню. Весь той продукт II, що входить в індивідуальне споживання, і на який тому витрачається дохід, є формою буття зужиткованого на нього капіталу плюс випродукований надмір. Отже, це — продукт капіталу, вкладеного тільки в продукцію засобів споживання. І в цьому ж розумінні підрозділ I річного продукту, який править за засоби репродукції, — сирового матеріалу і знарядь праці, — хоч би яка взагалі була здатність цього продукту *naturaliter* правити за засоби споживання, — є продукт капіталу, вкладеного виключно в продукцію засобів продукції. Незрівняно більша частина продуктів, що становлять сталий капітал перебуває також у такій речевій формі, в якій вони не можуть увійти в індивідуальне споживання. Оскільки це для неї можливе, оскільки, наприклад, селянин може з'їсти своє збіжжя, призначене на насіння, або зарізати свою робочу худобу, економічне обмеження щодо цієї частини призводить цілком до того самого, як коли б ця частина існувала в формі непридатній для споживання.

Як уже сказано, при розгляді обох кляс, ми залишаємо осторонь основну частину сталого капіталу, яка продовжує існувати *in natura* і за своєю вартістю, незалежно від річного продукту обох кляс.

У клясі II, що на її продукти витрачається заробітну плату, зиск і ренту, коротко кажучи, споживаються доходи, продукт за його вартістю в свою чергу складається з трьох складових частин. Одна складова частина дорівнює вартості зужиткованої в продукції сталої частини капіталу; друга складова частина дорівнює вартості тієї авансованої на продукцію змінної частини капіталу,

яка витрачена на заробітну плату; нарешті, третя складова частина дорівнює випродукованій додатковій вартості, отже, = зискові + рента. Перша складова частина продукту кляси II, вартість сталої частини капіталу, не може бути спожита ні капіталістами, ні робітниками кляси II, ні земельними власниками. Вона не становить частини їхнього доходу, а мусить бути покрита *in natura*, а щоб це могло статись, вона мусить бути продана. Навпаки, дві інші складові частини цього продукту дорівнюють вартості випродукованих у цій клясі доходів, = заробітній платі + зиск + рента.

У клясі I продукт складається за формою з таких самих складових частин. Але ту частину, яка становить тут дохід, заробітна плата + зиск + рента, коротко, змінну частину капіталу + додаткову вартість, споживається тут не в натуральній формі продуктів цієї кляси I, а в продуктах кляси II. Отже, вартість доходів кляси I мусить бути спожита в натуральній формі тієї частини продукту кляси II, яка становить належний покриттю сталий капітал цієї кляси II. Частина продукту кляси II, що мусить покрити сталий капітал цієї кляси II, споживається в її натуральній формі робітниками, капіталістами та земельними власниками кляси I. Вони витрачають свої доходи на цей продукт II. З другого боку, продукт кляси I, оскільки він становить дохід кляси I, продуктивно споживається в його натуральній формі клясою II, що її сталий капітал він покриває *in natura*. Нарешті, зужиткована частина сталого капіталу кляси I покривається власними продуктами цієї кляси, які складаються саме з засобів праці, сирових і допоміжних матеріалів тощо, почасти покривається за посередництвом обміну капіталістів I між собою, почасти тим, що частина цих капіталістів може безпосередньо застосувати свій власний продукт, як засіб продукції.

Візьмімо давнішу схему (книга II, розділ XX, II) простої репродукції:

$$\left. \begin{array}{l} \text{I. } 4000c + 1000v + 1000m = 6000 \\ \text{II. } 2000c + 500v + 500m = 3000 \end{array} \right\} = 9000$$

За нею в II продуценти та земельні власники споживають як дохід $500v + 500m = 1000$; залишається покрити $2000c$. Не споживають робітники, капіталісти та одержувачі ренти кляси I, що їхній дохід $= 1000v + 1000m = 2000$. Спожитий продукт кляси II споживається як дохід клясою I, а частина доходу кляси I, представлена в неспоживному продукті, споживається як сталий капітал в клясі II. Отже, лишається дати звіт про $4000c$ кляси I. Це покривається з власного продукту кляси I $= 6000$, або радше $= 6000 - 2000$, бо ці 2000 вже перетворені на сталий капітал для кляси II. Слід зауважити, що числа звичайно взято довільно, отже, і відношення між вартістю доходу I і вартістю сталого капіталу II є довільне. А проте, очевидно, що коли процес репродукції

відбувається нормально і за інших незмінних умов, тобто, лишаючи осторонь акумуляцію, то сума вартості заробітної плати, зиску й ренти кляси I мусить дорівнювати вартості сталої частини капіталу кляси II. Інакше, або у кляси II не буде можливості покрити свій сталий капітал, або у кляси I — можливості перетворити свій дохід з неспоживної на споживну форму.

Отже, вартість річного товарового продукту, цілком так само як і вартість товарового продукту окремого капіталовкладення, так само як і вартість кожного поодинокого товару, розпадається на дві складові частини вартості: на одну *A*, що покриває вартість авансованого сталого капіталу, і другу *B*, що виступає в формі доходу, як заробітна плата, зиск і рента. Остання складова частина вартості, *B*, становить протилежність першій, *A*, оскільки ця остання, *A*, за інших рівних обставин, 1) ніколи не набуває форми доходу, 2) постійно повертається в формі капіталу, а саме в формі сталого капіталу. Проте, друга складова частина, *B*, в свою чергу, в собі самій має протилежність. Зиск і рента мають те спільне з заробітною платою, що всі вони становлять три форми доходу. Не зважаючи на це, вони істотно відрізняються між себе тим, що в зиску й ренті репрезентується додаткова вартість, отже, неоплачена праця, а в заробітній платі — оплачена праця. Частина вартості продукту, що репрезентує витрачену заробітну плату, яка, отже, покриває заробітну плату, і при нашому припущенні, що згідно з ним репродукція відбувається в тому самому масштабі і в тих самих умовах, знову перетворюється на заробітну плату, ця частина припливає назад насамперед як змінний капітал, як складова частина капіталу, який знову повинен бути авансований на репродукцію. Ця складова частина функціонує подвійно. Вона існує спочатку в формі капіталу і обмінюється як такий на робочу силу. В руках робітника вона перетворюється на дохід, що його робітник здобуває з продажу своєї робочої сили, обмінюється як дохід на засоби існування і споживається. Цей подвійний процес виявляється за посередництвом грошової циркуляції. Змінний капітал авансується в формі грошей, виплачується у вигляді заробітної плати. Це — його перша функція як капіталу. Він обмінюється на робочу силу і перетворюється в вияв цієї робочої сили, в працю. Це — процес у його відношенні до капіталіста. Але, подруге, на ці гроші робітники купують частину свого товарового продукту, вимірювану цими грошми, і споживають її як дохід. Коли ми абстрагуємось від грошової циркуляції, то частина продукту робітника перебуває в руках капіталіста у формі наявного капіталу. Цю частину він авансує як капітал, дає її робітникові за нову робочу силу, тимчасом як робітник споживає її як дохід безпосередньо, або за посередництвом обміну її на інші товари. Отже, частина вартості продукту, призначена при репродукції до того, щоб перетворитись на заробітну плату, на дохід для робітників, спочатку припливає назад в руки капіталіста у формі капіталу, точніш, змінного капіталу. Те, що вона припливає

назад у цій формі, є істотна умова постійно відновлюваної репродукції праці як найманої праці, засобів продукції як капіталу, і самого процесу продукції як капіталістичного процесу продукції.

Коли ми не хочемо створювати собі марних труднощів, то ми мусимо відрізнити гуртовий здобуток і чистий здобуток від гуртового доходу і чистого доходу.

Гуртовий здобуток або гуртовий продукт це — весь репродукований продукт. За вирахуванням застосованої, але не спожитої частини основного капіталу, вартість гуртового здобутку або бруutto-продукту дорівнює вартості авансованого та зужиткованого у продукції капіталу, сталого і змінного, плюс додаткова вартість, яка розпадається на зиск і рента. Або, коли розглядати продукт не поодинокого капіталу, а сукупного суспільного капіталу, то гуртовий здобуток дорівнює речовим елементам, що становлять сталий і змінний капітали, плюс речеві елементи додаткового продукту, в яких репрезентовані зиск і рента.

Гуртовий дохід є частина вартості і вимірювана нею частина бруutto-продукту або гуртового продукту, яка залишається за вирахуванням тієї частини вартості і вимірюваної нею частини продукту сукупної продукції, що покриває авансований і зужиткований у продукції сталий капітал. Отже, гуртовий дохід дорівнює заробітній платі (або тій частині продукту, що має призначення знову стати доходом робітника) + зиск + рента. Навпаки, чистий дохід це є додаткова вартість, отже, додатковий продукт, що залишається за вирахуванням заробітної плати; отже, він в дійсності є додаткова вартість, яка реалізована капіталом і повинна бути поділена з земельним власником, він є вимірюваний цією додатковою вартістю додатковий продукт.

Ми щойно бачили, що вартість кожного окремого товару і вартість усього товарового продукту кожного окремого капіталу розпадається на дві частини: одну, що просто покриває сталий капітал, і другу, що певна частина її, хоч і припливає назад як змінний капітал, отже, припливає і в формі капіталу, а проте все ж таки призначена на те, щоб цілком перетворитись на гуртовий дохід і набути форми заробітної плати, зиску й ренти, що сума їх становить гуртовий дохід. Ми бачили далі, що те саме має силу і щодо вартості сукупного річного продукту суспільства. Ріжниця між продуктом поодинокого капіталіста і продуктом суспільства є лише ось у чому: розглядуваний з погляду окремого капіталіста, чистий дохід відрізняється від гуртового доходу, бо останній має в собі заробітну плату, а перший виключає її. Коли розглядати дохід усього суспільства, то національний дохід складається з заробітної плати плюс зиск плюс рента, отже, з гуртового доходу. Проте, і це є абстракція в тому розумінні, що все суспільство, на основі капіталістичної продукції, стає на капіталістичний погляд і тому за чистий дохід вважає лише дохід, що зводиться до зиску

й ренти.

Навпаки, фантазія, як наприклад, у п. Сея, ніби весь здобуток, сукупний гуртовий продукт перетворюється для нації на чистий здобуток або не відрізняється від нього, що, отже, ріжниця ця з національного погляду перестає існувати, — ця фантазія є лише доконечне і крайнє виявлення абсурдної догми, яка проходить через усю політичну економію від А. Сміта і є в тому, що вартість товарів кінець-кінцем без остачі розпадається на доходи, заробітну плату, зиск і ренту⁴.

Природна річ, дуже легко зрозуміти, коли справа йде про кожного окремого капіталіста, що частина його продукту мусить знову перетворитись на капітал (навіть лишаючи осторонь поширення репродукції або акумуляцію) і до того не тільки на змінний капітал, призначення якого в свою чергу знову перетворитись на дохід для робітника, тобто в форму доходу, але й на сталий капітал, що ніколи не може перетворитись на дохід. Найпростіше спостереження процесу продукції унаочнює це. Трудність починається лише тоді, коли процес продукції розглядається в цілому. Та обставина, що вартість усієї частини продукту, споживаної як дохід у формі заробітної плати, зиску й ренти (причому цілком байдуже, чи буде це особисте, чи продуктивне споживання), при аналізі дійсно цілком сходиться на суму вартости, складеної з заробітної плати плюс зиск плюс рента, тобто на всю вартість трьох доходів, хоч вартість цієї частини продукту цілком так само, як і тієї, що не входить в дохід, містить частину вартости = C , рівну вартості сталого капіталу, що міститься в цих частинах, отже, *prima facie* не може обмежуватись вартістю доходу, — ця обставина є, з одного боку, практично безперечним фактом, з другого боку, так само безперечною теоретичною суперечністю. Цю трудність найпростіше оминають, кажучи, що товарова вартість лише з подоби, з погляду окремого капіталіста, має в собі якусь іншу частину вартости, відмінну від частини, сущої в формі доходу. Фраза: те, що для одного є доходом, для другого становить капітал, позбавляє потреби всякого дальшого думання. Яким чином, коли вартість усього продукту належить споживанню у формі доходів, може бути

⁴ Рікардо робить таке дуже вдале зауваження щодо безглузкого Сея: «Про чистий і гуртовий продукт п. Сей говорить так: «Вся випродукована вартість є гуртовий продукт; ця вартість за вирахуванням з неї витрат продукції, є чистий продукт» (Vol. II, p. 491). Отже, чистого продукту бути не може, бо витрати продукції за п. Сеєм складаються з ренти, заробітної плати й зиску. На стор. 508 він говорить: «Отже вартість продукту, вартість продуктивних послуг, вартість витрат продукції — все це однорідні вартості, коли тільки речі віддається на їхній природний перебіг». Коли з усього вирахувати все, то в наслідку нічого не лишиться» (Ricardo, Principles, chap. XXII, p. 512, примітка). А втім, ми пізніш побачимо, що й Рікардо ніде не заперечив неправдивої аналізи товарової ціни у Сміта, зведення її до суми вартости доходів. Він не турбується про цю аналізу і в своєму дослідженні визнає її за правдиву остільки, оскільки він «абстрагується» від сталої частини вартости товарів. Час від часу він сам підпадає під владу такого самого способу уявлення.

покритий старий капітал; і яким чином вартість продукту кожного індивідуального капіталу може бути рівна сумі вартости трьох доходів плюс C , сталий капітал, а вся разом складена сума вартости продукту всіх капіталів дорівнює сумі вартости трьох доходів плюс o , — все це звичайно виступає при цьому як нерозв'язна загадка, все це мусить бути пояснено тим, що аналіза взагалі нездібна виявити прості елементи ціни та мусить задовольнятися обертанням в порочному колі і відсуванням задачі до безконечности. Таким чином, те, що з'являється як сталий капітал, може бути розкладене на заробітну плату, зиск, ренту, а товарів вартості, що в них репрезентовані заробітна плата, зиск, рента, в свою чергу визначаються заробітною платою, зиском, рентою і так далі до безконечности⁵.

Фалшива в своїй основі догма, що вартість товарів кінець-кінцем може бути розкладена на заробітну плату + зиск + рента, набуває ще й такого виразу, ніби споживач кінець-кінцем мусить оплатити всю вартість сукупного продукту; або що грошова циркуляція між продуцентами й споживачами кінець-кінцем мусить дорівнювати грошовій циркуляції між самими продуцентами (Tooke); засади, що так само неправдиві, як та основна засада, на яку вони спираються.

Труднощі, які призводять до цієї помилкової і *prima facie* абсурдної аналізи, коротко кажучи такі:

1) Нерозуміння основного відношення між сталим та змінним капіталом, отже й природи додаткової вартости, а разом з тим і всієї бази капіталістичного способу продукції. Вартість кожної частини продукту капіталу, кожного окремого товару має в собі частину вартости = сталому капіталові, частину вартости = змінному капіталові (перетвореному на заробітну плату робітників) і частину вартости = додатковій вартості (пізніше поділяється на зиск і ренту). Отже, яким же чином можливо, щоб робітник на свою заробітну плату, капіталіст на свій зиск, земельний власник на свою ренту могли купити

⁵ «В усякому суспільстві ціна кожного товару кінець-кінцем зводиться до однієї, або другої або до всіх цих трьох частин [тобто заробітної плати, зиску, ренти]... Четверта частина, як можна було припустити, потрібна для покриття капіталу орендаря, або зношування і полагодження і для відновлення робочої худоби та інших знарядь хліборобства. Але слід зауважити, що ціна хоч би якого хліборобського знаряддя, наприклад, робочого коня, в свою чергу складається з цих самих трьох частин: ренти з тієї землі, що на ній він виріс, праці, витраченої на догляд його і на його годівлю, і зиску фермера, що авансує й ренту за землю і заробітну плату за працю. Тому, хоч ціна збіжжя покриє як ціну, так і утримання коня, а проте, вся ціна розпадається безпосередньо або кінець-кінцем на ті самі три частини: ренту, працю [треба сказати заробітну плату] і зиск». (А. Сміт). Ми покажемо пізніш, що А. Сміт сам розуміє всю суперечність і недостатність цього викруту, бо що ж інше, як не викрут відсилати нас від Понтія до Пілата, ніде не показуючи нам тієї дійсної витрати капіталу, що при ній ціна продукту кінець-кінцем без дальшого, відсування, без рештки розпадається на ці три частини.

товари, що з них кожен має в собі не тільки одну з цих складових частин, але всі три, і яким чином можливо, щоб сума вартости заробітної плати, зиску, ренти, отже, всіх трьох джерел доходу, разом узятих, могла купити товари, що становлять геть усе споживання одержувачів цих доходів, товари, які, крім цих трьох складових частин вартости, мають у собі ще одну лишню складову частину вартости, а саме сталий капітал? Яким чином можуть вони на вартість, що має в собі три складові частини, купити таку, що має в собі чотири складові частини?⁶

Ми дали аналізу в книзі II, відділ III.

2) Нерозуміння способу, в який праця, долучаючи нову вартість, зберігає стару вартість у новій формі, не продукуючи цієї останньої вартости наново.

3) Нерозуміння загального зв'язку процесу репродукції, розглядуваного не з погляду поодинокого капіталу, а з погляду сукупного капіталу; нерозуміння труднощів, які є в тому, яким чином продукт, що в ньому реалізується заробітна плата і додаткова вартість, отже, вся вартість, створена всією новодолученою протягом року працею, може покривати свою сталу частину вартости, і ще

⁶ Прудон виявляє цілковиту нездібність зрозуміти це в своїй обмеженій формулі: *l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit* (робітник не може викупити свого власного продукту), бо в продукті міститься процент, який додається до *prix-de-revient* (покупної ціни). Але як напоумляє його кращому п. Eugène Forcade? «Коли б заперечення Прудона було слухне, воно стосувалося б не тільки *profits du capital* (зиск з капіталу), але знищило б саму можливість промисловости. Коли робітник мусить платити 100 за рік, за яку він одержав лише 80, коли заробітна плата може викупити в продукті лише вартість, вкладену в нього нею самою, то це рівнозначно твердженню, що робітник не може нічого викупити, що заробітна плата нічого не може оплатити. Справді, в покупній ціні завжди є щось більше, ніж заробітна плата робітника, а в продажній ціні щось більше, ніж зиск підприємця, наприклад, ціна сирового матеріалу, часто виплачена закордон... Прудон забув про безупинний зріст національного капіталу; він забув, що цей зріст відбувається для всіх робітників, для робітників підприємств так само, як для ремесників» (*Revue des deux Mondes*, 1848, т. 24, р. 998). Ми маємо тут перед собою оптимізм буржуазного безглуздя в найвідповіднішій йому формі глибокодумности. Поперше, п. Forcade вважає, що робітник не міг би жити, коли б не одержував, крім вартости, яку продукує, ще вищої вартости, тимчасом як, навпаки, капіталістичний спосіб продукції був би неможливий, коли б робітник дійсно одержував вартість, яву він продукує. Подруге, він правильно узагальнює трудність, висловлену Прудonom лише з певного обмеженого погляду. Ціна товару має в собі надмір не тільки над заробітною платою, але також і над зиском, а саме сталу частину вартости. Таким чином і капіталіст, згідно з міркуванням Прудона не міг би викупити товари на свій зиск. Як же розв'яже Forcade загадку? Безглуздою фразою про зріст капіталу. Отже, постійний зріст капіталу повинен між іншим виявлятися і в тому, що аналізи товарої ціни, неможлива для економіста при капіталі в 100, стає зайвою при капіталі в 10 000. Що сказали б ми про хеміка, який на запитання: чим пояснюється, що в хліборобському продукті міститься більше вуглецю, ніж у самому ґрунті, — відповів би: це пояснюється постійним зростом хліборобської продукції. Добромисне бажання розкрити в буржуазному світі найкращий з можливих світів заміняє у вульгарній економії усяку доконечність любови до істини і прагнення до наукового дослідження.

одночасно зводиться до вартости, що обмежена самими лише доходами; яким чином, далі, зужиткований у продукції сталий капітал може бути речово і за вартістю покритий новим, хоч загальна сума новодолученої праці реалізується лише в заробітній платі і додатковій вартості, і вичерпно визначається в сумі вартости обох. Саме в цьому і є головна трудність, в аналізі репродукції і в відношенні її різних складових частин, з боку так їхнього речового характеру, як і відношень їхньої вартости.

4) Але сюди приєднуються дальші труднощі, які ще збільшуються, скоро різні складові частини додаткової вартости виступають у формі самостійних один проти одного доходів. Труднощі ці є в тому, що тверді призначення доходу і капіталу взаємно міняються, міняють своє місце, так що здаються лише відносними призначеннями з погляду поодинокого капіталіста, які, як здається, зникають, скоро ми подивимось на сукупний процес продукції. Наприклад, дохід робітників і капіталістів кляси I, яка продукує сталий капітал, покриває вартість, і речовину сталого капіталу кляси капіталістів II, яка продукує засоби споживання. Отже, можна поминути труднощі з допомогою того уявлення, що те, що для одного — дохід, для другого — капітал, а тому ці визначення не мають жодного чинення до дійсного відокремлення складових частин вартости товару. Далі: товари, призначені кінець-кінцем до того, щоб правити за речові елементи, на які витрачається дохід, тобто правити за засоби споживання, перебігають протягом року різні ступені, наприклад, вовняна пряжа, сукно. На одному ступені вони становлять частину сталого капіталу, на другому — їх особисто споживається, отже, цілком, входять в склад доходу. Можна, отже, уявити собі разом з А. Смітом, що сталий капітал є лише позірний елемент товарової вартости, який в загальному зв'язку зникає. Таким самим чином відбувається далі обмін змінного капіталу на дохід. Робітник купує на свою заробітну плату частину товарів, що становить його дохід. Одночасно він покриває цим самим для капіталіста грошову форму змінного капіталу. Нарешті: частина продуктів, що становлять сталий капітал, покривається або *in natura*, або за посередництвом обміну між самими продуцентами сталого капіталу; процес, до якого споживачі не мають жодного чинення. Коли спустити це з уваги, то може постати зовнішня видимість, що дохід споживачів покриває весь продукт, отже і стало частину вартости.

5) Крім плутанини, яку вносить перетворення вартостей на ціни продукції, виникає ще й інша в наслідок перетворення додаткової вартости на різні окремі форми доходу, самостійні одна проти однієї і залічені до різних елементів продукції, на зиск і ренту. При цьому забувається, що вартості товарів є основою, і що розпадання цієї товарової вартости на окремі складові частини, і дальший розвиток цих складових частин вартости у форми доходу, їх перетворення на відносини різних посідачів різних чинників продукції до цих

окремих складових частин вартости, їх розподіл між цими посідачами згідно з певними категоріями і титулами, нічого не змінює у самому визначенні вартости й законів її. Так само мало змінюється закон вартости тією обставиною, що вирівнювання зиску, тобто розподіл сукупної додаткової вартости між різними капіталами, і перешкоди, що почасти (в абсолютній ренті) ставляться землеволодінням на шляху цього вирівнювання, призводять до відхилю регуляційних пересічних цін товарів від їхніх індивідуальних вартостей. Це впливає знов таки тільки на добавку додаткової вартости до цін різних товарів, але не знищує самої додаткової вартости і сукупної вартости товарів як джерела цих різних складових частин ціни.

Тут перед нами *quid pro quo*, яке ми розглядаємо в дальшій розділі, і яке неминує зв'язане з ілюзією, що нібито вартість виникає з її власних складових частин. А саме: спершу різні складові частини вартости товару набувають в доходах самостійних форм, і як такі доходи їх залічують до окремих речових елементів продукції, як до їхніх джерел, замість залічити їх до вартости товару як до їхнього джерела. Вони дійсно залічуються до зазначених окремих джерел, але не як складові частини вартости, а як доходи, як складові частини вартости, що дістаються цим певним категоріям агентів продукції: робітникові, капіталістові, земельному власникові. А проте, можна уявити собі, що ці складові частини вартости замість виникати від розкладу товарої вартости, навпаки, лише створюють її своїм сполученням; тоді саме й виникає чудове порочне коло: вартість товарів виникає з суми вартости заробітної плати, зиску, ренти, а вартість заробітної плати, зиску, ренти в свою чергу визначається вартістю товарів і т. ін.⁷

При нормальному стані продукції тільки частина новоодолученої праці жививається на продукцію і тому на покриття сталого капіталу: саме якраз та частина, що покриває сталий капітал, витрачений у продукції засобів споживання, речових елементів доходу. Це вирівнюється тим, що ця стала частина,

⁷ «Оборотний капітал, витрачений на матеріали, сировий матеріал і викінчені вироби, сам складається з товарів, що їх потрібна ціна складена з тих самих елементів; так що, розглядаючи сукупність товарів у певній країні, було б зайво зачислювати цю частину оборотного капіталу до елементів потрібної ціни». (Storch, Cours d'Ec. Pol., II, p. 140). Під цими елементами оборотного капіталу Шторх розуміє (основний — це тільки змінена форма оборотного) сталу частину вартости. «Правда, що заробітна плата робітника так само як і частина зиску підприємця, яка складається з заробітних плат, коли розглядати їх як частину засобів існування, і собі складається з товарів, що куплені по ринковій ціні, і теж мають в собі заробітні плати, ренти на капітали, земельні ренти і підприємницькі зиски... спостереження це доводить лише неможливість розкласти потрібну ціну на її простіші елементи» (ib., примітка). — У своїх *Considérations sur la nature du revenu national* (Paris 1824) Шторх у своїй полеміці з Сеєм, правда, розуміє все безглуздя, що до нього призводить помилкова аналіза товарої вартости, що розкладає її без остачі тільки на доходи, і правильно висловлюється про все безглуздя цих висновків — з погляду не ...

кляси II не коштує новодолучуваної праці. Але сталий капітал, який (коли розглядати сукупний процес репродукції, що в ньому, отже, включено і те вирівнювання кляс I і II), не є продукт новодолученої праці, хоч цей продукт неможливо було б випродукувати без нього, — цей сталий капітал, розглядуваний з речового боку, підлягає підчас процесу репродукції, випадковостям і небезпекам, які можуть його зменшити. (Але далі, коли розглядати його щодо вартости, то він також може знецінитися в наслідок зміни у продуктивній силі праці; проте, це стосується лише до поодиноких капіталістів). Відповідно до цього частина зиску, отже, додаткової вартости, а тому і додаткового продукту, що в ньому (коли розглядати його з погляду вартости) репрезентується лише новодолучена праця, служить страховим фондом. При цьому суть справи ані трохи не змінюється від того, чи порядкує цим страховим фондом страхове товариство як окреме підприємство, чи ні. Це є однісінька частина доходу, що не споживається як такий, і не служить неодмінно фондом акумуляції. Чи служить вона фактично фондом акумуляції, чи лише покриває прогріхи репродукції, це залежить від випадку. Це також однісінька частина додаткової вартости і додаткового продукту, отже, додаткової праці, що крім частини, яка служить для акумуляції, отже, для поширення процесу репродукції, мусить існувати і далі по знищенні капіталістичного способу продукції. Звичайно, це має своєю передумовою, що частина, регулярно споживувана безпосередніми продуцентами, не лишиться обмеженою на своєму теперішньому мінімальному рівні. За винятком додаткової праці на тих, хто через свій вік ще не може або вже не може брати участі у продукції, відпаде всяка праця на утримання тих, хто не працює. Коли ми уявимо собі суспільство при його виниканні, то побачимо, що тут немає ще випродукованих засобів продукції, отже, немає сталого капіталу, що його вартість увіходить у продукт, і при репродукції в тому самому масштабі мусить покриватися *in natura* з продукту в розмірі, визначуваному його вартістю. Але природа безпосередньо дає тут засоби існування, їх не

... поодиноких капіталістів, а нації, — але сам він не робить і кроку вперед в аналізі *prix nécessaire* (потрібної ціни), відносно якої він, замість відсувати розв'язання завдання до безконечности, заявляє в своєму «Cours» що її неможливо розкласти на її дійсні елементи. «Ясно, що вартість річного продукту поділяється почасти на капітали, почасти на зиски, і що кожна з цих частин вартости річного продукту регулярно купує продукти, потрібні нації так для збереження її капіталу, як і для відновлення її споживного фонду (р. 134–135)... Чи зможе вона (селянська родина, що працює самостійно) жити у своїх клунях і стайнях, живитись тільки насінням і травою, одягатися з своєї робочої худоби, витратити свої хліборобські зваряддя? Згідно з твердженнями п. Сея, слід було б відповісти позитивно на всі ці питання (135–136)... Коли визнати, що дохід нації дорівнює її гуртовому продуктові, тобто, що з нього не доводиться вираховувати капітали, то доведеться також визнати, що вона може непродуктивно витратити всю вартість свого річного продукту, не роблячи найменшої шкоди своєму майбутньому доходу. (147) Продукти, що складають капітал нації, не підлягають споживанню», (р. 150)

доводиться продукувати. Тому вона залишає також дикунові, що йому доводиться задовольняти лише малі потреби, час, — не на те, щоб використати ще не суцї в наявності засоби продукції для нової продукції, а на те, щоб, крім праці, якої коштує привласнення наявних у природі засобів існування, витратити працю на перетворення інших продуктів природи на засоби продукції, лук, кам'яний ніж, човен і т. ін. Процес цей, коли розглядати його тільки з речового боку, цілком відповідає у дикуна зворотному перетворенню додаткової праці на новий капітал. У процесі акумуляції безупинно відбувається перетворення такого продукту надмірної праці на капітал; і та обставина, що всякий новий капітал походить з зиску, ренти або інших форм доходу, тобто з додаткової праці, призводить до помилкового уявлення, ніби вся вартість товарів виникає з доходу. Це зворотне перетворення зиску на капітал при ближчій аналізі показує, навпаки, що додаткова праця, яка завжди виступає в формі доходу, служить не для збереження, або репродукції старої капітальної вартості, а, — оскільки їй не споживається як дохід — для створення нового додаткового капіталу.

Вся трудність впливає з того, що вся новодолучена праця, оскільки створена нею вартість не зводиться до заробітної плати, з'являється в формі зиску — тут зрозумілого як форма додаткової вартості взагалі, — тобто як вартість, яка нічого не коштувала капіталістові, що нею, отже, йому не доводиться покривати нічого авансованого, жодного капіталу. Тому вартість ця існує в формі вільного, додаткового багатства, або, кажучи коротко, з погляду окремого капіталіста, у формі його зиску. Але цю новостворену вартість однаково можна спожити як продуктивно, так і особисто, однаково і як капітал, і як дохід. Частина її вже за своєю натуральною формою мусить бути спожита продуктивно. Отже, ясно, що щорічно долучувана праця створює так капітал, як і дохід; як це й виявляється в процесі акумуляції. Але ту частину робочої сили, яку застосовується на те, щоб наново створити капітал (отже, за аналогією ту частину робочого дня, яку дикун застосовує не на те, щоб привласнювати їжу, а на те, щоб виготовляти знаряддя, що ним він привласнює їжу), вже тому не можна розпізнати, що весь продукт додаткової праці, насамперед, виступає в формі зиску; визначення, яке в дійсності не має нічого до діла з самим цим додатковим продуктом, а стосується тільки приватного відношення капіталіста до одержаної ним додаткової вартості. В дійсності додаткова вартість, створювана робітником, розпадається на дохід і капітал, тобто на засоби споживання і додаткові засоби продукції. Але старий, залишений від минулого року, сталий капітал, (залишаючи осторонь ту частину, яка ушкоджена і, отже, *pro tanto*, знищена, отже, оскільки його не доводиться репродукувати, — а такі порушення процесу репродукції стосуються до сфери страхування), розглядуваний з боку його вартості, не репродукується новодолученою працею.

Ми бачимо далі, що частину новодолученої праці постійно поглинається в

процесі репродукції і покриття зужиткованого сталого капіталу, хоч ця новодолучена праця розпадається тільки на доходи: заробітну плату, зиск і ренту. Але при цьому спускається з уваги, 1) що частина вартости продукту цієї праці являє собою не продукт цієї новодолученої праці, а вже суцїй і спожитий сталий капітал; що тому та частина продуктів, що в нїй виявляється ця частина вартости, теж не перетворюється на дохід, а покриває *in natura* засоби продукції цього сталого капіталу; 2) що та частина вартости, що в нїй дійсно втілюється ця новодолучена праця, не споживається *in natura* як дохід, а покриває сталий капітал в іншій сфері, де він перетворюється на таку натуральну форму, в якій він може бути спожитий як дохід, але останній в свою чергу знов таки не є виключно продукт новодолученої праці.

Оскільки репродукція відбувається в незмінному масштабі, кожен спожитий елемент сталого капіталу мусить покриватись *in natura* новим екземпляром відповідного роду, коли не такої самої кількості й форми, то такої самої дієздатности. Якщо продуктивна сила праці залишається та сама, то це покриття *in natura* включає покриття тієї самої вартости, яку сталий капітал мав у своїй старій формі. Якщо ж продуктивна сила праці збільшується так, що ті самі речові елементи можна репродукувати меншою працею, то менша частина вартости продукту зможе цілком покрити *in natura* сталу частину. Надмір може тоді придатись до створення нового додаткового капіталу, або можна буде значнішій частині продукту надати форми засобів споживання, або ж зменшити додаткову працю. Навпаки, коли продуктивна сила праці зменшується, то на покриття старого капіталу мусить піти значніша частина продукту; додатковий продукт зменшується.

Зворотне перетворення зиску або взагалі будь-якої форми додаткової вартости на капітал показує, — коли ми абстрагуємось від певної історичної форми і розглядатимемо це перетворення як просте створення нових засобів продукції, — що все ще зберігається те становище, коли робітник, крім праці для придбання безпосередніх засобів існування, витрачає працю на продукцію засобів продукції. Перетворення зиску на капітал визначає не що інше, як застосування частини надмірної праці на створення нових додаткових засобів продукції. Та обставина, що це відбувається в формі перетворення зиску на капітал визначає лише, що не робітник, а капіталіст порядкує надмірною працею. Що ця надмірна праця мусить спочатку перейти стадію, в якій вона виступає як дохід (тимчасом як, наприклад, у дикуна вона виступає як надмірна праця, що спрямована безпосередньо на продукцію засобів продукції), це визначає лише, що ця праця або її продукт привласнюється не тим, хто працює. Але в дійсності на капітал перетворюється не зиск як такий. Перетворення додаткової вартости на капітал визначає лише, що додаткову вартість і додатковий продукт не споживаються індивідуально капіталістом як дохід. Такого

перетворення в дійсності зазнає вартість, зрічевлена праця зглядно продукт, що в ньому безпосередньо втілюється ця вартість, або на яку її обмінюється після попереднього перетворення на гроші. Так само і тоді, коли зиск знову перетворюється на капітал, не ця певна форма додаткової вартости, не зиск являє собою джерело нового капіталу. Додаткова вартість при цьому тільки перетворюється з однієї форми на другу. Але не це перетворення форми робить її капіталом. Як капітал тепер функціонують товар і його вартість. Але та обставина, що вартість товару не оплачена, — а тільки в наслідок цього вона стає додатковою вартістю, — немає жодного значіння для зрічевлення праці, для самої вартости.

Непорозуміння виявляться в різних формах. Наприклад, в тому, що товари, що з них складається сталий капітал, також мають в собі елементи заробітної плати, зиску й ренти. Або в тому, що те, що становить для одного дохід, для іншого становить капітал, і тому це є просто суб'єктивні відношення. Приміром, пряжа прядуна має частину вартости, яка становить для нього зиск. Отже, ткач, купуючи пряжу, реалізує зиск прядуна, але для нього самого ця пряжа є лише частина його сталого капіталу.

Крім того, що вже давніш сказано про відношення доходу і капіталу, тут слід зауважити: те, що розглядуване з боку вартости, входить разом з пряжею, як складова частина, в капітал ткача, є саме вартість пряжі. Яким чином частини цієї вартости розклались для самого прядуна на капітал і дохід, іншими словами на оплачену і неоплачену працю, — це цілком байдуже для визначення самої вартости товару (коли абстрагуватись від змін, зумовлених пересічним зиском). Але тут на заднім пляні завжди чигає уявлення, ніби зиск, взагалі додаткова вартість, є такий надмір над вартістю товару, що створюється в наслідок лише додачі, взаємного шахрайства, баришів від продажу. Коли оплачується ціну продукції або навіть вартість товару, оплачується звичайно і ті складові частини вартости товару, що для його продавця виступають у формі доходу. Про монопольні ціни тут звичайно немає мови.

Подруге, цілком справедливо, що складові частини товарів, що з них складається сталий капітал, зводяться, подібно до всякої іншої товарової вартости, до частин вартости, які для продуцентів і власників засобів продукції розкладаються на заробітну плату, зиск і ренту. Це є лише капіталістична форма виразу того факту, що всяка товарова вартість є лише міра вміщеної в товарі суспільно потрібної праці. Але вже в першій книзі показано, що це ані трохи не перешкоджає розпаданню товарового продукту всякого капіталу на окремі частини, що з них одна становить виключно сталу частину капіталу, друга — змінну частину капіталу і третя — тільки додаткову вартість.

Шторх висловлює не тільки свою думку, але й думку багатьох інших, коли говорить: «Les produits vendables qui constituent le revenu national doivent être

considérés dans l'économie politique de deux manières différentes: relativement aux individus comme des valeurs; et relativement à la nation comme des biens; car le revenu d'une nation ne s'apprécie pas comme celui d'un individu, d'après sa valeur, mais d'après son utilité ou d'après les besoins auxquels il peut satisfaire» (Consid. sur le revenu national, p. 19)*.

Поперше, це цілком помилкова абстракція, коли націю, що її спосіб продукції ґрунтується на вартості, що (націю) далі, капіталістично організовану, розглядають як спільний організм, який працює тільки для задоволення національних потреб.

Подруге, по знищенні капіталістичного способу продукції, але при збереженні суспільної продукції, визначення вартости лишається панівним в тому розумінні, що регулювання робочого часу і розподіл суспільної праці між різними галузями продукції, нарешті, бухгалтерія щодо всього, цього стають, важливіші, ніж колибудь.

* «Продукти, що належать продажеві й становлять національний дохід, в політичній економії слід розглядати подвійно: як вартості щодо осіб і як блага щодо нації; бо дохід нації визначається не так, як дохід окремого індивідуума, не за його вартістю, а за його корисністю або за тими потребами, що їх він може задовольнити».

Позірна роль конкуренції

Вже показано, що вартість товарів, або регульована їхньою сукупною вартістю ціна продукції, розпадається на:

1) Частину вартости, яка покриває сталий капітал, або репрезентує минулу працю, зужитковану в формі засобів продукції при виготовленні товару; одним словом вартість або ціну, що її мали ці засоби продукції, які ввійшли в процес продукції товару. Ми говоримо тут завжди не про окремі товари, а про товаровий капітал, тобто про ту форму, що її набирає продукт капіталу за певний період, наприклад, за рік; — про товаровий капітал, що його окремий товар становить лише один з його елементів і який, проте, врешті теж, за своєю вартістю, розпадається на такі самі складові частини, що й товаровий капітал.

2) Частину вартости, яка становить змінний капітал, що виміряє собою дохід робітника і перетворюється для нього на його заробітну плату, отже, на заробітну плату, яку робітник репродукував у цій змінній частині вартости; коротко, це — та частина вартости, що в ній втілюється оплачена частина праці, новодолученої в продукції товару до першої сталої частини вартости.

3) Додаткову вартість, тобто ту частину вартости товарового продукту, що в ній втілюється неоплачена або додаткова праця. Ця остання частина вартости набуває в свою чергу самостійних форм, які одночасно є форми доходу: форму зиску на капітал (процент на капітал як такий, підприємницький барिश з капіталу як капіталу, що функціонує) і форму земельної ренти, що дістається власникові тієї землі, яка бере участь у процесі продукції. Складові частини 2) і 3), тобто та складова частина вартости, що завжди набуває форми доходу: заробітної плати (цю форму вона завжди набирає лише після того, як попередньо проробить форму змінного капіталу), зиску й ренти — відрізняється від сталої частини 1) тим, що в ній міститься вся та вартість, в якій зрічевлюється праця, новодолучена до цієї сталої частини, до засобів продукції товару. Коли ми лишимо осторонь сталу частину вартости, то буде слушним сказати, що

вартість товару, оскільки вона таким чином являє собою новодолучену працю, завжди розпадається на три частини, які становлять три форми доходу — на заробітну плату, зиск і ренту⁸, що їхні відповідні величини вартости, тобто ті частки, які ці величини становлять від усїєї вартости, визначаються різними, своєрідними, зазначеними вище законами. Але було б неправильно сказати, навпаки, що вартість заробітної плати, норма зиску і норма ренти становлять самостійні конституційні елементи вартости, що з їх сполучення виникає, — коли лишити осторонь сталу складову частину, — вартість товару; інакше кажучи, було б неправильно сказати, що вони становлять композиційні складові частини товарої вартости або ціни продукції⁹.

Одразу легко помітити, в чому тут ріжниця.

Припустімо, що вартість продукту якогось капіталу в $500 = 400c + 100v + 150m = 650$; при чому ці 150m розпадаються і собі на 75 зиску + 75 ренти. Припустімо далі, щоб уникнути непотрібних труднощів, що це — капітал середнього складу, та що його ціна продукції збігається з його вартістю; збіг цей завжди буває, коли продукт цього окремого капіталу може розглядатись як продукт відповідної до його величини частини сукупного капіталу.

Тут заробітна плата, вимірювана змінним капіталом, становить 20% авансованого капіталу; додаткова вартість, обчислена на сукупний капітал — 30%, а саме 15% зиску і 15% ренти. Вся складова частина вартости товару, що в ній зрічевлюється новодолучена праця, дорівнює $100v + 150m = 250$. Величина її не залежить від того, як розпадається вона на заробітну плату, зиск і ренту. Ми бачимо з співвідношення цих частин, що робоча сила, оплачена сумою

⁸ При розпаданні вартости, долученої до сталої частини капіталу, на заробітну плату, зиск і ренту, ці останні, зрозуміло, являють собою частини вартости. Їх можна, звичайно, уявити собі як втілені в безпосередньому продукті, що в ньому визначається ця вартість, тобто в безпосередньому продукті, який випродукували робітники й капіталісти певної окремої сфери продукції, наприклад, бавовнянопрядіння, отже, в пряжі. Але в дійсності вони втілені в цьому продукті не більше і не менше, ніж у будь-якому іншому товарі, будь-якій іншій складовій частині речового багатства такої ж самої вартости. Адже на практиці заробітну плату виплачується грішми, що становлять чистий вираз вартости, так само як і процент і рента. І справді для капіталіста перетворення його продукту на чистий вираз вартости має велику вагу; його припускається вже при самому розподілі. Чи перетворюються ці вартості зворотно на той самий продукт, на той самий товар, що з його продукції вони виникли, чи купує робітник, зворотно частину безпосередньо випродукованого ним продукту, чи ж він купує продукт іншої і якісно відмінної праці, — все це не має чинення до розглядуваного питання. Пан Ротбертус цілком даремно розпалюється з приводу цього.

⁹ Досить зауважити, що ті самі загальні правила, які регулюють вартість сирового продукту і мануфактурних товарів, є застосовні також і до металів; їхня вартість залежить не від норми зиску не від норми заробітної плати, не від ренти, виплачуваної з копалень, але від усїєї кількості праці, потрібної для того, щоб здобути метал і приставити його на ринок». (Ricardo, Princ., chap. III, p. 77),

грошей в 100, скажімо, в 100 £, дала кількість праці, що визначається сумою грошей в 250 £. Ми бачимо звідси, що робітник виконав додаткової праці в півтора раза більше, ніж праці для самого себе. Коли робочий день = 10 годинам, він працював 4 години для себе і 6 для капіталіста. Тому праця робітника, оплаченого 100 £, визначається в грошовій вартості в 250 £. Крім цієї вартости в 250 £, немає чого ділити між робітником і капіталістом, між капіталістом і земельним власником. Це є вся вартість, новодолучена до вартости засобів продукції, в 400. Тому створена в зазначений спосіб і визначувана кількістю зрічевленою в ній праці товарова вартість в 250 становить межу тієї суми дивіденду, яку робітник, капіталіст і земельний власник можуть здобути з цієї вартости в формі доходу, в формі заробітної плати, зиску й ренти.

Хай капітал з тим самим органічним складом, тобто з тим самим відношенням між ужитою живою робочою силою і пущеним в рух сталим капіталом, мусить платити 150 £, замість 100 за ту саму робочу силу, що пускає в рух сталий капітал в 400; хай далі додаткова вартість поділяється знов таки, в новому відношенні, на зиск і ренту. А що припущено, що змінний капітал в 150 £ пускає в рух ту саму масу праці, яка раніш пускалась у рух капіталом в 100, то новоспродукована вартість, як і давніш, дорівнювала б 250, і вартість сукупного продукту, як і давніш, дорівнювала б 650, але ми мали тоді: $400c + 150v + 100m$; і ці $100m$ розпадаються, скажімо, на 45 зиску плюс 55 ренти. Пропорція, що в ній сукупна новостворена вартість розподіляється тепер між заробітною платою, зиском і рентою, була б цілком відмінна від колишньої; цілком інша була б також величина сукупного авансованого капіталу, хоч він пускає в рух ту саму сукупну масу праці. Заробітна плата становила б $27\frac{1}{11}\%$, зиск — $8\frac{2}{11}\%$, рента — 10% на авансований капітал; отже, сукупна додаткова вартість трохи більша за 18%.

В наслідок підвищення заробітної плати змінилася б величина доплаченої частини сукупної праці, отже, і величина додаткової вартости. При десятигодинному робочому дні робітникові довелося б тепер 6 годин працювати на себе і лише 4 години на капіталіста. Відношення між зиском і рентою також змінилося б; зменшена додаткова вартість ділилася б у новій пропорції між капіталістом і земельним власником. Нарешті, в наслідок того, що вартість сталого капіталу лишилась незмінна, а вартість авансованого змінного капіталу зросла, понижена додаткова вартість виражається в ще пониженішій гуртовій нормі зиску, під якою ми розуміємо тут відношення сукупної додаткової вартости до всього авансованого капіталу.

Зміна вартости заробітної плати, норми зиску і норми ренти, хоч би яка була дія законів, що регулюють взаємовідношення цих частин, могла б рухатися лише в межах, визначуваних величиною новостворенної товарої вартости в 250. Виняток міг би бути лише тоді, коли б рента ґрунтувалась на монопольній

ціні. Це не відмінимо б закону, а лише ускладнило б дослідження. Коли б ми в цьому випадку почали розглядати тільки самий продукт, то зміна виявилася б лише в розподілі додаткової вартості; коли ж ми стали б розглядати відносну вартість цього продукту проти інших товарів, то ми знайшли б лише ту відмінність, що частина додаткової вартості останніх переноситься на цей специфічний товар.

Отже, підсумуймо:

Вартість продукту	Новостворена вартість	Норма додаткової вартості	Норма гуртового зиску
Перший випадок: $400c + 100v + 150m = 650$	250	150 %	30 %
Другий випадок: $400c + 150v + 100m = 650$	250	$66\frac{2}{3}\%$	$18\frac{1}{11}\%$

Перш за все додаткова вартість понижується на третину своєї колишньої величини, з 150 до 100. Норма зиску понижується трохи більш, ніж на одну третину, з 30% до 18%, бо зменшена додаткова вартість обчислюється тепер на вирорий авансований сукупний капітал. Але вона понижується далеко не втім відношенні, як норма додаткової вартості. Ця остання з $\frac{150}{100}$ понижується до $\frac{100}{150}$, отже з 150% до $66\frac{2}{3}\%$, тимчасом як норму зиску понижується лише з $\frac{150}{500}$ до $\frac{100}{550}$, або з 30% до $18\frac{1}{11}\%$. Таким чином, відносне пониження норми зиску більше, ніж пониження маси додаткової вартості, але менше, ніж пониження норми додаткової вартості. Далі виявляється, що вартості і маси продуктів лишаються незмінні, коли вживається ту саму кількість праці, що і давніш, хоча б авансований капітал в наслідок збільшення його змінної складової частини і збільшився. Це збільшення авансованого капіталу позначилося б, звичайно, дуже чутливо на капіталісті, що починає нове підприємство. Але з погляду репродукції в цілому збільшення змінного капіталу визначає не що інше, а тільки те, що значніша частина вартості, новоствореної новодолученою працею, перетворюється на заробітну плату, тобто насамперед на змінний капітал, замість перетворюватись на додаткову вартість і додатковий продукт. Отже, вартість продукту лишається незмінна, бо вона обмежена, з одного боку, вартістю сталого капіталу = 400, з другого боку — числом 250, що в ньому визначається новодолучена праця. Але обидві ці величини лишились незмінні. Продукт цей, оскільки він сам знову входить в сталий капітал, в даній величині вартості являє ту саму, що й давніш, масу споживної вартості; отже, та сама маса елементів сталого капіталу зберігає ту саму вартість. Інакше стояла б справа, коли б заробітна плата підвищилась не тому, що робітник одержував

би більшу частину своєї власної праці, але коли б він одержував більшу частину своєї власної праці тому, що понизилась продуктивність праці. В цьому випадку сукупна вартість, що в ній втілюється та сама кількість праці, оплаченої і неоплаченої, лишилася б незмінна; але маса продукту, що в ній втілюється вся кількість праці, зменшилася б, і, отже, зросла б ціна кожної даної частини продукту, бо кожна така частина являла б більшу кількість праці. Підвищена заробітна плата в 150 являла б не більше продукту, ніж колишня заробітна плата в 100; понижена додаткова вартість в 100 являла б лише $\frac{2}{3}$ колишнього продукту, $66\frac{2}{3}\%$ тієї маси додаткових вартостей, які давніш визначалися в 100. В цьому випадку подорожчав би і сталий капітал, оскільки в нього входить цей продукт. Але це не було б наслідком підвищення заробітної плати; — навпаки підвищення заробітної плати було б наслідком подорожчання товарів і наслідком пониженої продуктивності тієї самої кількості праці. Тут постає ілюзія, ніби підвищення заробітної плати удорожчує продукт; але тут підвищення це є не причина, а результат зміни вартости товарів в наслідок пониженої продуктивності праці.

Коли, навпаки, за інших рівних умов, коли, отже, та сама кількість вжитої праці визначається, як і давніш, в 250, — вартість застосованих нею засобів продукції підвищиться або знизиться, то й вартість тієї самої маси продуктів підвищиться або знизиться на ту саму величину. $450c + 100v + 150m$ дає вартість продукту = 700; навпаки, $350c + 100v + 150m$ дає для вартости тієї самої маси продукту лише 600, замість колишніх 650. Отже, коли зростає або зменшується авансований капітал, пущений в рух тією самою кількістю праці, тоді, за інших рівних умов, зростає або зменшується і вартість продукту, коли це збільшення або зменшення авансового капіталу походить із зміни величини вартости сталої частини капіталу. Навпаки, вона не змінюється, коли збільшення або зменшення авансованого капіталу походить із зміни величини вартости змінної частини капіталу при незмінній продуктивності праці. Збільшення або зменшення вартости сталого капіталу не компенсується жодним протилежним рухом. Але збільшення або зменшення вартости змінного капіталу, при незмінній продуктивності праці, компенсується зворотним рухом додаткової вартости, так що вартість змінного капіталу плюс додаткова вартість, отже, вартість новодолучена працею до засобів продукції і новостворена в продукті лишається незмінна.

Навпаки, коли збільшення або зменшення вартости змінного капіталу або заробітної плати є наслідок подорожчання або пониження ціни товарів, тобто наслідок зменшення або збільшення продуктивності праці, вжитої в цій сфері приміщення капіталу, то це впливає на вартість продукту. Але підвищення або пониження заробітної плати є тут не причина, а тільки наслідок.

Навпаки, коли б у вищенаведеному прикладі при незмінному сталому

капіталі = $400c$, зміна $100v + 150m$ на $150v + 100m$, отже, підвищення змінного капіталу, було наслідком пониження продуктивної сили праці не в даній окремій галузі продукції, наприклад, у бавовнопрядінні, але, скажімо, в хліборобстві, що постачає робітникові харчові продукти, — отже, було б наслідком подорожчання цих харчових продуктів, то вартість продуктів не змінилася б. Вартість в 650 , як і давніш, визначалася б тією самою масою бавовняної пряжі.

З викладеного вище впливає далі таке: коли в наслідок економії тощо, зменшуються витрати сталого капіталу в тих галузях продукції, що їхні продукти входять в споживання робітника, то це, так само, як і безпосереднє зростання продуктивності самої ужитої праці, може призвести до зменшення заробітної плати, бо це здешевлює засоби існування робітника, а тому це може призвести до підвищення додаткової вартості; так що норма зиску зростає тут з двох причин, а саме: з одного боку, тому, що зменшується вартість сталого капіталу, і, з другого боку, тому, що збільшується додаткова вартість. Розглядаючи перетворення додаткової вартості на зиск, ми припускали, що заробітна плата не понижується, а лишається сталою, бо там нам треба було дослідити коливання норми зиску, незалежно від зміни норми додаткової вартості. Крім того, розвинуті нами там закони мають загальний характер, вони мають силу і для тих приміщень капіталу, що їхні продукти не входять в споживання робітника, і що зміни вартості їхнього продукту не впливають тому на заробітну плату.

Отже, відокремлення і розпад вартості, яку новоприєднувана праця щорічно знову долучає до засобів продукції, або до сталої частини капіталу, на різні форми доходу: на заробітну плату, зиск і ренту — ані трохи не змінює межі самої вартості, тієї суми вартості, що розподіляється між цими різними категоріями; так само як зміна відношення між цими окремими частинами не може змінити суми їх, цієї даної величини вартості. Дане число 100 залишається завжди тим самим, чи розкладемо ми його на $50 + 50$ чи на $20 + 70 + 10$, чи на $40 + 30 + 30$. Та частина вартості продукту, що розпадається на ці доходи, є визначена, як і стала частина вартості капіталу, вартістю товарів, тобто кількістю праці, зрічвленою в них в кожному даному випадку. Отже, поперше, дано величину вартості товарів, яка розподіляється на заробітну плату, зиск і ренту; дано, отже, абсолютну межу суми окремих частин вартості цих товарів. Подруге, щодо самих цих категорій, то дано також їхні пересічні і регуляційні межі. Заробітна плата становить базу цього останнього обмеження. Вона, з одного боку, регулюється природним законом; її мінімальна межа дана фізичним мінімумом засобів існування, потрібних робітникові для збереження і репродукції його робочої сили; дана, отже, як певна кількість товарів. Вартість

цих товарів визначається робочим часом, потрібним для їхньої репродукції; отже, тієї частиною праці, новодолученої до засобів продукції, або тією частиною кожного робочого дня, яку робітник витрачає на продукцію і репродукцію еквіваленту вартості цих потрібних засобів існування. Коли, наприклад, пересічна вартість його засобів існування за день дорівнює 6 годинам пересічної праці, то він мусить пересічно працювати на себе 6 годин на день. Дійсна вартість його робочої сили відхиляється від цього фізичного мінімуму; вона змінюється залежно від клімату й рівня суспільного розвитку; вона залежить не тільки від фізичних, але і від історично розвинених суспільних потреб, які стають другою природою. Але в кожній країні за кожного даного періоду ця регуляційна пересічна заробітна плата є дана величина. Таким чином, вартість усіх інших доходів набуває певної межі. Вона завжди дорівнює вартості, що в ній втілюється весь робочий день (який тут збігається з пересічним робочим днем, бо він охоплює сукупну масу праці, пущену в рух сукупним суспільним капіталом) мінус та його частина, яка втілюється в заробітній платі. Отже, її межу дано межею тієї вартості, що в ній виражається неоплачена праця, тобто кількістю цієї неоплаченої праці. Коли та частина робочого дня що її робітник витрачає на репродукцію вартості своєї заробітної плати, знаходить свою крайню межу в фізичному мінімумі заробітної плати, то друга частина робочого дня, — та, в якій визначається його додаткова праця, отже, і та частина вартості, яка виражає додаткову вартість, — знаходить свою межу в фізичному максимумі робочого дня, тобто в тій сукупній кількості щоденного робочого часу, що її робітник взагалі може дати при умові збереження і репродукції своєї робочої сили. А що в цьому дослідженні мова йде про розподіл тієї вартості, що в ній визначається сукупна праця, новодолучена протягом року, то робочий день можна розглядати тут як величину сталу, і ми розглядаємо його таким, незалежно від того, наскільки він відхиляється від свого фізичного максимуму. Абсолютна межа тієї частини вартості, що становить додаткову вартість і розпадається на зиск і земельну ренту, є таким чином дана; вона визначається надміром неоплаченої частини робочого дня понад оплачену його частину, отже, тією частиною вартості сукупного продукту, що в ній реалізується ця додаткова праця. Коли ми назвемо, як я це зробив, зиском додаткову вартість, обмежену цими межами і обчислену на сукупний авансований капітал, то зиск цей, розглядуваний щодо його абсолютної величини, дорівнює додатковій вартості і, отже, межі його визначені так само закономірно, як і межі цієї останньої. Але висота норми зиску також є величина, включена у певні межі, визначувані вартістю товарів. Вона є відношення сукупної додаткової вартості до сукупного суспільного капіталу, авансованого на продукцію. Коли цей капітал = 500 (скажімо, мільйонів), а додаткова вартість = 100, то 20% є абсолютною межею норми зиску. Розподіл суспільного зиску відповідно до цієї

норми між капіталами, приміщеними в різних сферах продукції, породжує відхильні від вартости товарів ціни продукції, які й є дійсно регуляційними пересічними ринковими цінами. Проте, відхил цей не знищує ані визначення цін вартостями, ані закономірних меж зиску. Коли вартість товару дорівнює зужиткованому при його продукції капіталові k плюс вміщена в ньому додаткова вартість, то ціна продукції дорівнює зужиткованому при його продукції капіталові k плюс додаткова вартість, що припадає на цей товар, відповідно до загальної норми зиску, наприклад, 20% на капітал, авансований для продукції цього товару, як на дійсно зужиткований, так і на просто вжитий. Але ця добавка в 20% сама визначається додатковою вартістю, створеною сукупним суспільним капіталом, і її відношенням до вартости цього капіталу; саме тому вона становить 20%, а не 10 або 100. Таким чином перетворення вартости на ціни продукції, не знищує меж зиску, але тільки змінює розподіл його між різними окремими капіталами, що з них складається суспільний капітал, — розподіляє його між ними рівномірно, в тій пропорції, що в ній вони становлять частини вартости цього сукупного капіталу. Ринкові ціни то підносяться вище, то падають нижче від цієї регуляційної ціни продукції, але ці коливання взаємно знищуються. Якщо ми розглянемо таблицю цін за довший період та усунемо ті випадки, коли в наслідок зміни продуктивности праці змінюється дійсна вартість товарів, а також ті випадки, коли процес продукції порушується якимись природними або суспільними лихами, то ми будемо здивовані, поперше, відносною вузькістю меж відхилів і, подруге тією регулярністю, з якою ці відхили зрівноважуються. Ми знайдемо тут те саме панування регуляційних пересічних, що його Кетле довів для суспільних явищ. Коли вирівнювання товарових вартостей на ціни продукції не наражається на жодні перешкоди, то рента зводиться до диференційної ренти, тобто обмежується вирівнюванням тих надзисків, що їх регуляційна ціна продукції дала б певній частині капіталістів, і що їх тепер привласнює земельний власник. Отже, тут рента має свою певну вартісну межу в тих відхилах індивідуальних норм зиску, які спричиняються регулюванням цін продукції загальною нормою зиску. Коли земельна власність створює перешкоди вирівнюванню товарових вартостей на ціни продукції і таким чином привласнює собі абсолютну ренту, то ця остання обмежена надміром вартости хліборобських продуктів над їхньою ціною продукції, отже, надміром вміщеної в них додаткової вартости проти зиску, який припадає окремим капіталам, відповідно до загальної норми зиску. Ця різниця становить тоді межу ренти, яка тепер, як, і давніш, становить лише певну частину даної і вміщеної в товарах додаткової вартости.

Нарешті, коли б вирівнювання додаткової вартости на пересічний зиск наразилось у різних сферах продукції на перешкоду у вигляді штучних або природних монополій, і зокрема у вигляді монополії земельної власности, так

що зробилася б можливою монопольна ціна, що перевищує ціну продукції і вартість товарів, на які поширюється дія монополії, — то й тоді не були б знищені межі, визначувані вартістю товарів. Монопольна ціна певних товарів лише перенесла б частину зиску продуцентів інших товарів на товари з монопольною ціною. Посередньо виникло б місцеве порушення в розподілі додаткової вартости між різними сферами продукції, але воно залишило б незмінною межу самої цієї додаткової вартости. Коли товар з монопольною ціною входить в число речей потрібного споживання робітника, то це підвищує заробітну плату, і тим самим понижується додаткова вартість, якщо тільки робітникам по-давнішому виплачують усю вартість його робочої сили. Це може також спричинити падіння заробітної плати нижче від вартости робочої сили, але лише в тому випадку, коли заробітна плата перевищує межі її фізичного мінімуму. В цьому випадку монопольна ціна виплачується через вирахування з реальної заробітної плати (тобто з суми споживних вартостей, одержуваних робітником в наслідок даної кількості праці) і з зиску інших капіталістів. Таким чином межі, в яких монопольна ціна може порушити нормальне регулювання товарних цін, піддаються твердому визначенню і точному облікові.

Отже, подібно до того, як поділ новоодолученої до товарів вартости і взагалі вартости товарів, яка розкладається на доходи, знаходить свої об'єктивні і регуляційні межі у співвідношенні між потрібною і додатковою працею, заробітною платою і додатковою вартістю, так само і поділ самої додаткової вартости на зиск і земельну ренту знаходить свої межі в законах, що регулюють вирівнювання норми зиску. При розпаді на процент і підприємницький бариш, межу їх, обох разом узятих, становить сам пересічний зиск. Він дає тут певну суму вартости, що в її межах цей поділ має відбутись, і тільки й може відбутись. Та певна пропорція, що в ній відбувається поділ, має тут випадковий характер, тобто визначається виключно умовами конкуренції. Тимчасом як в інших випадках збіг попиту і подання знищує відхили ринкових цін від їхніх регуляційних пересічних цін, тобто знищує вплив конкуренції, тут вона є єдино визначальна. Але чому? Тому, що тут той самий чинник продукції, капітал, повинен розподілити належну йому додаткову вартість між двома посідачами цього самого чинника продукції. Але та обставина, що тут немає певної закономірної межі для поділу пересічного зиску на окремі частини, не знищує меж його самого як частини товарої вартости, так само як та обставина, що два спільника якогось підприємства з якихось зовнішніх обставин ділять поміж собою зиск не нарівно, ніяк не зачіпає меж цього зиску.

Отже, коли та частина товарої вартости, що в ній визначається праця, новоодолучена до вартости засобів продукції, розпадається на різні частини, що набувають у формі доходів самостійного вигляду одна проти однієї, то звідси ще зовсім не випливає, що заробітну плату, зиск і ренту треба розглядати,

як конституційні елементи, з сполучення або підсумовування яких виникає регуляційна ціна (*natural price, prix nécessaire*) самих товарів, — так що при цьому вже не товарова вартість по вирахуванні з неї сталої частини вартости була б первісно даною одиницею, яка поділяється на зазначені три частини, а навпаки, ціна кожної з цих трьох частин являла б собою величину, визначувану самостійно, і лише з комплексу цих трьох незалежних величин складалася б ціна товару. В дійсності вартість товару є величина наперед дана, сукупність загальної вартости заробітної плати, зиску й ренти, хоч би які були відносні величини їх поміж себе. Навпаки, при зазначеному помилковому погляді заробітна плата, зиск і рента є три самостійні величини вартости, що їх сукупна величина створює, обмежує і визначає величину товарової вартости.

Насамперед, ясно, що коли б заробітна плата, зиск і рента конституювали ціну товарів, то це в однаковій мірі мало б силу так до сталої частини товарової вартости, як і до другої її частини, що в ній визначається змінний капітал і додаткова вартість. Отже, ця стала частина може тут бути залишена осторонь, бо вартість товарів, з яких вона складається, так само зводиться до суми вартости заробітної плати, зиску й ренти. Як уже зазначено, цей погляд заперечує також саме існування такої сталої частини вартости.

Ясно далі, що тут відпадає саме розуміння вартости. Лишається тільки уявлення про ціну, в тому розумінні, що посідачам робочої сили, капіталу й землі виплачується певну суму грошей. Але що таке гроші? Гроші не річ, а певна форма вартости, отже в свою чергу мають своєю передумовою вартість. Отже, припустімо, що певну кількість золота або срібла виплачується за ті елементи продукції, або що їх у гадці прирівнюється до цієї кількості. Але ж золото й срібло (і освічений економіст пишається з цього відкриття) сами є товаром, як усякі інші товари. Отже, ціну золота й срібла також визначається заробітною платою, зиском і рентою. Отже, ми не можемо заробітну плату, зиск і ренту визначити тим, що їх можна прирівняти до певної кількості золота і срібла, бо вартість цього золота і срібла, якою ми хочемо виміряти їх, як їхнім еквівалентом, має ще й собі лише визначитись саме ними, незалежно від золота й срібла, тобто незалежно від вартости всякого товару, яка сама є продукт зазначених трьох чинників. Отже, сказати, що вартість заробітної плати, зиску й ренти є в тому, що вони дорівнюють певній кількості золота та срібла, значить лише сказати, що вони дорівнюють певній кількості заробітної плати, зиску й ренти.

Візьмімо насамперед заробітну плату. Бо і з цього погляду праця мусить бути за вихідний пункт. Отже, чим визначається регуляційна ціна заробітної плати, та ціна, що навколо неї коливаються її ринкові ціни?

Скажімо, попитом і поданням робочої сили. Але про який попит на робочу силу іде тут мова? Про попит від капіталу. Отже, попит на працю рівнозначний

поданню капіталу. Щоб говорити про подання капіталу, ми мусимо насамперед знати, що таке капітал. З чого складається капітал? Коли взяти його найпростішу форму: з грошей і товарів. Але гроші є лише форма товару- Отже, з товарів. Але вартість товарів, за нашим припущенням, визначається в першу чергу ціною праці, що продукує їх, заробітною платою. Заробітна плата є тут передумова і розглядається як елемент, що конституює ціну товарів. Таким чином, ця ціна повинна бути визначена відношенням подання праці до капіталу. Ціна самого капіталу дорівнює ціні товарів, що з них він складається. Попит капіталу на працю дорівнює поданню товарів. А подання капіталу дорівнює поданню суми товарів даної ціни, а цю ціну в першу чергу регулюється ціною праці, а ціна праці й собі знову таки дорівнює тій частині товарової ціни, з якої складається змінний капітал, що віддається робітникові, в обмін на його працю; а ціна товарів, що з них складається цей змінний капітал в першу чергу знов таки й собі визначається ціною праці, бо вона визначається цінами заробітної плати, зиску й ренти. Отже, щоб визначити заробітну плату, ми не можемо виходити з капіталу як з передумови, бо вартість самого капіталу співвизначається заробітною платою.

Крім того, притягування до цієї справи конкуренції нам не допомагає. Конкуренція призводить до того, що ринкові ціни праці підвищуються або падають. Але припустімо, що попит і подання праці взаємно урівноважуються. Чим буде визначатись тоді заробітна плата? Конкуренцією. Але ж ми саме припустили, що конкуренція перестала діяти, як визначальний чинник, — що, в наслідок рівноваги її обох протилежно спрямованих сил, її вплив знищено. Адже ми якраз хочемо знайти природну ціну заробітної плати, тобто не ту ціну праці, яка регулюється конкуренцією, а ту, яка навпаки регулює її.

Не лишається нічого іншого, як визначити потрібну ціну праці потрібними засобами існування робітника. Але ці засоби існування є товари, що мають певну ціну. Отже, ціна праці визначається ціною потрібних засобів існування, а ціна засобів існування, як і ціна всіх інших товарів, визначається в першу чергу ціною праці. Отже, визначена ціною засобів існування ціна праці визначається кінець-кінцем ціною праці. Ціна праці визначає саму себе. Інакше кажучи, ми не знаємо, чим визначається ціна праці. Праця має тут взагалі ціну, бо її розглядається як товар. Отже, щоб говорити про ціну праці, ми мусимо знати, що таке взагалі ціна. Але що таке ціна взагалі, ми цим шляхом якраз і не можемо дізнатись.

Але припустімо, що цим, таким втішним, способом ми визначили потрібну ціну праці. Як же стоїть справа з пересічним зиском, з зиском кожного капіталу в нормальних умовах, з зиском, який становить другий елемент ціни товару? Пересічний зиск мусить бути визначений пересічною нормою зиску; а

чим визначається ця остання? Конкуренцією між капіталістами? Але конкуренція вже має своєю передумовою існування зиску. Вона має своєю передумовою різні норми зиску, отже і різні зиски в тих самих або різних галузях продукції. Конкуренція може впливати на норму зиску лише остільки, оскільки вона впливає на ціни товарів. Конкуренція може призвести лише до того, що продуценти в межах даної сфери продукції продають свої товари по однакових цінах, а в межах різних сфер продукції — по цінах, що дають їм однаковий зиск, тобто однакову пропорційну додачу до ціни товару, вже почасти визначеної заробітною платою. Конкуренція може тому лише вирівнювати різницю в нормі зиску. Для того, щоб можливо було вирівнювати неоднакові норми зиску, зиск як елемент товарної ціни мусить уже бути в наявності. Конкуренція його не створює. Вона підвищує або понижує, але не створює того рівня, який встановлюється, коли вирівнювання дійсно настало. І коли ми говоримо про потрібну норму зиску, ми хочемо пізнати саме ту норму зиску, яка незалежна від руху конкуренції, яка сама з свого боку регулює конкуренцію. Пересічна норма зиску здійснюється коли настає рівновага, між силами конкурентних капіталістів. Конкуренція може створити цю рівновагу, але не ту норму зиску, яка складається при цій рівновазі. Коли така рівновага вже постала, то чому загальна норма зиску 10 або 20 або 100%? В наслідок конкуренції. Але, якраз навпаки, конкуренція усунула причини, що зумовили відхил від 10 або 20 або 100%. Вона призвела до встановлення товарної ціни, при якій кожен капітал дає однаковий зиск, пропорційно до своєї величини. Але величина самого цього зиску є незалежна від конкуренції. Конкуренція лише знов і знов приводить усі відхили до цієї величини. Одна людина конкурує з іншими, і конкуренція примушує її продавати свої товари по тій самій ціні, як усі інші. Але чому ж ця ціна 10 або 20, або 100?

Отже, не лишається нічого іншого, як з'ясувати норму зиску, а тому й зиск, як визначувану якимось незрозумілим чином додачу до ціни товару, яка до цього пункту визначалась заробітною платою. Одним-одно, про що говорить нам конкуренція, це те, що ця норма зиску мусить бути певного величиною. Але це ми знали і давніш, коли говорили про загальну норму зиску та про «потрібну ціну» зиску.

Немає жодної потреби цей безглуздий процес міркувань наново простежувати щодо земельної ренти. І без того ясно, що переведений хоч трохи послідовно, він призводить лише до того, що зиск і рента видаються просто додачами, визначуваними цілком незрозумілими законами, до ціни товарів, визначуваної в першу чергу заробітною платою. Коротко кажучи, фактично конкуренція бере на себе пояснити всю беззмістовність економістів, тимчасом як здавалося б, навпаки, економісти повинні були б пояснити конкуренцію.

Коли лишити осторонь ту фантазію, що зиск і рента, як складові частини ціни, створюються циркуляцією, тобто продажем, — адже в дійсності циркуляція ніколи не може дати того, що їй самій попереду не дано, — то все питання зведеться просто ось до чого:

Хай ціна товару, визначувана заробітною платою, = 100; норма зиску 10% на заробітну плату, і рента 15% на заробітну плату. Тоді ціна товару, визначувана сумою заробітної плати, зиску й ренти, = 125. Ці 25 додачі не можуть походити з продажу товару. Бо всі, хто продає один одному товари, продають за 125 те, що кожному з них коштувало 100 заробітної плати; а це цілком те саме, як коли б вони всі продавали за 100. Отже, ця операція мусить розглядатись незалежно від процесу циркуляції.

Коли ці три особи ділять між собою самий товар, який тепер коштує 125, — справа ані трохи не зміниться, якщо капіталіст спочатку продасть товар за 125, а потім виплатить робітникові 100, собі самому 10 і землевласникові 15, — то робітник одержує $\frac{4}{5}$ = 100 вартости і продукту. Капіталіст одержує $\frac{2}{25}$ вартости і продукту, землевласник $\frac{3}{25}$. Продавши за 125, замість 100, капіталіст віддає робітникові лише $\frac{4}{5}$, того продукту, що в ньому втілюються праця робітника. Отже, це було б цілком те саме, як коли б він дав робітникові 80, залишивши в себе 20, що з них 8 припало б йому і 12 земельному власникові. Тоді він продав би товар по його вартості, бо в дійсності надбави до ціни становлять підвищення, незалежні від вартости товару, яка, при зробленому вище припущенні, визначається вартістю заробітної плати. Таким чином, манівцями це призвело б до такого висновку, що при даному уявленні заробітна плата, 100, дорівнює вартості продукту, тобто = сумі грошей, що в ній визначається ця певна кількість праці, але що вартість ця відрізняється від реальної заробітної плати і, отже, дає деякий надмір. Надмір цей, згідно з розглядуваною теорією, реалізується номінальною додачею до ціни. Отже коли б заробітна плата дорівнювала 110, замість 100, то зиск мусив би = 11, і земельна рента $16\frac{1}{2}$, отже, ціна товару = $137\frac{1}{2}$. Відношення лишилися б при цьому без зміни. Але тому, що при цьому поділ здійснювався б завжди через номінальну додачу певних відсотків до заробітної плати, то ціна підвищувалася б і падала б разом з заробітною платою. Заробітна плата спочатку прирівнюється тут до вартости товару і потім знову відокремлюється від неї. В дійсності такі теорії спричинюються несвідомими манівцями до того висновку, що вартість товару визначається кількістю вміщеної в нього праці, вартість заробітної плати ціною потрібних засобів існування, а надмір вартости над заробітною платою становить зиск і ренту.

Розпадання вартости товарів за вирахуванням вартости зужиткованих на їхню продукцію засобів продукції; розпадання цієї даної маси вартости, визначеної кількістю праці, зрічвленої в товаровому продукті, на три складо-

ві частини, які набувають потім у формі заробітної плати, зиску й земельної ренти самостійного вигляду незалежних одна від однієї форм доходу, — це розпадання виступає в перекрученому вигляді, на приступній для всіх поверхні капіталістичної продукції, отже, і в уявленні агентів захоплених цією продукцією.

Хай сукупна вартість будь-якого товару = 300, що з них 200 є вартість зужиткованих на його продукцію засобів продукції або елементів сталого капіталу. Отже, лишається 100, що є сума нової вартости, долученої до цього товару в процесі його продукції. Ця нова вартість в 100 вичерпує собою все, що може піддаватись поділові на ці три форми доходу. Коли припустимо, що заробітна плата = x , зиск = y , земельна рента = z , то в нашому випадку сума $x + y + z$ завжди = 100. Але в уявленні промисловців, купців і банкірів, як і в уявленні вульгарних економістів, це набуває цілком іншого вигляду. Для них не вартість товару за вирахуванням вартости зужиткованих на його продукцію засобів продукції становить дану величину = 100, що розпадається потім на x , y і z . Навпаки, для них ціна товару складається просто з вартости заробітної плати, вартости зиску і вартости ренти, що їхні величини визначаються незалежно від вартости товару і одна від однієї, так що x , y , z є величини дані й визначені кожна самостійно, і лише з суми цих величин, яка може бути менша й більша за 100, складається величина вартости самого товару, як результат підсумовання цих складових частин його вартости. Таке *quid pro quo* є неминуче:

Поперше, тому що складові частини вартости товару протистоять одна одній як самостійні доходи, що як такі, стосуються до трьох, цілком відмінних один від одного, агентів продукції, праці, капіталу і землі, в наслідок чого здається, що вони виникають з цих останніх. Власність на робочу силу, на капітал і землю є причина того, що ці різні складові частини вартости товарів припадають цим відповідним власникам і тому перетворюються для них на доходи. Але вартість не виникає з перетворення на дохід, вона мусить бути вже в наявності, раніш ніж вона матиме змогу перетворитись на дохід, набути цієї форми. Протилежна ілюзія мусить дедалі більш зміцнюватись тому, що визначення відносних величин цих трьох частин одна проти однієї відбувається за різними законами, що їхній зв'язок з самою вартістю товарів і обмеження їх нею зовсім не виявляється на поверхні явищ.

Подруге. Ми бачили, що загальне підвищення або пониження заробітної плати, спричиняючи при інших рівних обставинах рух загальної норми зиску у протилежному напрямку, змінює ціни продукції різних товарів, підвищує одні з них, понижує інші, залежно від пересічного складу капіталу у відповідних сферах продукції. Отже, тут, принаймні, в деяких галузях продукції, досвід виявляє, що пересічна ціна товару підвищується тому, що підвищується заробітна плата і понижується тому, що вона понижується. Але чого не виявляє «досвід» —

це прихованого регулювання цих змін вартістю товарів, незалежною від заробітної плати. Коли, навпаки, підвищення заробітної плати є місцеве, коли воно відбувається лише в окремих галузях продукції, в наслідок своєрідних обставин, то може постати відповідне номінальне підвищення цін цих товарів. Це підвищення відносної вартости одного сорту товарів проти інших, що для них заробітна плата лишається незмінна, є тоді лише реакція проти місцевого порушення рівномірности в розподілі додаткової вартости між різними сферами продукції, засіб вирівнювання окремих норм зиску на загальну норму. Той «досвід», який тут здобувається, свідчить знову про те, що ціна визначається заробітною платою. Отже, досвід в обох випадках виявляє, що заробітна плата визначає товарні ціни. Чого не показує досвід — це прихованої причини цієї залежности. Далі: пересічна ціна праці, тобто вартість робочої сили, визначається ціною продукції потрібних засобів існування. Коли вона підвищується або понижуюється то підвищується або понижуюється й перша. Досвід виявляє тут знов таки лише існування залежности між заробітною платою і ціною товарів; але причина може набути вигляду наслідку, наслідок — вигляду причини, як це буває, наприклад, при русі ринкових цін, коли підвищенню заробітної плати понад пересічний рівень відповідає зв'язане з періодом розквіту підвищення ринкових цін понад ціни продукції, а наступному потім падінню заробітної плати нижче пересічного рівня відповідає падіння ринкових цін нижче від цін продукції. Коли лишити осторонь коливальний рух ринкових цін, то залежності цін продукції від вартости товарів мусив би ргіта facіе відповідати той виявлений досвідом факт, що при підвищенні заробітної плати понижуються норма зиску і навпаки. Але ми бачили, що норма зиску може визначатися змінами в вартості сталого капіталу незалежно від змін заробітної плати; так що заробітна плата і норма зиску можуть рухатися не в протилежному, а в тому самому напрямку, можуть одночасно підвищуватися або понижуватися. Коли б норма додаткової вартости безпосередньо збігалася з нормою зиску, то це було б неможливе. Так само, коли заробітна плата підвищується, в наслідок зросту цін засобів існування, норма зиску може лишитись незмінна або навіть підвищитися, в наслідок більшої інтенсивности праці, або подовження робочого дня. Всі ці досвіди потверджують ілюзію, спричинену самостійною перекрученою формою складових частин вартости, — ілюзію, ніби сама заробітна плата, або заробітна плата разом з зиском визначають вартість товарів. Коли взагалі така ілюзія постає щодо заробітної плати, коли, отже, здається, що ціна праці збігається з вартістю, породженою працею, то зрозуміла річ, що така ілюзія постає також щодо зиску й ренти. Їхні ціни, тобто їхні грошові вирази, мусять тоді регулюватись незалежно від праці і породженої нею вартости.

Потрете: Припустімо, що вартості товарів, або їхні ціни продукції, що лише здаються незалежними від вартостей товарів, — в зовнішньому виявленні

безпосередньо й завжди збігаються з ринковими цінами товарів, замість, навпаки, пробиватися лише як регуляційні пересічні ціни через постійне вирівнювання безупинних коливань ринкових цін. Припустімо далі, що репродукція відбувається завжди в тих самих незмінних відношеннях, отже, що продуктивність праці в усіх елементах капіталу лишається стала. Припустімо, нарешті, що частина вартости товарного продукту, яка в кожній сфері продукції створюється через долучення до вартости засобів продукції нової кількості праці, отже, нововипродукованої вартости, — що ця частина розпадається в завжди незмінюваній пропорції на заробітну плату, зиск і ренту, так що дійсно виплачена заробітна плата, фактично реалізований зиск, та фактична рента завжди безпосередньо збігаються перша з вартістю робочої сили, другий — з тією частиною сукупної додаткової вартости, що, згідно з пересічною нормою зиску, припадає на кожну частину сукупного капіталу, який самостійно функціонує, і, нарешті, третя — з тими межами, що в них normaliter вміщена земельна рента на даній базі. Припустімо, одним словом, що розподіл вартости суспільного продукту і регулювання цін продукції відбувається на капіталістичній базі, але з усуненням конкуренції.

Отже, за таких припущень, коли б вартість товарів була і уявлялась величиною сталою, коли б частина вартости товарного продукту, що розкладається на доходи, лишалася сталою величиною і саме такою уявлялася, коли б, нарешті, ця дана і стала частина вартости розпадалася на заробітну плату, зиск і ренту завжди в незмінній пропорції, — навіть за таких припущень дійсний рух неминуче мусив би виступати в перекрученому вигляді: не як розпад наперед даної величини вартости на три частини, що набувають форми незалежних один від одного доходів, але навпаки, як створення цієї вартости із суми незалежних, самостійно визначуваних кожен сам по собі, складових її елементів: заробітної плати, зиску й земельної ренти. Ця ілюзія виникла б неминуче, бо в дійсному русі окремих капіталів і їхніх товарних продуктів не вартість товару виступає як передумова її розпаду на складові частини, а навпаки, складові частини, на які вони розпадаються, виступають як передумова вартости товарів. Насамперед, для окремого капіталіста, як ми бачили, витрати продукції товару виступають як дана величина, що як така, завжди визначається в дійсній ціні продукції. Але витрати продукції дорівнюють вартості сталого капіталу, авансованих засобів продукції, плюс вартість робочої сили, яка проте, в очах агентів продукції набуває іраціональної форми ціни праці, так що заробітна плата одночасно виступає як дохід робітника. Пересічна ціна праці є величина дана, бо вартість робочої сили, як і всякого іншого товару, визначається робочим часом, потрібним для її репродукції. Щождо тієї частини вартости товарів, яка становить заробітну плату, то вона виникає не з того, що вона набуває цієї форми заробітної плати, не з того, що капіталіст авансує робітникові його частину

в його власному продукті в зовнішній формі заробітної плати, а в наслідок того, що робітник створює еквівалент, відповідний до його заробітної плати, тобто протягом певної частини своєї щоденної або річної праці створює вартість, яка міститься в ціні його робочої сили. Але заробітну плату встановлюється контрактом раніш, ніж випродуковано відповідний їй еквівалент вартости. Як елемент ціни, що його величина дана раніш, ніж випродуковано товар і товарову вартість, як складова частина витрат продукції, заробітна плата виступає тому не як частина, що в самостійній формі відривається від усієї вартости товару, а навпаки, як величина дана, що наперед визначає всю вартість товару, тобто, як чинник, що створює ціну або вартість. Ролю аналогічну тій, що її заробітна плата відіграє у витратах продукції товару, пересічний зиск відіграє в ціні продукції товару, бо ціна продукції дорівнює витратам продукції плюс пересічний зиск на авансований капітал. Цей пересічний зиск практично входить в уявлення і розрахунки самого капіталіста, як регуляційний елемент, — і не тільки в тому розумінні, що він регулює перенесення капіталу з однієї сфери приміщення в другу, але й також при всяких купівлях і контрактах, що охоплюють процес репродукції за довший період. Але оскільки це так, остільки пересічний зиск є наперед дана величина, що дійсно не залежить від вартости і додаткової вартости, створюваної в кожній певній галузі продукції, а тому тим паче — кожним окремим капіталом, приміщеним у межах кожної такої галузі. Пересічний зиск у своєму зовнішньому вияві видається не наслідком розпаду вартости, а радше величиною, незалежною від вартости товарового продукту, наперед даною в процесі продукції товарів і до того ж визначальною для пересічної ціни товарів, тобто чинником, що створює вартість. При цьому додаткова вартість в наслідок розпаданя її різних частин, на цілком незалежні одна від однієї форми, виступає в ще конкретнішій формі як передумова створення вартости товарів. Частина пересічного зиску, в формі проценту, протистоїть — самостійно як елемент, що є передумова продукції товарів і їхньої вартости, — капіталістові, що функціонує. Хоч би як коливалась величина проценту, за кожного даного моменту і для кожного даного капіталіста вона є величина дана, що для нього — поодинокого капіталіста — входить в склад витрат продукції, продукованих ним товарів. Так само стоїть справа для хліборобського капіталіста з земельною рентою у формі встановленої контрактом орендної плати, і в формі комірного за промислові будівлі для інших підприємців. А що ці частини, на які розпадається додаткова вартість, з'являються для кожного окремого капіталіста як дані елементи його витрат продукції, то й видаються вони, навпаки, чинниками, що створюють додаткову вартість: чинниками, що створюють одну частину товарової ціни, подібно до того, як заробітна плата створює її другу частину. Таємниця того, чому ці продукти розпаду товарової вартости завжди здаються передумовами самого створення вартости, є просто

в тому, що капіталістичний спосіб продукції, як і всякий інший, невпинно репродукує не тільки матеріальний продукт, але й суспільно-економічні відносини, економічно певні форми його утворення. Тому наслідок цього процесу продукції так само постійно набуває вигляду його передумов, як його передумови — вигляду його наслідку. І саме ця невпинна репродукція тих самих відносин антиципується окремим капіталістом як сам собою зрозумілий факт, що не підлягає жодному сумнівові. Поки капіталістична продукція як така продовжує існувати, одна частина новодолученої праці постійно перетворюється на заробітну плату, друга на зиск (процент і підприємницький бариш), третя — на ренту. При складанні контрактів між власниками різних елементів продукції це є передумова, і ця передумова правильна, хоч би як коливалась в кожному окремому випадку відносна величина зазначених трьох частин. Та певна форма, в якій протистоять одна одній частини вартості, є передумова, бо вона постійно репродукується, і вона постійно репродукується, бо вона постійно є передумова.

Правда, досвід і зовнішній вигляд явищ показують також, що ринкові ціни, вплив яких видається капіталістові дійсно єдиним чинником, що визначає вартості, — що ці ринкові ціни, розглядувані з боку їхньої величини, зовсім не залежать від цих антиципацій капіталіста, зовсім не рівняються за тим, високий чи низький процент, висока чи низька рента, зумовлені контрактом. Але ринкові ціни є сталі лише в зміні, і їхня пересічна за довші періоди саме і дає відповідні пересічні для заробітної плати, зиску й ренти як сталі величини, отже, кінець-кінцем панівні над ринковими цінами.

З другого боку, дуже простою здається така думка: коли заробітна плата, зиск і рента є вартостетворчі чинники, тому що вони видаються передумовами продукції вартості, і для окремого капіталіста входять як такі передумови в витрати продукції і ціни продукції, то і стала частина капіталу, що її вартість входить в продукцію кожного товару як дана величина, є вартостетворчий чинник. Але стала частина капіталу є не що інше, як сума товарів, а тому і товарових вартостей. Отже, це сходить на вульгарну тавтологію, що товарова вартість є витворець і причина товарої вартості.

Але коли б капіталіст мав якийсь інтерес поміркувати над цим, — а його міркування як капіталіста визначається виключно його інтересами і мотивами, що впливають з цих інтересів, — то досвід покаже йому, що продукт, який він сам продукує, входить в інші сфери продукції як стала частина капіталу, а продукти цих інших сфер продукції, входять в його продукт як стала частина капіталу. А що для нього, оскільки в нього відбувається нова продукція, новостворена вартість складається, як здається, з трьох величин — заробітної плати, зиску й ренти, — то це, як здається, має силу і щодо сталої частини, яка складається з продуктів інших капіталістів: а тому ціна сталої частини капіталу

і тим самим і сукупна вартість товарів, зводиться кінець-кінцем, що правда, не послідовним шляхом, до суми вартости, яка постає з складання заробітної плати, зиску й ренти, як самостійних вартостетворчих чинників, що регулюються різними законами та впливають з різних джерел.

Почетверте. Для окремого капіталіста цілком байдуже, продаються чи ні його товари по їхніх вартостях; отже саме визначення вартости для нього цілком байдуже. Це визначення становить очевидно щось таке, що відбувається за його спиною, під впливом незалежних від нього відносин, бо не вартості товарів, а відмінні від них ціни продукції створюють регуляційні пересічні ціни в кожній сфері продукції. Визначення вартости як таке, цікавить і є визначальне для окремого капіталіста і капіталу в кожній окремій сфері продукції лише остільки, оскільки зменшена або збільшена кількість праці, що її потрібно з підвищенням або пониженням продуктивности праці для продукції товарів, дає йому можливість в одному випадку, при даних ринкових цінах, одержати надзиск, а в другому випадку примушує його підвищити ціни на товари, бо тепер на кожну одиницю продукту або на кожен окремий товар припадає більше заробітної плати, більше сталого капіталу, а тому і більше проценту. Визначення вартости цікавить його лише остільки, оскільки воно підвищує або понижує для нього самого витрати продукції товару, отже, остільки, оскільки воно ставить його в виняткове становище.

Навпаки, заробітна плата, процент і рента здаються йому межами, що регулюють не тільки ту ціну, при якій він може реалізувати частину зиску, підприємницький бариш, що припадає йому як капіталістові, що функціонує, але такими, що регулюють взагалі ту ціну, за яку він мусить продавати товари, щоб міг безупинно тривати процес репродукції. Для нього цілком байдуже, чи реалізує він, чи ні при продажу вартість і додаткову вартість, що міститься в товарі, аби тільки він здобував з продажною ціною товару звичайний або більший ніж звичайний підприємницький бариш, понад витрати продукції, індивідуально дані для нього величиною заробітної плати, проценту й ренти. Отже, коли лишити осторонь сталу частину капіталу, то заробітна плата, процент і рента здаються йому обмежувальними, а тому витворними, визначальними елементами товарної ціни. Коли йому пощастить, наприклад, понизити заробітну плату нижче вартости робочої сили, отже, нижче її нормальної висоти, одержати капітал за понижений процент і виплачувати орендну плату в розмірах, що не досягають нормального рівня ренти, то для нього цілком байдуже, чи продає він продукт нижче від його вартости, чи навіть нижче від загальної ціни продукції, так що частину вміщеної в товарі додаткової праці він віддає даром. Це має силу і щодо сталої частини капіталу. Коли, наприклад, промисловець може купити сировий матеріал нижче за його ціну продукції, то це гарантує його від втрати навіть в тому випадку, коли він і собі продає цей

матеріал в готовому товарі нижче за ціни продукції. Його підприємницький бариш може лишатись незмінним і навіть зрости, скоро тільки лишається незмінним або зростає надмір товарової ціни над тими її елементами, що мусять бути оплачені, покриті еквівалентом. Але крім вартости засобів продукції, що входять в продукцію його товарів, як кількісно дані елементи ціни, якраз заробітна плата, процент і рента є такі обмежувальні і регуляційні елементи ціни, що входять в продукцію. Отже, вони здаються йому елементами, що визначають ціну товарів. З цього погляду здається, що підприємницький бариш визначається або надміром ринкової ціни, яка залежить від випадкових відносин конкуренції, над іманентною вартістю товарів, визначуваною вищезгаданими елементами ціни; або ж, оскільки сам підприємницький бариш справляє визначальний вплив на ринкові ціни, він сам своєю чергою видається залежним від конкуренції між продавцями і покупцями.

Так у конкуренції між окремими капіталістами, як і в конкуренції на світовому ринку, дані і наперед припущені величини заробітної плати, проценту (абзац починається на попередній сторінці ¶) й ренти входять в розрахунки, як сталі й регуляційні величини, — сталі не в тому розумінні, що величини ці не змінюються, а в тому розумінні, що в кожному окремому випадку вони є дані і становлять сталу межу для ринкових цін, які безупинно коливаються. Наприклад, при конкуренції на світовому ринку справа йде виключно про те, чи можна при даній заробітній платі, даному проценті й даній ренті продати товар по даній загальній ринковій ціні або нижче цієї ціни з вигодою, тобто реалізуючи при цьому відповідний підприємницький бариш. Коли в одній країні заробітна плата і ціна землі низькі, а процент на капітал високий, бо капіталістичний спосіб продукції тут взагалі нерозвинений, тимчасом як в іншій країні заробітна плата і ціна землі номінально високі, а процент на капітал низький, то капіталіст у першій країні вживає більше праці й землі, в другій порівняно більше капіталу. Оцінюючи, в якій мірі можлива конкуренція між обома цими капіталістами, обидва зазначені чинники треба взяти на увагу як визначальні елементи. Отже досвід показує тут теоретично, а заінтересовані розрахунки капіталіста показують практично, що ціни товарів визначаються заробітною платою, процентом і рентою, ціною праці, капіталу й землі, і що ці елементи ціни дійсно є регуляційні, цінотворчі чинники.

Природна річ, при цьому завжди лишається один елемент, який є не передумова, а наслідок ринкової ціни товарів, — саме, надмір над витратами продукції, що постають з складання зазначених вище елементів: заробітної плати, проценту й ренти. Цей четвертий елемент, як здається, визначається в кожному окремому випадку конкуренцією, а в пересічному з цих випадків — пересічним зиском, який знов таки регулюється тією самою конкуренцією, тільки за довший період.

Пояте. На базі капіталістичного способу продукції розпад вартости, що в ній втілюється новодолучена праця, на доходи в формі заробітної плати, зиску й земельної ренти є остільки сам собою зрозумілий, що цю методу застосовується також там, де немає навіть умов існування цих форм доходу (ми не говоримо вже про колишні історичні періоди, що їх ми наводили при дослідженні земельної ренти). Це значить, що під зазначені форми доходу підводиться за аналогією все що завгодно.

Коли самостійний робітник — візьмімо дрібного селянина, бо тут є застосовні всі три форми доходу — працює на себе самого і продає свій власний продукт, то його розглядається, поперше, як свого власного працедавця (капіталіста), що вживає самого себе як робітника; подруге, як свого власного земельного власника, що править для самого себе за орендаря. Як найманому робітникові, він виплачує собі заробітну плату, як капіталістові дає собі зиск, як земельному власникові платить собі ренту. Припускаючи, що капіталістичний спосіб продукції і відповідні йому відносини є загальною соціальною базою, це підведення є слушне остільки, оскільки самостійний робітник не своїй праці, а своїй власності на засоби продукції, — що взагалі кажучи, набули тут форми капіталу, — завдячує тим, що він має змогу привласнити свою власну додаткову працю. І далі, оскільки він продукує свій продукт як товар і тому залежить від ціни останнього (а коли навіть цього й немає, то ціну все таки треба взяти на увагу), маса додаткової праці, що він її може реалізувати як вартість, залежить не від її власної величини, а від загальної норми зиску; так само той надмір, що його він можливо одержує понад певну частку додаткової вартости, визначувану загальною нормою зиску, залежить знов таки не від кількості витраченої ним праці, але може бути привласнений ним лише через те, що він є власник землі. А що такі форми продукції, які цілком не відповідають капіталістичному способу продукції, можуть бути підведені — і до певної міри не без слушности — під капіталістичні форми доходу, то тим дужче зміцнюється ілюзія, ніби капіталістичні відносини є природні відносини всякого способу продукції.

Коли звести заробітну плату до її загальної основи, тобто до тієї частини продукту власної праці, що входить в особисте споживання робітника: коли звільнити цю частину від капіталістичних обмежень і поширити споживання до такого розміру, який, з одного боку, допускається наявною продуктивною силою суспільства (тобто суспільною продуктивною силою його власної праці як дійсно суспільної) і якого, з другого боку, потребує цілковитий розвиток індивідуальности; коли звести далі додаткову працю, й додатковий продукт до тих розмірів, які при даних суспільних умовах продукції потрібні, з одного боку, для створення страхового і резервного фонду, з другого боку, для безупинного поширення репродукції в тій мірі, що визначається суспільною потребою;

коли включити нарешті, в № 1, в потрібну працю, і в № 2, в додаткову працю, ту кількість праці, що її мусять завжди виконувати працездатні члени суспільства на ще непрацездатних або вже непрацездатних членів суспільства; отже, коли таким чином усунути всі специфічно капіталістичні риси так у заробітній платі, як і в додатковій вартості, так у потрібній, як і в додатковій праці, — тоді перед нами залишаться вже не ці форми, а лише їхні основи, спільні всім суспільним способам продукції.

Проте, треба сказати, що таке підведення було властиве і колишнім панівним способам продукції, наприклад, февдальному. Продукційні відносини, що цілком не відповідали йому, стояли цілком поза ним, підводились під февдальні відносини, наприклад в Англії *tenures in common socage* * (протилежно до *tenures on knight's service*) **, які мали в собі виключно грошові зобов'язання лише з назви були февдальними.

* Володіння на основі панщини. *Ред.*

** Володіння на основі рабської праці. *Ред.*

Розподільчі відносини й продукційні відносини

Вартість, новостворювана щорічно нововитрачуваною працею, — отже, і та частина річного продукту, що в ній визначається ця вартість і яка може бути вилучена, виділена з сукупного продукту, — розпадається, отже на три частини, що набувають трьох різних форм доходу, форм, які виражають одну частину цієї вартости, як належну або взагалі припалу посідачеві робочої сили, другу — посідачеві капіталу, третю — посідачеві земельної власности. Отже, це є відносини або форми розподілу, бо вони визначають ті відносини, що в них сукупна новоспродукована вартість розподіляється між посідачами різних чинників продукції.

Згідно з звичайним поглядом ці відносини розподілу виступають як природні відносини, відносини, що виникають з природи всякої суспільної продукції, з законів людської продукції взагалі. Хоч і немає можливости заперечувати, що докапіталістичні суспільства виявляють інші способи розподілу, проте, ці останні тлумачаться, як нерозвинені, недосконалі й замасковані, що не досягли свого найчистішого виразу і своєї найвищої форми, своєрідно забарвлені різностаті цих природних розподільчих відносин.

В такому увявленні правильне лише одно: коли дано суспільну продукцію, хоч би якого роду (наприклад, коли дано суспільну продукцію природно вирощої індійської громади або більш штучно розвиненого перуанського комунізму), то завжди можна відрізнити ту частину праці, що її продукт безпосередньо особисто споживається продуцентами та їхніми родинами, — лишаючи осторонь працю, що припадає продуктивному споживанню, — від тієї частини праці, яка завжди становить додаткову працю, що її продукт завжди служить задоволенню загальних суспільних потреб, хоч би як розподілялось цей додатковий продукт, і хоч би хто функціонував як представник цих суспільних потреб. Отже, тотожність різних способів розподілу зводиться до того, що вони тотожні, коли ми абстрагуємось від їхніх ріжниць і специфічних форм і

фіксуємо увагу тільки на їхніх спільних рисах, протилежно їхнім ріжницям.

Розум розвиненіший, критичніший, визнає¹⁰, правда, історично розвинений характер розподільчих відносин, але з то більшою упертістю тримається за незмінний, що виникає з людської природи, а тому й незалежний від усякого історичного розвитку, характер самих відносин продукції.

Навпаки, наукова аналіза капіталістичного способу продукції показує, що він становить спосіб продукції особливого роду, спосіб продукції, що має специфічно історичну визначеність; що він, як і всякий інший певний спосіб продукції, має своєю передумовою даний ступінь суспільних продуктивних сил і форм їхнього розвитку, як свою історичну умову, — умову, що сама є історично наслідок і продукт попереднього процесу, і що з неї як своєї даної основи походить новий спосіб продукції; що відповідні до цього специфічного, історично визначеного способу продукції продукційні, відносини, — відносини, в які стають люди у своєму суспільному життєвому процесі в створенні свого суспільного життя, — мають також специфічний, історичний та минуший характер; що, нарешті, відносини розподілу, істотно тотожні з цими продукційними відносинами, являють собою лише зворотний бік їх, так що ті і ті мають той самий історично минуший характер.

При розгляді розподільчих відносин виходять насамперед з того позірного факту, що річний продукт розподіляється як заробітна плата, зиск і земельна рента. Але формульований таким чином цей факт є невірний. Продукт поділяється, з одного боку, на капітал, з другого боку, на доходи. Один з цих доходів, заробітна плата, сам завжди набуває лише форми доходу, доходу робітника, по тому, як він раніш протистояв тому самому робітникові у формі капіталу. Протиставлення випродукованих умов праці і продуктів праці взагалі, як капіталу безпосереднім продуцентам, зрозуміло, вже включає певний суспільний характер речових умов праці проти робітників, а тим самим і певне відношення, що в нього вони вступають у самій продукції до посідачів умов праці і один до одного. Перетворення цих умов праці на капітал своєю чергою включає експропріацію землі, належної безпосереднім продуцентам, отже, певну форму земельної власности.

Коли б одна частина продукту не перетворювалась на капітал, то друга не могла б набути форми заробітної плати, зиску або ренти.

З другого боку, коли капіталістичний спосіб продукції має за передумову цей певний суспільний характер умов продукції, то він одночасно безупинно репродукує його. Він не тільки продукує матеріальні продукти, але й безупинно репродукує і ті продукційні відносини, що в них ці продукти продукуються, репродукує, отже, і відповідні розподільчі відносини.

¹⁰ J. Stuart Mill: Some Unsettled Questions in Pol. Econ. London 1844.

Можна звичайно сказати, що сам капітал (і земельна власність, яку він включає в себе як свою протилежність) вже має за передумову певний розподіл: експропріацію в робітника умов його праці, концентрацію цих умов в руках меншості індивідумів, виключну власність на землю інших індивідумів, коротко кажучи, всі ті відносини, що їх викладено в розділі про первісну акумуляцію (книга I, розділ XXIV). Але цей розподіл цілком відмінний від того, що розуміють під розподільчими відносинами, коли приписують їм, протилежно до продукційних відносин, історичний характер. При цьому мають на увазі різні титули на ту частину продукту, що припадає особистому споживанню. Навпаки, ті розподільчі відносини, про які ми щойно говорили, є базою окремих суспільних функцій, що припадають в межах самого продукційного відношення певним діячам його, у протилежність безпосереднім продуцентам. Вони надають самим умовам продукції та їхнім представникам специфічно суспільної якості. Вони визначають увесь характер і весь рух продукції.

Дві характеристичні риси від самого початку відзначають капіталістичний спосіб продукції:

Поперше. Він продукує свої продукти як товари. Не продукування товарів відрізняє цей спосіб продукції від інших способів продукції, а те, що для його продуктів переважною і визначальною рисою є їхній товарний характер. Це включає насамперед і те, що сам робітник виступає як продавець товару, і тому як вільний найманий робітник, отже, праця виступає взагалі як наймана праця. Після всього того, що ми виклали до цього часу, зайво було б знову доводити тут, як відношення між капіталом і найманою працею визначає весь характер даного способу продукції. Головні діячі самого цього способу продукції, капіталіст і найманий робітник, являють, як такі, лише втілення, персоніфікацію капіталу і найманої праці; це — певні суспільні характери, що їх надає індивідуумам суспільний процес продукції; це — продукти даних певних суспільних продукційних відносин.

Характер 1) продукту як товару, і 2) товару як продукту капіталу вже включає всю сукупність відносин циркуляції, тобто включає певний суспільний процес, що його мусять проробити продукти, і в якому вони набирають певного суспільного характеру; так само він включає певні відносини між діячами продукції, відносини, що ними визначається вживання їхнього продукту і його зворотне перетворення чи на засоби існування, чи на засоби продукції. Але навіть лишаючи це осторонь, з зазначених вище двох характеристичних особливостей продукту як товару, або товару як капіталістично випродукованого товару, впливає все визначення вартості і регулювання вартістю сукупної продукції. В цій цілком специфічній формі вартості праця має значіння, з одного боку, тільки як суспільна праця; з другого боку, розподіл цієї суспільної праці і її взаємне довершення, обмін речовин її продуктів, її упідгнення пе-

ребігові суспільного механізму і включення в цей останній, — все це підпадає випадковим потягам поодиноких капіталістичних продуцентів, потягам, що взаємно знищуються. А що ці капіталістичні продуценти протистоять один одному лише як товаропосідачі, при чому кожен намагається продати свій товар можливо дорожче (і навіть при урегулюванні продукції керується нібито тільки своєю сваволею), то внутрішній закон пробивається лише за посередництвом їхньої конкуренції, їхнього взаємного тиснення один на одного, що ним взаємно знищуються всі відхили. Лише як внутрішній закон, що виступає проти окремих діячів продукції як сліпий закон природи, діє тут закон вартости і проводить суспільну рівновагу продукції серед її випадкових флюктуацій.

Далі, вже в товарі, і ще більше в товарі як продукті капіталу, включено зрічвлення суспільно-продукційних визначень і уособлення матеріальних основ продукції, що характеризує весь капіталістичний спосіб продукції.

Друга особливість, що спеціально визначає капіталістичний спосіб продукції, це є продукція додаткової вартости як безпосередня мета і визначальний мотив продукції. Капітал продукує переважно капітал, і він досягає цього лише остільки, оскільки продукує додаткову вартість. При дослідженні відносної додаткової вартости і, далі, при дослідженні перетворення додаткової вартости на зиск, ми бачили, як на цьому ґрунтується характеристичний для капіталістичного періоду спосіб продукції, — особлива форма розвитку суспільних продуктивних сил праці, які набувають, проте, проти робітника вигляду самостійних сил капіталу і перебувають тому в безпосередній суперечності з власним його, робітника, розвитком. Продукція ради вартости і додаткової вартости включає, як показали наші дальші досліди, безупинно діючу тенденцію, що намагається звести робочий час, потрібний для продукції товару, тобто вартість останнього, до суцї в кожний даний момент суспільної пересічної. Прагнення звести витрати продукції до їхнього мінімуму стає найсильнішим знаряддям підвищення суспільної продуктивної сили праці, яка проте, лише тут видається безупинним підвищенням продуктивної сили капіталу.

Той авторитет, що його набуває капіталіст як персоніфікація капіталу в безпосередньому процесі продукції, та суспільна функція, яку він має як керівник і владар продукції, присутньо відмінні від авторитету, що виростає на базі продукції рабської, крпацької тощо.

Тимчасом як на базі капіталістичної продукції масі безпосередніх продуцентів протистоїть суспільний характер їхньої продукції, в формі суворого регуляційного авторитету й цілком розвиненої ієрархії суспільного механізму їхнього трудового процесу, — при чому, одначе, цього авторитету його носії набувають лише як персоніфікація умов праці в протилежність самій праці, а не як політичні або теократичні владарі, як це було за давніших форм продукції — серед самих носіїв цього авторитету, серед самих капіталістів, які протистоять

один одному лише як товаропосідачі, панує цілковита анархія, що в її рямцях суспільний зв'язок продукції здійснюється лише як могутній закон природи наперекір індивідуальній сваволі.

Тільки в наслідок того, що праця в формі найманої праці і засоби продукції в формі капіталу дані як передумова — отже, тільки в наслідок цієї специфічно суспільної форми цих двох істотних чинників продукції — частина вартости (продукту) виступає як додаткова вартість і ця додаткова вартість як зиск (рента), як бариш капіталіста, як додаткове, що є в його розпорядженні, належне йому, багатство. Але тільки тому, що вона виступає таким чином як його зиск, додаткові засоби продукції, що призначені для поширення репродукції і становлять частину зиску капіталіста, виступають як додатковий капітал, а поширення процесу репродукції взагалі виступає як процес капіталістичної акумуляції.

Хоч наймана праця є форма праці, що має вирішне значіння для форми всього процесу і для специфічного характеру самої продукції, проте, не найманою працею визначається вартість. При визначенні вартости справа йде про суспільний робочий час взагалі, про кількість праці, що нею взагалі може порядкувати суспільство, і поглинення якої в різних пропорціях різними продуктами визначає, так би мовити, їхню питому суспільну вагу. Та певна форма, що в ній суспільний робочий час визначально здійснюється у вартості товарів, перебуває звичайно в зв'язку з найманою працею як формою праці, і капіталом як відповідною формою засобів продукції остільки, оскільки лише на цій базі товарова продукція стає загальною формою продукції.

Розгляньмо, проте, так звані розподільчі відносини сами по собі. Заробітна плата має своєю передумовою найману працю, зиск — капітал. Отже, ці певні форми розподілу мають своєю передумовою певний суспільний характер умов продукції і певні суспільні відносини діячів продукції. Отже, певні розподільчі відносини є лише вираз історично певних продукційних відносин.

А тепер візьмімо зиск. Ця певна форма додаткової вартости є передумова того, що створення нових засобів продукції відбувається в формі капіталістичної продукції; отже, це є відношення, що панує над репродукцією, хоч окремому капіталістові і здається, що він міг би власне проїсти весь свій зиск як дохід. Він наражається, проте, при цьому на межі, що постають перед ним уже у формі фонду страхування і резервного фонду, закону конкуренції і т. ін. і практично доводять йому, що зиск не є просто категорія розподілу продукту, призначеного для особистого споживання. Далі, весь капіталістичний процес продукції регулюється цінами продукту. Але регуляційні ціни продукції в свою чергу регулюється процесом вирівнювання норми зиску і відповідним їй розподілом капіталу між різними сферами суспільної продукції. Отже, зиск з'являється тут, як головний чинник, не розподілу продукту, а самої його продукції, чинником

розподілу капіталів і самої праці між різними сферами продукції. Розпадання зиску на підприємницький бариш і процент виступає як поділ того самого доходу. Але воно виникає насамперед з розвитку капіталу як вартости, що сама з себе зростає, створює додаткову вартість, — з розвитку цієї певної суспільної форми панівного процесу продукції. Воно розвиває з себе кредит і кредитові заклади, і разом з тим дану форму продукції. У формі проценту і т. ін. позірні форми розподілу входять до складу ціни як визначальні продукційні моменти.

Щодо земельної ренти, то могло б здатися, що вона є просто розподільча форма, бо земельна власність, як така, не виконує в самому процесі продукції жодної, принаймні, жодної нормальної функції. Але та обставина, що 1) рента обмежується надміром над пересічним зиском, 2) що земельний власник з керівника і владаря процесу продукції і всього життєвого суспільного процесу зводиться до ролі звичайного здавача землі в оренду, земельного лихваря, звичайного одержувача ренти, — ця обставина є специфічний історичний витвір капіталістичного способу продукції. Те явище, що земля набула форми земельної власности, є історична передумова цього способу продукції. Та обставина, що земельна власність набуває форм, які допускають капіталістичний спосіб провадження сільського господарства, є витвір специфічного характеру цього способу продукції. Дохід земельного власника і при інших формах суспільства можна було б назвати рентою. Але він був би істотно відмінний від ренти, якою вона є при цьому способі продукції.

Отже, так звані розподільчі відносини, виникають з історично певних, специфічно суспільних форм процесу продукції і тих відносин, в які вступають між собою люди в процесі репродукції свого людського життя, — виникають з цих форм процесу продукції і відносин і їм відповідають. Історичний характер цих відносин розподілу є історичний характер продукційних відносин, і визначають вони тільки один бік останніх. Капіталістичний розподіл відрізняється від тих форм розподілу, що постають з інших способів продукції, і кожна форма розподілу зникає разом з певною формою продукції, що з неї вона постає і якій вона відповідає.

Погляд, що згідно з ним, як історично дані розглядається лише розподільчі відносини, а не продукційні відносини, є, з одного боку, лише погляд шойно пробудженої, але ще не визволеної критики буржуазної економії. Але, з другого боку, він ґрунтується на сплутуванні і ототожнюванні суспільного процесу продукції з простим процесом праці, що його мусила б чинити і протиприродно ізольована людина, поза всякою допомогою суспільства. Оскільки процес праці є тільки процес між людиною і природою, його прості елементи спільні всім формам суспільного розвитку. Але кожна певна історична форма цього процесу розвиває далі його матеріальні основи і його суспільні форми. Досягнувши певного ступеня достиглости, дана історична форма усувається і посту-

пається місцем вищій формі. Що момент такої кризи наступив, виявляється, скоро лише суперечність і протилежність між розподільчими відносинами, а тому й історично певною формою відповідних їм відносин продукції, з одного боку, і продуктивними силами, продуктивною здібністю і розвитком її чинників, з другого боку, набуває широти й глибини. Тоді вибухає конфлікт між матеріальним розвитком продукції та її суспільною формою¹¹.

¹¹ Дивись працю про Competition and Cooperation (1832?)

Кляси

Власники самої тільки робочої сили, власники капіталу й земельні власники що їхніми відповідними джерелами доходів є заробітна плата, зиск і земельна рента, отже, наймані робітники, капіталісти й земельні власники становлять три великі кляси сучасного суспільства, яке ґрунтується на капіталістичному способі продукції.

В Англії сучасне суспільство своєю економічною структурою досягло безперечно найвищого клясичного розвитку. Проте і тут це клясове розчленування не виступає ще в цілком чистому вигляді. Навіть і тут середні й переходові ступені всюди затемнюють межові лінії (правда в селі геть менше, ніж у містах). А втім це не має значіння для нашого досліду. Ми вже бачили, що постійна тенденція і закон розвитку капіталістичного способу продукції є в тому, що засоби продукції дедалі більше відокремлюються від праці, і розпошені засоби продукції дедалі більше концентруються в значних масах, що, отже, праця перетворюється на найману працю, а засоби продукції на капітал. І цій тенденції відповідає на другому боці самостійне відокремлювання земельної власності від капіталу й праці¹², або перетворення всякої земельної власності на форму земельної власності, відповідну капіталістичному способі продукції.

Найближче питання, на яке треба відповісти, таке: що утворює клясу? причому відповідь ця впливає сама собою з відповіді на інше питання: що робить з найманих робітників, капіталістів і землевласників утворювачів трьох великих суспільних кляс?

¹² F. List слушно зауважує: «Перевага самодостатнього господарства у великих маєтках свідчить тільки про брак цивілізації, засобів комунікації, тубільних промислів та багатих міст. Тому ми й знаходимо його всюди в Росії, у Польщі, Угорщині, Мекленбурзі. Давніш воно панувало і в Англії; з розвитком торгівлі й промислу на його місці став поділ на господарства середньої величини та здавання в оренду» (Die Ackerverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung, 1842, p. 10).

На перший погляд, це є тотожність доходів і джерел доходу. Перед нами три великі суспільні групи, що їх члени, індивідууми, які утворюють ці групи, живуть відповідно з заробітної плати, зиску й земельної ренти, використовуючи свою робочу силу, свій капітал і свою земельну власність.

Але з цього погляду лікарі і урядовці, наприклад, становили б теж дві класи, бо вони належать до двох різних суспільних груп, причому члени кожної з цих двох груп одержують свої доходи з того самого джерела. Те саме мало б силу щодо безконечної роздрібнености інтересів і становищ, що до неї призводить суспільний розподіл праці так серед робітників, як і серед капіталістів та земельних власників, — напр., розчленовуючи останніх на посідачів виноградників, орної землі, лісів, копалень, риболовель.

[Тут рукопис уривається].

Книжку набрано гарнітурами Alegreya ht (2011) та Alegreya Sans ht (2013), які спроектував аргентинський дизайнер Хуан Пабло дел Перал. Математичні знаки набрані гарнітурою STIX2Math, що розроблена в рамках ініціативи Scientific and Technical Information Exchange (STIX) font creation project. Версія: e09fd454

